

Sorin Bulboacă,
Dorú Sinaci
(coordonatori)

DICȚIONARUL ISTORIC AL LOCALITĂȚILOR DIN JUDEȚUL ARAD

volumul II
Comunele județului Arad

Editura Gutenberg Univers
Arad, 2020

Sorin Bulboacă, Doru Sinaci
(coordonatori)

Dicționarul istoric al localităților
din județul Arad

II.
Comunele județului Arad

Redactor de carte: Eugen Puiu

Corectură, verificare date: Eugen Puiu

Prezentarea stemelor comunelor din Județul Arad aparține dr. Laurențiu Ștefan Szemkovics (Arhivele Naționale Istorice Centrale din București) și dr. Augustin Mureșan (Complexul Muzeal Arad)

Coperta: Doru Gomboș

DTP: Călin Chendea

Sorin Bulboacă, Doru Sinaci
(coordonatori)

Dicționarul istoric al
localităților
din județul Arad

II.
Comunele județului Arad

Editura Gutenberg Univers
Arad, 2020

Cuprins

Comuna Almaș (dr. Radu Hord)	7
Comuna Apateu (prof. Ioan Caba)	17
Comuna Archiș (dr. Felicia Aneta Oarcea)	27
Comuna Bata (dr. Doru Sinaci).....	52
Comuna Bârsa (Aurel Dragoș).....	64
Comuna Bârzava (dr. Sorin Bulboacă).....	76
Comuna Beliu (Florin Coita)	87
Comuna Birchiș (dr. Doru Sinaci)	102
Comuna Bocsig (dr. Teodor Pătrăuță)	115
Comuna Brazii (Ioan Tuleu)	135
Comuna Buteni (Aurel Dragoș, dr. Corina Vașcă)	144
Comuna Cărand (dr. Rodica Colta)	165
Comuna Cermei (Ioan Tuleu)	190
Comuna Chisindia (Vasile Faur)	201
Comuna Conop (dr. Sorin Bulboacă).....	227
Comuna Covășanț (dr. Rodica Colta)	236
Comuna Craiva (Ioan Tuleu)	253
Comuna Dezna (dr. Radu Hord)	263
Comuna Dieci (drd. Paul Krizner)	274
Comuna Dorobanți (dr. Sorin Bulboacă)	293
Comuna Fântânele (drd. Paul Krizner)	301
Comuna Felnac (drd. Paul Krizner)	308
Comuna Frumușeni (drd. Paul Krizner)	324
Comuna Ghioroc (Ioan Tuleu)	336
Comuna Grăniceri (drd. Paul Krizner)	347
Comuna Gurahonț (dr. Sorin Bulboacă)	356
Comuna Hălmagiu (Ioan Tuleu)	380
Comuna Hălmăgel (Florin Coita)	397

Comuna Hășmaș (Aurel Dragoș)	413
Comuna Ignești (dr. Radu Hord)	434
Comuna Iratoșu (Elisabeta Maria Clepe, Peter Puskel)	442
Comuna Livada (Ioan Tuleu)	453
Comuna Macea (Floare Câdea)	459
Comuna Mișca (Ioan Tuleu).....	479
Comuna Moneasa (dr. Felicia Aneta Oarcea)	489
Comuna Olari (dr. Sorin Bulboacă)	527
Comuna Păuliș (drd. Paul Krizner)	536
Comuna Peregu Mare (dr. Maria Pantea, dr. Sebastian Dragoș Bunghez)	626
Comuna Petriș (Ioan Tuleu)	633
Comuna Pîlu (dr. Rodica Colta)	645
Comuna Pleșcuța (dr. Radu Hord)	657

Comuna Almaș

dr. Radu Hord

Denumiri

Almaș: *Alsóalmás, Felsewalmas, Hároalmas, Kysalmás, Naghalmas și Tóthalmas.*

Joia Mare: *Căcărău, Kakarófalva, Kakaró.*

Rădești: *Bodești, Bodyfalva, Bogestfalva și Bozosa.*

Cil: *Chyl, Alsóchyl, Felsewchyl, Alcsil, Felcsil.*

Repere geografice

46°17'08" N, 22°14'00" E; altitudine: 150-200 m; suprafață: 81,18 km² (8.118 ha, din care 223 ha intravilan și 7.895 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Dieci la nord, Comuna Gurahonț la est, Comuna Bârzava la sud, comunele Chisindia și Buteni la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Almaș este situată în estul județului, pe malul stâng al Crișului Alb, în Depresiunea Gurahonț, la poalele de nord-est ale Munților Zărandului, și este formată din satele *Almaș* (reședința comunei), *Joia Mare*, *Rădești* și *Cil*. Satul *Joia Mare* este amplasat la intrarea râului Crișul Alb în ultimul defileu, *Joia Mare-Berindia*, în curgerea sa spre vărsarea în Tisa.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna este conectată la calea ferată Arad-Brad, stații de tren fiind în satele *Joia Mare* (haltă), și *Almaș* (gară).

Comuna este străbătută pe direcția est-vest de drumul național rutier DN 7A Vârșand-Vârfurile, care trece prin satele *Cil*, *Almaș* și *Joia Mare*.

Satul *Rădești* este legat de satul *Cil* prin drumul comunal DC 35 *Rădești* (ieșire din DN 7A)-*Cil*.

Distanțe față de orașe: Arad – 96 km, Sebiș – 15 km, Ineu – 39 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 67 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Almaș* la 1334, *Cil* la 1379, *Joia Mare* la 1441, *Rădești* la 1441.

Pe raza comunei au mai fost 3 sate: *Lunca* – dispărut în anul 1820 prin contopire cu satul *Almaș*, *Pleș* – comasat în anul 1824 cu satul *Almaș*, *Plop* – comasat între anii 1818 și 1824 cu satul *Almaș*.

Pe malul stâng al Crișului Alb, între localitățile *Bonțești* și *Cil* curgea o vale (pârâu), cu izvoarele sub Muntele Drocea, de unde și-a croit drum prin hotarul satului *Rădești* de altădată.

În zona numită *Capu Dealului*, în apropiere de *Cil*, s-au descoperit urmele unui atelier de ceramică dacică. La o adâncime de 60-70 cm au fost găsite cioburi de ceramică, cuțite din piatră și numeroase obiecte specifice atelierelor vechi de ceramică. În *Câmpul de la Oale*, lângă *Almaș*,

s-au identificat rămășițe de cioburi de oale, de unde provine și numele zonei. Urmele rămase confirmă că pe aceste locuri au trăit oameni cu mult înaintea erei noastre. Unul din cele mai importante repere istorice este *Vârful Măgurele*, unde exista o cetate care mai târziu a fost surpată. Se știe că piatra rămasă de la această construcție a fost dusă în jurul anilor 1826-1828, prin robotă, de iobagii grofului Wurm Iozsef, și folosită la alte construcții.

Pe la anul 271 d.H., după retragerea armatelor romane din Dacia, inclusiv din zona actuală a Almașului, au urmat năvălirile popoarelor barbare care pustiau totul în cale. Oamenii din zonă s-au văzut nevoiți să se retragă în păduri din calea cotropitorilor și să se organizeze în obști sătești, transformate mai târziu în localități stabile. În jurul anului 1030, după pătrunderea spre Transilvania a armatelor primului rege ungar, Ștefan I, sunt cucerite cetățile Ineu și Hălmagiu. Oștile regești au trecut peste meleagurile Almașului în drumul lor spre Hălmagiu.

În Evul Mediu satele actualei comune au făcut în permanență parte din Comitatul Zărand.

În anul 1685 întreaga zonă a actualei Comune Almaș a fost inclusă administrativ în Districtul Ineu, alături de alte 77 de localități. La data de 11 decembrie 1732, în baza decretului împăratului Carol al III-lea, Rinaldo, duce de Coregio, primește în stăpânire 122 de sate, printre care și pe cele de pe plaiurile almășene. Mărturii despre aceste meleaguri avem din timpul Revoluției lui Horia, Cloșca și Crișan din 1784-1785, când *Toader Șandru*, jude în Bodești (actualul sat Rădești), a fost prins de soldați din armata habsburgică și spânzurat la Arad împreună cu alți 41 de iobagi participanți la revoluție.

Locuitorii plaiurilor almășene au participat la evenimentele istorice din anii 1848-1849. Despre aceste participări nu s-au păstrat documente scrise, informațiile fiind transmise pe cale orală, din generație în generație. În Primul Război Mondial Almașul și-a pierdut mai mulți fii, emblematic fiind *învățătorul sublocotenent Lazăr Tâmpa*, care a murit în anul 1919 în urma torturilor la care a fost supus de soldații trupelor austro-ungare. Pentru cele îndurate el a fost declarat *erou martir al Almașului*. În semn de respect, școala din localitate îi poartă numele și în fața clădirii a fost amplasat bustul eroului martir. În cel de-Al Doilea Război Mondial au participat și locuitori din Comuna Almaș, faptele lor de vitejie și sacrificiul

suprem fiindu-le omagiate prin ridicarea unui monument lângă biserica ortodoxă din centrul localității.

În satul Almaș s-a înfiripat o mică comunitate evreiască încă din secolul al XIX-lea. Există dovezi că în jurul anului 1925 trăia în Almaș *Isidor Glasser*, care era cârciumar, însă era și proprietar al unui magazin cu unelte de uz agricol. Tot el era proprietar al unei săli pe care o închiria pentru organizări de evenimente; în sala lui Glasser se organiza hora satului în fiecare duminică și la sărbătorile mari – când vremea nu era potrivită pentru organizare în aer liber. Isidor Glasser mai avea și alte preocupări: achiziționa miez de nucă, pene de gâscă, mere și prune uscate, produse pe care le vindea pe piețele din Arad și din Brad (Jud. Hunedoara). Trebuie remarcat că Isidor Glasser nu era singurul evreu birtaș din Almaș; mai erau încă doi sau trei evrei patroni de birt.

Satul *Joia Mare* își datorează acest nume colonelului erou (general post-mortem) *Constantin Păulian*. În efortul militar susținut de armata română după încheierea Primului Război Mondial, în condițiile în care Kun Béla (fost Kohn, născut Cohen), preluase puterea în Ungaria, începuse bolșevizarea și trimisese armata maghiară să preia Transilvania spre a o alipi Ungariei, trupele brigăzii comandate de colonelul Constantin Păulian ocupă localitățile din zona Almaș și Gurahonț. În dimineața zilei de joi, 17 aprilie, brigada ocupă și eliberează localitatea *Kakaró (Căcărău)*. Colonelul Păulian ordonă ca satului să i se schimbe numele *Căcărău* cu *Joia Mare*, fiindcă în acea zi era celebrată sărbătoarea creștină *Joia Mare* din Săptămâna Patimilor de dinaintea Paștilor. De atunci satul a purtat doar acest nume, pe care nici comuniștii n-au cutezat să-l schimbe.

Evoluție demografică

Almaș: 1519-1521 – 8 familii; 1720 – 17; 1742 – 22; 1747 – 16; 1800 – 112; 1857 – 2.046 de locuitori; 1869 – 2.262; 1880 – 1.797; 1890 – 1.850; 1900 – 1.939; 1910 – 2.062; 1922 – 1.888; 1930 – 3.834; 1956 – 3.752; 1966 – 3.521; 1977 – 3.406; 1992 – 3.119; 2002 – 3.009 (2.897 români și 112 minoritari); 2011 – 2.532.

Joia Mare: 1521 – 8 familii; 1715, 1720 – 2; 1742 – 4; 1747 – 6; 1771, 1786 – 15; 1800 – 22; 1828 – 51; 1857 – 348 de locuitori; 1869 – 357; 1880 – 322; 1890 – 363; 1900 – 358; 1910 – 417; 1922 – 393.

Rădești: 1525 – 13 familii; 1720 – 13; 1747 – 12; 1771 – 70; 1800 – 70; 1828 – 141; 1869 – 848 de locuitori; 1880 – 726; 1890 – 719; 1900 – 759; 1910 – 791; 1922 – 780.

Cil: 1715, 1720 – 40 de familii; 1742 – 28; 1771, 1786 – 129; 1857 – 797 de locuitori; 1869 – 897; 1880 – 780; 1890 – 851; 1900 – 921; 1910 – 735; 1922 – 753.

În 2011 majoritatea locuitorilor Comunei Almaș era constituită din români (95,93%), cu o minoritate de romi de 1,78%. Pentru 2,13% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși – 70,14%, dar există și minorități de penticostali – 17,97%, și bapțiști – 8,97%. Pentru 2,17% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă

Biserica din Almaș a fost dintotdeauna de confesiune ortodoxă orientală. Din inscripția aflată pe un clopot reiese că primul așezământ bisericesc din localitate, construit din lemn, datează din anul 1771. Ulterior s-a construit prima biserică din piatră, pe locul unde este amplasată și actuala biserică. De la biserică veche a rămas turnul lângă care s-a construit în anul 1889 o biserică de piatră, de dimensiuni medii, în formă de navă. Cu timpul, această biserică devine prea mică pentru numărul de enoriași care o frecventau, luându-se hotărârea de a se construi o alta, mai mare. În anul 1889 încep lucrările de construire a unei noi biserici, încheiate în anul 1898, când s-a zugrăvit interior și s-a tencuit exteriorul. Ca limbă de cult a fost utilizată doar limba română, după cum dovedesc circularele protoalelor, matricolele și diferitele notițe din foile bisericești. În anul 1954 biserică a fost pictată în tehnica tempera de preotul Andrei Mitroi de la Mustești, iar în anul 2001 a fost repictată în tehnica frescă de pictorul Constantin Popescu din Rădăuți. Parohia deține un prapor numit *al plugarilor*, datând din anul 1906, cu care almășenii au participat la Unirea de la Alba Iulia din anul 1918; de asemenea deține și cărți vechi, unele scrise în slavonă iar altele cuprinzând anumite înscrieri făcute de înaintași.

Preoți: Mihai Albescu – 1800-1801; Ioan Albescu – 1801-1815; Vasiliu Drusc – 1801-1817; Iacob Barbură – 1812-1824; Lazăr Ilca – 1815-1828; Teodor Feier – 1824-1828; Filip Barbură – 1828-1833; Lazăr Buda – 1828-1835; Filip Bărbătei – 1828-1833; Ioan Feier – 1833-1837; Petru Popovici – 1833-1840; Constantin Copian – 1835-1884; Eftimiu Novac – 1841-1843; Mateiu Vegh – 1843-1854; George Crețu – 1854-1894; Cornel Lazăr – 1888-1905; Alexandru Nica – 1906; Ioan Popovici; Gheorghe Cerianțu; Benjamin Gligor; Ioan Brădean; Florea Roman și Ioan Dașcău.

Datorită faptului că în vechime localitatea a fost compusă din mai multe cătune, o bună perioadă de timp aici au funcționat câte doi preoți, dovadă și faptul că parohia are două cimitire în care odihnesc și personalități locale – preoți, învățători și oameni de seamă ai localității.

Biserica Baptistă

Cultul baptist a apărut în Almaș în jurul anului 1905, primii misionari bapțiști venind din Buteni și Bonțești. Primul locuitor din Almaș botezat a fost *Ioan Turc*. Slujba botezului a fost oficiată de pastorul *Teodor Chițău* din Buteni. Primul predicator baptist localnic a fost *Ioan Timoc*. Actualmente, biserica baptistă are 245 de credincioși.

Biserica Penticostală

Cuprinde în prezent circa 750 de locuitori ai Comunei Almaș.

Învățământul

Pe 26 martie 1782 Cancelaria Aulică de la Viena înaintează spre aprobare contractele de înființare a 48 de școli în Comitatul Arad, contracte aprobate de împăratul Iosif al II-lea la 6 mai 1789. Printre școlile înființate se numără și cea din Almaș. În anul 1791 ființa aici o școală care dispunea de un învățător angajat prin contract, el primind de la comunitate un salariu de 120 de florini, 12 stânjeni de lemne și fân. În anul 1878 se pune problema construirii celei de-a doua școli. Din corespondența episcopului Ion Mețianu al Aradului cu protopopul Constantin Gurbanu aflăm de imposibilitatea

finalizării așezământului de învățământ în acel an, din lipsă de finanțare. În anii următori se construiește la Almaș a doua școală confesională, cu aportul episcopului Ion Mețianu. Un lucru demn de menționat este faptul că în școala din Almaș procesul de învățământ s-a desfășurat numai în limba română. Actualmente școala generală dispune de un spațiu modern, renovat în anul 2012, an din care școala poartă numele eroului local *Lazăr Tâmpa*, învățătorul din sat. Cei peste 200 de ani de existență a școlii din Almaș dezvăluie un trecut bogat, reprezentat de numeroasele generații de absolvenți.

În satul *Cil* exista în a doua jumătate a secolului al XIX-lea o școală care funcționa într-o clădire de lemn. În anul 1877, la această școală era învățător *Ion Vancu*, dascăl renumit pentru contribuția sa la dezvoltarea învățământului arădean; el era plătit cu 126 de florini și cu bunuri în natură.

Clădirea școlii din satul *Joia Mare* a fost ridicată în anul 1876. În anul următor aici preda învățătorul *Florea Coșeriu*, care primea un salariu anual de 80 de florini și bunuri în natură.

Personalități

De-a lungul timpului, de pe plaiurile Almașului s-au ridicat numeroși oameni care au devenit embleme ale localității. Amintim o mică parte dintre ei: eroul martir *Lazăr Tâmpa*, doctorul inginer *Octavian Dașcău*, colonelul de aviație *Iosif Dalca*, locotenent-colonelul *Vasile Rada* și mulți alții. S-au remarcat prin activitatea lor doi avocați din Almaș: *Teodor Bărbătei* și *Gheorghe Tăutu*.

Economie

Unitățile economice existente în Comuna Almaș sunt puține ca număr și țin în totalitate de domeniul privat, fiind S.R.L (societate cu răspundere limitată), sau P.F.A (persoană fizică autorizată). Din punct de vedere economic industria comunei este concentrată pe sectorul prelucrării materiilor prime locale: laptele și pieile de animale. Astfel, S.C. *Marimex*

S.R.L. din localitatea Rădești are ca obiect de activitate prelucrarea laptelui, iar în Almaș se prelucrează pieile în cadrul S.C. *Betea Impex S.R.L.*

Ocupația de bază a locuitorilor Comunei Almaș este agricultura, care se practică pe 2.233 ha teren arabil, 219 ha fânețe și 2.246 ha pășuni.

Folclor, tradiții, obiceiuri

În ajun de *Crăciun*, pe ulițele localității umblă grupuri de câte 4-5 copii, din casă în casă, întrebând: *Copți is pântru noi pizărăii (colăceii)?* Colinde specifice satului se auzeau în fiecare seară, pe tot parcursul postului.

De Bobotează, preotul și învățătorul umblau pe la casele credincioșilor ortodocși *cu crucea*, sfințind casele și pe cei ai casei, cântând *În Iordan botezându-Te...*

La Paști, sătenii pregătiți de sărbătoare merg la biserică, iar tineretul organizează spre seară, în spatele bisericii, jocuri numite *resboiul*.

În ziua de Rusalii se scoate o cruce în țarină – *pentru sfințirea holdelor*.

De Sânziene se fac cununi împletite din flori de sânziene și se pune la poartă.

Nunțile se fac de obicei sâmbăta, mai rar duminica.

La morți se face priveghere în toate serile, până la înmormântare, după care se face pomana mortului cu colaci, mâncare și băutură.

Sport

Un sport de tradiție în comună este *oina*. Echipa de oină din Almaș are în palmares numeroase participări la campionatele județene, zonale și naționale. De bunul mers al echipei și de pregătirea acesteia se ocupă inimosul profesor de educație fizică, actualmente pensionar, *Octavian Lupei*.

La Almaș și la Cil erau nu de mult echipe de fotbal care, din considerente financiare, nu mai există deși, ca bază sportivă, există terenuri gazonate, la Almaș fiind chiar și o instalație de iluminare nocturnă. La Almaș există o modernă sală de sport multifuncțională în care se pot practica sporturi ca handbalul, voleiul, baschetul, tenisul etc. Capacitatea sălii este de 155 de locuri și dispune de două vestiare, dotate cu toalete și dușuri.

Turism

Comuna Almaș are multe atracții turistice de oferit. Pescuitul pe Crișul Alb, drumețiile pe Valea Rădești și pe Dealul Măgura, unde se află o cruce numită *Crucea Păcii*, fac din localitate un punct de atracție turistică.

În Almaș, lângă biserica ortodoxă, se află *Monumentul Eroilor*, unic în Județul Arad. Tot ca punct de atracție poate fi și notat și *Schitul Buna Vestire* din Almaș, lăcaș la care, la fel ca pe Muntele Athos, au acces doar bărbații.

Pentru dezvoltarea agroturismului în zonă primăria Almaș pune la dispoziția doritorilor 18 parcele de 250 m² pentru construirea de case de vacanță pe frumoasa Vale a Rădeștilor, loc în care, de obicei, la 1 Mai se ține sărbătoarea *Răsună Valea*. În fiecare an, pe 15 august are loc un târg de animale cu expoziție, iar pe 16 august un festival al fanfarelor.

Așezări dispărute

Lunca (Lonka), a fost un sat atestat documentar în 1439, 1441 și 1445, aparținând domeniului Șiriei, stăpânit de Gheorghe Brancovici, despotul Serbiei. În 1525 satul aparținea domeniului Șiriei, având 9 familii de iobagi. Între 1552-1561 satul Lunca era stăpânit de nobilii *Bathory* și *Moga*. În anii 1607, 1651, 1662 și 1663 a aparținut familiei nobiliare românești *Moga* de la Hălmagiu. În 1715 și 1720 așezările *Alsó Lunkoy* și *Felső Lunkoy* aveau 3, respectiv 5 familii. În 1732 satul *Lunca* era în proprietatea *ducelui de Modena*. În 1742 satul era locuit de 4 familii, iar în 1747 de 13 familii. În anii 1771-1786 trăiau în sat 34 de familii. În anul 1820 *Lunca* se contopește cu satul *Almaș*.

Pleş (Pless, Pleskafalwa, Plesca, Polesca), atestat documentar în 1386. În 1439 satul *Pleş* făcea parte din domeniul Șiriei, donație către Gheorghe Brancovici. În 1441 satul *Pleskafalwa* aparținea domeniului Maróthy, iar în 1445 domeniului feudal stăpânit de Iancu de Hunedoara. În 1515 satul *Plesca* făcea parte din domeniul Șiriei, fiind alcătuit din 16 familii. În 1601 satul era inclus în domeniul Toldy, în 1618 era împărțit între nobilii *Petneházy* și *Horváth*. În 1715 satul *Pleş* avea 7 familii, iar în 1720 s-au numărat 8 familii. În 1732 făcea parte din domeniul *ducelui de Modena*. În 1742 satul

Pleș era locuit de 22 de familii, în 1747 de 16 familii, iar între 1771-1786 de 42 familii. În anul 1824 satul *Pleș* a fost comasat cu satul *Almaș*.

Plop (*Plopp*, *Plófalwa*), este atestat ca așezare în anii 1441 și 1445, aparținând domeniului *Șiriei*, stăpânit de Gheorghe Brancovici. În 1525 satul *Plop* avea 18 familii. În 1601 era în posesia domeniului Toldy, în 1607 și 1649 în proprietatea domeniului Beniczky. În 1650 satul *Plop* era stăpânit de domeniul tezararial (fiscul), al Principatului Transilvaniei. În 1715 satul avea 13 familii, în 1720 doar 11 familii. În 1732 satul *Plop* era stăpânit de ducele de Modena. În 1747 populația satului *Plop* era formată din 16 familii, în 1771-1786 din 35 familii. În 1824 satul *Plop* a fost comasat cu satul *Almaș*.

Bibliografie

Hord, Radu, *Comunități evreiești din Județul Arad – Pâncota și Almaș*, în *Studia Iudaica Aradensis*, nr. V, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2017, pp. 98-112.

Oarcea, Moise, *Lucrare pentru gradul didactic I*, Almaș, 1981.

Rada, Vasile V., *Rădești – județul Arad – o așezare multimilenară*, Editura Mirador, Arad, 2010.

Parohia Ortodoxă Română Almaș, *Cronici venite din străbuni până astăzi*, Editura Tiparnița, Arad, 2015.

****Strategia de dezvoltare a Comunei Almaș*, 2015.

Comuna Apateu

prof. Ioan Caba

Denumiri

Apateu: *Apáthy, Oláhapáti.*

Berechii: *Barakony, Baracun, Barakun.*

Moșiori: *Moșiori* din 1922-1928, sat format prin colonizarea moșilor aduși din Munții Apuseni pe pământul Episcopiei Oradea.

Repere geografice

46°37'09'' N, 21°49'14'' E; altitudine: 110-125 m; suprafață: 7610 km² (7.610 ha, din care 1.675 ha intravilan și 5.935 ha extravilan).

Vecinătăți: Județul Bihor (Comuna Batăr) la nord și est, Comuna Craiva la est, Comuna Cermei la sud, Comuna Șepreuș la sud-vest, Comuna Mișca la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Apateu este situată în partea de nord a Județului Arad, în Câmpia Cermeiului, la mică distanță de contactul acestei câmpii cu extremitatea vestică a masivului muntos Codru Moma, și se compune din satele *Apateu* (centrul comunei), *Berechiu* și *Moțiori*. Distanțe între satele comunei: Apateu-Berechiu 5 km, Apateu-Moțiori 7 km, Berechiu-Moțiori 2 km.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este racordată la cale ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Cermei, la circa 18 km.

Comuna este străbătută de drumurile rutiere județene DJ 709 Arad (ieșire din drumul național DN7) – Horia – Șiria – Galșa – Măsca – Pâncota – Seleuș – Șicula – Gurba – Cermei – Șomoșcheș – *Berechiu* – limita Jud. Bihor (spre orașul Salonta), și DJ 794 Chișineu Criș (ieșire din DN 79) – Mișca – Vânători – Satu Nou – *Apateu-Berechiu* (intrare în DJ 709).

Satul *Moțiori* este amplasat în imediata apropiere a drumului județean DJ 709.

Distanțe față de orașe: Arad – 70 km, Ineu – 35 km, Chișineu-Criș – 31 km, Salonta (Jud. Bihor) – 35 km.

Istoric

Prima mențiune documentară: *Apateu* în 1219 (*villa Apati*), *Berechiu* în 1344, *Moțiori* în 1922.

Urme materiale (vetre de locuire umană), se găsesc pe locurile mai ridicate, ferite de inundațiile frecvente din acele timpuri. S-au păstrat resturi ceramice și unelte din piatră la locul *Cerăt*, descoperindu-se în 1981 o daltă din rocă vulcanică și un fragment de topor din piatră cu semne care arată încercarea de a obține o nouă gaură lângă cea ruptă. Piesele ar putea

fi atribuite *Culturii Tisa I-II*. Epoca bronzului și prima epocă a fierului sunt mai bine reprezentate într-un depozit hallstatian cu obiecte din bronz descoperit în partea de nord a satului Apateu, în pădurea comunală (lângă drumul către Berechiu), la locul numit *Nadă*, care a conținut 13 pandantive în formă de scut beoțian, două seceri, un buton și un fragment de cataramă. Pe teritoriul comunei, fără precizări topografice, s-a descoperit și ceramică din secolele II-III d.H.

În 1333 *Sacerdos villa Pady Apaty* (*satul starețului*, după existența unei mănăstiri în hotar, la *Cinicheze*), este menționat în registrele de decimă papală.

În anii 1400-1415 Apateu făcea parte din domeniul Maróthy, iar în 1453, cu denumirea *Apaty*, era inclus în domeniul Keczer. În 1561 sunt menționate 14 sesii iobăgești ca proprietăți ale familiilor Porkody, Dersffy, Poka și Massay. Localitatea Apateu este stăpânită pe rând și de alți nobili mai mici, ca Iacob, Buga, Petru, Apaty, Andras, Keczer, iar din 1497 și de rudele lui Miskey.

Berechiu (Villa Barachum), este un sat care din 1374 apare ca aparținând Episcopiei Catolice Oradea. În 1515 Berechiu este posesie a lui Butthyány, iar în 1551 a familiilor Porkolab, Toldy, Dersffy, și Pongracz. În anul 1732 satul intră în posesia ducelui Rinaldo de Modena, iar de la 1760 devine proprietate a Erariului. În 1742, cu 48 de familii de iobagi și una de jeler, Apateu și Berechiu aparțineau Comitatului Zărand. În 1824 baronul Iosif Dietrich cumpără satul de la coroana imperială și îl stăpânește până la 1848, când satul devine liber, iobagii fiind împrumătăriți.

Primii locuitori ai satului *Moțiori*, întemeietorii, au fost moți din Munții Apuseni, sosiți aici în anul 1922.

În anul 1514, lângă Apateu, răsculații din oastea țărănească a lui Gheorghe Doja aflați sub comanda diaconului Balog se înfruntă cu armata nobiliară maghiară, iar lupta se încheie cu o victorie locală a nobilimii. Și astăzi în Apateu o familie este numită *a lui Doja*.

În perioada dualismului austro-ungar (1867-1918), se produce sărăcirea românilor: loturile se fărâmițează, familiile devin tot mai dependente de groful Sulkowsky, hrana este tot mai puțină, țăranii sunt vlăguiți și căzuți pradă alcoolismului.

În anii 1903-1904 sunt semnalate greve de seceriș la Apateu și în localitățile învecinate. În anii 1914-1918 mai mulți locuitori din Apateu și

Berechiu au luptat pe fronturile Primului Război Mondial, 24 dintre ei căzând pe câmpurile de luptă.

La sfârșitul secolului al XIX-lea se intensifică lupta națională și la Apateu; țăranul *Todor Stan*, tată a 7 copii, este osândit la 3 luni și 10 zile de închisoare pentru că a zis că „... noi am venit în Ardeal încă sub împăratul *Traian*, cu 800 de ani înaintea ungarilor”.

În noiembrie 1918 notarul este alungat din Apateu și țăranii atacă conacele locale ale nobililor Ransburg, Sulczovszky, Kapdebo și Tzaran. În anii 1921-1923 se înfăptuiește reforma agrară. Satul Apateu progresează în perioada interbelică pe baza gospodăriei țărănești, care produce cele necesare traiului. În anii 1941-1945 apătenii participă din nou la război și luptă pe fronturile de est și de vest. Mor în război 38 de locuitori.

În anul 1949 apătenii și cei din Berechiu se opun abuzurilor comuniste și în august are loc o răscoală țărănească în urma căreia sunt executați prin împușcare 5 localnici. Alții au fost arestați și condamnați la pedepse grele cu închisoare. Cooperativa Agricolă de Producție (CAP), se înființează la Apateu pe 9 iulie 1950, iar la Berechiu o lună mai târziu, pe 10 august 1950, spre nemulțumirea locuitorilor care pleacă în număr din ce în ce mai mare la oraș, în căutare de locuri de muncă. În 1989 apătenii schimbă structurile comuniste și își primesc înapoi pământurile începând cu 1991.

Evoluția demografică

Apateu: în 1561 existau 14 sesii iobăgești, adică aproximativ 70 de locuitori. Conscripția din 1720 a înregistrat 37 de familii, cea din 1742 29, pentru ca în conscripția din 1746 să fie numărate 46 de familii de iobagi, printre care se regăsesc nume ca *Sărac*, *Galea*, *Bota*, *Bule*, *Malița*, *Purtan*, *Rotar*, *Dănilă*, nume care se regăsesc și astăzi; se mai consemnează un *judex* (judecător sau primar), și două familii de jeleri. În total erau circa 250 de locuitori. Urbariul din 1771, publicat în 1786, a numărat la Apateu 145 de familii, 121 dintre acestea fiind de iobagi și 23 de jeleri. În 1828 existau 309 familii (o familie număra în medie 5 membri). În 1835 existau 130 de familii de iobagi și 180 de familii de jeleri, în total aproximativ 1.550 de locuitori. În anul 1835 Berechiu avea 950 de locuitori.

Recensămintele realizate după 1848 dau următoarele valori:

Apateu: 1851 – 3.032 de locuitori; 1857 – 2.068; 1869 – 3.132; 1880 – 2.521; 1890 – 2.962; 1900 – 2.959; 1910 – 2.870; 1922 – 2.756.

Berechiiu: 16 sesii iobăgești în 1561; populația rezultată din conscripțiile austriece: 1742 – 26 de familii; 1746 – 39; 1771 – 131; 1828 – 203; recensămintele din epoca modernă dau următoarele cifre: 1851 – 1.139 de locuitori; 1857 – 957; 1869 – 1.715; 1880 – 1.387; 1890 – 1.755; 1900 – 1.852; 1910 – 1.904; 1922 – 1.728.

Recensămintele din România au dat următoarele rezultate:

Apateu: 1930 – 3.085; 1941 – 2.877 (725 de clădiri); 1955 – 3.100; 1966 – 3.050; 1977 – 2.719; 1992 – 2.650; 2002 – 2.424.

Berechiiu: 1930 – 2.338 de locuitori (inclusiv Moțiori): 1941 (fără Moțiori) – 1.743 de locuitori și 540 de clădiri.

După Revoluție s-au recenzat 2.650 de locuitori în 1992 și 2.424 în 2002. În 2011 comuna înregistra 3.176 de locuitori, dintre care români s-au declarat 93,8% și romi 2,74%. Din punct de vedere confesional situația era următoarea: 88,26% ortodocși, 5,64% adventiști de ziua a șaptea și 1,94% baptiști.

Învățământul

La Berechiiu este pomenită o școală confesională românească încă din 1768. La 27 martie 1789 Cancelaria Aulică a înaintat aprobarea contractelor pentru încă 48 de școli, printre care și cea din Apateu. Conscripția din 1791 înregistrează la Apateu o școală condusă de învățătorul *Vasile Șora*, care era salarizat cu 120 florini pe an, 12 stânjeni de lemne și 120 de porții de fân. În anul 1810 funcționa ca învățător la Apateu *Flore Ambrus*, care cunoștea bine limba maghiară și era bine pregătit metodic. În 1817-1818 era învățător *Gabriel Borle* din Pădureni; cursurile școlare erau frecventate de 15 elevi, peste un an de 18 băieți și 5 fete, iar în 1821-1822 de 31 de elevi. În 1869, la o populație de 2.923 de locuitori români ortodocși, școala era frecventată de 50 de elevi. În 1873 au fost recenzați 200 de băieți și 140 fete de vârstă școlară, iar cursurile au fost frecventate de 40 de băieți și 10 fete între 6 și 12 ani. Clădirea școlii era construită din 1869 și avea grădină cu pomi și puțin material didactic. Ca învățător suplinitor a venit la Apateu

Gheorghe Popovici, absolvent al Preparandiei din Arad; în 1873 acesta avea 37 de ani vechime în învățământ și un salariu de 200 de florini, plus bunuri materiale, iar din parte autorităților locale primea 378 de florini. Director al școlii era *Nicolae Bulza*. În anul școlar 1904-1905 funcționau în Apateu două școli: una condusă de învățătorul *George Petrescu*, și una de învățătorul *Ioan Caba*. La 22 noiembrie 1915 cursurile se suspendă temporar din cauza *colerei* (holera). Mobilizat pentru război fiind, învățătorul *Emilian Cătană* a fost suplinit de preotul *Atanasie Căpitan*, iar învățătorul *Gheorghe Șandor* a fost suspendat.

În 1918, la un număr de 2.953 de locuitori erau recenzați 374 copii între 6 și 12 ani, din care au fost prezenți la examenul final și promovați 25. În anul 1929 s-a construit un nou local de școală, cu 9 săli de clasă, care a permis un învățământ de 7 clase. În anul 1948 se generalizează învățământul de 7 clase, iar în 1964-1965 începe învățământul de 8 clase, pentru ca în 1974-1975 să se treacă la învățământul de 10 clase. În anul 1974 s-a dat în folosință un nou local de școală în Apateu. Schimbările de după 1989 permit reformarea procesului de învățământ – și la Apateu sunt instalate 11 calculatoare racordate la internet și se realizează racordarea la rețeaua de alimentare cu apă curentă. Școala este frecventată de 231 de elevi și 60 de preșcolari. La Berechiu s-a construit un locaș de școală în 1896, iar școala actuală datează din 1965.

Biserica

Biserica Ortodoxă

În 1746 slujeau în biserica ortodoxă din *Apateu* doi preoți: *Ioan Popa* și *Dănilă Popa*. Conscripția din 1755 arată că în *Apateu* exista o biserică veche, cu hramul *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*, construită în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și demolată după construirea celei din 1755, cu hramul *Pogorârea Duhului Sfânt*, hram purtat de toate bisericile construite ulterior. În 1786 se construiește o nouă biserică, tot din lemn.

La Berechiu se construiește o biserică din piatră în anul 1896. Între anii 1909-1911 se construiește actuala biserică din centrul satului *Apateu*, prin efortul întregii comunități și al preoților vremii. Edificiul este într-adevăr

impresionant, fiind supranumit *Catedrala regiunii Crișana*. Prin strădania preotului *Ioan Poleacu* din Cermei se construiește o nouă casă parohială în 1970-1972 și se pictează biserica în exterior. Biserica ortodoxă din Berechiu datează din 1896 și este amplasată în parcul central din comună.

Biserica Ortodoxă din *Moțiori* s-a construit între 1975-1978 și s-a sfințit în 1984.

Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea

După 1919 *Axente Indricău* întemeiază în Apateu *comunitatea adventistă*, care funcționează inițial în case particulare. În 1929 se construiește la nr. 323 o clădire încăpătoare, care este mereu lărgită și consolidată, până capătă aspectul impunător de astăzi. Adventiștii de ziua a șaptea din Apateu au cumpărat în 1990 casa învățătorului Baltă din Berechiu, transformând-o ulterior în lăcaș de cult. Biserica a fost slujită de următorii pastori: Emil Jigău, Abel Iștoc, Ioan Sturz, Petrișor Hărdălău și Ionuț Popa.

Biserica Baptistă din Berechiu

Își are începuturile după 1900, adunările celor 20 de credincioși desfășurându-se în casa lui Gheorghe Ilonca. În anul 1918, cu contribuția financiară a membrilor comunității, a fost cumpărat un teren în centrul satului, la nr. 163, loc pe care s-a construit o biserică de lemn. În 1974 s-au obținut aprobările necesare pentru renovarea clădirii bisericii, dar în același an s-a construit un nou lăcaș de cult prin prinderea vechii biserici de lemn în interiorul noii biserici – ideea venind de la responsabilii de cultele religioase din organisme statului comunist. Noua biserică s-a construit din piatră și cărămidă și a fost gata într-un singur an. Până la evenimentele din decembrie 1989 bisericuța de lemn a rămas întreagă sub acoperișul noii biserici, însă după căderea regimului comunist a fost demolată.

Comunitatea baptistă din Apateu a fost întemeiată de *Maria Achim*. În 1947 a fost închiriată o casă particulară pentru a fi folosită ca loc de adunare a credincioșilor; după amenajare, a fost inaugurată în același an ca biserică. Între 1952-1954 se construiește biserica baptistă actuală, care avea 15 membri în 1981.

Biserica Penticostală din Berechiu

S-a format în anul 1970. În primii doi ani serviciile religioase s-au desfășurat în casa lui Floare Buzgău (era bărbat, nu femeie), iar în următorii 18 ani în casa lui Flore Pipoș. În anul 1991 a început construirea lăcașului propriu de cult, iar în martie 1993 a fost inaugurat. Primul pastor a fost Vasile Lador, urmat de Ioan Iovu.

Personalități

Ioan Popovici, născut în 14 mai 1898, doctor în drept la Universitatea din Cluj din 1923; între 1932-1936 a fost magistrat la tribunalele din Timișoara și Oradea.

Ioan Creț, medic chirurg, doctor în medicină, director al spitalului din Ineu și senator al României între 1990-1992.

Ioan Mang, prof. univ. dr. la Universitatea din Oradea.

Florin Aurel Moțiu, doctor în drept, secretar de stat în guvernul Năstase din 2000-2004.

Ioan Hornea, membru în Consiliul Național al Sindicatelor.

Monumente

Biserica ortodoxă construită între 1909-1911, școala veche, care datează din 1929 și care are o arhitectură specific românească, monumentele eroilor căzuți în cele două războaie mondiale (în centul satului Apateu), monumentul construit în 1990 în memoria martirilor anticomuniști împușcați în 1949, troițele de la intrarea în sat construite după 1989.

Economie

Ocupația principală a locuitorilor comunei este agricultura, grădinăritul fiind preocuparea celor mai mulți săteni. Una dintre principalele culturi era ardeiul kapia, din care se făceau cantități impresionante de boia de ardei

dulce, pe care localnicii o vindeau pe piețe din întreaga Transilvanie, ba chiar și în Moldova.

După 1820, baronul Dietrich a angajat muncitori agricoli permanenți și sezonieri, contabili, administratori, mașiniști și argați pentru propria-i moșie din Berechiu. Au fost ridicate clădiri pentru activități cu specific agricol, o fermă-sălaș, case pentru administratori, pe domeniu lucrând în permanență 35-40 de muncitori agricoli.

După cel de-Al Doilea Război Mondial a urmat colectivizarea agriculturii, cooperative agricole de producție înființându-se în același an, 1950, și la Apateu, și la Berechiu. La Moțiori nu s-a înființat CAP, dar terenurile și membrii cooperatori aparțineau de CAP Berechiu.

În anul 1973 s-au făcut la Berechiu, în sistem cooperatist, primele mături de sorg, ocupație care avea să devină tradiție și care continuă și azi. Până la căderea comunismului în decembrie 1989 măturile *de Berechiu* erau vândute unor mari fabrici și uzine din București, Brașov, Constanța, Timișoara etc.

Tot în satul Berechiu a devenit o tradiție cultivarea cânepii și prelucrarea sa până la produsul finit – pânza de cânepă. Țesăturile din cânepă erau vândute pe piețele din Cermei, Beliu, Pâncota, Chișineu Criș, Tinca (Jud. Bihor), dar și mult mai îndepărtate.

Etnografie

Apateu și Berechiu sunt așezate la interferența zonelor *Bihor* și *Chișineu Criș*, cu un port popular simplu, în care predomină culorile alb și negru, cu cântece și cu jocul popular de Apateu apreciat prin ineditul său. Echipa de dansuri populare a Căminului Cultural Apateu a fost premiată la mai multe festivaluri și concursuri folclorice, ca și solista de muzică populară Florica Purtan.

Costumul popular femeiesc în Apateu și Berechiu se compune din îmbrăcămintea capului (*cîrpa*), cămașă (*spătoi*), poale, budigăi (chiloți), șorț (*zadie*) și încălțăminte (opinci, botoșei, sandale). Fetele purtau, de regulă, capul descoperit și părul împletit în două chici atârdate pe spate, iar cozile erau împletite folosind o panglică de culoare roșie. Costumul de tip vechi conține și spătoiul, decorat de femei și fete cu motive și modele locale sau

brodate cu cipcă. Poalele erau albe, neornamentate, dar la bază puteau fi decorate cu cipcă în colțuri sau cu alte elemente decorative.

Costumul popular bărbătesc se compunea din clop (pălărie), iar în sezonul rece era folosită cușma, cioareci (pantaloni), gaci (ismene), și încălțăminte. La lucrările agricole din sezonul cald se folosea clopul de paie sau de șovar. Cămașa bărbătească era, de regulă, de culoare albă, cu croi drept și mâneci slobode. Gulerul, deschizătura pieptului și pumnarele erau ornate sau tivite cu motive în culori roșu și negru. Cojocul sau pieptarul, despicat în față, era confecționat din blană de oaie, avea două buzunare și era ornat cu o varietate de cusături îndesate, din mătase, în culori sobre. Șuba era făcută din pânură albă și decorată cu aplicații de postav colorat și șireturi. Încălțăminte bărbătească era opinca din piele, ulterior din cauciuc, care se încălța peste o fâșie de pânză albă (*obială*), răsucită peste laba piciorului și pulpă, de care se lega cu două curele din piele (*nojițe*) mai târziu s-au folosit cizme din piele și bocanci.

Obiective turistice și de agrement

Muzeul sătesc Rovina din Apateu, pescuitul pe Crișul Negru, pădurile Dumbrava și Belensig.

Bibliografie

Botaș, Aurel; Matei, Adrian; Sărac, Vasile; Caba, Ioan, *Monografia localității Apateu*, Editura Grafnet, Oradea, 2006.

Caba, Ioan, *Monografia istorică și muzeul școlar al comunei*, lucrare metodică-științifică pentru obținerea gradului didactic I la Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

Cornea, Corneliu, *Jurnal deținuți politici în Jud. Arad între 1945-1989*, Editura Mirador, Arad 2000.

Dreghici, Florin, *Scrieri monografice. Berechiu 2007*, Editura Concordia, Arad, 2007.

Ilica, Constantin; Rus, Dorel, *Biserica ortodoxă din Apateu, istorie, cultură, mentalități*, 2010.

****Meleaguri arădene*, ghid turistic, Arad, 1972.

Comuna Archiș

dr. Felicia Aneta Oarcea

Denumiri

Archiș: Arkos, Felsöárkos, Bélárkos, Sächsisch Erkes (în germană).

Bârzești: Borzafalva, Borzwlifalva, Borzest, Barzest.

Groșeni: Gross, Tönköd.

Nermiș: Nermegy, Nyermegh, Nyermigy.

Repere geografice

46°28'40" N, 22°03'10" E; altitudine: 167 m; suprafață: 68,08 km²
(6.808 ha, din care 288 ha intravilan și 6.520 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Hășmaș la nord, Județul Bihor la nord-est (Comuna Rieni), Comuna Ignești la est și sud-est, Comuna Ignești la sud-est și sud, Orașul Sebiș la sud, Comuna Cărand la sud și sud-vest, Comuna Beliu la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Archiș este situată în nord-estul județului, la poalele masivului muntos Codru Moma (o mare parte a teritoriului comunei este munte acoperită de pădure), și se compune din satele *Archiș* (reședința comunei), *Bârzești*, *Groșeni* și *Nermiș*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este conectată la cale ferată, cea mai apropiată gară fiind Bocsig, la aproximativ 12 km.

Prin comună trec drumurile rutiere județene DJ 793A Beliu (ieșire din DJ 793)-Tăgădău-Comănești-Hășmaș-*Groșeni-Archiș-Nermiș*-Cărand (insertie în DJ 793), și DJ 793B Beliu (ieșire din DJ 793)-*Archiș-Nermiș*-Cărand (insertie în DJ 793).

Satele *Bârzești* și *Nermiș* sunt conectate între ele și amândouă cu DJ 793B prin drumul comunal DC 14 *Nermiș-Bârzești*.

Satele *Bârzești* și *Groșeni* comunică între ele prin drumul comunal DC 13 *Archiș-Groșeni*.

Distanțe față de orașe: Arad – 80 km, Ineu – 22 km, Sebiș – 16 km, Chișineu Criș – 53 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 110 km.

Istoric

Prima mențiune documentară: *Archiș* la 1552; *Bârzești* la 1580; *Groșeni* la 1580; *Nermiș* la 1477.

Vechi urme de locuire au fost descoperite de arheologi în locuri precum *Dealul Moțului*, aflat în localitatea Archiș. Din situl arheologic au fost scoase la lumină ciocane și topoare din piatră șlefuită și găurită. Potrivit unor cercetători, se pare că una din vechile fortificații liniare din Țara Zărandului, cunoscută sub denumirile de *Troianul*, *Calea lui Traian*,

Drumul lui Traian sau *Iarcul*, datează din vremea regatului dac condus de Burebista. Arheologul Sever Dumitrașcu a susținut că valul de apărare ar fi fost ridicat de daci împotriva celților, în vremea regelui Burebista. Ulterior, tot el lansează o altă ipoteză: construirea valului a avut loc în veacul I d.H., ca parte a unui sistem defensiv împotriva sarmaților iazigi. Într-o altă ipoteză, același susține că acest val de pământ a constituit unul din sistemele defensive ale provinciei romane Dacia. Conform măsurătorilor, valul s-ar fi întins pe o lungime de aproximativ 20 km, pe linia Iercoșeni-Mânerău-Răpsig-Seliște-Archiș-Comănești. Așadar, prin pădurea numită *Gălălău*, între Archiș și Beliu, trece valul de pământ numit *Troianul*.

Arheologii au descoperit monede romane imperiale (secolele I-III), în zona arădeană fiind cunoscute cinci tezaure monetare, dintre care unul la Bârzești. La *Groșeni*, de pe dealul numit *Jidovina*, în urma unei cercetări amănunțite efectuate în anii 1996 și 1999, a fost identificată o locuire medievală timpurie, de secolele X-XI. Specialiștii au recuperat ceramică lucrată la roata olarului, piese de harnașament și ustensile (artefacte de fier: zăbală articulată, scăriță de șa, două cuțitașe, un amnar; artefacte din bronz: o piesă de podoabă, un fragment de cercel cu inel fragmentar).

În vremea voievodului Menumorut Archișul a aparținut de Cetatea Beliu. În veacurile XIV-XV localitatea a fost condusă de un voievod.

În conscrierea Comitatului Bihor din anul 1552 a fost amintit satul Archiș, care avea 10 porți și aparținea unui district românesc ce se afla pe cursul Teuzului și afluenților săi de sub Codru Moma, stăpânit de Episcopia Romano-Catolică de Oradea. Odată cu desființarea proprietății Episcopiei Romano-Catolice de Oradea în anul 1557, aceste așezări au aparținut de districtul Beliu, care făcea parte din domeniul Cetății Oradea. Un document din 1581 consemna și așezările *Groșeni*, *Bârzești* și *Nermiș*. Se presupune că în acea perioadă familia Botha era potentata locului

La 24 martie 1600 *voievodul Petru din Archiș* s-a raliat planurilor strategice ale lui Mihai Viteazul, nesupunându-se căpitanului Cetății Oradea. Locuitorii satelor Archiș, Bârzești, Groșeni și Nermiș s-au adresat lui Mihai Viteazul în vederea rezolvării unor diferende, ignorând autoritățile vremii. În 1651 satul a fost donat de principele Transilvaniei Gheorghe Rakoczy al II-lea căpitanului cetății Ineu, Harag György.

Spre sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul următorului s-a instaurat stăpânirea habsburgică, iar din 1867 cea austro-ungară. Acestea vor

pecetlui evoluția istorică, economică, politică și cultural-educativă până în anul 1918. Odată cu realizarea Marii Uniri, potrivit Legii de Unificare Administrativă aprobată prin Decretul Regal nr. 1972 din 13 iunie 1925, publicată în Monitorul Oficial nr. 128/14 iunie 1925, localitățile Archiș, Bârzești, Groșeni și Nermiș au făcut parte din plasa Beliu, fiind considerate comune rurale. Ca orice așezare, ele vor avea un primar și organisme politice locale, care vor gestiona toate domeniile de activitate.

Al Doilea Război Mondial a afectat și evoluția firească a acestor sate. Mulți săteni au fost mobilizați și trimiși pe fronturi, cei rămași la vetre trebuind să suplinească absența acestora și să contribuie la efortul general de război. În acele vremuri, în localitatea Archiș au fost primiți ca refugiați *Andrei Băicăian și soția sa*, lui Băicăian oferindu-i-se funcția de notar. Potrivit unei situații din 19 ianuarie 1943, la Archiș au existat 13 funcționari/intelectuali, ei reprezentând 2,26% din totalul populației de 575 de locuitori. La aceeași dată, la Groșeni au fost consemnați 5 funcționari/intelectuali (0,43% din totalul populației), la Bârzești 1 (0,34% din totalul populației de 289 de locuitori), iar la Nermiș 2 (0,6% din 331 de locuitori).

La ședința din 22 noiembrie 1945, organizată cu prilejul conferinței administrative ținută cu primarii și cu notarii din plasa Beliu, a participat și *Aron Aslan*, notarul din Archiș. Participanților le-au fost comunicate măsurile ce se impunea a fi luate pentru primirea armatei, care urma să sosească și să se cantoneze în plasa Beliu între 3 și 4 iulie: curățarea gospodăriilor și a curților, fiecare gospodărie să aibă closetul său, amplasarea de indicatoare cu *apă bună de băut* sau *apă impură* la fântâni etc.

În primăvara anului 1946 au avut loc reorganizări administrative. Potrivit procesului-verbal din 17 aprilie anul amintit, comunele rurale Groșeni și Cărand au trecut ca sate la Comuna Archiș. În 26 iulie 1946, în cadrul ședinței administrative a Plasei Beliu, la care au fost prezenți notarii și/sau primarii din localitățile componente, au fost stabilite cantitățile de cereale ce au fost date de unii săteni la mașinile de treierat: *Isaia Sârb* (Archiș) – 1.500 kg grâu, 1.000 kg ovăz; *Filip Bătrân* (Nermiș) – 1.500 kg grâu, 300 kg ovăz; *Ioan Valea* (Groșeni) – 500 kg grâu. Comunele urmau să dea Cooperativei Beliu următoarele cote: Archiș – 5.000 kg grâu, 1.700 kg ovăz, 300 kg orz; Groșeni – 3.500 kg grâu, 1.200 kg ovăz, 100 kg orz. La sfârșitul lunii august au fost stabilite cotele pentru unii localnici: *Isaia Sîrb* (Archiș) – 1.500 kg grâu, 800 kg ovăz; *Ioan Țolea* (Groșeni) – 500 kg grâu. *Pavel Jurj*, primarul

Comunei Groșeni, a aprobat pe 8 ianuarie 1947 exploatarea arborilor uscați din pădurea comunală, din locul numit *Fața Mălăiștei*.

În următoarea lună, primarul Comunei Archiș a aprobat Oficiului Parohial Ortodox Român 5 m³ lemne de construcție, de esență *cer* și *stejar*, din pădurea *Gălălău*, pentru construirea unui coteț pentru porci și a grajdului de la Școala Confesională. Alexandru Prăștean, primarul Comunei Archiș, a stabilit pe 1 martie 1947 prețul de răscumpărare a muncii cu brațele sau cu carul pentru repararea drumurilor comunale. Prin decizia nr. 7 din 17 martie 1947 au fost stabilite următoarele comisii: Comisiunea de Împrumut (Vantie Marta președinte, Teodor Savițchi secretar, Vichentie Marta membru), Comisiunea de Apel (Nistor Antal președinte, Teodor Savițchi secretar, Ilie Puleac membru), Comisiunea de Licitatie (Florian Popa președinte, Ioan Popa secretar, Axentie Puleac membru), Comisiunea de Recepționare (Pavel Marta președinte, Ioan Savu Valea secretar, Pavel Vanti Benea membru).

În 2 noiembrie 1946 aleșii locali ai Comunei Groșeni au decis să vândă 140 de fire de lemn de stejar din pădurea comunală, locul numit *Dosul de Hășmaș*, zis și *Zapodea*, pentru instalarea liniei telefonice Archiș-Groșeni. De asemenea, au fost scoase la vânzare alte 58 de fire de stejar pentru construirea școlii primare de stat, care va servi ca locuință pentru învățătorul-director.

În timpul primarului *Gheorghe Boroș* drumurile de acces raportate autorităților centrale de Primăria Archiș au fost: drum comunal Beliu-Archiș-Groșeni (5 km), drum național Archiș-Nermiș (4 km), drum comunal Nermiș-Cărand, drum comunal Nermiș-Bârzești (2 km). Au fost amenajate trotuare din pavaj și nisip în întreaga comună.

Din toamna anului 1949 au început să fie constituite întovărășirile agricole după model sovietic: cooperativele și gospodăriile agricole. Începând cu anul 1952 au fost organizate conferințe și întruniri la Căminul Cultural, pentru a convinge locutorii să accepte intrarea în întovărășire. Prin decizia nr. 143/3 aprilie 1959 a Sfatului Popular al Raionului Ineu, Regiunea Oradea, a luat ființă *Întovărășirea 1 Mai* din Archiș. Din declarația de impunere pe anul 1959 dată de Simion Barna în calitate de președinte și Flore Ioan în calitate de secretar, reiese că din această întovărășire au făcut parte 89 de gospodării, care dețineau o suprafață de 267,87 ha, din care 79,44 s-au adus în întovărășire.

În 11 februarie 1962 a fost constituită *Gospodăria Agricolă Colectivă Cărpiniș* din satul Nermiș, Comuna Archiș. Prin decizia nr. 918/6 aprilie 1962 și în temeiul Decretului nr. 3/1959 a fost înființată *GAC Archișana*. Constituirea a avut la bază unificarea *GAC Cărpinișana* din satul Nermiș, cuprinzând un număr de 87 de familii, cu o suprafață de 83, 89 ha, cu *GAC Archișana* din satul Archiș, care era deținută de 164 de familii, cu 441 ha teren agricol. Sediul acesteia a fost la Sfatul Popular al Comunei Archiș (Primăria). Odată cu împărțirea administrativ-teritorială din 1952, aceste așezări au făcut parte din Comuna Archiș, aparținătoare de Regiunea Arad, Raionul Ineu, pentru ca după 1960 să fie înființată Regiunea Crișana, din componența căreia au făcut parte.

Evoluție demografică

Vechile urme de locuire atestă prezența populației în această zonă încă din cele mai vechi timpuri. În ciuda tuturor vicisitudinilor, ei și-au întemeiat gospodăria și au dezvoltat relații economice și sociale durabile. Conscriptiile ori recensămintele habsburgice, apoi cele austro-ungare și cele românești, au consemnat dinamica demografică a localităților Comunei Archiș încă din veacul al XVIII-lea

Anul	Localitatea			
	Archiș	Bârzești	Groșeni	Nermiș
1776	-	-	-	17
1828	82*	42*	97*	40
1851	411	183	597	285
1869	612	203	885	389
1880	422	211	901	293
1890	480	237	992	-
1900	529	-	983	318
1910	555	287	1.116	393
1922	526	292	1.018	379
1930	577	301	1.118	368
2013	402	184	808	191

La începutul *secolului naționalităților* s-au purtat discuții în vederea efectuării unei conscripții generale în întregul Imperiu. La propunerea Comisiei pe țară, a fost elaborat un îndrumător general și unul suplimentar – *Regnicolaris Deputatio*. Dieta din 1825-1827 a decis aplicarea art. 18/1827 în vederea realizării recensământului. O comisie de specialitate și-a început activitatea la 20 martie 1828. În prima jumătate a veacului al XIX-lea dinamica demografică a fost influențată de colonizările cu populații de diferite etnii și confesiuni. Ele au fost efectuate pe două căi: particulară (de nobili), și oficială, de stat. Prin Legea 5 din 1894 a fost nuanțat scopul politic al colonizărilor. Coloniștilor le-au fost acordate înlesniri la achitarea contravalorii terenului primit. Structura etnică a Comunei Archiș a fost preponderent românească, chiar dacă puținii maghiari, germani, evrei și alții au pigmentat structura etnică, după cum se poate constata din următoarea situație pe anii 1880-2002:

An	Localitatea							
	Archiș							
	Total	Români	Maghiari	Germani	Alții	Țigani	Ucraieni	Slovaci
1880	422	420	1	-	1	-	-	-
1890	480	470	10	-	-	-	-	-
1900	529	515	7	-	6	-	-	-
1910	555	542	7	-	6	-	-	-
1920	526	524	-	-	2	2	-	-
1930	577	566	5	-	6	6	-	-
1941	577	569	-	3	5	-	-	-
1956	592	-	-	-	-	-	-	-
1966	536	532	1	1	1	1	-	-
1977	513	-	-	-	-	-	-	-
1992	488	482	5	1	-	-	-	-
2002	425	424	1	-	-	-	-	-
Bârzești								
1880	211	207	-	-	4	-	-	-
1890	234	234	-	-	-	-	-	-
1900	237	237	-	-	-	-	-	-
1910	287	287	-	-	-	-	-	-

1920	292	292	-	-	-	-	-	-
1930	301	301	-	-	-	-	-	-
1941	292	292	-	-	-	-	-	-
1956	292	292	-	-	-	-	-	-
1966	281	281	-	-	-	-	-	-
1977	233	233	-	-	-	-	-	-
1992	193	193	-	-	-	-	-	-
2002	183	183	-	-	-	-	-	-
Groșeni								
1880	901	877	6	1	3	-	-	-
1890	992	965	10	-	17	-	-	-
1900	983	970	13	-	-	-	-	-
1910	1116	1105	11	-	-	-	-	-

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Archiș se ridică la 1.515 locuitori, în scădere față de recensământul anterior din 2002, când se înregistraseră 1.699 de locuitori. Majoritatea locuitorilor sunt români (92,48%), cu o minoritate de romi (5,35%). Pentru 2,11% din populație nu este cunoscută apartenența etnică. Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (69,17%), dar există și minorități de bapțiști (14,92%), adventiști de ziua a șaptea (9,5%) și penticostali (4,09%). Pentru 2,11% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă Archiș

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea românii ortodocși din Archiș au construit o biserică de lemn, cu hramul *Cuvioasa Parascheva*. Potrivit unei statistici a Eparhiei Aradului din iunie 1767, în parohia din Archiș slujea la acea vreme preotul paroh *Pascu Popovici*. Mai târziu, pe iconostasul bisericii a fost consemnat anul 1793. În perioada interbelică, cu sprijin din partea statului și cu concursul comunității, s-a ridicat un nou edificiu ecleziastic. Construcția din piatră, datată 1931, a păstrat hramul celei vechi. Dintre preoții de odinioară putem aminti pe *Pascu Popovici*

(1742, 1750, 1767), *Ioan Boțco* (1847-?). Originar din Bârsa, Pascu Popovici a fost hirotonit în 1735 de episcopul Isaia Antonovici (1731-1748). Din 1742 acesta s-a aflat la conducerea parohiei din Archiș. Ioan Boțco, născut în 1820, a absolvit Institutul Teologic din Arad și a fost hirotonit în aprilie 1847 de episcopul Gherasim Raț.

Biserica Ortodoxă Groșeni

Potrivit tradiției, vechea biserică de lemn din Groșeni, cu hramul *Cuvioasa Parascheva*, a fost adusă în anii 1724-1725 din satul Voivodești (azi dispărut). La acea vreme, ca orice edificiu de rit oriental, ea respecta prototipul arhitectural, având o navă simplă, cu naos și pronaos. Dimensiunile exterioare erau 12,75 lungime și 5,52 m lățime. Potrivit preotului istoric Pavel Vesa, absida era retrasă cu 0,75 m de fiecare parte, era poligonală și avea o adâncime de 2,48 m. Întreaga clădire însuma 16,38 m. Pronaosul, cu dimensiunile de 4,96/4,62 m, era tăvănit drept, la 2,34 m de la podea. Pronaosul era despărțit de naos cu un perete de lemn. Naosul era boltit în sens longitudinal cu o boltă semicilindrică, din scândură. Pereții erau din bârne de lemn, orizontale. Biserica era „... *împrejmută, la mijloc, de un brâu sculptat cu motivul funiei și având un turn înalt de pronaos*”. Bârnelor au fost îmbinate tradițional, *în coadă de rândunică*. Edificiul a fost construit după planurile arhitectului Béla Virány.

În anii 1933-1934 bolta a fost refăcută din scândură nouă, fălțuită, vopsită cu albastru. Tot în acei ani biserica a suferit multe intervenții, singurele păstrate la forma inițială fiind naosul și altarul. Vechiul turn a fost demolat, reconstruit și acoperit cu tablă. Au fost decupați pereții și au fost montate ferestre pentru a spori luminozitatea. Vechile acoperișuri de șindriliă au fost înlocuite cu unele de țiglă, iar streășina a fost scurtată. Potrivit istoricului și criticului de artă Horia Medeleanu, deasupra fațadei de vest, „... *de o parte și de alta a turnului, s-a ridicat un fronton baroc de zid, flancat de două turnulețe, având în vârfo cruce. Partea de sus a peretelui a fost ornamentată cu un șir de ocnite turnate în tencuială. La mijlocul peretelui, de o parte și de alta a ușii de intrare în pronaos, s-au creat două chenare de tencuială, în relief, în interiorul cărora s-au pictat două icoane. Pronaosul a fost complet transformat. Tavanul a fost înlocuit cu o boltă semicilindrică de scânduri, sub care, în partea dinspre naos, s-a construit un cafas*”. După 1990, credincioșii au edificat o biserică de zid.

De o valoare excepțională pentru veacul al XVIII-lea a rămas pictura iconostasului. Ea cuprinde imaginea Răstignirii Domnului, având ca fundal Cetatea Ierusalim. De o parte și de alta au fost zugrăviți prorocii Ieremia și Iezechiel. Preotul Pavel Vesa consideră că pictura a fost executată de Iosif Zugravul, cel care ar fi pictat și bisericile din Agrișu Mic și Secaci de Beliu. Criticul de artă Horia Medeleanu apreciază că pictura a fost executată de David de la Cutea de Argeș, prin deceniul VI al veacului al XVIII-lea. Pictura de pe boltă, realizată la începutul secolului al XIX-lea, se pare că aparținea unui zugrav bihorean mai puțin talentat: Ioan Lopoșan.

Vechea biserică din lemn se află actualmente în fața Spitalului Clinic Județean Arad; cheltuielile de restaurare și de amplasare au fost suportate de regretata academiciană Cornelia Bodea.

Biserica Ortodoxă Nermiș

Edificată în jurul anului 1750 de tatăl părintelui *Ioniță*, aceasta avea pereții din gard de nuiele și era acoperită cu paie. Două decenii mai târziu a fost edificată o alta. La mijlocul veacului al XIX-lea comunitatea a construit un alt edificiu, din lemn. În anul 1953 a fost renovat. În anul 2000 a fost demolată biserică cea veche. În 27 noiembrie 2003 a fost târnosit noul edificiu, cu hramul *Cuvioasa Parascheva*. Dintre preoți amintim pe *Ioan* (1750), *Ioanichie* (1756), *Iov Popovici* (1767), *Vasile Boțco* (1816), *Maximilian Boțco* (1900).

Biserica Ortodoxă Bârzești

Între anii 2008-2010 a fost construită biserică ortodoxă din Bârzești, cu hramul *Schimbarea la față și Sfântul Ierarh Nicolae*. Piatra de temelie a fost pusă în 1 mai 2008. În 5 decembrie 2010 Înalt Preasfințitul Timotei Sevcicu, arhiepiscopul Aradului, a sfințit noua biserică și parohia și a încredințat păstoria preotului *Marius Petru Trânc*.

Cultul creștin baptist

Este prezent în toată comuna, fiecare localitate având o biserică baptistă.

Biserici penticostale și biserici adventiste

Se găsesc în Archiș și Groșeni. Și la Nermiș și Bârzești a existat câte o casă de rugăciune.

La nivelul întregii comune biserica ortodoxă are 1.254 de enoriași, biserica baptistă are 166 de membri, biserica adventistă are 116 membri, iar biserica penticostală are 49 de membri.

Toate edificiile ecleziastice din comună sunt noi. Ele au fost construite de fiecare cult în parte, prin contribuțiile credincioșilor cu bani și cu muncă.

Învățământul

Ca în toate așezările, tradiția școlară s-a înfiripat încă din secolul al XVIII-lea. La începuturi copiii au învățat carte sub îndrumarea preoților. Odată cu înființarea preparandiilor, s-au pus bazele unei pregătiri temeinice a dascălilor. În 1751, învățător la Beliu a fost *Mihai Christian*. De instruirea celor 40-50 de copiii din Beliu și satele aparținătoare, printre care și Groșeni și Nermiș, se ocupa și în 1767 același dascăl. Conform procesului-verbal de inspecție din 14 mai 1929, școala din Nermiș se afla sub coordonarea învățătorului *Filip Popa*. Edificiul școlar a fost proprietatea comunității ortodoxe române. „*Sala de învățământ e scundă, joasă și necorespunzătoare. E necesar edificarea unui local de școală cu una clasă și locuință pentru învățător. Băncile sunt de sistem vechi și necorespunzătoare, curățenia e bună. Materialul didactic e incomplet. Sunt înscriși în cls. a I-a 20; cls. a II-a 23; cls. a III-a 6; cls. a V-a 3; în total 58 inși*”. Dintre ei, 40 au fost prezenți la cursuri.

În anul 1943 cursurile școlare au fost coordonate de directoarea *Florica Lazie*. Potrivit procesului-verbal de inspecție din 20 mai, la ciclul primar au fost înscriși 32 de elevi, din care 21 frecventează regulat, iar la cel gimnazial, din cei 23 de elevi, 10 frecventează cursurile școlare. Absenteismul a avut drept cauză angrenarea copiilor în muncile agricole de primăvară. Edificiul școlar era vechi, într-o stare avansată de degradare. Interiorul avea totuși un aspect îngrijit. Mobilierul era vechi, se impunea înlocuirea băncilor. Cantina și grădina au fost bine organizate. Procesul instructiv-educativ

a fost mulțumitor. Din toamna anului 1941, în fosta casă de rugăciuni a comunității baptiste, aflată în proprietatea lui Alexandru Boroș, au fost amenajate două săli de clasă. Aici a funcționat o vreme școala primară.

În 11 martie 1947 aleșii locali, în frunte cu primarul Prăștean Alexandru, au decis fasonarea prin răritură, din pădurea comunală, din locul numit *Gălălău*, a 5.000 de metri steri lemne de foc, de esență cer, fag și carpen. Materialul lemnos urma a fi valorificat, iar suma rezultată să fie utilizată pentru construirea unui nou edificiu școlar. În vara aceluiași an, aceiași au decis următoarele: „*Destinăm ca clădirile și dependențele aflătoare pe intravilanul cumpărat de la comuna politică de la d-na Birnbaun Estera, văduva Klein Alexandru, să servească pentru totdeauna ca locuință pentru preotul paroh, iar actuala școală și locuință parohială să fie destinate în întregime și pentru totdeauna scopurilor școlare*”.

În anul 1949 edificiul școlar deținea o singură sală de clasă, cu o suprafață de 35 m², 2 încăperi de locuit și o cancelarie. Înainte de 1944 biblioteca cuprindea 22 de cărți, iar după anul menționat a sporit cu 79. Mobilierul era constituit din 19 bănci, o catedră, o tablă, un scaun, un cuier, un dulap pentru bibliotecă și unu pentru cadrul didactic. Elevii înscriși care frecventau cursurile școlare erau 9 în clasa I-a (3 băieți, 6 fete), 9 în clasa a II-a (5 băieți, 4 fete), 10 în clasa a III-a (4 băieți, 6 fete), și 15 în clasa a IV-a (5 băieți, 10 fete). În anul școlar 1949-1950 *Viorica Nistor* a fost învățătoare la clasele I-IV și directoare a școlii. S-a născut în data de 6 mai 1930, în Comuna Benești, Județul Bihor. La sfârșitul anului școlar amintit suprafața sălilor de clasă s-a mărit la 201 m². Efectivul elevilor a sporit: clasa I-a: 56 (29 băieți, 27 fete), clasa a II-a: 21 (12 băieți, 9 fete), clasa a III-a: 24 (10 băieți, 14 fete), clasa a IV-a: 19 (11 băieți, 8 fete). Din cei 120 elevi înscriși, 111 frecventau școala. Cursurile se desfășurau sub îndrumarea învățătorului-director *Iosif Buhuțiu*, originar din Județul Bihor, născut în 26 martie 1926. Școala din Archiș a funcționat lângă biserică, în casa parohială, până în anul 1965. În anul 1986 a fost construit un nou edificiu.

La *Groșeni*, pe vechiul edificiu din 1928, unde a fost și casa parohială, a fost edificată o nouă școală în iulie 1978. Dascălul din perioada interbelică *I. M. Georgescu* a întocmi în anul școlar 1928-1929 o situație statistică din care reieșea numărul elevilor din clasele I-V și al elevilor adulți.

Clasa	Situția elevilor		
	Băieți	Fete	Total
I	28	31	59
II	13	10	23
III	2	1	3
IV	1	-	1
V	1	-	1
Total			86
Elevi adulți			
Analfabeți	39	47	79
Scriu/socotesc	25	5	30
Total			109

În zilele noastre, la Groșeni funcționează o școală gimnazială. În fiecare localitate din cele patru ale comunei funcționează câte o grădiniță. De instruirea celor 130 de elevi se ocupă 14 cadre didactice, dintre care 5 profesori și 5 învățători. Cele 4 educatoare se ocupă de educarea a 44 de preșcolari.

În anul 1949 școala din Bârzești avea propriul edificiu, cu două săli de clasă pe o suprafață totală de 36 m², și o grădină școlară de 1 ha. Biblioteca deținea un număr de 20 de volume. Mobilierul era constituit din 5 bănci, fiind necesare încă 10, o catedră, 2 cuiere. În anul școlar 1949-1950 au fost înscriși 16 elevi, dintre care 15 au frecventat cursurile școlare, repartizați astfel: clasa I-a 3 elevi (băieți); clasa a II-a 4 (băieți); clasa a III-a 5 (2 băieți, 3 fete), clasa a IV-a 4 (1 băiat, 3 fete). În acel an școlar, de educația copiilor s-a ocupat *Cornelia Boțco*, născută pe 6 martie 1929, originară din Archiș, Județul Bihor.

În anul școlar 1949-1950 școala din Nermiș avea propriul local ce avea o suprafață de 25 m², cu o sală de clasă. Școala deținea și o grădină școlară. Biblioteca deținea un număr de 44 de volume. Mobilierul școlar era alcătuit din 15 bănci împrumutate, o catedră, o tablă și 3 scaune. Elevii înscriși care frecventau cursurile școlare erau 28, repartizați astfel; clasa I-a 5 (4 băieți, 1 fată), clasa a II-a 6 (2 băieți, 4 fete), clasa a III-a 5 (3 băieți, 2 fete), clasa a IV-a 12 (5 băieți, 7 fete). Învățătorul-director *Aurel Leucuța* coordona procesul instructiv-educativ. Acesta s-a născut pe 13 mai 1911 în Comuna Chișlaca, Județul Bihor. Actualmente, funcționează școli cu clasele primare în fiecare sat al comunei, în Groșeni funcționând școala gimnazială.

Personalități

Isaia B. Bosco s-a născut în localitatea Nermiș în anul 1848. După absolvirea claselor primare în localitatea natală a urmat cursul liceal la Beiuș. Din 1871-1872 a fost notarul corespondent al *Societății literare Iosif Vulcan*. Între anii 1872-1874 a urmat cursurile Facultății de Drept din Oradea. După o perioadă nefericită, eliberat din închisoare, s-a stabilit la Chitighaz, unde a ocupat mai multe funcții administrative. Aici a desfășurat o prodigioasă activitate culturală. Talentul său de poet l-a revărsat în poeziile grupate în volumul *Florile inimei*, publicat la Arad în anul 1884. Acestea au fost scrise sub pseudonimul *Iason Bianco*. S-a sinucis cu un revolver, pe 6 mai 1884, fiind înmormântat la Chitighaz. Pe mormântul său stă scris: *Isaia Bosco, poet*.

Economie

În prima jumătate a veacului al XVIII-lea viața economică în zona Beliu a început să prindă rădăcini. După pacea de la Satu Mare (1711), Episcopia Romano-Catolică din Oradea și-a recăpătat teritoriile. Autoritățile ecleziastice au manifestat un interes crescut pentru intensificarea agriculturii, valorificarea fondului forestier și a bogățiilor solului și subsolului.

Pe aceste paliere economice s-a plasat și fondarea manufacturii de sticlă de la Groșeni, în temeiul documentului din 23 octombrie 1741, „... până la anul nou, dacă vremea va îngădui și sărăcimea de pe acolo va putea suporta greul lucrărilor”. Construită între localitățile Groșeni și Hășmaș, manufactura a fost numită *hutta vitriaria*, *ustrina vitriaria* ori *officina vitriaria*. Clădirea principală a fost finalizată la sfârșitul amintitului an, au fost amenajate cuptoarele și șteampul, iar în următorul an moara de zdrobit pietrișul de cuarț (cuarț). Edificiul sticlăriei, de 12 stânjeni lungime și 6 stânjeni lățime, a fost acoperit cu șindrila. Poarta se deschidea în două părți. În interior au fost amplasate 4 cuptoare, din care unu pentru topit materialul și la care lucrau 9 sticlari. În apropierea acestuia a fost amenajată o cameră pentru amestecat materiile prime și alte șase camere de lucru pentru sticlari. Celelalte trei cuptoare erau cuptorul de răcit sticla, cuptorul de uscat lemne și cuptorul de desfășurare ori de întindere a geamurilor. În curte mai exista magazia, acoperită cu șindrila.

Între 1780-1787 sticlăria a fost mutată la Beliu, din motive strategice, surse de materie primă și întreținerea drumurilor comerciale cu Comitatul Arad. Dincolo de gardul care împrejmuia clădirea se afla clădirea pentru fabricat potasa, unde au fost montate 4 căldări pentru fierberea potasei, două pentru încălzit apă, dar și căzi, miertă, lopată de fier.

Moara de zdrobit piatra de cuarț a fost dotată cu o roată nouă, având 6 șteampuri. Lângă acestea se găsea un cuptor pentru arderea pietrei de cuarț. Din inventarul existent mai semnalăm căzi, ciururi, site, miertă, cântar, greutate de majă, furcă de fier pentru scos piatra de cuarț din cuptor și fier pentru amestecat cuarțul. De asemenea, au fost menționate unelte pentru confecționat oale (o ladă, 22 de cercuri de aramă, 6 cercuri de fier, 7 cercuri de piatră, o roată din lemn pentru modelarea oalelor pusă în mișcare cu ajutorul piciorului și o rudă de fier pentru învârtit cercuri.

În cadrul aceluiași complex de clădiri mai existau casa raționalistului hutei (cu trei camere, bucătărie și cămară), casa meșterului sticlăriei (o cameră și o bucătărie), casa lucrătorilor sticlari, un grajd, o șură, măcelărie pentru lucrătorii hutei. Din 1748 a fost amintit atelierul de șlefuit sticlă și o șură pentru depozitarea pietrei de cuarț. Pe lângă acestea mai funcționa un cuptor de topit cu 9 oale, altul pentru întinderea sticlei. Alte două cuptoare au fost utilizate pentru întinderea sticlei terminate și pentru uscatul lemnului. În atelierul de șlefuit se finisau obiectele. Într-o anexă situată pe malul pârâului Hășmaș se pregătea potasa, iar piatra de cuarț se măcina la o moară cu 6 șteampuri. Manufactura dispunea de un atelier în care au fost confecționate oalele și cărămida refractară.

Materiile prime locale pentru confecționarea sticlei erau piatra de cuarț și cenușa. Argila se aducea de la Vadul Crișului, iar arsenul, salpetrul, ceriul și manganul erau aduse din imperiu (Viena, Kálló, Kisócsa). Lemnul era obținut din pădurile domeniiale.

Manufactura de sticlă și-a început producția în 16 mai 1742. Ea și-a desfășurat activitatea timp de 19 săptămâni, obținându-se o producție de 753 frf și 16 creițari (*frf*: abreviere pentru *francul francez* dinainte de Revoluția de la 1789; *creițar*: monedă mică de argint, ulterior de aramă, care valora a suta parte dintr-un fiorin, fără a fi monedă divizionară; *fiorin*, cunoscut și ca *florin* sau *florint* – nume dat unor monede de aur și de argint bătute de mai multe țări, cu circulație foarte răspândită). Se producea sticlă incoloră și colorată galben și albastru, sticlă verde sau sticlă pentru butelii. Cristalul

fabricat era incolor, simplu și gravat. Se confecționau pahare de bere, de vin, de apă, de lichior, și butelii, carafe, amfore, sfeșnice, candelabre, vase farmaceutice. Huta de potasă de la Nermiș a fost arendată între anii 1795-1796 și 1799, obținându-se un venit de 455 de florini. Pentru ardere au fost transportate lemne din localitățile Nermiș, Bârzești, Groșeni și Archiș.

În Comitatul Bihor, mare marte a prediilor aparțineau în ordine descrescătoare domeniilor nobiliare, ecleziastice și camerale. Organele episcopale catolice au perceput taxe pentru turmele de oi care iernau pe domeniile lor. În anul 1758, pentru 130 de oi și numeroase vite, păstorii au plătit câte o poltură pentru fiecare animal. În 1795, patru păstori – Simion Avram, Ilie Kozma, Toagyer Kozma și Toagyer Lup, au achitat pentru tranzitarea a 13 localități aflate sub jurisdicția ei, printre care și Archiș, suma de 199 de florini și 36,5 creițari.

Exploatarea materialului lemnos reprezenta o altă sursă de venit. În anul 1794, pentru lemnele din pădurile din apropierea hutei din Nermiș, provizoratul Beliu, folosite la ars potasa, se plătea 455 de florini. În următorul an, comerciantul Vaisz David a achitat suma de 550 de florini pentru lemnele obținute din unele localități ale provizoratului Oradea și Beliu. Între localitățile ultimului se numără Nermiș, Bârzești, Groșeni și Archiș. Hutele de potasă nu pot fi considerate manufacturi, pentru că nu dețineau forță de muncă specializată, iar instalațiile erau modeste. Prin 1738, lui Iosif Nagy din Groșeni i s-au pus la dispoziție 0,25 centenari de fier subțire pentru necesitățile de la fierăstrăul/moară de scânduri. Meșterul Doma Flora a fost remunerat cu 18 câble de grâu pentru reparațiile efectuate la 3 mori de scânduri, printre care și cea din Groșeni.

În vederea impulsivării activităților meșteșugărești potențării vremii au stimulat specialiștii, remunerându-i pentru serviciile prestate. În 1743 dulgherul Balas Mark din Groșeni a fost remunerat cu 4 florini pentru o roată confecționată la șteampul de zdrobit pietre din localitate. Mai târziu, în noiembrie 1827, mai mulți fierari din provizoratul Beliu prelucrau 520 de fonți de fier, confecționând diverse tipuri de cuie, scoabe și unelte destinate sticlăriei din susamintita localitate. Printre ei s-au aflat și Iuon Sebeșan din Archiș și Todor Konas din Nermiș. În anul 1842 Horhat Anton din Archiș avea o moară de apă, o piuă de postav și un teasc de ulei. Alți trei săteni dețineau câte o moară de apă și o piuă de postav. Localnicii din Groșeni dețineau și ei un inventar apreciabil. Barna Kozma poseda o moară de apă

și un teasc de ulei. Asemeni lui, alți șase săteni dețineau câte o moară de apă și o piuă de postav.

Un loc aparte în lumea satelor o deținea morăritul. Proprietarul de moară achita o taxă către stăpânul de pământ, taxă care a variat în timp. La mijlocul veacului al XVIII-lea Episcopia Romano-Catolică de Oradea percepea 3 florini renani pentru fiecare moară. În a doua jumătate a amintitului veac suma a scăzut la 2 florini și 33 de creițari pentru o moară cu o roată și 5,6 florini pentru moara cu două roți. La mijlocul secolului al XIX-lea, aceeași autoritate percepea 4 florini pentru morile cu o roată. Situația morilor era următoarea:

Anul	Archiș	Groșeni
	Numărul de „pive”	
1733	-	5
1758	2	10
1767	2	9
1794		
1808	5	8
1815	4	
1843	5	
1848	6	

Un loc însemnat în economia comunei l-a avut *oloitul* (producerea uleiului comestibil). Consemnările de la sfârșitul veacului al XVIII-lea și începutul următorului atestă practicarea acestui meșteșug, sătenii din Nermiș fiind consemnați în documente din anul 1795 cu suprafețe de teren semnificative cultivate cu dovleac (semințele de dovleac fiind bogate în ulei).

În zona Beliu au predominat pivele cu săgeți acționate hidraulic și presele cu șurub. Aici proprietarii de mori dețineau și un teasc.

În 1794, la *Groșeni* au existat trei teascuri; Dsurds Mihály, unul dintre proprietarii de teasc, avea și piuă de postav, și moară de apă, iar Dancz Dsurds, alt proprietar de teasc, avea și moară de apă. În anii 1808 și 1815 au funcționat 3 teascuri, în 1823 doar unu. În anul 1840 era consemnat un teasc în posesia lui Barna Kozma, care avea și moară de apă, pentru ca în anul 1848 să fie consemnat ca proprietar de teasc și de moară de apă și Irimie György.

La Archiș, în 1794 a fost consemnat teascul lui Horhat Iuon (avea și moară de apă, și piuă de sumane). 2 teascuri au fost menționate în anul

1808, 2 în 1815, 1 în 1823 și 2 în 1837. Horhat Anton deținea în 1842 un teasc, o moară și o piuă de sumane. El a fost amintit și în 1848, alături de Domutz Moisi, care deținea la rândul său, pe lângă teasc, o moară și o piuă de sumane. Prelucrarea produselor pomicole constituia și ea o tradiție a locului. Episcopia Romano-Catolică percepea taxe pe asemenea activități. În 1774, la Groșeni se impuneau 30 de *câble* și 2 *vici* de prune, la Bârzești 8 câble și 4 vici. Țuica se făcea preponderent din prune *bistrițe* și *roșii*, după cum consemnau documentele acelor vremi. În cele mai multe cazuri se pregătea *țuica întoarsă o dată* (rezultată din prima fierbere a borhotului).

La Groșeni, în 1721 nu a fost consemnat vreun cazan, în 1738 erau 2, în 1758 erau 5, în 1767 erau 8, în 1795 erau 7, în 1810 erau 13, în 1823 erau 9.

La Archiș a fost consemnat 1 cazan în 1721, 4 cazane în 1738, 2 în 1758, 6 în 1767, 2 în 1795, 6 în 1810, 1 în 1823.

În 1758 erau 5 proprietari de cazane de țuică la Groșeni și 2 la Nermiș. Preoții din satele Archiș, Groșeni și Nermiș dețineați fiecare câte un cazan de țuică.

În 1810, la Archiș, cele 5 cazane de țuică consemnate aparțineau următorilor: Szirb Mihai, Szirb Gavrilă, Horhat Iuon, Horhat Petru și Horhat Ioanes.

La Nermiș, din cei 6 proprietari de cazane au fost consemnați Botsort Iuon și Botsort Adam.

Alt meșteșug era prelucrarea fibrelor textile de origine vegetală – cânepă și in. Cantități mari de cânepă proveneau din Nermiș, unde au fost inventariate 100 de fuiuare și 0,6 măsuri de semințe, Bârzești – 100 de fuiuare și 0,4 măsuri de semințe, Nermiș – 30 de fuiuare și 0,2 măsuri de semințe, Bârzești – 25 de fuiuare și 0,2 măsuri de semințe. În 1823, cele mai multe fuiuare de cânepă s-au înregistrat la Groșeni – 156, Nermiș – 120, Archiș – 96.

Prelucrarea fibrelor de origine animală (lâna de la oi), a fost o altă îndeletnicire a localnicilor din aceste părți. În 1733, 9 familii din Groșeni dețineați 48 de capete de animale, la Archiș o singură familie avea 15 capete, la Bârzești o familie avea 10 capete. Prelucrarea țesăturii se făcea în instalații speciale, numite *pive* (forma de plural a substantivului *piuă*). Evoluția lor între anii 1733-1848 a fost următoarea:

Anul	Archiș	Groșeni
	Numărul de pive	
1733	-	5
1758	2	10
1767	2	9
1794		
1808	5	8
1815	4	10
1843	5	6
1848	6	8

În anul 1770, la Groșeni, Benye Vid deținea o piuă și o moară de apă, Benye Balas 1 piuă și 1 moară de apă; în 1794, Benye Marian 1 piuă; în 1848, Benye Iov 1 piuă și o moară de apă. În 1770 Bota Balas avea o piuă, iar în 1848 Botta Toagyer o piuă. În 1770 Irimie Mihály avea 1 piuă și 1 moară, Irimie György 1 piuă și 1 moară de apă. În 1794, la Archiș, Horhat Iuon administra 1 piuă și 1 moară de apă, Horhat Petru 1 piuă; în 1848, Horhat Anton 1 piuă și 1 moară de apă, Horhat Toagyer 1 piuă și 1 moară de apă.

Data fiind și configurația geografică, un loc aparte a revenit prelucrării lemnului. În aceste sate se confecționau unelte de lucru. Meșteșugarii cumpărau de la Episcopia Romano-Catolică lemnele necesare pentru a face furci. În iunie 1810, în Archiș au confecționat furci 6 persoane: Istoh Iuon – 180 de furci, Dany György – 180, Kosztuy Ioanes – 120, Tokoian Flore – 160, Tokoian Mihály – 250, Tokoian Iuon – 245. În același an, la Nermiș erau 4 meșteșugari: Bocsort Iuon – 400 de furci, Barnac Iuon – 300, Barnac Toagyer – 200, Bocsort Blag – 160; la Groșeni: Czole Iosef – 100 de furci, pentru care a achitat 5 florini. În luna iulie 1810, 3 persoane confecționau furci la Nermiș: Bocsort Iuon – 400 de furci, Popa Mark – 270, Barnac Kirion – 230; la Archiș 5 persoane: Kostay Luca – 87 furci, Kostay Flora – 45, Flore Mihály – 160, Kostay Flore – 260, Kostay Simion – 260; în luna august, la Nermiș, pentru confecționarea a 120 furci, Barnac Micula plătea Episcopiei Romano-Catolice o dare (impozit) de 6 florini.

În secolul al XIX-lea unii locuitori din satul Groșeni se ocupau cu confecționarea lăzilor de zestre, ei frecventând târgurile din Oradea. Alții erau rotari.

Conform unor documente, la Groșeni a fost consemnat meșteșugul producerii pietrelor de moară încă din anul 1733.

Au fost menționate și alte meșteșuguri, cum ar fi prelucrarea fierului. Chiar dacă pentru secolul al XVIII-lea și prima jumătate a următorului fierul era un metal scump pentru marea majoritate a populației, au existat totuși asemenea preocupări.

În anul 1827, printre cei 8 țigani care făceau uneltele necesare reconstruirii sticlăriei din Beliu se aflau și Iuon Sebeșan din Archiș, și Todor Konas din Nermiș.

Produsele manufacturiere au fost vândute de comercianții din aceste așezări.

Agricultura, creșterea animalelor, silvicultura, vânătoarea, îndeletniciri care se regăsesc și astăzi pe teritoriul comunei, au fost stilizate pe sigiliile sătești emise în veacul al XVIII-lea. La Archiș, pe un sigiliu datat în 1778, care poartă inscripția „S-(IGILLUM) POS-(SESSIONIS). ARKUS”, au fost incizate simbolurile ocupațiilor agricole, ale creșterii animalelor și ale cultivării plantelor. Din aceeași perioadă datează și cel al satului Bârzești, care simbolizează cultivarea cerealelor și uneltele folosite. Sigiliul satului Groșeni datează din anul 1783. Acesta semnifică practicarea vânătorii. Din anul 1778 datează sigiliul satului Nermiș, care stilizează ocupația locuitorilor: cultivarea cerealelor.

Tradiția meșteșugărească a fost transmisă din generație în generație, plinuindu-se pe cerințele industrializării de la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul următorului.

Primul Război Mondial a întrerupt ritmul vieții economice a satelor din această zonă. Prefacerile economico-politice și sociale de după Marea Unire din 1918 au reluat și remodelat devenirea ocupațiilor localnicilor.

După aplicarea Reformei agrare din 1921, autoritățile românești au luat măsuri de protecție a fondului forestier. Întrucât locuitorii din unele așezări au sperat la extinderea suprafețelor agricole prin defrișare, s-a ajuns ca aceștia să solicite autorităților pământuri în alte zone. În 23 iulie 1922 țărani din Groșeni s-au adresat Comisiei Județene a Județului Bihor cerând „... colonizare din cauză căci nu putem trăi din pământul nostru și trăim între dealuri și păduri și suntem oameni muncitori de pământ și am băgat încă o rugare către Dvoastre în luna ianuarie ca să fim colonizați pe pusta Illés și Támand, unde este pământ îndestulător...”.

La Archiș, tot teritoriul aparținând Episcopiei Romano-Catolice (1.769 de iugăre și 354 de stânjani), a fost repartizat astfel: 110 iugăre și 220 de stânjani la 68 de locuitori din Archiș ca teren de cultură, 64 de iugăre și 100 de stânjani pentru interese obștești, 611 iugăre pentru pășune comunală, 461 de iugăre și 974 de stânjani de pădure comunală, 330 de iugăre pășune comunală Groșeni, 183 de iugăre pășune comunală Nermiș, 9 iugăre și 660 de stânjani rezervă. La Bârzești, Episcopia Romano-Catolică Oradea a fost expropriată de 2.177 de iugăre și 882 de stânjani, suprafață care a fost repartizată astfel: 117 iugăre ca teren de cultură la 63 de îndreptățiți din Bârzești, 397 de iugăre și 311 stânjani pășune comunală Bârzești, 296 de iugăre și 1.315 stânjani de pădure comunală Bârzești, 53 de iugăre și 1.574 de stânjani pentru interese obștești Bârzești, 231 de iugăre și 1.551 de stânjani de pădure comunală Nermiș, 151 de iugăre și 1.027 de stânjani ca pășune comunală Nermiș, 299 de iugăre ca pășune comunală Archiș. La Groșeni, au fost expropriate de la Episcopia Romano-Catolică 4.018 iugăre și 500 de stânjani, repartizându-se astfel: 600 de iugăre ca pășune comunală Groșeni, 1.000 de iugăre de pădure comunală Groșeni, 30 de iugăre pentru interese obștești Groșeni, 2.388 de iugăre și 500 de stânjani ca rezervă. La Nermiș au fost expropriate de la Episcopia Romano-Catolică 376 de iugăre și 673 de stânjani, distribuindu-se în felul următor: 137 de iugăre și 800 stânjani ca teren pentru cultură la 67 de locuitori din Nermiș, 143 de iugăre și 473 stânjani ca pășune comunală Nermiș, 23 de iugăre și 200 de stânjani de pădure comunală Nermiș, 72 de iugăre și 800 de stânjani ca rezervă. Din această suprafață intrată în posesia comunală la Nermiș, pe 15 aprilie 1934 au fost date Comunei Comănești 163 de iugăre în schimbul a 173 de iugăre și 373 de stânjani de pădure.

În zilele noastre structura terenurilor agricole și neagricole la nivelul comunei se prezintă astfel: 1.193 ha teren arabil, 1.551 ha pășuni, 224 ha fânețe, 31 ha vii, 3.624 ha păduri.

Comparativ, suprafața arabilă a avut o pondere mai mică în raport cu celelalte, ceea ce face ca producția să fie una modestă (producții medii la hectar: porumb – 3.408 kg/ha, grâu – 2.100 kg/ha, orz – 1.800 kg/ha, ovăz – 1.600 kg/ha.

Șeptelul este mai puțin reprezentativ, inventariindu-se la nivelul comunei 15 capete de cabaline, 450 de capete de bovine și bubaline, 1.200 de capete de ovine și caprine, 1.100 de capete de porcine.

Pomicultura și viticultura se practică pe suprafețe mici și numai pentru uzul fiecărei gospodării.

Silvicultura ar putea reprezenta o ramură profitabilă dacă ar exista investiții în modernizare și în exploatarea materialului lemnos existent.

Industria este și ea slab dezvoltată, fiind doar o societate de produs mobilier, o alta de croitorie și una de exploatare material lemnos; toate trei funcționează cu resurse umane reduse.

Se mai desfășoară activități comerciale cu amănuntul și de alimentație publică.

Tradiții și obiceiuri

Configurația satelor nu a suferit prea multe modificări. Asemenea celorlalte sate din fosta Plasă Beliu, acțiunile de sistematizare inițiate de Maria Tereza au atins aceste așezări într-o proporție mai mică. Primele case construite din materiale tradiționale (piatră pentru fundație, bârne rotunde pentru pereți, paie pentru acoperiș, mai apoi șindrilă), aveau planul compus din două încăperi: *tinda* și *camera de locuit*, cu intrare din târnaț (coridor deschis). Ocupațiile locuitorilor au fost cele tradiționale: creșterea animalelor, vânatul, pescuitul, culesul fructelor de pădure (afine, mure, măceșe, porumbele, ciuperci), lucrări forestiere la gurile de exploatare din Munții Codru Moma, morăritul, împletitul nuielilor și distilatul băuturilor alcoolice din fructe cu specific local. După anul 1990 Comuna Archiș a fost afectată de criza economică prin care a trecut societatea românească: resurse limitate, distanță mare față de municipiul Arad, lipsa unei căi feroviare, migrația spre oraș.

Din punct de vedere etnografic Comuna Archiș se încadrează în zona etnografică a Munților Apuseni, la interferența dintre Banat și Bihor. Portul popular este specific zonei Bihor. Mai demult, de Crăciun, copiii se organizau în cete și umblau *cu colinda* ori *cu steaua*. Tinerii jucau *ștricul* sau *la lunga*. Mai amintim *dodoloaiile* (paparudele), *strigări peste sat* (*aure, aure*). Existau și obiceiuri legate de nunți, botezuri, înmormântări (jocul *fântâna*). De vreo cinci ani, la Groșeni se desfășoară în luna iulie *Întâlnirea codrenilor*, festival onorat de *Ansamblul Codrenii* din Groșeni și de soliști și ansambluri folclorice, precum și de numeroși săteni și invitați.

Cultură

În Comuna Archiș există patru cămine culturale, câte unul în fiecare localitate. Căminul Cultural din Archiș funcționează în fosta școală primară. El datează din 1965 și are o capacitate de 200 de locuri.

Vechiul cămin cultural din Groșeni a fost construit în septembrie 1956, iar cel nou în octombrie 1986. Ultimul are o capacitate de 600 de locuri.

Căminul Cultural din Nermiș a fost edificat în iunie 1986 și are o capacitate de 150 de locuri.

Ridicat în mai 1980, Căminul Cultural din Bârzești are o capacitate de 100 de locuri.

Căminele culturale sunt închiriate pentru organizarea de nunți și botezuri și, ocazional, pentru diferite spectacole, fiind dotate la ora actuală cu scaune, mese, veselă. Căminele culturale din Archiș și Groșeni beneficiază de bucătării și spații de depozitare a alimentelor – la Archiș ca o anexă a căminului cultural, iar la Groșeni la demisolul clădirii.

Există în comună o bibliotecă cu aproximativ 5.000 de volume, care funcționează pe lângă Primăria Comunei Archiș.

Sport

Din anul 1981 aici a existat o echipă de fotbal care a evoluat în eșaloanele inferioare (județ I, județ II, Promoție), până în anul 1998. Actualmente nu mai există nimic, cu toate că zona are o frumoasă dotare logistică (bază sportivă, teren de fotbal, vestiare).

Turism

Cele mai importante obiective turistice ale Comunei Archiș sunt *Biserica Ortodoxă Cuvioasa Parascheva* din satul Groșeni, construită în anul 1725, *Rezervația naturală Pădurea seculară de fag*, precum și *traseele montane din Munții Codru-Moma*. Un loc aparte îi revine *Satului de vacanță* de la Groșeni.

Bibliografie

- Arhiva Școlii cu clasele 0-VIII Groșeni: Registrul-catalog, anul școlar 1928/1929, file nenumerate.
- Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, Fond CAP Archișana, Archiș, 1959-1968, și Fond Pretura Plășii Beliu, 1937-1950.
- Barbu, Mircea; Hügel, Peter, *Monede romane imperiale descoperite în zona arădeană*, în Ziridava, XVIII, Arad, 1993.
- Berényi, Maria, *Influența folclorului asupra literaturii românești din Ungaria în secolul al XIX-lea*, în Izvorul. Revistă de etnografie și folclor, Giula, 2008.
- Berzovan, Alexandru, *Considerations on „Troianul” în Țara Zărandului*, în Ziridava Archaeologica, 27, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013.
- Blașa, Mihoc, *Aplicarea reformei agrare din 1921 în plasa Beliu, județul Bihor*, în Crisia, an XIX, Oradea, 1989.
- Borcea, Liviu, *Contribuții la istoria politică a Bihorului în epoca lui Mihai Viteazul (1598-1606)*, în Crisia, Oradea, 1975.
- Idem, *Considerații cu privire la satele, cnezii și voievozii din Zărand și Câmpia Aradului*, în Crisia, an XIX, Oradea, 1989.
- Idem, *Repertoriul satelor de pe teritoriul voievodatului bihorean. Cnezii și voievozii acestora în secolele XIV-XVII*, în Crisia, XXII, Oradea, 1992.
- *** *Buletinul Oficial al RSR, București*, 1968.
- Covaci, Veronica, *Manufactura de sticlă din Beliu (prima jumătate a secolului al XVIII-lea)*, în Crisia, Oradea, 1973.
- Goman, Ioan, *Politică statală, economie domeniială și dezvoltare rurală. Meșteșuguri și industrii țărănești din Crișana în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Universității Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2011.
- Ilea, Ana, *Industria manufacturieră în Comitatul Bihor în secolul al XVIII-lea*, în Crisia, an XXI, 1991.
- *** *Împărțirea administrativă a României*, București, 1926.
- *** *Împărțirea administrativ-economică a Republicii Populare Române*, București, 1952.
- *** *Legea de unificare administrativă, aprobată prin Decretul regal nr. 1972 din 13 iunie 1925, publicată în Monitorul Oficial nr. 128/14 iunie 1925*.
- Maxim, Virgil, *Contribuții la istoria învățământului românesc din Bihor în secolul al XVIII-lea*, în Crisia, an XI, Oradea, 1981.
- Medeleanu, Horia, *Un monument readus la viață. Biserica de lemn din Groșeni*, în Aradul Cultural, iunie 2001.
- Mureșan, Augustin; Popovici, Ioan, *Sigilii sătești și comunale din Comitatul Arad și împrejurimi (secolele XVII-XIX)*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2009.
- Pădurean, Corneliu, *Izvoare demografice referitoare la Comitatul Arad în secolul al XIX-lea*, în Teologia, V, nr. 3-4, Arad, 2001.
- Pădurean, Eugen D., *Noi descoperiri arheologice la Groșeni – „Jidovina” (Jud. Arad)*, în Arheovest, nr. I, In memoriam Liviu Măruia, Editura JatePress, Szeged, 2013.
- *** *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior. Județul Arad*, Editura Orizonturi universitare, Timișoara, 1999.

Suciu, I.D.; Constantinescu, R., *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, Editura Mitropoliei Banatului, Timișoara, 1980.

Varga E. Árpád Forrás: www.kia.hu/konyvtar/erdely/erdsat/aretn.pdf, Arad megye településeinek etnikai (anyanyelvi/nemzetiségi) adatai 1880-2002.

Vesa, Pavel, *Bisericile de mir arădene între tradiție și modernitate*, Editura Mirador, Arad, 2000.

Idem, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.

www.primaria.archis@yahoo.com: *Strategia de dezvoltare a Comunei Archiș, Județul Arad*.

Informații orale: Nicolae Pantea (viceprimar al Comunei Archiș), profesor Iustin Barna.

Comuna Bata

dr. Doru Sinaci

Denumiri

Bata: Kéthbata, Baatha, Batha, Batta, Bacsa.

Bacău de Mijloc: Bakmező, Bakameseu, Bacău de Jos.

Bulci: Bulch, Buls, Bulsiczy, Bulcs.

Țela: Selle, Czelle, Cella, Zeyle.

Repere geografice

46°1'1" N, 22°02'19" E; altitudine: 148 m; suprafață: 82,5 km² (8.250 ha, din care 580 ha intravilan și 7.670 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Bârzava la nord, Comuna Vărădia de Mureș la nord-est, Comuna Birchiș la est, Județul Timiș (Comuna Ohaba Lungă) la sud, Comuna Ususău la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Bata este amplasată în Defileul Mureșului Inferior, în culoarul Brănișca-Păuliș, în zona de contact a Podișului Lipovei cu Lunca Mureșului, și este formată din satele *Bata* (reședința comunei), *Bacău de Mijloc*, *Bulci*, *Țela*. Toate satele componente ale comunei sunt poziționate pe partea stângă a râului Mureș (în *Banat*).

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este racordată la cale ferată. Cea mai apropiată stație de tren este Bătuța, la circa 6 km distanță, dar este pe cealaltă parte a râului Mureș, dar nu este pod. Cele mai apropiate poduri peste Mureș care să conecteze comuna la calea ferată și la drumul național rutier sunt la Săvârșin (circa 20 km), și Lipova (35 km). Cea mai apropiată gară este la Săvârșin, la circa 21 km.

Comuna este străbătută prin sate Bata, Bacău de Mijloc și Țela de drumul rutier județean DJ 682 limită Jud. Timiș – *Bacău de Mijloc* – *Țela* – *Bata* – Lipova – Arad – limită Jud. Timiș.

Satul *Bulci* se leagă de drumul rutier DJ 682 prin drumul comunal DC 80 *Țela* – *Bulci* – Ostrov (Comuna Birchiș).

Există un drum neclasificat și între satele *Bulci* și *Bacău de Mijloc*.

Satul *Bata* este conectat și cu satul Lalașinț (Comuna Bârzava), prin drumul comunal DC 83 Ususău (ieșire din DJ 682) – Belotinț – Lalașinț – *Bata* (insertie în DJ 682).

Distanțe față de orașe: Arad – 67 km, Lipova – 34 km, Făget (Jud. Timiș) – 28 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 110 km, Deva (Jud. Hunedoara) – 93 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Bata* – 1367, *Bulci* – 1214, *Țela* – 1427, *Bacău de Mijloc* – 1717.

În vremuri imemorabile satele erau așezate pe dealurile din împrejurimi (*Câmpul lui Ilie, Dealul Hotărel, Câmpul Biseriçuței, Câmpul Cioacăi, Dealul Viilor*), vetrele actuale fiind bălți sau chiar părți din albia Mureșului. Pe măsură ce apele râului s-au retras în albia de azi, oamenii au coborât spre șes, construindu-și case și lucrând pământul fertil rămas în urma retragerii apelor.

Numele satului *Bata* pare a proveni de la locul mlăștinos, de baltă, din lunca mereu inundabilă a Mureșului, dovadă fiind *talpoanele* (fundațiile) foarte înalte ale caselor vechi și bălțile care mai dăinuie și astăzi în preajma satului (*Mureșul Mort, Balta Mare, Balta Văduț*).

Satul *Bata* este menționat în anul 1367 ca aparținând abației catolice din Bulci.

Spre sfârșitul veacului al XV-lea Comuna Bata avea o suprafață de 7.758 de jugăre de pământ arabil și păduri, 376 de case și 1.477 de locuitori.

După ce otomanii au distrus abația catolică din Bulci la mijlocul secolului al XVI-lea, teritoriul Comunei Bata a trecut în posesiunea lui *Goroy Jobt*, unul dintre cei mai mari nobili ai Ungariei.

În 1717 satul Bata era format din 8 familii, conform conscripției lui *Mercy*.

Începând cu anul 1798 satul și domeniul Bata au fost arendate de *Kormelycs Karol*, apoi de baronul *Fecthig*. Pe 30 martie 1864 domeniul a fost cumpărat de *Antoniu Mocsoni de Foeni*; toți locuitorii din satele de pe domeniu erau români.

Satul Bata a fost reprezentat la Adunarea Națională de la Alba Iulia de pe 1 Decembrie 1918 de *Eftimie Deac*, silvicultor al domeniilor familiei *Mocsoni*. În Bata Unirea a fost sărbătorită cu înflăcărare: în duminica de 1 Decembrie 1918 feciorii au purtat la horă culorile tricolorului, iar fetele și-au împodobit sumanele cu *pecegi* (element de vestimentație tradițională), și cu panglici tricolore. Astăzi, la muzeul școlar din satul Bata se mai păstrează *sumna cu pecegi și tricolor* a țărăncii *Zamfira Lenășel* din Bata, purtată în acea zi la hora din sat. După terminarea Primului Război Mondial, *Antonius Marius Mocsoni de Bulci* a împrumutat țărani din satul Bata cu pământ de la domeniile sale. A doua împrumutătură a avut loc în anul 1945, fiind săvârșită de *Ionel Stârcea Mocsoni*, secretar regal.

Satul *Bacău de Mijloc* s-a format la începutul veacului al XVIII-lea. Numele inițial al satului – *Bacamezeu*, a fost schimbat de regimul comunist.

La primăria din sat a fost organizat în anul 1918 comandamentul local al Gărzii Naționale. Președintele adunării din cercul electoral Făget-Birchiș, preotul Laurențiu Bârzu, originar din Bacamezeu, alături de alți 10 locuitori din satele Comunei Bata, au fost încredințați de țărani să participe la Adunarea Națională de la Alba Iulia pe 1 decembrie 1918.

Satul *Bulci* este menționat în 1214 și 1219, în legătură cu abația benedictină de *Bulch*. Vechiul sat se întindea pe deal, la sud de actualul loc. Satul se află pe vatra actuală din anul 1800.

În anul 1871, cu ocazia demolării clădirilor medievale de la marginea satului (lângă castel), au fost dezvelite cărămizi romane cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina. Cercetătorii au întrevăzut aici existența unui castru care străjuia granițele Daciei romane pe linia Mureșului. Punctul *Cetate* de la Bulci (un vechi grind al Mureșului), este un spațiu întins, cu un diametru de aproximativ 140 m, cu un complex de ruine databile în epoca romană (mai puține), și în Evul Mediu (majoritatea). Arheologii au dezvelit numeroase fragmente ceramice din secolele XIV-XVI și plăci de marmură de diferite forme provenind de la biserica abației catolice.

La mijlocul secolului al XVI-lea satul și abația au fost distruse aproape în întregime. Cei care au scăpat cu viață au fugit în alte localități de pe valea Mureșului, trăind departe de satul lor, dar păstrându-și credința catolică. În anul 1749 călugărul Berecky Hilarion a întemeiat noul sat Bulci, căutându-i pe urmașii celor care au părăsit satul în timpul năvălirilor otomane și reconstruind vechea biserică catolică. Cu ocazia primelor săpături arheologice, în anul 1817, s-a descoperit la Bulci un clopot de peste 400 kg, turnat de abatele *Domokos* în anul 1468, clopot care a fost utilizat apoi până în anul 1870. În prezent clopotul se găsește la Muzeul Național din Budapesta.

În anul 1858 Antoniu Mocsoni de Foeni a cumpărat domeniul și castelul din Bulci. După 1918 Antoniu Marius de Bulci a intrat în serviciul statului român, fiind ales membru în Marele Sfat Național, deputat în Parlamentul României, ulterior ministru de stat în primul guvern Averescu. Din anul 1936 a ocupat demnitatea de Mare Maestru al Vânătorilor. După moartea sa în anul 1943, moștenitorul averii sale, fiul său adoptiv Ionel Stârcea Mocsoni, a devenit secretar al regelui României Mihai I.

În veacul al XV-lea satul *Țela* era în posesia familiei nobiliare Bánffy, ținând de domeniul Vărădiei, fiind menționat ca atare în documente din 1427, 1479 și 1483. La începutul secolului al XVI-lea, în 1510, localitatea

aparținea de domeniul Brandenburg. În 1596 satul era parte a domeniului Jósika. Așezarea Țela este pomenită documentar în veacul al XVII-lea, la 1607, 1645 și 1647.

Legende locale spun că pe la anul 1740 s-au stabilit în sat niște haiduci care luptaseră împotriva turcilor.

Călugării franciscani de la Mănăstirea Sfânta Maria din Radna hotărâsc înființarea unor parohii catolice pe Valea Mureșului, Țela devenind în 1737 parohie catolică pentru credincioșii împrăștiați de pârjolul turcesc prin toată Valea Mureșului. Primul paroh, călugărul Csuros Jozsef, a fost ucis de tâlhari la câteva zile după instalare. Un alt paroh, Mihai Valovich, a vrut să zidească în Țela o biserică și a aflat de la locuitori că ar putea găsi materiale de construcție în ruinele Mănăstirii din Bulci, dar a fost rechemat la Radna și în locul său a fost trimis călugărul Berecky Hilarion, care a mutat sediul parohiei din Țela în Bulci.

Satul a fost amplasat pe vatra actuală după anul 1800, de autoritățile habsburgice.

În cimitirul satului există o capelă ridicată spre sfârșitul secolului al XIX-lea de Toma Găletariu, cel mai înstărit țăran din Valea Mureșului. Povestații spun că Toma a plecat să se înroleze în armată, dar a nimerit în ceata de haiduci a lui Pătru Mantu, bănățean din Bolvașnița de Caransebeș. După un atac asupra gărzilor imperiale austro-ungare de la Timișoara, pe Toma l-au vizitat la Țela doi ofițeri și i-au lăsat în păstrare două cufere militare, cu porunca de a nu le deschide, fiindcă vor veni să le recupereze. După aproape un an, cum ofițerii n-au mai venit, Toma a deschis cuferele și a aflat în unul arme și muniții, iar celălalt bani cu capul împăratului Franz Jozsef. După încă un an de așteptare, cum ofițerii nu s-au mai întors după cufere, Toma s-a folosit el de bani: și-a cumpărat trăsură și patru cai albi, *ca Mocioni, baronul de la Bulci*, a cumpărat sute de jugăre de pământ și animale de toate felurile, întocmindu-și o gospodărie boierească, apoi s-a însurat cu o văduvă bogată și care avea și copii, dar care încet, cu migală, i-a tocat toți banii din cufăr, de i-au mai rămas armele și munițiile din cufărul celălalt, pe care le-a vândut haiducilor. Cu banii de pe arme a ridicat o capelă în cimitirul satului, pe locul unde ascunsese cuferele cu comori, și a plătit un pictor de la Lugoș să-i zugrăvească chipul pe unul din pereții capelei. Sfârșitul i-a fost tragic: nevasta și fetele (care erau ale ei, dar nu erau ale lui), l-au făcut cumva să spună unde ține ascuns cufărul cu banii pe care-i mai avea și, după ce el le-a spus, l-au omorât turnându-i otravă în ulciorul

cu vin din care bea spre a sărbători terminarea capelei. Văduva și fetele s-au mutat din Țela după înmormântare. Averea lui Toma Găletariu a intrat în posesia fratelui său mai mic. Aceasta a gospodărit-o cu chibzuință și a folosit-o spre a-și trimite copiii la școli înalte. Din Toma Găletariu atât a mai rămas: un nume de poveste, o legendă frumoasă și un chip zugrăvit pe peretele capelei din cimitirul satului Țela.

Monumente

Se mai păstrează și astăzi ruinele *abației catolice din Bulci*, din secolul al XIII-lea (urmele terasamentelor, părți de fundament), ridicată de călugării benedictini, una dintre cele mai vechi și mai bogate mănăstiri catolice din Banat în acea epocă.

În cimitirul satului este mormântul generalului revoluționar maghiar Gaál László (neconfirmat totuși), decedat aici în 1850, pe vremea când se afla în refugiu. Deasupra mormântului se înalță un monument de marmură ridicat în anul 1883. În același cimitir este înmormântată *Maria de Sztaray-Mocsoni*, mama lui Antoniu Marius de Bulci, cea care și-a luat singură supranumele de *mama săracilor*.

O casă tradițională din Bata, datând din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și aflată la Muzeul Satului Bănățean din Timișoara, figurează pe *lista monumentelor europene*. A fost achiziționată în anul 1951 și a fost instalată la început în curtea Castelului Huniazilor, cu intenția de a se crea aici un nucleu de construcții țărănești. În 1970 a fost adusă în perimetrul muzeal de la Pădurea Verde. Este o construcție bicelulară, din bârne de lemn îmbinate la colțuri cu cheutori drepte, pe fundație de piatră. Acoperișul este din paie clădite cu furca și călcate cu piciorul. Are prispă continuă la fațada principală, iar pereții interiori sunt lipiți cu pământ și văruiți. Prispă este sprijinită de stâlpi simpli de lemn. Prima încăpere este camera de locuit, mobilată cu un pat, o masă, o laviță și două scaune. La capul patului se află lada de zestre pentru țesăturile prețioase din casă. Lângă masă este pus războiul de țesut la care femeia țesea covoare, ștergare și obiecte de îmbrăcăminte.

În satul Bata, la nr. 274, se păstrează o casă de lemn cu tindă, lucrată în întregime cu toporul, acoperită cu paie, așezată pe coarne. Clădirile gospodărești anexă sunt specifice perioadei în care aceasta a fost construită.

Evoluție demografică

Bata: 1786 – 255 de familii; 1828 – 247; 1851 – 1.990 de locuitori; 1869 – 1.813; 1880 – 1.444; 1890 – 1.524; 1900 – 1.380; 1910 – 1.624; 1922 – 1.332.

Bacău de Mijloc: 1786 – 79 de familii; 1828 – 100; 1851 – 628 de locuitori; 1869 – 744; 1880 – 621; 1890 – 625; 1900 – 652; 1910 – 689; 1922 – 641.

Bulci: 1717 – 6 familii; 1786 – 62; 1828 – 62; 1851 – 424 de locuitori; 1869 – 525; 1880 – 390; 1890 – 308; 1900 – 446; 1910 – 449; 1922 – 463.

Țela: 1717 – 15 familii; 1786 – 137; 1828 – 211; 1851 – 974 de locuitori; 1869 – 1.244; 1880 – 1.123; 1890 – 1.259; 1900 – 1.266; 1910 – 1.354; 1922 – 1.179.

Comuna Bata: 1930 – 3.595 de locuitori; 1956 – 2.983; 1966 – 2.276; 1977 – 2.109; 1992 – 1.905; 2002 – 1.226; 2011 – 1.088.

Conform recensământului efectuat în 2011, majoritatea locuitorilor din Comuna Bata sunt români (93,01%), cu o minoritate de romi (3,31%). Pentru 3,12% din populație nu este cunoscută apartenența etnică. Din punct de vedere confesional majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (83,18%), dar există și minorități de penticostali (7,35%) și romano-catolici (5,7%). Pentru 3,12% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Mănăstirea Bulci

Mănăstirea benedictină *abbatis de Bulch* este menționată documentar încă din 1225, când regelui Ungariei îi acordă un privilegiu anual de 500 de bucăți de sare din vama pe transportul sării pe Mureș.

Între 1233-1236 este pomenită ca *ecclesia de Bulch*, iar în 1257 din nou *abbatis de Bulch*.

Abația a fost atacată și jefuită de tătari în 1241 (în șanțurile cetății s-au găsit oseminte ale oștenilor care au luptat aici și ale cailor acestora). Clădirea abației, distrusă de tătari, a fost refăcută de *episcopul Bulcsu al Cenadului*, de la al cărui nume se pare că vine denumirea satului: *Bulci*.

În epoca lui Sigismund de Luxembourg este atestată parohia catolică din Bulci. Clasicii latini erau cunoscuți la mănăstirea Bulci, în biblioteca imperială din Viena păstrându-se *codicele de la 1884*, atribuit abatelui *Emericus* de la Mănăstirea Bulci, codice care cuprindea opera lui Titus Livius. La începutul veacului al XIII-lea mănăstirea benedictină de la Bulci avea un venit anual care se ridica la 5.000 de bolovani de sare. Prezența unei vămi la Mureș presupune și existența unui drum terestru care ducea până la mănăstire. Abatele mănăstirii este menționat într-un document din 1257. În deceniul al patrulea al veacului al XIV-lea mănăstirea era ocupată ilegal de Ștefan. Recuperarea s-a realizat prin intervenția suveranului pontif Benedict al XII-lea.

O mențiune singulară a unui abate, *Nicolae*, în anul 1358, este urmată de o scurtă vacanță abațială, suplinită de călugărul *Laurențiu* (1364). Din anul 1366 mănăstirea este condusă de abatele *Emeric*, beneficiind în anul 1367 de o reconfirmare regală și o transcriere a Capitlului Catolic din Arad. În 1367 domeniul mănăstirii cuprindea 26 de sate, printre care Bata, Ujlak, Ciura, Vodkerth și viile din Covăsânț și Lipova. În 1368 documentele îl atestă pe *Dionisius* ca abate al mănăstirii (*abbatus Dionisius*).

Datorită faptului că abatele *Briciu* (1390), a obținut bani din zălogirea unor moșii ale mănăstirii, se poate presupune că ar fi vorba despre anumite nevoi de reparare a lăcașului monahal. Din cauza relei administrări sau din alte motive nefavorabile mănăstirii, la 1408 Filippo Scolari de Ozora era administrator laic al patrimoniului locașului monahal. Declinul mănăstirii continuă, în anul 1423 fiind în mănăstire un singur călugăr. Tot atunci se pune problema transferării ei la călugări aparținând unui alt ordin monahal. Mănăstirea și-a revenit în secolul al XV-lea, când sunt menționați încă 3 abați: *Mihail*, fiul lui Martin (1430), *Ladislau* (1443), și *Dominic* (1468). *Ecclesia de Bulch* este pomenită și în anii 1478 și 1479.

Atacată de turci și depopulată de călugări, dar cu slujbele încă ținute de preoții mireni din împrejurimi, la 1495 a fost propusă spre a fi unificată cu prepozitura catolică a Aradului. Deși papa a aprobat legalitatea actului, în mod concret lucrurile au rămas neschimbate. În anul 1498 Ioan Corvin, bastardul regelui Matia Corvin, a obținut de la regele Ungariei Vladislav al II-lea patronajul mănăstirii și al moșiilor acesteia. După moartea lui Ioan Corvin s-a produs unificarea cu prepozitura Aradului, fără nici un folos

pentru mănăstire. Regina Isabela a pus mănăstirea ca zălog, iar după anul 1542 mănăstirea nu mai apare în documente, fiind menționat doar satul.

Ruinele mănăstirii benedictine de la Bulci au fost identificate pe un vechi grind al Mureșului, în locul numit *Cetate*, și investigate. Câmpul de ruine, acoperit acum de vegetație abundentă, este situat la 2 km de sat, aproape de albia Mureșului. Cercetările efectuate de profesorul și arheologul Dumitru Țeicu în toamna anului 2004 au relevat în malul Mureșului un turn cu plan circular, cu diametrul interior de 3 metri, zidit din cărămidă, și puține fragmente din piatră.

Biserica Ortodoxă Bata

Despre Biserica Ortodoxă din Bata apar date abia de pe la anul 1758. În acest an, în cimitirul satului a fost ridicată o biserică de lemn de dimensiuni reduse, cu un turn-clopotniță deasupra pronaosului. Ușile împărătești au fost executate în anul 1766 de *Eutimiu Popovici* din Căpâlnaș, după cum spune inscripția de pe ele. În anul 1878 a fost construită o biserică de piatră cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, sfințită în anul 1879 de episcopul Ioan Mețianu. În anul 1890 vechea biserică de lemn a fost donată de Iosif Băfnariu din Bata credincioșilor din satul Monoroștia, Comuna Bârzava, peste Mureș. Biserica ce dăinuie în zilele noastre la Bata este edificată din cărămidă între anii 1939-1947, după planurile arhitectului Silvestru Rafiroiu, și are hramul *Sfinții Apostoli Petru și Pavel*, așa cum lămurește pisania de pe peretele din stânga pronaosului.

Preoți care au slujit în această parohie: Ioan Tărchiș (1767), Iosif Stoianovici (1773-1776), Ioan Popovici (1773-1776), Vichiente Miloșiu (1830-1837), Porfirie Goncianu (1867-1870), Ambrozie Jurma (1856-1892, născut la Bata pe 4 iulie 1823), Ioan Miloșiu (1884-1923), Eftimie Isfănescu (1897-1935), Sebastian Baianțu (1917-1935), Emilian Damșa (1936-1950; vreme de 9 ani s-a străduit să ridice actuala biserică după planul arhitecților Francisc Eck și Andreika Carol din Lipova; lucrarea a beneficiat de sprijinul financiar al familiei Mocioni Stârcea), Andrișescu Văleanu (1973-1978), Teodor Farcaș (1978-1986), Constantin Ilica (1986-1988). Din anul 1988 Parohia Bata este păstorită de preotul *Vasile Florin Matei*.

Biserica Ortodoxă din Bata a avut o importantă colecție de carte

românească veche: *Antologhion* (Râmnic, 1705), sau cele 15 cărți menționate într-un inventar din anul 1855: *Evanghelie, Liturghier, Apostol, Minei Mare, Octoih Mare, Mare Cazanie, Triod, Strajnic, Ceaslov, Catavasier, Proповedania Morților, Octoih Mic, Carte de mulțămire și Cele șapte virtuți*.

Biserica Ortodoxă Țela

Parohia Țela este formată din satele Țela și Bacău de Mijloc. Biserica din satul Țela, cu hramul *Schimbarea la Față*, a fost zidită în anul 1880, din cărămidă arsă, pe fundație din piatră clădită, acoperită cu tablă zincată. În anul 1940 turnul bisericii a fost demolat datorită unor probleme apărute la structura de rezistență; în timpul demolării clopotul mare s-a fisurat. Între anii 1995-2000 biserica a suferit reparații capitale, fiind subzidită pe fundația din beton armat, turnul fiind reclădit până la înălțimea de 32 m, returnat clopotul mare, pictată interior în tempera de pictorul Vasile Duca, retencuită exterior, introdusă încălzirea centrală, iar pardoseala din lemn înlocuită cu pardoseală din marmură de Cararra, cu intarsii din mozaic. Biserica a fost târnosită în anul 2001.

Biserica Catolică Țela

Călugării franciscani de la Mănăstirea Maria Radna au hotărât înființarea unor parohii catolice pe valea Mureșului, parohii care să-i grupeze pe credincioșii împrăștiați în toată valea Mureșului din cauza atacurilor otomane. Parohia catolică din Țela s-a înființat în anul 1737, ca urmare a acestei hotărâri. Primul paroh, călugărul *Csuross Jozsef*, a fost ucis de tâlhari la numai câteva zile după instalarea în Țela. Un alt paroh, Valovich Mihai, a intenționat să zidească în Țela o biserică catolică cu materiale provenite de la ruinele abației catolice din Bulci, dar a fost rechemat la Radna, în locul său fiind trimis călugărul Berecky Hilarion, care transferă sediul parohiei din satul Țela în satul Bulci.

Biserica Baptistă Bata a luat ființă în perioada interbelică. Actualmente numără câteva zeci de membri.

Biserica Penticostală Bata reprezintă o mică comunitate datând din secolul al XX-lea, implicată în proiecte sociale și de caritate locale.

Învățământul

În Bata se înființează școala românească în 1788. În anul școlar 1823-1824 învățau la această școală 146 de elevi.

Școala românească din *Bacău de Mijloc* începe în 1788.

Școala confesională românească din *Țela* și-a deschis porțile în 1788, fiind frecventată în 1823-1824 de 95 de elevi. Astăzi, în localitatea Bata funcționează o școală gimnazială.

Economie

Creșterea animalelor și vânătoarea au ocupat un loc important în viața locuitorilor din satele Comunei Bata încă din Evul Mediu.

În veacurile XVIII-XIX, ocupațiile de bază ale sătenilor din Bata erau cultivarea pământului, pomicultura, fabricarea țuicii de prună și creșterea animalelor, iar în timpul iernii se valorifica bogăția culturilor din jurul satului.

În ultimele decenii, un rol important în economia comunei îl joacă exploatările forestiere și carierele de piatră.

Tradiții, obiceiuri și port popular

Portul popular femeiesc din Bata are ca elemente componente specifice elementele salba de bani pe cap, *spăcel cu pui tablă* (adică flori mari).

La bărbați este caracteristic cojocul roșu.

La Bata, de Crăciun s-au cântat pe vremuri 365 de colinde, fiecărei zile fiindu-i închinată o colindă (*Colinda crăciunului, Colinda colacului, Colinda bogatului, Colinda săracului, Colinda tinerilor însurăței, Colinda jupânesei, Colinda cerbului, Colinda vânătorilor lui Pilat* etc.).

Turism

Ruinele abației catolice din Bulci, din secolul al XIII-lea.

Castelul Mocioni, din secolul al XIX-lea din satul Bulci.

Tabăra internațională de pictură și arte plastice Bata s-a constituit ca un eveniment de tip anual, în luna august și și-a propus ca, prin artiștii pe care îi invită/promovează, să devină unul dintre cele mai importante simpozioane de artă organizate în vestul țării.

Festivalul vânătorii de la Bata (ediția a X-a în 2017), care include probe de măiestrie vânătorescă, de preparare a mâncărilor tradiționale și demonstrații de lucru cu șoimi și câini.

Pensiunea La Badea Ioane din Bata oferă turiștilor un peisaj minunat, cu terase de vară împrejmuite cu nuiele, spații de joacă pentru copii, iar în curte un iaz cu podețe și o insuliță pe care se poate pescui.

Așezări dispărute

Antal Major, sălaș în hotarul satului Țela, având 50 de locuitori în 1913.

Bibliografie

Arhiva Națională Ungară, Budapesta, A.G. 3688, DL 28046, DL 28047, DL 29698, DL 29735, DL 18150.

****Documente privind istoria României*, , seria C, veacul XI, XII și XIII, Transilvania, vol. I (1075-1205), Editura Academiei, București, 1951.

****Documente privind istoria României*, seria C, veac XIII, vol. II, București, 1951.

****Documenta Romaniae Historica*, seria C, Vol. XIII, București, 1986.

Bulboacă, Sorin, *Structuri politice și profesionale în Banatul Lugojului și Caransebeșului (1552-1658)*, vol. II, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2015.

****Defileul Mureșului Inferior. Album de prezentare*, editat de Mihai Pascu, Iulia Dărăban, Violeta Turcuș, Marian Petrescu și Iulian Stana, Universitatea de Vest Vasile Goldiș, Arad, 2012.

Ferenczi, Ștefan; Barbu, Mircea, *Cercetările arheologice de la Bulci și împrejurimi*, în Ziirdava, X, Arad, 1978, p. 67-80.

Miculescu, Delia, *Școala din Bata în devenirea timpului*, Arad, 2005.

Miculescu, Delia, *Taina izvoarelor – istorie, tradiție, folclor – Bata*, Arad, 2000.

Țeicu, Dumitru, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.

Comuna Bârsa

Aurel Dragoș

Denumiri

Bârsa: Berza, Bersza, Bursza, Barza.

Aldești: Adólfalva, Algyesty, Adólfalwa.

Hodiș: Hódos, Zarándhódos.

Voivodeni: Vaidafalva, Voivogyeni, Körös Vaida.

Repere geografice

46°22'19" N, 22°02'49" E; altitudine: 146 m; suprafață: 51,74 km²
(5.174 ha, din care 137 ha intravilan și 5.037 ha extravilan).

Vecinătăți: comunele Bocsig și Cărand la nord, Orașul Sebiș la nord-est și est, Comuna Buteni la sud, comunele Șilindia și Bocsig la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Bârsa se compune din localitățile Bârsa (reședință comunală), Aldești, Voivodeni și Hodiș și este situată în nord-estul Județului Arad, în Depresiunea Sebiș, pe stânga Canalului Morilor și a Crișului Alb. Din punct de vedere al reliefului comuna se află în Câmpia de Vest, în partea ei mai înaltă, la poalele dealurile subcarpatice care premerg Munții Zărandului pe partea stângă a Crișului Alb și Munții Codru Moma pe partea dreaptă a aceluiași râu.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu mai este racordată la calea ferată, gara Bârsa fiind una dintre multele gări desființate după căderea comunismului în decembrie 1989. Cea mai apropiată stație de tren este gara Sebiș, la aproximativ 6 km distanță.

Trei dintre satele comunei: Bârsa, Aldești și Voivodeni, sunt străbătute de drumul național rutier DN 79A Vârșand-Vârfurile.

Satul Hodiș se leagă de satul Bârsa prin drumul rutier județean DJ 792B Cuied (ieșire din DJ 792C) – Hodiș – Bârsa – Sebiș – Dezna – Moneasa – limită Jud. Bihor.

Pe teritoriul comunei nu mai există alte căi de comunicație terestre cu alte localități.

Distanțe față de orașe: Arad – 77 km, Sebiș – 6 km, Ineu – 20 km, Chișineu Criș – 51 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 86 km.

Istoric

Prima atestare documentară: Bârsa la 1489, Aldești la 1471, Hodiș la 1429, Voivodeni la 1553.

Satele care formează Comuna Bârsa au aparținut în Evul Mediu Comitatului Zărand.

Satul *Bârsa* aparținea în 1489 domeniului Dóczy. La mijlocul veacului al XVI-lea, în 1555, Bârsa era în posesia familiei nobiliare Losonczy. În 1732 satul Bârsa era în proprietatea ducelui de Modena.

În lucrarea *Mărturia timpului* (manuscris), învățătorul Iosifu Țiucra (1819-1877), arată că prima vatră a localității Bârsa a fost în locul numit *Gunoiște*, la sud-est de actuala așezare, aproape de albia Crișului Alb, și că ar fi avut în jur de 17 case. Frecvențele revărsări ale apelor Crișului Alb au determinat mutarea vetrei satului la deal, pe locul actual al cimitirului. Locuitorii satului au construit pe aceste loc o biserică destul de mare.

În 1471 localitatea *Aldești* era stăpânită de familia nobiliară Abrahámffy, iar în 1477 făcea parte din domeniul Losonczy. În 1732 satul Aldești era în posesia ducelui de Modena. În 1819 Erariul (fiscul), vinde satul Aldești familiei Algyay.

Satul *Hodiș* făcea parte din domeniul familiei nobiliare Losonczy în 1461, din domeniul ducelui de Modena în 1732 și era scos la vânzare de Erariu în 1792.

Pe actuala vatră a satului *Voivodeni* a fost strămutată mica localitate *Voivodești* care se afla așezată între Bărzăști (Bărzești), și Groși (Groșeni). În 1561 satul Voivodeni făcea parte din domeniul Losonczy. Localitatea *Voivodeni* (*Vaydafalva*), menționată în diploma principelui Transilvaniei, este situată, conform opiniei mai multor istorici, în Comitatul Zărandului, în apropierea Crișului Alb, pe lângă Canalul Morilor, fiind, probabil, o localitate situată în apropiere de Ineu, în apropiere de jurisdicția episcopului ortodox sârb al Ineului sau sub această jurisdicție. În 1819 Erariul vinde satul familiei Almay. După anul 1850 apare menționat în documente sub numele *Voivogyeni*.

Monumente istorice

Monumentul eroilor din localitatea Bârsa căzuți în Primul și Al Doilea Război Mondial, ridicat de Primăria și Consiliul Local Bârsa.

Monumentul închinat familiei lui Teodor Halic din Bersia (Bârsa), ridicat în anul 1866 de Persida Hatcu, situat în curtea bisericii ortodoxe.

Troița ridicată în anul 1971 în curtea bisericii ortodoxe, în onoarea și în amintirea corului bisericesc din Bârsa, cor atestat din anul 1903, fondat de profesorul Dimitrie Șimea.

Troița situată la intrarea în Hodiș, închinată Sf. Ilie și hramului bisericii ortodoxe din Hodiș – *Pogorârea Sf. Duh*.

Troița din fața bisericii ortodoxe din Hodiș, ridicată de locuitorii satului Hodiș și Primăria Bârsa, închinată eroilor căzuți în Primul și Al Doilea Război Mondial.

Troița de la ieșirea din satul Hodiș.

Troița din curtea bisericii ortodoxe din Aldești, ridicată în cinstea eroilor căzuți în Primul și în Al Doilea Război Mondial.

Evoluție demografică

Bârsa: 1715 – 6 familii; 1720 – 9; 1742 – 43; 1747 – 34; 1771-1786 – 105; 1801 – 172; 1828 – 204; 1851 – 1.156 de locuitori; 1857 – 1.457; 1869 – 1.596; 1880 – 1.150; 1890 – 1.204; 1900 – 1.269 ; 1910 – 1.460; 1922 – 1.445; 1930 – 3.086; 1956 – 2.918; 1966 – 2.604; 1977 – 2.425; 1992 – 2.101; 2002 – 1.010; 2007 – 1.066; 2011 – 791 (întreaga comună).

Aldești: 1720 – 5 familii; 1742 – 14; 1746 – 20; 1771-1786 – 55; 1800 – 65 de familii de iobagi și 24 de familii de jeleri; 1828 – 143 de familii; 1851 – 328 de locuitori; 1857 – 914; 1869 – 930 ; 1880 – 702; 1890 – 844; 1910 – 835; 1922 – 825; 2002 – 556; 2007 – 517.

Hodiș: 1715-1720 – 5 familii; 1742 – 33; 1747 – 26; 1771-1786 – 70; 1828 – 94; 1851 – 756 de locuitori; 1857 – 638; 1869 – 704; 1880 – 590; 1890 – 694; 1900 – 727; 1910 – 793; 1922 – 586; 2002 – 204; 2007 – 224.

Voivodeni: 1771 – 49 de familii; 1828 – 48; 1851 – 403 locuitori; 1857 – 355; 1869 – 344; 1880 – 255; 1890 – 286; 1900 – 287; 1910 – 331; 1922 – 301; 2002 – 165; 2007 – 144.

Conform recensământului efectuat în 2011, majoritatea locuitorilor sunt români (95,7%), cu o minoritate de romi (1,95%). Pentru 1,45% din populație nu este cunoscută apartenența etnică. Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (84,03%), dar există și minorități de penticostali (6,92%), baptiști (4,47%) și adventiști de ziua a șaptea (1,4%). Pentru 1,79% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă Bârsa

Prima biserică din *Bârsa*, consemnată documentar înainte de anul 1720, s-a aflat pe veche vatră (prima), a satului, în locul numit *Gunoște*, și avea hramul *Buna Vestire*. În anul 1740, după mutarea satului în noua vatră de pe *Dealul Crișului*, a fost construită o altă biserică, mai mare, de lemn, cu același hram. Vechea biserică de la *Gunoște* a fost vândută localității Minead. În anul 1812 a fost pusă temelia noii biserici ortodoxe, pe noua vatră a satului și pe locul actual. Învățătorul Iosifu Țiucra notează că biserica a fost terminată și sfințită pe 6 decembrie 1823. Biserica din deal a fost demolată, iar din materialul rezultat s-a construit clădirea școlii, lângă biserică, pe locul actualei grădinițe.

Biserica Ortodoxă Aldești

În vechea vatră a satului *Aldești* a existat o biserică de lemn cu hramul *Buna Vestire*. Conscripția din 1755, de pe timpul păstoririi episcopului Sinesie Jivanovici, menționează clădirea ca fiind veche și fără a fi sfințită. Nu după mult timp s-a construit pe același loc o biserică nouă, care a dăinuit până în 1844. După acest an începe construirea unei noi biserici, din piatră, cu hramul *Cuvioasa Parascheva*. Această biserică a fost mistuită de un incendiu înainte de 1864, an în care începe ridicarea unei noi biserici, din piatră, cu hramul *Buna Vestire*. La începutul secolului al XXI-lea s-a edificat actuala clădire a bisericii ortodoxe din Aldești, lângă vechea biserică din piatră, care a fost demolată. În 17 decembrie 2006 a fost sfințită actuala biserică ortodoxă.

Biserica Ortodoxă Hodiș

Satul *Hodiș* avea la mijlocul secolului al XVIII-lea 35 de case, dar nu avea biserică, satul fiind filie la parohia Cuied. După 1755, în vremea preotului *Gavril Bucatoș*, începe construirea unei biserici din lemn, cu

hramul *Învierea Domnului*, care a fost sfințită în anul 1759. După un secol s-a ridicat o nouă biserică, din lemn, cu hramul *Întâmpinarea Domnului*, fiind sfințită de episcopul Procopie Ivașcovici la 2 mai 1870. Această biserică a fost înlocuită în anul 1930 cu un edificiu nou, materialul de construcție fiind cărămida. Actuala biserică ortodoxă poartă hramul *Pogorârea Sfântului Duh*.

Biserica Ortodoxă Voivodeni

Conscripția din 1755 menționează existența la *Voivodeni* a unei biserici din lemn (veche), cu hramul *Întâmpinarea Domnului*. În anul 1844 biserică din lemn nu mai exista, satul fiind filie la parohia Aldești. În anul 1858 a fost sfințită o altă biserică, tot din lemn, având hramul celei vechi. În anul 1902 biserică a fost demolată, în locui ei fiind construită actuala biserică de zid, cu hramul *Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul*, sfințită la 7 decembrie 1903.

Biserica Reformată Voivodeni

Principele Sigismund Rákóczi al Transilvaniei (1607-1608), l-a înnobilit la 15 ianuarie 1608 pe preotul *Mihail din Voivodeni*, cu prilejul convertirii acestuia la protestantism, împreună cu alți preoți români care au acceptat calvinismul. Diploma principelui Transilvaniei se referă și la *Pastores Valachi* de religie calvină care urmau să se bucure de aceleași privilegii, libertăți și prerogative „... de care se bucurau preoții reformați ai națiunii maghiare”, inclusiv de dreptul de a-și alege episcopii și *seniores* (protopopii), pentru a nu mai depinde de ierarhia ortodoxă a sârbilor și românilor. Pastorul reformat Mihail este scos de sub jurisdicția spirituală a episcopului român ortodox Sava I Brancovici (episcop la Ienopole – Ineu), iar ceilalți ierarhi ortodocși prezenți și viitori nu aveau dreptul să-l tulbure pe popa Mihail și pe ceilalți preoți trecuți la calvinism, nepretinzând nici o taxă de la ei.

Biserica Baptistă Bârsa

Credința baptistă a pătruns la Bârsa la începutul secolului al XX-lea. Primul loc de închinare al credincioșilor bapțiști din Bârsa a fost într-o casă

pe locul numit *Dâmbușor*. Casa de rugăciune a fost construită în 1907 și renovată din temelii în anii 1989-1990. În prezent biserica baptistă numără 50 de membri și mai mulți simpatizanți. În cadrul serviciilor religioase activează corul copiilor (din 2000), orchestra de mandoline (din 2003), și fanfara (din 2005).

Cultul baptist are biserică și la Hodiș; a fost ridicată de *Teodor Gomoii* în anul 1948.

La Aldești biserica baptistă a fost construită în anul 1920, iar în 2006 a fost extinsă. Pastorul bisericilor baptiste *Harul* din Bârsa (din 1992), *Sion* din Aldești, și *Speranța* din Hodiș, este *Ioan Aliman*.

Biserica Penticostală Bârsa

Biserici penticostale au fost construite la Aldești în 1990, și la Bârsa în 1996. La slujbele religioase participă, pe lângă enoriași, instrumentiști de mare talent (mandolină, chitară, orgă), și coruri de copii. Este o cale de atragere la slujbele religioase a simpatizanților, iar cei talentați pot să se alătore activităților culturale desfășurate în cadrul bisericii.

Învățământul

Până la impunerea prin lege a formei organizate a școlii, Sinodul Bisericii Ortodoxe din Transilvania a adoptat în anul 1675 hotărârea ca fiecare preot, după terminarea slujbei bisericești, să țină cursuri de școlarizare cu copiii din parohie, în localul bisericii. A fost primul pas al școlilor confesionale. În anul 1824 a început ridicarea edificiului școlar din lemn, care a fost dat în folosință în 1826, pe vremea învățătorului *Teodor Mihulin*. Potrivit situației școlare din anul 1823-1824, dascălul *Petru Țiucra* din Bârsa instruia 12 copii în clasa I-a, 11 copii de clasa a II-a și 28 de copii în clasa a III-a. În anul 1842 Iosifu Țiucra se ocupa de educarea a 16 copii, iar în anul următor participau la cursuri 40 de copii.

În aceiași ani, dascălul *Ion Verșigan* avea 15 elevi la școala din Aldești, pentru ca în anul următor numărul lor să crească la 19. Din statistica școlară a anului 1852 aflăm că la Aldești era învățător *Gheorghe Latco*, care instruia 15 elevi, la Bârsa *Iosifu Țiucra* (continuându-și activitatea didactică), avea

în grijă 47 de elevi, iar 16 elevi învățau carte la Hodiș cu *Sinesie Bucatoș*. Un document din 18 februarie 1869 prezintă o creștere a numărului de copii ce frecventau cursurile școlilor primare. Învățătorul *Teodor Ceontea* instruia la Aldești 35 de elevi, *Iosifu Țiucra* avea la Bârsa 80 de elevi, *Dimitri Hui* predă la Hodiș pentru 18 elevi. 25 de elevi din Voivodeni frecventau școala din Aldești.

Recensămintele din 1880, 1900 și 1910 furnizează date interesante referitoare la activitățile școlare în mediul rural, schimbarea mentalităților în bine și materializarea lor în creșterea știutorilor de carte. Datorită creșterii an de an a numărului de elevi, în 1870 a fost terminată construirea unei școli noi, care a funcționat până în anul 1937, an în care școala s-a mutat în altă clădire, unde a funcționat până în 1950, când a fost construită în Bârsa o școală nouă (cea actuală). La început a funcționat cu clasele primare și grădiniță, pentru ca din 1954 să fie asigurate condițiile, în privința cadrelor didactice, pentru a funcționa ca școală gimnazială.

Începând cu 2014, în Comuna Bârsa funcționează doar Școala Gimnazială Bârsa și 2 grădinițe: Grădinița cu program normal din Bârsa și Grădinița cu program normal din Aldești. În anul școlar 2014-2015, la Școala Gimnazială Bârsa au fost înscriși 71 de elevi în învățământul primar și 60 de elevi în cilul gimnazial. În anul școlar 2015-2016, la școala din Bârsa au predat 18 profesori, fiind încadrați 1 administrator de patrimoniu și 5 muncitori.

Personalități

General locotenent (r) Teodor Halic, s-a născut pe 13 septembrie 1919 și a fost înscris în registrul parohial ca fiu al lui Theodor Halic și Elena. Studiile primare le-a făcut în Bârsa, avându-l ca învățător pe bătrânul dascăl Josan. Studiile medii le-a urmat în Arad. Începutul celui de-Al Doilea Război Mondial îl găsește ca elev-sergent major (în rezervă), al Regimentului I Roșiori Arad, Brigada de Cavalerie, ulterior Divizia I Cavalerie. S-a distins în luptele pentru cucerirea orașului Odessa și în operațiunile de la Cotul Donului. În martie 1943 trupele germane și române sunt încercuite la Stalingrad, iar Teodor Halic a căzut prizonier împreună cu colegii lui. A fost avansat până la funcția de comandant pluton cercetare, iar pentru felul

în care și-a îndeplinit misiunile încredințate a fost decorat. În noiembrie 1943 s-a înrolat voluntar în *Divizia Tudor Vladmirescu*. Teodor Halic a fost promovată comandant al Companiei Cercetare a Diviziei și era în avangarda trupelor. A luat parte la luptele pentru eliberarea Ardealului, Ungariei și Cehoslovaciei, ajungând până la Hron. A primit cea mai înaltă distincție militară – *Cavaler al Ordinului Mihai Viteazul*, decorat prin decret regal nr. 1627/1945. Teodor Halic este cetățean de onoare al Municipiului București, al Orașului Țândărei și al Comunei Călugăreni, precum și al comunei natale Bârsa. A decedat în 2010, la București.

Ioan Godea s-a născut în satul *Mocirla* (Lunca Teuzului, azi *Vasile Goldiș*), pe 16 iunie 1943. A urmat școala primară și gimnazială în Beliu, apoi Liceul Teoretic Samuil Vulcan din Beiuș. A frecventat cursurile facultății de istorie-filosofie la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj în perioada 1963-1968, fiind licențiat în Istorie. A lucrat un an ca profesor, transferându-se în 1969 la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, secția etnografie. În 1976 a obținut titlul de doctor în istorie cu teza *Monumente de arhitectură din NV României. Biserici de lemn*. În 1983 participă la un congres de antropologie în Canada, unde a rămas până în 1990. S-a implicat în deschiderea unui Muzeu de Artă Populară în Canada. Întors în țară, a ocupat postul de director al Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, cercetător științific gradul I. Devine cadru didactic universitar, șef de catedră la Universitatea din Oradea, facultatea de arhitectură, începând cu 2003. Din același an este numit profesor coordonator de doctorate la facultatea de istorie-geografie a Universității din Oradea, până în noiembrie 2014, când se îmbolnăvește, decedând în 26 decembrie 2014. A fost un etnograf, etnolog și muzeolog cunoscut și recunoscut în mediile de specialitate, publicând multe lucrări științifice care rămân lucrări de referință pentru cei care vor aborda această tematică.

Economie

Economia Comunei Bârsa este predominant agrară, agricultura fiind și principala ocupație a locuitorilor. Producerea materialelor de construcție este abia la început de drum.

Olăritul

Prezența argilei colorate (roșiatice), în hotarul localității Bârsa a dus la dezvoltarea meșteșugului olăritului din vremuri apuse și nedatate. Din amintirile localnicilor, pe la 1900 ar fi existat circa 60 de familii care se ocupau cu olăritul. Pe măsură ce produsele industriale au pătruns în casele familiilor din comună, numărul olarilor a scăzut mult. La Bârsa se executau numai vase nesmălțuite, nealterate de influențe din alte zone. Ceramica de Bârsa este considerată cea mai frumoasă ceramică roșie nesmălțuită din România, dar din păcate astăzi nu mai sunt meșteri olari care să o producă. Faima acestei ceramici au făcut-o meșterii olari Teodor Faur tatăl și Teodor Faur fiul, care au lucrat până în anii 1980.

Împletitul nuielilor. Răchita care crește în locurile inundabile din lunca Crișului Alb a fost folosită dintotdeauna de localnici pentru împletituri de coșuri mari, coșuri pentru alimente și coșuri din răchită decojită (având culoarea albă), existente în fiecare gospodărie.

Prin aplicarea reformei agrare din 1921, pădurile care au aparținut moșierilor au fost trecute în proprietate comunală. Procesul s-a încheiat în anul 1924, când toate pădurile au fost expropriate, iar comunele au fost împroprietărite. Composesoratul urbarial al localității Bârsa avea în perioada interbelică o suprafață de 692 de jugăre cadastrale. În urma retrocedării pădurilor (după 1990), în Comuna Bârsa este următoarea situație: Bârsa – 591,6 ha de pădure la *Susani*; Aldești – 45,83 ha în aceeași zonă; Hodiș – 23,1 ha la *Rosag*; Voivodeni – 56,1 ha la *Boarie*; în total 715,91 ha de pădure. Ele sunt date în administrarea și exploatarea Ocolului Silvic privat Sebiș.

Fabrica de spirt de la Bârsa a început să funcționeze în 1863. Din vechea fabrică mai dăinuie astăzi doar câteva ruine.

Fabrica de cărămidă din Bârsa a fost construită în 1890 de baronul Iosif Kadar, care deținea întreaga moșie a Comunei Bârsa și moara de pe Canalul Morilor. Fabrica producea cărămidă, țiglă și olane. După 1965 a încetat producerea țiglei și a olanelor, iar după 1990, din lipsă de comenzi, producerea cărămidilor a scăzut treptat, până la oprire. Astăzi fosta fabrică este o ruină.

Potențialul economic actual este latent. S-ar putea pune în valoare resursele existente, însă ar fi necesare investiții în tehnologii și dezvoltarea infrastructurii de transport.

Cultură, tradiții, obiceiuri

Pe raza Comunei Bârsa sunt funcționale 2 cămine culturale: cel de la Bârsa și cel din satul Aldești. În spațiul lor au loc activități culturale, adunări sătești în care sunt discutate problemele de gospodărire a localităților, serbările școlare, spectacole folclorice etc.

Corul din Bârsa. Învățătorul *Iosifu Țiucra* amintește de coriștii din *Berza*, făcând legătura între cor și existența unui grup numeros de colindători (muzicieni). Corul din Bârsa a participat de-a lungul timpului la numeroase concursuri corale, festivaluri, petreceri sătești, bucurându-se de aprecieri. Corul a fost și este o prezență permanentă în viața localității, fiind nelipsit de la slujbele religioase duminica și la sărbători, la înmormântări și parastase. Nașterea oficială a corului este anul 1903.

Călușerii au fost menționați pentru prima dată în Bârsa în 1902, de *Petru Birău*, dar existența formației este mult mai veche. Formația de călușeri este în activitate și astăzi, iar dansul se joacă pe melodia *Banul Mărăcine*. A participat la numeroase festivaluri din țară, urcând mai totdeauna pe podiumul premianților.

Festivalul Flori de Sânziene s-a născut în 18 august 2007, ca o serbare folclorică la care participă formații folclorice din comunele limitrofe și nu numai. Este și un festival-concurs pentru tinerele talente, locul de desfășurare fiind pe dâmbul *Râpa din Deal*, la picioarele căruia curge apa din albia Canalului Morilor, lângă *Hanul Moara de la Bârsa*, construit la 1835-1836, pe malul stâng al aceluiași canal.

Vechimea obiceiului numit *druscele* (*druștele*), este greu de stabilit. El se desfășoară anual în localitatea Bârsa, în *Duminica Tomii*. Este o sărbătoare organizată de femeile din sat. În duminica respectivă ele merg la biserică și duc *paus*, iar la finalul serviciului divin are loc slujba de *ridicare a pausului*, care se împarte apoi (*colacii*), celor prezenți la biserică. Până la construirea Căminului Cultural din Bârsa, în curtea bisericii urma o petrecere cu cântec, joc și muzică. Ulterior, după *împărțirea pausului*, femeile se îndreptau spre Căminul Cultural, unde se ospătau cu vinars, mâncare adusă de acasă și jucau pe melodiile cântate de un taraf (de regulă cel local), arvunit din timp. *Druscele* erau organizate de o femeie din sat care trebuia să știe să cânte, să joace și să chiuie. Până cu ani în urmă a trăit în Bârsa *Baba Cuca* (*Elena Țica*), care era sufletul acestui praznic. De la ea a rămas o strigătură întipărită în mintea femeilor de azi: „*Țupa, țupa pe podele/ Dulce-i jocul la*

druscele/ Joacă mama, joacă fata/ Și bunica cu nepoata". Bărbații nu au ce căuta la petrecere, praznicul fiind exclusiv feminin.

Nunta în Aldești. Alaiul de nuntă în Aldești se deplasează prin sat călare și cu căruțele. Caii sunt încălecați de *chemătorii la nuntă*. În căruțe sunt mirii, nașii, rudele apropiate și alți nuntași. La casa miresei are loc un dialog între cei doi vornici (ai mirelui și ai miresei), până să fie scoasă mireasa. Tradiția în Aldești este ca nașa să dea mirilor *cinstea cu craci* – un coș mare, de nuiete împletite, în care trebuie să încapă un colac de circa 5 kilograme, făcut din aliat de pâine. *Cracii* sunt de fapt bețe (crenguțe, ramuri), de corn cu cât mai multe ramificații, pe care se pun bucăți de aluat, *umflături* în graiul din Aldești, toată construcția fiind îmbrăcată cu flori. *Cinstea cu craci* este purtată de nașă pe cap, până la locul petrecerii. Pe tot parcursul drumului ea trebuie să joace coșul cu colacul, în timp ce femeile din alai descântă: *Cât îi cinstea de frumoasă/ Așa is cracii la nașă...* După cinstirea miresei colacul cu craci se desface, iar nuntașii veniți din alte localități primesc câte un crac drept amintire.

Turism

Potențialul turistic al Comunei Bârsa este reprezentat în primul rând de Canalul Morilor, construcție hidrotehnică unicat atât în țară cât și în Europa; a fost construit între anii 1833-1840, iar pe linia canalului au funcționat 13 mori de apă.

O atracție turistică este *Hanul Moara de la Bârsa*, situat pe DN 79A, la ieșirea din localitatea Bârsa.

Bibliografie

- Birău, Petru, *Câte s-au întâmplat 1790-1907*, mss.
- Dragoș, Aurel, *Istoricul Canalului Morilor „Palatinul József” al Crișului Alb din Comitatul Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, Arad, 2011.*
- Dragoș, Aurel, *Oameni, Destine, Eroi*, Editura Mirador, Arad, 2015.
- Gallacz, Ianos, *Monografia lucrărilor de apărare a văii Crișurilor (Alb și Negru) și Beretăului*, Oradea, 1896.
- Godea, Ioan, *Bârsa. Comună din Țara Zărandului. Monografie*, Editura Mirador, Arad, 2012.
- ****Strategia de dezvoltare a comunei Bârsa, Județul Arad, 2016-2020.*
- Țiucra, Iosifu, *Mărturia timpului, 1846-1875*, mss.

Comuna Bârzava

dr. Sorin Bulboacă

Denumiri

Bârzava – Berzova, Alsóbozva, Bosowa, Marosborsa, Nagybozva.

Bătuța – Báttyafalva, Batucză.

Căpruța – Kaproncza, Kapronczy, Maroskapronca.

Dumbrăvița – Dombrawitz, Dombrowitz, Alsódombrowitz, Felsewdombrowitz.

Groșii Noi – Gross, Garassa.

Lalașinț – Laláncz, Lalasóc, Lalasinczi, Lalosch.

Monoroștia – Kuzepseumonyorós, Alsómonyorós, Felsewmonyorós, Középsómonyorós, Marosmonyorós.

Slatina de Mureș – Maroszlatina, Szalatnyakuta, Scalatyna.

Repere geografice

46°07'21" N, 22°05'14" E; altitudine: 204 m; suprafață: 256,43 km² (25.643 ha, din care 743 ha intravilan și 24.900 ha extravilan; structurarea suprafeței: 17.600 ha păduri și terenuri forestiere, 4.923 ha pășuni și fânețe, 2.232 ha terenuri arabile, 50 ha livezi, 95 ha drumuri, cursuri de ape, cale ferată, luncă și alte terenuri inutilizabile).

Vecinătăți: comunele Tauț, Chisindia și Almaș la nord, comunele Brazii, Săvârșin și Vărădia de Mureș la est, Comunele Vărădia de Mureș și Bata la sud, Comuna Ususău la sud și sud-vest, Comuna Conop la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Bârzava este o unitate administrativ-teritorială formată din satele Bârzava (reședință comunală), Bătuța, Căpruța, Dumbrăvița, Groșii Noi, Lalașinț, Monoroștia și Slatina de Mureș. Este situată în Defileul Inferior al Mureșului, pe culoarul Brănișca-Păuliș, la poalele Munților Zărandului, la contactul acestora cu Munții Metaliferi. Șapte din cele opt sate ale comunei sunt așezate pe dreapta Mureșului (în *Transilvania*), Lalașinț fiind singurul sat al comunei aflat pe malul stâng al cursului de apă (în *Banat*).

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna este racordată la calea ferată, stații de tren fiind în Bârzava și Bătuța.

Comuna este străbătută de drumul național rutier DN 7, care trece prin satele Bătuța, Căpruța, Monoroștia și Bârzava.

Satele Dumbrăvița, Groșii Noi și Slatina de Mureș se conectează la DN 7 prin drumul rutier județean DJ 708 Căpruța (ieșire din DN 7)-Dumbrăvița-Groșii Noi-Slatina de Mureș-Mădrigești-Brazii-Gurahonț-Iosaș-Pescari-Dieci-Cociuba-Berindia-Păulian-Sebiș (inserție în DJ 793).

Legătura între satul Lalașinț și satul centru de comună Bârzava se face prin traversarea Mureșului cu un bac plutitor (*brod*), neexistând pod rutier sau punte. Cele mai apropiate poduri prin care satul Lalașinț poate comunica cu partea dreaptă a Mureșului sunt la Săvârșin – la aproximativ 30 km, și la Lipova – la aproximativ 32 km, în ambele variante prin drumul comunal DC 83 Ususău (ieșire din DJ 682)-Belotinț-Lalașinț-Bata (inserție

în DJ 682), care se conectează la drumul rutier județean DJ 682 limită Jud. Timiș-Birchiș-Bata-Ususău-Lipova-Frumușeni-Arad-Felnac-limită Jud. Timiș.

Distanțe față de orașe: Arad – 61 km, Lipova – 31 km, Făget (Jud. Timiș) – 49 km, Deva (Jud, Hunedoara) – 94 km.

Istoric

Prima atestare documentară: Bârzava la 1471, Bătuța la 1786, Căpruța la 1350, Dumbrăvița la 1471, Groșii Noi la 1500-1515, Lalașinț la 1585, Monoroștia la 1350, Slatina de Mureș la 1439.

Satul Bârzava este menționat documentar ca aparținând Comitatului Arad în 1471, 1479, 1506, 1510, 1607 etc. Conform unor documente otomane din 1554, satele de pe valea Mureșului, până la Vărădia, au fost ocupate de turci în 1552, au fost eliberate de oștile ardelene în 1595, dar au reintrat sub administrație otomană în 1616.

În 1650 localitatea făcea parte din domeniul tezararial al Principatului Transilvaniei.

După 1688, anul în care trupele habsburgice eliberează Lipova, valea Mureșului inferior a trecut sub administrație austriacă.

Țăranii din părțile Bârzavei au participat la răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan din 1784-1785. La Bârzava țăranii au prădat și au dat foc casei nobilului maghiar Kasozonyi. Moara nobiliară a fost incendiată de Gheorghe Berar care, împreună cu primarul Stăniș Munteanu, sunt învinuiți de instigare la revoltă și condamnați la moarte.

Sătenii din Bârzava au participat și la evenimentele revoluționare din 1848. În matricola bisericească s-a consemnat că la 25 noiembrie 1848 au fost spânzurați la poalele Dealului Ciot 5 bărbați din sat: Toader Crișan, Nicolae Moldovan, Todor Dehelean, Rus Pavel și Gheorghe Jivan.

Satul Bătuța este menționat pe harta lui Lipszky din 1806.

Satul Căpruța aparținea domeniului Abrahámffy la mijlocul sec. al XIV-lea (1350). În 1479 Căpruța este menționat ca *oppidum* (târg). În 1497 și 1508 localitatea Căpruța era parte a domeniului *Haraszthy*. În 1493 este atestat documentar *cneazul Bogdan din Căpruța*. În veacul al XVI-lea Căpruța este consemnat documentar în 1510, 1514, 1515, 1528. Satul apare pe harta lui Lazarus în 1528, și este consemnat ca așezare în 1608.

Satul *Dumbrăvița* aparținea în 1479 domeniului Vărădiei. Localitatea este pomenită documentar în 1483, 1506, 1511, 1515. În 1528 Dumbrăvița era parte a domeniilor Abrahámffy și Haraszty. La începutul veacului al XVII-lea, în 1607, era în domeniul Cetății Șoimoș. În 1823 țăranii din Dumbrăvița adresează autorităților o jalbă prin care cer îmbunătățirea condițiilor de viață.

Satul *Groșii Noi*, atestat documentar începând cu 1508, era în componența domeniului Abrahámffy.

Satul *Monoroștia* este menționat documentar începând cu 1350, când apare sub forma *possesio Kuzepseumonyoros*. Localitatea este pomenită documentar și în 1515. În anul 1819 Erariul austriac vinde satul Monoroștia, în 1824 localitatea fiind în domeniul Almay.

Localitatea *Slatina de Mureș* era stăpânită în 1439 de familia nobililor Garay. În 1455-1483 Slatina de Mureș era în domeniul Telegdy. La începutul veacului al XVI-lea, în 1510, Slatina de Mureș era în proprietatea familiei Brandenburg.

Evoluție demografică

Bârzava: 1715 – 23 de familii, 1723 – 5, 1743 – 27, 1771-1786 – 39, 1828 – 166, 1851 – 1.421 de locuitori, 1857 – 922, 1869 – 1.862, 1880 – 1.649, 1890 – 1.808, 1900 – 1.726, 1910 – 1.807, 1922 – 1.422, 1930 – 6.069; 1956 – 4.899; 1966 – 4.590; 1977 – 3.982; 1992 – 3.279; 2002 – 3.019; 2011 – 2.707.

Bătuța: 1786 – 13 familii; 1828 – 56; 1851 – 38; 1857 – 359 de locuitori; 1869 – 434; 1880 – 386; 1890 – 378; 1900 – 341; 1910 – 412; 1922 – 324.

Căpruța: 1715 – 54 de familii; 1720 – 15; 1743 – 15; 1771-1786 – 94; 1828 – 94; 1851 – 736 de locuitori; 1857 – 607; 1869 – 854; 1880 – 866; 1890 – 823; 1900 – 799; 1910 – 852; 1922 – 747.

Dumbrăvița: 1720 – 14 familii; 1743 – 7; 1771-1786 – 2; 1828 – 100; 1851 – 1.600 de locuitori; 1857 – 1.012; 1869 – 1.136; 1880 – 1.122; 1890 – 1.146; 1900 – 1.131; 1910 – 1.130; 1922 – 987.

Groșii Noi: 1720 – 5 familii; 1743 – 9; 1771-1786 – 54; 1828 – 59; 1851 – 673 de locuitori; 1857 – 627; 1869 – 791; 1880 – 788; 1890 – 849; 1900 – 871; 1910 – 863; 1922 – 724.

Lalașinț: 1786 – 141 de familii; 1828 – 213; 1869 – 1.617 locuitori; 1880 – 1.344; 1890 – 1.415; 1900 – 1.429; 1910 – 1.291; 1922 – 1.013.

Monoroștia: 1743 – 15 familii; 1771-1786 – 19; 1800 – 27; 1828 – 35; 1851 – 364 de locuitori; 1857 – 224; 1869 – 437; 1880 – 364; 1890 – 378; 1900 – 406; 1910 – 425; 1922 – 370.

Slatina de Mureș: 1771 – 18 familii; 1828 – 44; 1857 – 362 de locuitori; 1869 – 471; 1880 – 436; 1890 – 1.100 (inclusiv muncitorii străini veniți la defrișări); 1900 – 983; 1910 – 517.

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Bârzava se ridică la 2.707 locuitori, în scădere față de recensământul anterior din 2002, când se înregistraseră 3.019 locuitori. Majoritatea locuitorilor sunt români (78,77%). Principalele minorități sunt cele de ucraineni (0,78%), și romi (0,78%). Pentru 3,66% din populație nu este cunoscută apartenența etnică. Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (80,05%), dar există și minorități de penticostali (8,61%), greco-catolici (5,1%), bapțiști (1,63%), Martorii lui Iehova (0,48%), ortodocși sârbi (0,44%), romano-catolici (0,3%), adventiști de ziua a șaptea (0,18%), și reformați (0,11%). Pentru 2,99% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă Bârzava

Hramul *Adormirea Maicii Domnului*, a fost construită pe locul actual în anul 1890. Înainte de această biserică se cunoaște că au mai existat două, ambele din lemn: una construită în anul 1760 pe malul pârâului, pe vale, și una construită în 1812 tot pe vale, la numărul 206. Actuala biserică este zidită în anul 1890, după un planurile inginerului Răzvan Pal din Arad. Lucrarea a fost executată de meșterul Kis Ferencz din Săvârșin. Este zidită din cărămidă și piatră și este acoperită cu tablă. Stilul este baroc vienez, fără cupolă, în formă de navă, cu plafon boltat, din scândură tencuită. Pictura murală în tempera a fost efectuată în anul 1932 de pictorul Ștefan R. Vlădescu din Craiova. Iconostasul este din lemn sculptat și vopsit în ulei și bronz, operă a maeștrilor Szeifert și Radovan Milivoi din Arad. Biserica a

fost sfințită în 1891 de episcopul Ioan Mețianu și resfințită în anul 1932 de episcopul Grigore Comșa. Restaurările exterioare și interioare s-au făcut în anii 1932, 1961, 1966, 1993, 2004, 2011 și 2013.

Biserica are trei clopote: primul din 1891, al doilea din 1919, și al treilea din 1937.

Casa parohială a fost ridicată lângă biserică și școala confesională, iar a doua casă parohială (actuala, la nr. 110), a fost cumpărată în 1927, în timpul preotului Octavian Câmpeanu. De remarcat că în localitatea Bârzava au slujit concomitent doi preoți, populația fiind numai ortodoxă până în 1873, când industriașul Szaidner Bernat a obligat pe toți angajații săi să treacă la catolicism. Au trecut 151 de persoane, întemeindu-se astfel aici o parohie greco-catolică.

Preoți: Constantin – răposat la 23 aprilie 1768, Petru Popovici până în 1789, Grigore Popovici 1784-1800, Teodor Popovici 1798-1826, Arsenie Popovici 1800-1819, Ioan Popovici 1826-1855, Petru Bălțean 1829-1844, Axentie Popovici 1833-1834, Grigore Dimitrovici 1837-1837, Nicolae Popovici 1839-1864, Zamfir Bălțean 1844-1855, Mihai Cojan 1855-1855 septembrie, Eftinie Popovici 1855 iulie-1855 august, Constantin Mergea 1856-1882, Vasile Popovici 1865-1918, Ioachim Turcu 1890 martie-1890 iulie, Gheorghe Popovici 1890 martie-1890 iulie, Iosiv Clambesiu 1890-1898, Avisalon Țiucra 1900-1902, Iosiv Popovici 1905-1939, Terentie Civrogurin 1919-1926, Octavian Câmpeanu 1927-1968, Traian Popovici 1940-1942, Ioan Gherman 1942-1950, Ciopata Gheorghe 1968-1976, Popovici Eugen 1976-1985, Bandea Gheorghe 1986.

Biserica Ortodoxă Bătuța

Pe dealul numit *Dâmbul Bisericii*, unde azi e cimitirul satului, a existat încă din 1799 o biserică de lemn cu hramul *Sf. Arh. Mihail și Gavriil*, în care s-a slujit 85 de ani, până când s-a zidit actuala biserică. Tradiția locală consemnează că această bisericuța de lemn a fost vândută satului Julița. Actuala biserică a fost zidită între anii 1881-1886, cu hramul *Sf. Arh. Mihail și Gavriil*, folosindu-se piatră, cărămidă și țiglă. Pictura în tehnica frescă a fost restaurată în 1955, când a fost și resfințită. Aici au slujit preoții Gheorghe Adam (1868-1909), Iustin Nica (1909-1918), Ioan Muscă (1918-1919), Adrian Mursa (1919-1950), Dumitrie Răsădeanu (1953), Ioan Modreanu

(1954-1956), Ioan Chemez (1958-1962), Gherasim Moiescu (1965-1966), Voicu Dărăștean(1967-1968), Alexandru Rechițan (1971-1974), Mihai Mili (1 01 1975 – 1 04 1975), Manase Groza (1975-1995), Cristian Prună (1995-2005), Cosmin Gheorghe Balint de la 15 decembrie 2005.

Biserica Ortodoxă Groșii Noi

Locuitorii au avut biserică mică de lemn în Evul Mediu; era amplasată pe *Dâmbul Plischii*, denumit și astăzi *Bisericuța*. Biserica de lemn actuală, cu hramul *Întâmpinarea Domnului*, situată în centrul satului, tot pe un „dâmb”, a fost construită în anul 1807. Această biserică a fost precedată de alta, având hramul *Înălțarea Sfintei Cruci*, pe care episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului, în urma vizitei sale canonice din anul 1755, a înregistrat-o cu mențiunea că era *nouă și negătată*. În anul 1956, sub păstoria preotului Terente Sulințan, se pune temelia bisericii noi, cu hramul *Sfântul Mare Mucenic Gheorghe*, nu departe de biserică veche, devenită monument istoric. Datorită regimului comunist s-a întrerupt orice lucrare la ridicarea bisericii, autoritățile locale încercând schimbarea destinației fundației ridicate – din *biserică* în *cămin cultural*, dar nu s-a întâmplat acest lucru, astfel că în anii 1975-1976 biserică a început să se înalțe, fiind ridicată, acoperită, tencuită la interior și exterior și zugrăvită la exterior, sub păstoria preotului Gheorghe Rusu. Din anul 1979 până în anul 1989, cu sârguința și purtarea de grijă a preotului Gheorghe Culda, prin dărnicia credincioșilor din parohie, biserică a fost înzestrată cu dușumea, mobilier și instalație electrică.

Preoți: Petru Ciongradi, Cornel Zoriț, Terente Sulințan – fiu al satului, Ioan Chinez, Gheorghe Rusu, Gheorghe Culda, Marius Murgu.

Biserica Ortodoxă Lalașinț

Locașul ortodox de cult persistă în amintirea locuitorilor prin toponimul *Balta Bisericii* sau *Progagea veche*, unde se știe că a existat o modestă biserică de lemn. Protosighelul Arsenie Radivoievici descria în 1758 starea proastă în care se afla clădirea bisericii din Lalașinț. În anul 1845 protopopul Dimitrie Petrovici Stoichescu al Lipovei sfințește actuala biserică de zid, cu hramul *Sfinții Arhangheli*.

Biserica Ortodoxă Monoroștia

Conform preotului Nicodim Neagotă, în arhiva bisericii din Monoroștia ar fi existat o *Pravilă* în care se arăta că satul Monoroștia a fost așezat în câmpurile parohiale *pe vale* – și acolo a fost și biserica ortodoxă. Ca dovadă, s-a găsit scos de ape un sfeșnic pe care Constantin Tudorache, învățătorul de atunci, l-a depus la Muzeul Satului. În jurul anului 1900 s-a cumpărat biserica din localitatea Bata și s-a ridicat pe locul unde este astăzi, în grădina donată de familia Ioan și Antonia Băvnar. Această biserică a ars parțial în 1968. Biserica actuală, cu hramul *Nașterea Maicii Domnului*, a fost zidită de credincioșii parohiei în 1971, folosindu-se piatră, lemn și țiglă la acoperiș. Biserica are un turn central acoperit cu tablă zincată. Pictura din interior, în tehnica tempera, a fost făcută de pictorul *Florian Buia* din Arad în anul 2007-2008.

Preoți: Ioan Rechișan, Ioan Crainic, Dorin Cicirean, iar în prezent Pascu Butar.

Filia Dumbrăvița are biserica cu hramul *Sf. M. Mc. Dimitrie* și a fost zidită în anii 1943-1951. Biserica are trei turnuri și este zidită din cărămidă, lemn și țiglă la acoperiș, totul pe fundație de piatră.

Biserica Baptistă Bârzava și *Biserica baptistă Căpruța*, înființate la începutul sec. al XX-lea, sunt formate actualmente din câteva zeci de membri.

Învățământul

În anul școlar 1823-1824 învățau la școala confesională românească din Bârzava 51 de elevi. În anul 1791 și-a deschis porțile școala din Căpruța, care era frecventată de 53 de elevi în anul școlar 1823-1824. În 1823-1824 școala confesională românească din Dumbrăvița era frecventată de 23 de elevi. Școala românească din Groșii Noi a început în anul 1788, iar în 1823-1824 învățau aici 20 de elevi. Școala din Lalașinț, înființată în 1788, avea 63 de elevi care o frecventau în 1823-1824. Școala din Monoroștia își începe activitatea în anul 1804.

Personalități

Iosif Conta (n. 14.09.1924, sat Monoroștia, Comuna Bârzava, Arad – d. 8.11.2006, București), a fost un dirijor român de formație clasică, Artist Emerit al Republicii Populare Române (titlu acordat prin Decretul nr. 514/18.08.1964), Cavaler al Ordinului Național Steaua României, dirijor al Orchestrei Simfonice a Radioteleviziunii Române până în 1989 și al Orchestrei Naționale Radio din 1990, profesor universitar la Universitatea Națională de Muzică București, din 1992 dirijor al Orchestrei Filarmonice din Izmir (Turcia); sub bagheta sa, Orchestra Simfonică a Radioteleviziunii Române a devenit una dintre cele mai valoroase orchestra simfonice din Europa.

Vasile Conta – inginer, fost șef al Ocolului Silvic Bârzava.

Gheorghe Hubic – a fost preot și compozitor.

Gheorghe Pleș, născut la Bârzava – a fost om politic liberal, senator în Parlament în perioada interbelică; este tatăl medicului radiolog și scriitor Mircea Ionel Pleș și bunicul neurochirurgului timișorean Horia Pleș.

Mircea Ionel Pleș, medic radiolog, scriitor.

Economie

În trecut, Comuna Bârzava a devenit cunoscută datorită fabricii de var și a exploatărilor forestiere din zonă. În văile din munții apropiați se mai găsesc și astăzi urme ale boxelor cărbunurilor, meserie străveche practică de locuitorii comunei.

Principalele ramuri economice sde astăzi sunt agricultura, exploatările forestiere, industria materialelor de construcții, comerțul, serviciile și turismul. Agricultura este profilată pe cultivarea porumbului, a grâului, a orzului, a plantelor furajere, a cartofului, a legumelor și a pomilor fructiferi, creșterea porcinelor, bovinelor, ovinelor, cabalinelor, păsărilor și albinelor. Exploatările forestiere dețin o pondere însemnată, gorunul de Bârzava fiind de foarte bună calitate.

În satul Bârzava a funcționat în regimul comunist o mică fabrică de cherestea care s-a desființat după 1989.

În Bârzava, în munte, a funcționat o mină de uraniu, și aceasta abandonată și închisă după 1989.

În Bârzava a funcționat în regimul comunist o mică unitate militară, și aceasta desființată după 1989.

Turism

Potențialul turistic de care dispune comuna este de excepție. Turiștii pot vizita monumente istorice ca *biserica de lemn Întâmpinarea Domnului din Groșii Noi* – monument istoric și de arhitectură datat din anul 1807, *biserica ortodoxă din Bătuța* – construcție din 1884, *biserica ortodoxă din Căpruța*.

Runcu-Groși este o arie protejată de interes național ce corespunde categoriei a IV-a IUCN (*rezervație naturală de tip forestier*), situată pe teritoriul administrativ al Comunei Bârzava. Aflată în Munții Zărandului, în bazinul râului *Grosul*, în nordul satului Groșii Noi, rezervația are o suprafață de 261,80 ha și este o arie împădurită cu rol de protejare a speciilor arboricole de gorun (*Quercus petraea*), cu vârste cuprinse între 100 și 180 de ani, ce vegetează în asociere cu specii de fag (*Fagus sylvatica*). Dintre ierburi sunt întâlnite specii floristice rare, printre care *vinarița* (*Asperula odorata*), *popilnicul* (*Asarum europaeum*), și *colțișorul* (*Dentaria bulbifera*).

Locul fosilifer Monoroștia este o arie protejată de interes național ce corespunde categoriei a IV-a IUCN (*rezervație naturală de tip paleontologic*), situat pe teritoriul administrativ al Comunei Bârzava. Aflată în partea nord-estică a satului Monoroștia, într-o zonă forestieră, la confluența pârâului Eruga cu Valea Monoroștiei, rezervația are o suprafață de 0,10 ha și este afloriment în malul unui curs de apă, ce adăpostește depozite de faună fosilă (atribuite *ponțianului mediu*), constituite din cochilii de moluște.

La 7 km vest de Bârzava, spre Arad, se află drumul comunal 70A care străbate locuri pitorești, ducând spre cabana *Debela Gora*, unul dintre locurile preferate ale turiștilor.

Un alt obiectiv turistic este *Casa Memorială Iosif Conta* din Monoroștia.

Sărbătoarea Sânzienelor și *Sărbătoarea câmpenească*, ambele organizate în fiecare an pe 24 iunie, atrag turiști din toate colțurile țării.

Bibliografie

- Arhiva Națională Ungară din Budapesta, DL 18165, A. G. 3688.
Arhivele Capitulului Catolic din Alba Iulia, prot. 23, fol. 203.

Haan A. Lad, *Diplomatarium Békésienses*, Pestini, 1870.

*** *Defileul Mureșului Inferior. Album de prezentare*, editat de Mihai Pascu, Iulia Dărăban, Violeta Turcuș, Marian Petrescu și Iulian Stana, Universitatea de Vest Vasile Goldiș, Arad, 2012.

Dragomir, Silviu, *Studii de istoria românilor din teritoriul diecezei arădene*, în revista Transilvania, 1917.

Prodan, David, *Răscoala lui Horea*, vol. I-II, București, 1979.

Suciu, I. D., *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977.

Vesa, Pavel, *Biserici de mir arădene între tradiție și modernitate*, Editura Mirador, Arad, 2000.

Vesa, Pavel, *Parohia Ortodoxă Română Lalașinț. Monografie Istorică*, Editura Eurostampa, Timișoara, 2015.

Comuna Beliu

Florin Coita

Denumiri

Beliu: *Bel, Bely, Beel.*

Benești: *Benefalva.*

Bochia: *Bakonya, Bokkia, Boklya.*

Secaci: *Felsőszakacs.*

Tăgădău: *Tagadomegyyes, Kismeggyes, Nagymeggyes.*

Vasile Goldiș: *Belmocsolya, Moczirluocza, Mocirla, Lunca Teuz.*

Repere geografice

46°30'49" N, 21°59'40" E; altitudine: 129 m; suprafață: 36,95 km²
(3.695 ha, din care 166 ha intravilan și 3.529 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Craiva la nord, comunele Hășmaș și Archiș la est, comunele Cărand și Bocsig la sud, Orașul Ineu la sud-vest, Comuna Cermei la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Beliu este poziționată în nord-estul județului, la egală distanță de orașele Arad și Oradea, la intersecția drumurilor ce vin dinspre aceste orașe, la contactul dintre culmile dealurilor piemontane ale Munților Codru Moma și Câmpia Teuzului, și se compune din satele *Beliu* (reședință comunală), *Benești*, *Bochia*, *Secaci*, *Tăgădău* și *Vasile Goldiș*. Denumiri reprezentative ale formelor de relief: *Piscul Piciorul Gârbii*, *Dealul Ghina*, *Dealul cel Mare*, *Dealul Preluca*, *Dealul Cocinii*, *Dealul Floroiul*, *Dealul Maiului*, *Dealul Bisericii*, *Dealul Negru*, *Dealul Sărăturilor*, *Dealul Viilor*, *Dealul Gălălăului*, *Lunca Beliuului*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu are conexiune la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Bocsig, la aproximativ 6 km.

Comuna este străbătută de drumurile rutiere județene DJ 792A Bocsig (ieșire din DN 79A)-*Beliu*-Chișlaca-Craiva-limită Jud. Bihor, DJ 793 Sinteza Mare (ieșire din DN 79A)-Șepreuş-Cermei-Avram Iancu-*Vasile Goldiș-Beliu*-Seliște-Cărand-Prunișor-Sebiș-Buteni-Chisindia, DJ 793A *Beliu* (ieșire din DJ 793)-*Tăgădău*-Comănești-Hășmaș-Groșeni-Archiș-Nermiș-Cărand (insertie în DJ 793), și DJ 793B *Beliu* (ieșire din DJ 793)-Archiș (insertie în DJ 793A).

Satele *Tăgădău*, *Benești*, *Bochia* și *Secaci* se conectează cu drumul rutier județean DJ 793A prin drumul comunal DC 9 *Tăgădău* (ieșire din DJ 793A)-*Benești-Bochia-Secaci-Mărăuș* (Comuna Craiva).

Distanțe față de orașe: Arad – 75 km, Ineu – 18 km, Sebiș – 20 km, Chișineu Criș – 48 km, Salonta (Jud. Bihor) – 54 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 106 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Beliu* la 1332, *Benești* la 1828, *Bochia* la 1552, *Secaci* la 1580, *Tăgădău* la 1552, *Vasile Goldiș* la 1588.

La *Beliu*, în locul *La grajd*, lângă pârâul *Megieș*, a fost găsit un topor neolitic din piatră șlefuită. În locul numit *Trei cruci* sau *La Ghina* se află mai mulți tumuli necercetați. De aici pare să provină un depozit de obiecte din bronz aflat în colecția muzeului școlii din localitate. Tot în muzeul școlii se găsește și un celt de bronz. La *Tăgădău*, pe locul *Sălăuașa*, a fost descoperit un topor de cupru cu brațele în cruce, încadrabil în eneoliticul târziu, aflat în același muzeu al școlii din Beliu. În locul numit *Jidovina* au fost descoperite urmele unei cetăți tracice, un fapt atestat fiind și acela că Munții Codrului, între Secaci și Bărzești, au constituit un puternic centru meșteșugăresc dacic. Între secolele VI-VII s-au așezat pe teritoriul de azi al comunei slavii din triburile polacilor. Cu toate că aceștia au fost asimilați în totalitate de băștinași, se mai păstrează prin satele aparținătoare comunei numele *Poleac* sau derivate ale acestuia.

Se presupune că denumirea localității de reședință, deci și a comunei, ar fi de origine latină, provenind de la cuvântul *bellusia*, care înseamnă *loc frumos*, sau dintr-un cuvânt dacic a cărui semnificație nu se cunoaște.

Localitatea *Beliu* a fost atestată documentar pentru prima oară în anul 1332, sub numele de *Sacerdos de Villa Boy* (este nominalizat preotul *Avram*, care plătea dijmă papală 12 groși pe an).

Pe teritoriul localității a existat o cetate de pământ, posibil aceeași cu menționatul *Castrum Belland* despre care cronicile maghiare spun că a fost locul în care s-a retras Menumorut cu oștile sale după pierderea Bihariei. În vremea lui Menumorut localitatea avea o importanță mare în zonă, fiind a treia ca mărime, cu 380 de porții, fiind întrecută doar de Oradea (cu 402 porții), și de orașul Zeplak (azi dispărut), cu 383 de porții. Mărimea unei astfel de *porții* era relativ destul de mare pentru acele vremuri, fiind formată din intravilanul cu grădină și acareturi – care erau cam un pogon, teren arabil de circa 26-32 de pogoane și pădure, fâneață sau pășune de circa 8-12 pogoane.

În secolul al XI-lea, după cucerirea ducatului lui Menumorut, regele Vladislav I cel Sfânt donează părțile de sud și de est a Bihariei Episcopatului Romano-Catolic de la Oradea, al cărui ctitor era. În actul de donație românii sunt menționați ca băștinași ai locului, cu drepturi, privilegii și organizații particulare ca și cele din Țara Oltului, Hațeg, Banat, Zărand, Munții Rodnei și Maramureș, din așa numitele *districtus olachales*. Prin *Bula de Aur* dată în 1222 de Regele Bela IV se întărește dreptul de proprietate a Episcopatului

Romano-Catolic de la Oradea asupra Beliului, a satelor dimprejur, a luncii și a pădurilor, locuitorii autohtoni, care până atunci fuseseră liberi, fiind transformați în iobagii episcopiei. În anii 1332-1333 se construiește în Beliu o biserică romano-catolică cu hramul *Sfânta Elisabeta*, fiind deservită de 9 preoți și misionari catolici, cu scopul de a converti la catolicism populația autohtonă care era ortodoxă. Tot în această perioadă s-au construit pe dealul ce se înalță în centrul Beliului castelul și închisoarea tribunalului episcopal.

Se presupune că răscoala care a cuprins comitatele Bihariei, Zărandului și întreg apusul Transilvaniei în 1339 a început în Beliu, țăranii de aici fiind cei care au aprins scânteia revoltei. La 1437 și iobagii români din părțile Beliului, conduși de un anume *Pavel* din Voivodeni, au participat la marea răscoală de la Bobâlna. În 1514, în timpul războiului țărănesc condus de Gheorghe Doja, iobagii din aceste locuri se înrolează în armata lui Laurențiu Meszaros. După înfrângerea mișcării, prin *Tripartitul lui Verboczi*, țăranii din Beliu și din împrejurimi au fost legați de glie.

După bătălia de la Mohacs din 1526 și cucerirea Ungariei de către turci, Cetatea Beliului a fost părăsită de unguri. În anul 1541 turcii ocupă teritoriul Comunei Beliu, renovează cetatea și așează în ea o garnizoană militară condusă de Khalib beg, Beliu devenind astfel capitala unui sangeac turcesc de care aparțineau nu doar sate din sudul Bihorului, ci și multe sate din nordul Aradului. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea locuitorii zonei se organizează sub conducerea unor voievozi români și pustiesc domeniile maghiare de la Ineu și Șomoșcheș, fără ca turcii să intervină.

În perioada 1595-1632 Beliu face parte din Marele Principat al Transilvaniei. La venirea lui Mihai Viteazul cetatea Beliu e înzestrată cu un căpitan și o garnizoană. După moartea lui Mihai românii li se interzice a mai avea cnejii lor. În 1602 la Beliu sunt arse pe rug câteva femei acuzate de vrăjitorie, prigoana catolică fiind tot mai mare până în 1660, când turcii recuceresc cetățile Oradea Mare, Beliu și Ineu. În războiul din 1697-1699 turcii sunt învinși. Lupte grele se poartă și în zona Beliu, cetatea fiind parțial distrusă. Prin pacea de la Carloviț Transilvania și întreaga Ungarie trec sub dominație habsburgică. O nouă încercare de a catoliciza populația din zona Beliu are loc între anii 1699-1700. La 1721 șpanatul de Beliu cuprindea 20 de sate și 10 predii, iar domeniul se întindea în zona sud-estică a comitatului Bihor, cu districtele Beiuș, Beliu și Vașcău. Primul șpan de Beliu este *Marcu*

Gal, regăsit în conscrierea comitatului din 1713. În 1744 șpanul de Beliu *Iosif Nagy* a fost numit provizor al domeniului Beliu. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea se înființează și alte oficii economice: *clavigeratul* – pentru depozitarea și administrarea băuturilor, și *frumentariatul* – pentru cereale. La 1778 șpanatul Beliu cuprindea satele Beliu, Benești, Bochia, Secaciu, Chișlaca, Mocirla, Mărașul Mare și Mărașul Mic, iar această structură a domeniului se păstrează până în 1848.

Un fenomen social specific și zonei Beliu este *lotria* – o formă de luptă și de supraviețuire.

Locuitorii din zona Beliu au fost implicați în răscoala condusă de Horia, Cloșca și Crișan și mai apoi în revoluția de la 1848, în trupele lui Avram Iancu. După înfrângerea revoluției conduse de Avram Iancu locuitorii din Beliu primesc în sânul comunității lor multe familii de moți prigonite pentru că participaseră la revoluție și care se stabilesc în această comună; de aceea și astăzi găsim nume de moți: Gligor, Cristea, Ilica, Ilonca, etc.

În 1849 numele comunei este maghiarizat – *Belvaros*, iar în 1879 *Beel Mezovarcs*, adică *oraș de provincie*. În această perioadă locuitorii reușesc să cumpere de la episcopia catolică târgul și, implicit, dreptul de a încasa vamă. După revoluția din 1848 Beliu devine oraș, statut care se menține până în 1918, când are loc Marea Unire. Devine centru de plasă, având în componență 32 de sate care aparțineau de Plasa (districtul), respectiv Pretura Beliu.

În 1892, la solicitarea autorităților austro-ungare, prim-pretorul de Beliu i-a pus sub urmărirea jandarmilor pe preoții ortodocși *Gavril Botnariu* – care călătorise de mai multe ori prin România și cultiva sentimente de mare român, *Vasile Leucuța* din Olcea (Jud. Bihor), și *Petru Leucuța* din Cărand deoarece, în contextul mișcării memorandiste, atitudinea acestora părea suspectă.

În contextul campaniei electorale pentru alegerile parlamentare, în anul 1906, învățătorul *Vasile Teuca* a susținut un discurs incendiar la o adunare electorală din Beliu, cu prilejul căreia i-a îndemnat pe români la întărirea solidarității naționale, condiție esențială pentru unirea cu România.

Între 1914 și 1918 numeroși tineri din Beliu și din satele aparținătoare sunt înrolați în armata austro-ungară, luptând pe fronturile Primului Război Mondial. Mulți cad prizonieri, iar 26 dintre ei mor în luptă, numele lor regăsindu-se pe monumentul ridicat în fața bisericii ortodoxe.

În perioada interbelică localitatea Beliu a făcut parte din Plasa Beiuș. La alegerile parlamentare din anul 1922, la Beliu au candidat pentru Camera Deputaților dr. Aurel Pința – reprezentantul Partidului Național Român, și colonelul Negulescu – reprezentantul Partidului Național Liberal.

Alți 36 de locuitori ai comunei cad în cel de-Al Doilea Război Mondial, cei mai mulți pe frontul de est, iar numele lor pot fi citite pe același monument. La fel ca și în prima conflagrație, mulți sunt luați prizonieri, majoritatea trecând prin lagărele sovietice. La Beliu și în zonă, în toamna anului 1944 au loc lupte intense între trupele române și cele maghiare, cu implicarea ulterioară a armatei sovietice care a avansat pe valea Crișului Alb.

După Al Doilea Război Mondial Beliu își pierde statutul de reședință de plasă, deci și importanța administrativă. În anul 1948 iau ființă comitetele provizorii, care se mențin până la 3 decembrie 1950, când apar Sfaturile Populare, Beliu devenind doar un centru de comună în componența căreia mai era cuprins satul *Seliște (Sâc)*. Până în 1956 Beliu a aparținut de Județul Arad. Din 1956 până în 1968 Beliu a avut statut de comună în Raionul Ineu, Regiunea Crișana. În anul 1968 se formează comuna în structura actuală, cu suprafața și satele aparținătoare. În anii '60-'70 ai secolului al XX-lea Beliu și satele aparținătoare trec printr-un proces de modernizare conform politicii regimului: se asfaltează și se pietruiesc șosele și străzi, se introduce curentul electric, se construiesc sau se modernizează școli și cămine culturale, dispensare umane și veterinare, complexe comerciale, localuri publice.

După evenimentele din 1989 o parte din aceste structuri suferă transformări, în special în zona comercială și a serviciilor, prin revenirea la economia de piață și reforma sistemului sanitar uman și veterinar. Extinderea rețelei de telefonie fixă, ulterior a celei mobile, introducerea apei curente și a sistemului de televiziune prin cablu ridică nivelul de confort al cetățenilor.

Evoluție demografică, etnică și confesională

Beliu: 1869 – 1.470 de locuitori; 1880 – 1.423; 1890 – 1.536; 1900 – 2.016; 1910 – 2.192; 1922 – 2.197; 1930 – 4.797; 1956 – 4.816; 1966 – 4.406; 1977 – 4.147; 1992 – 3.542; 2002 – 3.329

Benești: 1828 – 35 de familii; 1851 – 200 de locuitori; 1869 – 278; 1880 – 242; 1890 – 262; 1900 – 246; 1910 – 304; 1922 – 312.

Bochia: 1786 – 18 familii; 1828 – 53; 1851 – 400 de locuitori; 1869 – 485; 1880 – 290; 1890 – 337; 1900 – 345; 1910 – 365; 1922 – 262.

Secaci: 1786 – 30 de familii; 1851 – 204 locuitori; 1869 – 294; 1880 – 253; 1890 – 269; 1900 – 262; 1910 – 304; 1922 – 296.

Tăgădău: 1828 – 121 de locuitori; 1851 – 455; 1869 – 701; 1880 – 656; 1890 – 674; 1900 – 629; 1910 – 784; 1922 – 747.

Vasile Goldiș: 1828 – 38 de familii; 1869 – 674 de locuitori; 1880 – 671; 1890 – 752; 1900 – 712; 1910 – 952; 1922 – 714.

La recensământul efectuat în 2011 populația Comunei Beliu se ridica la 3.057 de locuitori, în scădere față de 2002. Majoritatea locuitorilor sunt români (88,71%). Principalele minorități sunt cele de romi (3,86%), ucraineni (2,88%) și maghiari (1,6%). Pentru 2,75% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (70,33%), dar există și minorități de greco-catolici (8,21%), bapțiști (6,48%), adventiști de ziua a șaptea (5,33%), penticostali (4,09%), și romano-catolici (2,03%). Pentru 2,91% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica ortodoxă

La *Benești*, prima biserică a fost construită în anul 1828, înlocuită în anul 1924 cu o alta, tot din lemn, cu același hram: *Înălțarea Domnului*.

La *Bochia*, înainte de anul 1784 a fost construită o biserică de lemn cu hramul *Buna Vestire*, înlocuită în 1923 cu o alta, tot din lemn, cu hramul *Sf. Arhangheli*. La 8 octombrie 2017 a avut loc târnosirea noii biserici, cu hramul *Pogorârea Duhului Sfânt și Sfântul ierarh Nicolae*.

La *Secaci* este menționată o biserică în anul 1725, construită cel mai probabil în secolul al XVII-lea. O alta nouă este construită în 1756, urmată de o alta la sfârșitul secolului al XIX-lea, ambele de lemn. Aceasta din urmă va fi demolată după 1990 și înlocuită cu actuala, de zid. La vechea biserică exista o frumoasă colecție de icoane pe sticlă.

La *Tăgădău*, prima biserică este construită în 1750, pe *Dâmbul Bisericii*, în vatra veche a satului, cu hramul *Înălțarea Domnului*. După mutarea satului și demolări succesive, la sfârșitul deceniului trei al secolului al XX-lea s-a finalizat actuala biserică, cu hramul *Sf. Ioan Botezătorul*.

Prima biserică în satul *Mocirla (azi Vasile Goldiș)*, este datată 1882, datare pusă la îndoială de specialiști. A fost folosită până în 1923, când a fost înlocuită cu alta, tot din lemn, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*. Aceasta a fost demolată, în locul ei fiind construită după 1990 o biserică nouă, de cărămidă.

Biserica Romano-Catolică Beliu

Sub patronajul *Sfintei Elisabeta*, a fost construită între anii 1332-1333, fiind renovată succesiv în anii 1744, 1811 (când s-a ridicat și turla), și 1856. Dispune de scări de lemn, remarcabile fiind o sculptură din marmură de Carrara a Fecioarei Maria și o pictură din perioada Renașterii. La sfârșitul secolului al XVII-lea în Beliu exista o biserică de lemn amintită într-o însemnare făcută în 1699 pe filele unui exemplar al *Cazaniei lui Varlaam* (Iași, 1643). Devenind neîncăpătoare, guvernul imperial aprobă la 20 aprilie 1781 construirea unei alte biserici, tot din lemn, cu hramul *Înălțarea Domnului*. Cu timpul biserică de lemn a fost înlocuită cu alta de piatră. În deceniul al patrulea al secolului al XX-lea a fost înlocuită cu actuala biserică, cu hramul *Sf. Ierarh Nicolae*.

În anul 1531, din inițiativa contelui de Brandenburg, ia ființă la Beliu o *biserică protestantă reformată*, fapt ce reiese din scrisoarea contelui adresată lui Martin Luther. Din cauza prigoanei catolice biserică reformată a fost dărâmată și locul ei arat, iar populația din jurul Beliuului, aproximativ 40.000 de oameni, în ciuda refuzului categoric, a fost trecută pe listele celor convertiți la catolicism, preoții catolici pretinzându-le tuturor zeciuială.

Biserica Baptistă Beliu

Are o istorie de aproape 120 ani, funcționând continuu de-a lungul acestei perioade. În anul 1974 clădirea bisericii a fost demolată și rezidită, iar după decembrie 1989 a fost extinsă. În perioada de slujire a pastorilor

Gheorghe Țeț și Gheorghe Moțoc biserica a avut parte de o creștere numerică, care a fost consolidată prin slujirea pastorilor Ioan Balog, Ioan Dagău și Pavel Gag. Deși de-a lungul vremii biserica a avut cor, fanfară și orchestră, în prezent slujirea muzicală este făcută de grupul de laudă și de corul mixt, existând premise pentru reactivarea fanfarei. La momentul actual numărul membrilor este de peste 100, iar numărul aparținătorilor este de 40. În prezent biserica este slujită de George Cojocar.

Învățământul

Nu este cunoscut cu exactitate anul înființării primelor școli, dar se menționează că o școală românească exista încă din secolele XV-XVI. În secolul al XVII-lea, sub influența reformei, din ordinul principelui Gheorghe Rakoczi al II-lea, se va înlocui și în școala din Beliu limba slavonă cu limba română. În 1730 se menționează că „Învățătorii harnici din Comitatul Bihor (Beliu, Răbăgani și Strahoși), se ocupau nu doar cu instruirea copiilor, ci și cu scrierea cărților bisericești”. Prin *Legea școlară (Ratio Educationis)* din 1777 și prin *Regulamentul națiunii ilirice (Reglum Iliricum)*, date de împărăteasa Maria Tereza, se înființează la Beliu încă o școală românească la care învățau copii din Beliu, Sâc (Seliște), Mocirla (Vasile Goldiș), și Tăgădău. Învățământul din Beliu se dezvoltă în secolele XVIII-XIX, ajungând ca la începutul secolului trecut să funcționeze în Beliu șapte școli: școala de stat de băieți, școala de stat de fete, școala confesională romano-catolică, școala ortodoxă, școala română unită, școala evreiască și un gimnaziu-liceu (*polgari*), care completa și celelalte clase cu profesori particulari, iar absolvenții se prezentau la Oradea, Debrețin sau Budapesta pentru bacalaureat.

În anul 1868, conform datelor furnizate de Protopopiatul Beliu, numărul elevilor era următorul: Beliu – 34 (din 426 de copii români ortodocși), Benești – copiii frecventau școala din Bochia (258), Bochia – 75 (din 374 de copii), Secaci – afiliat școlii din Măraș (283 de copii), Tăgădău – 40 (din 611 copii), Vasile Goldiș – 78 (din 597 de copii). În anul 1867 la Beliu funcționa și școala confesională unită, subordonată Senatului școlar din Oradea, cu un număr de 61 de elevi.

După Marea Unire, la Beliu a funcționat o școală de stat cu 7 clase, apoi cu 8 clase, până în 1989, când a fost înființată prima treaptă de liceu (clasele a IX-a și a X-a). La 1 septembrie 1992 a luat ființă Liceul Teoretic Beliu, clasele de liceu având cursuri și *la zi*, și *la seral*. Învățământul seral s-a desființat în anul 2000, locul acestuia fiind luat de o școală profesională de tâmplărie pentru băieți și una de confecționer textil pentru fete. În prezent Liceul Tehnologic Beliu pregătește elevi de liceu în specializarea *economic* – profilul *servicii*, funcționând în clădirea construită în anul 1969 și extinsă în anul 1977.

Personalități

Vasile Goldiș (n. 1862, Mocirla – m. 1934, Arad) – pedagog, om politic, membru de onoare al Academiei Române; satul în care s-a născut îi poartă astăzi numele (vezi capitolul *Personalități arădene* în vol I, Orașele Județului Arad).

Constantin Ciuce (n. 7 oct. 1954) – doctor în medicină, chirurg, profesor universitar, rector al Universității de Medicină și Farmacie din Cluj-Napoca.

Emil Lăzureanu (1933-?) – profesor, cercetător, promotor al înființării *Muzeului Codrii și Lunca Beliului*.

Florian Dudaș (19.03.1947, Tăgădău) – istoric, cercetător la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea, redactor responsabil al revistei *Lumina* și director al *Editurii Lumina*.

Anton Ilica (n. 1947) – profesor universitar, doctor, specializat în literatura română și științele educației, membru al Societății de Științe Filologice din România.

Nicolae Pantea (12.02.1946, Beliu) – fotbalist, maestru al sportului, component al echipei naționale a României, secretar general adjunct al Federației Române de Fotbal.

Economie

Localitatea de reședință, *Beliu*, a avut un caracter industrial-zootehnic-agrar, satele Benești, Bochia, Vasile Goldiș, Tăgădău – predominant agrar,

iar satul Secaci predominant zootehnic-forestier. Timp de peste cinci secole la au funcționat Beliu cinci ateliere de ceramică. Două dintre acestea, cele de la *Pusta Mică*, realizau obiecte din caolin și argilă refractară, care luau apoi calea Europei. Caolin se găsea pe *Dealul Floroiului*, iar *pământuri colorate* (oxizi) – galbene, negre și roșii, pe *Dealul la Râpi* (la capătul *ulicioarei* din Bochia). Locul vechilor *glăjării* (ateliere de fabricat sticlă), din zona Beliuului, pomenite încă de la 1611, a fost luat de o fabrică de mai mari dimensiuni, atestată în 1727, care producea sticlă obișnuită, sticlă farmaceutică și obiecte de cristal. Amestecul pentru cristal era preparat din *bicașeu* – cuarț extras din Munții Codru Moma, de la *Gurețul Sasului* și *Dunga Rugoiții*.

În anii '70 ai secolului al XX-lea, pe amplasamentul fostei fabrici de sticlă și cristal funcționa o secție de sticlărie artizanală, locul de proveniență al celebrilor *pești de sticlă*. Nisipurile silicioase se extrăgeau din *băile* (minele) situate între *părăul Dobrasca* și *părăul Trecătoarei*, situate lângă satul *Tăgădău*.

De-a lungul timpului sunt menționate la Beliu: două mori mecanizate – una pe apă la *Tăgădău* și o alta la *Cernești*, sub *Dealul Gălălău*; două *oloiști* (teascuri de ulei) – la *Beliu* și *Tăgădău*; două berării, o țiglărie, un depozit pentru materiale de construcții, o sifonărie și mai multe cazane pentru fiert *pălinca*. În satele *Tăgădău* și *Vasile Goldiș* sunt menționate și pescării. Trebuie menționată intensă activitate zootehnică a localnicilor, care nu erau doar buni crescători de animale, ci și versați *teujeri* (negustori).

Piețele și iarmaroacele se țineau la început vineri, apoi marți și miercuri, ultima rămânând cea mai importantă zi de târg din întreaga zonă.

Agricultura s-a bazat în trecut mai ales pe cultivarea grâului, a meiului (*mălai mânânțâl*), a cânepii și a inului, ulterior fiind cultivate porumbul și cartoful.

Pomicultura este reprezentată de pruni: *bestriți*, *albuți*, *lingroți* sau *de toamnă*, de peri, meri, nuci și piersici.

Viticultura a fost practică mai intens până în 1872, când filoxera a distrus plantațiile de viță nobilă, iar de atunci se cultivă doar viță de vie indigenă.

În anul 1880 s-a construit calea ferată Arad-Brad. Locuitorii localității Beliu construiesc o stație care la început poartă numele de *Beliu*, apoi *Bocsig-Beliu*, iar acum *Bocsig*. Pe teritoriul comunei existau mai multe căi ferate

înguste, acum dispărute, care făceau legătura cu *Gara Bocsig*, unde exista o fabrică de parchet, și cu localitățile din Munții Codru Moma și exploatarea forestiere de aici: *Urvișu de Beliu, Botfei, Hășmaș, Groșeni*. O altă cale ferată îngustă, și ea dispărută, deservea fabrica de sticlă. La ora actuală la Beliu există firme în domeniul construcțiilor, industriei alimentare, comerțului și serviciilor.

Folclor, tradiții, obiceiuri

La Beliu există o frumoasă datină românească: *Praznicul de pită nouă*, care a avut loc din vremuri străvechi în cea mai apropiată duminică de *Sfânta Marie Mare*, adică la 15 august. În deceniul doi al secolului al XX-lea praznicul s-a întrerupt, deoarece în Primul Război Mondial au pierit foarte mulți feciori, nemaivând cine să ducă mai departe aceasta tradiție. Prin eforturile regretatului profesor de istorie Emil Lăzureanu, această sărbătoare a reînviat în anul 1974, desfășurându-se de atunci fără întrerupere.

„Adaptarea scenică” a praznicului se prezintă astfel: feciorii, călări pe cai, așteaptă și întâmpină oaspeții în centrul comunei, apoi îi conduc în Pădurea Dumbrava, locul unde se desfășoară praznicul. Sărbătoarea începe prin sunete de bucium, după care un localnic anunță deschiderea praznicului. O nouă buciumare aduce după sine mesajul crainicului praznicului, care urcat pe *prepelic* (un trunchi subțire și înalt, pe cioatele căruia sunt agățate cununi de spice, *felegi* (prosoape țesute), *uăluri* de lut (ulcioare), și *cloape* (pălării tradiționale), anunță deschiderea sărbătorii. O fată ce poartă în mână o cunună de spice și un fecior cu un troc de grâu intră pe sub un portal de crengi împodobite însoțiți de o doină cântată. După ei vin toți feciorii și fetele, într-o mică paradă a portului popular din zonă. Feciorul aruncă cu grâu peste toți cei adunați în jurul scenei, iar fata, prin cântec, slăvește cununa de grâu secerată cu dragoste, care *Ne-a adus belșug în casă! Cu pită nouă pe masă*. În continuare, șiragul fetelor joacă *Lilioara bochienească*, urmată de *Roata, Feleaga, Ruguțu* și *Busuiocul*. Între dansuri, crainicul slăvește prin vers pe truditarii câmpurilor și închină *cununa grâului de pe ogoare* acestei sărbători. Un fecior cântă *Trecui asară pân' codru*, acompaniat de taraf. Urmează apoi cântece locale și dansuri mixte ale grupurilor folclorice din zonă și ale celor invitate.

Corul din Beliu are o frumoasă tradiție. A fost premiat la concursurile pe Comitatul Biharia (Bihor) în 1792, 1882, 1913, 1919, 1955. În anul 1935, la concursul între provincii desfășurat la Băile Tinca, ambele coruri din Beliu (mixt și bărbătesc), au ocupat locul I pe întreaga Transilvanie.

Jocurile populare specifice practicate în zonă sunt mixte – *Ardeleana*, *Mânântălul*, *Țăgăneasca* (*Guga*), *Ioane*, *Ioane*, jocuri de femei – *Feleaga*, *Roata* (un gen de sârbă), *Ruguțu* (în satul Vasile Goldiș), jocuri de bărbați: *Călușerul*, jocuri rituale: *Lilioara* (la Bochia), *Mălaiul*, *Lanțul* (la Beliu).

Sport

În Comuna Beliu există o asociație sportivă de tradiție, *Dacia*, în cadrul căreia activează o echipă de fotbal. Cel mai valoros produs fotbalistic este fostul internațional *Nicolae Pantea*, jucător clasic pe extrema dreaptă: viteză de deplasare remarcabilă, dribling de mare finețe, centrări precise, într-o perioadă când se folosea sistemul de joc 1-4-3-3. A evoluat la UTA (1964-1966), și la Steaua București (1966-1975, câștigând un titlu național și patru cupe ale României). A evoluat în 249 de jocuri în prima ligă și a marcat 30 de goluri, și 35 de jocuri în Cupa României, cu 7 goluri marcate. A evoluat pentru echipa națională și pentru echipa olimpică a României. După retragerea din activitatea competițională a fost antrenor și secretar general adjunct al Federației Române de Fotbal (responsabil al sectorului juvenil), în anii 1990-2000.

Turism și agroturism

În 1963, în Beliu, din inițiativa pasionatului profesor de istorie Emil Lăzureanu și a lui Moise Zopota, fost secretar al comunei între 1956 și 1993, a luat ființă *Muzeul Codrii și Lunca Beliului*, care funcționează și în prezent și care are în patrimoniu peste 10.000 de exponate.

Valul lui Traian (Troianul), care trece prin *Pădurea Gălălău*, un val de apărare (limes), însoțit de un șanț, val considerat ca făcând parte din sistemul de fortificații a graniței de vest a Daciei Romane, având rolul de a opri intrarea pe Valul Crișului Alb, spre zona auriferă a Apusenilor.

Situl istoric Cetatea Beliu, în prezent încă nedelimitată clar ca areal, localizată în partea sud-vestică a localității Beliu, pe partea stângă a drumului Bocsig-Beliu, pe teren arabil, se prezintă sub forma unei movile. Fiind teren arabil în proprietate particulară, nedelimitată și nelocalizată concret, cetatea Beliu, acoperită de un val de pământ, va rămâne în continuare în aceeași situație până la efectuarea unor săpături arheologice temeinice.

Grota Haiducilor (Cotătoarea lu Dodu), refugiu al lotrilor, al haiducilor zonei, pe *Dealul Gălălău*, într-o zonă greu accesibilă.

Castelul în stil baroc și dependințele acestuia, pe dealul numit *La curte*. A fost, pe rând reședința voievozilor români, reședința domeniului, închisoare episcopală.

Moara de bicașeu (bicașeu: cuarț cristalizat, folosit în secolele XVIII-XIX pentru prepararea *cristalului de Beliu*).

Dealul Gălălău, cu pâlcuri de *ghimpe pădureț* (*Ruscus Aculeatus*), plantă ocrotită.

Pe râul Teuz se regăsește *nufărul alb* (*Nymphaea Lotus*), și *laleaua pestriță* (*Fritillaria Meleagris*), de asemenea plante ocrotite.

Izvorul Prica-Criva, cu emanații de gaze, și *clisura Văii Beliului*, cu depozite de *congerii* și *melanopsis folsilis*.

Zona Beliului oferă posibilități de practicare a pescuitului (clean pe Valea Beliului, știucă pe Teuz), sau a vânătorii (mistreț, căprior, vulpe, iepure, fazan)

Bibliografie

Coste Ioan, Godea, Ioan, *Lunca Teuzului – Mocirla: Pagini monografice*, București, 1990.

Coraș, Casian, *Beliu, din istoria unui domeniu feudal*, Oradea, 2011.

Degău Ioan, Brânda Nicolae (coord.), *Beiușul și lumea lui. Studiu monografic*, vol. II, Editura Primus, Oradea, 2008.

Ilea, Ana, *Organizarea domeniului Beliu în secolul al XVIII-lea*, în *Ziridava*, nr. XIII, Arad, 1981.

Popeangă, Vasile, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918*, Comitetul de cultură și educație socialistă al județului Arad, Arad, 1976

****Repertoriul arheologic al Mureșului inferior: județul Arad*, Timișoara, Orizonturi Universitare, 1999

Toduța Gheorghe, Grec Vasile, Lujanschi Nicolae, *Localitățile Județului Arad*, Arad, 1972.

Tuleu, Ioan, *Război pe Mureș și Crișul Alb*, Arad, 2014.

Vesa, Pavel *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj Napoca, 2006.

Lăzureanu Emil, Zopota Moise, *Fișă monografică a comunei Beliu (manuscris)*, Beliu, 1974.

Țica, Pavel *Strategia de dezvoltare a comunei Beliu 2008-2013 (manuscris)*, Beliu, 2008.

Comuna Birchiș

dr. Doru Sinaci

Stema Comunei Birchiș

Descriere

Stema Comunei Birchiș se compune dintr-un scut triunghiular roșu, cu flancurile rotunjite, fragmentat în partea inferioară de un brâu undat. În câmpul roșu este reprezentată silueta clădirii unui castel, de argint, văzută

din față, cu fronton central, cu acoperiș plat, cu patru coloane în partea centrală, între care se află două ferestre și o ușă, ajurate negru. În flancuri se află două ferestre, de asemenea ajurate negru. Toate sunt surmontate de ornamente triunghiulare și de cinci ferestre mai mici, pătrate, ajurate negru. În vârful scutului, sub castel, se află un brâu undat, de argint. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Castelul reprezintă Castelul Mocioni din zonă, construcție impunătoare, cu mare valoare arhitectonică și istorică, denumit și *Micul Trianon*.

Brâu undat semnifică râul Mureș, care străbate comuna.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Marosberkes, Birkisch.

Birchiș: *Beykes Inferior et Superior, Pirtes, Marosberkes, Birtesch, Pirciș.*

Căpâlnaș: *Kápolnás, Alsókápolnás, Felsőkápolnás, Kapelnasch.*

Ostrov: *Zygethfew, Zygethfulu Marossziget (Insula Mureșului).*

Virișmort: *Weresmarth, Szádvörösmart.*

Și în ziua de astăzi locuitorii satului și ai localităților din împrejurimi, tineri și bătrâni, folosesc vechea denumire *Pirciș*.

Repere geografice

45°57'53" N, 22°10'11"E; altitudine: 151 m; suprafață: 102,28 km² (10.228 ha, din care 690 ha intravilan și 8.538 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Vărădia de Mureș la nord, Comuna Săvârșin la nord și est, Județul Timiș la sud (Comuna Margina și Orașul Făget), Comuna Bata la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Birchiș este situată în sud-estul județului, în Defileul Mureșului Inferior, în coridorul Brănișca-Păuliș, în zona de contact a culoarului Mureșului cu Dealurile Lipovei, și se compune din satele *Birchiș* (reședință comunală), *Căpâlnaș*, *Ostrov* și *Virișmort*. Toate satele comunei sunt amplasate pe partea stângă a cursului râului Mureș.

Comuna nu are conexiune la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Săvârșin, la aproximativ 10 km distanță.

Comunicarea cu localitățile de pe partea dreaptă a Mureșului se face prin Săvârșin, pe podul rutier peste Mureș, pe drumul rutier județean DJ 707B Birchiș – Căpâlnaș – Valea Mare (insertie în DJ 707A Săvârșin - Valea Mare – Căprioara – limită Jud. Hunedoara).

Satele *Ostrov*, *Virișmort* și *Birchiș* sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 682 limita Jud. Timiș – *Birchiș* – *Virișmort* – *Ostrov* – Bacău de Mijloc – Țela – Bata – Zăbalț – Dorgoș – Ususău – Lipova – Neudorf

– Zăbrani – Aluniș – Frumușeni – Fântânele – Arad – Zădăreni -Bodrogu Nou – Călugăreni – Felnac – Sânpetru German – Munar – Secusigiu – Satu Mare – limită Jud. Timiș.

În sistemul de comunicații rutiere al comunei există două drumuri comunale: DC 78, care leagă satul *Căpâlnaș* de DJ 628, inserția în drumul județean făcându-se între satul Birchiș și orașul Făget (Jud.Timiș), la aproximativ 5 km de Birchiș, și DC 104, care leagă satul Căpâlnaș de satul Groși (Jud. Timiș).

Distanțe față de orașe: Arad – 81 km, Lipova – 47 km, Făget (Jud. Timiș) – 16 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 96 km, Deva (Jud. Hunedoara) – 79 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Birchiș* la 1506, *Căpâlnaș* la 1397, *Ostrov* la 1405, *Virișmort* la 1374.

Săpături arheologice făcute în 1976 în hotarul localității Căpâlnaș au dus la descoperirea unei întărituri de apărare cu plan pătrat, cu colțuri rotunjite, cu dimensiunile 42x42 m. După I. Horațiu Crișan, aceasta ar fi „...o mică întăritură de pământ din Evul Mediu, dar judecând pe baza amplasării caracteristice cât și pe baza aspectului ei, mergând până în cele mai mici amănunte, pare a fi mai degrabă un burgus roman decât o fortificație din epoca feudală”. Tot în urma unor săpături arheologice efectuate la Birchiș au fost descoperite patru bare de aur, diferite unele de altele, apreciate ca provenind de la brățări de origine traco-dacică.

Pădurea care se găsește în sudul Comunei Birchiș a servit ca loc de refugiu pentru iobagii români în timpul răzmeriței de la 1788. Mișcările revoluționare din 1848, în care au fost cuprinși români voluntari pentru armata populară din părțile Birchișului și Căpâlnașului, au dus la desființarea iobăgiei și la ușurarea vieții țăranilor, comuna fiind înzestrată cu circa 250 ha de islaz.

În 1806 satul Birchiș apare menționat pe harta lui Lipszky. În anul 1828 Birchiș este consemnat ca *oppidum* (târg).

La *Căpâlnaș* a fost o cetate cu val de pământ (földvar). În 1397 este menționat *Iuga, voievod din Căpâlnaș*, un feudal român local. În 1427-1429

satul Căpâlnaș era parte a domeniilor Garay și Bánffy, în cadrul domeniului mai larg al Vărădiei. Localitatea Căpâlnaș este pomenită în acte în anii 1477, 1479, 1483. În 1590 satul era în posesia familiei nobiliare românești Jósika. În 1717 Căpâlnaș apare pe harta lui Mercy. În 1806 este menționat pe harta lui Lipszky. În 1828 localitatea este atestată ca *oppidum* (târg).

În istoria localității Căpâlnaș contează ramura lui *Mihai de Mocioni*. El a locuit inițial în Tokay, Ungaria, unde avea case și pământuri. Fii săi au fost înnobiți de. În a treia generație a acestei ramuri, Mihai (1811-1890), se căsătorește în 1836 cu verișoara sa *Ecaterina de Foeni*, unificând cele două familii. Tatăl Ecaterinei, *Ioan Mocioni de Foeni*, cumpără în 1853 de la conții Zichy domeniul de 6.000 de iugăre de la Căpâlnaș cu suma de 260.000 de florini. Acolo s-au stabilit cei doi, domeniul ajungând în posesia familiei Mocioni. Cei doi soți vor ridica un palat în stil francez. Atât timp cât a trăit, Ecaterina a fost o figură dominantă în Căpâlnaș, sprijinindu-l pe fratele ei *Andrei* în susținerea tuturor manifestațiilor culturale românești din vremea sa, amenajând o farmacie într-una din camerele castelului și oferind medicamente țăranilor de pe domeniu.

Relativ la istoria localității *Ostrov*, în 1405 este menționat *Georgius de Zygethfew* (*Zygethfew* – una dintre denumirile localității în Evul Mediu). În 1479 localitatea *Ostrov* făcea parte din domeniul Sadului, satul fiind menționat și în 1483. La începutul veacului al XVI-lea *Ostrovul* era în proprietatea domeniului cetății Șoimoș, fapt atestat de documente din 1506, 1510, 1512 și 1528. Satul *Ostrov* este pomenit documentar și în anii 1596 și 1599. În 1723 apare pe harta lui Mercy. Satul a fost mutat pe actualul loc în jurul anului 1800, datorită inundațiilor repetate ale râului Mureș. Urmele vechiului sat se păstrează la distanță de 2 km înspre Mureș.

Localitatea *Virișmort* este menționată în documente din 1374 și 1402. În 1427 satul era stăpânit de familia Garay. Peste câteva decenii, în 1479, era în domeniul Sadului, al familiei nobiliare Bánffy. Așezarea apare consemnată în alte documente din 1483, 1506 și 1596. În 1723 apare pe harta lui Mercy.

În contextul intrării trupelor române în Transilvania în 1916, învățătorul *Iuliu Marșieu* din Birchiș este închis de autorități, dus la Arad, apoi la Szeged, fără a fi judecat și fără a se ști de soarta lui. În noiembrie 1918 conacul din Căpâlnaș al familiei Mocioni a fost devastat. Avocatul George Dobrin, reprezentantul domeniilor familiei Mocioni, relatează în 1919,

într-o scrisoare trimisă unui coleg, avântul revoluționarilor din noiembrie 1918 de pe Valea Mureșului: „Atât în Căpâlnaș, cât și în Birchiș, în Bulci și în Bata și Țela, s-au întâmplat lucruri de necrezut... oamenii de pe întreaga vale a Mureșului trăiesc în închipuirea că a încetat orice ordine de drept și lor le sunt permise toate”.

Din localitatea Birchiș au fost mobilizați în Primul Război Mondial 345 de persoane, dintre care 55 au murit pe front; din Căpâlnaș au fost mobilizați 450, dintre care au murit 84; din Ostrov au fost mobilizați 151, din care au murit 17. Au fost și înrolați voluntari: 8 din Birchiș și 9 din Căpâlnaș. În urma acestui război, în 1921, pe lângă împroprietărirea țăranilor săraci care au luat parte la război, comuna a fost împroprietărită cu peste 600 ha de pășune, teren ce aparținea familiilor Mocioni și Bethlen.

Un număr mare de locuitori români din părțile Aradului, în special dintre tineri, au plecat voluntari pe frontul antihitlerist în septembrie 1944. Din Birchiș au participat 80 de persoane, care au luptat pentru eliberarea Transilvaniei răpite prin Dictatul de la Viena din 30 august 1940, a Ungariei și a Cehoslovaciei.

Monumente

Biserica ortodoxă din satul Căpâlnaș, edificată în 1826.

Castelul Mocioni-Teleki din Căpâlnaș (sau *Micul Trianon*), construcție datând din secolul al XIX-lea, monument istoric și de arhitectură (în prezent sanatoriu de boli psihice), a fost construit de Mihai și Ecaterina Mocioni. Ultimul descendent direct al familiei, o fată, s-a căsătorit cu un membru al familiei conților Teleki, astfel apărând în titulatura castelului și numele Teleki.

Preotul ortodox aromân Constantin Mocioni și fratele său au plecat din Thessalia – Grecia și s-au stabilit în Ungaria. Cei cinci fii ai lui Constantin au făcut comerț și au strâns o avere considerabilă. Neamul s-a separat când un Mocsoni s-a stabilit în Budapesta, iar altul la Miskolc și Tokay. Doi dintre urmașii fiilor lui Constantin Mocsoni, *Andrei* și *Mihaiu*, au fost înnobilați în anul 1782 de împăratul Iosif al II-lea și sunt întemeietorii celor două ramuri: *de Mocioni* și *de Foeni*). Andrei de Mocsoni ceruse împăratului Iosif al II-lea moșia Foeni, iar în 1782 urma să primească și rangul nobiliar,

și moșia cerută, însă a fost împușcat, astfel că diploma de înnobilare în care se cuprindea și acordarea moșiei Foeni lui și urmașilor lui a fost înmănată soției sale, Ecaterina. În 1836, un alt Mihai de Mocioni (1811-1890), dar din ramura budapestană, se căsătorește cu verișoara sa Ecaterina Mocioni de Foeni, unificându-se astfel cele două ramuri ale familiei. În 1853, tatăl Ecaterinei, Ioan Mocioni de Foeni, cumpără de la conții Zichy, cu suma de 260.000 de florini, domeniul de 6.000 de iugăre de la Căpâlnaș. Mihai și Ecaterina de Mocioni s-au stabilit pe acest domeniu și au ridicat un palat în stil francez. Cât timp a trăit, Ecaterina a fost o figură dominantă, sprijinindu-l pe fratele ei Andrei în susținerea tuturor manifestațiilor culturale românești din vremea sa. Într-una din camerele castelului au amenajat o farmacie prin care ofereau medicamente țăranilor de pe domeniu.

Castelul este format din parter și etaj și a fost ridicat în jurul anului 1860 de arhitecți și meșteri italieni, fiind restaurat în anul 1964. Fațada, decorată cu patru coloane de piatră cu capiteluri corintice și încadrând în cele trei spații dintre ele câte o ușă considerabilă, fiecare ușă cu câte o fereastră pătrată deasupra, este prevăzută la cornișă, pe toată lungimea, cu o coroaniță dantelată artistic. Ușile comunică între salonul castelului și spațioasa terasă la care accesul din exterior este asigurat de două trepte de marmură în formă de semicerc. Înconjurat de un parc spațios, castelul are în față statuia unui cerb. Imobilul are 24 de camere.

O casă de olar din Birchiș este expusă la Muzeul Satului Bănățean.

Evoluția demografică

Birchiș: 1717 – 24 de familii; 1786 – 232; 1828 – 237; 1851 – 1.393 de locuitori; 1869 – 1.608; 1880 – 1.466; 1890 – 1.464; 1900 – 1.493; 1910 – 1.489; 1922 – 1.527; 1930 – 3.714; 1956 – 3.320; 1966 – 2.985; 1977 – 2.705; 1992 – 2.106; 2002 – 2.044 (întreaga comună); 2011 – 1.854 (întreaga comună).

Căpâlnaș: 1786 – 267 de familii; 1828 – 325; 1851 – 1.400 de locuitori; 1869 – 1.541; 1880 – 1.348; 1890 – 1.518; 1900 – 1.506; 1910 – 1.602; 1922 – 1.758.

Ostrov: 1786 – 76 de familii; 1828 – 108; 1851 – 547 de locuitori; 1869 – 733; 1880 – 661; 1890 – 653; 1900 – 626; 1910 – 599; 1922 – 569.

Virșmort: 1717 – 6 familii; 1786 – 45; 1828 – 86; 1851 – 301 locuitori; 1869 – 380; 1880 – 288; 1890 – 295; 1900 – 279; 1910 – 289; 1922 – 289.

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Birchiș se ridică la 1.854 de locuitori, în scădere față de recensământul anterior din 2002, când se înregistraseră 2.044 de locuitori. Majoritatea locuitorilor sunt români (87,49%), cu o minoritate de romi (8,63%). Pentru 3,18% din populație nu este cunoscută apartenența etnică. Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (85,11%), dar există și minorități de penticostali (7,98%), și bapțiști (2,8%). Pentru 3,18% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă Birchiș

Pe vatra veche a satului, la locul numit *Balta bisericii*, a existat o biserică de lemn cu hramul *Sf. Arhangheli*. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, mutându-se vatra satului, în anul 1786 a fost mutată și biserica, pentru care au fost cheltuiți 32 de florini. Biserica avea pictură interioară, dar nu se cunoaște numele pictorului. Biserica construită în 1811-1812 are o înfățișare barocă. În interior se remarcă iconostasul sculptat pe la 1848, în lemn. De asemenea s-a păstrat aici și o colecție de icoane, majoritatea provenite din secolul al XVIII-lea.

După construirea bisericii actuale, cea veche de lemn a fost vândută în anul 1818 satului Breazova (județul Timiș), recunoscându-i-se calitatea de monument de artă. Ulterior a fost demolată.

Biserica Ortodoxă Căpâlnaș

Actuala biserică a fost ridicată în anul 1826 de credincioșii satului Căpâlnaș prin contribuții benevole și, mai ales, din veniturilor celor 7 târguri pe care satul le avea încă de pe timpul împărătesei Maria Tereza. Biserica este ridicată din cărămidă arsă, pardoseala fiind făcută din plăci asemănătoare cu gresia de astăzi; acoperișul este din tablă. Pictura a fost executată și terminată în anul 1856 de marele pictor sârb Nicolae Alexici. La colectarea banilor necesari pentru pictare satul a fost ajutat de vestita familie Mocioni.

Biserica Ortodoxă Virișmort

În satul Virișmort a existat o biserică din lemn în jurul anului 1700. La 28 aprilie 1853 consistoriul de la Timișoara inițiasse o colectă pentru construirea unei noi biserici, motivațiile fiind daunele suferite de biserica veche în timpul revoluției din 1848/1849 și revărsările Mureșului din anii 1850 și 1851. În anul 1855 a fost construită o nouă biserică, tot din lemn, cu hramul *Nașterea Maicii Domnului*. Bolta era semicirculară, din scândură de brad, acoperită cu șindrilă. Interiorul era lipit cu pământ și văruiț, iar vatra din pământ bătut. Deasupra pronaosului avea un turn din lemn. A fost sfințită la 8 septembrie 1855 de protopopul Ioan Țăranu al Lipovei. Construcția a fost demolată de mai bine de trei decenii.

Biserica Ortodoxă Ostrov

În satul *Ostrov* a existat o biserică din lemn încă din secolul al XVIII – lea. În anul 1836 protopopul Vasile Caracioni sfințea biserica de lemn cu hramul *Cuvioasa Parascheva*. În anul 1888 credincioșii intenționau să-și construiască o biserică nouă. În anul 1890 este construită actuala biserică de zid, cu hramul celei vechi.

Învățământ

Școala confesională românească din Birchiș și-a deschis porțile în anul 1788 și a funcționat fără local propriu între anii 1788-1828, avându-l ca prim învățător pe *Solomon Iosifovici*. Prima școală zidită la 1828 în noul sat a servit ca lăcaș de educație 106 ani, până în 1934, când a fost demolată și reclădită chiar pe același loc, din materialele rezultate din demolare; astăzi servește de Cămin Cultural. În 1875 s-a zidit al doilea local de școală, care există și azi, și este cunoscut drept *Școala veche*. În anul școlar 1824-1825 la școala Birchiș a funcționat ca învățător *Mihai Ungur*; erau 145 de copii (85 de băieți și 60 de fete), dintre care 59 frecventau școala (49 de băieți și 10 fete).

Învățătorul *Ion Mihailovici* avea 13 ani de serviciu în 1844. Director școlar era *Partenie Iasimovici*. Școala avea un efectiv de 67 de elevi. Baza

materială a școlii era asigurată de cei 1.578 de locuitori din sat. În anul școlar 1845-1846 cursurile școlare au fost frecventate de 76 de copii. La 1 noiembrie 1866 școala Birchiș aparține de Inspectoratul Lipova. Învățătorul *Ion Mihailovici* avea 115 elevi care frecventau școala (81 de băieți și 34 de fete), din 191 recenzați.

Actuala școală a fost construită în anul 1934, în dreapta bisericii, fiind denumită atunci *Școala Primară Alexandru Mocioni*, iar primele documente despre școală datează din anul 1929. Aceste date sunt confirmate de multiplele proiecte de construcție existente în arhiva școlii. În anul 1975, prin efortul părinților și al altor oameni din localitate, i s-a alăturat construcției existente o construcție nouă.

Școala românească din Căpâlnaș s-a înființat în 1777. În anul școlar 1823-1824 învățau la școala din Căpâlnaș 123 de elevi.

Școala confesională din Virișmort și-a început activitatea în 1788, având 28 elevi în anul școlar 1823-1824.

În Comuna Birchiș activează 28 de cadre didactice și funcționează 3 grădinițe și 2 școli generale cu 368 elevi și preșcolari.

Economie

Economia comunei este predominant agrară, cultura cerealelor și creșterea animalelor fiind bine reprezentate.

Născut din necesități economico-sociale, *olăritul* s-a perpetuat neîntrerupt de la apariția sa și până în zilele noastre, prin păstrarea tradiției și transmiterea ei din generație în generație. Olarii din Birchiș, deși numeroși, nu constituiau majoritatea covârșitoare a populației bărbătești. În Birchiș s-au modelat oale de când există așezarea pe vatra actuală (sfârșitul secolului al XVIII-lea), meșteșugul cunoscând o perioadă de înflorire în secolul următor, dar stagnând la mijlocul secolului al XX-lea. Ultimul olar din Birchiș, *Dumitru Dehelean (Jicheran)*, a abandonat olăritul pentru a îmbrățișa o altă meserie, mai rentabilă, aceea de cojocar, meserie pe care a practicat-o până în anul 1994, an în care a murit. Alți olari care au practicat această meserie într-un trecut nu prea îndepărtat au fost *Victor Manguța (Bîrlan)*, *Dumitru Giura (Șidăl)*, *Alexandru Păvică (Cocan)* și *Ion Cărăpangea (Nesu)*, *Ionel Giura (Crăciunel)* și *Traian Manguța (Bîrlan)*.

Olarii din Birchiș își procurau materia primă din locuri diferite: pământul din care se produceau numai *oale roșii, smălțuite*, îl extrăgeau din pășunea satului (care începea din capătul *uliței cu șidăl*), din galerii săpate la adâncime mică, de 30-40 cm, lutul din care modelau *oale albe, nesmălțuite*, îl aduceau de la *Zolt, Jupânești, Curtea și Mâtnicul Mic*, extrăgându-l de la 1,5-3 m adâncime.

Tradiții și obiceiuri

Dansurile populare se remarcă prin frumusețe, ritm și varietate. Acestea au fost culese de la câțiva interlocutori (tineri și bătrâni): Ioan Lupulescu, Victor Ruja, Ioan Murărescu, Dorina Secoșan, Ioan Forgaci, Simion Cibian, Dumitru Iotcu, Ileana Gașpar, Gheorhe Bold, Nicolae Biro (vioară), și Ioan Biro (saxafon).

Localitățile din Comuna Birchiș dispun de un folclor coregrafic ce se desprinde din zona Banatului, continuând mesajul acesteia și transmițând dincolo de Mureș o parte din valorile acestei creații, achiziție a timpului istoric.

Jocurile din Birchiș sunt mai numeroase în comparație cu alte subzone, dar cu un text coregrafic mai redus. Ciclul de trei jocuri principale, *Ardeleana, Învârtita* (joc de doi) și *Pe picior*, este completat de *Șireghea, Sfădită, Măzăricea, Cățeaua, Ciocănită, Hora mare* etc., acestea din urmă preferându-se mai cu seamă pe la nunți, botezuri sau rugi (*nedei*).

În cadrul Căminului Cultural sunt valorificate renumitele tradiții folclorice ale Birchișului, remarcându-se corul mixt (cu o activitate de peste 100 de ani), dansurile populare, datina de nuntă, obiceiurile de iarnă etc. Din această bogăție folclorică s-au menținut o serie de obiceiuri de nuntă, ca scoaterea miresei la poartă și apoi, după actul căsătoriei, scoaterea miresei la ciubăr, unde nuntașii, prin diferite strigături și cântece de nuntă, fac despărțirea miresei de familia ei, iar după cununie prezentarea ei soacrei.

În cadrul Căminului Cultural funcționează și un punct muzeistic în care sunt expuse piese de port popular, diferite lăzi de zestre, obiecte casnice. Atrage atenția în mod deosebit colecția de ceramică provenită din vechiul centru de olari. Olăritul nu se mai practică, singura referire locală la

vechea îndeletnicire fiind azi denumirea unei străzi: Strada Olarilor. Oalele de dimensiuni mari purtau ca ornament brâul alveolar, de tradiție dacică.

Portul popular

Costumul femeiesc din Birchiș se bazează pe jocul suprafețelor de alb și negru, care îi conferă o mare sobrietate. Ornamentele sunt dispuse în partea de jos a poalelor și mai ales pe mânecile *spăcelului*, sub forma specifică de *pui tablă* compacte. De asemenea, pe mâneci și pe poale se întâlnesc șiruri verticale cu găurele cusute cu *arămiz* alb, motiv numit *cheia*. *Cipca* (dantela), croșetată manual, cu diferite modele florale, este aplicată la mâneci și în partea de jos a poalelor. Peste *spăcel* femeile purtau *laibăr* cusut pe *somot* (catifea neagră), cu *arămiz* galben. Peste poale se așază *cătrânța* cu fir și mărgelile (o variantă a celei bănățene, executată însă pe *somot* și cu motive florale stilizate). Este prezent și *opregul* cu *peticul* (partea superioară), cu mult fir metalic auriu și ciucuri roșii care atârnă în jos. Peste poale se mai întâlnesc *lați cu fir* – unul așezat în față, celălalt în spate. Ansamblul costumului este completat de *salba cu bani* care împodobeste capul, deci principala podoabă capilară a fetelor în preajma măritişului erau *bani pe cap*. Se aplicau pe o pânză trei-patru rânduri de monede de argint, printre ele mărgelile de sticlă, *pene* (flori), și-n față *zulufi* (*cocori din păr*), prinși cu agrafe din os; se leagă la spate cu panglici. Părul era împletit într-o *cică* (coadă), lăsată liber pe spate, peste care se puneau bani prinși la fel, pe o pânză.

Costumul bărbătesc din Birchiș este în întregime alb, cu ornamente puține, executate în *arămizi*. Este confecționat din pânză albă de cânepă, țesută în război. Se compune din *cămașă cu pumnari* (manșete), brodată manual cu motive florale la guler, sub formă de *potcoavă*. Același motiv coboară pe piept, unde se găesc *bumbi* (nasturi), mici și deși. *Pantalonii* sau *izmenele* sunt din aceeași pânză, cu aceleași modele, și sunt călcați în *pături* (plisați). Albul cămășii contrastează cu negrul ornamentelor de pe *laibăr*, care este o altă piesă de tip bănățean, dar de dimensiuni mai mici. Laiberele de Birchiș sunt frumos împodobite, lucrate din stofă de lână albă (*habă*), pe care se aplică un șnur negru cu diferite modele. Pe lângă *haba albă* se mai întrebuința *haba vânăată*, denumită de localnici *culoarea ghegeneral*, deoarece amintea culoarea uniformei generalilor austrieci.

Turism

Localitatea *Birchiș* este cunoscută atât în țară cât și în străinătate pentru obiectele de ceramică realizate de meșterii locali. Obiective turistice importante sunt: *castelul Mocsoni-Teleki din Căpâlnaș*, *biserica ortodoxă din Căpâlnaș*, *Nedeia de la Birchiș* din 8 septembrie și întâlnirea fiilor satului Căpâlnaș din 15 august.

Un obiectiv important cu valoare de arhitectură peisagistică este *parcul dendrologic Căpâlnaș*, situat la limita estică a celei mai mari depresiuni intramontane de pe culoarul Mureșului inferior, pe o suprafață de circa 8 hectare. Parcul, împreună cu micul castel, a fost construit de familia aromână *Mocioni* (maghiarizat: *Mocsony*, adeseori scris *Mosconi*), în deceniul al șaselea al secolului al XIX-lea. În prezent parcul se află în subordinea Direcției Sanitare a Județului Arad. Aici venea an de an Vincențiu Babeș, atras de biblioteca cu un bogat conținut istoric și social-politic. Aici soseau gazetarii români din monarhia austro-ungară, pentru subvenționarea ziarelor de expresie românească. Biblioteca Complexului Muzeal Arad posedă o serie de cărți din domeniul științelor naturii, provenind de la această reședință domenială.

Între anii 1949-1952 castelul Mocioni a aparținut G.A.C. din Bulci, fiind folosit drept grădiniță și școală. Între 1952-1979 a adăpostit un preventoriu pentru copii. Din 1979 a devenit spital psihiatric. Accesul de la drumul județean la poarta castelului se face pe o alee flancată de platani monumentali, pe o lungime de aproximativ 100 de metri. Fațada sudică a castelului Mocioni are în față alei cu flori și bănci pentru odihnă. Albia pâraiașului s-a colmatat lent după 1949. Deși parcul dendrologic, cuprinzând 15 specii, de arbori, se află în incinta Spitalului de boli psihice, poate fi vizitat.

Bibliografie

Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice: dosar 2957/f.a. (Castelul Teleki din satul Căpâlnaș).

Blaj, Violeta, *Ceramica populară de la Birchiș*, în *Ziridava*, nr. XII, 1980.

Botiș, Teodor, *Monografia familiei Mocioni*, București 1939.

Colta Rodica, Sinaci Doru, Traia Ion, *Căprioara. Monografie*, Editura Mirador, Arad, 2011.

****Defileul Mureșului Inferior. Album de prezentare*, editat de Mihai Pascu, Iulia Dărăban, Violeta Turcuș, Marian Petrescu și Iulia Stana, Universitatea de Vest Vasile Goldiș, Arad, 2012

Demșea, Dan, *Un istoric al parcurilor și grădinilor decorative din teritoriul județului Arad (secolele XVIII-XX). Obiectivele din afara orașului Arad*, în Ziridava, nr. XXIII, Arad, 2002.

Florescu, Domnica, *Birchiș: schiță monografică*, Editura Mirador, Arad, 2008.

***Kallina Mór, *Krónika*, nr. 6, 1913.

Horvath, Hilda, *Stilus, szellem, tradicio. A tortenelmi Magyaroszag kastelyai*, Varpalota, 2010.

Ion, Narcis Dorin, *Castele, palate si conace din România*, vol. I, Ed. Fundatiei Culturale Romane, București, 2001.

Nini, Ștefan, *Monografia localității Birchiș*, mss.

Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din 1877*, în Vasile Popeangă, *Studii din domeniul științelor educației*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2007.

Vesa, Pavel, *Biserici de lemn de odinioară*, Editura Gutenberg, Arad, 1997.

Comuna Bocsig

dr. Teodor Pătrăuță

Stema Comunei Bocsig

Descriere

Stema Comunei Bocsig se compune dintr-un scut triunghiular cu marginile rotunjite, cu câmp zimțat, albastru cu roșu.

În centru, în câmp roșu, se află un brâu undat de argint, încărcat cu un pește negru, înotând spre dreapta, iar deasupra se află un spic de grâu de aur și un știulete de porumb din același metal.

În partea dreaptă, în câmp albastru, se află reprezentată o cruce treflată de aur.

În partea stângă, în câmp albastru, se află redată o vioară cu arcuș, totul de aur.

Scutul este timbrat de o coroană murală de argint cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Crucea face referire la *Fecioara stigmatizată* de la Bocsig și evocă edificiile religioase existente în zonă, evidențiind credința străbună și contribuția ei la lupta pentru unitate națională.

Spicul de grâu și știuletele de porumb simbolizează ocupația de bază a locuitorilor, agricultura.

Vioara face referire la tradiția muzicală legată de compozitorul Ion Vidu, născut la Mânerău, sat aparținător acestei comune.

Brâul undat reprezintă râul Crișul Alb care străbate teritoriul comunei, iar peștele face aluzie la pescăriile din zonă.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică faptul că localitatea are rangul de comună.

Denumiri

Bocsig: Bokszeg, Bakolzegh, Bakonyszegh.

Mânerău: Alsómonyorós, Felsőmonyorós.

Răpsig: Rakaszegg, Rakasigh, Repszeg.

Repere geografice

46°24'59" N, 21°58'36" E; altitudine: 122 m; suprafață: 74,79 km² (7.479 ha, din care 459 ha intravilan și 7.020 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Beliu la nord, Comuna Cărand la nord și nord-est, Comuna Bârsa la est, Comuna Șilindia la sud, Orașul Ineu la vest.

Scurtă prezentare

Localitatea *Bocsig* și comuna omonimă se află în Depresiunea Zărandului, pe râul Crișul Alb, la sud de Canalul Morilor, și este alcătuită din satele *Bocsig* (reședință comunală), *Răpsig* și *Mânerău*. În partea de sud a comunei încep dealurile piemontane care premerg Munții Zărandului.

La 3 km de satul Bocsig, pe drumul județean DJ 792A (în direcția Beliu), există o așezare, o colonie, înființată în jurul fabricii de cherestea construită în vecinătatea gării Bocsig, așezare care nu are statut de localitate, ci este considerată parte a satului Bocsig și este denumită fie *Bocsig Gară*, fie *Bocsig Cartier*, fie *Colonia Bocsig*. Satele Bocsig și Mânerău sunt amplasate pe partea stângă a râului Crișul Alb și sunt traversate de drumul național rutier DN 79A Vârfurile-Vârșand, iar satul Răpsig pe partea dreaptă a râului. Distanța între Bocsig și Mânerău este de 3 km, iar între Bocsig și Răpsig 8 km.

Comuna are acces la calea ferată Arad-Brad și gară, iar satul Răpsig are haltă feroviară.

Comuna este străbătută de drumul național rutier DN 79A Vârșand-Vârfurile, care trece prin satele Bocsig și Mânerău. Satul Răpsig se conectează la DJ 792A *Bocsig* (ieșire din DN 79A)-Beliu-Chișlaca-Craiva-limită Jud. Bihor prin drumul comunal DC 15 Sebiș-*Răpsig*-insertie în DJ 792A.

Distanțe față de orașe: Arad – 67 km, Ineu – 8 km, Sebiș – 17 km, Chișineu Criș – 38 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Bocsig* la 1553-1563 (când este menționată o sesie iobăgească în posesia familiei nobiliare maghiare Losonczy), *Mânerău* la 1348, *Răpsig* la 1552.

Înainte de anul 1200, proprietar al acestor locuri a fost *Beke Grigore*, tatăl *Banului Luca* și al lui *Ioan*. Aceștia au fost deposedați și scoși din proprietatea Mănăstirii Dienius (Sf. Duh) în anul 1199. În anul 1258 era proprietar al moșiei Tămand comisul Both, descendent al familiei nobiliare Beke.

Satul *Bocsig* este pomenit și în anii 1649, 1651 și 1653. În anul 1650 satul face parte din domeniul tezaurarial (al fiscoșului). În anul 1819 Erariul vinde satul *Bocsig* familiei nobiliare *Laszlo*.

Cel dintâi proprietar consemnat în documente al castelului cunoscut azi drept *Castelul Karagheorghevici* a fost moșierul maghiar *Francisc László*, care, la 17 iulie 1821, devine vastei moșii *Tămand*. La origine castelul a fost conac, construit fiind la începutul secolului al XIX-lea. În anul 1824 *Francisc László* donează o suprafață de pământ de 70 de hectare pentru construirea vetrei unui sat în jurul conacului, urmând să fie comasate cele 4 sate din jur: *Bocsig*, *Tămand*, *Ercășeu* și *Contratău*, acesta din urmă fiind înconjurat de pădure. 18 aprilie 1824 este ziua în care s-a născut actuala vatră a satului *Bocsig*, conacul fiind centrul localității, așa cum de altfel este și în prezent; avea o importanță majoră. Comasarea satelor a durat până în anul 1829. Satele au fost așezate după cum urmează: iobagii veniți din *Ercășeu* au avut 2 ulițe, iobagii veniți din *Bocsig* 3 ulițe (până la ulița în dreptul Primăriei și fostei Cooperative Agricole de Producție), și cei veniți din *Contratău* 2 ulițe. În bugeac au fost așezați o parte din locuitorii din *Chiș-Tămand*, și anume familiile cu numele *Copil*, *Rus* etc. Datorită faptului că sub aceste moșier condițiile de viață ale iobagilor au fost mai bune, mulți iobagi din alte localități s-au mutat în *Bocsig*.

În registrele matriculare se află consemnată venirea în *Bocsig* a următoarelor familii: *Pătrăuță* și *Butaru* – din *Vidra*; *Zgărdău* – din *Căpruța de pe Mureș*; *Bucatoș* – din *Cuied*; *Gubaș*, *Feier* și *Miclăuș* – din *Ineu*; *Corbu* – din satul *Drăgănești* (de lângă *Beiuș*); *Zapota* – din *Cuied* etc.

Prin contopirea celor 4 sate, *Bocsig* a devenit comună. Cel mai vechi sigiliu al comunei datează din 1838 și este inscripționat în limba maghiară. Notariatul era la *Mânerău*.

Un alt eveniment însemnat în viața iobagilor din *Bocsig* a fost desființarea iobăgiei. După istoricul maghiar *Somogyi Gyula*, în timpul revoluției din 1848-1849 soția lui *Kossuth Lajos* a stat ascunsă în casa moșierului *Laszlo*. De aici, în 1849 a plecat tot în mod clandestin la *Sebiș*, de unde, la intervenția reginei *Victoria* a Marii Britanii la curtea habsburgică din *Viena*, a fost grațiată și a putut pleca în *Italia*, la soțul ei.

În 13 august 1849 populația iobagă din *Bocsig* s-a răscolit împotriva moșierului *Ferenc* (*Francisc*) *Laszlo* și a comerciantului evreu *Ransburug Moricz*, care deținea o cârciumă în sat, dând foc jirezilor de furaje, prădând

conacul și cârciuma. Pagubele pricinuite moșierului Laszlo au fost de 42.135 de florini. Francisc Laszlo și Ransburug Moricz au reușit să fugă fără să fie maltratați, făcând însă plângere. În consecință, prin judecarea de către Tribunalul Crăiesc din Oradea, cu sentința numărul 67/1852 sunt sancționate 7 persoane din Bocsig, bărbați și femei. Cu toate măsurile drastice de reprimare, acțiunile de jaf și de prădare a moșierilor continuă și după revoluția din 1848-1849. În timpul revoluției lotrii din aceste părți s-au aprovizionat cu arme și muniții, intensificându-și acțiunile. Acest fapt l-a determinat pe moșierul Laszlo să-și vândă moșia din Comuna Bocsig.

În luna decembrie 1858 este detronat Alexandru Karagheorghevi, principele Serbiei, care se refugiază la Budapesta, unde soția sa Persida avea mai multe case. În anul 1864 principesa Persida Karagheorghevi cumpără de la moșierul Laszlo proprietatea din Bocsig, dându-i casele ce le avea în Budapesta și bani. Tradiția păstrată până astăzi în comună menționează că din cauza complotiștilor trimiși de familia domnitoare sârbă Obrenovici, Alexandru Karagheorghevi și familia sa au venit în Bocsig travestiți în haine țărănești. De multe, ori când trebuia să plece din comună era travestit în moț ciubărar. Fostul principe al Serbiei umbla tot timpul înarmat.

Cercetând arhiva ambelor biserici din Bocsig s-au găsit acte din care se poate constata că principele Alexandru Karagheorghevi era în bune legături cu preotul unit Ioan Papp. Acesta din urmă, la ziua lui onomastică, aranja serenade și serate. La o astfel de ocazie Alexandru Karagheorghevi a făcut pe seama bisericii unite din Bocsig o donație de 100 de florini. Din amenzi percepute iobagilor români, numite *banale*, a mai donat 275 de florini pentru un fond din care trebuia să se cumpere un ceas la turnul bisericii. În 1870 principele Alexandru Karagheorghevi a reparat biserica unită pe cheltuiala sa. Pentru biserica ortodoxă din Bocsig principele a donat un potir din metal obișnuit și un sfeșnic-statuetă.

Marchizul francez Sessevolle, următorul proprietar al castelului, manifestând un comportament dur față de locuitori, a avut încă de la început conflicte cu lotrii și cu populația locală, fapt pentru care lotrii și populația au dat foc cocinilor cu sute de porci, care au ars, interzicându-le slujitorilor să intervină pentru a-i salva. Nici după imensa pagubă suferită marchizul francez nu și-a schimbat atitudinea față de supușii de pe domeniul său. Mai târziu, văzând că nu își schimbă atitudinea, i-au ucis unicul copil lângă podul de peste Crișul Alb, în drum spre Ineu, lângă balta numită *Sodomn*,

fapt care l-a determinat să vândă în anul 1881 moșia baronului Eleș Armin care, alături de fiul său Geza, au fost ultimii moșieri în Bocsig.

În răstimpul dintre 1880 și 1914, datorită influenței pe care au avut-o cântecele patriotice învățate de la învățătorul confesional *Ivante Vidu*, populația Bocsigului a luat parte activă la luptele pentru alegerea lui *Vasile Lucaciu* ca deputat în Parlamentul de la Budapesta. La păscutul vitelor și la diferite petreceri și serbări tinerii din Bocsig cântau cântece patriotice ca *Deșteaptă-te române*, *Trei culori*, *Pe-al nostru steag* etc., din care cauză erau mereu în conflict cu jandarmii unguri. Nicolae Țirlea Cracovu, Simion Corb al lui Branți și Nicolae Corb al lui Corbu au rupt steagul lui Szomos la alegerile parlamentare din 1910, faptă pentru care au fost arestați și închiși la primărie. Populația comunei, cu mic cu mare, au făcut o manifestație în fața primăriei, forțând autoritățile maghiare să-i pună în libertate.

În toamna anului 1918, pentru a se răzbuna pe toate împilările trecutului, populația Bocsigului s-a răsculat, dând foc arhivei comunale și prădând magaziile de bucate de la castelul Karagheorghevici și ale comunei. Printre conducătorii răscoalei a fost și Nicolae Belean, zis Curtu.

Înfruntând urgia maghiară, Avacum Bulzan și Pavel Țigan au participat la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918 ca deputați din Bocsig. La intrarea în Bocsig a trupelor române eliberatoare, care s-a avut întâmplat în 1919, în ziua de Sâmbăta Mare (ziua dinaintea Paștilor), Avacum Bulzan și preotul Traian Papp au fost călăuzele trupelor române. La capătul dinspre Mânerău al comunei, cetățeni îmbrăcați în haine de sărbătoare au întâmpinat trupele române eliberatoare ale Regimentului 10 Vânători de Munte.

În perioada interbelică, până în 1932, Comuna Bocsig avea numele *Karagheorghevici*, după numele proprietarului acestui domeniu: Alexandru Karagheorghevici.

Satul *Mânerău* aparținea în 1348 domeniul familiei nobiliare maghiare *Abrahámffy*. În anul 1514 este consemnată documentar în *Mânerău* o familie de iobagi care presta munci pentru domeniul *Brandenburg*. În 1515, 1519 și 1550 satul era stăpânit de familiile nobiliare *Abrahámffy* și *Butthány*. În 1561 în *Mânerău* erau consemnate 16 sesii iobăgești aparținând domeniului *Pongrácz*. În anii 1595, 1601, 1607 și 1650 satul *Mânerău* făcea parte din domeniul cetății *Ineu*. În 1732 satul era stăpânit de ducele de *Modena*. În 1819 Erariul habsburgic a vândut satul, care în 1824 era integrat domeniului *Almay*.

La Mânerău se remarcă și azi rămășițele unor păduri străvechi. Documentele vremii și povestirile localnicilor confirmă că începând cu secolul al XVIII-lea, mai ales după 1850, pădurile au servit ca adăpost cetelor de haiduci. Legende spun că haiducul cel mai de seamă din *Pădurea Cerești* (Răpsig), a fost *Frida* care, în timpul revoluției de la 1848-1849, s-ar fi întâlnit cu Avram Iancu la Buteni.

Satul *Răpsig* este menționat ca având 2 sesii iobăgești în anii 1552 și 1561. În 1650 satul Răpsig este pomenit ca aparținând domeniului tezaurariatului Principatului Transilvaniei. În 1820 a fost cumpărat de familia Hendrey.

Monumente istorice

Castelul Karagheorghevici

Inițial, principele Alexandru Karagheorghevici a voit să-și construiască un castel undeva în apropierea actualei stații CFR din Bocsig Cartier, lângă fostul castel, cumpărat după anul 1924 de localnicul Miron Butar. La scurt timp după sosirea în Bocsig principesa Persida a murit și a fost înmormântată în cimitirul din Ineu. Murindu-i soția, principele și-a construit castelul pe intravilanul cumpărat de la nobilul maghiar Laszlo. Clădirea are forma literei *L*. Fațada, partea dinspre șosea, este mai înaltă și este dominată de cele trei ferestre mari, boltite și frumos decorate, care au făcut din salonul castelului o adevărată atracție, spun istoricii. Castelul a fost construit în stil neoclasic, cu elemente neorenescentiste, vizibile și astăzi pe toate laturile clădirii.

Principele Alexandru și-a adus la castel 3 din cei 10 copii născuți din căsătoria cu principesa Persida: Arsa, Gheorghe și Petru. Împătimit fiind de jocurile de noroc, prințul Arsa a pierdut tot domeniul din Bocsig într-o noapte, mizându-l într-un joc de cărți. Cartoforul care l-a câștigat a fost marchizul francez Anatole de Sessevolle, iar familia Karagheorghevici a fost nevoită să părăsească Bocsigul. În cimitirul din Bocsig a rămas un mormânt părăsit, despre care tradiția locală spune că ar fi al principesei Persida, mama regelui Petru al Serbiei. În realitate, principesa a fost înmormântată în cimitirul orașului Ineu, acolo unde se află și astăzi. Aceeași tradiție mai consemnează că principele sârb ajută oamenii nevoiași.

În anul 1926 comunitatea sătească din Bocsig a cumpărat castelul Karagheorghievici de la familia Eles pentru 750.000 de lei, spre a servi ca local de școală. Până la construirea școlii noi din Bocsig aici s-au ținut cursurile atât pentru ciclul primar cât și pentru cel gimnazial, copiii învățând în două serii: dimineața și după-amiaza. După construirea noii școli, castelul, care a primit denumirea de *Școala veche*, a devenit spațiu de învățământ doar pentru clasele I-IV.

Evoluție demografică

Moșierul Ferenc Laszlo a alcătuit planul comunei cu străzi perpendiculare, grădini egale (de 24 ari fiecare), având în longitudinal 3 străzi: *Ulița Drumul Mare* – care în 1855 cuprindea 70 de numere de casă, *Ulița Mare* – care avea 79 de numere, *Ulița de Margine* – cu 52 de numere, și *Ulița Bugeac* – cu 29 de numere. În total existau în Bocsig 240 de numere de casă, cu 502 bărbați, 550 femei, 21 bărbați țigani și 18 femei țigance.

Bocsig: 1742 – 14 familii de țărani iobagi; 1747 – 15 familii de țărani; 1771-1786 – 29; 1800 – 95; 1828 – 201; 1851 – 1.038 de locuitori; 1855 – 1.091; 1869 – 1.564; 1880 – 2.240; 1890 – 2.139; 1910 – 2.676; 1922 – 2.552; 1930 – 5.014; 1956 – 5.032; 1966 – 4.906; 1977 – 4.517; 1992 – 3.886; 2002 – 3.553; 2011 – 3.231.

Mănerău: 1747 – 23 de familii; 1771-1786 – 53; 1800 – 77; 1828 – 83; 1852 – 622 de locuitori; 1857 – 763; 1869 – 775; 1880 – 645; 1890 – 713; 1900 – 742; 1910 – 838; 1922 – 914.

Răpsig: 1742 – 16 familii; 1747 – 14; 1771 – 92; 1828 – 123; 1851 – 623 de locuitori; 1857 – 1.329; 1869 – 1.389; 1880 – 1.126; 1890 – 1.205; 1900 – 1.277; 1910 – 1.398; 1922 – 1.194.

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Bocsig se ridică la 3.231 de locuitori, în scădere față de recensământul anterior din 2002, când se înregistraseră 3.553 de locuitori. Majoritatea locuitorilor sunt români (92,6%), cu o minoritate de maghiari (1,58%). Pentru 4,77% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (74,13%), dar există și minorități de greco-catolici (10,55%), penticostali (4,05%), bapțiști (2,29%) și romano-catolici (1,7%). Pentru 4,74% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă Bocsig

Prima biserică a bocsiganilor (despre care nu se știe cine a sfințit-o), se pare a fi cea de pe ridicătura zisă *Dealul lui Băltău* (dinspre satul Mânerău). În anul 1857, când i s-a făcut un inventar, biserica avea în posesie cărți vechi de cel puțin 300-400 de ani. Acea biserică a deserved satele Bocsig, Iercăstău și Chiș Tămand (ultimele două azi dispărute). Primul preot al bisericii din Bocsig a fost *Ioil Stanciul*, potrivit recensământului făcut de austrieci în anul 1746. O altă biserică a fost construită începând cu data de 15 iulie 1895 și sfințită la 21 noiembrie 1897. Această biserică, deși din cărămidă, a prezentat cu timpul multe crăpături la fundații și ziduri, fiind necesare multiple reparații capitale; pentru aceste lucruri, preotul paroh împreună cu credincioșii au hotărât la data de 12 mai 1929 aprobarea planului și a devizului pentru edificarea noii biserici parohiale care va fi mutată la drumul principal, pe un loc obținut prin expropriere. La 30 octombrie 1932 biserica a fost târnosită de episcopul Grigorie Comșa. După sfințire biserica a avut nevoie de reparații la acoperiș și pereți, dar în anul 1962 era gata reparată și acoperită cu tablă.

La 15 mai 1834, ca urmare a presiunilor și a acțiunilor de catolicizare desfășurate de preoții uniți Ioan Erdei, Vasile Erdei și Vasile Dobra, sprijiniți de episcopul unit Samuil Vulcan de la Oradea, comunitatea bisericească ortodoxă din Bocsig (137 de familii), în frunte cu cei doi preoți, Petru Feier și Petru Muntean, semnează trecerea la greco-catolicism. Excepție fac doar 16 familii din parohia Tămand, angajate la ferma domeniială de acolo, care rămân la credința ortodoxă.

Biserica din Bocsig a avut și un foarte valoros cor bărbătesc. În perioada comunismului corul a funcționat și ca formație a Căminului Cultural Bocsig, impresionând prin repertoriul de cântece naționale și bisericești și prin interpretare. Corul participa frecvent la concursuri și festivaluri sau spectacole la care era invitat, fiecare apariție publică fiind un prilej de a se face și mai cunoscut de oameni și mai apreciat de specialiști.

În perioada de activitate a Cenaclului Flacăra, într-un spectacol cu mii de spectatori, Adrian Păunescu, fondatorul și conducătorul cenaclului, a informat publicul că în România se cânta cândva un cântec, *Nu uita că ești*

român, dar care s-a pierdut cu totul și nu i se mai știe decât numele, după care a anunțat entuziast că acel cântec pierdut va fi cântat pe scena cenaclului de corul bărbătesc din Bocsig. Într-adevăr, bărbații coriști din Bocsig au urcat pe scenă și au cântat cântecul pierdut. La final au fost ovaționați într-o atmosferă incendiară, potențată și de energia debordantă a poetului Adrian Păunescu. Ulterior, cântecul a fost preluat și de alte formații corale, printre acestea numărându-se și un alt cor bărbătesc valoros, cel al bisericii ortodoxe Covăsânt.

Preoți: Ioil Stanciul – primul preot, Petru Feier, Petru Popovici, Nicolae Papp (1849-1868), Alexandru Papp (1868-1917), Traian Papp (1917-1946) – parohia I; Alexandru Măneran (1926-1947) – parohia II; Vancu Petru (1949-1952) – parohia II; Ioan Ageu (1946-1969) – parohia I; Petru Sălăgean (1952-1953) – parohia II; Gheorghe Mișu (1953-1959) – parohia II; Vasile Frențiu (1969-1979); Boita Iosif (1981-1999); Flavius Ardelean (1999-2012); Bogdan Oneț (2012 – prezent).

Începuturile *Bisericii Ortodoxe Bocsig-Cartier* sunt de dată recentă, după anul 1990. Credincioșii parohiei trebuiau să se deplaseze pe jos până la biserica din Bocsig. Între timp, Episcopia Aradului a hotărât în toamna anului 1989 să fie trimis în această parohie preotul Ioan Jurcă, care a căutat să ridice o capelă. A fost construită o nouă biserică ortodoxă, finalizată în 2008.

Biserica Ortodoxă Mănerău

La mijlocul secolului al XVIII-lea, pe locul actualei biserici era o biserică de lemn nouă, nesfințită și fără hram, și pentru care enoriașii cereau hramul *Sfinții Cosma și Damian*. Biserica a fost sfințită în 1836. Faptul că numai în acel an este sfințită nu exclude existența ei cu mult înainte sau existența unei alte biserici, mai ales că de la parohia Mănerău avem matricole parohiale (botezați și decedați), din 1799, iar din 1800 cele ale cununăților. Cu toate acestea, nu cunoaștem anul construirii ei. Știm că în 1845 *Petru Țigan*, probabil episcopul, a adunat 100 de florini și, împreună cu fiul său *Ieremia*, au dus la bun sfârșit lucrările de reparare a bisericii. În 1874 a început construirea actualei biserici de zid, în stil neobizantin, care poartă hramul celei vechi, și în anul 1877 s-au finalizat lucrările. Această biserică, deși din cărămidă, a necesitat în timp mai multe nevoi de extindere. În 1910, preot

fiind *Ioan Crișan*, s-au reconstruit naosul și pronaosul, din cărămidă. În 1956 s-a mărit altarul, s-au fortificat zidurile cu stâlpi de cărămidă, s-au adăugat încă două turle deasupra pronaosului, iar turnul principal, cel în care este clopotnița, a fost refăcut în totalitate. În același an a fost înlocuit acoperișul de țiglă cu unul de tablă, așa cum este astăzi.

Biserica Ortodoxă Răpsig

Construirea bisericii cu hramul *Nașterea Maicii Domnului* s-a făcut în vremea păstoririi preotului *Simeon Cornea* (1832-1905); a început în vara anului 1885, iar la sfârșitul anului 1886 a fost încheiată *în roșu*. Biserica a fost sfințită în 30 octombrie 1888 (stil vechi). Biserica s-a construit după un proiect întocmit de arhitectul Augustin Mazuchi din Blaj, pentru care parohia i-a plătit 50 de florini. Conducătorul echipei de constructori a fost meșterul Ioan Chindlain din Sebiș, care a încasat 8.000 de florini. Ridicarea edificiului s-a afăcut pe cheltuiala și osteneala răpsiganilor, dar și cu ajutorul bănesc primit de la Episcopia Aradului, de la unii moșieri (grofi), din zonă, ba chiar și de la împăratul Francisc Iosif I al Austro-Ungariei, care a donat 200 de florini.

Preoți: primul preot cu nume cunoscut al parohiei din Răpsig este *Simeon Cornea* (1852-1905), urmat de Mihai Cosma (1908-1929), Iosif Comșa (1930-1968), Octavian Stratulat (1968-1975), Ioan P. Cristea (1975-1977), Petru Tripa (1977-1985), Simeon Mladin (1985-1990), Sever Mocan (1990-1996), Cristian F. Ardelean (1996-2001), Ioan Vatrici (2001-prezent).

Biserica Greco-Catolică Bocsig – cazul Rafla Găluț

Conform unor documente vechi obținute de la Parohia Greco-Catolică Bocsig, stigmatul au apărut pe trupul *Raflei Găluț* (născută în 1910), în 1933 și au fost confirmate „... *nu numai de parohul locului, preotul Petru Vancu, ci și de diferiți preoți și medici delegați din partea Episcopiei Lugojului să investigheze acest caz deosebit*”. Prima informare despre acest caz a fost trimisă Episcopiei Lugoj (Preaveneratul Ordinariat Lugoj) în 11 noiembrie 1933, de către administratorul parohial Petru Vancu. În răspunsul primit câteva zile mai târziu de la Lugoj se cere *discreția cea mai absolută* asupra

cazului, atât bisericii din Bocsig cât și familiei Rafilei. Într-un alt document trimis Episcopiei Lugoj în 9 decembrie 1933 de parohul din Bocsig se vorbea despre viziunile Rafilei și semnele apărute pe trupul său: *„Referitor la cazul Rafila Găluț, cu reverință raportează următoarele: Mai sus numita fată mi-a spus cu zece zile înainte că Patimile Domnului Isus Hristos se vor arăta în trupul ei. Mi-a spus că stigmatizarea va dura din 15 nov. până în 24. S-a verificat exact. Se puteau observa precis semnele cuielor, în palme, la picioare, în coasta stângă, semnul cununii de spini deasupra frunții. Din toate locurile curgea, respectiv se prelingea sângele. Acum din nou mi-a spus că se va reînnoi stigmatizarea și va dura din 15 dec. până în 22. Așteptând ordinele Preaveneratului Ordinariat, rămân supus fiu, Petru Vancu”*.

Episcopia de Lugoj a informat Congregația Bisericii Orientale (Dicaster al Sfântului Scaun) despre cazul Rafilei printr-o scrisoare adresată cardinalului Luigi Sincero, pe data de 15 aprilie 1934. Mai multe documente au fost traduse și trimise curiei papale în 27 iulie 1934, iar corespondența a continuat cu Vaticanul, care ceruse investigații amănunțite. Documentele arhivate cuprind și rapoarte medicale privind cazul de la Bocsig. În 16 septembrie 1934 Rafila Găluț a fost consultată la sediul parohiei greco-catolice Arad II-Șega de o comisie formată din patru medici, dar aceștia *„... nu au reușit să dea o explicație științifică stigmatelor Rafilei”*. *„S-a constatat că stigmatul nu apar la intervale fixe, ci la date anunțate de Maica Domnului (în viziunile Rafilei – n.e.). Pe data de 1 octombrie 1934, apariția stigmatelor se face în prezența medicului Teodor Vicas, a Pr. Petru Herlo și a Pr. Petru Vancu, redactându-se un proces verbal, document tradus și transmis imediat Sfântului Scaun”*, se arată într-un raport aflat în arhivele bisericii din Bocsig. Din 31 ianuarie 1936, stigmatul a sângerat tot la două săptămâni, câte trei zile, până în 15 aprilie 1939, când Rafila Găluț a murit. Mormântul Rafilei, aflat în Bocsig, a devenit tot mai căutat de credincioși din toată lumea, după ce Biserica Română Unită cu Roma, Greco-Catolică, a început în 2015, la Vatican, procedurile de beatificare.

Biserica Baptistă Bocsig Gară

S-a format la începutul secolului al XX-lea, cuprinzând câteva zeci de credincioși, fiind păstorită în prezent de Daniel Costuț.

Învățământul

Școala din Bocsig

În anul 1782 împăratul Iosif al II-lea semnează decretul de înființare a școlilor românești din Comitatul Aradului. Școala a fost înființată în anul 1789, și la recensământul din 1791 se aprecia că în Bocsig trebuia să se construiască o școală nouă. Școala funcționa într-un local ridicat pe locul grădinii lui Grigorie Boșcai, construită din lemn de stejar și lipită cu pământ. Avea o singură sală de clasă. Învățătorul locuia în incinta școlii o cameră închiriată și plătită de comunitatea locală. Primul dascăl care a deservit această școală după încheierea contractului școlar din anul 1789 a fost *Matei Bogdanovici*. Salariul său se compunea din 86 de florini și bunuri în natură: fân, lemn și locuință. În anul 1797 s-a încheiat un nou contract școlar, prin care locuitorii comunei s-au obligat să asigure salariul învățătorului și să întrețină în bune condițiuni localul de școală. Începând cu acest an Bocsig devine pentru o perioadă centru școlar și pentru copiii din satele Iercoșeni, Mânerău, Aldești și Răpsig. În anul 1811 învățător în Bocsig a fost *Paul Popovici*, iar cursurile școlii erau frecventate de 12 copii. Șapte ani mai târziu, în 1818, funcționa ca învățător *Simeon Monyoran (Mâneran)*, originar, se pare, din Mânerău.

După anul 1821, când satele Bocsig, Contratău, Chiș-Tămand și Iarcoș s-au comasat pe actuala vatră a localității, crescând astfel numărul locuitorilor și al copiilor de școală, a fost nevoie de zidirea unei noi școli. Prin anii 1825-1826, cu sprijinul financiar al moșierului Francisc Lazslo, proprietarul așezării, și cu contribuția iobagilor de pe domeniul său, a fost zidit pe locul unde se află astăzi blocul cu magazinele un local pentru școala populară românească din Bocsig. Școala era construită din lemn de stejar, lipită cu pământ și acoperită cu țigle; avea o sală de clasă, o cameră de locuit pentru învățător, o bucătărie și dependințe. În anul 1834 era învățător în Bocsig *Gligor Mâneran*, probabil fiul lui Simeon Mâneran.

Este posibil ca în preajma anului revoluționar 1848-1849 să fi fost învățător în Bocsig *Teodor Nicolau*. Se pare că acest învățător a funcționat la școala din Bocsig 20 de ani. Se pare că acesta a fost urmat la catedră de *Maria Tripon* – cea dintâi învățătoare cu nume cunoscut care a predat la școala din Bocsig. Probabil că a fost soția lui *Teodor Iov*, învățător și el

mai târziu în Bocsig. Succesorul ei a fost, după toate probabilitățile, *Pavel Duma*, amintit ca învățător în Bocsig în două rânduri: la 28 aprilie 1855 și la 1859. După Pavel Duma, la Bocsig funcționează învățătorii *Teodor Iov* și *Ștefan Bulzan*.

În anul 1862, în urma unei licitații publice, comunitatea bisericească ortodoxă din Bocsig cumpără cu 35 de florini un teren intravilan pe care în 1867 se zidește o capelă, care îndeplinea și funcția de local de școală, lângă aceasta urmând să fie construită și o locuință cu două camere pentru învățător. Pentru edificarea localului de școală s-a folosit materialul lemnos provenit din demolarea celei mai vechi biserici ortodoxe din lemn atestate în hotarul Bocsigului, cheltuielile construcției ridicându-se la 720 de florini. Între cei mai destoinici învățători care au funcționat la *școala confesională ortodoxă* din Bocsig a și fost *Ivantie Vidu* care, după moartea învățătorului Teodor Iov, a ocupat prin concurs, la 2 septembrie 1879, postul devenit vacant. A activat până în 1904, când iese la pensie cu data de 1 septembrie.

Prin decizia numărul 759 din 2 septembrie 1904 Consistoriul Ortodox din Arad îl numește ca învățător în Bocsig pe *Avram Indreica*, student la teologie și absolvent al cursurilor așezământului preparandial arădean. Acesta a funcționat doar 7 luni, căci la 7 martie 1905 a fost desemnat ca învățător provizoriu la Bocsig *Toma Sirca*, care activează până în august același an.

În privința programului școlii este de consemnat faptul că inițial aceasta a funcționat doar cu o singură clasă. Mai târziu s-a introdus și clasa a II-a, iar apoi, pe măsură ce copiii au absolvit cele două clase, au apărut și clasele a III-a și a IV-a. În data de 16 februarie 1912 este învățător la școala confesională ortodoxă din Bocsig *Iosif Nestorovici*, numai pentru anul școlar în curs. Pe acesta îl urmează la 1 octombrie 1913 *Vasile Codreanu*, după care a urmat *Ioan Halic*.

A funcționat la Bocsig și o *școală confesională greco-catolică*, dată fiind existența în această localitate a unei comunități greco-catolice destul de numeroase. Cel dintâi învățător cu nume cunoscut care a activat la Școala confesională greco-catolică din Bocsig a fost *Moise Târziu Bănățeanu*. Urmașul lui a fost, se pare, *Georgiu Biasiu*. Pentru buna desfășurare a procesului de învățământ în cadrul Școlii confesionale greco-catolice exista și o comisie școlară, numită *Scaun școlar*, care se alegea dintre membrii

adunării parohiale. Tot în scopul susținerii școlii confesionale greco-catolice din Bocsig preotul paroh Ioan Papp, neavând copii, a înființat o fundație – *Fundația Pappiani*, care la 21 decembrie 1880 dispunea de un capital de 261 de florini și 40 de cruceri. În anul 1896 este amintit ca învățător la această școală *Teodor Hălmăgean*. În anul școlar 1908-1909 semnează ca învățător greco-catolic *Demetriu Alunar*, iar în anul școlar următor *Alexandru Botta*, care se transferă apoi la Beliu.

În anul 1920 cele două școli confesionale existente până atunci, ortodoxă și greco-catolică, au fost unificate, devenind o singură școală primară *de stat*, primul ei director fiind *Teodor Hălmăgean*, care îndeplinea și funcția de învățător, alături de Toma Sircă. Cursurile se țineau în localurile fostelor școli confesionale. În anul școlar 1922-1923 existau în Bocsig, pe lângă învățătorul-director *Teodor Hălmăgean*, încă 3 învățători calificați: *Maria Gomboș*, *Vasile Crușin* și *Aurel Pavel* – pentru 4 clase de elevi, localul de școală fiind dotat cu 2 săli de clasă.

Începând cu anul 2013 există între școală și biserică un parteneriat numit *Un licăr de credință*, la care participă elevi și profesori ai *Școlii Gimnaziale Vasile Pop*.

Școala din Mânerău

În actuala grădină a bisericii ortodoxe, lângă șoseaua asfaltată, se afla o școală confesională (astăzi demolată, cunoscându-se numai fundamentul); a fost înființată încă din secolul al XVIII-lea, în 1789. Astăzi, lângă acel loc se află clădirea căminului cultural. La această școală a dezlegat tainele alfabetului *Ion Vidu*, cel care avea să devină un excepțional compozitor, dirijor, folclorist și dascăl.

Școala din Răpsig

La sfârșitul a veacului al XIX-lea și începutul veacului al XX-lea instituția de învățământ funcționa într-un local vechi, acoperit cu paie, construit în 1840. Fondul școlar era de 200 florini. Salariul învățătorului *Constantin Zopota* consta din 146 florini și diferite bunuri în natură. Azi, în localitate funcționează o școală cu clasele I-IV, cu un număr redus de elevi.

Personalități

Alexandru Karagheorghevici, fost rege al Serbiei (și întreaga-i familie), a trăit în Bocsig, ca exilat, între 1864-1871, și a construit castelul în care astăzi este școala primară din localitate.

Ion Vidu (1863-1931), compozitor, dirijor, profesor și folclorist român, s-a născut pe 17 decembrie 1863, la Mănerău, într-o casă modestă (la nr. 219, astăzi demolată), în familia învățătorului Ivantie Vidu. Rămas orfan de tată la 11 ani, a studiat la Preparandia din Arad (1880-1881, profesor de canto fiindu-i Petru Popovici), și la Caransebeș (1885), urmând apoi cursurile de armonie și dirijat la Iași (1890-1891), cu marele compozitor Gavriil Muzicescu. Toate studiile sale au fost posibile prin bunăvoința protopopului de Buteni *Constantin Gurban*, care nu avea copii și care l-a luat sub ocrotirea sa chiar de la moartea părintelui său. După încheierea studiilor a predat muzica la Arad și în împrejurimi între anii 188-1883 și 1884-1888, și în Lugoj, la Școala confesională (1888-1918), și la Liceul Coriolan Brediceanu (1919-1928), încheindu-și cariera didactică în funcția de inspector general de muzică pentru școlile normale din țară. Pe lângă munca de dascăl școlar a desfășurat o vastă și prodigioasă activitate de creație, de dirijor al *Reuniunii române de cântări și muzică* din Lugoj, de publicist și de animator, în această ultimă calitate deținând și funcția de președinte al *Asociației corurilor și fanfarelor române din Banat* (1922-1931).

Ne-au rămas de la el prelucrări de folclor de o expresivitate deosebită, dintre care amintim *Dragă și iar dragă*, *Răsunetul de la Crișana*, *Moartea lui Mihai Eroul*, *Ana Lugojana*, *Răsunetul României*, *Răsunetul de la Crișana*, *Răsunetul Ardealului*, *Moartea lui Mihai Eroul*. O compoziție deosebit de frumoasă este *Liturghie pe cor bărbătesc*, cântată în mod deosebit de corul bărbătesc al bisericii ortodoxe din Bocsig între anii 1985-1990. În moștenirea lăsată de el posterității se numără multe alte opere, toate străbătute de un patriotism fierbinte și inspirate de frumusețea melodică și vigoarea ritmică a folclorului românesc.

A murit pe 7 februarie 1931, la Lugoj.

Economie

Ocupațiile tradiționale de bază ale locuitorilor comunei au fost agricultura și creșterea animalelor, cu precădere a celor de tracțiune. Conscripțiile din secolul al XVIII-lea și din prima jumătate a secolului al XIX-lea atestă folosirea pășunilor și pădurilor moștenite din vechea formă a obștei teritoriale românești și existența asolamentului bienal și trienal, cunoscându-se sistemul împărțirii pe tarlale, semn al unei agriculturi evaluate. Creșterea animalelor se făcea în forma păstoritului local sau sedentar, caracterizat prin pășunatul în turmă în timpul verii pe pășunea satului, iar în timpul iernii prin furajarea animalelor în gospodărie.

Cea mai mare parte din suprafața de teren arabil era cultivată cu porumb și grâu.

Pe lângă agricultură și creșterea animalelor, ocupații secundare pentru o parte din locuitori au fost vânătoarea și pescuitul.

La începutul secolului al XX-lea s-a construit o fabrică de cherestea lângă gara Bocsig. Cu timpul, muncitorii angajați și-au făcut case în preajma fabricii, apărând astfel *cartierul* sau *colonia*. Fabrica a funcționat cu rezultate spectaculoase, în perioada comunismului ajungând la maximă înflorire și performanță: peste 1.000 de angajați și produse din lemn pentru piața internă și pentru export. Este de remarcat că această fabrică, cu muncitorii ei, a produs cantități însemnate de parchet pentru Casa Republicii ridicată în București la inițiativa președintelui Nicolae Ceaușescu (acum Casa Poporului sau Palatul Parlamentului), iar la această construcție nu se acceptau decât materiale de maximă calitate, ireproșabile. După căderea comunismului în decembrie 1989 și instaurarea regimului democratic, fabrica a fost privatizată, vândută, pentru ca în final producția să fie complet oprită și fabrica să fie închisă. Actualmente, fosta fabrică este proprietate a Inteco Holding și este folosită ca depozit, garaj și bază pentru mașini și utilaje de construcții și agricole.

În comună se mai desfășoară activități economice doar în agricultură, comerț și servicii.

Portul popular

Portul popular din Bocsig este un reper pentru zona Crișului Alb prin originalitate și prin frumusețea cusăturilor și a culorilor. Folosirea firului

metalic denotă o puternică influență orientală, venită prin intermediul stăpânirii otomane.

Costumul femeiesc este compus din poale lungi, confecționate din 5-6 lați de pânză de bumbac, iar în partea de jos *colțișori* cu torul diferiți față de cei bărbătești. *Spătoiul* era realizat din aceeași pânză, fără model pe partea inferioară, care era introdusă sub poale. Spătoiul are mânecile frumos cusute cu ață, cu fir cu tăietură asemănătoare cu modelele cusute sub poale. *Cojocul scurt* lasă să se vadă bogăția ornamentală a spătoiului și este împodobit cu motivul *pană de păun* cu *oglinzi* (paiete) și cu mărgelile. Unele dintre femeile din Bocsig mai poartă *șuba* cu diverse ocazii, iar altele au înlocuit-o cu *cojocul*.

În vechime, femeile mai înstărite și cele ale nemeșilor purtau *mintie* strânsă la mijloc, mai largă în jos, făcută din piei de miel de astrahan și căptușită cu mătase cu flori. *Cârpa* sau *cotul* acoperă capul și se leagă sub bărbie la fete, iar la femei se leagă sub *conci* (coc făcut la ceafă). Peste aceasta se mai leagă iarna un ștergar frumos ales în războiul de țesut. Cotul sau cârpa după cap (*cârpa mare*), se așează pe umeri, se duce cruciș peste piept și se leagă la spate; de regulă, este confecționat din mătase. Femeile în vârstă poartă *cârpă neagră*. Toate *cârpele* au *ciucuri* – franjuri legați artistic în diferite forme. Femeile tinere poartă la gât o salbă de mărgelile și o salbă de bani de argint cu efigia împărătesei Maria Tereza. Ca încălțăminte, femeile bătrâne poartă cizme negre, iar cele tinere cizme din piele de culori deschise, împodobite cu diferite flori.

Costumul bărbătesc este compus din izmene largi, făcute din 5-6 lați de pânză, cu diferite cusături și forme în partea de jos. Cămașa este lungă, încrețită la gât sub guler, la umeri și la mâneci. Umerii și manșetele (*pumnarii*), sunt cu modele, cu ață pe pânză de fuior de cânepă și cu fir sau tăietură pe pânză de bumbac. Cele cu ață prezintă o varietate de culori de diferite nuanțe, foarte plăcute. La bărbații vârstnici predomină culorile negru și albastru, celelalte fiind folosite foarte puțin sau deloc. La cele cu fir predomină auriul, iar la cele cu tăietură sunt din bumbac alb.

Laibărul este o vestă cu flori variate și cu nasturi din metal, numiți *bumbi*.

Pieptarul este un cojoc mic, fără mâneci, care se încheie lateral, sub braț.

Șuba cu șnur, realizată din lână țesută, are pe margini un șnur negru, lat de un centimetru. Majoritatea șubelor au și porțiuni de panglică tricoloră.

Cei mai înstăriți purtau peste șubă *buhai*. Șuba și *cioarecii* erau confecționați din lână țesută, dubită și albită de vestiții șubari din satul Sârbești, Județul Bihor.

Pălăria pentru vară este confecționată din paie, iar primăvara și toamna bărbații purtau o pălărie confecționată din păr. Iarna bărbații purtau căciuli.

Felul în care se îmbracă femeile și bărbații variază în funcție de anotimp, vârstă și împrejurări.

Turism

Cel mai important obiectiv turistic din Bocsig este *Castelul Karagheorghevici*, construit la mijlocul secolului al XIX-lea, în stilul Renașterii târzii.

Mormântul Rafiei Găluț din Bocsig a devenit un loc de pelerinaj pentru catolici.

În direcția Șilindia se găsesc dealurile cu vii și un traseu fantastic prin pădure.

Așezări dispărute

Contratău (*Kenderato*, *Kontrato*) – sat menționat documentar ca aparținând domeniului feudal Losonczy în 1479, 1553 și 1561; în anii 1605, 1608, 1614, 1642, 1650 și 1667 satul a aparținut domeniului Cetății Ineu. Evoluția demografică a localității este următoarea: 1720 – 7 familii; 1742 – 5; 1747 – 13; 1771-1776 – 63.

Rocsin (*Rokzyn*, *Prokszin*), a fost un sat menționat în veacul al XVI-lea, alcătuit din 32 de familii de iobagi și aparținând domeniului feudal Losonczy în 1553-1563. În anii 1601 și 1603 satul era cuprins în domeniul Toldy, în 1607-1608 în domeniul Kamuty, între 1626-1646 în domeniul Petnehazy. În anul 1732 este consemnată *pusta Rokszin* în domeniul ducelui de Mutina. În 1833 este din nou pomenită *pusta Prokszin*, iar în 1910 satul Rocsin avea 126 de locuitori.

Bibliografie

- Aradi Kozleni, Arad, anul XXXI, numărul 58, 10 martie 1918.
- Arhiva Școlii din Bocsig.
- Arhiva Parohiei Greco-Catolice Bocsig.
- Arhiva Parohiei Ortodoxe Bocsig.
- Arhiva Parohiei Ortodoxe Răpsig, Registrul intrări-ieșiri acte pe anii 1881-1890.
- Boia, Stelean Ioan, *Învățăământul românesc din părțile Aradului între anii 1918-1944*, în Ziridava, nr. XV-XVI, Arad, 1987.
- Boia, Stelean Ioan, *Rețeaua învățăământului românesc în părțile Aradului între anii 1919-1945, II. Structura învățăământului arădean. Rețeaua școlară*, în Ziridava, nr. XII, 1980.
- Bratu, Ioan, *Învățăământul secundar în Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș, 1918-1928*, vol. II, București, 1929.
- Cosma, Viorel, *Ion Vidu. 1863-1931*, Editura Casa Centrală a Creației Populare, București, 1956.
- Dilema, București, an VI, numărul 296, 1996.
- Frențiu, Vasile, *Monografia comunei Bocsig*, manuscris, 3 noiembrie 1976.
- Giurescu, Constantin C.; Giurescu, Dinu C., *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, Ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Albatros, București, 1975.
- Messian, Alexandru, *Rafla Găluț – fecioara stigmatizată de la Bocsig*, Editura Surorilor Laurentane, Baia Mare, 2013.
- Păcurariu, Mircea, *Scurtă istorie a Bisericii Ortodoxe Române*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2002.
- Pătrăuță, Teodor, *Ion Vidu și Astra*, în Aurel Ardelean (coord.), *Astra și arădenii ctitori de modernitate românească*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2018, pp. 214-219.
- Pătrăuță, Teodor, *O filă ruptă din istoria localității Bocsig*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. XI, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2016.
- Pătrăuță, Teodor, *Portul popular din satul Bocsig*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. XIV, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2019, pp. 329-332.
- Pătrăuță, Teodor, *Școala din Bocsig în context istoric regional*, în Analele Aradului, anul II, nr. 2, Arad, 2016.
- Popeangă, Vasile, *Învățăământul românesc din județul Arad între anii 1919-1924*, în Anuarul Liceului Pedagogic Arad pe anul școlar 1968-1969, Arad, 1969.
- Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din anul 1877*, în Vasile Popenagă, *Studii din domeniul științelor educației*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2007.
- Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară din zona Ineu-Buteni în anul 1877*, în Catedra. Culegeri de studii, Arad, 1976.
- Popovici, Doru, *Preste deal...*, Editura Facla, Timișoara, 1980.

Comuna Brazii

Ioan Tuleu

Denumiri

Brazii: Satu Rău, Szatero, Szaturoraj, Szaturo, Szatul Reo, Felsoray, Alsoray.

Buceava Şoimuş: Szollymos, Solymos, Solimosbucsa, Solimosfalwa.

Iacobini: Zoldes, Zeldes, Zeldesel, Zeldisor, Zeldefalu, Zewldes.

Mădrigeşti: Modirzest, Madrizesty, Madarsak, Madarsagfalwa, Felsomagyarest.

Secaş: Szakas, Szakacs, Alsoszakacs, Zekas, Kezepszew, Zykas.

Repere geografice

46°11'38" N, 22°19'39" E; altitudine: 255 m; suprafață: 121,67 km² (12.167 ha, din care 201 ha intravilan și 11.966 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Gurahonț la nord-vest, nord și est, comunele Petriș și Săvârșin la sud, Comuna Bârzava la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Brazii se află poziționată în estul Județului Arad, în sudul Depresiunii Gurahonț, la poalele vestice ale Măgurii Ciungani și la poalele nordice ale masivului Husu din nordul Munților Zărandului, în bazinul hidrografic al râului Sighișoara, și este formată din satele *Brazii* (reședință comunală), *Buceava-Șoimuș*, *Iacobini*, *Mădrigești* și *Secaș*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este conectată la cale ferată. Cea mai apropiată stație feroviară este gara Gurahonț, la aproximativ 5 km distanță.

Comuna este traversată pe o lungime de 17 kilometri de drumul județean DJ 708 Căpruța (ieșire din DN 7)-Dumbrăvița-Groșii Noi-Slatina de Mureș – *Mădrigești* – *Brazii* – Gurahonț – Iosaș – Pescari – Dieci – Cociuba – Berindia – Păulian – Sebiș (insertie în DJ 793), care face legătura între Valea Mureșului și Valea Crișului Alb, respectiv între drumul național rutier DN 7 și drumul național rutier DN 79A, traversând Munții Zărandului.

Satul *Iacobini* se leagă de satul *Brazii* prin drumul comunal DC 55A, satul *Secaș* se leagă de satul *Brazii* prin drumul comunal DC 56.

Satul *Buceava Șoimuș* se leagă de DJ 708 prin drumul comunal DC 55A, comunicând astfel cu satul de reședință al comunei.

Distanțe față de orașe: Arad – 115 km, Ineu – 52 km, Sebiș – 31 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 63 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Brazii* în 1479, *Buceava* în 1439, *Iacobini* în 1439, *Mădrigești* în 1441, *Secaș* în 1439.

La locul numit *Cotul Zeldişului* s-au descoperit câteva piese izolate aparținând neoliticului mijlociu. Într-o carieră de piatră de pe teritoriul satului s-a găsit un topor de piatră din epoca neolitică. De pe teritoriul satului *Iacobini* provine un topor mare din piatră, din epoca neolitică. La punctul *Cetățuie*, pe teritoriul satului Mădrigești, au fost culese în 1974 fragmente ceramice aparținând *Culturii Coțofeni*. Pe drumul spre Slatina au fost găsite în 1973 șase monede dacice de argint și aramă. Pe valea pârâului Dolcești există o mină care prezintă interes arheologic.

Brazii este menționat în 1510 ca făcând parte din domeniul Vărădiei, în 1551 din domeniul Petrovics, în 1555 din domeniul Losonczy. În 1612 *Brazii* este dania principelui Gabriel Bathory. Din 1732 intră în domeniul Mutina, pentru ca din 1760 să aparțină Erariului (instituție a statului austriac). În 1819-1821 Erariul vinde domeniul familiei Hampl. La începutul secolului al XIX-lea satul *Brazii* a fost mutat pe actuala vatră de la poalele *Deluțului*.

Buceava este menționat în prima atestare documentară din 1439-1441 ca aparținând domeniului Șiriei, deținut de Gheorghe Brancovici. În 1493 este menționat cneazul *Ștefan din Buceava*. La 1732 intră în posesia ducelui de Modena, după care în 1760 revine Erariului. În 1797-1801 Erariul vinde satul familiei Institoris.

Satul *Iacobini* face parte în 1439 din domeniul Șiria, care este făcut danie lui Gheorghe Brancovici. Din 1441 face parte din domeniul Marothy, apoi din 1445 din domeniul lui Iancu de Hunedoara. În 1464 aparține domeniului Bathory. În 1650 face parte din domeniul cetății Ineu. În 1732 intră în componența domeniului Mutina. Revine Erariului în 1760, care oferă satul spre vânzare în 1792.

Mădrigești apare în prima mențiune documentară din 1441 ca făcând parte din domeniul Șiriei. În 1455 face parte din domeniul lui Iancu de Hunedoara, în 1464 din domeniul Bathory, iar în 1552 din domeniul Losonczy. În 1630 aparține domeniului Peretsenyi. Din 1732 face parte din domeniul Mutina, dar revine Erariului, care vinde domeniul în 1819.

Secaș este donat în 1441 lui Gheorghe Brancovici. Din 1477 intră în domeniul Banffy, iar în 1506 face parte din domeniul Hunedoarei. În 1612 aparține domeniului Keresztessy, în 1649 domeniului Beniczky. Intră în 1732 în componența domeniului Mutina. Revine Erariului în 1760, care oferă satul spre vânzare în 1819.

În anii 1782-1784 au loc frământări ale iobagilor în legătură cu confiscarea pădurilor de către nobili. La *Mădrigești* vor acționa și lotrii conduși de *Petru Baci*. Răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan din toamna lui 1784 va cuprinde și satele comunei.

La Secaș se va organiza un important domeniu nobiliar: *Alodiu*

În anii '30 ai secolului al XIX-lea are loc un exod masiv de locuitori din Buceava, Șoimuș, Mădrigești, Satu Rău și Iacobini spre Podgoria Aradului.

La *Iacobini* sunt semnalate împotriviri la recrutările declanșate de revoluționarii maghiari în vara anului 1848. La *Buceava-Șoimuș* sunt executați un preot, un învățător și un pădurar de armata revoluționară maghiară. *Buceava* s-a aflat între cele 13 sate cărora li s-a dat foc de armata revoluționară maghiară – și a ars complet.

Locuitorii din *Brazii* și *Iacobini* se solidarizează cu memorandiștii români, considerând că „*Orice osândă s-ar da fruntașilor naționali judecați la Cluj, e osândă a neamului întreg*”. Din delegația care s-a dus la Viena cu memorandumul au făcut parte și locuitorii din Iacobini.

În 1920, la *Satu Rău* (Brazii), țăranii atacă conacul băncii croate.

La Secaș, în 21 ianuarie 1941, legionarii atacă postul de jandarmi.

Demografie

Brazii: 1715-1720 – 3 familii; 1742 – 8; 1747 – 13; 1771-1786 – 41; 1828 – 52; 1851 – 517 locuitori; 1857 – 335; 1869 – 322; 1880 – 243; 1890 – 249; 1900 – 263; 1910 – 276; 1922 – 240.

Buceava: 1525 – 9 familii la Buceava și 20 familii la Șoimuș; 1771-1786 – 3 familii; 1828 – 60; 1857 – 510 locuitori; 1869 – 496; 1880 – 563; 1890 – 484; 1900 – 560; 1910 – 487; 1922 – 484.

Iacobini: 1525 – 8 familii, 1715 – 1720 – 5, respectiv 3 familii; 1742 – 15; 1747 – 22; 1771-1786 – 48; 1828 – 110; 1851 – 370 de locuitori; 1857 – 706; 1869 – 681; 1880 – 605; 189 – 564; 1900 – 597; 1910 – 614; 1922 – 520.

Mădrigești: 1519 – 9 familii; 1715-1720 – 5, respectiv 4 familii; 1742 – 5 familii; 1771-1786 – 51; 1828 – 9 familii de țăranii și 6 familii de meșteșugari; 1857 – 537 de locuitori; 1869 – 523; 1880 – 546; 1890 – 596; 1900 – 757; 1910 – 616; 1922 – 571.

Secaş: 1525 – 11 familii; 1720 – 6; 1742 – 9; 1746 – 14; 1771 – 75; 1800 – 98; 1828 – 115; 1857 – 576 de locuitori; 1869 – 610; 1880 – 502; 1890 – 555; 1900 – 578; 1910 – 560; 1922 – 560.

Comuna Brazii: 1930 – 2.139 de locuitori; 1966 – 2.022; 1977 – 1.763; 1992 – 1.508; 2002 – 1.417; 2011 – 1.155, din care români 98,4%.

Economie

Satele Comunei *Brazii* au fost la origine de tip împrăştiat și s-au constituit în crânguri, de multe ori existând doar o singură familie.

La Iacobini și Buceava-Șoimuș existau în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea cuptoare de ardere a varului.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea a existat o mină de mangan la Buceava-Șoimuș.

Pe lângă agricultură, ponderi importante în economia comunei au avut industria materialelor de construcții, industria exploatarei și prelucrării lemnului.

CAP Unirea Brazii s-a constituit pe 19 noiembrie 1961.

Biserica

Biserica Ortodoxă Brazii

Până în 1844 documentele nu consemnează existența unei biserici în localitatea *Brazii*, credincioșii frecventând lăcașul de cult din parohia *Iacobini*. Actuala biserică, din lemn, care poartă hramul *Adormirea Maicii Domnului*, s-a construit în anul 1866, după mutarea satului pe vatra pe care se află astăzi. Biserica a deținut și o frumoasă colecție de icoane pe sticlă, acum în patrimoniul Mănăstirii din Gai.

La *Buceava* este menționat în 1525 un preot cu numele *Iankul*, iar în sat exista o biserică din lemn. Biserica actuală datează din secolul al XVIII-lea. Tradiția menționează că ar fi fost cumpărată în jurul anului 1865 de la Parohia Iacobini. Biserica a deținut o frumoasă colecție de icoane prăznicare.

În urbariul Cetății Șiria din 1525 este amintit printre contribuabili preotul *Teodor Stan* din Zeliș (Iacobini). La Iacobini exista în 1755 o biserică de lemn deja veche, cu hramul *Sfântul Nicolae*. În anul 1775 este sfințită noua biserică din lemn cu hramul *Sf. Teodor Tiron*, așezată pe o colină din capătul *Uliței de Sus*, care poartă denumirea *Morminții vechi*, dar este vândută în anul 1865 satului Buceava. Actuala biserică a fost construită din piatră, în anul 1861, și poartă hramul *Sf. Teodor Tiron*.

La *Mădrigești* exista încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea o biserică edificată în mod cert din lemn. În anul 1804 este înlocuită cu actuala biserică din lemn, cu hramul *Sf. Mc. Gheorghe*. De la biserica veche au fost mutate în cea nouă icoanele împărătești pictate în 1777 de zugravul *Iosif*. Un exemplar din *Cazania lui Varlaam* a fost semnalat și la Mădrigești.

În 1755 este menționată existența unei vechi biserici de lemn la *Secaș*, cu hramul *Sf. 40 de mucenici*, înlocuită în anul 1837 cu biserica actuală, edificată din piatră, cu hramul *Pogorârea Sf. Duh*.

Învățământul

Satul *Mădrigești* avea școală încă din 1786, înființată ca urmare a deciziei Comisiei Aulice din Imperiul Austro-Ungar. În anul școlar 1790-1791, în circumscripția școlară Bontești frecventau și copiii din Secaci, Mădrigești, Șoimuș, Buceava și Brazii. Localul inițial al școlii din Mădrigești a fost construit din pământ și lemn. Clădirea din piatră a școlii s-a ridicat în 1872. În 1877 învățătorul *Demetriu Popovici*, dascăl în Mădrigești, era salarizat anual cu 100 de florini și bunuri în natură.

La *Secaș* este menționat învățătorul *Teodor Mihulin* în anul școlar 1818-1819, care avea 42 de elevi. În anul școlar 1843-1844 au frecventat școala din Secaș 10 elevi din 56 de copii de vârstă școlară. Localul școlii a fost construit în 1871. În 1877 învățătorul *Ignatie Aramă* primea un salariu anual de 100 florini și bunuri în natură.

La *Iacobini*, în anul școlar 1822-1823 frecventau școala 16 copii *diligent* și 19 *neglijent*, iar în 1852 frecventau școala 46 de elevi. În 1877 în școala din Iacobini preda învățătorul *Petre Popovici*, care era salarizat anual cu 170 de florini și diferite bunuri în natură.

La *Buceava-Șoimuș*, în același an 1822-1823, un singur elev mergea la școală, dar la cea din Iacobini. Școala din Buceava-Șoimuș funcționa în 1877 într-o clădire închiriată. Învățătorul *Teodor Florescu* absolvise numai cursurile *triviale*, fiind salarizat cu 80 de florini pe an și bunuri în natură.

În 1852 existau la Secaș 49 de elevi, la Mădrigești 40 și la Brazii 38.

Conscripția școlară din 23 septembrie 1864 dă pentru școlile comunei următoarea situație: Iacobini – frecventau școala 21 de copii din 80 de vârstă școlară; Mădrigești – 17 din 62; Secaș – 27 din 81; Buceava-Șoimuș – 7 din 33.

În 1877 școala din Brazii funcționa într-o clădire închiriată, iar cheltuielile de întreținere erau suportate de românii din sat. Învățătorul *Traian Vesa* din Brazii primea ca salariu 80 de florini anual și diferite bunuri în natură.

În anul 1910, din populația totală, la Brazii erau 35,50% știutori de carte, la Iacobini 34,03%, la Mădrigești 18,22%.

Școala din *Brazii* încetează a mai funcționa după aplicarea Legii Aponyi din 1907.

Școlile din satele Comunei Brazii vor rămâne confesionale până după Marea Unire de la 1 Decembrie 1918. După 1920 vor funcționa școli de stat românești de 4 clase.

În perioada comunistă a funcționat o școală de 8 clase la Brazii. În anul 2017 funcționau 3 grădinițe de copii și 3 școli, dintre care 2 de patru clase – la Secaș și Mădrigești, și una cu 8 clase – la Iacobini. Există și un cămin cultural cu filiale în sate.

Tradiții și obiceiuri

Din perspectivă etnografică Comuna Brazii aparține zonei Zărand și subzonei Gurahonț. Există foarte mici deosebiri în datini, port, dans și lucrături populare față de Gurahonț.

În parcul care înconjoară clădirea primăriei (un vechi conac), se găsesc câțiva brazii seculari de la care derivă numele satului. În raza Comunei Brazii poate fi menționat castanul dulce care se găsește la izvorul *Valea Rea* și în locurile *La lac*, *Vârful Spiridon*, *Vârful Gurguiata*. Existența acestui element mediteranean presupune că zona are un climat blând. La Iacobini

poate fi întâlnită o veche moară de apă. Există pe teritoriul comunei un conac vechi, realizat în stil clasicist, care se remarcă prin frumusețea fațadei străjuită de 10 coloane cu elemente dorice, care închid o terasă spațioasă. Marginea șoselei spre Buceava este înconjurată de dealuri cu pante rezezi, iar la marginea șoselei se întâlnesc numeroase izvoare care dau naștere pârâului Buceava.

În satul Mădrigești se află o biserică din lemn cu hramul *Sfântul Mucenic Gheorghe*, construită în 1804 și mutată în actualul loc în 1842. Biserica are nava dreptunghiulară, la care se adaugă absida nedecroșată – unul din cele mai simple planuri de biserici de lemn din Țara Zărandului. Tencuielile interioare și exterioare, lărgirea ferestrelor și adăugarea unei uși noi pe latura de sus, la o dată necunoscută, au știrbit mult din originalitatea acestui monument de arhitectură tradițională. În felul său, turnul cu bulbi, de certă factură barocă, este singular la bisericile de lemn de pe valea Crișului Alb.

Dintre bisericile-monument se poate aminti și biserica de lemn *Sfântul Mucenic Dimitrie* de la Buceava-Șoimuș, monument istoric și de arhitectură datat din secolul al XVIII-lea, fără să se poată preciza data construirii, dar se știe că în 1775 era sfințită. Biserica provine din satul Iacobini, fiind strămutată în Buceava în 1867. Biserica este asemănătoare cu cea de la Brazii și conține o frumoasă colecție de icoane prăznicare în stil bizantin, cu o vechime de peste două secole, aparținând unui iscusit pictor anonim, probabil țaran. Tipologic, se înscrie într-o formă străveche și particulară a arhitecturii românești în lemn, aceea a unei corăbii cu capetele de apus și răsărit poligonale, cu trei și respectiv cinci laturi.

În satul Brazii există și un centru de informare turistică.

Turism

Comuna Brazii deține câteva obiective turistice interesante și atractive:

- *biserica de lemn Adormirea Domnului din Brazii*, construită în anul 1866; de formă dreptunghiulară; absida altarului este poligonală, cu trei laturi, și în prelungirea navei; pereții sunt tencuiți la exterior și la interior, inclusiv bolțile; învelitoarea acoperișului, ca și clopotnița, este din tablă.

Pe peretele de apus este un pridvor deschis; biserica a deținut o frumoasă colecție de icoane pe sticlă, aflată acum la Mănăstirea Gai.

- *biserica de lemn din Buceava-Șoimuș* – construcție din secolul al XVIII-lea; tencuielile de la pereți ascund orice inscripție și orice posibilitate de a constata dacă ulterior anului edificării s-au făcut și alte reparații (măriri de ferestre, străpungeri de pereți, ornamente crestate la portaluri); pe viitor, dacă se vor elimina aceste tencuieli, se vor putea desluși eventuale taine ascunse, inclusiv din domeniul picturii; valoarea excepțională a picturii, a monumentului în ansamblul său, sunt argumente care justifică intervenția de urgență a unei echipe de restauratori.

- *Biserica de lemn din Mădrigești* – datează din anul 1804.

Bibliografie

Godea Ioan, Medeleanu Horia, *Biserici de lemn din județul Arad*, ediția a doua, București, 2007.

Petranu, Coriolan, *Bisericile de lemn din județul Arad*, Tipografia și Institutul de arte grafice Ios. Drotleff, Sibiu, 1927.

Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din anul 1877*, în Vasile Popenagă, *Studii din domeniul științelor educației*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2007.

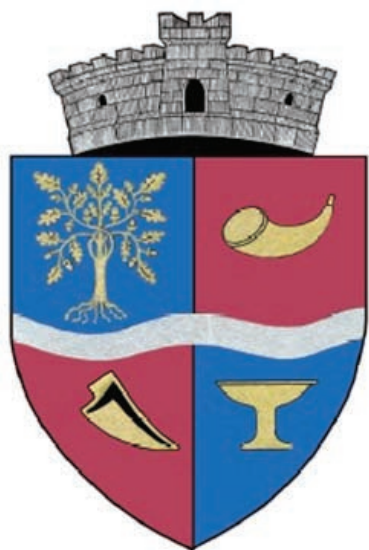
****Meleaguri arădene, Ghid turistic*, Arad 1972.

Comuna Buteni

Aurel Dragoș, dr. Corina Vașcă

Stema Comunei Buteni

Descriere

Stema Comunei Buteni se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, scartelat, tăiat de o fascie undată, de argint. În câmpul superior drept, pe albastru, este reprezentat un stejar de aur, cu ghinde, smuls. În câmpul superior stâng, pe roșu, este reprezentat un corn de aur. În câmpul inferior drept, pe roșu, este reprezentat un brăzdar de plug, de aur, așezat în bandă. În câmpul inferior stâng, pe albastru, este reprezentată o fructieră dacică, de aur. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Stejarul simbolizează bogăția silvică a zonei.

Cornul și brăzdarul de plug reprezintă principalele ocupații ale locuitorilor: zootehnia și agricultura.

Fructiera dacică se referă la istoria comunei și la descoperirile arheologice din zonă.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Buteni: *Buken, Buchyn, Bewken, Bothyanfalva, Bekeny, Buttyin, Körösbökény.*

Berindia: *Borosberend, Berinde.*

Cuied: *Kewed, Alsó, Felső, Kis, Pap, Drágánköved.*

Păulian: *Gosd, Govojdia, Livada* (în perioada comunistă: 1952-1996).

Repere geografice

46°18'55" N, 22°04'38" E; altitudine: 162 m; suprafață: 96,67 km² (9.667 ha, din care 383 ha intravilan și 9.284 ha extravilan, 2.497 ha din suprafața comunei fiind ocupată de păduri).

Vecinătăți: Comuna Bârsa și Orașul Sebiș la nord, comunele Dieci și Almaș la est, comunele Chisindia și Tauț la sud, Comuna Șilindia la vest.

Scurtă prezentare

Comuna *Buteni* se află poziționată în zona centrală a Județului Arad, pe valea de mijloc a râului Crișul Alb, la conjuncția Câmpiei de Vest cu Munții Zărandului și cu Munții Codru Moma, și este alcătuită din satele *Buteni* (reședința comunală), *Berindia*, *Cuied* și *Păulian*. Față de râul Crișul Alb și de Canalul Morilor satele comunei sunt amplasate astfel: Buteni și Cuied pe partea stângă, Berindia și Păulian pe partea dreaptă. Canalul Morilor începe din Crișul Alb, de la aproximativ 3 km est de Buteni, în amonte.

Formele de relief predominante sunt dealurile și colinele, cu vegetație bogată, pădurile alternând cu zone de pășune și culturi de cereale și pomi fructiferi. Clima este temperat-continentală, cu ușoare influențe mediteraneene.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Sebiș, la aproximativ 5 km de Buteni, 8 km de Berindia și 6 km de Păulian.

Prin satul *Buteni* trec drumul național rutier DN 79A Vârșand-Vârfurile, drumul rutier județean DJ 792C *Buteni* (ieșire din DN 79A)-*Cuied*-Luguzău-Șilindia-Târnova-Măderat-Pâncota-Caporal Alexa-Sântana-Curtici-Dorobanți-frontieră Ungaria, și drumul rutier județean DJ 793 Sinteia Mare (ieșire din DN 79A)-Șepreuş-Cermei-Avram Iancu-Vasile Goldiș-Beliu-Seliște-Cărand-Prunișor-Sebiș-*Buteni*-Chisindia.

Satul *Cuied* se leagă de satul Buteni prin drumul rutier județean DJ 792C *Buteni* (ieșire din DN 79A) – *Cuied* – Luguzău – Șilindia – Târnova – Măderat – Pâncota – Caporal Alexa – Sântana – Curtici – Dorobanți – frontieră Ungaria. Tot prin acest sat trece drumul rutier județean DJ 792B *Cuied* (ieșire din DJ 792C) – Hodiș – Bârsa – Sebiș – Donceni – Buhani – Dezna – Rănușa – Moneasa – limită Jud. Bihor.

Satele *Berindia* și *Păulian* sunt legate între ele prin drumul rutier județean DJ 708 Căpruța (ieșire din DN 7) – Dumbrăvița – Groșii Noi – Slatina de Mureș – Mădrigești – Buceava – Șoimuș – Gurahonț – Iosaș – Pescari – Dieci – Cociuba – *Berindia* – *Păulian* – Sebiș (insertie în DJ 793), și prin DJ 793 cu reședința comunală.

Distanțe față de orașe: Arad – 78 km, Ineu – 27 km, Sebiș – 5 km, Chișineu Criș – 58 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 79 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Buteni* în 1332, *Berindia* în 1473, *Cuied* în 1477 și *Păulian* în 1552.

La sfârșitul anului 2009, într-o gospodărie din mijlocul satului Berindia a fost săpată o groapă la adâncimea de 2,60 m. Aici au fost găsite elemente specifice habitatului neolitic: o vatră de foc rotundă (60-70 cm diametru), un topor neperforat confecționat din granit (19 cm lungime), și o grămăjoară de fragmente ceramice. Absența perforației la topor îl coboară mult în timp, la circa 6000 de ani î.H. Vestigiile bordeiului arată că locuitorii și-au întemeiat gospodăria în apropierea *Șângioarei (Singidava)*, un deal cu altitudinea de 240 m, situat în amonte de *Berindia*, unde *Cheile Cociubei* constituie prima poartă de intrare în Țara Zărandului dinspre amonte.

Muzeograful Nicolae Kiss de la fostul Muzeu Regional Arad, actualmente Complexul Muzeal Arad, a identificat în registrele de inventar ale Muzeului Național Maghiar din Budapesta informația că în anul 1873, într-un punct topografic neprecizat, în împrejurări și ele necunoscute, s-a recuperat de la o persoană (?) un număr de cinci monede din argint având o foarte mare vechime. Nefiind vorba de un tezaur compus din sute de piese numismatice care să tenteze specialiștii de a-l studia și publica, monedele de la Buteni au stat în depozitul muzeal budapestan circa o sută de ani fără ca cineva să le determine tipul și perioada în care au fost emise. Ele au atras atenția lui Nicolae Kiss, care a reușit în 1977 să studieze monedele *fondului Buteni*, determinându-le ca fiind *monede dacice de imitație a tetradrahmelor macedonene din argint, care aveau putere circulatorie în Dacia prestatală a secolelor III-II î.H., ele corespunzând anilor domniei regelui Filip al II-lea (356-336 î.H.)*. Extinzând aria cercetărilor în legătură cu monedele descoperite la Buteni, numismatul Alexandru Sășianu a mai identificat în 1980 încă 12 exemplare ale aceluiași lot, determinându-le ca fiind piese de factură dacică și celtică, precizând că se aflau în circulație în spațiul nord-dunărean, delimitat cronologic între ultimele două-trei decenii ale secolului al III-lea î.H. și prima jumătate a secolului al II-lea î.H. Descoperirea întâmplătoare din anul 1873 este atât de importantă din punct de vedere științific încât, datorită acesteia, *Comuna Buteni a devenit singura localitate de pe valea Crișului Alb care deține un astfel de tezaur numismatic ce figurează într-o*

lucrare enciclopedică națională. Existența unui tezaur monetar constituie un cert indiciu referitor la prezența unei așezări omenești cu o existență economică prosperă, care generase la rândul ei posibilitatea tezurizării veniturilor realizate.

Nu se știe deocamdată cât a reușit să dureze în timp enigmatică așezare dacică de la Buteni. Între aceasta și actuala comună există, este adevărat, un foarte mare vid istoric, în stadiul de acum al cunoștințelor noastre fiind imposibil de apreciat data reală a apariției acestei localități românești de pe valea Crișului Alb. Opinăm totuși că Buteni a existat cu multă vreme înainte de cele mai vechi atestări documentare cunoscute azi, cele din secolul al XIV-lea.

Satul Buteni făcea parte în 1387 din domeniul familiei nobiliare Losonczy. În 1484 aparținea domeniului nobiliar Békési. În 1510 era stăpânit de nobilii Simay. Buteni, denumit în documentele maghiare *Bekény*, a ajuns succesiv în posesia marilor familii nobiliare maghiare transilvănene, unele cu pretenții de deținere a puterii princiare: Kornis, Békési, Simay ș.a. După cum era situația socială de strictă dependență a populației față de proprietarii de drept, românii din Buteni au fost declarați iobagi, fiind împovărați cu întreaga serie a obligațiilor față de stăpânul feudal, sarcini a căror neîndeplinire se sancționa cu mare rigoare, constând din privațiuni de natură economică, dar și din dure pedepse corporale.

În 1525, 4 familii din Buteni aparțineau domeniului cetății Șiria. În 1555 *Valentinus* din Buteni era student la Universitatea din Viena. 4 sesii iobăgești din Buteni erau stăpânite de familia nobiliară Losonczy între anii 1551-1561. În 1574 satul se afla în posesia begului otoman Kurt. Se cunoaște că o parte din Buteni, numită *Satul Nou*, era în proprietatea pașalei Cseri bey la 1574, iar peste timp s-au perpetuat toponimele *Tăul Turcului*, *Izvorul Turcului* și *Calea Cailor*. În 1579 și 1597 satul Buteni este atestat ca făcând parte din domeniul Kornis. În 1590-1591 este supus unei conscrieri a administrației otomane. În secolul al XVII-lea este eliberat de turci, dar este jefuit de trupele otomane în mai multe rânduri. În 1645 localnicii din Buteni depun o plângere împotriva jafului turcesc.

La sfârșitul veacului al XVII-lea se instaurează administrația habsburgică. În anul 1799 Erariul oferă spre vânzare domeniul Buteni. În 1808 Buteni este menționat ca *oppidum* (*târg*) pe harta lui Lipszky. În 1824 domeniul Buteni a fost cumpărat de familia Dietrich.

În 1776 s-a născut József Anton Ioan de Habsburg de Lorena, fiu al împăratului Leopold al II-lea și fratele împăratului Francisc I (decedat în 1835). El a devenit Palatin al Ungariei în 1796, la vârsta de 20 de ani, demnitate pe care a păstrat-o până la moarte (1847). De numele lui se leagă construirea Canalului Morilor (1833-1840), al cărui acționar a fost, iar morile Siclău și Nădab au fost proprietatea palatinului. Dietrich József (1780-1855), își leagă numele de localitatea Buteni: cumpără printr-o licitație domeniul Buteni, Chisindia și Apateu, pentru suma de 101.195 de florini. Este unul dintre domnii *de pământ* care au pus umărul la construirea canalului. Moara de la Buteni i-a purtat numele. Urmașii lui Dietrich vând moara din Buteni magnatului Possert Ferenc. La finele secolului al XIX-lea moara trece la un nou proprietar: Juranyi Adolf; la moartea lui, în 1905, moara rămâne celor doi copii, Eduard și Ștefan. Astăzi moara este o ruină.

Un eveniment din existența satului Buteni cu totul demn de a nu fi dat uitării a fost înnobilarea în octombrie 1825 a doi frați, români de origine. Acordarea titlaturii nobiliare, ai cărei beneficiari erau frații gemeni *Brașovan – Gheorghe și Dumitru*, a fost o emanație directă a Înaltei Curți Imperiale de la Viena, iar actul oficial de înnobilare a purtat semnătura Înălțatului Împărat Francisc I, fapt ce dădea respectivului document o greutate și o valoare cu totul excepționale. O astfel de diplomă cu semnătura autografă a împăratului era un lucru cu totul și cu totul aparte, care impunea un deosebit respect și foarte mare considerație, fiind o veritabilă șansă a vieții pentru extrem de puținele persoane răsplătite astfel de împărat. Cei doi înnobițați erau de profesie *administratori financiari* în Buteni și au fost investiți cu *posesiunea satului Căcărău* (azi *Joia Mare*). Pe lângă alte avantaje, li s-a mai dat înghăduința imperială de a purta numele de *Brássay*, favoare de care ei și urmașii lor nu au fost prea încântați, semnând feluritele acte cu numele vechi de familie: Brașovan. În temeiul acestei titlaturi înalte, *Gheorghe Brașovan* a fost instalat director al școlilor reunite din întregul comitat, funcție în care s-a preocupat intens de sporirea numărului copiilor români care frecventau școala.

De personalitatea protopopului *Constantin Gurban* se leagă și episodul istoric de mare însemnătate al trecerii prin localitate a lui Nicolae Bălcescu, pe care l-a și găzduit în casa parohială, conform tradiției locale.

Cel dintâi tipar sigilar menționat are următorul text în limba maghiară: BUTYN M. VÁROS PECSÉTJE 1849 (*Sigiliul Târgului Buteni 1849*). Fapt

deosebit de important: al doilea tipar sigilar *are textul în limba română, cu litere latine* (nu chirilice!): *SIGILLUL ORAȘIULUI BUTENI 1868*. În partea centrală e înfățișată o biserică având o turlă înaltă, prevăzută cu un orologiu, iar la dreapta edificiului sacru mai figurează o troiță.

Judecătoria Districtuală a fost înființată la Buteni în 1872, în timp schimbându-și denumirile: Judecătoria de Ocol, Judecătoria Rurală. Pe lângă judecătorie funcționa și Biroul de Carte Funduară.

Una dintre adunările postelectorale de bilanț politic ale Partidului Național Român a fost organizată la Buteni într-una din duminicile lunii noiembrie a anului 1911. Iată descrierea acelei manifestări politice românești: *Cu trenul motor de la Arad au plecat spre Buteni Teodor Mihali, președinte al Clubului Deputaților Români și vicepreședinte al P.N.R. , Vasile Damian, deputatul ales al Băii de Criș, dr. Romul Velicu și Cornel Lazăr din partea ziarelor arădene «Românul» și «Tribuna». În gara Sebiș sunt întâmpinați de avocatul Aurel Grozda, care le adresase un cuvânt de bun sosire. Îi răspunde Teodor Mihali, după care oaspeții și gazdele, urcați în 20 de trăsuri, pleacă înconjurați și conduși de un mândru banderiu de călăreți și se îndreaptă către Buteni. După servirea unui mic dejun la avocatul Aurel Grozda, înalții oaspeți merg la biserică, la slujba oficiată de preotul Iuliu Bodea, administrator protopopesc. După slujbă, delegații P.N.R. și cei 1000 de oameni adunați se îndreaptă spre piața din fața «Băncii Codru», unde s-a desfășurat adunarea deschisă de preotul Iuliu Bodea. Apoi Teodor Mihali s-a referit la erorile mișcării naționale, la rolul deputaților români în parlament, la necesitatea acordării votului universal, la încercările de maghiarizare forțată, la viitoarea campanie de alegeri. La Buteni s-au primit telegrame de felicitare adresate adunării din partea lui Vasile Lucaciu, Iuliu Maniu, Vasile Goldiș, Terențiu Oprean (protopop din Cenadul Mare), și a deputatului Papp, de la Viena”.*

În anul 1912 a avut loc un alt eveniment la care au luat parte numeroși butinceni, deși faptele s-au întâmplat în orașul Arad. La începutul verii din 1912, în gazeta românească arădeană *Românul*, condusă de Vasile Goldiș, apăruseră la intervale de timp egale chemări adresate îndeosebi satelor și comunelor cu populație majoritar românească din comitatul arădean: *VENIȚI LA ARAD! VLAICU SBOARĂ!. FACEȚI SĂ RĂZBEASCĂ MAREA VESTE PRETUTINDENI!* Cei din Buteni și din împrejurimi care voiau să meargă la mitingul aviatic de la Arad puteau să plece din gara Sebiș cu

trenul ce pleca la ora 5⁵⁰ dimineața de la Brad, ajungând la 11⁰⁸ în Arad. În numărul de marți, 16 iulie 1912, la rubrica *Omagiu lui Vlaicu*, ziarul *Românul* menționează că în ziua zborului de la Arad inginerul Aurel Vlaicu a primit telegrame de felicitare expediate din Viena, Tileagd, *Buteni de Criș* și Sângeorgiul Român. La apelul ziarului *Românul* de a se colecta din Transilvania suma necesară construirii celui de al treilea prototip de aeroplan al lui Aurel Vlaicu, într-una dintre listele de subscripții figurează și butincenii Ion Sferdeanu, Ștefan Penuş și Arcadie Cacinca, iar din Hălmagiu dr. Teodor Papp (fiecare dintre aceștia a donat în parte câte 20 de coroane, dar aeroplanul *A. Vlaicu III* nu s-a mai finalizat, deoarece pe 13 septembrie 1913 inginerul aviator Aurel Vlaicu, în tentativa de a trece Carpații în zbor, a avut un accident la Bănești, lângă Câmpina (jud. Prahova), și a încetat din viață.

În Buteni, în timpul Primului Război Mondial au fost puși sub o permanentă observație a jandarmeriei maghiare dr. Aurel Grozda – avocat, Corneliu Vodă – învățătorul școlii confesionale, și preoții Florian Roxin și Iuliu Bodea. Chiar din prima lună a războiului, dintre ofițerii de rezervă au fost mobilizați aproape în exclusivitate intelectuali români și sârbi. În contextul închiderii unor școli românești, Ioan I. Papp, episcopul Aradului, a înaintat energice proteste Ministerului Maghiar de Interne, reușind în unele cazuri, nu prea numeroase, să obțină *absolvirea de obligațiile militare* a unor învățători din cadrul eparhiei arădene. Ca urmare a unui astfel de protest al episcopului au fost demobilizați învățătorii din Moșnița, Pecica și Buteni (în Buteni era dascăl *Corneliu Vodă*). Prin specificul profesiei sale, avocatul dr. Aurel Grozda a fost implicat în diferite procese, în calitate de apărător al românilor. El era considerat de autoritățile Comitatului Arad un foarte periculos adversar al Imperiului Austro-Ungar. Fără a se mai căuta capete de acuzare împotriva lui, a fost ridicat de la domiciliu și internat în lagărul de la Fertőrákos, lângă orașul Sopron. La fel de indezirabil a fost considerat de administrația austro-ungară și notarul român din Buteni *Alexandru Sirca*, despre care se spunea că nu dă dovadă de iubire a patriei în care s-a născut și că își face cunoscută public aversiunea față de regimul politic din acea vreme. De un tratament represiv a avut parte și *Florian Roxin*, părintele protopop al Butenilor. Cu toate că se situa în fruntea arhierilor din comitatul arădean, funcție care se cerea a fi respectată, s-a pus totuși la cale arestarea sa de către jandarmeria maghiară. În Joia Mare

a Săptămânii Patimilor, în timp ce citea Evanghelia a șaptea, în biserică s-a creat mare tulburare, venind în fugă un trimis al primarului de atunci al Butenilor, *Petru Ruja*, ca să-l anunțe să fugă și să se ascundă, că a venit o patrulă ungurească să-l prindă și să-l piardă. Credincioșii au făcut zid de apărare a preotului lor, exemplu ce trebuie cunoscut și de cei de astăzi, iar acesta a părăsit biserica și a fost ascuns de enoriașii săi.

Românii butinceni i-au ales ca delegați care să îi reprezinte la Alba Iulia, la 1 decembrie 1918, pe doctorul în drept *Aurel Grozda* și pe *Vasile Doncea*, econom, ambii făcând parte din cercul electoral al Iosașului, din fostul comitat al Aradului. Sub conducerea episcopului ortodox al Aradului Ioan Papp, biserica a avut reprezentanții săi în calitate de deputați de drept, grup compus din 17 protopopi, între care s-a aflat și *Florian Roxin*, protopopul de Buteni. Între organizatorii Adunării Naționale de la Alba Iulia se afla *Alexandru Horga*, fiu al unei familii de țărani butinceni, doctor în științe juridice și sublocotenent în armata austro-ungară. Acesta se înscriesese în Garda Națională Română din Cluj. Pentru zelul său patriotic *Alexandru Horga* a fost foarte apreciat de liderii Partidului Național Român Alexandru Vaida-Voevod, Iuliu Maniu, Viorel Tilea ș.a. Drept recompensă pentru modul excepțional de îndeplinire a misiunilor ce i-au fost încredințate, i s-a acordat pe o durată de doi ani o bursă pentru continuarea pregătirii juridice la Facultatea de Drept din capitala Franței. După ce a obținut titlatura de doctor în drept la Paris, i s-a oferit un loc în Baroul din Cluj. În orașul de pe Someșul Mic a devenit un avocat cu o foarte bună reputație. În anul 1930 s-a întors în localitatea natală, rămânând în mijlocul butincenilor săi până la sfârșitul vieții, după ce a cunoscut și viața în temnițele comuniste.

În aprilie 1919 armata maghiară a pătruns spre Buteni și Sebiș venind dinspre Arad și Chișineu Criș, și a instituit o atmosferă de teroare asupra populației române din zonă. Intrând în Buteni, soldații unguri s-au dat la sparger de magazine și jafuri. Între instituțiile atacate s-a numărat și banca evreiască, de unde s-au luat toți banii și apoi a fost distrus sediul. Ofensiva militară românească pe valea Crișului Alb a fost executată de regimentele 2, 3, 10 Vânători și 35 Infanterie *Dunărea*, care au reușit să cucerească trecătoarea de la Ciuci, punct considerat ca inexpugnabil de comandamentul de operațiuni al armatei maghiare. A urmat bătălia de la Buteni, în care ungurii au fost scoși din cuiburile de mitraliere după lupte grele, la care au luat parte toți gradații din cadrul celor patru regimente mai

sus menționate. Ca dovadă a aceluși episod stă căderea în bătălia din zona Buteni-Bârsa-Sebiș a colonelului *Constantin Păulian*, născut la Craiova.

După reorganizarea administrativă a fostului Comitat Arad, devenit județ, Buteni a fost declarat *plasă*, condusă de un pretor. În subordinea acestuia se afla Secția de Jandarmerie, compusă din posturi de jandarmi dislocate în fiecare comună.

Berindia este un sat atestat în 1473, 1477, 1613 și 1619. În 1633 satul Berindia este dăruit de principele Transilvaniei Gheorghe Rakoczy I familiei nobiliare maghiare Kornis. La sfârșitul secolului al XVII-lea Berindia a intrat sub administrație habsburgică. În 1732 satul Berindia era stăpânit de ducele de Modena. În anul 1804 Erariul vinde satul Berindia familiei Königsegg.

În timpul Primului Război Mondial satul de azi *Păulian* se numea *Govoșdia* (sau *Govojdia*). Denumirea *Păulian* a fost adoptată de localnici în anul 1919, în cinstea și în memoria colonelului *Constantin Păulian* (general *post-mortem*), căzut la datorie pe aceste locuri la 17 aprilie 1919, într-o ambuscadă organizată la o trecere peste un pod de un grup local de anarhiști fideli lui Kun Bela și condus de un oarecare *Vass* din Sebiș¹. În același an localnicii au cerut ca numele generalului *post-mortem* Păulian să fie atribuit satului, ceea ce s-a și petrecut. În epoca comunistă satului i se schimbă numele în *Livada*, derivat din activitatea economică principală a localității, una predominant agrară, pomicolă cu preponderență. După 1989 localnicii au cerut cu insistență revenirea la numele *Păulian*, ceea ce s-a și întâmplat.

Monumente istorice

În fața bisericii ortodoxe Buteni și în apropierea Primăriei Buteni a fost înălțat *Monumentul Eroilor din Primul Război Mondial*.

Muzeul de istorie, etnografie și artă din Buteni se află în parcul adiacent drumului spre Sebiș și a fost deschis în 1979. Piese expuse în muzeu (datând începând cu secolul II î.H.), sunt argumente ale dăinuirii noastre (a românilor), pe valea Crișului Alb. Costumele populare expuse – cu o vechime remarcabilă, având ca piesă de rezistență *cojocul înflorat*, vorbesc despre arta creației populare locale.

¹ A se vedea și ultimul paragraf din capitolul Istorie de la Comuna Almaș.

În zona limitrofă a DN 79A, în vestul localității Buteni, locul numit *Groși* adăpostește *ansamblul sculptural Mihai Bucurei*, care datează din 1985. Ansamblul se întinde pe circa 2 hectare și cuprinde sculpturile *Masa pentru amintirea străbunilor*, *Fereastra pentru Domul Iancului*, *Fântâna Iancului*, *Ultimul căzut*, *Sanctuarul*. Ansamblul sculptural figurează pe *lista monumentelor de artă, a monumentelor și ansamblurilor memoriale din zone protejate*. În arealul Comunei Buteni sunt 11 biserici (lăcașuri de cult). Localitatea Buteni are 3 biserici: biserica ortodoxă română, biserica romano-catolică și biserica baptistă; sunt lăcașuri cu o arhitectură reprezentativă, concentrate în zona centrală a satului, formată în mare parte din clădiri de dimensiuni apreciabile.

Demografie

Buteni: 1715 – 30 de familii; 1720 – 41; 1742 – 80; 1747 – 150; 1771-1786 – 205; 1800 – 309; 1828 – 516 familii de țărani și 10 de meșteșugari; 1834 – 581; 1851 – 2.954 de locuitori; 1857 – 3.149; 1869 – 3.313; 1880 – 2.769; 1890 – 3.034; 1900 – 3.245; 1910 – 3.628; 1922 – 3.083.

Berindia: 1715 – 7 familii; 1720 – 4; 1742 – 8; 1747 – 6; 1771-1786 – 25; 1828 – 52; 1851 – 437 de locuitori; 1857 – 274; 1869 – 311; 1880 – 271; 1890 – 317; 1900 – 283; 1910 – 283; 1922 – 364.

Cuied: 1715 – 12 familii; 1720 – 30; 1747 – 64; 1771-1786 – 156; 1828 – 274; 1851 – 1.427 de locuitori; 1857 – 1486; 1869 – 1755; 1880 – 1460; 1890 – 1537; 1900 – 1424; 1910 – 1723; 1922 – 1439.

Păulian: 2011 – 317 locuitori.

Comuna Buteni: 1930 – 5.399 locuitori; 1956 – 4.695; 1966 – 4.286; 1977 – 4.143; 1992 – 3.702; 2011 – 2.183.

Biserica

Biserica Ortodoxă Buteni

Atestată documentar la 1553, Parohia Buteni a existat și înainte de această dată. În conscripția efectuată de episcopul arădean Sinesie Jivanovici este consemnată o biserică veche, construită din lemn, sfințită în anul 1728,

cu hramul *Buna Vestire*, la locul numit *Măieriștea*. În anul 1755, în cătunul *Barda*, aparținător de Buteni, este sfințită biserica ortodoxă cu hramul *Sfântul Gheorghe* – o construcție din lemn. În anul 1755 se înființează *Protopopiatul de Buteni*, care cuprindea 88 de comune, cu 40 de biserici, 52 de parohii și 1997 de case. În anul 1802 protopopul Gavril Bucatoș a sfințit biserica din zid cu hramul *Buna Vestire*, pe al cărei loc ființează astăzi Casa de Cultură Buteni, administrată de Biserica Ortodoxă Buteni. Un alt protopop de Buteni, *Florin Roxin*, membru în Senatul României, a pus temeliiile clădirii bisericii ortodoxe actuale în 1927, sfințită în 1929. Lăcașul are dimensiunile unei catedrale, cu hramul *Buna Vestire*. În anul 1950 Protopopiatul Buteni se mută la Sebiș, unde funcționează și în prezent. Actualmente s-a păstrat un număr de patru parohii, în aceleași zone: a) *Dealul cu Orașul*; b) *Bodiș*; c) *Buia*; d) *Valea*.

Biserica Ortodoxă Păulian

Satul este amintit ca parohie încă din anul 1652. Nu se știe dacă biserica parohială din secolul al XVII-lea, construită în mod sigur din lemn, este sau nu este cea menționată în 1755 de episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului. La 25 noiembrie 1779 parohia obține aprobare pentru construirea unei noi biserici de lemn, care la anul 1783 a fost sfințită, hramul ei rămânând cel vechi. În 1906, în locul ei se construiește actuala biserică din zid (cărămidă și piatră), care este târnosită în anul 1970 de episcopul Teoctist Arăpașu (1962-1973). Din anul 1976 până în prezent preot paroh este Traian Pui.

Biserica Romano-Catolică Buteni

Este o clădire reprezentativă din punct de vedere arhitectural, edificată în 1817, purtând numele de *Sfântul Ioan Neponuk*.

Biserica Baptistă Buteni

În 1894 epitropul bisericii ortodoxe din Buteni, Teodor Sida, a cumpărat 2 Biblii – în limba română și maghiară, intrând în contact cu Janos Lajos, un baptist maghiar care cunoștea și limba română. În 1895 s-a format primul grup de 20 de credincioși, care se întruneau în casa lui Ioan

Popa din Buteni. Conducătorul grupului de convertiți a fost Teodor Sida, din 1896 serviciile religioase ținându-se în casa lui. În septembrie 1897 a avut loc primul botez, cu 19 convertiți. Teodor Sida a fost ordonat ca pastor în 1897, iar în 1898 s-au adăugat alți 50 de membri prin botez. În 1899 biserica baptistă din Buteni număra 74 membri. Numărul credincioșilor a sporit constant, astfel că biserica baptistă din Buteni număra 297 membri în 1914. În 1899 s-a construit primul lăcaș de închinare al bisericii baptiste, care a fost demolat în 1926, când s-a construit o clădire mult mai mare. În toamna anului 1900 a luat ființă la Buteni al doilea cor baptist din regiunea Aradului, primul dirijor fiind Vasile Berbecar. În 1912 s-a înființat fanfara bisericii baptiste.

Biserica baptistă din Buteni a ajuns un centru național, aici desfășurându-se mai multe congrese ale Cultului Baptist din România. În 8-10 iunie 1919 s-a ținut la Buteni congresul de constituire a Cultului Baptist din România. Tot la Buteni s-au ținut primul Congres al Uniunii Baptiste (14-16 februarie 1920), al treilea congres (28-30 septembrie 1922), al șaselea congres (22-25 septembrie 1925), al nouălea congres (24-26 noiembrie 1929), al 14-lea congres (8-9 noiembrie 1933). Tot aici, în toamna anului 1925 s-a ținut primul Congres al Tineretului Baptist din România.

Între 1997-2017 biserica a fost slujită de pastorul Cristian Rău. Actualmente este păstorită de Daniel Stoica (din 2019), și numără circa 200 de membri.

În secolul al XIX-lea localitatea Buteni a găzduit o *comunitate evreiască* semnificativă, care inaugura în 1863 prima *sinagogă*, ulterior fiind înlocuită cu una de dimensiuni mai mari, care astăzi nu mai există. Cimitirul evreiesc, amplasat la ieșirea din localitatea Buteni spre Bârsa, pe partea stângă, este dovada trecerii evreilor pe aceste meleaguri.

Seminarul Teologic Baptist Buteni (Daniel Stoica)

Înainte de anul 1918, cei care doreau să urmeze o școală teologică aveau de ales între două mari școli teologice: cea din Hamburg (Germania), și cea din Budapesta (Ungaria).

Între fondatorii seminarului din România se numără Radu Tașcă și Constantin Adorian, care s-au pregătit la școlile amintite. La Seminarul din Budapesta s-a pregătit Radu Tașcă, din Pecica, Jud. Arad, între anii 1907-1911, considerat *primul teolog baptist român*. La Seminarul din Hamburg s-a pregătit Constantin Adorian, între 1909 și 1911, trimis de Biserica Baptistă Germană din București.

Din motivul lipsei de slujitori cu o pregătire teologică temeinică, bapțiștii din România au resimțit nevoia unei școli teologice. În cadrul conferinței ad-hoc ținută pe 8-10 iunie 1919 la Buteni, frații din conducerea baptistă au subliniat necesitatea unei școli de pregătire și formare a unor viitori conducători și lucrători spirituali. Concretizarea acestei nevoi nu s-a putut realiza în acel an, nici în 1920. Dorința fraților bapțiști, odată cu Marea Unire, a fost de a obține libertatea cultului și a bisericilor baptiste.

Ideea unei școlii teologice a fost reluată și la primul congres al Uniunii Baptiste (Buteni, 14-16 februarie 1920), și s-a decis fondarea unei școli teologice. Cel care a luat cuvântul în această privință a fost Radu Tașcă, referatul fiind denumit *Școala de Misiune*. Un paragraf din acest referat: „*Această școală s-ar putea zidi la centru, sau în alt loc, unde frații vor afla de bine. În acest institut ar putea lua parte, acum la început aproximativ 10-15 persoane; timpul ar fi pe trei ani. Studenții ar studia în timpul săptămânii, iar Duminica și în timpul vacanțelor ar cerceta bisericile.*”

În urma susținerii acestui referat s-a cristalizat dorința unanimă de a înființa o școală biblică în care să fie pregătiți noi lucrători pe ogorul Evangheliei. Această dorință s-a materializat într-o hotărâre adoptată în unanimitate de congres.

Așa cum am menționat, deschiderea școlii nu a fost posibilă în acel an, dar în primăvara anului 1921 comitetul Uniunii s-a întrunit la București pe 24-26 martie, spre a interveni la Ministerul Cultelor pentru obținerea libertății religioase. În urma întocmirii și semnării memoriilor respective, 32 de membri ai comitetului Uniunii au discutat și au luat hotărârea ca în luna septembrie 1921 să se deschidă Seminarul Teologic Baptist la Buteni, Județul Arad, sub denumirea inițială *Curs de Biblie*. Cel care a insistat ca seminarul să înceapă în Buteni a fost Teodor Sida, el asigurând comitetul că se va îngriji de o desfășurare cât mai bună a cursurilor.

Din acel comitet de inițiativă au făcut parte păstorii Constantin Adorian, Vasile Berbecar, Radu Tașcă, Teodor Sida, Atanasie Pascu, Ioan Târban, Mihai Vicaș, Gheorghe Florian, Nicolae N. Petrescu, Teodor Brânda.

Încă din primăvara anului 1921 au fost selectați nouă păstori pentru a urma acest curs la Seminarul din Buteni. Aceștia au fost Ilie Mârza (sat Codru, Jud. Hunedoara); Dumitru Baban (sat Arabacii, Jud. Constanța); Gheorghe Olteanu (loc. Pecica, Jud. Arad); Teodor Pușcaș (sat Sânicolau, Jud. Bihor); Ioan Cristea (sat Roșia, Jud. Arad); Nicolae Iancu (sat Udrești,

Jud. Prahova); Loghil Motrescu (Com. Corcești, Jud. Storojineț); Avram Roșca (loc. Alba Iulia, Jud. Alba de Jos); Florian Țeț (sat Oșand, Jud. Bihor).

Conducerea Seminarului Teologic din Buteni era compusă atunci din Ioan R. Socaciu director, Vasile Berbecar și Ioan Popa. Ioan Popa se ocupa de predarea materiilor laice (istorie, geografie, română), iar Vasile Berbecar și I. R. Socaciu de materiile teologice. Printre materiile care au fost predate s-au numărat arheologia biblică, bibliologia, homiletica, exegeza Vechiului și Noului Testament, stilistica, dogmatica etc.

Condițiile în care se desfășura activitatea Seminarului din Buteni erau modeste. Cursurile erau predate în sala de jos a locașului de închinare, cazarea era oferită de familiile din biserică (Brânda, Sida, Doncea și Luguzan), iar masa era servită la o bucătărie comună, un fel de cantină.

După șase săptămâni de funcționare a cursurilor seminariștii și profesorii au fost izgoniți din Buteni de jandarmi. Cei nouă seminariști și corpul profesoral s-au mutat în Arad, în biserica baptistă din cartierul Pârneava. Aici seminarul a funcționat doar două săptămâni, autoritățile Aradului opunându-se la rândul lor.

Deoarece seminarul nu avea un local propriu de școală, președintele Uniunii Baptiste, Constantin Adorian, i-a chemat la București. Datorită acestor evenimente, în data de 2 noiembrie 1921 seminarul și-a reluat activitatea în Biserica Germană din București. Cursurile erau desfășurate în locașul de închinare, iar cazarea era într-o anexă a acestei biserici. Odată cu mutarea seminarului la București, celor nouă seminariști li s-a mai adăuga și Ioan Bododea (Com. Corbi, Jud. Argeș).

Până în 1924 seminarul a funcționat în clădirea Bisericii Germane. În 1923 Uniunea a cumpărat un teren în București, pe Strada Berzei nr. 29, și în anul 1924 s-a finalizat construirea clădirii pentru școală. Din anul 1924 până în 1941 activitatea seminarului a fost la acesta adresă, cu unele excepții, dar în 1941 clădirea a fost confiscată și cursurile suspendate.

În toamna anului 1946, odată cu înlăturarea dictaturii fasciste, conducerea cultului hotărăște reînceperea cursurilor, astfel că în acea toamnă studenții și-au reluat pregătirea, dar... la Buteni, deoarece căderea din București era ocupată. În acel an s-au înscris 35 de studenți, avându-i ca profesori pe I. R. Socaciu (director), Jean Staneschi și Alexa Popovici (secretar). Cursurile s-au desfășurat la Buteni timp de un an, până la

redobândirea imobilului din București, unde funcționează neîntrerupt până în prezent.

Învățământul

În 1555 a avut loc un fapt cu totul deosebit nu numai pentru Buteni, ci și pentru întreaga zonă a Munților Apuseni: se consemnează pentru întâia dată existența în rândurile studențimii Universității din Viena a unui tânăr student din zonă – *Valentinus de Buken*.

Școala confesională ortodoxă din Buteni a fost înființată în anul 1756. Conscripția din 1777 arată că la această dată școala funcționa de 21 de ani. În 1789 școala funcționa în local propriu, fiind frecventată de 18-24 de elevi, iar în 1791 învățător era *Ioan Popovici*. Secolul al XIX-lea oferă posibilitatea de a urmări mai amănunțit evoluția învățământului din Buteni. Iată câteva exemple: în anul școlar 1820-1821 – 27 de elevi în clasele I-III, în anul școlar 1823-1824 – 199 de elevi în clasele I-III, în anul școlar 1868-1869 – 80 de elevi în clasele I-III, în anul școlar 1917-1918 – 97 de elevi în clasele I-III. Cel mai vechi catalog existent în arhiva școlii din Buteni este din anul școlar 1893-1894, învățător fiind *George Popoviciu*.

Școala din Buteni avea un număr mare de elevi, astfel că în 1877 aici predau doi învățători: *George Popovici*, salarizat cu 252 de florini și bunuri în natură, și *Corneliu Crețiu*, salarizat cu 400 de florini. Școala din Buteni dispunea de o grădină de pomi pentru predarea cunoștințelor agricole.

Cel mai vechi catalog existent în arhiva școlii din Buteni este din anul școlar 1893-1894 (învățător fiind *George Popoviciu*).

În primii ani după Unire (1919-1922), școala încă își mai păstrează caracterul confesional, dar își schimbă denumirea, devenind *Școala primară națională română din Buteni*. Odată cu schimbarea numelui trece sub autoritatea statului. În anul 1948 școala primește o nouă denumire: *Școala elementară Buteni*. Matricolele școlare arată înființarea *Gimnaziului Unic Buteni* în anul școlar 1945-1946. Astăzi Școala Gimnazială Buteni are în instruire 143 de elevi în ciclul primar și 95 de elevi în ciclul gimnazial, iar în grădinițele cu program normal din Buteni și Păulian mai sunt 43 de copii. Structura personalului este următoarea: 33 de profesori calificați, 1 administrator auxiliar și 4 muncitori. Transportul elevilor din satele

aparținătoare este asigurat de microbuze școlare, aflate în administrarea Primăriei Buteni.

În 1791 s-a înființat școala românească din *Cuied*, la care învățau 22 de elevi în anul școlar 1823/1824. Localul școlii a fost construit în 1855. Școala posedă și o grădină cu pomi. Învățătorul *Pavel Crocnanu* avea în 1877 un salariu anual de 150 de florini și diverse bunuri în natură.

Localul școlii din *Berindia* s-a construit în 1861. În sat erau 59 de copii care trebuiau să frecventeze școala în anul 1877. Învățătorul *Ștefan Bărbătei* avea un salariu anual de 60 de florini, la care se adăugau diferite bunuri în natură, precum și dreptul de a folosi 6 iugăre de pământ din averea obștească.

Personalități

Teodor Hălmăgean (1890-1976), născut în Buteni, și-a legat numele de introducerea cinematografului pe valea Crișului Alb. A cumpărat în 1920 un aparat de proiecție, astfel că locuitorii din Buteni au văzut fotografiile mișcătoare după numai 25 de ani de la prima proiecție realizată de frații Lumiere în 1895. Și-a transformat casa în sală de cinema – *Cinematograful Florica*. Teodor Hălmăgean a fost și fotograf, ceasornicar, șofer și fierar. Este înmormântat în cimitirul din Buteni.

Simion Moț (1894-1982), născut în Buteni, a urmat școala primară în localitate (1900-1906), satisface serviciul militar în armata austro-ungară în timpul Primului Război Mondial. În martie 1915 cade prizonier în mâna rușilor, unde petrece următorii 4 ani. În decembrie 1922 pleacă în SUA. Reîntors la Buteni, începe să picteze. În 1955 are prima expoziție de pictură la Buteni. În 1970 se apucă de scris, îmbinând istoria locală cu autobiografia, într-o lucrare publicată postum: *Cronica de la Buteni*. Anul 1975 îi aduce afirmarea prin expoziția plastică (61 de lucrări), organizată la București, în sala de marmură a Casei Scriitorilor.

Ilie Ardelean (1905-1999), face școala primară în satul natal (Buteni), liceul la Lipova și facultatea de chimie la Cluj. Tânăr profesor de chimie, se angajează la Liceul Comercial de Băieți din Arad. Devine un bun orator și scrie articole pe teme diverse – *Originea statelor*, *Drumul spre bogăție și putere*. În perioada 1930-1938 are o colaborare rodnică cu ziarul *Românul*, timp în care ocupă și funcția de redactor al cotidianului arădean.

Veselina Clepea (1921-1996), născută în Buteni, s-a format la școala primară din sat, urmând apoi 4 ani de pregătire profesională în Arad, în domeniul artelor plastice. Prezintă prima expoziție de pictură în 1959, la Biblioteca Publică din Sebiș. Urmează alte expoziții în Buteni, Ineu, Oradea și București. În perioada 30 ianuarie – 15 februarie 1976 sala Forum din Arad îi găzduiește o expoziție personală (36 de tablouri). Multe dintre tablouri au intrat în patrimoniul Căminului Cultural Ion Vidu din Buteni.

Ovidiu Someșan (născut în 1945, Buteni), poet, filosof, este absolvent al facultății de filosofie din Cluj-Napoca, promoția 1968. Din anul 1995 este membru al Uniunii Scriitorilor din România. A publicat următoarele cărți: *Poveste neterminată* (poezie), București, 1989; *Prezentul de mâine* (poezie), București, 1991; *Colțul cu jucării* (poezie), în volumul *Exil în Ithaca*, Munchen, 1991; *Luciditatea iluziei* (poezie), Arad, 1994; *Anotimpul OZN-urilor* (proză), Arad, 1995; *Și totuși Singidava* (proză), Arad, 2009; *Singidava* (proză), ediția a II-a, Cluj-Napoca, 2011; *Cronica de la Buteni* (proză), Arad, 2015.

Economie

În secolul al XVIII-lea Buteni se îndrepta spre urbanizare, aici activând o seamă de meșteșugari breslași: curelari, pielari, croitori, blănari, cizmari, măcelari, meserii care tindeau să ajungă, ca însemnătate, prelucrarea lemnului, îndeletnicire care de foarte îndelungată vreme era ocupația definitorie a localnicilor. De asemenea, Buteni mai avea și reputația unei localități în care an de an se obțineau, cantitativ, recolte semnificative de prune. Pașii timpurii ai Butenilor spre stadiul de localitate cu caracteristici specifice orașelor sunt concret marcați prin două dovezi specifice: tiparele sigilare din anii 1849 și 1868.

Referitor la evoluția Butenilor spre condiția de localitate cvasiurbană stau mărturie datele elocvente ale conscripției din anul 1828. Dintre cele 172 de localități ale Comitatului Arad, numai 11 aveau mai mult de una mie de locuitori. Butenii se afla între acestea și, în același timp, se situa în grupul celor șase localități în care existau peste 300 de vaci, și în al celor zece așezări care posedau peste 150 de juninci și mai mult de 40 de cai (trebuie să menționăm aici că în 51 de localități nu exista nici măcar un cal).

Dintre cei 1.003 locuitori ai Butenilor menționați în conscripție, 518 erau agricultori, iar meșteșugari breslași erau 10, câtă vreme în 53 de comune nu exista niciun breslaș, iar în alte 34 erau între unu și nouă meseriași. Și în privința suprafeței agricole Buteni se situase tot între cele zece localități care posedau peste 2.800 de *măsuri de pojon* (pojon – unitate de măsurare a suprafețelor), având 2.824 de asemenea suprafețe arabile.

Rezultă cu limpezime că în acel timp Buteni se situase la toate capitolele în grupul primelor zece localități bogate ale comitatului, evoluție ascendentă promițătoare pe calea urbanizării, însă aceasta a fost încetinită de nefericita neracordare a așezării la calea ferată Arad-Brad, care a favorizat Sebișul în detrimentul Butenilor. În planificarea traseului viitoarei căi ferate Arad-Brad *Comuna Buteni figura ca beneficiară de racordare la linia ferată*. Deși fusese stabilit chiar și locul viitoarei gări, proiectul a fost modificat la presiunile făcute de influentul mare proprietar și politician Wenckheim, astfel că Buteni a fost exclus din rândul localităților care urmau a fi situate pe *drumul de fier*.

Populația comunei lucrează preponderent în agricultură, terenurile arabile ocupând o suprafață de 2.822 de hectare. Pentru creșterea animalelor (bovine, ovine, porcine, cabaline), sunt destinate 3.206 hectare de pășuni. Structura economică mai cuprinde și alte activități economice, precum comerțul, prelucrarea lemnului, transportul de mărfuri și meșteșugurile tradiționale. La nivelul Comunei Buteni industria ușoară beneficiază de personal calificat în prelucrarea lemnului, a pieilor (tăbăcării), industrie alimentară, turism, comerț și servicii. În comună sunt asigurate servicii bancare, poștale, comerț cu amănuntul.

În Comuna Buteni, asistența medicală este asigurată de 3 medici și 4 asistenți, în 3 cabinete medicale individuale. Activitatea medicală se desfășoară în Dispensarul Buteni (2 cabinete), și Dispensarul Cuied.

Primăria Buteni are serviciu de asistență socială deservit de un funcționar public.

Tradiții populare

Localitatea Buteni are o merituosă tradiție pe linie muzicală, dispunând de un cor renumit pe plan național, în cei peste 90 ani de activitate câștigând numeroase premii și evidențiindu-se prin repertoriu și calitatea

interpretării. Pe lângă Căminul Cultural, în afara celor 100 de coriști, mai activează o fanfară compusă din 45 persoane, o orchestră populară, grupuri vocale etc., încât se poate spune că aici toți oamenii cântă. Alături de faima cântecului, a străbătut întreaga țară frumusețea portului popular butincenesc, creație a meșterilor populari locali, care transmit din generație în generație arta țesutului, a cusutului, a broderiei, a renumitelor cojoace și șube răspândite în toată valea Crișului Alb.

Dintre tradițiile populare păstrate cu autenticitate poate fi amintit un obicei după care primăvara fiecare poartă este împodobită cu *armindeni* (crengi de tei cu frunze verzi), simbol al dragostei oamenilor față de rodul pământului.

Sport

Localitatea Buteni dispune de un stadion în suprafață de 0,5 hectare pe care se desfășoară activități sportive.

La nivelul comunei activează echipa de fotbal *Crișul Alb*, în categoria județeană *Onoare*.

Unitățile școlare dispun de un teren de sport în suprafață de 1.600 m², cu înveliș asfaltic, pe care elevii desfășoară activități sportive precum fotbal, handbal, baschet, volei etc.

Turism

Patrimoniul turistic al Comunei Buteni este remarcabil, iar resursele turistice tropice și antropice compun o bogată și diversificată ofertă turistică.

Canalul Morilor și priza de captare a apei din Crișul Alb, la locul numit *Zugău*.

Heleșteul Cuied, din plantația de meri a fostului I.A.S. Ineu, amenajat ca o oază de agrement turistic, oferind posibilități de cazare și de petrecere a timpului liber.

Pentru împătimiții de vânătoare, zona administrată de Ocolul Silvic Buteni și Ocolul Silvic *Codrii Zărandului* Sebiș deține un potențial cinegetic

bogat și variat (fazani, iepuri, căpriori, mistreți, vulpi, lupi). Servicii turistice de cazare și masă oferă pensiunea agroturistică *Elim*, în vecinătatea prizei de capturare *Zugău*, situată pe malul stâng al Crișului Alb.

Bibliografie

- Ban, Livius, *De la ruină la glorie*, Editura Carmel Print, Arad, 2004.
- Bunaciu, Ioan; Bunaciu, Otniel, *Istoria răspândirii credinței baptiste*, Editura Universității din București, București, 1997.
- Bartoș, Grigore *Aspecte militare ale revoluției de la 1848-1849 în arealul Munților Apuseni*, în *Munții Apuseni*, I, Oradea 1995.
- Bejan, Corina *Protopop stavrofor Petru Bejan*, Arad, Vasile Goldiș University Press, 2010.
- Bejan, Petru; Bejan Vașca, Corina, *Dr. avocat Alexandru Horga – membru al Gărzilor Naționale Românești din Transilvania*, în *Românul* (serie nouă), nr. din 10.X.1999.
- Ciuhandu, Gheorghe *Românii în istoria Aradului acum două veacuri*, Arad, Diecezana, 1940, pp. 199-200 (Conscripția locuitorilor din districtul Jenoviensis, anul 1746, satul Buttyen).
- Cuțaru, Caius *Activitatea episcopului Ioan Ignăție Papp în perioada premergătoare Marii Uniri*, în vol. *Aradul și Marea Unire*, Editura Universității Vasile Goldiș, Arad, 1999.
- Deliu, Zaharia Ionuț, *Monografia Bisericii Baptiste Buteni*, teza de licență la Institutul Teologic Baptist de Grad Universitar, București, 1995.
- Ferenczi, Jacob, *Dicționarul familiilor ardelene înnobilate*, Baia Mare, 1968.
- Jurcoi, Emanuel, *Granițele timpului*, Arad, 2017.
- Kiss, Nicolae *Răspândirea monedelor geto-dace pe teritoriul județului Arad*, Ziridava, VIII, Arad, 1977 .
- Lazăr, Ioachim *Adunarea populară de la Buteni din anul 1911*, în Ziridava, XXIII, Arad, 2002.
- Mariș, Daniel; Colta, Teodor Ioan, *Constantin Adorian – un lider baptist român vizionar*, Editura Carmel Print, Arad, 2015.
- Mărghitan, Liviu, *Aurel Vlaicu, Asociațiunea ASTRA și Aradul*, Timișoara, Editura Mirton, 1994.
- Nicolae, Eugen, *Buteni*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București, Editura Enciclopedică, 1994.
- Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din 1877*, în Vasile Popeangă, *Studii din domeniul științelor educației*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2007.
- Popovici, Alexa, *Istoria bapțiștilor din România (1856-1989)*, ediție revizuită, Editura Făclia, Oradea, 2007.
- Sășianu, Alexandru, *Moneda antică în vestul României*, Oradea, Editura Crișana, 1980.
- Someșan, Ovidiu, *De la Bucin la Buteni*, Arad, 2005.

Comuna Cărand

dr. Rodica Colta

Denumiri

Cărand: Kiskárand, Nagykárand, Hévízkárand, Puszta nagykáránd, Toplicza Kárand.

Seliște: Zeeh, Márkaszék, Bélmárkaszék, Seicu, Sàc.

Repere geografice

46°26'25" N, 22°03'25" E; altitudine: 172 m; suprafață: 38,13 km²
(3.813 ha, din care 148,25 ha intravilan și 3.664,75 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Archiș la nord, Orașul Sebiș la est și sud-est, Comuna Bârsa la sud, Comuna Bocsig la sud și la sud-vest, Comuna Beliu la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Cărand este situată în partea de nord-est a Județului Arad, la poalele dealurilor piemontane care premerg masivul muntos Codru Moma, la sud-vestul acestui masiv muntos, și se compune din satele *Cărand* (reședință comunală), și *Selișteea*. În satul Cărand a fost cuprins și fostul cătun *Toplița*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație feroviară fiind gara Sebiș, la aproximativ 11 km.

Prin ambele sate ale comunei trece drumul rutier județean DJ 793 Sinte Mare (ieșire din DN 79A)-Șepreuș-Cermei-Avram Iancu-Vasile Goldiș-Beliu-*Selișteea-Cărand*-Prunișor-Sebiș-Buteni-Chisindia. Prin satul Cărand trece și drumul rutier județean DJ 793A Beliu (ieșire din DJ 793)-Tăgădău-Comănești-Hășmaș-Groșeni-Archiș-Nermiș-*Cărand* (insertie în DJ 793).

Distanțe față de orașe: Arad – 82 km, Ineu – 27 km, Sebiș – 10 km, Chișineu Criș – 57 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 94 km.

Istoric

Prima atestare documentară a satului *Cărand*, în forma *Kárand*, datează din anul 1429. Cât privește satul *Selișteea*, cunoscut odinioară sub numele de *Sâc*, el apare pentru prima oară consemnat în conscripția din anul 1552 a Comitatului Bihor, în forma *Zeeh*.

Cele mai vechi urme de locuire în Zărand și în sudul Județului Bihor datează din epoca pietrei cioplite. Vestigii arheologice din paleoliticul timpuriu (cca. 2.000.000 – 100.000 î.e.n.), au fost descoperite pe terasele înalte din împrejurimile Gurahonțului, ca din paleoliticul mijlociu și târziu să vorbim deja despre grupuri umane numeroase (Zimbru, Rostoci,

Valea Mare, Iosășel, Beliu etc). În neolitic așezările au acoperit întreaga Țară a Zărandului, săpăturile arheologice de la Vârșand, Pâncota, Ciuntești, Comănești scoțând la iveală piese ceramice, unelte de pescuit și de vânatoare aparținând *Culturii Tisa* (cca. 2800-2500 î.e.n.), dotări proprii vechii populații preindo-europene. Urme din această perioadă au fost descoperite în Cărand pe botul de deal *La Cărmăzel*, unde s-au găsit fragmente ceramice, silexuri și chirpic aparținând *Culturii Tisa II*.

O mărturie a prezenței tracilor în teritoriul dintre Munții Apuseni și Tisa o reprezintă ceramica neagră canelată, găsită în săpăturile efectuate aici. Istoricii români și străini localizează *Cultura Villanova* în vestul României, considerând că din Crișana ea s-a răspândit până în Tracia propriu-zisă. Începând cu secolul al IV-lea î.e.n. se trece la civilizația dacică de tip *La Tène*, ca din secolul al II-lea î.e.n. să vorbim despre o civilizație dacică ajunsă la deplină maturitate. Odată cu creșterea economică, dacii vor bate moneda proprie. Din secolul al II-lea î.e.n. datează monedele de tip *Toc-Chereluș*, aria de circulație fiind Munții Apuseni-Mureș-Crișul Negru-Tisa.

Ocupația romană s-a oprit la sud de Mureș, iar în Zărand s-a limitat la jumătatea estică, corespunzătoare cursului superior al Crișului Alb, unde existau numeroase așezări miniere.

Nevoia imperiului roman de a asigura granița de pe Mureș și de a ridica o fortificație de apărare a zonei miniere s-a materializat în construirea unor valuri paralele de pământ. Unul dintre aceste valuri de pământ, numit de localnici *Troianul*, străbătea depresiunea Zărandului pe linia Iercoșeni-Mănerău-Răpsig-Seliște-Archiș-Comănești – și în continuare spre Beiuș. Un rol important l-a avut *Troianul* și în timpul ducatului lui Menumorut (sec. IX-XI), când a fost întărit de locuitorii satelor în zona Iercoșeni, Răpsig, *Seliște*. Alături de *Troian* e existat și un alt val de pământ întărit cu lemn și cu șanț, numit de localnici *Bălhrad*, care începea în zona piemontală a Munților Codrului, în pădurile din preajma satelor Nermiș, *Cărand* și Prunișor, traversând valea Teuzului în dreptul localității Ignești, de unde se îndrepta spre sud, urmând culmea împădurită a *Dealului Bălhrad* din apropierea orașului Sebiș, ca să își piardă urma în valea Deznei, la *Strâmturi*. Șanțul acestei construcții de pământ era situat spre vest, iar valul spre est, fortificația fiind menită să apere partea deluros-muntoasă estică a Zărandului de atacurile venite dinspre șesul vestic. În punctul situat pe

Dealul Bălhrad, la Sebiș, s-a descoperit, alături de ceramică românească și de urmele de incendiere, și o piesă de podoabă, de posibilă proveniență bizantină.

Pe ruinele ducatului lui Menumorut a luat ființă în a doua jumătate a secolului al XI-lea un *comitat castrens (de graniță)*, și o episcopie catolică. Organizarea comitatului și instituirea controlului regatului și al bisericii catolice asupra acestui teritoriu nu a putut desființa vechile instituții românești din Crișana. În secolele XIII-XIV românii din Bihor erau organizați în districte autonome, în *țări*, conduse după principiile unui vechi drept românesc (*antiqua lex districtuum valachicalium*), populația având în frunte *cnezi* și *voievozi*, cu drept de judecată dat de *jus valahicum*. Între voievozii români din Bihor s-au numărat și *Ioan* și *Gheorghe* în Cărand (1553).

Printre *pertinențele (districtele)*, care existau în secolul al XVI-lea în sudul Bihorului se număra și Beliu, care avea în componență satele Secaci, Agriș, Tăgădău, Neagra, Hășmaș, Groșeni, Bârzești, *Cărandul Mic* și *Cărandul Mare*, Nermiș, Voivodeni. Districtul Beliu, cu toate satele aparținătoare, a făcut parte din marele domeniu al Episcopiei Catolice din Oradea. După înfrângerea Ungariei de turci în 1541, Crișana, Sătmarul și Maramureșul istoric vor trece la Principatul Transilvaniei. Prin preluarea puterii de către protestanți, Episcopia Catolică din Oradea și-a încetat existența, iar în 1557 și-a pierdut și proprietățile. Unele sate vor intra în posesia unor familii nobiliare prin donație princiară. Un exemplu este satul *Sâc*, care în anii 1579-1597 a făcut parte din proprietățile familiei Kornis. O situație mai exactă a satelor din domeniul Beiuș, de care țineau *Cărandul* și *Sâcul*, apare în urbariul din 1600. Obligațiile ce reveneau țăranilor erau mult mai numeroase față de cele stipulate de episcopia catolică în 1548, nobilii având pretenții tot mai mari.

În chiar anul eliberării Bihorului de sub turci, Episcopia Catolică s-a reinstalat în Oradea și în vechile sale drepturi, iar împăratul Leopold I, prin diploma leopoldină din 24 nov. 1693, i-a restituit toate proprietățile pe care le-a stăpânit în trecut. Ca mod de organizare administrativă, în anul 1721 provizoratul Beiuș, care era parte din domeniul episcopal, avea în subordine 6 șpanate, conduse de câte un *șpan*, între care și Șpanatul de Groșeni sau Beliu. Șpanatul de Beliu figura la conscrierea din 1721 cu 20 de sate, de la Hodișel la Cărand, și încă 10 *predii*. Pe domeniul Beliu, în majoritatea satelor, pământurile au fost date de episcopie în folosința țăranilor. Între

populația satelor și episcop a existat o înțelegere în privința obligațiilor feudale, care erau stabilite *in bani, în natură și în muncă*. Din 1749, odată cu numirea unui alt episcop, obligațiile răscumpărate au fost mărite. Aceste abuzuri au stat la baza mișcărilor țărănești din anii 1749-1751, la care au luat parte și locuitorii districtului Beliu. Nemulțumiți, țăranii au trimis de trei ori delegați la Viena, la împărăteasa Maria Tereza, cu petiții. Procesul-verbal de anchetă din 20 martie 1750 conținea răspunsurile țăranilor iobagi din cele 23 de sate din domeniu Beliu, între care și *Sâc (Seliște)*. Nemulțumirile țăranilor vor duce la introducerea urbariilor și, în final, în urma revoluției din 1848, la desființarea iobăgiei.

În anul 1860 au fost colonizați slovaci din Șomcuta Mare și Aleșd, de religie catolică, care și-au construit case în cătunul *Toplița*, plasat pe drumul dintre Cărand și Prunișor, în partea Cărandului. Ei s-au ocupat cu defrișările de pădure și cu fabricarea cărbunelui de lemn. Până în 1935 în Toplița au locuit numai slovaci. Fiind de religie romano-catolică, au frecventat biserica din Buteni. Preotul catolic venea în colonie numai pentru înmormântări. După 1935 s-au așezat în cătun și români, și au început să apară căsătoriile mixte, rezultatul fiind că o parte din slovaci au fost asimilați. La acest lucru a contribuit și faptul că slovacii din cătunul *Toplița-Cărand* au frecventat după 1951 școala românească. În 1982 în Toplița s-au recenzat 27 de case, localul școlii și 76 de locuitori (30 de români și 45 de slovaci).

După izbucnirea războiului o parte din locuitorii satelor Cărand și Seliște au fost mobilizați și trimiși pe front. În 1916, din Cărand au fost mobilizați 145 de locuitori, din care 137 au fost trimiși pe front; 18 au murit, 25 au fost răniți, 30 au rămas invalizi și 5 au fost dați dispăruți. Din Seliște au fost trimiși pe front 90 de locuitori, din care 8 au murit în război, 18 au fost răniți, 16 au rămas invalizi și 4 au fost dați dispăruți.

În *Cărand*, suprafața totală expropriată de la Episcopia Romano-Catolică a fost de 2.678 de iugăre și 1.535 de stânjani, din care 1.297 stânjani de pădure. Pământul expropriat a fost repartizat astfel: teren de cultură la 166 îndreptățiți din Cărand – 388 de iugăre; locuri de casă la 135 îndreptățiți din Cărand – 33 de iugăre și 1.200 de stânjani; interese generale Cărand – 75 de iugăre și 400 de stânjani; pășune comunală Cărand – 533 de iugăre și 912 de stânjani; pădure comunală Cărand – 1.163 de iugăre.

În satul *Sâc (Săliște)*, suprafața expropriată de la Episcopia Romano-Catolică a fost de 1.211 iugăre și 493 de stânjani. Pământul expropriat a fost

repartizat astfel: teren de cultură la 39 de țărani – 71 de iugăre și 1.300 de stânjeni; locuri de casă la 62 de îndreptățiți – 16 iugăre și 1.293 de stânjeni; interese generale – 94 de iugăre și 279 de stânjeni; pășune comunală – 651 de iugăre și 206 stânjeni; pădure comunală – 377 de iugăre și 615 stânjeni.

După intrarea României în război, cei apti de luptă din toate satele din zonă au fost mobilizați și trimiși pe front, mulți murind, fiind răniți sau dați dispăruți. Pe lângă aceste jertfe, satele *Cărand* și *Sâc* s-au aflat în septembrie 1944, cu ocazia luptelor purtate de armatele române cu armatele horthyste care au invadat țara, în plin câmp de război, suferind numeroase distrugerii.

În 11 septembrie 1944, pentru apărarea frontierei între Prunișor și Macea s-a constituit *Grupul Crișuri*, format din Regimentul 85 Infanterie, Regimentul 93 Infanterie, Batalionul fix, Școala de Ofițeri Rezerviști Bacău și Regimentul 38 Artilerie. Luptele care s-au dat la *Prunișor-Cărand* au făcut multe jertfe în rândul elevilor și comandanților Școlii de Ofițeri Rezerviști din Bacău. Printre cei care și-au dat viața au fost căpitanii *Eugen Dobrilă* și *Grigore Andrei* și sublocotenentul *Vasile Andreian*. O parte din lupte s-a purtat în pădurile și dealurile Cărandului.

Comunizarea țării, cu toate schimbările pe care le-a adus, s-a făcut în forță, chiar prin teroare, încât populația a opus rezistență. Printre cei care au încercat să organizeze o rezistență anticomunistă în Bihor, pe Crișul Alb, a fost Ioan Bărdaș, parohul din *Sâc*. Preotul Bărdaș cu frații Stănescu din București, unul avocat și celălalt ofițer aviator, au inițiat înființarea unei *organizații secrete de rezistență*, al cărei fir să meargă pe Valea Crișului Alb. Organizația, cu numele *Horea, Cloșca și Crișan*, a început să funcționeze în 1947 și din ea au făcut parte un inspector școlar (Ioan Blăgăilă), învățătorul Aurel Leucuța din Beliu și 30 de țărani din zonă. În mai 1948, fiind înștiințat că se află pe lista de arestați, Ioan Bărdaș s-a ascuns în Munții Codrului. După trei ani de părădie, în 14 septembrie 1951, pe când se afla ascuns în podul grajdului la *Simion Valea* din Groșeni, a fost arestat în urma unui denunț. A fost acuzat de *uneltire* împotriva statului democrat-liberal. Pentru trecutul său legionar și fiindcă ar fi făcut parte din *mișcarea națională de eliberare*, a fost condamnat la 20 de ani de muncă silnică, din care a executat 12 ani și 10 luni. După arestare a cunoscut calvarul închisorilor de la Arad, Timișoara, Jilava, Gherla, Capul Midia și Aiud, unde a petrecut zece ani. A fost eliberat pe data de 31 iulie 1964, prin Decretul nr. 114 din 1964. Întors

din detenție, Consistoriul Eparhial al Episcopiei Ortodoxe Române Oradea, în ședința de 26 ianuarie 1965, i-a interzis săvârșirea lucrărilor sfinte pe un timp egal cu timpul de detențiune specificat în sentințele de condamnare. Ioan Bărdaș a fost doar unul din cei 33 de preoți ortodocși bihoreni care au suferit în temnițele comuniste pentru credința lor.

Monumente

O *cruce-monument*, în memoria eroilor, care au murit în Primul Război Mondial, a fost ridicată lângă biserică.

În fața școlii din Cărand se află o *cruce-monument* în memoria sublocotenentului *Dumitru Boscovici*, mort în luptele de la Cărand.

O *troiță* a fost ridicată în curtea bisericii din Cărand în anul 1989, în amintirea eroilor căzuți pentru libertatea și demnitatea neamului românesc.

Un *monument în cinstea eroilor* căzuți în cele două războaie mondiale se găsește în cimitirul din Seliște.

Demografie

Cărand: 1720 – 3 familii; 1786 – 52; 1851 – 389 de locuitori; 1869 – 587; 1880 – 578; 1890 – 874; 1900 – 668; 1910 – 926; 1920 – 804; 1930 – 868; 1941 – 917; 1956 – 1.061; 1966 – 1.032; 1977 – 936; 1992 – 801.

Seliște: 1786 – 20 de familii; 1828 – 63; 1850 – 404 locuitori; 1869 – 344; 1880 – 589; 1890 – 486 ; 1900 – 505; 1910 – 562; 1920 – 595; 1930 – 635; 1941 – 694; 1956 – 748; 1966 – 667; 1977 – 614; 1992 – 594.

Toplița: 1925 – 22 de gospodării cu aproximativ 66 de locuitori; 1948 – 30 de gospodării cu 112 locuitori; 1956 – 36 de case; 1960 – 103 locuitori.

La recensământul din 2002 Comuna Cărand avea 1.302 locuitori și următoarea structură etnică: 89,5% români, 0,2% maghiari, 9,4% romi, 0,7% slovaci și 0,2% alte naționalități și populație nedeclarată. În 2011 număra 1.036 persoane. Pentru 4,05% din populație, apartenența etnică nu este cunoscută. Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (56,08%), dar există și minorități de bapțiști (20,66%), și pentecostali.

Biserica

Biserica Ortodoxă Cărand

În satul Cărand, urmele unei biserici de piatră datând din vremea voievozilor *Ioan și Gheorghe de Cărand* (1553), au putut fi văzute aproape de actuala vatră a satului până la începutul secolului al XX-lea, în locul numit *La bisericuță*. Anul construirii primei bisericii ortodoxe de lemn din Cărand nu se cunoaște. Ea exista însă în anul 1721, când în localitate este atestat documentar preotul *Caracioni*. După 30 de ani, la recensământul bisericilor din 1750, localitatea apare cu o biserică de lemn, cu hramul *Înălțarea Domnului*, aflată în stare bună. Preot era un oarecare *Ioan*, originar din Bihor, hirotonisit la Arad, în anul 1732, de episcopul Isaia Antonovici. Recăsătorit a doua oară, din 1750 în locul lui vor sluji alți preoți. O nouă biserică, tot de lemn, cu același hram, se va construi în anul 1836. La mijlocul secolului al XIX-lea, la biserică funcționa ca preot *Iosif Marchiș*, cel care, după ce a slujit și la Craiva, a fost numit protopop la Beliu.

Actuala biserică, din cărămidă și piatră, a început să fie construită în anul 1971 și a fost târnosită în anul 1977 de episcopul Aradului Visarion Aștileanu, în vremea preotului paroh *Iliodor Astraluș*, venit de la mănăstirea Cernica. Turnul bisericii a fost construit în anul 1974 de Miculae Racu Bud, care și-a scris pe o bârnă de lemn numele și data terminării: *7 IX 1974*.

Biserica Ortodoxă Seliștea

Prima atestare a unei biserici ortodoxe în satul Seliștea, o construcție din lemn acoperită cu șindrilă, datează din anul 1752, însă biserică a fost mai veche. Din mărturiile documentare rămase, în 1750 activa în sat ca preot un oarecare *Gavrilă*, hirotonit la Arad în anul 1743. Din anul 1756 la biserică servește popa *Dumitru*, originar din Vidra (jud. Alba), care fusese hirotonit la Râmnic de episcopul Clement (1735-1748). A doua biserică, tot din lemn, a fost construită, conform inscripției de pe grindă, în 1816. În interior a avut pictură în altar, pe boltă, și în tindă. Construcția a rezistat până în perioada interbelică, când a fost înlocuită cu actuala biserică, de cărămidă, cu hramul *Înălțarea Domnului*. Ridicarea noului lăcaș a început în anul 1935 și s-a finalizat în anul 1939. În anul 1968 au avut loc reparații

capitale, după care în 1972 a fost executată pictura interioară de pictorul Ilie Schipor din Vicovul de Sus, Suceava. În anul 1976 biserica a fost târnosită de episcopul Visarion Aștileanu. În anul 2008 episcopul Timotei Sevcicu a binecuvântat lucrările de reparații la pereții exteriori ai bisericii.

Preoți: Gavrilă – 1750; Dumitru – 1756; Vasile Popescu – 1834, 1849; Gheorghe Bragea; Iosif Marchiș, preot în Cărand – 1861; Iov Borza – 1862; Simeon Muntean, *preotul locului* – 1874-1879; Zenoviu Muntean, preot în Tăgădău – 1874, 1878, 1881; Ioan Boțco, preot în Nermigi (sat azi dispărut) – 1874; Simeon Cornea – 1875; Georgiu Orosz, preot Beliu – 1878; Georgiu Leucuța – 1878-1881; Moise Ghergaru – 1882-1883; Teodor Roșu, preot Cărand – 1883-1887; Maxim Boțco, paroh în Nermigi – 1884-1888; Mihai Rubinovici, protopresviter Beliu – 1886-1887; Andrei Marchișu, protopresviter – 1901; Ambrosiu Papp – 1908; Cornel Muscă, preot în Cărand, numit administrator parohial la Sâc (județul Bihor) – 1909-1910, 1918-1933; Iosif Costa – 1935-1943; Gheorghe Gurău – 1944; Ioan Bărdaș – 1946; Mihai Gurău, administrator parohial – 1946-1947; Cornel Muscă, preot Cărand – 1948; Daniil Horga – 1976; Teodor Terente Dragoș – 2006-2011; Ionel Morar – 2011.

Preoți: Caracioni – 1721; Ioan – 1732-1750; Todor Rusovici – 1767; Ilie Popovici – 1767; Iosif Marchiș, paroh, protopop – 1848, 1853-1871; Isaia Boțco, paroh în Nermiș – 1854; Andrei Marchiș capelan, paroh, protopop – 1859-1872; Maxim Boțco, paroh în Nermiș – 1865; Nicolae Muntean, paroh în Seicu (Sâc) – 1871, 1873 – administrator parohial; Ioan Căpitanu, administrator parohial – 1873; Teodor Roșu – 1874-1880; Gheorghe Stan – 1909; Corneliu Muscă, administrator parohia 1909-1910 și preot paroh 1910-1918, 1924, 1948; Iliodor Astraluș – 1975-1979; Dorel Moț – 1979-1993; Alexandru Popa – 1993-1997; Flavius Axente Petcuț – 1997-2011; Teodor Terentie Dragoș – 2011.

Biserica Baptistă Cărand

În Cărand, biserica baptistă a luat ființă în anul 1886. Până în anul 1900 membrii comunității baptiste s-au adunat într-o casă țărănească, după care au cumpărat o grădină și au construit o casă de rugăciune. Pe aceeași grădină a fost construită în anul 1956 clădirea Bisericii Creștine Baptiste din Cărand, și în 1994 actuala clădire. În anul 2010 a fost renovat interiorul

clădirii, iar în anul 2015 exteriorul. În prezent Biserica Baptistă din Cărand este slujită de păstorul Gheorghe Moț, pensionar din 20 februarie 2016, și de păstorul Pavel Marian Chirla, președinte al Comunității Bisericilor Creștine Baptiste *Valea Crișului Alb* din 2015, care are afiliate 94 de biserici baptiste. *Predicatori:* Nicolae Costuț, Ioan Borlea, Iacob Bociort, Iacob Bociort Bogatu, Ioan Filipaș, Alexandru Ștef, Pavel Barna Buglea, Pavel Barna – diacon, Onica Lunga, Vasile Gâsca Onuca, Nicu Doncea, Nicolae Bud, Pavel Marian Chirla, Neluțu Rus, Vasilică Țolea și Samuel Beniamin Țole. Cântarea comună a fost condusă de Nicolae Manea *Lupea*, Onceu Țica, Filimon Crișan etc. *Responsabilii bisericii:* Moise Sas, Pavel Timăț, Nicolae Costuț, Onica Lunga, Iacob Bociort *Ciortoi*, Traian Lunga, Pavel Rus.

Biserica Penticostală Cărand

Începutul Bisericii Penticostale din Cărand datează din anul 1935. În anul 1940 a venit ca pastor Dumitrie Miclea de la Sebiș. În aceeași perioadă au mai slujit Ioan Popa și Ioan Bejan din Donceni. În tot acest timp frații se adunau în diferite case, pentru că biserica penticostală era prigonită. În 1945 biserica se rupe în două, însă cultul a fost reorganizat în anul 1975, când s-a cumpărat o casă lângă Toplița, care a fost amenajată ca biserică. Pastor la Cărand a venit Roman Miclea, care a funcționat până în 1985, când a fost numit Daniel Ispas. În 1992 s-a pus problema construirii unei noi biserici. Construirea a început în anul 1994 și s-a terminat în 1998.

În satul *Seliște* funcționează în prezent o *biserică creștină baptistă*.

Învățământul

Școala din Cărand

Primele informații oficiale despre școala din Cărand datează din anul școlar 1814-1815, când se raportează că din cei 35 de copii de vârstă școlară frecventau școala 8. În următorii trei ani (1817-1818, 1818-1819, și 1819-1820), informațiile lipsesc. Noi informații ne parvin din anul 1842-1843, când în satul Cărand funcționa ca învățător *I. Vidovici*, școala avea 23 de elevi înscriși în clasele I-III, iar cursurile se țineau într-o locuință particulară. În anul următor activa ca învățător *Nicolae Albu*. La inspecția din acel an

clădirea școlii a fost găsită *corespunzătoare*, însă nu avea întregul mobilier și îi lipseau materiale didactice. În cele trei clase erau înscriși 16 elevi. În anul 1844-1845 învățător a fost *Dimitrie Mărcuț*, iar școala avea înscriși în cele trei clase 23 de elevi. În anul 1852 în Cărand erau înscriși la școală 15 elevi, iar învățător era *Pavel Popovici*. La inspectia efectuată în 7 decembrie 1864, învățător în Cărand era din nou *I. Vidovici*, copii recenzați erau 54 (30 de băieți și 24 de fete), din care frecventau școala 30 (20 de băieți și 10 fete). În anul 1868 școala avea 72 de elevi, iar învățător era *Constantin Zopota*. În 1912 învățător la școala din Cărand ajunge *Gheorghe Ispravnic*, cu un salariu de 427 de coroane și 99 de fileri. Numeroase probleme a ridicat în perioada 1909-1918 și edificiul școlii care, după legea din 1907, art. 27, era necorespunzătoare, riscând să fie închisă.

După 1945 școala din Cărand a funcționat tot în clădirea veche, cu pereți din lemn acoperiți cu tencuială. Școala era de 7 clase, iar orele se țineau și dimineața, și după amiaza. În anul 1948, când a avut loc reforma învățământului, învățători în Cărand erau soții *Muscă*, care locuiau, ca și înaintașii lor, în clădirea școlii. Această școală, aflată în centrul satului, a fost demolată în 1949, când s-a construit un alt local de învățământ.

Învățători: I. Vidovici – 1842-1843, 1863-1864; Nicolae Alba – 1843-1844; Pavel Popovici – 1852-1853; Gligor Cătană – 1856; Constantin Zopota – 1868-1869; Ioanu Heredea – 1876; Teodor Laza; George Ispravnic – 1909-1918; Gheorghe Borc – 1926; Muscă – 1948; Lucreția Muscă – 1948; Bălan; Livia Leu; Laura Laurențiu; Ioan Lăzureanu – 1951, 1961; Petrișor – 1972-1973. *Profesori:* Ioan Beniuc – 1971, 1972-1973; Lupaș – 1972-1973; Bolcos – 1972-1973; Kozok – 1972-1973; Dragoș – 1972-1973. *Directori de școală:* Ioan Lăzureanu – Școala elementară Cărand; Mihai Toacsen – 1959-1966; Ioan Beniuc – 1971.

Învățător Toplița: Emil Rusu – 1972-1973; *Director de școală:* Emil Rusu – 1971.

Școala din Seliște

Multă vreme localitatea nu a avut edificiu pentru școală. Satul fiind mic și destul de sărac, nu a avut resurse să construiască și să întrețină o școală. Conform unor documente școlare din secolul al XVIII-lea, în anul 1761 copiii din *Sâc (Seliște)*, învățau la școala din Beliu, la care învățător

era *Mihai Cristea*. Situația învățământului în Seliștea nu se va schimba nici peste 56 de ani, satul continuând să fie lipsit de școală. În perioada 1817-1821 copiii din localitate, împreună cu cei din Tăgădău și din Mocirla, continuau să învețe la școala din Beliu, unde învățător era *Ioan Munteanu*.

Abia din 1841 satul Seliștea figurează în rapoarte ca având școală. Totuși, la inspecția din anul școlar 1843-1844 școala, care funcționa doar cu clasele I-a și a II-a, nu avea clădire proprie, cursurile fiind ținute în casa învățătorului. La acea dată învățător în Seliștea a fost *Vasile Morar*, care avea înscriși 12 elevi, iar în anul următor 9. În anul 1852 satul avea 548 de locuitori, școala nu avea nici un elev, iar învățător era *Grigorie Popovici*. În 7 decembrie 1864 funcționa ca învățător *Gheorghe Bulza*, copiii recenzați fiind 37 (18 băieți și 19 fete), din care frecventau școala 20 (11 băieți și 9 fete). Localul școlii a fost construit în anul 1866 și multă vreme inspecțiile l-au găsit în stare bună. În anul 1868 era învățător în Seliștea *Constantin Costa*, iar școala avea 65 de elevi.

În anul 1872-1873, din 42 de copii de 6-12 ani recenzați (27 de băieți și 15 fete), frecventau școala 23 de băieți și 11 fete. Cât privește clasele *de repetiție*, din 9 băieți și 9 fete de peste 12 ani, mergeau la cursurile de duminică și de la sărbători doar 2 băieți. Învățător era *Andrei Chinezu*, absolvent al Preparandiei din Arad în 1868, cu un salariu de 105 florini și bunuri în valoare de 135 de florini, iar director școlar era *Sinesie Cociuba*. În ciuda obligativității de a trimite la școală copiii de 6-12 ani, în anul 1880 doar 62 de inși din totalul de locuitori ai satului erau cu școală.

În perioada comunistă lucrările de construire a unei noi școli în satul Seliște au început în 1956 și s-au terminat în anul 1959, din cauza lipsei de bani. Tot în anul 1959 a început și construirea grădiniței din Seliște.

Învățători în Seliște (Sâc): Vasile Morar – 1843-1844; Grigorie Popovici – 1853; Gheorghe Bulza – 1863-1864; Constantin Costa – 1868-1868; Andrei Chinezu 1872- 1873; Gheorghe Gruia – 1937; Ilarie Bălan – 1972-1973; Lăzureanu – 1972-1973. Directori de școală: Ilarie Bălan – 1971.

Economia

Primele informații cu caracter economic despre *Cărand* și *Sâc* ne sunt oferite de conscripția domeniului Beiuș din anul 1721, în care la fiecare sat sunt nominalizați capii de familie cu mărimea sesiei, pământul arabil și

fâneața aflată în folosință, cu animalele mari și mici, cu cazanele de țuică și morile existente.

Locuitorii celor două sate dețineau în general jumătate de sesie sau o sesie. Mărimea acestora la începutul secolului al XVIII-lea nu se cunoaște, ea fiind diferită de la un șpanat la altul. Principala ocupație a locuitorilor a constituit-o cultivarea pământului și creșterea animalelor. Dintre animale, ponderea cea mai mare o dețin porcii, crescuți cu ghindă în pădurile domeniale, ceea ce explică dijma la porci, pe care o găsim în întreaga perioadă medievală. Pe măsură ce episcopia a devenit tot mai preocupată de organizarea rațională a proprietăților sale în vederea creșterii propriilor beneficii, are loc pe la mijlocul secolului al XVIII-lea o reorganizare a domeniului în 8 târguri, 159 de sate întregi, 3 jumătăți de sat, 2/3 dintr-un sat și 44 de *predii*.

Într-o primă fază accentul s-a pus pe măsuri de limitare a pierderilor și de valorificare a potențialului economic ușor de exploatat, după care episcopia a început să facă unele investiții în exploatari de minereuri feroase și neferoase, în manufacturi, în comerțul cu produsele domeniale. Pentru funcționarea acestora a adus pe domeniu meșteri străini: sticlari, fierari, berari etc., iar din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și personal calificat (medic, topograf, inspector silvic etc.). Tot din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în vederea dezvoltării agriculturii și a măririi suprafețelor arabile, au fost efectuate defrișări și deșteleniri. Aceste munci se făceau prin robotă cu palmele. Odată cu apariția cărbunăriilor care deserveau topitoriile, tăierea pădurilor din vecinătatea Cărandului s-a făcut masiv, măbind implicit suprafața alodiilor. La fel pentru huta de sticlă din Beliu: s-au făcut defrișări la Nermiș și Hășmaș. Operațiile de defrișare și curățire a unor părți de pădure din secolul al XIX-lea reies și din toponimele consemnate pe diferitele planuri cadastrale.

A doua formă de mărire a terenurilor agricole a fost luarea în cultură a pustelor și a altor terenuri utilizate ca pășuni.

În sfârșit, un rol în dezvoltarea agriculturii a avut și îmbunătățirea tehnicilor de lucru; apariția mașinilor agricole după 1860, a dus implicit la creșterea randamentului culturilor de cereale.

Înălțimea redusă a piemontului *Codru*, din care făceau parte și dealurile Cărandului, l-a făcut în întregime exploatabil din punct de vedere agricol, atât pentru cultura plantelor cât și pentru creșterea animalelor.

Cea mai mare parte din venituri revenea episcopiei catolice. În trecut, alături de grâu și porumb, cultura cânepii a ocupat un loc important în activitățile cărândanilor. Conform documentelor, în anul 1823 satul a predat provizoratului de Beliu 153 de fuioare, reprezentând nona pe acest produs. După 1848, odată cu desființarea iobăgiei, țăranii din *Cărand* și *Sâc* au arendat pământuri de la episcopia catolică din Oradea, plătind în bani o cotă-parte din produsele obținute, conform înțelegerii stabilite la arendare. De asemenea, munca de defrișare pe domeniul Episcopiei Romano-Catolice s-a făcut prin încheierea unor contracte de defrișare în care se stipulau condițiile de efectuare și de retribuire a muncii.

După 1920, adică după trecerea Bihorului la România, tranziția a fost grea pentru locuitorii celor două sate. Unele gospodării au rămas fără brațe de muncă, iar locuitorii erau oricum săraci. Până la schimbarea monetară, în țară circulau atât banii ungurești cât și cei românești.

În *Cărand*, printre cei împrăștiți la reforma din 1921 au fost și slovacii din *Toplița*, care au primit terenurile pe care le aveau în arendă. Din lipsă de mașini agricole cărândanii nu au avut randament mare la produsele agricole, rămânând la o agricultură de subzistență. Comerțul în cele două sate îl făceau evreii, alături de care abia mai apărea câte un comerciant român. De pildă, în 1926 era în *Cărand* un singur comerciant de articole mixte, *Ernest Bizam*, iar în *Sâc* *Ion Jușcă* și *M. Klein*.

Pulverizarea averilor moșierești prin intermediul reformei agrare din 1945 a produs și în Bihor, ca pretutindeni în țară, mari mutații ale structurii proprietăților agricole. Țărănimea nu a beneficiat prea mult de pe urma reformei din 1945. Statul a fost cel care s-a ales cu importante rezerve de teren, care au fost ulterior înglobate fermelor de stat.

În anul 1951 satul *Sâc* era neelectrificat și în localitate nu exista nici un aparat radio.

Din cele 211 familii, 22 erau fără pământ, 111 erau familii sărace și 78 de familii mijlocașe. Nimeni nu a avut peste 10 ha. Principala sursă de venit a reprezentat-o agricultura, atât cultura plantelor cât și creșterea animalelor, dar acestea se practicau cu metode tradiționale. În anul 1959, în cadrul *întovărășirii*, s-a făcut pentru prima oară în comună însămânțatul cu mașina; până atunci țăranii au semănat cu mâna.

În anul 1956 a luat ființă în *Cărand* *Întovărășirea Agricolă 9 Mai*, iar în *Sâc* (*Seliștea*) *Întovărășirea Agricolă Viața Nouă*, ambele având câte

un președinte. Pentru buna desfășurare a activității întovărășirilor Sfatul Popular a asigurat mașinile agricole necesare, a făcut demersuri de înființare a 3 centre de reparare a acestora și a 4 centre de selecționare a semințelor, a asigurat pentru cele două sate 3 batoze în timpul treieratului, iar pentru animale a asigurat asistență veterinară.

Activitatea agricolă era urmărită îndeaproape, de la însămânțarea și întreținerea culturilor până la recoltare. Pentru încheierea recoltării păioaselor la termen cetățenii comunei erau mobilizați la transportarea acestora la arii. Treieratul era de asemenea atent supravegheat. Adeseori, pentru încheierea la timp a lucrărilor erau angajați muncitori la batoze. Uiumul de la batoze era dus la baza de recepție. Grâul contractat era preluat de delegații de la batoză în baza tabelelor de producători. Un delegat dintre membrii întovărășirii prelua de la oameni grâul de sămânță. Totuși, impozitele și cotele de la oameni s-au adunat cu greu, rezultatele nefiind cele așteptate. Urmarea a fost desființarea celor două întovărășiri și înființarea a două *Gospodării Agricole Colective (GAC)*.

Pe 21 ianuarie 1962, adică în ultimul an al procesului de colectivizare a agriculturii, în Cărand și Sâc (Seliște) au luat ființă Gospodăriile Agricole Colective *Teuz* și *Drumul belșugului*. Deși aveau patrimoniul și conduceri separate, controlul activității lor a fost centralizat la nivel de comună. După înființarea celor două GAC, cea mai mare parte din populație a lucrat în cooperative, viața economică a comunei identificându-se în cea mai mare parte cu producția realizată de acestea.

Prin decretul 133 din 2 aprilie 1949 a fost reorganizată întreaga activitate cooperatistă din țară. Acum au luat ființă în toate satele cooperative de consum sătești. În urma acestui decret au luat ființă câte o cooperativă de consum și în satele *Cărand* și *Sâc*, fiecare cu o gestionară, care au funcționat ca filiale ale Cooperativei de Consum Sebiș. Localurile ambelor cooperative au fost la început foarte mici și necorespunzătoare, una dintre măsurile propuse pentru viitor fiind mutarea magazinelor. În perioada de început activitatea acestor cooperative a fost controlată de Comitetul Executiv al Sfatului Popular al Comunei Cărand. Printre altele, se urmărea felul cum se aprovizionau cele două cooperative cu cele necesare, modul în care se făceau contracte cu cooperativa etc. În acest sens, în fiecare an se întocmeau planuri de contractare, care se cereau îndeplinite. În ciuda controlului și a planurilor anuale de achiziții și de contractări, realizările au fost slabe,

gestionarele s-au tot schimbat, iar în unele perioade cooperativele au fost închise. *Cooperativa de Consum Cărand* avea 450 de membri în 1959 și se preconiza ca numărul să crească până la 650. Din fondul social al membrilor cooperatori se cumpăra marfă.

După 1989, odată cu desființarea *Coperativei Agricole de Producție (CAP)*, oamenii și-au luat înapoi pământurile și o parte din animale. În primii doi ani cărândanii și seliștenii au mers ei în fiecare zi cu animalele la pășune, și seara le aduceau acasă. Ulterior, în cazul oilor, oamenii au început să le dea la alții care aveau mai multe și au primit pentru ele, la înțelegere, brânză. În prezent, cea mai mare parte din populație este îmbătrânită, oamenii sunt pensionari. Totuși mai lucrează pământul pe care l-au primit. Vite sunt puține. Cei care au turme de oi au închiriat pășunea și țin oile tot timpul acolo, în *saivan*. În sfârșit, în localitate a fost înființată asociația *Composesoratul urbarial Cărand*, cu sediu în Cărand la nr. 265. O parte din cărândani lucrează pe la diferite firme în Sebiș sau sunt funcționari la stat. Alții și-au deschis propriile afaceri, magazine, unități de alimentație publică. La Oficiul Național al Registrului Comerțului din Arad sunt înregistrate 76 de firme.

Cultură tradițională

Casa tradițională

Conform recensămintelor din 1900 și 1910, în Cărand și Seliște, ca material de construcție pentru case s-a folosit pentru fundație piatra, pentru pereți lemnul și pentru acoperiș paie. Casele slovacilor din Toplița erau acoperite tot cu paie.

Casa bătrânească avea fundația înaltă, din piatră de râu, și era lipită cu pământ. Pereții, confecționați din bârne lungi, necioplite, numite *groși*, încheiate în *coadă de rândunică (cheutoare românească)*, erau lipiți și tencuiți. În zonă a existat și un al doilea mod de construire, în care de-a lungul pereților se interpuneau stâlpi verticali, fixați jos în *talpă* și sus în *cunună* (grindă), prin *limbi* croite cu securea. Stâlpii erau prevăzuți cu șanțulețe laterale lucrate cu dalta, șanțulețe în care se introduceau capetele bârnelor orizontale mai scurte. Ultimul strat de bârne forma *cununa casei*.

Deasupra cununii se puneau *grinzele* transversale, sprijinite pe o *grindă* longitudinală mare și pe *cusuraie* (*grinzele* – grinzile de pe fiecare perete în parte). Peste *grinzele* se făcea *tavanul* din scânduri de brad ori gorun. *Podul* se lipea cu pământ galben. În capeții *grinzelor* se fixau *coarnele* pentru acoperiș (lemnurile înclinate care coboară de la vârful acoperișului pe fiecare capăt de *grinzea*; *căpriori*). Din loc în loc, la o distanță anume, se băteau *leațuri* orizontale, pe care se fixa *învelitoarea* acoperișului. La vechile case acoperite cu *paie* învelișul era în *patru ape*. Ulterior s-a trecut la acoperișul în *două ape*, de *șindrilă* sau *țigla*. Uneori acoperișul avea capetele de la extremele longitudinale înclinate ca la acoperișul în patru ape, dar erau scurte; acestui tip de capăt de acoperiș i se spunea *cioancă*. În interior și în exterior casele erau lipite cu pământ amestecat cu pleavă mare, apoi *văcălite* cu un strat subțire de pământ amestecat cu pleavă mărunță, și după aceea *văruite*.

Construcția avea trei ferestre către uliță: două la cameră și una la *târnaț* (tindă, prispă), o fereastră spre curte și două ferestre mai mici la camera de locuit, care dădeau spre curtea din spate. La casele care aveau cămară mai exista o fereastră mică și la aceasta. Modelul acesta de *casă lungă*, perpendiculară pe uliță, a fost cu două încăperi (tindă + o cameră) sau cu trei (cameră + tindă + cameră), cu intrarea prin tindă, care avea deschideri spre ambele camere. În tindă se găsea *vatra deschisă*, lungă de 1,50 m, lată de 0,80 m și înaltă de 20-30 cm. Deasupra vetrei focului, la 1,50 m, se deschidea *coșul*, numit local *babură*, care era confecționat din pari pe care se împleteau nuiele, peste care se lipea pământ. Coșul avea la bază lățimea și lărgimea vetrei, ca să se îngusteze pe măsură ce urca până deasupra acoperișului. Camera *din față* nu avea sursă de încălzire, iar în camera *din spate*, în care se locuia, se găsea un *șpohert* (cuptor) zidit. Pe jos, în toate încăperile, era pământ acoperit cu un strat de *muruială* (lut galben în care se puneau balebă de cal, ca să nu crape).

Târnațul, lat de 80-100 cm, se întindea pe toată lungimea casei. Inițial a fost complet deschis spre curte, iar streșina era prelungită deasupra lui, pentru a feri pereții casei de ploaie, fiind susținută de stâlpi de lemn. În partea dinspre stradă târnațul era închis cu zid, în care se practica o fereastră. În partea opusă, spre curtea din spate, unele case se terminau cu o cămară, obținută prin închiderea capătului târnațului. Mai târziu târnațul a fost închis până la jumătate cu scânduri, intrarea făcându-se printr-un

roștei (ușă de înălțimea scândurilor balustradei care închide târnațul, făcută din zăbrele de lemn, de obicei din aceeași esență cu scândurile balustradei). În sfârșit, au existat și târnațuri închise complet, cu zid în partea de jos și cu sticlă în partea de sus, devenind holuri interioare.

Camera de la stradă, utilizată doar la evenimente speciale, a fost camera frumoasă a casei. Modelul tradițional de mobilare consta din două paturi așezate de-a lungul pereților, de o parte și de alta a ferestrelor, care erau mărginite de *lavițe* cu spătar sau fără, uneori vopsite verde sau ocru, sau de scaune *cu spate*. Între lavițe era masa, lângă fereastră. Până să intre în folosință dulapurile și *alomarul*, hainele erau atârinate pe o *rudă*. În vechime, în case se găseau și câte o *ladă de zestre cu spinare*, ornamentată cu motive geometrice lucrate în *brișcă*, confecționată în Hășmaș, renumitul centru de lădărit din zonă. Paturile erau cu picioare înalte și cu o ladă care se umplea cu paie, în loc de *pernejeu*.

De la sfârșitul secolului al XIX-lea mobila din camera de la stradă, din lemn băițuit maro închis și cu ornamente strunjite, era executată în ateliere de tâmplărie din târguri. Paturile aveau *pernejeu* umplut cu paie sau *șușorci* de porumb, care era acoperit cu un *lipideu*, peste care se puneau o *poneavă*, după care se clădeau câte 6 sau 9 perne cu fețe ornamentate cu broderie spartă, prin care se vedea hârtia sau pânza colorată. Pe pereții acestei camere se puneau icoane, fotografiile de familie și farfurii încadrate de câte o *feleagă* frumos ornamentată în *alesătură*.

Camera din spate, cea în care se locuia, era mobilată tot cu două paturi, lavițe și masă, doar că mobila era mai grosier executată, iar de pe paturi lipseau pernele. În tindă, în vechime, din cauza spațiului ocupat de vatra pe care se gătea, mobila se rezuma la un stelaj pentru vase și o masă cu două-trei scaune.

Meșteșuguri tradiționale: *covăcia* (fierăritul), *pălincăritul*, *furcășitul*, *dogăritul*, *tâmplăritul*.

Portul popular

Prin croiuri, elemente componente și ornamentică, portul popular din Cărand și Seliște se înscrie în *subzona Beliu*. Specifică acestei subzone era și pieptănătura capului, și tipurile de podoabe purtate de fete. Astfel, fetele mai mici din Cărand aveau părul împletit de sus în jos în două codițe și cu

alte două codițe împletite din restul părului, adunat la urechi, pe când fetele mai mari umblau cu două *chici* împletite cu *prime*. Fetele de măritat purtau la gât *mărgele* și *zgârzi*. Capul era în general descoperit, dar obișnuiau să poarte și *cârpe* în cap.

Femeile măritate umblau cu părul prins într-un *conci* semicircular, însă în vechime s-a folosit în zonă *conciul cu două coarne*. Conciul era strâns într-o *ciapță*, peste care se punea baticul, legat în față cu două noduri. După 1945 atât fetele cât și femeile au început să poarte *cârpe* de mătase, *cârpe dă dălin*, mai colorate la fete și bordo sau maro la neveste.

Costumul femeiesc de vară a fost compus din *spătoi*, *poale*, *zadie*, *cojocel* sau *laibăr*. Spătoiul era croit din doi lați, din *pânză cu chinar* sau *pânză învăluită*. Pânza nu era tăiată la umăr. Cămașa femeiască este despicată în față și închisă cu nasturi ascunși sau nasturi albi, iar de o parte și de alta are *pliuri* tighelite. În jurul gâtului bentița îngustă era ornamentată cu *cusătură brânească* și terminată în *tazle*. Mai târziu au apărut și spătoaie cu guler rotund, din *cipcă*. Alături de tăietura de la gât, mai era ornamentată cu *broderie pe scris* la tăietura din față, zona de îmbinare a mânecii cu fețele spătoiului, mâneca și *pumnarii*. Modelele preferate au fost *vița de vie* și *vrejul cu flori de trandafir*. Broderia era executată fie *alb pe alb*, fie cu ață colorată albastră sau mov. Alte spătoaie erau ornamentate cu *broderie spartă* sau cu *ciurul umplut*.

Poalele, lungi până la gleznă, erau încrețite și prinse într-o *pumnată* care de obicei nu era ornamentată. În schimb, în partea de jos, la multe poale ornamentica era cea de la spătoi, lucrată fie tot alb pe alb, fie într-o culoare. Ele se terminau cu *cipcă*. În față, deasupra poalelor se puneă o *zadie* din pânză cu alesături, care se termina cu *cipcă* sau *ciucuri*. În paralel cu această *zadie*, în sat s-a purtat și *zadia neagră din glot*, ornamentată cu *cusătură pe dinaintea acului*, cu șiruri verticale de forme rombice brodate cu roșu, alb, albastru, galben, verde, mov, portocaliu. Peste spătoi s-a purtat laibere din glot sau catifea, puternic răscroite, ornamentate cu fir sau cojoace scurte butincenești și *coturi* după cap, din mătase, cu *ciucuri*. Iarna, în loc de palton femeile au purtat *coturi* după cap, din lână, și sumane lungi, ornamentate la buzunare, gât și manșete cu postav negru, albastru și roșu. Ele erau executate de sumănarii din Sârbești, care stăteau în Cărand și Seliște până le terminau de cusut. Motivul ornamental specific subzonei a fost *cârlițul*. Ca încălțăminte, în vechime femeile au umblat cu *opinci*, iar vara *desculțe*. Mai târziu au apărut *topancii* și *păpucii*, *șclarfele*.

Vechiul port bărbătesc a fost compus din *cămașă*, *izmană*, *laibăr* și *zadie*. Izmenele, numite local *gaci*, erau făcute din 6 lați de pânză *cu chinari*, câte trei pentru fiecare crac. Ca lungime ajungeau până la mijlocul gleznei. Lații erau încheiați cu cheițe fine sau cu *sălbănaș*, iar în partea de jos se terminau cu tazle sau cu ciucuri făcuți din pânză destrămată. Cămașa, tot din pânză cu chinari, era confecționată din doi lați, netăiată la umăr, ornamentată pe lângă cusătura de la mâneci, pe mânecă în jos și la gât. În partea de sus, mânecile largi erau prinse de *speteze* cu *crețele*, și în partea de jos de *pumnari* cu *cipcă*. Tăietura din față se închidea cu năsturei colorați, din sticlă. Broderia plină putea fi lucrată cu mătase, alb pe alb dar și cu ață colorată albastră și galbenă. Femeile obțineau culoarea galben cu care vopseau ața din *galiță*. La ornamentarea cămășii se folosea și *ciurul umplut*. Cămașa era îndoită în față și băgată în *gaci*. De asemenea, în Cărand s-a purtat și cămașa cu mâneca plisată pe orizontală. Zadia de deasupra era tot din pânză țesută în război, iar lucrătura de pe ea era alb pe alb. Laibărul, de culoare neagră, era din *barșon* sau *satin*, bogat ornamentat cu *gălanduri* negre și cu ațe cusute în diferite forme.

Iarna, în locul gacilor s-au purtat *cioareci* de pănură, iar în partea de sus pieptare, sumănițe și sumane. Cu vremea cioarecii au fost înlocuiți de *nădrași priceși* de catifea sau stofă, băgați în cizme, sau cu ciorapi de lână trași până la genunchi și cu bocanci. Pieptarele de sărbătoare au fost din piele albă, cu ornamente cusute cu mătase colorată la răscoitura de la gât, pe cusătura de îmbinare de subraț și la buzunare. Cele de lucru erau din piele vopsită maro. De asemenea, la fel ca și femeile, bărbații umblau iarna cu sumane lungi, ornamentate la buzunare, gât și manșetă cu postav negru, albastru și roșu. Capul era acoperit vara cu *cloape bihorenești*, negre sau maro, cu panglică lată, iar iarna cu căciuli negre de miel, cu vârful băgat înăuntru. Ca încălțăminte, după ce s-a renunțat la opinca tradițională de piele, bătrânii au purtat opinci de gumă, iar bărbații bocanci și cizme cu foi, cu tureacul întărit cu firize, iar vara *șclarfe*.

Obiceiuri de familie

Nunta

Cu două săptămâni înainte de ziua fixată se trimiteau doi *chemători* să poftescă la nuntă neamurile, vecinii și cunoscuții. Ei erau îmbrăcați în

haine de sărbătoare și aveau ca semn de recunoaștere *prime* (*panglici*) în mai multe culori, prinse de o parte și de alta a pieptului. De asemenea, aveau în mână o bâță împodobită tot cu panglici, și un *ol cu răchie*, și el împodobit. În prima săptămână mergeau să cheme *pe sate*, iar în a doua săptămână umblau *prin sat*. În trecut chemătorii mergeau călări pe cai împodobiți cu ponevi din lână colorate și cu *prime*. Ulterior au mers pe biciclete sau pe jos. Nunțile se făceau acasă. Neamurile aduceau găini, ouă, smântână. Mai demult, invitații veneau cu tórturile de acasă; *la casa cu nunta* se făcea doar *plăcintă coardă*. Obiceiul era ca la plecare să se ducă înapoi o bucătică din tórturi.

După 1970, când prăjiturile și tórturile au început să se facă în casa cu nunta, pregătirile începeau de luni: luni și marți se făceau sărățelele și foile, miercuri blaturile și cremele. Pentru nuntă se tăia porc, vițel, găini. Mâncărurile erau pregătite de o bucătăreasă, care era ajutată de neamuri. În sâmbăta nunții, seara, la casa mirelui fetele făceau steagul de nuntă. Pe o bâță lungă să coseau două cârpe roșii, *de cap*, cu dosurile laolaltă și cu fețele în afară. Pe steag se cosea roata iederă și se prindeau batiste cu flori. Ca stegar era ales un fecior, prieten sau neam cu mirele, care știa juca steagul, fiindcă el mergea în fruntea alaiului. În trecut nunta s-a ținut duminică; începea pe la ora 14 și ținea până dimineața. Modul de desfășurare urma un scenariu respectat de toți. Prima dată *diavolul* și câteva neamuri de-ale mirelui, cu *temătorii* și cu muzica, mergeau de la casa *junelui* după *cumetri* (nași). *Diavolul* poartă peste piept o *feleagă* mare, în diagonală, ca semn de recunoaștere. Când ajungeau acolo erau serviți cu plăcintă și răchie, jucau un joc-două și se întorceau cu *cumetrii* la casa *junelui*. De aici, toți cei invitați plecau cu căruțele după *mnireasă*. La casa miresei erau așteptați de chemătorul miresei și de *diavolul* ei. Când alaiul mirelui ajungea la 50-70 m de poarta miresei, chemătorul ei scotea mireasa în drum, o întorcea de trei ori pe sub mână și *să băgau în ocol*.

La sosirea alaiului poarta era închisă, iar în ocol îi aștepta *diavolul* miresei. *Diavolul* mirelui se ruga să-i lase înăuntru, că i-a prins ploaia, ca i-a prins vremea rea. După ce intrau, *diavolul* miresei întreba: *Da' dumneavoastră inde umblați?* *Diavolul* mirelui răspundea: *Noi căutăm o porumbiță, o floare, o căutăm să o luăm cu noi, să avem grije dă ie!* *Diavolul* miresei zicea: *Avem noi una aicea, dacă vreți.* *Diavolul* mirelui cerea să o vadă. Era adusă o babă mai bătrână, mascată, cu pene de gâscă la cârpă, cu

o mătură, *că-i bună dă mătură*. Diavolul mirelui spune: *Să știți că asta nu-i dă noi, noi căutăm altă floare, care ne place nouă*. Atunci este adusă o fătută, iar diavolul mirelui spune: *Și aceea-i bună, da când o fi mai mare*. A treia oară este adusă mireasa. În curte era pusă o masă și în capătul ei aștepta mirele. Mireasa era suită pe masă și mirele trebuia să o ia de subsuori, să o pună lângă el și să o sărute în timp ce muzica cânta *Mulți ani trăiască!* Femeile o învățau pe mireasă să-l calce pe mire pe picior, ca ea să fie stăpână în casă.

Când porneau spre cununie, în fruntea alaiului mergea *stegarul*, apoi *diavolul*, *mirele cu cumătra* și *mireasa cu cumătrul*. Lumânările erau purtate de naș și nașă. Chemătorii mergeau de o parte și de alta a alaiului, jucând. Când ieșeau de la cununie, la unele nunți se puneau un ciubăr sau o găleată cu apă în fața bisericii, la altele în fața casei. În timp ce mirii înconjurau ciubărul/găleata, o femeie îi stropea cu apă, cu busuiocul, iar alte femei descântau. Petrecerea de nuntă se făcea iarna în casă și vara în curte, *în șatră*. Odinioară, la masa de nuntă s-a servit doar papricaș de porc și plăcintă. Aperitivele, ciorba și fripturile au apărut mai târziu. Azi, înainte de ciorbă se servesc mezeluri preparate din porcul tăiat. Tot târziu au apărut în meniul de nuntă și sarmalele. Cei care serveau mâncarea aveau câte o feleagă pe umăr.

După ce invitații terminau de mâncat începea *jocul miresei pe bani*. Fiecare juca mireasa după cât a plătit. Jocul era o *mânânțauă*. Diavolul, cu o bătă luată de la chemători, număra bătând în grindă și oprea jocul. După ce toți au jucat mireasa, diavolul striga *cinstile*. El mergea pe la mese și pe unii îi *ciufulea*, spre distracția nuntașilor. Nimeni însă nu se supăra pe glumele făcute. Strigarea începea cu *cumătrii*. Diavolul anunța cu ce-i cinstesc aceștia pe miri. Următoarea era strigată cinstea pe care o dădeau mirii nașilor, apoi se anunța cu ce cinstește mireasa soacra, și continua cu neamurile și cu ceilalți invitați.

Când s-a terminat strigarea darurilor cumătra ducea mireasa să o schimbe, să-i *pună conciu*. Ea era învelită cu o cârpă de cap cumpărată de mire. Petrecerea ținea până dimineața, când mirii îi conduceau acasă pe nași.

Înmormântarea

Priveghiul ținea două seri. După ce preotul făcea *stâlpul*, oamenii erau serviți cu colăcei și *rătie*. Odinioară femeile din sat *se cântau* (boceau) după

mort. Când scoteau mortul în curte pentru prohod, în casă se răsturnau scaunele și masa pe care a fost sicriul și se deschideau ferestrele. La români, cei care duceau sicriul și bărbății cu praporii aveau prinsă la umăr câte o feleagă. Femeile și copii primeau batiste. Înainte de a porni spre cimitir, la cei tineri se cânta un *joltar*. Groapa este făcută și azi de *gropași*, trei oameni care cu asta se ocupă. Mai demult, dacă mortul era bărbat, celui care începea groapa i se dădea peste mormânt un cocoș, iar dacă era femeie i se dădea o găină. Pe lângă asta se mai dădea un colac, o feleagă, *rătie*. Oamenilor veniți la cimitir li se împărțea tot așa: colaci și rătie. Pomana se ținea acasă: veneau preotul cu cantorii, neamurile. Preotul făcea sfeștania casei. Masa *de pomană* consta în trecut din mazăre sau *cureți*, cu carne dacă nu era post, colaci și rătie. Datina în sat este ca la trei zile să se mai dea o masă. Pentru mortul care n-a fost spovedit familia dădea 7 prescuri (în fiecare duminică și la parastasul de 6 săptămâni câte una).

Obiceiuri calendaristice

În trecut, în ajunul Crăciunului, în Cărand feciorii umblau la colindat *cu turca*. Pe lângă colindători, ceata avea în componența ei și mascați, între care nu lipseau *moșul și baba*, un cioban cu fluier, *turcașul* cu turca și o iapă, care aduna în sac colacii și cârnații primiți de la gazde pentru colindat și pentru jocul turcii. Datina colindatului s-a păstrat. Azi, în ajun merge la colindat prin tot satul preotul cu o parte din credincioși. Ei colindă *colinde de la biserică*.

Tot în ajun umblau prin sat și *stelașii*, copii de 12 ani îmbrăcați în stihare și cu comănace de hârtie pe cap. Grupul stelașilor ducea, pe lângă *stea*, și *biseriçuța de la Vișlaim*. În ajunul Anului Nou băieții mai mari umblau prin sat cu *plugușorul*. Aveau un plug făcut din lemn și un bici din care pocneau. Feciorii și bărbății umblau cu *gratulatul* pe la cei care se numeau *Vasile* și le cântau *La mulți ani!* În ziua de Anul Nou, dimineața, copii umblau *cu sorcova*. În ajun de *Bobotează* preotul umblă prin sat cu crucea să sfințească casele. În trecut, după masa porneau prin sat pruncii în ceată – *după purici*. La Sân Toader femeile fierb grâu care se mănâncă în casă și se dă de pomană pentru morți. La cei *40 de mucenici*, în trecut oamenii se sculau de dimineață și făceau foc în curte – să fie jar, să afume în jur. La *Florii* oamenii duc sălcuțe sfințite de la biserică, pe care le făceau coroane

și le puneau în diferite locuri din casă. Ele sunt considerate ca bune în timp de furtună, să protejeze casa. La *Sânjorj* se pune frunză de fag la ușa de la *iștălău* și la poartă – *ca să nu vină bosorcăile să ia lăptile dă la vacă*. La *Paștele Morților* (Duminica Tomii), după liturghie, cărândanii se duc la cimitir cu *coșara* în care au pus ouă, suc, vinars (cine vrea), colac, corn etc. Preotul sfințește mormintele pe rând și pomenește morții din fiecare familie, iar la sfârșit se așează o masă și se face slujbă generală pentru toți morții – și toată lumea ridică *coșerile* cu pomana. La *Rusalii* se pun crengi de stejar la biserică. În trecut se împrăștia și iarbă pe jos. Conform tradiției, în această zi se iese cu crucea la troița de la hotar și se sfințește holda. La *Sânziene* (24 iunie), se fac coronițe din flori de sânziene și se pun la poartă. De la această dată se începea seceratul. Tot de acum se puteau mânca merele de vară, numite local *mere sâmzeenești*. De *furtună* cărândanii țineau prin nelucrare zilele de sărbătoare ale *Sf. Pricopie* (8 iulie), și *Sf. Ilie*. La *Sf. Dumitru* luau sfârșit contractele încheiate la *Sf. Gheorghe* cu ciurdarii, porcarii, stăvarii, păstorii, slugile.

Jocul duminical

Jocul începea duminica pe la unu-două și ținea până la șase, când se întuneca. La intrare stătea un fecior, casierul, și fiecare trebuia să plătească o taxă. Fetele au mers în trecut la joc cu mamele, și doar mult mai târziu singure. Ele stăteau pe scaune sau în picioare, pe lângă pereți așteptând să fie luate la joc. Suita locală era din trei dansuri: *Ardeleana*, *Mânântăua* și *Țăgănescu*.

Turism

Ca obiective turistice, în perimetrul Comunei Cărand există două rezervații naturale înscrise de Agenția Europeană de Mediu ca rezervații naționale de categoria IV. Prima este *Pădurea Sâc* (Săliștea), cu o suprafață de 17,8 ha – o rezervație zoologică reprezentativă prin *colonia de stârci cenușii* care și-au făcut cuiburi în pâlcurile de arbori de aici, iar a doua este *Pădurea de stejari pufoși* din Dealul Husumal (Cărand), cu o suprafață de 21,10 ha. La acestea se adaugă izvorul de apă termală, cu posibilități de exploatare ca ștrand în viitor.

Bibliografie

Blaga, Mihoc, *Aplicarea reformei agrare din 1921 în plasa Beliu jud. Bihor*, în *Crisia*, 1989, p. 289-308.

Bona, Petru, *Aspecte ale asupririi sociale oglindite în plângerile urbariale ale satelor bihorene în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Crisia*, V, Oradea, 1975.

Borcea, Liviu, *Obștea sătească din Bihor, voievozii și cnezi în secolul XIII-XVII*, în *Crisia*, XII, Oradea, 1982.

Botezan, Liviu; Kovach, Geza, *Date statistice privind situația iobagilor și jelerilor din satele Comitatului Bihor la 1771 și 1828 (Dates statistiques concernant la situation des serfs et des „jelers” des villages du comitat Bihor en 1771 en 1828)*, în *Analele Universității din Oradea*, Oradea, 11, 2001, p. 118 – 137.

Colta, Elena Rodica, *Portul popular din județul Arad*, Editura Etnologică, București, 2014.

Goman, Ioan, *Demersuri de eficientizare a activității manufacturiere pe domeniile marilor proprietari de pământ din Crișana în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Comitatul Bihor în timpul trecător. Fragmente din istoria Comitatului Bihor”, Debrecen, 2011.

Goman, Ioan, *Politică statală, economie domeniială și dezvoltare rurală. Meșteșuguri și industrii țărănești din Crișana în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Editura Universității din Oradea, Oradea, 2011.

Ilea, Ana, *Instituții sătești în Comitatul Bihor în secolul al XVIII-lea*, în *Crisia*, VI, Oradea, 1976, p. 61-74.

Ilea, Ana; Rus, V, *Documente referitoare la voievozii români din Bihor în secolele XV – XVI*, în *Crisia*, al XIX-lea, Oradea, 1989, p. 309-316.

Ilea, Ana; Mudura, Gheorghe; Covaci, Viorica, *Conscrierea domeniului Beiuș la anul 1721*, în *Crisia*, X, Oradea, 1980, p. 353-453.

Lupșa, Ștefan, *Istoria eparhiei Aradului*, vol. I, mss.

Milian, Radu, *Școala ortodoxă și greco-catolică în Bihor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Crisia*, XXX, Oradea, 2000, p. 229-255.

Mudura, Gheorghe, *Documente școlare bihorene din secolul al XVIII-lea (II)*, în *Crisia*, XII, Oradea, 1982, p. 234 – 235.

Șuta, Ileana, *Organizarea domeniului episcopiei catolice din Oradea în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Lucrări științifice (istorie-stiințe sociale-pedagogice)*, Oradea, 1972.

Pușcaș, Cristina, *Biserica în lanțuri*, 2013,

<https://www.google.ro/q=Cristina+Pu%C5%9Fca%C5%9F%2C+Biserica+%C3%AEn+lan%C5%A3uri%2C+2013%2C+www>.

Comuna Cermei

Ioan Tuleu

Stema Comunei Cermei

Stema Comunei Cermei se compune dintr-un scut triunghiular cu flancurile rotunjite, tăiat. În șef, care este o treime din înălțimea scutului, pe albastru, sunt reprezentate o carte de argint, redată din spate și semideschisă, flancată de două frunze de stejar, de aur. În câmpul inferior (două treimi din înălțimea scutului), pe fond roșu, este reprezentată o cruce treflată înaltă, de argint, care asuprește două spice de grâu de aur ce se încrucișează în săritoare. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Frunzele de stejar semnifică bogăția silvică a zonei, iar spicele de grâu simbolizează ocupația de bază a locuitorilor: agricultura.

Cartea reprezintă circulația de carte veche românească în zona Cermei.

Crucea simbolizează existența unei parohii încă din Evul Mediu.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Cermei: Chermel, Csermo, Czyermely.

Șomoșcheș: Samulkezew, Samulkezy, Somoskeszi.

Avram Iancu: Avram Iancu.

Repere geografice

46°32'53" N, 21°50'44" E; altitudine 101 m; suprafață: 114,04 km² (11.404 ha, din care 500 ha intravilan și 10.500 ha extravilan).

Vecinătăți: comunele Apatiu și Craiva la nord, comunele Craiva și Beliu la est, Comuna Beliu, Orașul Ineu și Comuna Șicula la sud, Comuna Șepreș la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Cermei este așezată în nordul Județului Arad, în Câmpia Cermeiului (constituentă a Câmpiei Crișurilor), în bazinul râului Sartiș, la o oarecare distanță de dealurile care premerg masivul muntos Codru

Moma, și este alcătuită din satele *Cermei*, *Șomoșcheș* și *Avram Iancu*. Este o comună tipică de câmpie.

Comuna este racordată la calea ferată, fiind conectată cu Ineu (la calea ferată Arad-Brad), gară fiind în satul Cermei. Trenurile circulă numai spre și dinspre Ineu, în gara Ineu fiind necesară schimbarea trenului. Trenurile dinspre Cermei sosesc în gara Ineu cu câteva minute înaintea sosirii trenurilor de pe relația Arad-Brad, și pleacă spre Cermei după plecarea din stație a trenurilor amintite de pe linia principală. Distanța între Cermei și Ineu pe calea ferată este de 13,6 km.

Comuna este străbătută de drumul județean DJ 709 Arad (ieșire din DN 7) – Horia – Șiria – Gașa – Mâsca – Pâncota – Seleuș – Șicula – Gurba – *Cermei* – *Șomoșcheș* – Berechiu – limită Jud. Bihor, și de drumul județean DJ 793 DJ 793 Sinteza Mare (ieșire din DN 79A) – Șepreuș – *Cermei* – *Avram Iancu* – Vasile Goldiș – Beliu – Seliștea – Cărand – Prunișor – Sebiș – Buteni – Chisindia.

Distanțe față de orașe: Arad – 76 km, Ineu – 18 km, Sebiș – 38 km, Chișineu Criș – 30 km, Salonta (jud. Bihor) – 35 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Șomoșcheș* la 1332 (*Sacerdos villa Samulkezew*), *Cermei* la 1429, *Avram Iancu* la 1828.

În hotarul comunei, pe locul numit *Drumul Sămădăului*, au fost descoperite fragmente ceramice aparținând *Culturii Tisa II*. Tot pe raza localității s-au descoperit mai multe topoare din cupru, cu două tăișuri în cruce, și o daltă de aramă. Se presupune că topoarele provin din morminte, iar dalta este probabil tot un topor. Specialiștii apreciază că sunt fabricate în perioada de tranziție spre Epoca Bronzului. La circa 3 km est de primărie, pe malul drept al canalului care duce la Crișul Negru, se afla o *cetate turcească*. La suprafață se observă o ridicătură de pământ de circa 1,5 m. În anii 1970 a fost descoperit pe teritoriul comunei un tezaur monetar compus din 73 de drahme de Apolonia și 10 denari romani, cel mai recent fiind datat în anul 76 î.H.

În prima jumătate a secolului al XIV-lea *Cermei*, *Șomoșcheș* și satele din jur aparțineau marelui feudal Farkaș (*Farkaseke*). Documente din

1363 arată că zona era stăpânită de magistrul Ladislau, fiul lui Teuteu. În 1429 Cermei aparținea domnilor de pământ Farkaș și Marothy. La 1456 Episcopia Catolică de Oradea stăpânea o parte din terenurile Cermeiului. Între cele 83 de sate care aparțineau la 1482 lui Ioan Corvin se aflau și Șomoșcheș și Cermei. După moartea lui Ioan Corvin, marile sale posesiuni ajung în stăpânirea marchizului Gheorghe de Brandenburg, între care și cele din satele Cermei și Șomoșcheș. În 1561 sunt pomenite două sesii care aparțineau domeniului Losonczy. Din 1732 până în 1760 Cermei face parte din domeniul Mutina. Din 1760 domeniul Mutina intră în posesia Erariului (statului austriac), care va vinde unor particulari. Așa apare în jurul anului 1780 nobilul Iakabfy, care cumpără suprafețe de multe mii de jugăre în Șomoșcheș (unde construiește un conac), și în Cermei. Mari terenuri agricole din zonă au ajuns în proprietatea unor familii nobiliare, printre care Antal Banhidy, Karoly Brunek, Iozsef Fascho, Ianoș Glatz, Ferenc Lango, Ianoș Vasarhely.

În 1383 se menționează că Șomoșcheș (Samulkezy) aparține lui *Stephanus de Salmukezy*. Din 1429 satul intră în proprietatea nobilului Marothy. Între anii 1446-1461 a fost stăpânit de familia nobiliară Miskey. În 1477 acesta este în posesie Samulkezy, iar în 1494 aparține de domeniul Corvineștilor, respectiv voievodului Matei. În 1497 este pomenit *Paulus vayda de Samolkezy*. În 1561 în Șomoșcheș sunt pomenite 25 de sesii iobăgești care aparțin domeniilor Doczy, Pribek, Gal, Kutassy, Nadasdy, Bathory. După cucerirea turcească pământurile trec dintr-o stăpânire în alta până în 1732, când intră în proprietatea ducelui Rinaldo de Modena, iar în 1760 intră în proprietatea Erariului, pământurile fiind oferite mai târziu spre vânzare.

Evenimente

Între 1821-1822 haiducii atacă domeniile de pe raza comunei. În 1824 au loc răzvrătiri țărănești din cauza sistematizărilor și sub influența răscoalei din Șepreuș, fiind arestați mai mulți țărani, între care 4 din Cermei. În 24 aprilie 1848 țărani iobagi din Cermei se revoltă și atacă solgăbirăul, iar cei din Șomoșcheș alungă notarul. În 24 iunie 1848 țărani se împotrivesc recrutărilor în armata revoluționară maghiară. În 1907 are loc la Cermei o mare adunare populară împotriva legii școlare a lui Apponyi. În 1903 au loc la Cermei întruniri socialiste. La începutul lui noiembrie 1918 se constituie Garda Națională Românească din Cermei, cu 30 de membri. Tot

atunci a fost alungat notarul din Șomoșcheș și au fost devastate prăvăliile din Cermei, iar mulțimea a tras în clădirea jandarmeriei. În noaptea 6/7 noiembrie jandarmii unguri trec la represiune și împușcă 3 persoane, între care 2 din Șomoșcheș. În zilele de Paști ale anului 1919 în Cermei intră armata română. Între 14 septembrie – 20 septembrie 1944 localitățile s-au aflat sub ocupația militară maghiară. Din Cermei au căzut 51 de ostași în Primul Război Mondial și 48 de ostași pe câmpurile de luptă ale celui de-Al Doilea Război Mondial. În zilele de 30 iulie, 31 iulie și 1 august 1949 a avut loc la Șomoșcheș o răscoală țărănească împotriva aplicării cotelor; în urma represiunii au fost împușcate 2 persoane și au fost condamnate 13.

Demografie

Cermei: conscripția din 1720 numără 6 familii; 1742 – 12; 1746 – 44; 1771-1786 – 142; 1800 – 215; 1828 – 211; 1857 – 2.013 locuitori; 1869 – 2.728; 1880 – 2.197 (401 case, 1.464 de ortodocși, 453 de romano-catolici, 164 de reformați, 11 evanghelici); 1890 – 2.746; 1900 – 5.216; 1910 – 5.814, 1922 – 5.993; 1930 – 3.672; 1941 – 3.047 (896 de clădiri).

Șomoșcheș: 1715-1720 – 9 familii, respectiv 17; 1727 – 27; 1771 – 85; 1828 – 159; 1857 – 1.381 de locuitori; 1869 – 1.905; 1880 – 1.677 (1.632 ortodocși, 5 greco-catolici, 25 romano-catolici); 1890 – 1.976; 1910 – 2.088; 1922 – 1.871; 1930 – 2.152; 1941 – 1.669 (528 clădiri).

Populația din cele trei sate înainte de constituirea comunei: 1956 – 4.976 locuitori; 1966 – 4.347.

Comuna Cermei: 2002 – 2.856 locuitori; 2011 – 2.722, din care: 84% români, 4,85% maghiari, 6,85% rromi, 78,29% ortodocși, 5,18% romano-catolici, 4,78% adventiști, 3,64% bapțiști, 3% penticostali, 1,1% reformați.

Biserica

Biserica Ortodoxă

Cermei. O biserică ortodoxă de lemn, deja veche, cu hramul Sf. Mc. *Dimitrie* exista înaintea anului 1755 pe alt amplasament decât cel actual. Este posibil ca după sistematizarea satului să se fi construit o altă biserică.

Între anii 1875-1881 s-a construit o biserică din piatră cu hramul celei vechi. În perioada interbelică a activat și curentul ortodox *Oastea Domnului*. În 1991 a început construirea unui nou lăcaș de cult. În anul 2002 s-a făcut târnosirea bisericii, iar în 2008 s-a sfințit. Cărți vechi: *Străjer* (1773), *Evanghelie* (1807); *Octoih* (1826); *Triod* (1859).

Șomoșcheș. A existat în perioada medievală o biserică ortodoxă din lemn cu hramul *Sf. Mc. Dimitrie*, atestată documentar în 1755. La 28 ianuarie 1783 se aprobă locuitorilor din Șomoșcheș construirea unei noi biserici din lemn, cu hramul *Sf. Arhangheli*, care a fost înlocuită în anul 1893 cu actuala biserică din zid, cu hramul *Sf. Mc. Dimitrie*. Cărți vechi de cult: *Chiriadodromion* (1699); *Octoih* (1731); *Evanghelie* (1750); *Ceaslovnic* (1766); *Molitvelnic* (1784). În anul 1948 s-a construit prima biserică ortodoxă din lemn din *Avram Iancu*, pentru ca începând din 1991 să se purceadă la construirea unei noi biserici, pictată în 1995. În 2013 s-a sfințit de către ÎPS Timotei Seviciu.

Biserica Catolică

Prima biserică catolică este consemnată la 1786, care este demolată apoi ca neîncăpătoare, iar în 1853 este deschisă o nouă biserică, din cărămidă, în stilurile neogotic și romanic. În 1900 existau 991 de credincioși, iar în 1910 1349.

Primii *bapțiști* din Cermei provin din rândurile maghiarilor, imediat după 1890. În anul 1907 s-a început construirea primei biserici baptiste româno-maghiară, care s-a inaugurat oficial în 4 noiembrie 1909. În 1910 se constituie și o biserică baptistă maghiară care a funcționat până în 1950. În anul 1945 credincioșii cumpără sinagoga locală pentru a o transforma în lăcaș de cult creștin baptist.

Primul *adventist de ziua a șaptea* este identificat la Șomoșcheș în 1895. În 1917 comunitatea număra 14 membri, iar credincioșii se adunau în localuri particulare. Prima grupă adventistă se formează la Cermei în anul 1931, iar adunarea adventistă de sine stătătoare funcționează începând cu anul 1945. Din 1973 adventiștii au propria biserică. În 2004 biserica din Șomoșcheș este reconstruită și noua biserică este inaugurată în 6 iunie 2006. În 1993 s-a început construirea unei clădiri mult mai mari, care s-a inaugurat în februarie 1996.

Învățământul

Cermei: contractul școlar a fost semnat în 1789. Clădirea școlii, atestată din 1793, se află lângă actualul liceu. În 1797 s-a semnat un nou contract. În 1811 cursurile au fost frecventate de 10 copii, în 1811 au fost frecventate de 11 băieți din 46 de băieți și 24 de fete de vârstă școlară. În 1833 s-a construit un local propriu de școală. În 1864-1865 au fost recenzați 265 de copii de vârstă școlară, din care au frecventat școala 30. În iulie 1900 antistia comunală a cumpărat pentru școala de stat din Cermei un local propriu. După colonizările din secolul al XIX-lea, în Cermei funcționează și o școală maghiară. În 1875 se înființează școala elementară de stat, care avea în 1909-1910 233 de elevi maghiari, 24 de elevi germani, 45 de elevi români – în total 302.

În anul școlar 1921-1922 au fost înscriși în clasa I-a 86 de copii.

În anul 1923 populația Cermeiului număra 2.500 de locuitori români, 855 maghiari, 115 germani și 65 de alte naționalități, iar școlile erau urmate de 270 de elevi la școala românească și 101 la școala maghiară.

Începând cu 22 septembrie 1947 școala din Cermei a primit denumirea *Gimnaziul Unic Mixt Cermei*. După 1948 la Cermei au funcționat Școala elementară mixtă, Gimnaziul mixt Cermei, Școala maghiară și Grădinița. În anul 1955 au fost înscriși în clasele I-VII 230 de elevi. Între 1958-1961 la Cermei au funcționa un liceu comercial și două școli profesionale – una agricolă și una pentru mecanizatori. În anul școlar 1965-1966 s-au deschis cursurile *Liceului Teoretic Cermei*, care a funcționat într-o clădire construită la începutul anilor 1960.

Șomoșcheș: contractul școlar a fost semnat în anul 1797, dar probabil școala funcționase și înainte. În 1811 frecventau școala 24 de elevi, în 1817-1818 37 (numai băieți), în 1822 33 (din 72 băieți și 33 fete de vârstă școlară). În 1843 erau înregistrați 38 de elevi.

În 1858 s-a ridicat pentru școală o nouă clădire, din bârne, care a fost înlocuită în 1878.

În 1881, din 116 copii de vârstă școlară s-au prezentat la examenele finale 54.

În anul 1923-1924 au frecventat școala 83 de elevi, iar în anul 1949-1950 au fost înscriși 155. Începând cu anul școlar 1959-1960 s-a constituit

ciclul al doilea, de 7, respectiv 8 clase, și s-a construit o nouă clădire a școlii, cu cancelarie și clădire pentru director. După 1989 funcționează doar o școală primară cu clasele I-IV.

În colonia *Avram Iancu* a funcționat o școală primară începând cu anul 1924. În anul 1932 erau înscriși 38 de copii, iar în anul școlar 1968-1969 au frecventat școala doar 9 elevi.

Personalități

Ioan Tau (1879-1973), învățător la Șomoșcheș din 1904, apoi la Cermei din 1919, subrevizor de control la 34 de școli confesionale, înființează grădinița din Cermei în 1928, autorul unui manual de geografie.

Lizica Mihuş (n. 1945), profesor universitar doctor, fost rector al Universității Aurel Vlaicu Arad, a scris cărți privind istoria teatrului arădean și transilvănean, volumul *George Enescu și Aradul*, numeroase studii în volume colective și reviste de specialitate.

Cornel Mager (n. 1893), preot în Cermei (1917-1927), misionar episcopal la Oradea, director al școlii de cântăreți bisericești (1928-1936), vicar al Episcopiei (1936-1940).

Ioan Poleacu (n. 1905), hirotonisit în 1932, preot în Cermei din 1934, arestat în 1950 și condamnat la 7 ani de temniță grea.

Avram Nicolae (n. 1902), licențiat al facultății de drept din Cluj, avocat în Arad, jurist consult.

Petru Faur (n. 1894), doctor în științe juridice, avocat în Arad.

George Tăutan Cermeianu (n. 1933), filolog, emigrat în Canada, a scris 18 cărți în limba franceză.

Petru Chiș (n. 1946), absolvent al Universității Babeș-Bolyai, Facultatea de istorie, profesor la Liceul din Ineu, istoric, a publicat articole și studii în reviste de specialitate și a scris volumul *Ineu de la a doua retragere a turcilor până la sfârșitul primului război mondial și făurirea României Mari*.

Ioan Nagy (n. 1949), învățător, profesor, a scris numeroase studii în reviste și ziare, monografiile dedicate localităților Curtici, Șomoșcheș, Ineu, a creat punctul muzeal Șomoșcheș, intrat în ghidul turistic de la Lucerna, și a tipărit în 2014 monografia *Cermei, studii monografice*.

Vasile Leucuția, (n. 1938 la Șiad), profesor de limba română la Șomoșcheș și Cermei, a scris *Valea Șiadului. Dascăl la Șomoșcheș* (2006), și *Cântecele codrenilor* (2013).

Economie și societate

În 1495 este atestat un voievodat românesc la Șomoșcheș.

În 1743 este consemnată existența unei mori pe râul Teuz, iar în 1866 se construiește una din primele mori cu aburi din comitatul Aradului, motiv pentru care moara căpătase o importanță regională.

Cermei este sistematizat în jurul anului 1824, în timpul stăpânirii austriece, cu străzi drepte și largi. S-a impus casa din pământ bătut și din văiuță.

La mijlocul secolului al XIX-lea au loc colonizări maghiare la Cermei, când nobilul Iosif von Fascho a adus din Szenaser Pusta (Ungaria), 140 de familii. Altă colonizare importantă are loc la sfârșitul aceluiași secol, populația aproape dublându-se între 1890 și 1900. Cermei primește drept de târg în fiecare joi: după 25 martie (Bunavestire), după Sfinții Petru și Pavel, după Sfânta Marie Mică și după Sfinții Mihail și Gavril.

Construirea gării și a căii ferate dinspre Ineu spre Cermei s-a terminat în 1889. Tot la Cermei se va opri linia ferată îngustă pe care s-a transportat lemnul dinspre Dumbrăvița de Codru, pe lângă Stoinești-Mărăuș-Craiva-Coroi, la stația de cale ferată.

La sfârșitul secolului al XIX-lea s-a făcut forarea pentru apă potabilă, construindu-se fântânile arteziene care scot apa de la 230-300 m adâncime.

După reforma agrară din 1921, peste 2.000 ha din moșia baronului Iakobfy au fost distribuie la peste 500 de familii din Cermei. La 23 aprilie 1931 Comuna Cermei este împroprietărită cu 1.782 de iugăre de pădure. După Primul Război Mondial, lângă Comuna Cermei, pe fosta moșie Hollender, a fost înființat un important centru de colonizare: *Avram Iancu*. Oamenii s-au stabilit treptat aici după 1924, venind din Apuseni. Colonia a fost înființată ca o localitate separată. Reforma agrară din martie 1945 a distribuit celor îndrituiți 654 ha de teren agricol. Naționalizarea din 1948 a

adus în proprietatea statului uleiunița din Cermei, moara de măcinat cu trei valțuri și farmacia Hollender.

În 1949 s-a constituit IAS Cermei. Silozurile și fermele piscicole au fost construite în anii '60 ai secolului al XX-lea.

CAP Cermei s-a constituit pe 16 octombrie 1952, CAP Șomoșcheș la 28 noiembrie 1952.

Electricarea comunei a început în anul 1964, iar până în 1972 majoritatea gospodăriilor au fost racordate la curent electric.

În 1972-1973 s-au asfaltat drumurile spre Gurba și Șepreuș.

În 1974 a luat ființă Centrul de reparații SMA Cermei.

Cele două Cooperative Agricole de Producție s-au desființat în urma aplicării legii 18 din 1991 și pământul a fost restituit țăranilor.

După Revoluția din decembrie 1989, în comună se desfășoară, pe lângă exploatarea agricole, activități de exploatare forestieră, activități piscicole, confecții.

Începând cu anul 1921 este consemnată activitatea unui dispensar la Cermei. În anul 1969 începe construirea dispensarului uman actual.

Din 1926 este înregistrată și activitatea medicului veterinar la Cermei.

Farmacia apare ca instituție locală încă înainte de război, aparținând lui Hoelender.

În 1778 funcționa deja un post de jandarmi la Cermei.

Din 1997 Cermei are o clădire nouă pentru primărie.

După anul 2000 au fost asfaltate străzile din Cermei și Șomoșcheș.

Etnografie, obiective turistice și de agrement

Din punct de vedere etnografic *Cermei* aparține de subzona Ineu a zonei Crișului Alb, aflat la limita vestică.

Primul teren de sport din Cermei datează din 1926.

Pescuit sportiv se poate practica în amenajările piscicole de 70 hectare de lângă Cermei.

Clădirea școlii, atestată din 1793, se află lângă actualul liceu.

În Cermei și Șomoșcheș s-au ridicat monumente eroilor din cele două războaie mondiale.

Bibliografie

Arbonie, Emil, *Dicționar al baroului Arad*, manuscris

Chiș, Petru, *Ineul de la a doua retragere a turcilor până la sfârșitul primului război mondial și făurirea României Mari*, Arad, 2014.

Meszar, Marius Răzvan, *Reforma agrară din anul 1921, o istorie a agriculturii din județul Arad (1918-1944)*, Arad, 2011.

Nagy, Ioan; Suci, Olivia, *Cermei – studii și cercetări monografice*, vol. I, Editura Concordia, Arad, 2014.

Comuna Chisindia

Vasile Faur

Denumiri

Chisindia: Keszend, Kuszund, Kuzynd, Kewzend, Kizingyia, Chesend, Koson, Kuzun, Koszon, Kuzsun, Kuzund, Kuszund, Kösönd, Közönd, Köszönd, Kuzyn, Kuzynd, Keöszend, Kewzend, Keszend, Kezend, Keszindia, Kis-India, Kizingia, Chisindia.

Păiușeni: Paiz, Paisan, Pajsz, Bais, Paüz, Pajsan, Pajzsán, Paizsán.

Văsoaia: Wazzofalwa, Vaszolicza, Vészalja, Wazzwyfalva, Wazzawyfalva, Bozój (Vozój), Vaszoja, Vaszohja, Vasolicza, Veszalja, Vasziova, Klesva, Kleschwa, Klechova.

Repere geografice

46°14'11" N, 22°07'10" E; altitudine: 251 m; suprafață: 129,28 km² (12.928 ha, din care 118 ha intravilan și 12.810 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Buteni la nord, Comuna Almaș la est, Comuna Comuna Bârzava la sud, Tauț la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Chisindia este situată în sudul Depresiunii Sebiș, la poalele Dealurilor Cuiedului, și este formată din satele *Chisindia* (reședință), *Păiușeni* și *Văsoaia*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Suprafața de 12.928 ha a comunei are următoarea structură: 5.229 ha terenuri agricole (684 ha teren arabil, 3.771 ha pășuni, 774 ha fânețe), și 7.669 ha terenuri neagricole (7.107 ha păduri și terenuri forestiere, 73 ha terenuri cu ape, 157 ha căi de comunicație, 266 ha terenuri ocupate de construcții și curți, 96 ha terenuri degradate și neproductive). În anul 2017 au fost înregistrate 460 de gospodării în satul Chisindia, 221 de gospodării în satul Păiușeni și 166 de gospodării în satul Văsoaia.

Cele trei sate și cătunele *Găurani* și *Hurez* sunt electrificate, iar drumurile comunale care fac legătura dintre reședința de comună și satele *Văsoaia* și *Păiușeni* au fost asfaltate în anul 2014.

Fiind atât de risipite gospodăriile și izolate localitățile, pe vremea comunismului nu s-a putut realiza cooperativizarea agriculturii.

Satul *Chisindia* este sat de deal, străjuit la sud de Munții Zărandului, la vest de Dealurile Cuiedului, la est de Dealul Măgura (637 m), iar la nord de râul Crișul Alb. Datorită dealurilor care o înconjoară, așezarea este ferită de vânturile puternice și de soarele dogoritor al verii. Înainte de sistematizare, satul Chisindia a fost unul din cele mai risipite sate din ținutul Zărandului și apoi din Județul Arad. Cele opt cătune, *Gavrány*, *Csolt*, *Valyeré*, *Hohurez* (Hurez), *Prum* (Prund), *Alsó Keszindia*, *Felső Keszindia* și *Pajzsan*, răspândite pe dealurile dintre cele trei văi, au fost greu de strămutat și comasat pe o nouă vatră.

Satul *Păiușeni*, așezare cu gospodăriile risipite pe o distanță de 7 km de-a lungul Văii Prundului, a fost parte componentă a satului Chisindia până

în anul 1869, când a devenit unitate administrativ-teritorială independentă, cu statut de sat, rămânând o localitate cu gospodăriile și casele răspândite de-a lungul unei văi, fără posibilități de comasare și sistematizare.

Satul *Văsoaia*, răspândit pe o suprafață mare de teren, cu gospodăriile și casele în mijlocul unor terenuri pe care localnicii le aveau și le au în proprietate, a rămas un sat risipit pe terenuri întinse, fără posibilități de sistematizare.

Comuna nu are conexiune la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Sebiș, la aproximativ 9 km de Chisindia, 15 km de Păiușeni și 13 km de Văsoaia.

Prin satul Chisindia trece drumul rutier județean DJ 793: Sinteia Mare (ieșire din DN 79A) – Șepreuș – Cermei – Avram Iancu – Vasile Goldiș – Beliu -Seliștea – Cărand – Prunișor – Sebiș – Buteni – *Chisindia*.

Satul *Păiușeni* se leagă de satul Chisindia prin drumul comunal DC 59 Chisindia-Păiușeni, iar satul *Văsoaia* se leagă de satul Chisindia prin drumul comunal DC 60 Chisindia – Văsoaia. Nu există drum amenajat pentru comunicare directă între satele Păiușeni și Văsoaia.

Distanțe între centrul comunal și satele comunei (centrele aproximative ale acestor sate): 6 km Chisindia – Păiușeni, 5 km Chisindia – Văsoaia.

Distanțe față de orașe: Arad – 72 km, Sebiș – 9 km, Ineu – 32 km, Chișineu Criș – 63 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Chisindia* la 1349, *Păiușeni* la 1574, *Văsoaia* la 1525.

Pe teritoriul comunei au fost descoperite monede din perioada romană, emise de împăratul Filip Arabul (244-249).

Chisindia s-a format prin comasarea celor opt cătune răspândite pe cele trei văi, act istoric și administrativ derulat în perioada cuprinsă între anii 1780 și 1804, anul 1804 fiind considerat cel în care sistematizarea a fost terminată. Baza demografică de formare a satului a fost vechiul domeniu Kuszund, proprietate a familiei nobiliare Abrahamffy, format din opt moșii (crânguri), risipite pe Valea Găuranilor, Szelestye, Bavara, Kerva, Albópataka, Albósfalva, Korcsomárosfalva, Eperges (Apries) și Csolt. În

timp, moșiile s-au regrupat și au format cinci cătune în Valea Găuranilor: Gavrány, Csolt, Valyeré, Korcsomárosfalva, Eperges (Apries). De-a lungul anilor gospodăriile risipite în crânguri pe Valea Prundului au format patru cătune: Prum (Prund), Pajzsan (cu crângurile Păiuș, Voimirești), Alsó-Keszindia și Felső-Keszindia, care au fost arondate la satul Chisindia până în anul 1868, când cătunele Prund și Pajzsán (crângurile Păiuș, Voimirești), s-au separat administrativ și au format noul sat Păiușeni. Crângurile din Valea Hurezului au format cătunul Hurez care, alături de cele cinci din Găurani (Gavrány, Csolt, Valyeré, Korcsomárosfalva, Eperges), și de cele două din Valea Prundului (Alsó-Keszindia și Felső-Keszindia), strămutate și comasate pe noua vatră a satului, situată pe deal, au format satul sistematizat *Kuzund*. Noul sat a rămas cu numele vechiului domeniu Kuszund al familiei nobiliare Ábrahámffy, pentru păstrarea denumirii legate de bogăția locului: aurul. Cătunele Csolt, Gavrány și Hurez, părți componente ale satului Chisindia de astăzi, au traversat veacurile, ajungând până în zilele noastre (an 2017). Existența cătunului Csolt ca parte componentă a satului Chisindia este legată de numele comitelui Ábrahám Cholth de Zărand, care avea mai multe moșii în vechiul comitat al Zărandului și în Comitatul Arad – în localitățile Cicir, Șiștarovăț, Chișineu Criș și Chisindia, numele Csolt supraviețuind în toponimia locală a localităților menționate.

Cele dintâi mențiuni documentare numesc domeniul Kuzund *loc cu baie auriferă și loc de spălare a aurului*, mențiunile dobândind astfel atribute de atestare istorică privind satul Chisindia, fiind cuprinse în documentele din anii 1349, 1350 și 1363. Documentul care pomenește despre satul Chisindia (Kuzund), cu referiri la toate cele opt crânguri care formau așezarea și nu doar la unul singur (ex. Csolt – în anul 1271), este datat în 3 iulie 1349. Cele patru mine de aur sunt menționate în documentul datat 3 martie 1350, iar despre spălarea minereurilor aurifere în râul Kuzund sunt informații în documentul din 3 mai 1363. În jurul anilor 1550 familia Abrahamffy dispărea din înscrisurile istorice privind domeniul Kuzund, iar așezarea ajunge în proprietatea unor familii (personalități) cu ranguri militare sau legate de administrarea ținutului Zărand.

Sumar, prezentăm apartenențele și proprietarii localității Kuzund – Chisindia în perioada 1552-1939, în ordine cronologică: 1553 – familia Losonczy, 1574 – apartenență la domeniul cetății Dezna și proprietate a begului turc Kurt, 1601 – proprietatea lui Stephani Toldy de Szalonta, 1608

– proprietate a familiei Petnehazy (originară din zona Satu Mare), 1626
– proprietate a principelui transilvan Gabriel Bethlen, 1650 – proprietate a Principatului Transilvaniei (moșie a tezurariatului), 1651 – proprietate a căpitanului Gyulay Ferencz de Marosnemety (prefect de Zărand), 1732
– proprietate a ducelui Rinaldo de Modena, 1771 – moșie în domeniul Modena, 1799 – proprietate a Oficiului Regal Cameral, 1853 – proprietate a baronului Dietrich Iozsef (din Țiria), și apoi a prințului Szulkowsky Lajos (ginerile lui Dietrich Iozsef), 1909 – moșie a familiei Szulkowsky.

Prin actele de vânzare-cumpărare întocmite în anul 1917 la Arad și Budapesta, familia Szulkowsky vindea proprietățile de la Chisindia-Păiușeni firmei *Industria Textilă Centrală din Budapesta*, care își schimbă numele în anul 1928 în *Societatea Anonimă Română pentru Întreprinderi Industriale și Financiare Pâncota (Textil Pâncota)*. În anul 1928 firma *Textil Pâncota* pierde o parte din proprietăți prin expropriere și împrumut în favoarea comunelor politice Chisindia, Păiușeni și Văsoaia. Pădurile firmei *Textil Pâncota* rămase neexpropriate au fost vândute în anul 1939 unor persoane fizice. Anii și proprietățile menționate privind localitatea Chisindia pot fi considerate borne ale timpului și ale existenței satului, întinse pe o perioadă de aproximativ 600 de ani, cu sumare informații despre cei care au stăpânit sau administrat parțial sau total hotarele localității Chisindia.

Localitatea *Păiușeni* nu are un act documentar istoric de atestare și este amintită pentru prima dată în anul 1574 ca proprietate a spahiului turc Kamber, sub diferite nume: Pajsz, Paüz, Bais, Pajzsan. Alte repere istorice ale existenței satului sunt: 1650 – pertinență a Cetății Ineu (moșie a tezurariatului), cedată familiei Rokszin; 1674 – pertinență a Cetății Dezna; 1732 – moșie în domeniul Modena; 1755 – înregistrat de conscripția episcopului Sinesie Jivanovici; 1782 – începea comasarea parțială a crângurilor; 1868 – a devenit sat cu independență administrativ-teritorială; 1900 – sub toponimul *Pajzsan* apărea în evidențele administrației maghiare; 1913 – proprietate a familiei Szulkowsky; 1930 – sat cu 1.057 de locuitori.

Așezarea *Văsoaia* a fost cuprinsă în domeniul Țiria în anul 1525 sub numele de *Wazzwyfalwa*, documentul fiind considerat cel care atestă istoric localitatea. În anii 1574 și 1650 localitatea Văsoaia este menționată ca aparținând domeniului tezurariatului Principatului Transilvaniei. La sfârșitul veacului al XVII-lea satul Văsoaia intră sub administrația habsburgică. Repere istorice mai importante pentru sat sunt următoarele:

anii 1574, 1650 – domeniul tezaurariatului; 1674 – pertenență a Cetății Dezna sub numele *Bozoj*; 1732 – moșie în domeniul Modena; 1744 – Cercul Ineu din Comitatul Zărand, din care a făcut parte și Vaszoja, este anexat Ungariei; 1826 – satul a devenit proprietate a familiei Scherz Fülöp din Bratislava; 1913 – domeniu al familiei Szulkowsky; 1930 – sat cu 730 de locuitori. Mari proprietari de pământ: familia baronului Scherz Fülöp (1826), familia grofului Novak Peter și familia Szulkowsky.

Monumente

Comuna Chisindia este înscrisă în *Repertoriul Institutului de Arheologie Vasile Pârvan* pentru vestigiile sale din perioada romană (satul Chisindia).

Asociația Foștilor Deținuți Politici Arad a ridicat la Chisindia o troiță străjuită de pădurea de fagi, în memoria luptătorilor anticomuniști din grupul lui *Gligor Cantemir*, căzuți acolo în luptele cu Securitatea.

Demografie

Satul Chisindia: 1715 – 55 de locuitori; 1720 – 70; 1746 – 265; 1755 – 510; 1766 – 505; 1771 – 945; 1791 – 1.260; 1828 – 1.331; 1844 – 2.131; 1857 – 2.152; 1869 – 1.626 (scăderea numărului de locuitori în 1869 se explică prin separarea satului Păiușeni de satul Chisindia); 1880 – 1.605; 1895 – 1.624; 1900 – 1.723; 1907 – 1.792; 1910 – 1.915; 1915 – 1.923; 1920 – 1.863; 1921 – 1.794; 1928 – 1.863; 1930 – 1.868; 1941 – 1.887; 1950 – 1.600; 1966 – 1.393; 1977 – 1.308; 1992 – 1.158; 2002 – 1.002; 2011 – 998; 2015 – 880.

Structura etnică (de la 1880 la 2002): 1880 – 1.372 români, 6 maghiari, 7 germani, 56 slovaci, 66 alte etnii; 1890 – 1.566 români, 23 maghiari, 2 germani, 33 alte etnii; 1900 – 1.683 români, 33 maghiari, 1 alte etnii; 1910 – 1.890 români, 21 maghiari, 41 alte etnii; 1920 – 1.836 români, 7 maghiari, 10 evrei, 10 alte etnii; 1930 – 1.805 români, 9 maghiari, 3 germani, 7 evrei, 3 slovaci, 6 rromi, 2 alte etnii; 1941 – 1.768 români, 2 maghiari, 1 german, 2 alte etnii; 1966 – 1.391 români, 2 maghiari; 1977 – 1.305 români, 2 maghiari, 1 german; 1992 – 1.158 români, 1 maghiar, 2 rromi; 2002 – 976 români, 2 maghiari, 1 german, 23 rromi.

Structura confesională (între 1869 și 2002): 1869 – 1.596 ortodocși, 18 romano-catolici, 2 evanghelici, 10 israeliți; 1880 – 835 ortodocși, 4 israeliți; 1890 – 927 ortodocși, 2 greco-catolici, 4 israeliți; 1900 – 1.682 ortodocși, 16 romano-catolici, 18 mozaici, 5 reformați, 1 unitarian; 1910 – 1.889 ortodocși, 14 romano-catolici, 9 mozaici, 1 unitarian, 2 alte religii; 1930 – 1.752 ortodocși, 10 romano-catolici, 7 mozaici, 3 reformați, 1 greco-catolic, 3 evangheliști (luterani), 59 baptiști; 1992 – 984 ortodocși, 1 greco-catolic, 2 romano-catolici, 82 baptiști, 85 penticostali; 2002 – 845 ortodocși, 2 greco-catolici, 2 romano-catolici, 58 baptiști, 90 penticostali, 5 adventiști.

Satul Păiușeni: 1869 – 733 de locuitori; 1880 – 840; 1890 – 933; 1900 – 1.584; 1910 – 1.204; 1913 – 1.208; 1920 – 1.014; 1930 – 1.057; 1941 – 987; 1956 – 893; 1966 – 928; 1977 – 705; 1992 – 574; 2002 – 488; 2011 – 425; 2015 – 415.

Structura etnică (între 1880 și 2002): 1880 – 799 români, 5 nemți, 36 nedeclarați; 1890 – 924 români, 4 maghiari, 5 alte etnii; 1900 – 1.012 români, 34 maghiari, 11 nemți, 1 slovac, 523 croați, 2 sârbi, 1 alte etnii; 1910 – 1.197 români, 3 maghiari, 4 nemți; 1920 – 1.014 români; 1930 – 1.053 români, 1 maghiar, 3 țigani; 1941 – 981 români, 1 neamț; 1966 – 926 români, 2 maghiari; 1977 – 705 români; 1992 – 574 români; 2002 – 488 români.

Structura confesională (între 1880 și 2002): 1869 – 724 ortodocși, 5 romano-catolici, 4 greco-catolici; 1880 – 835 ortodocși, 5 israeliți; 1890 – 927 ortodocși, 2 greco-catolici, 4 israeliți; 1900 – 1.011 ortodocși, 547 romano-catolici, 4 greco-catolici, 19 mozaici, 3 reformați; 1910 – 1.198 ortodocși, 6 mozaici; 1930 – 1.038 ortodocși, 1 romano-catolic, 18 baptiști; 1992 – 539 ortodocși, 15 baptiști, 20 penticostali; 2002 – 467 ortodocși, 7 baptiști, 14 penticostali.

Satul Văsoaia: 1525 – 76 de locuitori; 1746 – 78; 1766 – 102; 1771 – 117; 1791 – 150; 1828 – 500; 1843 – 539; 1851 – 594; 1862 – 674; 880 – 679; 1895 – 784; 1900 – 785; 1906 – 815; 1910 – 833; 1913 – 833; 1922 – 728; 1928 – 832; 1936 – 871; 1941 – 717; 1956 – 621; 1916 – 556 loc; 1977 – 336; 1992 – 148; 2002 – 90; 2011 – 70; 2015 – 45.

Structura etnică (între 1880 și 2002): 1880 – 642 români, 13 maghiari, 2 germani, 2 slovaci, 20 alte etnii; 1890 – 705 români, 11 maghiari, 1 german, 7 alte etnii; 1900 – 748 români, 27 maghiari, 9 germani, 1 alte etnii; 1910 – 821 români, 10 maghiari, 1 german, 1 croat; 1920 – 723 români, 4 maghiari, 1 israelit; 1930 – 729 români, 1 maghiar; 1941 – 714 români, 1 maghiar, 2

germani; 1966 – 556 români; 1977 – 336 români; 1992 – 148 români; 2002 – 90 români.

Structura confesională (între 1869 și 2002): 1869 – 667 ortodocși, 7 romano-catolici; 1880 – 660 ortodocși, 1 greco-catolic, 11 romano-catolici, 4 reformati, 1 evanghelic, 2 israeliți; 1890 – 712 ortodocși, 12 romano-catolici; 1900 – 745 ortodocși, 27 romano-catolici, 8 israeliți, 5 greco-catolici; 1910 – 820 ortodocși, 8 romano-catolici, 2 mozaici, 1 reformat, 2 alte religii; 1930 – 729 ortodocși, 1 reformat; 1992 – 145 ortodocși, 3 baptiști; 2002 – 85 ortodocși, 1 romano-catolic, 1 reformat, 3 baptiști.

Biserica

Biserica Ortodoxă Chisindia

Prima biserică a satului despre care se cunosc date certe avea hramul *Duminica Floriilor*, era construită din lemn în vechiul cimitir al satului, în locul numit astăzi *Țânțârini*. În ea slujeau doi frați preoți, *Gheorghe* și *Dumitru Popovici*, și a fost inventariată în anul 1755, în vremea episcopului Sinesie Jivanovici. După sistematizarea satului (1804), în anul 1808 biserică de lemn a fost mutată în mijlocul satului, pe deal, și a fost sfințită pe vremea preotului *Gavril Bucatoș*, în anul 1815. În anul 1855 a fost terminată construirea noii biserici din piatră, acoperită cu șindrilă, cu hramul *Sf. Stâlparei*, situată lângă cea veche, din lemn. În anul 1880 a început construirea unei biserici noi, lângă cea veche de pe deal, sfințită în anul 1888. Până în anul 1933 în sat a fost o singură biserică, dar în intervalul 1934-1937 s-a mai construit *biserica din vale*, terminată și sfințită în anul 1937 de episcopul Grigorie Comșa. Biserica din vale a fost zidită din piatră albă rezultată din demolarea bisericii din deal, iar turnul a fost construit din cărămidă nouă. Lucrarea de zidire a fost condusă de ing. Ioan Dudaș și executată de antreprenorul Teodor Corbacer din Buteni, cu maiștrii zidari Francisk Resch și Francisk Zimmermann. În perioada anilor 1937-1948 în satul Chisindia s-au ținut slujbe religioase în trei biserici cu lăcașe proprii și trei preoți, doi ortodocși și unu greco-catolic. La biserică din deal s-a păstrat un *Antimis* vechi, sfințit în anul 1715 de Ioanichie Martinovici, episcopul Aradului. Antimisul a fost semnalat în biserică de preotul *Lazăr*

Oprea, în *Cronica Bisericei Parohiale din comuna Chisindia*, pe care a scris-o în anul 1907. Pictura bisericii din vale, executată între anii 1953-1954 de profesorul-pictor Cornel Cenan, a fost restaurată în anul 2010 de profesorul Corneliu Artimon din Arad. În anii 1979-1980 biserica din deal, cu hramul *Sfântul Ierarh Nicolae*, a fost repictată de pictorul Mihai Bălășescu și sfințită de episcopul Visarion Aștileanu, în vremea preotului *Vasile Nistor*. În anul 1901 cimitirul satului a fost mutat din vechiul loc, *Țânțârini*, pe noul amplasament numit *Târșari*.

Cele două biserici ortodoxe au fost slujite de-a lungul vremilor de 44 de preoți: George Popovici – 1755; Dumitru Popovici – 1755; Dimitrie Oprici – 1757-1758, 1767; Iocav Cornea – 1767; Vasile Cornea – 1800-1835; Ioviță Iovici Moise – 1833-1835; Teodor Cornea – 1835; Georghe Rubenovici – 1835; Porfirie Coloja – 1839, 1853-1854; Lupu Cornea – 1839-1853; 1855-1863; Petru Mihuț – 1841-1853; 1855-1862; Urs Colf – 1863-1864; Georgie Popescu 1863-1864; Simion Alexandrescu 1864-1866; Petru Drăgan – 1866-1868; Georgie Cornea – 1866-1887; Atanasie Brădean – 1867-1909; Lazăr Oprea – 1875-1890; Maces 1909-1917; Oprea Lazar 1916-1923; Bodea Iuliu 1906-1923; Antonie Dionisie Mateș – 1911-1922; Ștefan Stan – 1917-1923; Ioan Cosma – 1921-1923; Mihai Mihuț – 1905-1939; Tiberiu Korosladanyi – 1932-1933; Ilie Șeran – 1934-1937; Teodor Lucaci – 1937-1958; Semproniu Barna (preot uniat) – 1938-1940; Dimitrie Cuzman; Pahomie Corpaci; Ștefan Oprea; Gheorghe Popovici; Augustin Herlo (preot uniat); Augustin Barna (preot uniat); Octavian Suci (preot uniat) – 1946-1949; Ioan Pavel – 1950-1960; Constantin Mandache – 1958-1966; Alexandru Stratulat – 1966-1975; Vasile Nistor – 1975 – prezent.

Biserica Ortodoxă Păiușeni

Comunitatea ortodoxă a satului *Pajsan* a închiriat în anul 1853 o casă de lemn care a fost sfințită și folosită ca lăcaș de cult, satul devenind independent religios, cu biserică proprie, primele servicii religioase fiind ținute de preotul Porfirie Coloja, care a început și completarea registrelor matricole ale bisericii. În anul 1861 satul a cumpărat din satul Cuied o biserică din lemn cu hramul *Întâmpinarea Domnului*, care a fost reconstruită pe deal, pe o fundație de piatră, lângă casa familiei Teodor Oprea, zis Taliura. Nu departe de această biserică din lemn și de vechea

școală confesională a fost construită biserica baptistă a satului. În anul 1927, în vremea preotului Pahomie Corpaș, s-a început construirea unei biserici din cărămidă și piatră albă, terminată în anul 1929. Noua biserică, cu hramul *Pogorârea Sfântului Duh*, ridicată în mijlocul satului, în vale, a fost sfințită la 8 noiembrie 1929 de episcopul Grigorie Comșa al Aradului, cu un sobor de preoți. Biserica nouă, în formă de corabie, a fost acoperită cu țiglă, iar turnul, în stil baroc, acoperit cu tablă zincată. În perioada 1979-1983, în vremea preotului Popa Mihail, la biserică s-au făcut reparații capitale, pictorița Angela Voiticeanu Cărămidă executând pictura. Lucrările au fost sfințite de arhiereul vicar Gherasim Cucoșel, iar preotul a fost onorat pentru strădanie cu distincția de *iconom*. Din anul 1960 biserica are statutul de parohie independentă, având ca filie biserica din Văsoaia. La inventarul din anul 1855 biserica avea înregistrate 8 cărți de cult. În perioada 1854-2015 au slujit în biserică 22 preoți.

Biserica Ortodoxă Văsoaia

La conscripția din anul 1755 a episcopului Sinesie Jivanovici era înregistrată în Văsoaia o biserică din lemn cu hramul *Adormirea Născătoarei de Dumnezeu*, amplasată în *Săliște*, pe vale. La inventarul făcut în 1855 bisericii din lemn (cu turnul din lemn), erau cuprinse odoarele bisericii, documentul fiind semnat de preotul din aceea vreme, Urs Colf. Construirea bisericii actuale a început în anul 1900 și s-a terminat în anul 1901, sfințindu-se în data de 11/24 nov. 1901 de *Ioan Georgia*, protopresbiterul tractului Buteni, în fruntea unui sobor de șapte preoți. Zidirea s-a făcut cu banii comunei bisericești – 6.000 de coroane, și cu ajutorul donatorilor: grof Petru Novak – 600 de coroane, Alexandru Toganyi, deputat în dieta Ungariei – 240 de coroane, împăratul Francisc Ioszeff (statul) – 200 de coroane. Primii preoți cunoscuți ai satului au fost *Dan Popa* – 1746, și *Simion Nicula* – 1767. Preotul Ștefan Stan a scris în anul 1907 o cronică a bisericii din Văsoaia. Din anul 1960, după accentuarea procesului de depopulare, biserica este filie a bisericii din Păiușeni.

Biserica Greco-Catolică

Satele Comunei Chisindia au rămas în general așezări cu cetățeni de naționalitate română și religie ortodoxă, deși propaganda greco-catolică luase amploare în parohiile vecine satului Chisindia și un număr mic de

suflete au aderat la valul uniației. Cu un număr mic de credincioși, satele *Chisindia* și *Văsoaia* au rămas filii arondate la parohiile greco-catolice din satele Kresztamenes, Felmenes și Buttyin. După repartizarea preotului greco-catolic Semproniu Barna (1936-1940), în anul 1942 credincioșii greco-catolici din Chisindia formează cu cei din Buteni o parohie greco-catolică numită *Parohia Buteni-Chisindia*, arondată la Protopopiatul Arad, Episcopia Lugoj. Parohia nou formată a fost una din puținele parohii greco-catolice care avea clădire de biserică proprie – *capela din deal*, sfințită în 4 noiembrie 1939 de protopopul Vancu din Bocsig. Alți preoți greco-catolici care au slujit biserica au fost Florin Deheleanu (1941-1942), Augustin Herlo (1942-1947), Ioan Suci (1947-1948). La 1 decembrie 1948 Biserica Greco-Catolică a fost desființată prin lege de puterea administrativă a statului, credincioșii fiind reprimiți la biserica ortodoxă *din deal*.

Biserica Baptistă

Credința baptistă își are începuturile la Chisindia în anul 1895, când *Rașca Indreica*, zis *Bena*, donează o porțiune de teren pentru construirea bisericii baptiste. Clădirea, zidită din piatră albă, a fost terminată în anul 1908. În jurul anului 1949 erau în sat 93 de credincioși, conducător-predicator fiind *Zaharia Oprea*, președinte al bisericii era *Vasile Tamaș*, zis *Blaj*, iar șef al fanfarei *Lică Mercea*, zis *Merceu*. În 1950 a fost numit primul predicator cu pregătire teologică, *Dumitru Stoica* din Buteni. În anul 2008 a fost demolată vechea biserică construită în 1908 și s-a început construirea unui nou lăcaș de rugăciune, terminat în 2012. Responsabil de biserică este *Teodor Techelia Sulincean*. În 2011 biserica număra 47 de membri și 15 aparținători.

Tabăra *Casa Luminii* din Chisindia, susținută de biserica baptistă din Buteni, organizează sau facilitează organizarea de tabere pentru copii și tineret, conferințe sau evenimente asemănătoare. Capacitatea taberei este de 90-100 de persoane, existând facilități ca mese de ping-pong, teren de volei și de fotbal.

Biserica Penticostală

Credința penticostală a pătruns în satul *Chisindia* în anul 1933, prin persoana lui *Teodor Mercea*, zis *Bărnuță*, care locuia pe *Valea Găuranilor*. Între anii 1933-1945 adunările religioase s-au ținut în casa lui *Teodor Crișan*,

zis *Guna*, pe Valea Găuranilor. În perioada 1945-1954 s-a folosit drept casă de rugăciune casa credinciosului penticostal *Gheorghe Mercea*, zis *Talica*. Din 1954 până în 1992 slujbele religioase s-au ținut în casa credinciosului *Teodor Crișan*, zis *Bena*. În octombrie 1992 s-a terminat de zidit și s-a dat în folosință prima clădire proprie aparținând Bisericii Apostolice Penticostale, aproape de centrul satului, pe grădina cumpărată de la urmașii lui *Teodor Vramiță*, zis *Șchiopu*. Primul pastor penticostal a fost Ioan Popa din Sebiș, în jurul anilor 1935-1940, el fiind liderul bisericii penticostale din zonă. *Vasile Hatcu* a fost pastor-prezbiter în perioada 1940-1962, urmat de pastorii Ilie Cuț, Roman Miclea, Daniel Ispas, Gigel Furdui și Teodor Dronca. În anul 1950 erau în sat 51 de credincioși penticostali, iar în 2016 biserica număra 60 de membri botezați. *Păstorire*: prezbiter Ioan Popa din Sebiș (1935-1940), prezbiter Vasile Hatcu (1940-1962), pastor Ilie Cuț din Cil (1962-1979), pastor Romănuț Miclea din Sebiș (1979-1980, 1988-1989 și 1992-1998), pastor Dănuț Ispas din Cărand (1989-1992), Gigel Furdui din Zădăreni (1998-2006), pastor Teodor Dronca din Sebiș (2006 – prezent).

Învățământul

În comună funcționează două școli generale și două grădinițe (în satele Chisindia și Păiușeni), un cămin cultural și o bibliotecă publică în reședința de comună. În satul Chisindia există o circumscripție medico-sanitară, deservită de un medic și de personal cu pregătire sanitară medie.

Școala din *Chisindia* nu a avut clădire proprie până în anul 1860, actul educativ desfășurându-se în clădiri închiriate. În anul 1860 a fost construită lângă biserica din deal o clădire din lemn cu destinație școlară. În anul 1865, lângă școala din lemn și biserica din deal a fost construită o nouă clădire cu destinație școlară, din piatră și acoperită cu șindrilă, proprietate a Bisericii Ortodoxe. În curtea școlii a fost săpată o fântână și au fost construite un punct sanitar și o anexă gospodărească pentru elevi și familiile dascălilor care locuiau în clădirea școlii. Școala avea și o grădină cu pomi. Școala a avut caracter confesional și a fost susținută de biserică și comunitate, servind scopurilor educative până în anul 1928, când s-a terminat de construit clădirea școlii din vale, recepționată de comunitate și administrație în 2 februarie 1928, anul școlar 1927-1928 fiind primul an

în școală nouă. Primul învățător care a predat la clasa I-a în școala nouă a fost *Ignat Bârda* din satul Dieci. Școala din vale, construcție din cărămidă și piatră, acoperită cu țiglă, are două săli de clasă, fiecare cu o suprafață de 60 m², cancelarie și locuință pentru familia dascălului. Pentru construire statul a alocat 350.000 de lei. După această dată efectivele de școlari s-au împărțit între cele două școli – din deal și din vale. Cu un număr de elevi în creștere și o restructurare a actului educațional pe 7 ani (8 ani), între anii 1959-1962 școala din vale a fost extinsă cu trei săli de clasă noi și o nouă cancelarie, toate spațiile fiind destinate ciclului II de învățământ. Școala din vale a fost extinsă în vremea primarului Teodor Popa, Primăria alocând pentru construcție suma de 112.000 de lei. În anul școlar 1959-1960, în clasa a V-a (prima serie), au fost înscriși absolvenți ai clasei a IV-a de la școlile din Văsoaia, Păiușeni și Chisindia. Dascălii celor 133 de elevi cuprinși în cele cinci clase au fost *Nicolae Bunduche*, *Liubova Bunduche*, *Dimitrie Luca*, *Polixenia Luca* și *Cornelia Mihuț*. După extinderea școlii din vale, școala din deal a primit alte destinații: cămin cultural, spații pentru hore țărănești, sală pentru proiecții de film, grădiniță pentru copii. La Chisindia, primul contract școlar cu un dascăl a fost semnat în anul 1797, dar procesul educativ a avut loc și în anii anteriori, sub îndrumarea personalului bisericesc. Primul dascăl cunoscut al școlii din Chisindia a fost *Nicolae Paulovici*, care a slujit ca dascăl între anii 1810-1817, cel dintâi efectiv de elevi cunoscut fiind de 10 școlari. Lui Paulovici i-a urmat dascălul *Nicolae Bădiceanu*, care a instruit 15 elevi în anul școlar 1817-1818. În perioada 1818-1823 a fost dascăl *Ioan Selejanovici*, care s-a ocupat și de conducerea și administrarea școlii, și de educarea școlarilor. Alți dascăli și preoți care au mai slujit școala la începuturile ei au fost Petru Bucatoș, Nicolae Pucea, preot Petru Mihuț, Filimon Ardelean, preot Urs Colf și Ștefan Temeșan. În perioada celor 200 de ani de învățământ la Chisindia (1817-2017), în școlile celor trei sate aparținătoare comunei au slujit 300 de cadre didactice (157 de dascăli la Chisindia), iar administrarea școlilor a fost coordonată de următorii dascăli-directori: Nicolae Ruiu, Nicolae Bunduche, Petru Parscuta, Ioan Toma Darău, Cornel Balaci, Beniamin Lazea, Ioan Suba, Aurel Ioan Floruț, Marinela Pleșa și Emanuel Sulincean (an 2017).

Localul școlii confesionale din *Păiușeni* s-a construit în anul 1863, din piatră albă de la *Rupturi*. Anterior acestui an procesul de învățământ s-a desfășurat cu preotul satului, într-o casă închiriată și sfințită ca lăcaș

de cult în anul 1853, satul neavând biserică. Primul învățător cunoscut al școlii a fost *Porfirie Coloja*, iar primul director dascălul *Mihai Cornea*. În perioada anilor 1862-1864 învățător a fost *Ștefan Temeșan*, care s-a ocupat de educarea a 6 copii dintr-un număr de 95 de vârstă școlară recenzați. După construirea localului școlii confesionale, ca învățător este cunoscut *Andrei Cornea*, absolvent al Preparandiei din Arad în anul școlar 1849-1850. În anul 1936 a fost cumpărat un teren aproape de biserică din vale, cu suma de 14.000 de lei, pe care a început construirea unei școli care s-a terminat în anul 1943 și pentru care statul a alocat suma de 250.000 de lei. Lucrările au costat 10.000 de lei și au început în vremea când director era *Loghin Mureșan*, tatăl poetului *Rusalin Mureșan*, iar în 10 septembrie 1941 s-a făcut sfințirea unei săli de clasă în școala cea nouă. În anul 1946 s-a stabilit la 30.700.000 de lei valoarea de investiție a noului imobil școlar. Odată cu terminarea noului local școlar, dascălii din acea vreme au organizat activități educativ-culturale în sat, folosind la cote maxime spațiile avute la dispoziție. S-a organizat în cadrul școlii o mică bibliotecă, o farmacie școlară, un mic muzeu, și a fost format și instruit un cor școlar. În școala nouă a fost organizată o cantină școlară pentru elevi, unde fiecare copil primea gratuit și zilnic o felie de pâine și o cană cu lapte. În 1960 administrația Comunei Chisindia a hotărât exproprierea a 728 m² de teren de la vecinul școlii, *Iosif Păiușan*, zis *Muhuica*, teren folosit pentru construirea unei noi săli de clasă și pentru mărirea curții școlii. De la începuturile activității școlare cunoscute în satul Păiușeni, în școală s-au perindat pe o perioadă de aproximativ 100 ani un număr de 64 de dascăli, calificați sau suplinitori.

La începuturi, activitatea școlară din *Văsoaia* a fost strâns legată de cea bisericească, primii preoți fiind și primii dascăli ai satului. Cea dintâi referire scrisă la un dascăl al satului *Văsoaia* și la un act de învățământ se găsește în anul 1823, când învățătorul *Ivantie Braiț* se ocupa de instruirea a 15 elevi care învățau în casa sa din sat, acesta fiind probabil văsonan. În anul școlar 1823-1824 cei 15 elevi au fost înscriși pe clase după cum urmează: 8 elevi în clasa I-a, 4 elevi în clasa a II-a, 3 elevi în clasa a III-a. Prima școală a satului a fost o construcție din lemn ridicată în anul 1866 *pe vale*, în zona satului numită *Săliște*, nu departe de prima biserică din lemn cunoscută a satului. În noua școală, în primul an frecventau cursurile 38 de copii de vârstă școlară din 115 recenzați. Dotarea școlii cu material didactic

era slabă, preotul *Lazăr Oprea* îndeplinind funcția de învățător, iar director era *Teodor Mihuț*. Până în anul 1900 mai sunt cunoscuți următorii dascăli: George Ungureanu (1854), Petru Crocnan (1865), Ioan Birău (1868), Ioan Popovici (1869), Ștefan Crăciun (1870), Atanasie Brădean (1871) și Vesa (1890). În perioada 1893-1922 a slujit ca preot și dascăl Ștefan Stan, născut în Chisindia, absolvent al Preparandiei Arad în anul școlar 1892-1893. Ca urmare a creșterii numărului de elevi de la an la an, comunitatea a hotărât construirea *pe deal* a unei școli mai încăpătoare. Cu efortul comun al sătenilor și al Prefecturii (Prefectura a donat 250.000 de lei), între anii 1932-1934 a fost construită o nouă școală (*nr. 1*), cu zid din piatră, acoperită cu șindrilă, lângă biserica satului zidită în anul 1901, în zona *Cleciova*. Noua școală avea locuință pentru dascăli și anexe gospodărești. Satul, răspândit pe o suprafață mare, era greu de străbătut pe jos de școlari, mai ales pe timp de iarnă, distanțele de străbătut fiind de aproximativ 6-7 km; de aceea s-a hotărât ridicarea unei noi școli, care s-a terminat de zidit în perioada 1949-1951, în zona numită *Moțești (nr. 2)*, la distanță de 3 km față de cea din *Cleciova*. Școala avea o sală de clasă și locuință pentru dascăli și a devenit funcțională din anul școlar 1951-1952, dată de la care procesul de învățământ s-a desfășurat în paralel în cele două școli. Pe o perioadă de 160 de ani, în Văsoaia au slujit 78 de dascăli. Ultimul an școlar cu doar 5 elevi a fost anul școlar 1985-1986, când dascăl a fost *Maria Rodica Mihocaș*. După colectivizare, de la an la an, datorită migrării populației spre sate mai bogate sau spre oraș, depopularea s-a accentuat, satul a rămas fără copii și școala s-a desființat. Clădirea din *Cleciova*, rămasă fără o îngrijire minimă, s-a dărâmat în anul 2010 sub greutatea zăpezii, iar fosta școală din *Moțești* a primit destinația de cabană turistică pentru cei care merg la *Târgul Codrenilor*, ținut pe *Dealul Moțului* din apropiere.

Personalități

Ardelean Iustin – s-a născut în iunie 1865, în familia dascălului Filimon Ardelean din satul Chisindia, sat în care a urmat și clasele primare. Școlile gimnaziale și secundare le-a urmat la Beiuș, Arad, Brad și Oradea Mare, iar studiile superioare în domeniul dreptului la Oradea Mare, Szarvas (Ungaria), Pojon, Bratislava și Budapesta. În 1904 a obținut licența de

avocat, deschizându-și la Oradea un birou de avocatură. În 1920, după Marea Unire, a fost ales deputat de Oradea în primul Parlament al României, iar în anul 1922 a fost numit prefect al orașului Oradea. În 1892 a editat revista umoristică *Vulturul*, care și-a schimbat numele după Marea Unire, în *Vulturul Ardelean*. Revista a apărut la Oradea și în județele limitrofe până în 1940, când administrația militară ungară l-a expulzat din Oradea iar revista și-a încetat apariția. S-a stabilit în Arad, unde a murit la 23 mai 1943, la vârsta de 78 ani. A fost căsătorit cu Elisabeta, din familia nobiliară Wesseleny, din Jibou. Nu au avut urmași.

Nicu Ioan Breda – s-a născut la 5 noiembrie 1969 în orașul Sebiș, din părinții Nicolae Breda (originar din Hălmagiu), și Ana Stan din Chisindia. A absolvit clasele primare și gimnaziale la Gurahonț, liceul și seminarul teologic la Caransebeș (1989-1991). Între anii 1991-1995 a urmat cursurile Facultății de Teologie din Arad, iar studiile doctorale (1997-2006) le-a urmat la Facultatea de Teologie Ortodoxă Andrei Țaguna a Universității Lucian Blaga din Sibiu. A fost hirotonit preot în parohia Tălagiu din protopopiatul Sebiș, de unde s-a transferat în anul 2001 la parohia ortodoxă din Cinteii, protopopiatul Arad. În perioada 2006-2012 a fost lector la *Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universității Aurel Vlaicu* din Arad, ocupând și funcția de protopop al Aradului în perioada 2010-2012. A fost distins cu rangurile de sachelar, iconom și iconom stavrofor (2010). Cunoscător al limbilor franceză și greacă veche (biblică și patristică), și având domenii de competență patrologia și literatura postpatristică, a publicat peste 100 de articole pe teme de teologie patristică și 40 de studii pe teme de teologie. Slujește ca preot în parohia Cinteii, Județul Arad.

Ioan Adam Brădean – s-a născut în 23 noiembrie 1948 la Chisindia, din părinții Ioan și Floare. După absolvirea claselor primare din Chisindia a urmat Seminarul Teologic din Caransebeș și Facultatea de Teologie din Sibiu, pe care a absolvit-o în 1971. A fost hirotonit pentru parohia Zimbru, de unde s-a transferat la parohiile Almaș, Buteni și Sebiș. Din 1992 a slujit ca preot paroh în parohia Sebiș și protopop de Sebiș până în 1998 când, la vârsta de 49 ani, a decedat și a fost înmormântat în cimitirul din Chisindia.

Florin Birnețiu – s-a născut la Păiușeni în anul 1945, din părinții Ana Pantea, născută în Păiușeni, și Alexandru Birnețiu, născut în satul Seleuș, învățător în Păiușeni. A urmat școala primară la Pâncota, iar liceul la

Chișineu Criș, după care a lucrat ca profesor suplinitor la Școala Generală Chisindia. A urmat Facultatea de Medicină din Timișoara, al cărei licențiat a devenit în anul 1970. După absolvirea studiilor superioare a lucrat în Moldova, ca medic în localitatea Hilișeu-Horia, jud. Botoșani. În anul 1971 s-a transferat la dispensarul medical din Chisindia, unde a lucrat ca medic al comunei 25 de ani, până în 31 iulie 2006, când a decedat. S-a căsătorit în anul 1967 cu Doina Cornea, născută în Chisindia, și în familia lor s-au născut doi copii – Lucian și Claudia. Paralel cu activitatea de medic a desfășurat diverse activități culturale și obștești. A înființat în anul 1973 un muzeu al satului într-o veche casă țărănească acoperită cu paie. Înainte de anul 1989, în vremea administrației comuniste, a organizat manifestarea *Fii satului Chisindia*, iar în anul 1980 a organizat la Văsoaia *Târgul Codrenilor*, un târg cunoscut după aceea în județ și în zonă pentru expozițiile de animale și articole specifice locului și pentru manifestările culturale din zona Zărandului. Scopul principal al organizării *Târgului Codrenilor* a fost *revitalizarea zonei montane și stoparea depopulării și distrugerii satelor de munte*. A fost președinte al *Despărțământului Porțile Zărandului*, fondat în anul 1892 la Sibiu, fiind prezent cu diferite articole în paginile publicației *Foaia poporului*. A colaborat și la revista *Arca* din Arad. A organizat diverse manifestări culturale în toate cele trei sate ale comunei. A publicat volumele *Glăsuirea neînfricaților și Flăcări peste Zărand*, rămânând neterminat volumul *Se ridică norii*.

Corneliu Cornea – s-a născut la 29 august 1925 în satul Chisindia, din părinții Ioan și Maria. A terminat clasele primare în sat, urmând Liceul Teoretic din Brad. A urmat cursurile Facultății de Litere din Cluj, pe care le-a întrerupt în 1948 deoarece a fost arestat și condamnat la 2 ani de închisoare (Arad, Cluj, Pitești și Gherla). După eliberarea în 1951 a lucrat ca tehnician în construcții până 1959, când a fost din nou arestat și condamnat la 20 de ani de temniță grea (Deva, Balta Brăilei și Aiud). În anul 1964 a fost eliberat prin amnistia generală. După revoluția din 1989 a ocupat funcția de președinte al AFDP Arad și a scris cinci cărți cu referire la deținuții politic. Este pensionar și trăiește în Arad.

Ioan Teodor Faur – s-a născut la 25 septembrie 1953 în satul Chisindia, din părinții Ioan și Mărioara. A terminat clasele primare în satul natal, Liceul Teoretic din Sebiș (1968-1972) și Facultatea de Construcții din Timișoara (1977). După terminarea studiilor superioare a lucrat ca inginer-șef la SC

ICIM Braşov, şantierul Arad (1977-1990), iar în perioada 1990-2009 a deţinut funcţia de director general. În 2009 a înfiinţat societatea SC Sylc Con Trans SRL, unde este director general şi patron. Firma, cu activităţi în domeniul construcţiilor, infrastructurii şi comerţului cu bitum, este administrată de fiul Bogdan, cu studii la Universitatea Americană Franklin din Elveţia.

Gheorghe M. Mercea – s-a născut la 5 decembrie 1929 în satul Chisindia, din părinţii Mihai Mercea şi Maria Luca. A urmat şcoala primară în satul Chisindia între anii 1937-1944, apoi Liceul Comercial din Arad şi Şcoala Tehnică de Comerţ din Bucureşti, unde a obţinut diploma de tehnician în evidenţă contabilă. A devenit apoi student pentru 5 ani la Academia de Studii Economice Bucureşti, specialitatea economie agrară. A terminat studii superioare şi la Institutul Agronomic Nicolae Bălcescu din Bucureşti, devenind inginer agronom. A susţinut lucrările de doctorat pe o perioadă de 4 ani la Institutul Agronomic din Iaşi. În 1950 s-a angajat la Fabrica de Strunguri din Arad, apoi din anul 1951 la S.M.T. Şicula, pe post de contabil şef. Din anul 1953 a fost angajat la Ministerul Agriculturii, direcţia investiţii-construcţii, unde a lucrat 30 de ani, îndeplinind şi diferite munci obşteşti în cadrul ministerului. În comuna natală s-a implicat în realizarea unor lucrări de interes obşteşc, putând fi amintite electrificarea satului Chisindia, asfaltarea drumului comunal Buteni-Chisindia, regularizarea Văii Păiuşeni, amenajarea drumului spre cimitirul satului şi altele, pentru care administraţia comunei i-a conferit în anul 2009 titlul de *Cetăţean de onoare* al satului. Este pensionar şi trăieşte în Bucureşti.

Ioan Mihuţ – s-a născut în Chisindia la 30 august 1929, din părinţii Nicolae şi Georgina. A terminat clasele primare în sat, urmând clasele liceale la Lugoj şi Arad. A terminat studiile superioare la Facultatea de Filologie a Universităţii Babeş-Bolyai din Cluj şi s-a stabilit la Bucureşti, unde a fost profesor de limba şi literatura română şi inspector general în Ministerul Învăţământului. A colaborat la diferite reviste şi ziare centrale şi locale, fiind membru al Societăţii de Ştiinţe Filologice din România. A profesat ca ziarist, fiind membru al Uniunii Ziariştilor Profesionişti din România. A deţinut funcţia de secretar executiv al Comitetului Naţional Român pentru UNICEF, contribuind la dezvoltarea relaţiilor cu comitetele UNICEF din lume. A publicat mai multe cărţi şi a sprijinit tinerele talente din comună pentru a-şi publica creaţiile. Este pensionar şi trăieşte în Bucureşti.

Rusalin Mureșan – s-a născut la 9 februarie 1932 în satul Păiușeni, din părinții Loghin Mureșan, învățător în Păiușeni, și Borița Mihuț, născută în Chisindia. A terminat clasele primare la școala din Păiușeni, Liceul Moise Nicoară din Arad în 1948, iar în 1972 a absolvit Școala Normală Dimitrie Țichindeal din Arad. Între anii 1952-1954 a urmat Școala de Literatură Mihai Eminescu din București, după care s-a înscris la Facultatea de Filologie a Universității din București. A lucrat ca redactor la diferite reviste din București, iar în perioada 1963-1967 a lucrat în Craiova, de unde a revenit la București. A debutat cu publicistică în 1948, la Arad, iar cu poezie în 1952, în *Scrisul Bănățean*. Primul volum de poezii, *Puiul de moș*, a fost publicat în 1954, urmat de altele. A decedat în 2001 la București, fiind înmormântat în cimitirul Străulești, pe Aleea Scriitorilor.

Gheorghe T. Mercea – s-a născut la 6 iunie 1933 în satul Chisindia, din părinții Teodor și Marișca. A terminat clasele primare în sat, după care a urmat Liceul Industrial Aurel Vlaicu din Arad. S-a înscris apoi la Facultatea de Construcții și Arhitectură din cadrul Institutului Politehnic Traian Vuia Timișoara, fiind licențiat în 1958, iar din 1976 doctor în științe tehnice, specialitatea construcții metalice. A urmat stagii de specializare în Franța (1988, 1994, 1996) și Germania (1992, 1994). A lucrat ca șef de secție la Direcția Regională de Drumuri și Poduri Timișoara (1958-1960), și șef de șantier la Trustul Local de Construcții Timișoara (1960-1964). Pe linie de învățământ universitar a parcurs toate treptele, ajungând profesor universitar, iar din anul 1992 conducător de doctorat la Facultatea de Construcții Timișoara. A publicat 12 tratate și cursuri de specialitate în domeniul construcțiilor, 125 de lucrări științifice în țară și străinătate și are înregistrate 7 invenții și 7 certificate de inovator. Este pensionar și locuiește în Timișoara.

Gheorghe Olar – s-a născut la 18 decembrie 1928 în cătunul *Ciolt* al Comunei Chisindia, din părinții țărani Gheorghe și Catița. A terminat 7 clase elementare la școala din Chisindia, după care a urmat Liceul Avram Iancu din Brad, de unde s-a transferat pentru ultimii 2 ani la Liceul Moise Nicoară din Arad. La terminarea liceului s-a înscris la Facultatea de Construcții Civile și Industriale a Institutului Politehnic București. Student încă la construcții, a fost numit în anul 1953 inginer constructor la Trustul Gostat pentru executarea și coordonarea lucrărilor de investiții, unde, cu timpul, ajunge director și de unde s-a pensionat în anul 1994. S-a implicat

în realizarea unor lucrări de interes obștesc în comună, ca transformarea spațiului zootehnic vechi în cămin cultural sătesc, ridicarea blocului specialiștilor în agricultură din Ulița Făurești, extinderea școlii din vale cu două săli de clasă (în anul 1959), amenajarea Muzeului Satului Chisindia, reparații interioare la biserica din deal, construirea bisericii penticostale și a monumentului din Valea Cioltului (Troița de la Ciutacu). Pentru implicarea sa în lucrările de interes obștesc, în anul 1973 a fost onorat cu distincția de „*Fiu de onoare al satului*”. Este pensionar și trăiește în orașul Arad.

Voichița Suba – s-a născut la 1 iulie 1979 în Ineu, din părinții Ioan Suba (preot născut în Chisindia), și Aurelia Voichița. A terminat clasele primare în Moneasa, unde tatăl său era preot, iar în perioada 1993-1998 a urmat cursurile Școlii Normale Dimitrie Țichindeal din Arad, profilul învățători-educatori, și ale Facultății de Științe Economice a Universității Aurel Vlaicu din Arad (2005). În perioada 1998-2001 a lucrat ca învățătoare în Arad. A debutat ca interpretă de muzică populară în 1997, la emisiunea *Cântecul de acasă* a Televiziunii Timișoara. În anul 2001 a realizat primul album de cântece, urmat apoi de altele și de participări la concursuri și festivaluri. Este stabilită în orașul Sebiș.

Nicolae Stan – s-a născut în 13 iulie 1936 în satul Chisindia, unde a terminat clasele primare. A urmat la Arad Școala Medie Tehnică Metalurgică (1950-1954), și Școala Populară de Artă, secția canto și dirijat coral (1954-1957), continuând apoi pregătirile în domeniul muzicii – un curs pregătitor în arta cântului la Conservatorul Gheorghe Dima din Cluj-Napoca (1957-1958), studii la Conservatorul Ciprian Porumbescu din București (1959-1964). După terminarea studiilor în domeniul muzicii a lucrat ca profesor de canto la Corul Filarmonicii de Stat din Arad. În anii 1967-1968 a desfășurat activitate solistică la Teatrul Muzical din Brașov, apoi din 1968 și-a legat destinul și activitatea cultural-profesională de Opera de Stat Timișoara, (devenită Opera Națională Română din Timișoara), până în anul 1991, la pensionare, dar a mai continuat să cânte încă 10 ani. În anul 1978 a activat timp de o jumătate de stagii la Teatrul Muzical din Brandenburg (R.D.G.). În activitatea sa muzicală a interpretat cântonete, arii din operete și opere, lieduri celebre. În țară a susținut spectacole la Cluj, Craiova, Iași și Brașov, iar peste hotare la Sarajevo (Bosnia), Novi Sad (Serbia), Szeged (Ungaria), și Brandenburg (R.D.G.) A pregătit și dirijat Corul Bisericii Ortodoxe din cartierul Mehala – Timișoara (1986-1990), Corul Catedralei Mitropolitane

din Timișoara (1991), și Corul Catedralei Ortodoxe din Arad, cunoscut și sub denumirea de *Corul Armonia* (1996-1998). Pentru activitatea solistică și pentru contribuția sa la afirmarea vieții culturale a Județului Timiș, în anul 2009 a fost distins de Consiliul Județean Timiș cu diploma *Pro Cultura Timisiensis*. Este pensionar și trăiește la Timișoara.

Economie

Având în vedere terenul deluros și sărac, principalele ocupații ale locuitorilor Comunei Chisindia au fost creșterea animalelor, pomicultura și activitățile legate de prelucrarea fructelor, exploatarea și prelucrarea primară a lemnului și cultura cerealelor și prelucrarea lor (morărit). Importanța creșterii animalelor ca ramură economică și ocupație tradițională o demonstrează numărul mare de animale din gospodării.

Chisindia: 1746 – 89 boi, 58 vaci, 14 cabaline, 31 ovine, 29 caprine, 114 porcine; 1766 – 100 boi, 20 cai, 111 vaci, 219 ovine, 380 porcine; 1895 – 528 bovine, 93 cabaline, 396 caprine, 745 ovine, 2011 porcine; 1911 – 773 bovine, 147 cabaline, 581 caprine, 2044 ovine, 248 porcine; 1937 – 184 boi, 233 vaci, 241 cabaline, 793 ovine, 432 caprine, 170 porcine; 1949 – 717 bovine, 134 cabaline, 317 caprine, 862 ovine, 210 porcine.

Păiușeni: 1895 – 261 bovine, 36 cabaline, 175 caprine, 401 ovine, 220 porcine; 1911 – 451 bovine, 63 cabaline, 235 caprine, 782 ovine, 87 porcine; 1937 – 113 bovine, 185 – vaci, 112 cabaline, 397 ovine, 216 caprine, 88 porcine; 1949 – 262 bovine, 132 cabaline, 187 caprine, 493 ovine, 80 porcine.

Văsoaia: 1746 – 61 bovine, 59 vaci, 15 cabaline, 279 ovine, 21 caprine, 129 porcine; 1766 – 37 bovine, 54 vaci, 17 cabaline, 255 ovine, 114 porcine; 1895 – 272 bovine, 34 cabaline, 161 caprine, 394 ovine, 672 porcine; 1911 – 408 bovine, 44 cabaline, 359 caprine, 1036 ovine, 173 porcine; 1937 – 84 bovine, 167 – vaci, 76 cabaline, 526 ovine, 228 caprine, 104 porcine; 1949 – 124 boi, 155 vaci, 120 tineret bovin, 58 cabaline, 227 caprine, 678 ovine, 56 porcine.

Morăritul

Debitul constant al văilor care traversează satele *Chisindia* și *Păiușeni* a favorizat funcționarea unor instalații hidrotehnice țărănești cu energie care

nu se plătea (apa), și care produceau aproape tot ce era necesar omului de la țară pentru trai: făina pentru mâncare (mori), lemnul și scândura pentru construcții gospodărești (gateri), stofa pentru îmbrăcăminte (dubile).

În perioada cuprinsă între anii 1900 și 1960 în satul *Chisindia* au funcționat 8 mori, iar în satul *Păiușeni* 9 mori și 4 dube. Morile și dubile și-au încetat activitatea după naționalizare, în 1948. Privind morile satului *Chisindia*, trei au funcționat pe *Valea Prundului*, între *Chisindia* și *Păiușeni* (*Moara lu' Nioanea*, *Moara Ciutura* și *Moara lu' Lia*), iar cinci pe iazurile din vatra satului (*Moara Corneștilor*, *Moara Mercească*, *Moara Cârnaștilor*, *Moara Lușcănească* și *Moara Albă*). Morile satului *Păiușeni* au fost amplasate în vatra satului și erau cunoscute după numele proprietarilor: *Moara Corneștilor*, *Moara Hepu*, *Moara Șcirbu*, *Moara Gașpareștilor*, *Moara Tomeștilor*, *Moara Andoriță*, *Moara Togiță*, *Moara Birău Bătrân*, *Moara Cercel*. Dubile satului erau lângă mori și au fost următoarele: *Duba Ciurhan*, *Duba Hepu*, *Duba Togiță*, *Duba Birău Bătrân*.

Pomicultura

Fructele, în special prunele, erau valorificate prin comercializare sub formă proaspătă, ca prune uscate sau prelucrate în *mnere* (magiun). În luna octombrie 1939, din satul *Chisindia* s-au livrat armatei române 30 de tone de *mnere*. Cea mai mare cantitate de fructe, mai ales prunele, s-a folosit (și se folosește și în prezent), pentru obținerea băuturii tradiționale, *țuica de Chisindia*, cunoscută în toată țara ca un *brand*. După anul 1900 proprietarii cunoscuți de cazane pentru produs *țuică* din satul *Chisindia* sunt următorii: Ioan Cornea (Dogariu), Vasile Fericean (Buț), Vasile Luca (Licu), Aurel Bâlc (Licu), Iovu Stan (Pucea), Teodor Cornea (Cardașu), Teodor Mihuț (Ratota), Teodor Irinescu (Irinescu), Ioan Brădean (Brădeanu), Petru Hatcu (Țarca), Ilie Cornea (Bagea). În anul 1920 a fost constituită firma *Pruna*, care se ocupa cu exportul fructelor proaspete și cu prelucrarea lor în *mnere* sau *țuică*. Firma a funcționat în perioada interbelică. Cazangiii din *Păiușeni* au fost Teodor Hălmăgean (Hustri), Vasile Grec (Grecu), Petru Târsala (Șefu), Ioan Târsala (Becea), Rusalin Oprea (Bada), Simion Păiușan (Codreanu).

Firme

Familia Szulkovsky vindea în anul 1917 o parte din bunurile imobile deținute în Comuna Chisindia (păduri, terenuri agricole, fânețe și terenuri în vatra satului), firmei *Industria Textilă Centrală din Budapesta*. Firma din Budapesta, schimbând nume și proprietari, a activat până în 1939, când a vândut ultimele proprietăți forestiere unor persoane fizice. După decembrie 1989 au fost înregistrate în sat firme cu activități în domeniul transporturilor – SC Techelia SRL, SC Inter Trans Gianini SRL, SC Brădean SRL, SC Tam Autotrans SRL, SC Explo Trans Impex SRL.

Folclor, tradiții, obiceiuri

Cu o continuitate de aproximativ 100 de ani, *Dansul Călușarilor* poate fi considerat o tradiție culturală. În anul 1918 Costea Manea din satul Chizătău (Banat), a înființat primă echipă de călușari, echipă despre care nu s-au păstrat informații scrise sau fotografii. Până în anul 2012 în comună au fost cunoscute opt echipe de călușari, după cum urmează: 1939 – vătaf *Ioan Cornea* (Bălu), 1950 – vătaf *Ioan Brădean* (Brăgeanu), 1952 – vătaf *Ioan Brădean* (Brăgeanu), 1954 – vătaf *Ioan Brădean* (Brăgeanu), 1965 – vătaf *Ioan Brădean* (Brăgeanu), 1970 – vătaf *Ioan Brădean* (Brăgeanu), 1975 – vătaf *Ioan Brădean* (Brăgeanu), 2013 – vătafi Teodor Ruja (Togearcă), și Iustin Hatcu (Țarca).

Sport

În Comuna Chisindia nu s-a înregistrat de-a lungul timpului nici un tip de activitate sportivă organizată și nu s-au remarcat sportivi de performanță.

Turism și agroturism

În Comuna Chisindia nu s-au înregistrat până în anul 1980 activități deosebite legate de turism sau agroturism. În anul 1980, luna august, a avut loc la Văsoaia prima ediție a *Târgului Codrenilor*, târg care promova

turismul montan, o manifestare culturală împletită cu promovarea și premierea produselor tradiționale ale Comunei Chisindia și ale satelor din zonă, cu expoziție de animale în care se acordau premii. După luna august a anului 1989, pe Valea Hurezului din Chisindia, se organizează *Sărbătoarea Codrenilor*, care promovează tradițiile și produsele locale, îndeosebi concursul *Cea mai bună țuică*. În Chisindia există posibilități de petrecere a vacanțelor și concediilor la *I.I. Suba Elena Voichița*, care oferă locuri de cazare și de masă, iar *SC Ammaro-Lucano SRL* organizează evenimente pentru petrecerea timpului liber, baluri, banchete, evenimente familiale (nunți, botezuri, pomeni).

Bibliografie

- Andras, Valyi, *Magyar Orszagnak Leirasa*, vol. 2, Buda, 1799.
 Arhiva Primăriei Chisindia.
 Arhiva Cartea Funciară Gurahonț.
 Reesch de Lewald, Aloysium, *Universalis Schematismus Ecclesiasticus*, Buda, 1843-1844.
 Csánki, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában*, vol. 1, Budapest, 1890.
 Ciuhandu, Gheorghe, *Româniile din câmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940.
 Complexul Muzeal Arad, *Conscripția Dicală din anul 1766*, manuscris nenumărat.
 Cornea, Corneliu, *Jurnalul detenției politice în județul Arad*, Arad, 2000.
 Direcția Centrală de Statistică, *Recensământul populației din 21 februarie 1956; Structura demografică a populației*.
 Idem, *Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977*, vol. 3, *Clădiri. Locuințe. Gospodării*, 1981.
 Direcția Județeană de Statistică Arad, *Recensământul populației și al locuințelor din 15 martie 1966. Populație. Regiunea Crișana*, vol. 1, 1967.
 D.J.A.N.A., *Conscripția satului Chisindia din anul 1771*, fond P.J.A., seria C.U., *Urbarium 1771; Pruniști*, dosar 27 (1771-1834), f. 22-24.
 Idem, *Conscripția satului Chisindia din anul 1791*, fond P.J.A., seria C.U., *Urbarium 1791*.
 Idem, fond A.E.O.R.A., *Acte școlare*, grupa IV, dosar 84/1855, f. 69, 70, 71.
Documente privind istoria României, seria C. *Transilvania*, veacul XIV, vol. 4 (1341-1350), București, 1955.
Documenta Romaniae Historica C. Transilvania, vol. 12 (1361-1365), București, 1985.
 Fábrián, Gábor, *Arad vármegye leirása históriai, geographiai és statistikai tekintetben*, vol. 1, Buda, 1835.
 Faur, Vasile, *Țara Zărandului. Conscripții. Cronică. Documente. Imagini*, Arad, 2014.

- Fejér, Georgius, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*, tom. V, vol. 1, Buda, 1829.
- Gaal, Jenő, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város*, Arad, 1898.
- Găvănescu, Eduard, *Un interesant recensământ al domeniului regal și cameral al Aradului [în] Hotarul*, Arad, anul 1933, nr. 7.
- Ghiță, Eugen, *Evoluția demografică a Comitatului Arad în sec. al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2011.
- Gorun, Gheorghe, *Răscoala lui Horea în Comitatul Bihor*, vol. 1, Cluj-Napoca, 2000.
- Kempelen, Béla, *Magyar nemes családok*, vol. 1, Budapesta, 1911.
- Kovách Géza, *Eltűnt települések Arad megyében*, Arad, 2005.
- Lipszky de Szedlicsna, Johanes, *Repertorium loccorum objectorumque în XII. Tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et Confiniorum militarium magni item Principatus Transylvaniae*, Buda, 1808.
- Lukinich, Imre, *Erdély területi változásai*, Budapest, 1918.
- Lupșa, Ștefan; Lițiu, Gheorghe, *Istoria Eparhiei Aradului*, L. II, fascicola 1, vol. 2, Arad, 1968.
- A Magyar Korona országainak Helysegnevtara*, Budapest, 1895.
- Magyar Országos Levéltár Budapest, *Conscriptio 1715, Conscriptio 1720*.
- Magyar Statisztikai Közlemények*, vol. 41, Budapest, 1913.
- Manuilă, Sabin, *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. 2, *Neam, limbă maternă, religie*, București, 1938.
- Moldovan, Silvestru; Togan, Nicolae, *Dicționarul numirilor de localități cu populațiune română din Ungaria*, Sibiu, 1909.
- Nagy, Imre, *Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Anjoukori Okmánytár*, vol. 5 (1347-1352), Budapest, 1887.
- Nagy, Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. 1, Pest, 1857.
- Nichin, Ioan, *Monografia administrativă a județului Arad. Realizările administrației românești de la Unire până în anul 1938*, mss.
- Oprea, Lazăr, *Cronica Bisericii parohiale din comuna Chisindia*, 1907, mss. nenumerotat.
- Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. 2, Cluj-Napoca, 1979.
- Pădureanu, Corneliu, *Populația Comitatului Arad în secolul al XIX-lea*, Arad, 2003.
- Popeangă, Vasile, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului*, (1721-1821), Arad, 1974.
- Idem, *Școala românească din părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea, 1821-1867*, Arad, 1979.
- Popp, Nicolae M., *Crișana și Maramureșul în conscripția iosefină*, București, 1947.
- Prodan, David, *Domeniul cetății Șiria la 1525*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj*, tom III, Cluj-Napoca, 1960.
- Rácz, Károly, *A Zarándi egyházmegye története*, Arad, 1880.
- Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992*, vol. 1, *Populație. Structură demografică*, 1994.
- Rotariu, Traian; Semeniuc, Maria; Mezei, Elemer, *Recensământul din 1869*, Cluj-Napoca, 2008.

- Idem, *Recensământul din 1900. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999.
- Idem, *Recensământul din 1941. Transilvania*, Cluj-Napoca, 2002.
- Idem, *Recensământul din 1890 și recensământul țiganilor din 1893. Transilvania*, Cluj-Napoca, 2009.
- Rotariu, Traian; Semeniuc, Maria; Mureșan, Cornelia, *Recensământul din 1880. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1997.
- Schematismus cleri diocesis csanádiensis pro anno domini MCMVII (1907)*, Timișoara, 1907.
- Someșan, Ovidiu, *De la Bucin la Buteni*, Arad, 2005.
- Somogyi, Gyula, *Arad szab. Kir. Város és Arad vármegye községeknek leirása*, Arad, 1913.
- Stan, Ștefan, *Cronica Bisericii parohiale din comuna Văsoaia*, mss. , 1907.
- Suciu, Coriolan, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. 2, București, 1968.
- Șirianu, Ioan Rusu, *Românii din statul ungar*, Arad, 1904.
- Varga E., Arpád, *Arad megye településeinek etnikai megoszlása százalék szerint*, format electronic.
- Vesa, Pavel, *Bisericile de mir arădene între tradiție și modernitate*, Arad, 2000.

Comuna Conop

dr. Sorin Bulboacă

Stema Comunei Conop

Descriere

Stema Comunei Conop se compune dintr-un scut triunghiular cu flancurile rotunjite, tăiat și despicat în partea superioară. În câmpul superior drept, pe argint, este reprezentată o ramură de stejar, verde, poziționată în bandă, cu trei ghinde de aur pe centrul ei. În câmpul superior stâng, pe roșu, este reprezentat un cerb de argint. În câmpul inferior, pe albastru, sunt reprezentate trei spice de grâu de aur. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Ramura de stejar face referire la bogăția silvică și la una dintre ocupațiile locuitorilor: prelucrarea lemnului.

Cerbul evocă bogăția cinegetică a zonei.

Spicele de grâu simbolizează ocupația de bază a locuitorilor: agricultura.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Conop: Konop, Conop.

Belotinț: Beletháza, Belotintza.

Chelmac: Kelmák, Eperjes, Maroseperjes.

Milova: Alsómilova, Alsómylova Felsewmllova, Mylowa Minor.

Odvoș: Odwas.

Repere geografice

$46^{\circ}07'48''N$, $21^{\circ}51'07''E$; altitudine: 141 m; suprafață 54,66 km² (5.466 ha, din care 79 ha intravilan și 5.387 ha extravilan).

Scurtă prezentare

Comuna Conop (în maghiară *Konop*), este așezată în Defileul Mureșului Inferior, în culoarul Brănișca-Păuliș, la poalele sudice ale Munților Zărandului, și este formată din satele *Conop* (reședință comunală), *Belotinț*, *Chelmac*, *Milova* și *Odvoș*. În raport cu Râul Mureș, cele cinci sate ale

comunei sunt amplasate astfel: Conop, Odvoș și Milova pe partea dreaptă (în *Transilvania*), Chelmac și Belotiniț pe partea dreaptă (în *Banat*). Comunicarea satelor Chelmac și Belotiniț cu centrul comunal se face pe podul-pasarelă Chelmac – Conop, cu o singură bandă de circulație și pentru sarcini reduse. Pentru a traversa Mureșul cu mașini este necesar a se ocoli pe la Lipova (distanțe: Belotiniț-Lipova-Conop – 43 km, Chelmac-Lipova-Conop – 39 km).

Satele Milova și Conop sunt conectate la magistrala de cale ferată București-Arad-Curtici, fiecare având gară sau haltă (scurtă oprire pentru trenurile de navetiști). În nici una dintre ele nu opresc trenurile accelerate și rapide.

Pe partea stângă a râului Mureș nu există cale ferată.

Satele *Conop*, *Milova* și *Odvoș* sunt străbătute de drumul național rutier DN 7 București-Pitești-Râmnicu Vâlcea-Sibiu-Sebeș-Deva-Lipova-Arad-Pecica-Nădlac-frontieră Ungaria.

Satele *Belotiniț* și *Chelmac* se conectează între ele și cu drumul rutier județean DJ 628 prin drumul comunal DC 83 DC 83 Ususău (ieșire din DJ 628)-Belotiniț-Lalașiniț-Bata (insertie în DJ 628).

Distanțe față de orașe: Arad – 52 km, Lipova – 21 km, Făget (Jud. Timiș) – 59 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 85 km, Deva (Jud. Hunedoara) – 106 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Conop* la 1506, *Belotiniț* la 1607, *Chelmac* la 1133, *Milova* la 1359, *Odvoș* la 1440.

În antichitate, pe locul satului *Conop* a fost o așezare dacică începând cu secolele VIII-VII î.H. Sondarea efectuată pe locul numit *La cotârci* a scos la iveală o așezare medievală timpurie, din care provin și margini de căldărușe. La cariera de argilă din locul numit *La Pătul* au fost dezvelite 14 morminte cu 27 de schelete, având inventarul compus doar din fragmente ceramice din secolele XII-XIV și o lespede de gresie. Lespedea are pe o față sculptată o cruce de tip bizantin, iar pe cealaltă față o figură umană ștearsă.

La începutul veacului al XVI-lea satul făcea parte din domeniul familiei nobiliare Brandenburg. Satul este menționat documentar și în 1579, și în 1607.

La începutul veacului al XVIII-lea satul intră sub administrație habsburgică, în proprietatea Erariului care, în 1820, îl vinde familiei Kászonyi. În 1784 iobagii români din Conop au participat la răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan. În contextul reformei agrare din 1921, țăranii din Conop au cerut autorităților române exproprierea domeniului episcopal din comună, care intra în prevederile legii de reformă. În 1922 țăranii din Conop au cerut să fie împroprietăriți și cu păduri.

Belotint este menționat începând cu anul 1607. În cea mai mare parte a veacului al XVIII-lea localitatea a fost proprietatea Erariului austriac.

Abația catolică din *Chelmac* este atestată documentar în 1133 și 1235, iar satul în 1157, 1177, 1204, 1213, 1219 și 1230, 1355, 1511. În 1405 satul era în domeniul Pathócsy. În 1551 satul este ocupat de turci iar abația catolică distrusă și jefuită. În 1552-1561 satul era în posesia nobililor Méreggh, Toldy, Rákóczy, Ráskay și Maksay. În anul 1595 Chelmac este eliberat de sub ocupația turcească, fiind reocupat de trupele ardelen. În 1602 localitatea era proprietatea domeniului Toldy, în 1607 era în posesia familiilor nobiliare Kamuty și Farkas. În 1723 așezarea figurează pe harta lui Mercy. În 1742 este menționat *praedium Chelmac*. În 1841 era proprietatea Erariului și pus în vânzare.

Satul *Milova* este pomenit documentar începând cu 1359, fiind menționat și în 1405. În 1440 făcea parte din domeniul familiei nobiliare Országh, iar în 1477 în proprietatea familiei Bánffy. La începutul veacului al XVI-lea se afla în domeniul Brandenburg. Localitatea este menționată documentar și în 1597, 1607 și 1631. La sfârșitul secolului al XVII-lea se instaurează administrația habsburgică, localitatea fiind consemnată documentar și în 1722.

La mijlocul secolului al XV-lea, în 1440, satul *Odvoș* era stăpânit de familia nobiliară Országh. În 1477 făcea parte din domeniul Cetății Șoimoș, posesie a familiei Bánffy. În 1497 așezarea era în proprietatea familiei nobiliare Jaksics, în 1506 era parte a domeniului Cetății Șoimoș, iar în 1510 este consemnat ca aparținând domeniului Brandenburg. Satul este consemnat documentar și în 1607-1608, iar în 1650 făcea parte din domeniul tezaurariatului Principatului Transilvaniei.

Monumente

Castelul Konopy din satul Odvoș.

Conacul Ștefan Cicio Pop din satul Conop, construcție din secolul al XVIII-lea.

Zidurile mănăstirii catolice Eperyes din satul Chelmac.

Ruinele exploatării miniere Zidurile de la Tău din satul Milova.

Tabăra școlară din Odvoș.

Evoluția demografică

Conop: 1715 – 21 de familii; 1721 – 8; 1743 – 19; 1771-1786 – 66; 1828 – 150; 1851 – 967 de locuitori; 1857 – 1.448; 1869 – 1.102; 1880 – 1.091; 1890 – 1.043; 1900 – 1.115; 1910 – 1.116; 1922 – 879.

Belotinț: 1717 – 16 familii; 1786 – 23; 1828 – 177; 1851 – 558 de locuitori; 1869 – 1.349; 1880 – 1.123; 1890 – 1.256; 1900 – 1.184; 1910 – 1.152; 1922 – 1.060.

Chelmac: 1717 – 20 de case; 1722 – 8 sesii iobăgești; 1746 – 2 familii; 1786 – 109; 1828 – 169; 1851 – 82 de locuitori; 1869 – 1.369; 1880 – 1.187; 1890 – 1.250; 1900 – 1.268; 1910 – 1.296; 1922 – 1.237.

Milova: 1828 – 177 de familii; 1851 – 585; 1857 – 985 de locuitori; 1869 – 532; 1880 – 443; 1890 – 498; 1900 – 567; 1910 – 626; 1922 – 616.

Odvoș: 1715 – 16 familii; 1743 – 15; 1771-1786 – 45; 1828 – 148; 1851 – 1.148 de locuitori; 1857 – 1.026; 1869 – 1.214; 1880 – 1.000; 1890 – 1.087; 1900 – 1.117; 1910 – 1.155; 1922 – 978.

Populația *Comunei Conop*: 1930 – 4.847 de locuitori; 1956 – 3.913; 1966 – 3.357; 1977 – 3.070; 1992 – 2.478; 2002 – 2.342; 2011 – 2.258.

În 2011 majoritatea locuitorilor sunt români (94,46%). Pentru 4,03% din populație nu este cunoscută apartenența etnică. Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (51%), dar există și minorități de penticostali (24%) și bapțiști (2%). Pentru 3% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Abazia Chelmac (Eperjes)

Sursele istorice medievale oferă extrem de puține informații cu privire la *abația Eperjes*. Un document din anul 1177 menționează faptul că pământurile abăției de Eperjes, aflate pe malul Mureșului, se învecinau cu cele ale bisericii *Hodus* și ale prepoziturii de Arad, iar în 1219 era pomenită *ecclesia de Eperis*, fiind o mănăstire benedictină. *Diploma sării* din anul 1233 a regelui Ungariei Andrei al II-lea a consemnat biserica din Eperies cu o cantitate apreciabilă de bolovani de sare: 3.000 de bucăți. Ruinele de la *Chelamc cetate* au fost descrise cu aproximație de istoricul maghiar Sandor Marki la finele veacului al XIX-lea, fiind încă și atunci acoperite de vegetație. Sandor Marki distingea un zid mai lung, orientat în direcția est-vest, o ruptură între ziduri de circa 12 m fiind prezentată drept poartă, și mai multe resturi din blocuri de zidărie, dintre care unul spre sud, având circa 20 m lungime. Cercetarea sistematică de teren realizată de Dumitru Țeicu și Florin Mărginean în anul 2004 a oferit o topografie exactă a ruinelor păstrate la Chelamc cetate și a înscrierii acestora în cadrul arhitecturii de fortificații medievale târzii din Banat. Ruinele abăției Eperjes au fost ridicate pe un grind al luncii Mureșului care are forma unui promontoriu ovoidal, orientat cu vârful pe direcția răsărit. Acesta măsoară pe axele lungi 73 m și 65 m și fost înconjurat cu un șanț vizibil, evident pe laturile de nord și sud. Cercetătorii au conchis că ruinele de la Chelmac cetate (ziduri masive, de 3,20 m grosime, construite din piatră, cu elemente de arhitectură adaptate armamentului de foc), aparțin unei fortificații medievale târzii, din veacul al XVI-lea.

Topografia arheologică a zonei, completată de săpătură arheologică restrânsă, sugerează un ansamblu construit unitar, în aceeași tehnică, cu ziduri masive, înalte, și exclude prezența și atribuirea unei părți a acestei construcții unei amenajări mai vechi, cu rosturi ecleziastice, ansamblul de la Chelmac cetate aparținând evident unei fortificații din veacul al XVI-lea. Cu toate acestea, în stadiul actual al cercetărilor, chestiunea localizării abăției Eperies din secolul al XII-lea rămâne o problemă deschisă, fără un răspuns ferm, documentat arhivistic sau dovedit arheologic.

Domeniul și fortificația Eperjes au aparținut în 1511 familiei Patach. În cursul secolului al XVI-lea ea a fost atacată și cucerită în repetate rânduri.

Învățământul

Școala românească din *Chelmac* se înființează în 1788.

Școala românească din *Conop* s-a deschis în 1855. Aceasta funcționa într-o clădire din lemn și era frecventată regulat de 41 de elevi, din care 34 erau băieți, iar 7 fete. Primul învățător a fost *Florian Caba*, absolvent al Preparandiei din Arad (școala de învățători), care a deschis larg porțile școlarizării tinerilor de la Conop, slujind cu devotament și patriotism această școală timp de 18 ani, iar urmașii săi au continuat acest proces educațional în aproape întreaga perioadă interbelică. Actualmente, școala gimnazială din Conop poartă denumirea *Școala Gimnazială Ștefan Cicio Pop*.

Personalități

Ștefan Cicio-Pop (vezi *Personalități arădene* în vol. I, *Municipiul Arad*).

Chelmăgean Gheorghe (născut în 22 februarie 1911, în localitatea Conop), a îndeplinit serviciul militar în cadrul escortei regale începând cu anul 1933, în rezervă în anul 1935, cu gradul de sergent. A fost încadrat ca gardian public cu data de 1 decembrie 1936. În perioada 1938-1939 a fost repartizat cu serviciul la Comisariatul Poliției de Frontieră Curtici. A demisionat din activitatea polițienească la 30 iunie 1939 dar a fost întemnițat și a murit în închisoare în timpul regimului comunist.

Siluan Mănuilă (născut Cristian Constantin Mănuilă, 16 septembrie 1971, Chelmac) este preot ortodox român, membru al Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române. Din 8 iulie 2007 este episcop ortodox român al Ungariei, ales la 11 martie 2007 și întronizat la 8 iulie în același an. De la 1 august 2017, timp de un an, a fost locțiitor al tronului Episcopiei Daciei Felix.

Și-a încheiat studiile secundare la Arad, continuându-și studiile teologice la Sibiu și la Atena, Grecia. A plecat în Ungaria în 1999, după alegerea

ca episcop al Eparhiei de Gyula a lui Sofronie Drincec. În 2002 a fost numit egumen al schitului Adormirea Maicii Domnului din Körösszakál, Ungaria. În 2003 a fost numit arhimandrit și a primit crucea patriarhală, iar până în 2007 a fost evaluatorul cultural al Eparhiei de Gyula.

Economie

Încă din Evul Mediu, ponderi economice importante au avut creșterea animalelor și exploatarea lemnului. Recent, în ultimele decenii, a luat avânt agroturismul, *Conop* având un potențial turistic semnificativ.

Sport

Echipa de fotbal a comunei, *Viitorul*, înființată acum câteva decenii, joacă în Liga a VI-a din Județul Arad, participând și la competiția *Cupa satelor*.

Turism

Cele mai importante obiective turistice ale Comunei Conop sunt următoarele: *castelul Konopy* din satul Odvoș, *conacul Ștefan Cicio Pop* din satul Conop – construcție din secolul al XVIII-lea, (astăzi în ruină), *zidurile mănăstirii catolice medievale Eperyes* din satul Chelmac, *ruinele exploatării miniere Zidurile de la Tău* din satul Milova și *tabăra școlară* din Odvoș.

În anul 2017 a fost amenajat un traseu turistic pe ruta *Conop-creasta Conopului-creasta principală a Munților Zarandului- vârful Debela Gora*.

Bibliografie

Arhiva Națională Ungară, Budapesta, A.G. 3688, DL. 21121, DL 29673,
Arbonie, Emil, *Polițiștii urbani arădeni (1929-1949)*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2017.

Blăjan, Mihai; Dörner, Egon, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI-XIII), descoperite pe teritoriul județului Arad*, în Ziridava, X, Arad, 1978, pp. 123-138.

Boroneanț, Vasile; Demșea, Dan, *Cercetările arheologice de la Conop – Cotârți, din 1972. Probleme legate de stela funerară din cimitirul de secol XII-XVII*, în Ziridava, XXIV, Arad, 2005, pp. 43-56.

****Documente privind istoria României*, Seria C, Transilvania, vol. I (1075-1250), București, 1950.

Hațegan, Ioan, *Cultură și civilizație medievală la Mureșul de Jos*, Timișoara, 1995.
Țeicu, Dumitru, *Geografia ecleziastică a Banatului medieval*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.

Țeicu, Dumitru; Mărginean, Florin, *Despre localizarea abației Eperjes la Chelmac*, în *Românii în istoria medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Editura Istros, Brăila, 2008, pp. 243-270.

Comuna Covăsânt

dr. Rodica Colta

Denumiri

Kovászi, Kuassy, Koazy, Kowazy, Covăsânt.

Repere geografice

46°12'00" N, 21°36'06" E; altitudine 154 m; suprafață: 42,27 km² (4.227 ha, din care 100 ha intravilan și 4.127 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Șiria la nord, Comuna Păuliș la est, Comuna Ghioroc la sud, Comuna Vladimirescu la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Covăsânț este situată în zona de contact a Munților Zărandului cu Câmpia Aradului, pe Canalul Matca, în cea ce se numește Podgoria Aradului, aproape în centrul aceste podgorii. Deși amplasată în podgorie, localitatea este cunoscută pentru producțiile de căpșuni.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este conectată la calea ferată. Cea mai apropiată stație de tren este gara Ghioroc, la aproximativ 6 km.

Prin Covăsânț trece drumul rutier județean DJ 708B Păuliș (ieșire din DN 7)-Miniș-Ghioroc-Cuvin-Covăsânț-Șiria (insertie în DJ 709), supranumit de administrația județului și *Drumul vinului*. Covăsânț nu mai are alte drumuri de legătură cu alte localități.

Distanțe față de orașe: Arad – 27 km, Pâncota – 16 km, Lipova – 18 km, Ineu – 36 km, Chișineu Criș – 48 km, Sebiș – 57 km.

Istoric

Prima atestare documentară: (în forma *Kwasy*): în 1278, când abatele de la Bulci dispunea de viile de aici, iar *banul Paulus* din Cetatea Șoimoș dăruiește o parte din aceste vii bisericii augustiniene Sf. Maria din cetate.

Descoperirile arheologice de pe teritoriul comunei dovedesc o locuire străveche. În punctul *Stifler* a fost descoperită o unealtă de opal cu bulb de percuție și retușuri, apreciată ca fiind din epoca paleolitică, iar din neolitic o daltă de piatră. Cele mai multe mărturii ale prezenței umane în perimetrul comunei datează din eneolitic, când la est de Covăsânț, pe creasta principală a Munților Zărandului, a existat o așezare fortificată natural, locuită de o populație aparținând *Culturii Coțofeni*, care a contribuit substanțial la nașterea civilizației bronzului. Tot în hotarul comunei, în punctul *La Desan*, au fost descoperite urmele unei fortificații dacice datând din sec. I î.H. – sec. III d.H. La aceasta se adaugă așezarea dacică din sec. I d.H. Ambele făceau parte din grupul cetăților dacice de pe Valea Mureșului. Prezența dacilor liberi este susținută și de tezaurul de 500 de denari de argint (sec. I e.n. – sec. II e.n.), descoperit în partea dinspre Horia a localității, și de valurile de pământ care trec prin hotarul comunei. Tradiția orală vorbește și despre

un *drum roman*, ale cărui urme nu se mai păstrează. Alte urme arheologice (două brățări împletite din câte trei sârme, două inele și o copcă), datează din secolul al XI-lea, perioadă în care statul maghiar pornește acțiuni de extindere a stăpânirii spre răsărit.

Primele informații despre începutul unei organizări în zonă datează de la sfârșitul sec. al XI-lea și începutul secolului al XII-lea când, la fel ca toate localitățile din acest teritoriu, Covăsânț a devenit proprietate regală. Informații din prima jumătate a secolului al XIV-lea despre populația din zonă sunt oferite de registrele de decimă papală. Conform acestor registre, în perioada 1332-1337 exista în Covăsânț o obște locală, cneaz și biserica *Sf. Laurențiu*, al cărei preot era *Blasius*. În a doua jumătate a veacului al XIV-lea localitatea era *centru voievodal*, mai multe documente din 1367-1368 și 1384 referindu-se la *voievodul de Kuassy*. În această perioadă a fost construită în hotarul satului, pe deal, *Cetatea Tornia* și, în vecinătate, o fortificație numită *Hintec*, menită să apere cetatea.

Printre cei împrăștiți cu viile aflate în hotarul Covăsânțului în urma unor danii s-au numărat medicul *Petru* din Lipova și, în 1412, canonicul lector al Capitlului din Cenad care, odată cu via, a primit în fața Capitlului din Arad și *vama dealului*. Pe măsura introducerii sistemului feudal maghiar, terenurile și viile care nu se aflau în proprietatea bisericilor au început să intre în proprietatea regelui și a unor nobili. La 1439 Covăsânț făcea parte din cele 160 de sate ale Cetății Șiria, domeniul fiind posesiune regală. Domeniul Șiriei, cu satul Covăsânț inclus, i-a aparținut în perioada 1439-1441 despotului sârb Gheorghe Brancovici, ca danie din partea regelui. După 1441 domeniul a devenit proprietatea comitelui de Arad Ladislau Maróthy. În anii 1461, 1466 și 1494 localitatea, înregistrată cu numele *Kowazy*, deținea titlul de *oppidum* (târg), și se număra printre primele târguri din comitat. Importanța localității în epocă este confirmată de vizita regelui Ioan Zapolia la Covăsânț în 15 decembrie 1532. Între anii 1553-1561 localitatea figura cu 27 de sesii iobăgești.

Din 1566 până în 1699 Covăsânț a fost ocupat intermitent de turci și de transilvăneni, populația fiind supusă în unele perioade unei duble impozitări. În timp, localitatea a aparținut succesiv familiilor nobiliare Ábrahámffy, Gyulaffy, Horváth, Kishorváth, Mágoosy, Nagy, Radák.

După eliberarea zonei de către austrieci, În primele două decenii Î Comitatul Arad a fost proprietate imperială, fiind condus de un admi-

nistrator erarial, ca din 1732 să fie încorporat Regatului Ungariei printr-un înalt rescript împărătesc. În acest context, Covăsânț a intrat, împreună cu alte multe sate, prin donație imperială, în marele domeniu al principelui Rinaldo, duce de Modena.

Prima revoltă a covăsânțenilor împotriva nedreptăților feudale datează din anul 1735, când 16 persoane din sat participă la răscoala lui Pero Seghedinaț din Pecica.

În 1743 Covăsânț făcea parte din Districtul Totvărădia-Mureș. În conscripția din acel an localitatea figura cu 77 de iobagi, 9 jeleri cu casă, 7 jeleri fără casă, 9 copii sub 16 ani și 13 frați trăind în indiviziune. În anul 1744 Congregația Comitatului Arad a stabilit participarea la războiul de succesiune din 1741-1748 cu un număr de 1.079 de militari proveniți din mai multe localități. Din Covăsânț au fost trimiși cu sila 4 persoane (Ioan Curuț, Petru Hanga, Vasile Baltă și Toader Iliăș).

Localitatea avea 120 de case la vizitația din anul 1755 a episcopului ortodox al Aradului Sinesie Jivanovici.

De-a lungul întregului secol al XVIII-lea fiscalitatea a fost mare.

În secolul următor covăsânțenii au fost implicați în revoluția din 1848, încă din martie 1848 refuzând robota. Mișcările de revoltă au continuat în mai, iunie, august și octombrie, când s-au opus la încorporare. O parte din locuitori au fost închiși în cursul represiunilor care au urmat, iar Ioan Balint și Marian Gica au fost condamnați la moarte. Numărul celor care au fost implicați în revoluție și care au suferit a fost însă mai mare.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea Covăsânț devine comună promotorială, cu conducere proprie, care apăra interesele proprietarilor de vii. Tot din a doua jumătate a secolului al XIX-lea covăsânțenii au început să se implice în mișcările naționale românești. Din delegația memorandiștilor au făcut parte și preotul Ioan Cure, preotul Ioan Micloși, Ioan Magoș, M. Boba, G. Chiș și Mitru Luca din Covăsânț.

În anul 1918, la cererea Consiliului Național Român Central, în toate localitățile județului au fost înființate Consilii Naționale Românești locale. În paralel s-au constituit și gărzi naționale. Comandantul Gărzii Naționale din Covăsânț a fost *Mihai Voțian*, iar ajutorul de comandant locotenentul dr. *Sofroniu Sângeorgean*. În confruntările din februarie 1919 cu garda roșie maghiară, au murit 4 covăsânțeni. În anul 1919 locotenentul Sofroniu Sângeorgean, avocat, a făcut parte din comisia care a stabilit granițele de vest ale României.

După instaurarea administrației românești, în 1921 a avut loc reforma agrară, mai mulți covăsânțeni fiind împroprietăriți cu 1-4 jugăre de pământ din fosta moșie Bohuș.

Al Doilea Război Mondial a însemnat o nouă jertfă pentru localitate, 46 de covăsânțeni murind pe front. În 13 septembrie 1944 luptele dintre armata maghiară și cea română au ajuns până în hotarul Covăsânțului, pe la izvorul Feredeu și schitul Sf. Gheorghe. S-au remarcat în lupte Ion Lamoș, Ion Secheșan, Gheorghe Moga, Traian Blaj, Ioan Busa, care au fost decorați.

Instaurarea regimului comunist a produs în Covăsânț revolte și nemulțumiri. Un raport confidențial din 1946, adresat de prefectul Județului Arad președintelui Consiliului de Miniștri, informa că în Covăsânț au loc manifestări ostile contra guvernului Groza.

Monumente

În localitate există 5 troițe de lemn și una de piatră, plasată în curtea bisericii. În parcul de lângă biserică se găsesc două monumente de eroi, ridicate în memoria celor morți în cele două războaie mondiale. În fața primăriei a fost așezat în anul 2012 bustul etnomuzicologului Ioan T. Florea.

Evoluția demografică

1715 – 46 de familii de iobagi și 4 familii de jeleri; 1720 – 35 de familii de iobagi; 1743 – 93; 1771 – 271; 1828 – 555; 1850 – 2.917 locuitori. ; 1857 – 3.172; 1869 – 3.808; 1890 – 3.198; 1900 – 3.533; 1910 – 3.847; 1922 – 3.523; 1930 – 3.128; 1940 – 3.079; 1956 – 2.763; 1966 – 2.882; 1977 – 1.876; 1992 – 2.595; 2002 – 2.659; 2009 – 2.634; 2011 – 2.463.

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Covăsânț se ridică la 2.573 de locuitori, în scădere față de recensământul anterior, din 2002, când se înregistraseră 2.659 de locuitori. Majoritatea locuitorilor sunt români (69,53%), cu o minoritate de romi (24,37%). Pentru 5,13% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (67,39%), dar există și minorități de penticostali (17,64%), adventiști de ziua a șaptea (4,9%) și bapțiști (3,81%). Pentru 5,05% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Vechea biserică catolică

Prima mențiune despre o biserică parohială catolică în Covăsânț datează din anul 1332, când preot era un oarecare *Blasius*. Lăcașul de cult a funcționat neîntrerupt vreme de două secole, în 15 decembrie 1537 regele Ioan Zápolya participând la serviciul religios. Biserica, în stil gotic, a avut o lungime de 10 m și clopotniță. Urmele acestei construcții s-au păstrat până în zilele noastre. După unii autori, în secolul al XVII-lea biserica ar fi fost preluată de reformați.

Biserica Ortodoxă Română

Biserica ortodoxă română *Pogorârea Duhului Sfânt*, construită din piatră, a fost sfințită în anul 1734. Pe locul acesteia a fost ridicată în anul 1779 o nouă biserică, din piatră și cărămidă, în stil baroc, cu același hram. Între ctitorii bisericii s-au numărat și negustorii macedoromâni *Pascalii* și *Riga Ciacovăț*. Din anul 1779 datează și protocoalele bisericii. În acel an Covăsânțul funcționa ca protopopiat.

La reparația bisericii din 1927 pictura murală din interior a fost executată de pictorul arădean Iulian Toader senior. Ultimele reparații capitale, inclusiv refacerea picturii, au fost realizate în anul 2003, când pictura murală a fost restaurată de Viorel Țigu. Din anul 1928 până în 1948, pe lângă biserica ortodoxă din Covăsânț a funcționat *Oastea Domnului*. Inițiatorii mișcării au fost *Gheorghe Fărcaș* și *Ioța Barna*. *Oastea Domnului* s-a implicat în promovarea izvorului sfânt de la Feredeș și în ridicarea *Schitului Sf. Gheorghe*. În prezent, pe lângă biserica din Covăsânț funcționează un centru de tineret, o tabără ortodoxă și *Așezământul Social Acoperământul Maicii Domnului*.

Preoți: Petru Popovici – 1767; Gheorghe Popovici – 1767; Ioan Diaconovici – 1767; Ioan George Popovici – 1779, 1791; Iacob Balint – 1779; Petru Diaconovici – 1779-1818; Paul Diaconovici – 1791; Toma Popovici – 1791, capelan; Ioan Ioanovici – 1815; Teodor Popovici – 1815; Ioan Mâneran – 1817; Samuil Miclăuș – 1828, 1849; Mihai Popovici 1826; Andrei Machi – 1828; Moisă Miclăuș – 1853-1885; Moisă Mihailovici – 1848; Arsenie Popovici – 1853-1861; Petru Miclăuș 1853-1866; Mihai Popovici – 1837; Moise Popescu – 1849, 1853-1856; Sava Ioanovici – 1868-1873; Demetriu Popon – 1868-1879; Maximilian Balint – 1858-1885; Vicențiu Ioanovici – 1883-1913; Ioan Cure – 1880-1929; Petru Pelea – 1897-1899; Ioan Miclăuș – 1886-1912; Aurel Adamovici – 1914-1932; Alexandru Muntean – 1899-1901; Aurel Brancu – 1918-1923; Nicolae Bâru – 1937; Ioan Terebenț – 1930-1935; Gheorghe Baltă – 1933-1967; Traian Mogoș 1948-1967; Aurel Palagoș – 1990-2003; Mihai Octavian Blaj – 2003-2015.

Biserica Baptistă (Emanuel Jurcoi)

Începuturile baptiștilor din Covăsânț sunt legate de persoana lui Dumitru Halga. Acesta a auzit evanghelia pentru prima dată când se afla la muncă într-o localitate de lângă Pecica, în perioada anilor 1887-1890. Ioan Bunaciu menționează că pastorul *Gheorghe Florian* din Talpoș a propovăduit Evanghelia pe străzile Covăsânțului în anul 1895. *Alexa Popovici* amintește de *Steva Muntean* din Țiriac, prin care Dumitru Halga și Dumitru Pribeag au auzit și au primit mesajul Evangheliei, iar în anul 1896 au fost botezați. Aceștia au devenit primii diaconi ordinați ai bisericii care s-a format. Biserica din Covăsânț a fost slujită de pastorii Dumitru Vancu (1920-1928), Avram Bălgrădeanu (1929-1930), Gavril Morar (1932), Ioan Truță (1932-1934), Gheorghe Lulușa (1940-1972), Sima Handra (1973-1988), Petru Bozian (1989-1991), Todor Baltă (1991-2013), Ciprian Baltă (2009-2011), și Emanuel Jurcoi (2013-2015).

La începuturile istoriei baptiștilor din Covăsânț au existat mai multe șicane din partea autorităților politice și religioase locale. În anul 1895 *Gheorghe Florian* a fost arestat câteva zile și abandonat de jandarmi în timpul nopții la marginea Covăsânțului. De asemenea, în perioada antebelică predicatorii baptiști care veneau la Covăsânț erau bătuți fără milă. În anul 1925 preotul ortodox, primarul și șeful de post de la Ghioroc

s-au opus înmormântării în cimitirul comunei a decedatului baptist Nica Szinoșan. Aceștia au obligat familia să-l îngroape la *Morminții cailor*, un loc unde erau îngropate mortăciunile. Trupul neînsuflăit a fost înmormântat în acel loc până când credincioșii bapțiști au obținut dreptul de a cumpăra un cimitir propriu.

Din informațiile cunoscute, Biserica Creștină Baptistă din Covăsânț a fost a doua din Podgoria Aradului care a avut o clădire proprie consacrată slujbelor religioase, fiind ridicată în anul 1901. Prima clădire a bapțiștilor din Podgoria Aradului a fost construită în 1900 la Măderat. Clădirea din 1901 a avut parte de renovări importante, interioare și exterioare, în perioada anilor 1971-1978, iar de extindere în 1991-2011. În anul 1912 s-a format corul mixt al bisericii, sub bagheta dirijorului *Lajos Wilmos* din Țiria, iar în anul 1945 Ioan Chișmorie a inițiat fanfara bisericii. Ambele formații au avut continuitate până în prezent, prin aportul dirijorilor de cor Dumitru Măț sr., Dumitru Măț jr., Ioan Chișmorie, Adam Butar, Traian Baltă, Traian Farcaș, Teofil Lulușa, Ioan Lulușa, Mitru Filip, Todor Baltă, Nicu Neamț, Daniel Filip și Daniel Șoimoșan, și dirijorilor de fanfară Ioan Chișmorie, Traian Farcaș, Mitru Filip și Daniel Șoimoșan.

Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea

Credința adventistă a apărut în Covăsânț după Primul Război Mondial. La început au fost 16 membri, iar în prezent sunt 84. Primul imobil a fost cumpărat în 1937, iar cel actual în 1990. Biserica adventistă are o capacitate de 240 de locuri. Biserica are cor, ansamblu de alămuri și un ansamblu de blockflöte. *Pastori:* Pavel Crișan, Gligor Deac, Petru Secui, Gheorghe Cazan, Octavian Poenaru, Emil Dulgheru, Dănuț Obăgeanu, Ion Pop, Narcis Ardelean.

Biserica Penticostală

Penticostalii din Covăsânț sunt 17,64% din populație. În anul 2012 lăcașul de cult era în construcție. A doua biserică penticostală din localitate este a romilor.

Școala

Școala veche

Prima mențiune despre o școală care funcționa în Covăsânț pe lângă parohia catolică datează din anul 1537, când elevii din sat l-au întâmpinat pe regele Ioan Zapolya cântând *Gaudete iterum dico, gaudete*. Urmele acestei școli s-au pierdut de foarte multă vreme.

Școlile românești

Școala confesională românească din localitate datează din secolul al XVIII-lea, ea apărând pentru prima oară într-o conscripție din 1776, când funcționa într-o clădire veche și avea înscriși 14 elevi. În perioada 1817-1818 la școală activau doi învățători și era frecventată de 25 de elevi. În anul școlar 1820-1821 la școală era menționat un singur dascăl și erau înscriși 38 de elevi. În anul 1849-1850 școala era frecventată de 111 băieți și 15 fete; un an mai târziu învățau 43 de elevi. În 1863, când învățător era *Nicolae Prohab*, școala era frecventată de 120 de elevi. În vremea acestui învățător a fost construită clădirea școlii de la nr. 318, vis-a-vis de biserică.

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea a fost deschisă o școală de fete la care, în perioada 1879-1884, a predat învățătoarea *Maria Bugariu*. Tot în această perioadă s-a mai deschis o școală pentru băieți, încât la 1900 localitatea avea trei școli confesionale românești: două de băieți și una de fete.

În anii 1905-1906, la Școala inferioară de fete, unde învățător era *Romul Liviu Pop*, în clasa I-a erau 62 de eleve și în clasa II-a 33. În același an Școala inferioară de băieți, care îl avea ca învățător pe *Alexandru Terebenț*, era frecventată de 150 de elevi, în timp ce Școala Poporală Elementară cu clasele superioare III-IV era frecventată de 60 de elevi (24 de băieți și 36 de fete). În anul 1919, în paralel cu școlile confesionale, este înființată școala românească de stat, care a funcționat cu doi învățători și era frecventată de 128 de elevi. În anul 1927 este construită clădirea cu etaj a școlii de stat. În anul 1945 a fost înființat în Covăsânț gimnaziul unic, cu 3 clase; director a fost *Gheorghe Tudor*. Aici au predat Ioan Florea, Liviu Crișan, Tulia Mihuța și Ioan Lamoș. După reforma învățământului școala din Covăsânț devine de 7 ani.

Învățători: Nicolae Prohab (1833-1866); Porfirie Popescu (1839); Deac Gheorghe (1849); Ioan Popescu (1854-1855); Petru Miclăuș (1855-1856); Trifon Miloș (1855-1856); Avacum Cociuba (1860-1866); Nicolae Chiș (1866); Vicențiu Biberea (1868); Teodor Muntean (1869); Teodor Lucaci (1880-1881); Ioan Miclăuș (1881-1882); Romul Liviu Papp (1881, 1905-1906); David Balint (1890-1891); Pavel Dârlea (1898); Dimitrie Olariu (1899); Pavel Olariu (1905-1918); Alexandru Terebenț (1903); Gheorghe Boțoc (1903); Gheorghe Popon (1907); Gheorghe Popa (1919-1931); Ioan Jelecudeanu (1928); Dumitru Dijmărescu (1935); Ion Vârtaciu (1935); Cornelia Mureșan (1935); Elena Brădeanu (1935); Romul Drincu (1939); Elena Drincu (1939); Mărioara Bradin (1942); Vasile Nichiți (1942); Vasile Gherasim (1942); Teodor Mărghinaș (1942); Octavian Mihălțeanu (1942).

Școala de stat maghiară

Școala maghiară de stat a fost înființată la 1 octombrie 1881. Învățător a fost *Fabich János*, iar director *Reisz Ferenc*. În 1901 școala era frecventată de 128 de copii.

Grădinița

Școala de copii mici a fost înființată în 1932. Prima educatoare a fost *Elvira Gimon*, iar grădinița a fost frecventată de 58 de copii. În 1942 au funcționat ca educatoare *Adelina Antonescu* și *Elisabeta Ionuțașiu*.

Personalități

Iosif Petric, născut în Covăsânț, a ajuns în 1783 dirigintele poștei din Arad.

Mihai Șerban, născut în Covăsânț, a ajuns avocat la Tribunalul din Arad în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea.

Gheorghe Șerban, născut în Covăsânț, a ajuns în 1789 procuror la Tribunalul din Arad.

Nicolae Bâru (1883-1967), născut în Covăsânț, a urmat cursurile Institutului Teologic și a fost hirotonisit preot în 1920. A contribuit la

sfântirea izvorului de la Feredeșu și la ridicarea paraclisului cu hramul *Sf. Gheorghe*. A scris prima monografie a Comunei Covăsânț, rămasă în manuscris.

Cornel Mikloși (1887-1963), născut în Covăsânț, fiu al preotului ortodox Ioan Mikloși, a absolvit Colegiul Moise Nicoară din Arad. A studiat la facultatea de electrotehnică a Politehnicii din Karlsruhe, apoi la facultatea de mecanică a Universității Tehnice Maghiare din Budapesta. La absolvire a rămas asistent la catedra de tehnologie mecanică condusă de profesorul A Rejtő. După Marea Unire de La 1 decembrie 1918 s-a întors în patrie și s-a angajat la depoul de locomotive din Arad, de unde s-a mutat la Timișoara ca director la Întreprinderea de Tramvaie, ulterior fiind director la Uzina Electrică. În perioada 1947-1962 a fost profesor și șef de catedră la Institutul Politehnic Timișoara. A desfășurat o bogată activitate științifică și a avut invenții brevetate în România și în Elveția. În anul 1955 a devenit membru al Academiei Române.

Ioan T. Florea (1920-2001). După absolvirea Școlii Normale din Arad, unde a avut profesori de muzică de excepție, a urmat Conservatorul Ciprian Porumbescu și a fost angajat pentru o scurtă perioadă ca cercetător la Institutul de Folclor din București. Din activitatea sa în cadrul Institutului, una dintre cele mai importante pentru zona arădeană a fost campania de cercetări folclorice organizată la Covăsânț în iarna 1949-1950, la care au luat parte specialiști în domeniu din toată țara. Obligat să-și îngrijească mama bolnavă, în 1950 s-a întors acasă și a fost angajat ca folclorist la Filarmonica de Stat Arad. Întreaga viață a făcut culegeri de folclor, singur sau împreună cu alți etnomuzicologi, atât în județ cât și în alte ținuturi ale României. În martie-aprilie 1956, împreună cu Pascal Benteoiu și Gheorghe Vancu, a înregistrat pe bandă de magnetofon peste 100 de melodii de joc și alte materiale de la tariful lui Teodor Șoimoșan (*Lică lu' Zuță*) din Sâmbăteni. Înregistrarea s-a făcut în studioul Institutului din București, unde s-a deplasat și Florea împreună cu tariful. Tot în 1956, împreună cu Nicolae Ursu, Ovidiu Bârlea și Anca Giurchescu, a adunat folclor din satele care urmau să fie inundate în lacul de acumulare al hidrocentralei Porțile de Fier I.

A fost nelipsit de la *Târgul de la Găina* singur, cu soția, cu Ovidiu Bârlea sau cu alții, dar și la alte nedei (Bodești, Tăcășele, Grădiștea Muncelului – Munții Orăștiei), însă în primul rând a făcut culegeri de folclor muzical în

satele din Podgoria și din Câmpia Aradului. O parte din materialul folcloric adunat l-a publicat în cartea sa *Folclor muzical din județul Arad. 500 de melodii de joc* (București, 1975). În paralel cu munca de culegere a făcut cercetări și a scris, în toate articolele sale încercând să încadreze specificul muzical al zonei, obiceiurile, tradiția locală, în marea creație populară românească, ca parte dintr-un întreg. După moartea sa, casa părintească din Covăsânț a fost transformată în *casă memorială*.

Ileana Iuliana Schwartz (n. Baltă, 1945, d. 2011, Arad), a urmat Liceul Pedagogic din Cluj, apoi Facultatea de Filologie din București, ajungând profesoară în Arad. În paralel cu activitatea profesorală, din 1985 a început să scrie proză și poezie. Pentru creația literară a primit mai multe premii: premiul special ASLA la Palermo în 1997, Premiul Asociației Scriitorilor din Arad în 1998, premiul pentru proză al filialei Arad a Uniunii Scriitorilor.

Călin Tătar (1956-2008), a aparținut generației de arhitecți formați la prestigiosul Institut de Arhitectură Ion Mincu din București (promoția 1982). A lucrat până în 1989 la IMAR, după care a trecut în sectorul privat. În 1990 a devenit membru al Ordinului Arhitecților din România – Filiala Teritorială Arad. Lui i se datorează portretul lui Avram Iancu de la Muzeul Memorial Ioan Slavici din Șiria.

Viorel Țigu (1934-2019), a fost licențiat al Facultății de Teologie din Sibiu, al Facultății de Artă din Timișoara și al Facultății de Istorie din Cluj-Napoca. În anul 1977 și-a susținut doctoratul în istoria artei, avându-l coordonator pe prof. Virgil Vătășeanu. A fost mai mulți ani muzeograf la Muzeul de Artă Veche al Mitropoliei. A restaurat mai multe biserici. A publicat mai multe cărți și studii în țară și în străinătate. A activat ca profesor la Universitatea de Vest Vasile Goldiș din Arad.

Petrică Pașca (n. 1951), taragotist de excepție, a activat în Orchestra de Muzică Populară a Filarmonicii de Stat Arad. În 1980 a pus bazele *Ansamblului Folcloric Rapsozii Zărandului*, cu care a înregistrat peste 100 de discuri pe vinilin. De-a lungul carierei muzicale a fost recompensat cu mai multe premii: premiul I ca solist instrumentist la toate *Festivalurile Cântarea României* la care a participat; premiul de excelență al C.J. Arad; premiul Patrimoniului Cultural Național. Este *Cetățean de Onoare* al Comunei Covăsânț.

Virgil Ciutină (n. 1966). În perioada 1985-1989 a urmat cursurile Institutului Agronomic din Timișoara, obținând diploma de inginer agronom.

A lucrat ca cercetător la Stațiunea de Cercetări Viniviticole Miniș. În anul 2001 a obținut titlul de doctor în Științe Agricole la Universitatea de Științe Agricole și Medicină Veterinară din Timișoara, iar din 2004 este conferențiar la Facultatea de Inginerie Alimentară, Turism și Protecția Mediului a Universității Aurel Vlaicu din Arad. A scris mai multe articole și cărți și a obținut 3 brevete.

Economia

Economia localității s-a bazat de-a lungul vremii pe lucrul la pădure, agricultură și viticultură, la care în perioada medievală s-a mai adăugat mineritul. Extracții miniere în cele două mine din hotarul Covăsânțului, azi părăsite, s-au desfășurat în secolele XIII-XVII. O altă sursă de venit a fost pădurea. Exploatarea pădurilor este atestată încă din secolul al XVIII-lea. Înainte de unire pădurile din hotarul comunei erau particulare, comunale, ale posesorilor și ale altor societăți. Suprafața ocupată de fondul forestier a fost în 1971 de 343 ha. Ponderea în economie a fost deținută de agricultură, suprafața de teren arabil reprezentând 80,4 % din totalul suprafeței agricole. Venituri importante au fost obținute și din viticultură, practicarea viticulturii fiind atestată din secolul al XII-lea. În secolul al XVIII-lea vinurile albe și roșii produse în Covăsânț erau comercializate în cârciumile Aradului, pentru ca la începutul secolului al XIX-lea să fie exportate până în țările nordice. Viile distruse în 1885 de filoxeră au fost refăcute prin replantare până în 1911. În anul 1938 producția de struguri în Covăsânț a fost de 2.500 kg/ha, iar producția de vin de 20 hl/ha. În hotarul localității, în perioada interbelică au existat 35 de pivnițe viticole, având în total o capacitate de 13.300 hl. În sfârșit, o contribuție în economia localității a avut și creșterea animalelor, cultivarea căpșunilor, meșteșugurile și comerțul. Cei mai mulți meșteșugari (fierari, tâmplari, pantofari, dogari, rotari, cărămidari etc.), au fost maghiari și germani. În ceea ce privește comerțul, în localitate se făcea comerț cu vinuri, cu stofe și comerț cu amănuntul în birturi și prăvălii. Cei mai mulți comercianți erau evrei.

Economia socialistă a fost tot preponderent agrară. În localitate a fost înființată în 1952 *Gospodăria Agricolă Colectivă* (GAC), transformată ulterior în *Cooperativa Agricolă de Producție 30 Decembrie* (CAP),

care a funcționat conform planurilor de producție stabilite. La fel, după desființarea proprietății private, viile au intrat în proprietatea statului. Din 1949 a luat ființă în Covăsânț și o *Cooperativă de Consum*. Volumul desfacerilor de mărfuri al cooperativei a fost de 3.800.000 de lei în 1966. Cât privește serviciile către populație, în 1970 în comună funcționau 17 meșteșugari necooperativizați. În localitate mai exista o moară, o brutărie și un cazan de țuică.

Tradiții și obiceiuri

Casa tradițională din Covăsânț a fost construită inițial din lemn sau pământ bătut cu maiul în cofraje de scânduri, și abia mai târziu din văiușă. Acoperișul a fost în două ape. Primele case au fost compuse dintr-o cameră și tindă, ca din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea să se treacă la casa cu două camere, despărțite de tindă. În casă se intra dinspre curte, prin târnaț. Interiorul camerei de la stradă era alcătuit din două paturi cu tăblii înalte, plasate de-a lungul camerei, de o parte și de alta a ferestrelor de la stradă. Paturile erau acoperite cu *lipidee*, *ponevi* din lână și mai multe rânduri de perne împodobite. Între paturi se găsea masa, cu lavițe sau scaune, un *șublon* și un dulap de haine. Pereții erau împodobiți cu icoane, ștergare țesute în casă și fotografii de familie. În tindă, în partea din spate se găsea vatra deschisă. Pe pereții dinspre camere erau gurile de încălzire ale cuptoarelor din camere. Dacă tinda era mai mare, se mai găsea în ea o masă cu scaune și un stelaj. Camera dinspre curtea din spate, cea în care se locuia, era mobilată tot cu paturi, masă, lavițe sau scaune, însă mult mai modeste ca aspect.

Ocupațiile tradiționale (agricultura, viticultura, creșterea animalelor), s-au desfășurat în trecut cu unelte și tehnici tradiționale. Aratul se făcea cu plug cu brăzdar de lemn, semănatul se făcea *cu mâna*, recoltatul păioaselor *cu secera* etc.

Portul popular

Costumul popular a evoluat în timp, ca materiale și croiuri. Inițial hainele erau confecționate din pânză țesută în război, ca mai târziu să apară piese vestimentare din catifea, mătase etc. Specifice portului femeiesc de sărbătoare au fost *laibărul* ornamentat cu fir auriu și cu cataramă și *șorțul*

din față, din cașmir sau mătase, din doi lați, pictați cu motive florale. Bărbații au purtat la sărbători *zoboane* din mătase, lucrate cu borduri late cu fir, sau *cojoace* și *pieptare* bogat ornamentate, cu broderie plină.

Obiceiuri de familie

Nunta

În trecut, invitația la nuntă o făceau doi *pălăscari*, în versuri. În ziua nunții, când alaiul mergea după mireasă, găsea poarta încuiată și între chemații mirelui și ai miresei avea loc un schimb de cuvinte în versuri. Înainte de a fi adusă mireasa era adus un bărbat travestit în mireasă. La întoarcerea de la biserică nuntașii cu mirii se întorceau la casa miresei. La intrarea în casă nuntașii trebuiau să treacă simbolic peste o troacă cu apă în care aruncau bani. La casa miresei se servea masa, se striga *cinstea* și se *juca mireasa*. În zori, alaiul mirelui, cu mirele și mireasa, își luau rămas bun și plecau spre casa mirelui. La poartă, înainte de a porni la drum, mireasa spârgea o ulcică sau un pahar, semn că s-a despărțit de casa părintească. La casa mirelui mireasa era schimbată în *nevastă*.

Înmormântarea

Înmormântarea se face și azi *de la casă*. Două seri la rând mortul era privegheat. Femeile din familie *se cântă* după mort (bocesc). Prohodul se face în curtea casei. După prohod, odinioară se citea *dezlegarea soției mortului*. Familia și rudele apropiate sărută crucea așezată pe pieptul mortului. Până la *morminți* (cimitir), convoiul funerar face mai multe opriri. Pe drum o femeie presară mac, ca mortul să nu se întoarcă acasă. După înmormântare toți sunt invitați la pomană.

Obiceiuri calendaristice

În ziua de *Sf. Nicolae* copiii umblau prin sat cu icoana sfântului, fiind răsplătiți de gazde cu nuci, mere și bani. În Ajunul Crăciunului pruncii mai mici mergeau de dimineață pe la casele din vecini – *cu Moș Ajunul*, iar cei de școală *cu steaua*. Feciorii colindau în seara de Ajun și de Crăciun cu muzică și *cu turca*. La *Bobotează* se sfințeau casele, iar copiii umblau *cu ciuralexă*

– pentru sporul gospodăriei. În prima sâmbătă din Postul Mare (*Sâmbăta Sântoaderului*), se ducea colivă la biserică. La *40 de mucenici* copiii băteau pământul cu maiul, să vină căldura mai repede. La Sf. Gheorghe *feciorii udau fetele* pentru sănătate. La *Florii* se sfințeau crengi de salcie în biserică, iar credincioșii le duceau acasă și le țineau la icoană până anul următor. *Paștile Morților* se țin a doua zi de Paști. La *Armindeni* (1 Mai), în trecut se ridicau pomi la poarta fetelor de măritat. La *Ispas* se iese la hotar și se sfințește holda. La *Rusalii* se pune iarbă pe jos în biserică și crengi de stejar, din care se iau și se duc acasă. La *Sânziene* se fac coronite și se pun pe casă sau la poartă. La *Petru și Pavel* se arunca un colac din grâu nou în fântână. La Sf. Ilie nu se lucra, *că e zi grea*. Odinioară, în caz de secetă, în Covăsânț se umbla prin sat cu *Dodila* (*Paparuda*). La *Preobrajanie* (*Schimbarea la Față*), se sfințeau strugurii în biserică și se dădeau pomană.

Vechea suită de dansuri a satului este compusă din trei jocuri: *Ardeleana*, *Mânânțaua* și *P-on picior*.

Turism

În Covăsânț funcționează un centru de informare turistică.

Cele mai importante obiective turistice sunt *turnul bisericii* (din secolul al XIV-lea), *Cetatea Tornea* (urmele cetății de pământ), tabăra ortodoxă de creație și conservare a tradițiilor românești, Muzeul Bisericii Ortodoxe din Covăsânț, Muzeul Etnografic Alexandru Chiș, Casa memorială Ioan T. Florea.

Muzeul Etnografic Alexandru Chiș, înființat în anul 2013, situat la nr. 958, conservă piese de mobilier țărănesc tradițional, îmbrăcăminte populară, piese din gospodăria țărănească de odinioară.

Casa memorială Ioan T. Florea este deschisă, începând cu 2014, în locuința soților Ioan și Ileana Florea din Covăsânț. Interioarele păstrează atmosfera unei case de intelectuali din Podogoria Aradului, nelipsite fiind mobilierul original, pianul și instrumentele muzicale, dar și numeroase fotografii care spun povestea de aproape un secol a familiei. Sunt expuse obiecte personale ale soților Florea, dar și obiecte care vorbesc despre munca lor de cadre didactice dedicate și de cercetători pasionați: diplome, distincții, fotografii de la diverse conferințe și concursuri. Un segment

important al expoziției este dedicat muncii de teren a folcloristului Ioan T. Florea, iar caietele de însemnări, fișele și fotografiile vorbesc despre pasiunea și dragostea sa pentru folclorul românesc. Corespondența cu etnomuzicologii, Ioan Brăiloiu, Ovidiu Bârlea, Tiberiu Brediceanu, Caius Lepa, Marcel Cellier, Emil Monția și Sabin Drăgoi, cu mulți compozitori, cu interpreții de muzică populară Petrică Pașca, Dumitru Fărcaș, Gheorghe Zamfir, stă mărturie pentru respectul și aprecierea de care s-a bucurat cercetătorul și folcloristul din Covăsânt.

Bibliografie

- Bajo, Jozsef, *Organizarea școlilor populare în Ungaria*, trad. P. Pipoș, Arad, 1911.
- Barbu, Mircea; Ivanof, Eduard, *Evoluția istorică a zonei Aradului până în secolul al X-lea*, în Studii privind istoria Aradului, Editura Politică, București, 1980.
- Barbu, Mircea; Ivanof, Eduard, *Civilizația dacică în părțile Aradului*, în Studii privind istoria Aradului, Editura Politică, București, 1980.
- Bâru, Nicolae, *Monografia comunei Covăsânt*, lucrare mss., 1937.
- Ciuhandu, Gh. , *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri*, Arad, 1940.
- Colta, Rodica; Sinaci, Doru; Tomi, Natalia, *Monografia comunei Covăsânt*, Editura Mirador, Arad, 2012.
- Dudaș, Florian, *Zărandul*, București, 1981.
- Jurcoi, Emanuel, *Ferestre spre trecut – un istoric al Biserice Creștine Baptiste din Covăsânt 1896-2011*, Arad, 2015.
- Hored, Kurt, *Cu privire la problema valurilor de pământ din Banat și Crișana*, în Studii și Cercetări de Istorie Veche, XVI, 4, București, 1965, p. 725-730.
- Kováč, Géza, *Țărănimea arădeană în timpul reglementării urbariale din 1771-1772*, în Ziridava, VIII, Arad, 1977, p. 125-163.
- Kováč, Géza, *Conscriptia satelor arădene la 1828*, în Ziridava, XV – XVI, Arad, 1987, p. 105-123.
- Manea, George, *Un manuscris din anul 1805 despre viticultura județului Arad*, în Ziridava, Arad, 1981, p. 327-341.
- Medeleanu, Horia, *Un document din secolul al XVIII-lea referitor la viticultorii din Arad*, în Ziridava, XIV, Arad, 1982, p. 521-524.
- Somogy Gyula, *Arad Szab. Kir. Város és Arad Vármegye Községeink Leirása*, Arad, 1913.

Comuna Craiva

Ioan Tuleu

Denumiri

Craiva: Krajova, Kyralmeyzeje, Belkiralymezo.

Chișlaca: Kislaka.

Ciuntești: Ciuntăhaza, Chiontahaza.

Coroi: Belkaroly.

Mărăuș: Nagymaros, Belmaros.

Rogoz de Beliu: Belrogoz.

Șiad: Sayath, Sajad.

Susag: Pusztaszag.

Tălmaci: Talmach Talmac.

Stoinești: Belkismaros.

Repere geografice

46°35'15" N, 21°58'41" E; altitudine: 196 m; suprafață: 114,90 km² (11.490 ha, din care 412 ha intravilan și 11.078 ha extravilan).

Vecinătăți: Județul Bihor la nord (comunele Șoimi și Olcea), Comuna Hășmaș la nord-est, Comuna Beliu la est și la sud, Comuna Cermei la sud-vest și vest, Comuna Apateu la vest și nord-vest.

Scurtă prezentare

Comuna Craiva este așezată în nordul Județului Arad, la limita cu Județul Bihor, în zona de contact a Câmpiei Cermeiului cu dealurile piemontane care premerg masivul muntos Codru Moma, și este compusă din satele *Craiva* (reședință comunală), *Chișlaca*, *Ciuntești*, *Coroi*, *Mărăuș*, *Rogoz de Beliu*, *Stoinești*, *Susag*, *Șiad*, *Tălmaci* și cătunul *Vălani*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este conectată la calea ferată. Stația feroviară cea mai apropiată este gara Cermei, la aproximativ 17 km.

Comuna este străbătută prin satele *Chișlaca* și *Craiva* de drumul rutier județean DJ 792A Bocsig (ieșire din DN 79A)-Beliu-*Chișlaca-Craiva*-limită Jud. Bihor.

Satele *Tălmaci* și *Coroi* se leagă între ele – și amândouă cu satul reședință de comună, prin drumul comunal DC 1 ieșire din DJ 709-Moțiori-*Tălmaci-Susag*-insertie în DJ 792A.

Satul *Coroi* se leagă de satul Craiva prin drumul comunal DC 2 Cermei-*Coroi-Craiva* (insertie în DJ 792A).

Satul *Stoinești* și cătunul *Vălani* se leagă între ele prin drumul comunal DC 3 Stoinești (ieșire din DC 4)-*Vălani*.

Satele *Stoinești* și *Ciuntești* se leagă de satul reședință comunală prin drumul comunal DC 4 *Craiva* (ieșire din DJ 792A)-*Stoinești-Ciuntești-Hodișel* (Jud. Bihor).

Satul *Șiad* se leagă de centrul comunal prin drumul comunal DC 5 *Șiad*-insertie în DC 4.

Satele *Șiad* și *Rogoz de Beliu* se leagă de satul Craiva prin drumul comunal DC 6: *Șiad* – *Rogoz de Beliu* – insertie în DC 4.

Satul *Mărăuș* se leagă de reședința comunală prin drumul comunal DC 9 Tăgădău-Benești-Bochia-Secaci-Mărăuș-insertie în DC 4.

Distanțe față de orașe: Arad – 85 km, Ineu – 29 km, Sebiș – 36 km, Chișineu Criș – 47 km, Salonta (Jud. Bihor – 47 km).

Istoric

Prima mențiune documentară (în ordine cronologică): *Șiad* la 1344, *Craiva* la 1345, *Rogoz de Beliu* la 1552, *Chișlaca* la 1561, *Ciunțești* la 1587, *Stoinești după 1700*, *Coroi* la 1786, *Susag* la 1851.

Documentul din 1344 care atestă existența satului *Șiad* îl consemnează cu numele *Terra Sayath*, iar cel din 1345 care atestă existența satului *Craiva* poartă mențiunea *datum in Kyralmezei*. Satul *Ciunțești* este menționat în 1587 cu numele *Ciuntăhaza*.

Pe teritoriul comunei s-au descoperit fragmente ceramice neolitice, o râșniță dacică de piatră și bucăți de ceramică de la începutul epocii feudale.

În satul *Ciunțești*, pe *Movila Bisericii*, s-au descoperit fragmente ceramice și topoare din piatră din epoca neolitică.

La *Șiad* s-a descoperit o monedă-medalion cu diametrul de 40 mm, care are pe avers efigia lui *Ianus*, iar pe revers efigia unui călăreț.

Satul *Craiva* aparținea domeniului regal în 1561. În 1836 se consemnau la *Craiva* 5 sesii iobăgești întregi și 7/8 din a șasea sesie.

Pământurile satului *Chișlaca* aparțineau în 1561 familiilor *Pisky*, *Balogh*, *Finta* și *Nagy*.

Satele din Districtul *Beliu*, inclusiv cele din actuala Comună *Craiva*, au fost în Evul Mediu, în perioade diferite, mai lungi sau mai scurte, satele din Districtul *Beliu*, între care se numărau și actualele sate ale Comunei *Craiva*, s-au aflat în proprietatea Episcopiei Romano-Catolice de *Oradea*. După cucerirea turcească din mijlocul secolului al XVII-lea satele au aparținut unor spahii și bei turci. În 1692 întregul ținut a revenit în proprietatea Episcopiei Romano-Catolice de *Oradea*, fiind înglobate în domeniul *Beliu*.

O formațiune românească este documentată la *Craiva-Beliu* în secolul al XVII-lea. În secolele XVII-XVIII, pe drumurile ce traversează comuna trec adesea armatele austriece, transilvănene și otomane în confruntările care au loc între ele.

În secolele XVIII-XIX se extinde puternic activitatea lotrilor.

În 14 septembrie 1944, la nord de Craiva, pe *Dealul Cerăt*, au loc lupte cu invadatorii maghiari, căzând la datorie sergenții Alexandru Farcaș și Ioan Hanc. Alte lupte au loc în ziua de 15 septembrie la Craiva și Chișlaca și sunt înregistrați numeroși morți, răniți și dispăruți.

În 3 august 1949 se declanșează la Coroi o revoltă împotriva autorităților comuniste, având ca pretext cotele de grâu. Revolta se extinde și la Susag și Craiva, fiind reprimată de armată. La Coroi se înregistrează trei morți.

Evoluția demografică

Craiva: 1771-1786 – 31 de familii; 1793 – 52 (o familie cuprinde în medie 5 persoane); 1828 – 63; 1836 – 5,7/8 sesii iobăgești (cinci sesii întregi și șapte optimi din a șasea sesie); 1851 – 401 locuitori; 1880 – 93 de case cu 432 de locuitori; 1890 – 510 locuitori; 1890 – 528; 1910 – 578; 1922 – 503; 1930 – 631; 1941 – 148 de case, 696 de locuitori; 2002 – 634 de locuitori.

Chișlaca: 1786 – 40 de familii; 1793 – 69; 1828 – 88; 1851 – 657 de locuitori; 1839 – 839; 1880 – 155 de case și 726 de locuitori; 1890 – 745 de locuitori; 1900 – 813; 1910 – 962; 1930 – 1.153; 1941 – 277 de clădiri și 1.098 de locuitori; 2002 – 733 de locuitori.

Ciunțești: 1771 – 92 de familii; 1793 – 35; 1828 – 45; 1851 – 280 de locuitori; 1869 – 387; 1890 – 321; 1900 – 325; 1880 – 64 de case cu 293 de locuitori; 1910 – 402 locuitori; 1922 – 382; 1930 – 451; 1941 – 109 clădiri și 514 locuitori; 2002 – 187 de locuitori.

Coroi: 1786 – 19 familii; 1793 – 21; 1836 – 5,7/8 sesii iobăgești (cinci sesii întregi și șapte optimi din a șasea sesie); 1851 – 385 de locuitori; 1869 – 375; 1869 – 375; 1880 – 55 de case cu 355 de locuitori; 1890 – 437 de locuitori; 1900 – 417; 1910 – 426; 1922 – 401; 1930 – 472; 1941 – 133 de clădiri și 493 de locuitori; 2002 – 134 de locuitori.

Mărăuș: 1786 – 1,08 sesii iobăgești; 1793 – 64 de familii; 1836 – 11,5 sesii iobăgești; 1851 – 215 locuitori; 1869 – 513; 1880 – 75 de case și 329 de locuitori; 1890 – 452 de locuitori; 1900 – 421; 1910 – 489; 1922 – 481; 1930 – 546; 1941 – 124 de clădiri și 561 de locuitori; 2002 – 327 de locuitori.

Rogoz de Beliu: 1786 – 19 familii; 1793 – 27; 1836 – 3/8 de sesie iobăgească; 1851 – 183 de locuitori; 1869 – 282; 1880 – 45 de case și 205

locuitori; 1890 – 259 de locuitori; 1900 – 248; 1910 – 255; 1930 – 260; 1941 – 67 de clădiri și 286 de locuitori; 2002 – 183 de locuitori.

Stoinești: 1786 – 51 de familii; 1828 – 79; 1851 – 220 de locuitori; 1869 – 306; 1880 – 60 de case și 212 locuitori; 1890 – 263 de locuitori; 1900 – 241; 1910 – 320; 1922 – 267; 1930 – 274; 1941 – 72 de clădiri și 335 de locuitori; 2002 – 185 de locuitori.

Susag: 1851 – 600 de locuitori; 1869 – 544; 1880 – 188 de case și 854 de locuitori; 1900 – 433 de locuitori; 1910 – 522; 1922 – 869; 1930 – 957; 1941 – 239 de clădiri și 881 de locuitori; 2002 – 388 de locuitori.

Șiad: 1786 – 29 de familii de jeleri; 1793 – 43 de familii; 1828 – 60; 1836 – 7,7/8 de sesii iobăgești (șapte sesii întregi și șapte optimi din a șasea sesie); 1851 – 425 de locuitori; 1869 – 544; 1880 – 95 de case și 656 de locuitori; 1890 – 674 de locuitori; 1900 – 629; 1910 – 784; 1922 – 529; 1930 – 625; 1941 – 132 de clădiri și 642 de locuitori; 2002 – 292 de locuitori.

Tălmaci: 1880 – 43 de case și 214 locuitori; 1930 – 299 de locuitori; 1941 – 71 de clădiri și 299 de locuitori; 2002 – 55 de locuitori.

Populația tuturor satelor luate împreună, înainte de formarea actualei comune (în 1968): 1956 – 5.830 de locuitori; 1966 – 5.217.

Comuna Craiva: 2002 – 3.118 locuitori; 2011 – 1.435 de gospodării cu 1.522 de locuințe pentru 2.880 de locuitori, din care români 81,77%, romi 10,94%, ucraineni 1,18%, 6,4% fără etnie declarată. Confesional, situația era următoarea: ortodocși 76,22%, penticostali 7,43%, bapțiști 6,15%, adventiști de ziua a șaptea 2,47%, martori ai lui Iehova 1,18%, alte religii 0,52%. Pentru 6,04% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

La recensământul din 2011 au fost înregistrați 2.880 de locuitori.

Învățământul

În 1791 se înființează școala românească confesională ortodoxă din *Craiva*. În 1811 efectivul școlar se compunea din 12 elevi. Școala nu avea local propriu. În 1823-1824 școala avea 16 elevi. Școala era în stare bună și avea 15 elevi în anul școlar 1844-1845, iar în 1864 avea 28 de elevi. Pe planul școlarizării, localitățile *Coroiu*, *Chișlaca*, *Șiad* și *Rogoz de Beliu* erau

fiii subordonate școlii din *Craiva*. Școala actuală a fost construită în anii '70 ai secolului al XX-lea.

Prima mențiune documentară a unei școli în *Chișlaca* este din 1823-1824. În 1864 frecventau școala 32 de elevi.

La *Coroi* erau 20 elevi în anul 1864.

La *Mărăuș*, în anul școlar 1842-1843 frecventau școala 15 elevi. Cursurile se țineau în locuința învățătorului. În anul școlar 1844-1845 erau 25 de elevi înscriși, iar în 1864 erau 30.

Satul *Șiad* a avut în 1842-1843 o școală care a funcționat cu 15 elevi în 3 clase, iar în 1864 erau înscriși 26 de elevi.

În 2015, pe teritoriul administrativ al Comunei Craiva existau 7 școli, din care 2 cu 8 clase, și 6 grădinițe.

Biserica

Biserica Ortodoxă

În 1756 este menționat prima dată preotul *Gheorghe* din *Chișlaca*, care slujea într-o biserică din lemn cu hramul *Sfinții Arhangheli*. A fost demolată în 1924 și înlocuită cu alta, tot din lemn, cu același hram. Biserica actuală, din piatră, s-a construit în 1980.

Tradiția consemnează existența unei biserici în *Ciuntești pe Dâmbul Bisericii*. Actuala biserică, din lemn, a fost construită începând cu 1756. Biserici similare s-au construit la *Mărăuș* (demolată în secolul al XIX-lea), și *Rogoz de Beliu* (demolată în 1868).

În satul *Coroi* a existat în secolul al XVIII-lea o biserică de lemn cu hramul *Cuvioasa Parascheva*. În 1886 s-a construit actuala biserică din lemn, cu hramul celei vechi.

În *Craiva* exista la mijlocul secolului al XVIII-lea o biserică veche, din gradele de nuiele, acoperită cu paie, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*. A fost reparată în 1782. După 1948 s-a edificat actuala biserică, iar cea veche a fost demolată.

În a doua jumătate a secolului al XVII-lea este menționat preotul *Vasile Ștefanovici* din *Mărăuș*. Biserica era construită pe *Dealul Mărăuș* și avea hramul *Adormirea Maicii Domnului*. A fost înlocuită cu alta din lemn,

pe locul numit *Cârna*, unde era cimitirul. În 1890 se construiește alta, tot din lemn, demolată în 1977, când s-a construit cea actuală, din piatră, cu hramul celei vechi.

Biserica de lemn din satul *Rogoz de Beliu* exista din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Tradiția spune că s-a construit în 1645 și avea hramul *Adormirea Maicii Domnului*. În 1867 i s-a adăugat turnul, suferind mai multe modificări. Din 1889 avea pictură interioară. După 1990 a fost demolată și a fost construită una din piatră.

În *Stoinești* a existat o bisericuță din lemn încă din secolul al XVIII-lea. Construcția a fost înlocuită în 1975 cu actuala, care are hramul *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*.

O biserică de lemn cu hramul *Sf. Arhangheli* a existat în satul *Susag* încă din secolul al XVIII-lea, înlocuită în 1933 cu actuala biserică din zid, care are hramul celei vechi.

În 1761 exista în satul *Șiad* o biserică din lemn care avea un exemplar din *Cazania lui Varlaam*. Biserica a purtat hramul *Adormirea Maicii Domnului*. În 1938 s-a construit alta din zid, cu hramul celei vechi.

În satele comunei ființează și culte neoprotestante, cea mai veche biserică de acest tip fiind biserica baptistă din *Șiad*, edificiu cu turn, construit în 1936. După 1945 s-au construit biserici neoprotestante la *Rogoz*, *Stoinești* și *Craiva* – *pentecostale*, la *Mărăuș*, *Coroi*, *Susag* și *Chișlaca* – *baptiste*. La *Chișlaca* au biserică și *Martorii lui Iehova*.

Biserica Baptistă Craiva (Emanuel Jurcoi)

Începutul baptismului în Craiva este legat de Florian Manea, care s-a născut în luna aprilie a anului 1900, în satul Craiva. A fost educat în satul *Belfir*, unde a învățat și limba maghiară în cele 7 clase pe care le-a urmat. Și-a făcut stagiul militar de 4 ani la *Oradea*, între anii 1918-1922, apoi s-a căsătorit cu *Florica*, din satul *Șiad*, și au avut 7 copii: *Ana*, *Alexandru*, *Pavel*, *Nicolae*, *Matei*, *Irimie* și *Florica*. *Flore Manea* a fost cantor în biserica ortodoxă. În anul 1924 s-a convertit la credința creștină baptistă. Din același an devine primul misionar în Craiva, iar după terminarea stagiului militar se reîntoarce în Craiva. După ce s-a format un grup de credincioși, biserica a devenit autonomă și în anul 1941 este ordonat ca diacon în biserica din Craiva. Biserica a fost slujită de pastorii *Szabo Francisc* (1958-1960), *Avram*

Chisăliță (1963-1972), Ștefan Mânzat (1972-1975), Teodor Mânzat (1975-1983), Vasile Jula (aproximativ 1984-1985), Ioan Popovici (1986-1990), Ioan Mihoc (1990-1995), Viorel Manole (1997-2013) și Adrian Beniamin Manole (2007 – prezent).

În anul 1947 s-a format corul mixt al bisericii, sub bagheta dirijorului Moise Colda, iar Ștefan Mânzat a inițiat în anul 1972 orchestra bisericii. Formația corului a avut continuitate până în anul 1975, prin aportul dirijorilor de cor Moise Colda, Teodor Rus (Călacea), Ioan Chișmorie și Sever Guler, iar orchestra a fost activă până în anul 1975, când pastorul și dirijorul Ștefan Mânzat s-a mutat cu slujirea la Arad. În perioada post-decembristă slujirea bisericii s-a concentrat în mod deosebit pe implicarea socială. O mărturie importantă pentru biserică a fost depusă de Ionel Bercea, care a deținut mai multe mandate de primar al Comunei Craiva.

Economie și societate

Tiparele sigilare ale satelor indică: pentru *Chișlaca* (sigiliu de la 1778) – bogăția silvo-cinegetică și practicarea vânătorii (la fel tiparul de la *Ciuntești*). Semnificative mai sunt cultivarea cerealelor la *Craiva*, pescuitul la *Mărăuș*, cultura plantelor la *Șiad*.

Ocupația principală până la începutul secolului al XX-lea a fost creșterea animalelor, în special a porcilor, în pădurile din jur. Economia forestieră (tăiatul lemnului), ocupa numeroși oameni din satele comunei. În fiecare sat exista cel puțin un cazan de fiert țuica. La Șiad a existat încă de la începutul secolului al XX-lea o moară de măcinat cerealele care deservea și comunele din jur. În a doua jumătate a secolului al XX-lea numeroși locuitori lucrau la *Fabrica de cherestea din Bocsig-Gară* și la fabricile din Ineu. În anii '70 ai secolului al XX-lea s-a construit în Craiva școala actuală, cu etaj, iar dispensarul s-a construit zece ani mai târziu. Primăria din Craiva s-a construit în anul 1904, iar cea din Mărăuș în 1850.

În anii '60 ai secolului al XX-lea s-a făcut electrificarea satelor.

CAP Craiva s-a constituit în 22 iulie 1950, CAP Mărăuș în 1962, iar CAP Susaș pe 23 decembrie 1950.

Personalități

Ioan Pop, provenit din Șiad, a fost numit preot protestant la Ucuriș și a fost înnobilit de principele Gheorghe Rakoczy al II-lea, cu drept de a purta armură nobiliară;

Iustin Pința, geolog;

Sever Pința, doctor în medicină;

Ilie Pința, birăul satului Șiad (primarul), a construit biserica ortodoxă; a fost proprietar de turme de porci;

Vasile Trânc, economist, director la Direcția Județeană de Statistică Arad;

Alexandru Pârv, inginer silvic, inspector-șef al Inspectoratului Silvic Județean Arad (1987-1999);

Teodor Frâncu, medic specialist psihiatru, șeful spitalului de psihiatrie din Arad în anii '70-'80 ai secolului al XX-lea; a publicat și cărți de poezie;

Pavel Pinte, jurist, președintele judecătoriei Ineu între 1960-1986;

Petru Bercea, prof. univ. dr., născut în Rogoz de Beliu, prorector al Universității Tehnice din Cluj-Napoca între 1996-2012;

Alexandru Bercea, din Rogoz de Beliu (n. 1950), unul dintre cei mai importanți oameni de afaceri din Județul Arad;

Nicolae Bercea, inginer, director al Fabricii de mobilă curbată din Pâncota între 1973-1984;

Vasile Dudaș (n. 1949, Măraș), doctor în istorie, cercetător științific și șef al secției de istorie și arheologie al Muzeului Banatului din Timișoara, autor a numeroase cărți și studii de specialitate;

Sever Jurcă (n. 1948), originar din Chișlaca, renumit avocat, fost președinte al PNL Arad.

Etnografie, folclor

Din punct de vedere etnografic, satele comunei aparțin zonei Zărand, subzonei Beliu.

Elemente specifice în portul popular

În toate satele s-au purtat câte două șiruri de *taleri* înșirați pe *drot* (sârmă). La Ciuntești broderia era lucrată *crucește* și *fefeste*. La ornamentare s-a folosit și *ciurul umplut*.

Spătoiul era despicat în față.

Poalele, făcute din pânză de bumbac și misir pusă pe orizontală, erau foarte largi la Mărăuș.

La Chișlaca, Șiad și Craiva, la ornamentica sumanului s-a folosit combinația de postav verde pe negru.

Femeile purtau cisme din piele de bovine. Bărbații purtau pe cap pălării negre, cafenii, gri, cu calota nu prea ridicată și cu boruri potrivite. Feciorii își puneau la pălărie o floare, o pană de țarcă sau de rățoi. Vara se purtau la lucru pălării de paie.

Izmenele din zonă (*gaci*), croite din pânză de chinar, erau lungi până la gleznă. Iarna se purtau *cioareci* de pânură.

Vechea încălțăminte la bărbați erau *opincile* din piele de bovină.

Peste iarnă bărbații purtau cojoc sau pieptar de oaie, peste care luau sumane.

Craiva și satele aparținătoare păstrează bogate tradiții din folclorul muzical și coregrafic. Jocurile locale *Ardeleana*, *Mărunțelul* și *Învârtita* s-au folosit de formațiile folclorice care au făcut numeroase turnee în țară și peste hotare cu *Dansul de Craiva*.

Monumente istorice, turism și agrement

- biserica de lemn din *Ciunțești*, cu hramul *Buna Vestire*, este monument istoric care datează din 1724, cu pictură în stil bizantin, pe pânză sau lemn de tei.

- trasee turistice spre *Vârful Gârbei* din munții Codru Moma și pe *Valea Mărăușului*;

- vânătoare sportivă.

Bibliografie

Colta, Elena Rodica, *Portul popular din județul Arad*, Editura Etnologică București 2014.
Coste, Ioan; Godea, Ioan, *Lunca Teuzului – Mocirla. Pagini monografice*, Editura Litera, București, 1990.

Jurcoi, Emanuel, *Sub aripile Lui – un istoric al Bisericii Creștine Baptiste „Betania” din Craiva 1924-2014*, Arad, 2014.

****Meleaguri arădene, Ghid turistic*, Arad, 1972.

Tuleu, Ioan Valeriu, *Război pe Mureș și Crișul Alb*, Editura Mirador, Arad, 2014.

Informații de la localnicii *Dorel Leucuța, Matei Leucuța, Iulița Stoica*.

Comuna Dezna

dr. Radu Hord

Denumiri

Dezna: Deszni, Deznye, Kisdeszni, Nagydeszni, Ódezna.

Buhani: Bohani, Baynokfalwa, Alsofalu.

Laz: Deznalaz, apărut prin contopirea cu satul Zemerzel.

Neagra: Negra, Kisfeketefalu.

Slatina de Criș: Mikoszlalina, Zltnyna.

Repere geografice

46°23'52" N, 22°15'59" E; altitudine: 400-650 m; suprafață: 83,32 km²
(8.332 ha, din care 323,97 ha intravilan și 8.007,03 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Moneasa la nord, Județul Bihor (Comuna Cărpinet) la nord-est, Comuna Gurahonț la est și sud-est, Comuna Dieci la sud, Orașul Sebiș sud-vest, Comuna Ignești la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Dezna este situată în partea de est-nord-est a Județului Arad, la circa 12 km în amonte de confluența Văii Dezna cu râul Crișul Alb, la poalele sud-vestice ale Munților Codrul Moma, în depresiunea care cuprinde comunele Dezna, Moneasa, Ignești și fostul sat *Prăjești* (azi cartier al orașului Sebiș).

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată gară fiind gara Sebiș, la aproximativ 12 km distanță.

Comuna este străbătută de drumurile rutiere județene DJ 792B Cuied (ieșire din DJ 792C) – Hodiș – Bârsa – Sebiș – Donceni – *Buhani* – *Dezna* – Rănușa – Moneasa – limită Jud. Bihor, și DJ 792E Almaș (ieșire din DN 79A) – Dieci – Laz – *Dezna* (insertie în DJ 792B).

Satul *Neagra* se leagă de satul Buhani prin drumul comunal DC 21 Neagra-Buhani (insertie în , iar de aici, prin DJ 792B, cu centrul de comună.

Satul *Slatina de Criș* se leagă de centrul comunal prin drumul comunal DC 22 Dezna-Slatina de Criș.

Satul *Laz* se leagă de satul Dezna printr-un drum neclasificat. Prin același drum, în direcție opusă, se leagă de satul Dieci, Comuna Dieci.

Distanțe față de orașe: Arad – 95 km , Ineu – 36 km, Sebiș – 12 km, Chișineu Criș – 66 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 95 km, Beiuș (Jud. Bihor) – 101 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Dezna* în 1261, *Buhani* în 1441, *Laz* în 1506, *Neagra* în 1553, *Slatina de Criș* în 1506.

Pe teritoriul Comunei Dezna au fost descoperite obiecte aparținând *Culturii Coțofeni*, obiecte de podoabă și monede de argint din secolul I î.H. și o serie de obiecte de proveniență romană.

Indiferent dacă Dezna este menționată în documente în anul 1261 sau în anul 1318, ceea ce trebuie reținut este că ea a fost constituită ca așezare (e drept că nu pe actualul amplasament), cu mult înaintea acestor ani. Dovadă a acestei existențe sunt rămășițele unor localități cum sunt *Răștirata*, *Cuptoare* și *Zugău*.

Inimă a unui cnezat românesc din secolului al XIII-lea, Cetatea Dezna a făcut parte în secolul al XVI-lea din sistemul de apărare a vestului Transilvaniei. Cetatea Dezna exista probabil chiar înainte de cucerirea Transilvaniei de către unguri, ea deținând domeniul feudal din jurul ei. După ocuparea cetății domeniul trece în proprietatea regelui. Din domeniile sale regele dăruia pentru serviciile aduse supușilor laici sau clerici mai multe moșii. Astfel se explică faptul că domeniul Cetății Dezna ajunge de-a lungul secolelor în mâna mai multor stăpâni. Ei căutau îmbogățirea rapidă, deoarece știau că vor cădea în dizgrație – și atunci cetatea cu domeniul ei erau dăruite de rege altui favorit al său. Daniile „veșnice” ale regelui maghiar Andrei (1205-1235), nu mai sunt recunoscute de urmașul său, regele Bela al IV-lea (1235-1270), care urmărea refacerea țării.

La începutul veacului al XV-lea Cetatea Dezna devine centrul unui domeniu căruia îi aparțineau satele Nădălbești, Minead, Neagra, Prăjești, Ignești, Ravna, Dezna, oppidumul Sebiș, Buhani, Buteni, Dieci, Zemerzel, Cociuba, Zimbru, Seliște, Dulcele, Brusturi, Iosaș, Valea Mare, Hold, Mezeș, Dumbrăvița, și Feniș. Fiind plasată pe drumul care străbătea Munții Codru-Moma spre Beiuș, Cetatea Dezna avea o deosebită importanță strategică.

După anul 1566 Dezna cade sub dominație otomană, depinzând militar și economic de sangeacul de la Ineu.

În 8 august 1608 principele Transilvaniei, Gabriel Bathory, i-a scutit pe locuitorii din jurul Deznei de orice robotă, cu excepția muncilor de întărire a cetății, pe care el o considera ca o poartă a Ineului. În același an, domeniul Dezna este donat de principe lui Gabriel Bethlen. În anul 1619 principele Gabriel Bethlen o donează lui Marcu Cercel Vodă. În 1658 este cetatea este recucerită de otomani. O legendă povestește despre o tânără care, destinată fiind haremului unui șef militar, a ales să dea foc depozitului de pulbere.

După stăpânirea otomanilor (între anii 1574-1596), intră în posesia lui Gaspar Kornis, susținător al lui Mihai Viteazul, între anii 1599-1601.

În 1693 Cetatea Dezna este ocupată de trupele habsburgice.

La începutul secolului al XVIII-lea Transilvania trece sub dominația Imperiului Habsburgic. În anul 1726 împăratul Carol al III-lea dăruiește

lui Rinaldo de Modena, ca recompensă pentru servicii credincioase, două districte în Comitatul Zărand, unul din ele fiind cel al Deznei. Domeniul este confirmat ca donație prin decretul împărațesc dat la Viena pe 11 decembrie 1732. Numele de domeniu *de Modena* este păstrat până după moartea împăratului Iosif al II-lea, la începutul anilor 1790. Publicațiile *Colegium Hungaricum* notează că la 7 septembrie 1792 Camera Maghiară hotărăște vânzarea domeniului Dezna, în preț intrând și venitul urbarial de 20 de creițari pentru robota de o zi cu plugul; astfel s-a ajuns la suma de 47.694 de florini, achitată de frații Török în anul 1798. Aceștia vor administra domeniul până în anul 1911.

Satul *Buhani* făcea parte, în 1441-1445, din domeniul Cetății Șiria. Între 1552-1561, o sesie iobăgească din Buhani era stăpânită de familia nobilairă Losonczy. În anii 1564, 1597, 1602 și 1650 satul Buhani este menționat documentar ca aparținând domeniului Cetății Ineu. În 1579, Buhani era în posesia familiei nobiliare maghiare Korniss. În 1732 era integrat în domeniul stăpânit de ducele de Modena.

Satul *Laz*, atestat la 1509, se afla în posesia ducelui de Modena în 1732. În 1792 erariul austriac vinde satul Laz familiei nobiliare Königsegg.

În satul *Neagra*, în perioada 1553-1561, familia nobiliară Losonczy stăpânea 3 sesii iobăgești. În 1579 și 1597 satul este consemnat ca aparținând domeniului familiei Kornis, în 1732 se afla în proprietatea ducelui de Modena, pentru ca în 1804 erariul să-l vândă familiei Königsegg.

Slatina de Criș se afla în posesia familiei nobiliare Losonczy între 1552-1561. În anul 1561 trece în proprietatea episcopului catolic de Oradea. În 1732 aparține domeniului ducelui de Modena. În 1804 satul este cumpărat de familia Königsegg.

Monumente istorice

Cetatea Dezna este situată pe culmea *Dealului Ozoiu*, pe o muchie stâncoasă, la înălțimea de 375 m, lângă șoseaua dintre localitățile Dezna și Moneasa, pe Valea Sebișului. Fortificația de la Dezna a fost ridicată probabil la sfârșitul veacului al XIII-lea sau la începutul celui de-al XIV-lea. Incinta cetății a primit forma alungită a micuțului platou. Se disting bine zidurile aflate spre sud-vest, amplasate exact la marginea unei prăpăștii,

cu vizibilitate sporită către valea Sebișului. Lățimea Cetății Dezna se poate aproxima la circa 10-11 m. Grosimea zidului de incintă este de 1,15 m. Pe latura opusă nu mai există nici un fel de urme de ziduri. Pe latura unde zidul se conservă, la o distanță de 11,50 m față de colțul de sud, există un turn exterior andosat, care are dimensiunile exterioare de 5,80/7,60 m, la o grosime de zid de 1 m. În dreptul său, spre interiorul cetății, curtea a dispărut. Materialul de construcție al zidurilor este piatra de carieră, în care se regăsesc sporadic și bucăți de cărămidă.

Cetatea Dezna a fost construită probabil de nobilul *Laurențiu de Pâncota*, din mâinile căruia a trecut în ale lui *Kopasz Borsa*, palatinul Ungariei și fratele voievodului Transilvaniei. A fost cucerită în 1317 de oastea regelui Carol Robert de Anjou (1308-1342), devenind cetate regală (menționată în 1318 cu această calitate), pentru 70 de ani. În anul 1387 cetatea a fost donată familiei nobiliare Losonczi (fraților Ștefan și Ladislau, în acea vreme comiți de Timiș, bani de Severin și căpitani ai Croației, Dalmației și Slavoniei).

Domeniul feudal al Cetății Dezna, în care românii erau majoritari în toate satele, este menționat documentar abia în 1579.

Familia nobiliară Losonczi a stăpânit Cetatea Dezna până la mijlocul veacului al XVI-lea.

În 1658 Cetatea Dezna este recucerită de turci, rămânând în posesia acestora până în 1693. Distrugerea cetății a început în anul 1693, în momentul în care a fost părăsită de turci.

Evoluția demografică

Dezna: 1715 – 14 familii; 1742 – 37; 1747 – 38; 1828 – 213; 1851 – 875 de locuitori; 1857 – 1.189; 1890 – 1.056; 1900 – 1.086; 1910 – 1.136; 1922 – 961; 1930 – 1.006, dintre care 931 români, 63 maghiari, 5 germani, 7 evrei; după limba vorbită erau 955 de vorbitori de limba română, 47 de limba maghiară, 4 de limba germană.

Buhani: 1715 – 5 familii; 1720 – 10; 1742 – 9; 1747 – 8; 1800 – 61; 1828 – 75; 1851 – 486 de locuitori; 1875 – 415; 1880 – 355; 1890 – 355; 1910 – 473; 1922 – 451; 1930 – 416, dintre care 410 români, 4 evrei și 2 maghiari; după limba vorbită: 410 limba română, 4 idiș, 2 limba maghiară.

Laz: 1715 – 6 familii; 1720 – 8; 1746 – 22; 1786 – 76; 1828 – 79; 1851 – 445 de locuitori; 1857 – 548; 1869 – 553; 1890 – 444; 1900 – 462; 1910 – 565; 1922 – 553.

Neagra: 1747 – 11 familii; 1786 – 55; 1828 – 63; 1851 – 374 de locuitori; 1869 – 500; 1890 – 397; 1900 – 414; 1922 – 399; 1930 – 415.

Slatina de Criș: 1715 – 9 familii; 1720 – 6; 1742 – 8; 1747 – 10; 1851 – 278 de locuitori; 1857 – 450; 1869 – 479; 1890 – 424; 1900 – 464; 1910 – 583; 1922 – 475; 1930 – 463 (toți români).

Comuna Dezna: 1956 – 2.544 de locuitori; 1966 – 2.334; 1977 – 1.995; 1992 – 1.736; 2002 – 1.523; 2011 – 1.198.

Conform recensământului efectuat în 2011, majoritatea locuitorilor sunt români (97,91%). Pentru 1,67% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (84,97%), dar există și minorități de bapțiști (7,93%), și penticostali (4,51%). Pentru 1,67% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Date concrete despre biserica ortodoxă din Dezna există doar din anul 1919, când este menționat preotul *Cornel Bodea*, tatăl mării istorice și academiciene *Cornelia Bodea*. El va păstori obștea ortodoxă a comunei până în anul 1956. Casa parohială era situată lângă *Valea Zugăului* și poseda o grădină în care actualmente se construiește noua biserică ortodoxă din Dezna. Preotul Bodea a făcut și închisoare datorită convingerilor sale politice, fiind membru al Partidului Național Liberal. De la moartea preotului Bodea, în altarul bisericii deznane s-au perindat mai mulți preoți.

În Dezna, pe lângă cultul ortodox, sunt prezente și cultele neoprotestante: bapțiștii (cu o vechime de peste 100 de ani), penticostalii și adventiștii.

La început, biserica bapțiștă avea ca predicator pe *Senti (Axente Rus)*, care era și poștașul satului.

Cimitirul satului este amplasat pe drumul spre satul Laz, la 1 km de Dezna.

Învățământul

Data exactă a înființării primei școli la Dezna nu este cunoscută.

În 1877, numărul copiilor care trebuiau să frecventeze școala din Dezna era de 65, din care 39 în vârstă de la 6 la 12 ani. Învățătorul *Petre Mihăilă*, cu o vechime de 21 de ani în învățământ, dintre care 18 în Dezna, era salarizat cu 147 de florini și diferite bunuri în natură, în contul acestor bunuri repartizându-i-se o suprafață de 8 iugăre de pământ.

Clădirea actuală a școlii, situată în centrul comunei, a devenit neîncăpătoare când s-a trecut la sistemul cu 7 clase, în perioada comunistă. Școala din Dezna era frecventată de copii din satele aparținătoare, dar și din Rănușa și Moneasa. Deplasarea elevilor se făcea fie pe jos, fie cu trenulețul. Clădirea școlii a fost construită între anii 1930-1935, cu numai două săli de clasă la început, ulterior adăugându-se și altele. Mai mult chiar, școala dispunea și de un internat în care stăteau pe timp de iarnă elevii navetiști. La internatul desființat în 1970 lucrau mai multe femei din Dezna. Cel mai vechi învățător din sat era *domnul Stănescu*, alături de nevasta sa *Demetra*, la rândul ei învățătoare. De la începutul anului 1950 numărul copiilor ce frecventau liceul era redus. De prin 1960 numărul acestora crește. Majoritatea elevilor deznani urmau cursurile liceului din Sebiș. Unii au plecat la școli profesionale. O parte din tinerii plecați la studii s-au întors în comună, dar cei mai mulți s-au stabilit în diferite localități din țară sau în străinătate.

În 1791 s-a înființat școala românească din *Buhani*. La examenul de sfârșit de an din vara anului 1877 se prezentaseră 310 elevi din clasele I-VI. Populația școlară recenzată în septembrie 1877 era de 54 de copii. Școala funcționa într-o clădire construită în 1855. Învățătorul *Ion Malița*, salarizat cu 105 florini și bunuri în natură, avea o vechime de 28 de ani în învățământ, dintre care 21 de ani în sat.

În satul *Laz*, în anul 1877 erau 53 de copii de vârstă școlară iar școala funcționa într-o clădire veche, necorespunzătoare, fapt ce determinase arendarea unei noi clădiri. Salariul învățătorului consta în 100 de florini anual și diferite bunuri în natură. Preotul *Militon Bodea* îl suplinea pe învățător.

În satul *Neagra* școala funcționa într-un local construit în 1858, din lemn. În 1877 învățătorul *Nicolae Tăutan*, absolvent al Preparandiei din

Arad, era salarizat cu 84 de florini anual, la care se aăugau și bunuri în natură.

Personalități

Din Dezna și satele aparținătoare s-au remarcat de-a lungul timpului mai mulți fii ai satului. În acest sens sunt de amintit *Ștefan Vasile Voian*, ajuns în anul 1990 la gradul de general-maior de flotilă aeriană, și *Octavian Vasile Voian* (fratele lui Ștefan), care a activat ca profesor de matematică la Lupeni și Deva.

Radu Teodor Redac (1949), fizician, conf. univ., doctor în fizică, a lucrat la Institutul de Cercetări Științifice Titan București (ICSTB); după decembrie 1989 s-a întors la Arad și a predat la Universitatea Aurel Vlaicu.

Cornelia Bodea (1916, Dud – 2010, București), a fost, istoric, membră titulară, a Academiei Române din 1992, cercetătoare, profesoară la Universitatea București între 1943-1949 (asistenta profesorului Gheorghe I. Brătianu). Din 1949 până la pensionare în 1975 a fost cercetător științific la Institutul de Istorie Nicolae Iorga din București, perioadă în care a publicat zeci de cărți și sute de articole de specialitate. Între 1972-1974 și 1987-1989 a predat în SUA, ca profesor invitat la universitățile din Boston și Ohio. A donat, împreună cu familia, aproximativ 21.000 de euro pentru demontarea bisericii ortodoxe din lemn din Groșeni, transportarea acesteia la Arad și refacerea ei în incinta Spitalului Județean Arad, lucrare inițiată de preotul Pavel Vesa și la care a participat activ Bujor Buda, nepotul academicienei.

Economie

Din punct de vedere economic Dezna este relativ slab dezvoltată, principala resursă fiind cele 4.375 de ha de pădure care actualmente este exploatată fără nici un pic de rațiune, pe teritoriul comunei funcționând 10 gateri și 3 centre de recepție a materialului lemnos. Din cele 3.612 ha de teren agricol, suprafața arabilă este de 1.779 ha și după 1990 este lăsată în paragină în cea mai mare parte. Câteva zeci de hectare, amplasate pe lângă Valea Deznei, sunt cultivate cu grâu sau porumb. Efectivele de animale

în anul 2010 erau următoarele: bovine – 310 capete; ovine și caprine – 2.070; porcine – 800; cabaline – 70; păsări – 6.000; albine – 400 de familii. Repartizarea celor 637 persoane active este următoarea: 467 în sectorul agricol, 90 în sectorul industrial și artizanal, 50 în comerț, 30 în servicii diverse. În urma aderării României la UE, pentru dezvoltarea comunei s-a avut în vedere accesarea de fonduri europene. În acest sens, în cadrul Programului SAPARD, la nivelul comunei a fost implementat în anul 2009 proiectul de canalizare a localităților Dezna, Neagra și Slatina de Criș și construirea unei stații de epurare.

Dezna a fost în trecut un centru al exploatării minereului de fier. Extracția sistematică a fierului a început în anul 1789. În 1786 lucrau în Dezna 130 de mineri, obținând o producție anuală de circa 2.000 de quintale fontă, în valoare de 240.000 florini. În 1818 minerii realizau o producție de 400 de quintale de fontă. Modernizarea minei de la Dezna după 1810 a dus la extinderea muncii salariate, robota fiind menținută până în 1848 doar la muncile auxiliare – transport, tăiatul lemnului etc. Minereul de fier era prelucrat și valorificat în secțiunile producătoare locale, care au funcționat la Dezna până în anul 1912. În topitoria de la Dezna erau transportate un număr însemnat de lăzi cu minereu de fier din localitățile învecinate. Astfel, în perioada 25 noiembrie 1839 – 3 septembrie 1840 cărauși români au transportat la Dezna 599 de lăzi de la Valea Seacă și 709 lăzi de la Tauț. Valoarea plătită pentru o ladă era de 0,34 florini. Unii dintre cărauși erau din localitățile Buhani și Dezna.

La începutul secolului XX, în 1908, s-a înființat în Dezna o *Casă de păstrare* (casă de economii).

Spitalul de Recuperare Neuromotorie dr. Corneliu Bârsan, cu sediul în localitatea Dezna, Strada Speranței nr. 5, este spital de interes național, finanțat integral din venituri proprii, aflat în subordinea directă a Ministerului Sănătății. A fost înființat în anul 1981, având ca obiect principal de activitate stabilirea diagnosticului funcțional și aplicarea procedurilor de recuperare la bolnavii cu deficiențe neuromotorii și de locomoție. Este destinat pacienților din întreaga țară, dar mai ales pentru partea de vest. După numărul de pacienți tratați în acest spital, Județul Arad este urmat de județele Timiș, Caraș-Severin, Bihor și Hunedoara.

Folclor, tradiții, obiceiuri

La Dezna nu putem identifica elemente de folclor specifice, la fel ca la alte localități din zonă, cum ar fi Sebiș, Buteni sau Bocsig. Acest lucru se datorează fluxului mare de populație venită din toate colțurile țării și stabilită aici. Este de remarcat faptul că fiecare grup alogen stabilit în localitate vine cu specificul zonei de baștină, fiind necesar mult timp pentru integrare și uniformizare, dar mai ales pentru contopirea tradițiilor și obiceiurilor.

Sport

Între anii 1950-1967 exista un teren de fotbal cu capătul în *Valea Zugăului*, lângă *cocinile domnești*. Starea terenului era relativ bună, pe el desfășurându-se meciurile echipei locale. Cum școala nu dispunea de teren sau sală de sport, orele de educație fizică se desfășurau pe terenul de fotbal. Ulterior, terenul de fotbal este mutat în *Balta Sărată*, pe o suprafață aparținând familiei Burtă. Iarna tinerii practicau schiul. Foarte rar, la școală s-a mai jucat volei sau oină. Actualmente la Dezna ființează o echipă de fotbal care activează în eșalonul V al fotbalului (categoria *județeană*).

Turism și agroturism

În Comuna Dezna există posibilitatea petrecerii unor vacanțe reușite în orice anotimp, existând multiple obiective turistice și posibilități de cazare.

Motel S.C. Floria Tour asigură cazare în camere cu 2 și 3 paturi și în căsuțe de lemn. Există posibilitatea servirii mesei și petrecerii timpului la strandul din incintă sau de a face sport pe terenul de tenis.

S.C. Conac SRL oferă posibilitatea organizării de tabere pentru tineret, fiind situată pe locul fostei tabere școlare.

Potențialul turistic al satului Dezna este unul de excepție. Atracții turistice importante ale Comunei Dezna sunt *biserica ortodoxă* din satul Dezna – construcție din secolul al XVII-lea, *ruinele Cetății Dezna* – construcție din secolul al XIII-lea, cele două troițe, *ruinele topitoriei de fier*

de la Răschirata și Valea Zugăului cu peisajele sale pitorești, Vârful Măgura Diecilor, Vârful Lacul Tăului, malul cu melci din satul Laz, pescăria cu cele două heleștee.

În Dezna există un teren de fotbal gazonat, pe care echipele din județ sau din țară venite în cantonament desfășoară antrenamente sau jocuri amicale. Tot în Dezna există un teren de zgură pentru practicarea minifotbalului, amplasat în curtea școlii.

Bibliografie

Balaci, Cornel, *Lucrare de obținere a gradului I*, Dezna 1977.

Bodea, Cornelia, *Cetatea Deznei. De la primele dibuiri până la căderea în ruină*, Arad, 1937.

Pădurean, Corneliu, *Cărăuși de minereu de fier la Dezna*, în vol. *Istoricul Dan Demșea la a 70-a aniversare*, ediție îngrijită de Peter Hügel și Felicia Aneta Oarcea, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2011, pp. 149-153.

Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din 1877*, în Vasile Popenagă, *Studii din domeniul științelor educației*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2007.

Redac, Teodor Radu, *Dezna așa cum am cunoscut-o eu*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2006.

Redac, Teodor Radu, *Valea Deznei*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2013.

Strategia de dezvoltare a comunei Dezna, 2015.

Comuna Dieci

drd. Paul Krizner

Denumiri

Dieci: *Deakfalva, Deačfalwa, Deakfalva, Diaczy, Deakfalwa, Diecs, Diets, Diienci, Dets, Decs, Decse, Diecs, Diecs*. Denumirea acestei localități se leagă de sintagma *diac* sau *grămătic* – *om știutor de carte, cărturar, scriitor de cancelarie* (cf. *Enciclopedia Minerva*).

Cociuba: *Kochioba, Köröskocsoba*.

Crocna: *Karathna, Alsóés Felsekorothona, Alsókrokna, Fesókrona, Crocna de Jos, Crocna de Sus*.

Revetiș: *Revekes, Revekesz, Rékes*.

Roșia: *Rossia, Kistrósa, Nagyrósa, Rósafalva, Borosrósa, Rossya*.

Repere geografice

46°19'46"N, 22°15'21"E; altitudine: 310 m; suprafață: 84,69 km² (8.469 ha, din care 366 ha intravilan și 8.103 ha extravilan).

Vecinătăți: Orașul Sebiș și Comuna Dezna la nord, Comuna Gurahonț la est, Comuna Almaș la sud, Comuna Buteni la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Dieci este poziționată în estul Județului Arad, în Depresiunea Gurahonț, pe partea dreaptă a râului Crișul Alb, la poalele de sud-vest ale Munților Codrul Moma, și este alcătuită din satele *Dieci* (reședință comunală), *Cociuba*, *Crocna*, *Revetiș* și *Roșia*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna deține amenajări hidroameliorative pe râul Crișul Alb, 50 km de rețele electrice, 3,3 km de rețea de alimentare cu apă potabilă, 0,7 km de canalizare în satul Dieci.

Comuna nu este racordată la cale ferată, cele mai apropiate stații de tren fiind gara Almaș (la circa 4 km de Dieci), și halta Joia Mare (la circa 2 km de Cocioba), ambele la linia ferată Arad-Brad.

Comuna este străbătută de drumurile rutiere județene DJ 708 Căpruța (ieșire din DN 7) – Dumbrăvița – Groșii Noi – Slatina de Mureș – Mădrigești – Brazii – Gurahonț – Iosaș – Pescari – *Dieci* – *Revetiș* – *Cociuba* – Berindia – Păulian – Sebiș (insertie în DJ 793), și DJ 792E Almaș (ieșire din DN 79A) – *Dieci* – Laz – Dezna (insertie în DJ 792B).

Satul *Crocna* se leagă de drumul rutier județean DJ 708 prin drumul comunal DC 36 (ieșire din DJ 708)-*Crocna*.

Satul *Roșia* se leagă de DJ 708 în satul *Revetiș* prin drumul comunal DC33 *Revetiș* (ieșire din DJ 708)-*Roșia*.

Distanțe față de orașe: Arad – 100 km, Ineu – 42 km, Sebiș – 18 km, Chișineu Criș – 72 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Dieci* la 1439, ca parte a domeniului Cetății Dezna; *Cociuba* la 1219, *Crocna* la 1553, *Revetiș* la 1553 și *Roșia* la 1528.

După unii istorici, pe teritoriul Comunei Dieci au fost descoperite trei tezaure alcătuite din monede de argint emise de cetățile grecești *Dyrrachium* și *Apolonia*, și se pare că aceste monede din secolul al II-lea al erei creștine au ajuns în Dacia pe calea schimbului comercial.

În conscripția de la 1744 a Comitatului Arad, *Dieci* apare consemnat ca și *cnezat*, având 17 sate aparținătoare. În anul 1893, când s-au efectuat manevrele militare și s-a construit primul pod peste Crișul Alb, avem consemnat faptul că la aceste operațiuni a participat și împăratul Francisc Iosif I; acesta a sosit în ziua de 9 septembrie în gara Sebiș, fiind întâmpinat de episcopul Ioan Mețianu al Aradului și de episcopul greco-catolic Mihail Pavel de Gherla și Oradea, iar la 11 septembrie a ajuns la Dieci pentru a urmări manevrele militare ce aveau să se desfășoare.

Începerea primei conflagrații mondiale nu a rămas fără ecou nici în Dieci; și de aici au fost înrolați tineri, dar mai mare bucurie a fost în anul 1919, când armata română a intrat în comună. Cel de-Al Doilea Război Mondial a luat de la vatră 33 de tineri; 18 dintre ei au murit pe front, iar 15 au fost dați dispăruți. În cele două războaie mondiale au căzut pe câmpurile de luptă sau au dispărut 70 de fii ai comunei.

Prima atestare documentară a satului *Cociuba* este din jurul anului 1219 (sub forma *Koczioba*). La 1553 se numea *Kochyoba*. În anii 1574, 1579, 1597, 1613 și 1619 satul se numea *Koczioba*, iar în anul 1622 purta denumirea de *Kochioba*. Între anii 1647-1913 localitatea se numea *Koroskocsoba*, în anul 1828 purtând denumirea de *Kotsaba*. Conform datelor istorice, satul *Cociuba* era un cătun situat în apropierea vechii vetre a satului *Revetiș*, dar cu timpul s-a dezvoltat, neavânt soarta altor sate care au dispărut ori au fost asimilate de alte sate.

Satul făcea parte din domeniul Losonczy în 1553. În 1574 satul era stăpânit de spahiul otoman Hasam. În 1579 era parte a domeniului Kornis. În pofida vicisitudinilor, satul supraviețuiește, fiind pomenit documentar în 1597, 1613, 1619 și 1622. În 1792 satul era proprietate a Erariului habsburgic, care îl vinde.

Satul *Crocna* apare doar după anii 1819-1828, când cele două cătune, *Crocna de Jos* și *Corcna de Sus*, se vor contopi. Localitatea este atestată documentar în anul 1441, fiind menționată *Crocna de Jos* sau *Also Karathno*, iar din anul 1448 apare menționată *Crocna de Sus* sau *Falso Karathno*. În 1597 avem denumirile *Falso Korotna* și *Also Korotna*, iar la 1828 apare

denumirea de *Krokna*. După sistematizarea satului denumirea localității era *Krocna*, după cum apare în 1851, și *Koroknya*, *Krokna* (la 1913). Biserica din localitate este atestată documentar la anul 1894 și poartă hramul *Pogorârea Sfântului Duh*.

Satul era stăpânit între 1553-1561 de familia Losonczy. Localitatea este consemnată documentar în anii 1597 și 1602. În 1732 satul Cronca era în posesia ducelui de Modena.

Satul *Revetiș* este atestat documentar la anul 1553-1556, având denumirea de *Revekeș*. Și în anul 1574 poartă această denumire, iar în perioada anilor 1579-1597 și până în anul 1613 se numea *Revekel*, pentru ca din anul 1622 să se numească *Revetiș*. De la începutul secolului al XIX-lea satul se mută de pe vechea vatră, care se afla la sud-est de actuala vatră a satului, în apropierea malului drept al Crișului Alb, mutare necesară, date fiind inundațiile frecvente provocate de revărsarea Crișului Alb în perioadele ploioase.

Localitatea *Revetiș* era în posesia familiei Losonczy între 1553-1561, în 1574 aparținea spahiului de Beliu. În 1579 și 1597 aparținea domeniului nobiliar Kornis. Localitatea este menționată documentar și anii 1596, 1613 și 1622. În 1732 era stăpânit de ducele de Modena. În 1792 și 1804 a fost cumpărat de familia Königsegg.

Biserica din Parohia *Revetiș*, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, a fost construită între anii 1890-1891, prin strădania vrednicului preot paroh *Lazăr Dobrei* și a tuturor enoriașilor. În *Revetiș* a mai existat o biserică de lemn construită în anul 1745, cu hramul *Sfinții Ahangheli*, care a dăinuit până la sfârșitul secolului al XIX-lea. O parte din obiectele de patrimoniu din această biserică de lemn se găsesc în colecția muzeală a Mănăstirii Sfântul Simeon Stâlpnicul din Arad – Gai. La începutul secolului al XIX-lea s-a construit o altă biserică de lemn, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, așezată pe malul drept al Crișului Alb, însă mutarea satului pe noua vatră a impus construirea pe noua vatră a unei biserici noi, cea de azi. A fost construită în formă de navă, pe fundație de piatră, din cărămidă. Exteriorul este tencuit cu stropi, iar interiorul este pictat în tehnica *a fresco* de pictorii bisericești Radu și Alexandrina Jitariu din Arad. Iconostasul și stranele sunt din lemn de stejar, sculptura fiind executată de meșterul Mircea Vasile din Sighetul Marmației.

Prima atestare documentară a satului *Roșia* o avem din anul 1528: *Rossya*. Între anii 1553-1561 apar două sate cu acest nume: *Roșia Mică* și *Roșia Mare* (*Kis* și *Naghrosa*), ca în anul 1619 să fie atestată doar o singură localitate Roșia. Satul este pomenit documentar și în 1622. În perioada anilor 1715-1913 este consemnat sub denumirea de *Boroșroșa*, iar în anul 1828 se numea *Rossia*.

Satul Roșia făcea parte din domeniul Losonczy între 1553-1561. Între 1579 și 1597 se afla în domeniul Kornis. În 1645 locuitorii satului Roșia au făcut plângere împotriva turcilor, din cauza tributului apăsător. În 1792 satul a fost cumpărat de familia Königsegg.

Evoluție demografică

Dieci: 1715 – 16 familii; 1720 – 9; 1742 – 15; 1747 – 32; 1771-1786 – 65; 1828 – 168; 1851 – 775 de locuitori; 1857 – 1.063; 1869 – 1.233; 1880 – 978; 1890 – 1.097; 1900 – 1.216; 1919 – 1.297; 1922 – 1.184.

Cociuba: 1747 – 5 familii; 1771-1786 – 17; 1800 – 10; 1828 – 17; 1851 – 120 de locuitori; 1869 – 118; 1880 – 100; 1890 – 124; 1900 – 124; 1910 – 112; 1922 – 116.

Crocna de Sus și *Crocna de Jos*: 1715 – 11 familii; 1720 – 25; 1742 – 50; 1747 – 51; 1771-1786 – 129; 1800 – 169; 1828 – 264; 1851 – 553 de locuitori; 1857 – 1.039; 1869 – 1.066; 1880 – 850; 1890 – 940; 1900 – 945; 1910 – 1.010; 1922 – 1.097.

Revețiș: 1715 – 3 familii; 1720 – 4; 1742 – 8; 1747 – 9; 1771 – 50; 1800 – 121; 1828 – 107; 1851 – 430 de locuitori; 1857 – 341; 1869 – 560; 1880 – 396; 1890 – 473; 1900 – 491; 1910 – 568; 1922 – 598.

Roșia: 1715 – 4 familii; 1720 – 10; 1747 – 8; 1771 – 51; 1800 – 116; 1828 – 113; 1851 – 758 de locuitori; 1857 – 637; 1869 – 693; 1880 – 532; 1890 – 572; 1900 – 592; 1910 – 627.

Comuna Dieci: 1930 – 3.554 locuitori; 1956 – 3.364; 1966 – 3.011; 1977 – 2.475; 1992 – 1.883.

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Dieci se ridică la 1.490 de locuitori, în scădere față de recensământul anterior din 2002, când se înregistraseră 1.754 de locuitori. Majoritatea locuitorilor sunt români (95,97%), cu o minoritate de romi (1,68%). Pentru 2,15%

din populație nu este cunoscută apartenența etnică. Din punct de vedere confesional majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (79,93%); există minorități de bapțiști (9,46%), și penticostali (6,38%). Pentru 3,09% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă

Parohia Ortodoxă din *Dieci* este atestată documentar în anul 1692. La momentul respectiv se constituia dintr-o simplă biserică de lemn, cu hramul *Buna Vestire*, așezată pe *Dâmbul de la Caznari*. Biserica a fost ridicată între anii 1846-1848 de comunitatea de ortodocși, din piatră și var nestins, șarpantă din lemn, învelitoare din tablă. Ulterior șarpanta a fost reabilitată iar învelitoarea a fost înlocuită cu țiglă nouă.

Târnosirea bisericii ortodoxe Române din Dieci a avut loc în anul 1851 și a fost săvârșită din încredințarea Consistoriului Eparhial și a arhimandritului Patrichie Popescu, în calitate sa de administrator al Eparhiei Aradului, de protopopul *Grigorie Lucaci* al Ineului. În 1755 biserica a fost vizitată de episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului, în cadrul vizitei sale episcopale prin toate parohiile aflate sub jurisdicția sa.

În anul 1817 parohia Dieci a fost vizitată de arhimandritul *Procopie Bolici*, în calitate sa de administrator al Episcopiei Aradului. Ulterior, în 1878, a avut loc vizita canonică a episcopului *Ioan Mețianu* al Aradului, însoțit de protosinghelul *Iosif Goldiș*, viitorul episcop al Aradului, și de un diacon. În ziua de 13 octombrie 1927 a efectuat o vizită canonică în parohia Dieci episcopul *Grigorie Comșa*, iar la 30 septembrie 1956 sosește în Parohia Dieci episcopul *Andrei Magieru*, însoțit de vicarul eparhial dr. *Gheorghe Lițu*, de protopopul *Alexandru Baba* și de *Gheorghe Șerb*, protopopul Gurahonțului. La 7 ianuarie 1972 a avut loc o vizită canonică a episcopului Aradului *Teoctist Arăpaș* (avea să devină ulterior partiarh al Bisericii Ortodoxe Române), însoțit de un numeros sobor de preoți. În octombrie 1979 a fost în vizită canonică arhiereul vicar *Gherasim Hunedoreanul*, iar la 26 mai 1985 Preasfințitul episcop *Timotei Sevcicu*, (arhiepiscop al Aradului, Ienopolei și Hălmagiului din 28 noiembrie 2009), cu ocazia sfințirii celui

de-al treilea clopot al bisericii; o altă vizită canonică a episcopului *Timotei* s-a petrecut în septembrie 1999, cu prilejul sărbătorii *Întâlnirea cu fiii satului*.

Biserica Baptistă

În Dieci a existat o numeroasă comunitate a Cultului Baptist încă din anul 1906.

Învățământul

Prima școală din *Dieci* a fost înființată în anul 1789 desfășurându-și activitatea doar până în anul 1791 și se reiau cursurile în anul 1811. În 1835 s-a construit localul școlii din Dieci. La recensământul școlar din anul 1877 se înregistrau 187 de copii de vârstă școlară, dintre care 102 între 6 și 12 ani. Învățătorul *Ignatie Bugarinu* era salarizat cu 180 de florini și bunuri în natură.

Școala românească din *Cociuba* își deschide porțile în 1822.

Școala românească din *Crocna* s-a înființat în 1817, având 18 elevi în 1824. În anul școlar 1876-1877 școala era frecventată de 28 de elevi în clasele I-VI. Școala funcționa într-un local de piatră, construit în anul 1873 și acoperit cu șindrilă. Pentru predarea cunoștințelor agricole fusese amenajată o grădină. Salariul învățătorului *Pavel Sărac* consta din 147 florini și diverse bunuri în natură.

Școala din satul *Roșia* funcționa într-un local construit din lemn. Învățătorului i se asigura un salariu de 120 florini și diferite bunuri în natură, la care se adăugau beneficiile rezultate din dreptul de folosire a 16 iugăre de pământ. Învățătorul *Rusu Lupei* fusese chemat sub arme în primăvara anului 1877 și din această cauză școala și-a încetat temporar activitatea.

În 1822/1823 la școala românească din *Revetiș* învățau 45 de elevi.

În Comuna Dieci funcționează următoarele instituții de învățământ: școlile cu clasele I-IV *Crocna* și *Revetiș*, școala cu clasele I-VIII *Dieci*, grădinițele *Dieci*, *Crocna* și *Revetiș*.

În comună funcționează o bibliotecă publică.

Personalități

Gheorghe Lușșa (1845-1920), preot, a fost o personalitate emblematică a vieții culturale și bisericești din această zonă. S-a născut pe 22 iulie 1845, fiind al șaselea copil din cei opt ai familiei. Școala primară o face la Dieci, iar la 10 ani este dus de păriți la Boroș-Sebiș să învețe limba maghiară. Între 1856-1859 studiază la Preparandia din Arad, unde învață limba germană. După absolvirea cursurilor preparandiale își desfășoară activitatea ca învățător la școala din *Zimbri* între anii 1862-1865. În toamna anului 1865 începe cursurile clericale la Arad, pe care le absolvă în anul 1868. Se căsătorește cu Emilia Rusu, iar la câteva luni este hirononit diacon. După aproape două luni este hirotonit preot în Parohia *Rădești*. Datorită acestui erudit cleric avem prima lucrare monografică (pe care o scrie în anul 1907): *Cronica bisericii parohiale Dieci*. A desfășurat și o bogată activitate pe plan social, dar a luptat și pentru emanciparea națională, înființând în anul 1918 Consiliul Național Român al Comunei Dieci. La vârsta de 75 de ani, cu o activitate neîntreruptă de 45 de ani, trece la cele veșnice în ziua de 27 februarie 1920.

Pavel Vesa (preot, doctor în teologie) – s-a născut în Dieci pe 23 aprilie 1955, fiind al treilea fiu al lui Pavel și Iosana. În tradiția românească există convingerea că cei născuți în zi de praznic bisericesc vor deveni oameni cu o soartă deosebită, iar destinul deosebit al părintelui Pavel Vesa a reliefat cu prisosință aceste credințe. Prin activitățile profesionale pe care le-a desfășurat în anii maturității – preot și istoric, Pavel Vesa face parte dintr-o pleiadă ilustră de înaintași care își trag rădăcinile din aceeași zonă geografică: *Vasile Mangra*, născut în 1850 la Săliște-Săldăbagiu, jud. Bihor, sau protopopul și istoricul *Gheorghe Ciuhandu*, născut la data de 23 aprilie 1875 (în aceeași zi calendaristică cu părintele Pavel Vesa, cu exact 80 de ani înainte). Pavel Vesa a publicat două lucrări dedicate localității natale: *Din istoria comunei Dieci (jud. Arad) Contribuții monografice* (Editura Știrea, Arad, 1999, 219 pag.), și o ediție secundă, mult îmbogățită: *Comuna Dieci – Monografie istorică* (Editura Mirador, Arad, 2009, 298 pag.). De asemenea, memoria locurilor natale poate fi regăsită în versurile poeziei *Amintiri*, dedicată momentelor plăcute petrecute în copilărie pe ulițele satului, versuri care văd pentru prima dată lumina tiparului în paginile acestui volum. Consiliul Local al Comunei Dieci a acordat părintelui dr.

Pavel Vesa titlul de *Cetățean de onoare* în anul 2009. Părinții săi, Pavel și Iosana Vesa, s-au străduit să-i ofere tânărului Pavel și celorlalți doi frați, Gheorghe și Ioan, o educație în spiritul ortodoxiei. Pavel a crescut de mic copil pe lângă biserița din sat. După clasele primare și gimnaziul urmate la Arad (1962-1965), și în satul natal Dieci (1965-1970), în perioada anilor 1970-1974 a urmat Liceul Teoretic din Gurahonț. După absolvirea liceului a ales să urmeze cariera preotească, pleacând la Sibiu, unde urmează cursurile Institutului Teologic Universitar, specializarea *Teologie pastorală* în perioada 1975-1979. A avut șansa de a studia cu o impresionantă elită a învățământului teologic românesc, printre care amintim pe Ioan I. Ică senior, Mircea Păcurariu, Teodor Bodogae și alții. Studiile le-a finalizat prin susținerea lucrării de diplomă cu tema *Lăcașurile creștine de cult și dezvoltarea lor în decursul veacurilor*, la catedra de Liturgică și Artă creștină, sub îndrumarea pr. prof. univ. dr. Alexandru Moisiu.

După încheierea studiilor universitare este sfințit preot pentru parohia Lalașinț, Comuna Bârzava, din Protopopiatul Lipova, jud. Arad, unde activează în perioada 1979-1989. În perioada 1990-1991 este preot paroh la Dezna, apoi la Dieci. Din august 1995 este numit preot duhovnic la Spitalul Clinic Județean din Arad, unde a activat până în ultimele clipe ale vieții. În perioada 1986-1987 a fost angajat ca arhivist al Episcopiei Aradului, unde a descoperit și studiat numeroase documente inedite. Timp de doi ani (1997-1998) a fost secretar de redacție la revista *Teologia* a Facultății de Teologie Ortodoxă a Universității Aurel Vlaicu din Arad. Pe lângă activitatea de preot a fost și profesor de religie la prestigioase licee din Arad: Colegiul Național Elena Ghiba Birta (1995-1997), Colegiul Economic (1996-1999) și Grupul Școlar de Industrie ușoară (1998-1999). În anii universitari 1996-1997 și 1997-1998 a fost preparator la Facultatea de Teologie Ortodoxă a Universității Aurel Vlaicu din Arad. În anul 1998 s-a înscris la doctorat la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, îndrumător științific fiind prof. univ. dr. Nicolae Bocșan, tema aleasă spre cercetare fiind *Biserica, cultură, mentalități. Aspecte din istoria protopopiatelor arădene (1701-1918)*. Teza de doctorat a fost susținută la data de 5 noiembrie 2003. După susținerea tezei de doctorat a rămas prieten și apropiat colaborator al prestigiosului profesor clujean Nicolae Bocșan, fiind angajat în funcția de referent științific la Institutul de Istorie Ecleziastică de pe lângă catedra de istorie modernă a facultății de istorie-filozofie a Universității Babeș-Bolyai

din Cluj-Napoca. Printre colaboratorii apropiați ai preotului dr. Pavel Vesa se numără nume de marcă ale istoriografiei contemporane: Mircea Păcurariu, Cornel Sigmirean, Ioan Bolovan și alții. Pe plan familial a avut o viață împlinită, fiind căsătorit cu Floare Vesa (născută Pop), cu care a avut un fiu, Pavel Florin (născut în anul 1988). Intensa activitate de cercetare, care a presupus numeroase ore dedicate studiului documentelor de arhive, iar mai apoi munca de creație materializată în articole, studii și cărți, combinată cu oboseala, tensiunile și presiunea determinate de mutarea bisericii de lemn din Groșeni pe noul amplasament din curtea Spitalului Clinic Județean de Urgență Arad au condus la degradarea sănătății fizice a preotului și cercetătorului Pavel Vesa. În dimineața zilei de 26 decembrie 2013 preotul dr. Pavel Vesa a decedat. Personalitatea și figura marcantă a părintelui dr. Pavel Vesa vor rămâne pentru totdeauna în amintirea celor care l-au cunoscut drept cel mai mare istoric al Eparhiei Aradului din secolul al XX-lea.

Geniul creator al părintelui dr. Pavel Vesa s-a materializat în 20 de lucrări publicate în timpul vieții, singur sau în colaborare, și una publicată postum, și în sute de articole și studii publicate în volume colective sau în reviste de specialitate. Materiale în diverse faze de finalizare au rămas în manuscris. Dintre acestea a văzut lumina tiparului o lucrare importantă pentru istoriografia contemporană: *Clerici ortodocși arădeni și hunedoreni deținuți politic (1945-1989)*, apărută postum, în anul 2014. Munca de cercetare istorică a fost oglindită și în peste 100 de comunicări prezentate în cadrul unor simpozioane și sesiuni de comunicări naționale și internaționale organizate în țară (Arad, București, Timișoara, Oradea, Cluj-Napoca, Deva, Caransebeș, Lugoj, Bistrița, Sibiu, Reșița, Sebiș, Hălmațiu, Nădlac etc.). Listele bibliografice din prezentul volum cuprind lucrări, studii și articole ordonate cronologic.

Volume publicate:

Biserici de lemn de odinioară, Editura Gutenberg, Arad, 1997, 141 pag.

Din istoria comunei Dieci (jud. Arad) Contribuții monografice, Editura Știrea, Arad, 1999, 219 pag.

Văran, Ion; Hurezan, Pascu; Popovici, Mihai (coord.), *Arad – monografia orașului de la începuturi până la 1989*, coautor, Editura Nigredo, Arad, 1999, 457 pag.

Biserici de mir arădene între tradiție și modernitate, Editura Mirador, Arad, 2000, 250 pag.

Vesa, Pavel; Ardelean, Radu; Giura, Lucian, *Emilian Micu, pelerinul cultural bănățean*, Editura Universității Lucian Blaga, Sibiu, 2000, 252 pag.

Incursiuni în istoriografia ecleziastică arădeană, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2004, 207 pag.

Andrei Șaguna, Corespondență, vol. I, studiu introductiv și note de Nicolae Bocșan, Ioan Vasile Leb, Gabriel Gârdan, Pavel Vesa, Bogdan Ivanov, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, 568 pag.

Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918), teză de doctorat, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006, 740 pag.

Episcopii Aradului 1706-2006, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2007, 360 pag.

Clerici cărturari arădeni de altădată, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2008, 502 pag.

Eparhia Aradului în perioada Episcopului Aradului Gherasim Raț (1835-1850), Editura Mirador, Arad, 2008, 563 pag.

Comuna Dieci. Monografie istorică, Editura Mirador, Arad, 2009, 298 pag.

Leb, Ioan Vasile; Gârdan, Gabriel Viorel; Eppel, Marius; Vesa, Pavel, *Instituții ecleziastice. Compendiu de legislație bisericească (secolul al XIX-lea)*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, Cluj-Napoca, 2010, 360 pag.

Un bibliofil din Țara Zărandului – preotul Nicolae Butariu (1843-1890), Editura Mirador, Arad, 2010, 117 pag.

Episcopia Aradului între 1786-1830. De la ultimul Episcop sârb la primul Episcop român, Editura Arhiepiscopiei Aradului, Arad, 2010, 324 pag.

Protopop dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947), Editura Arhiepiscopiei Aradului, Arad, 2011, 635 pag.

Vesa, Pavel; Ardelean, Petru M., *Preotul cărturar Nicolae Horga Popovici (1767-1811) al Seleușului*, Editura Arhiepiscopiei Aradului, Arad, 2011, 159 pag.

Felea, Ilarion V., *Opera vieții mele. Ziuar personal*, ediție îngrijită, note și studii de Cristinel Ioja, Ioan Tulcan, Pavel Vesa, Nicolae Marcu, Filip Albu, Editura Universității Aurel Vlaicu, Arad, 2012, 377 pag.

Învățământul teologic de la Arad (1822-1948), Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Deva, 2013, 546 pag.

Eparhia Aradului în timpul episcopului Sinesie Jivanovici (1751-1768), Editura Arhiepiscopiei Aradului, Arad, 2013, 250 pag.

Pavel Vesa, *Clerici ortodocși arădeni și hunedoreni deținuți politici (1945-1989)*, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Deva, 2014, 184 pag.

Studii și articole de specialitate:

În volume colective:

Sfintele Taine între prescripțiunile religioase și mentalitățile colective, în Facultatea de Teologie ortodoxă la zece ani de existență. Simpozion aniversar, coordonatori Ioan Tulcan și Mihai Săsăujan, Editura Universității Aurel Vlaicu, Arad, 2001, p. 280-308.

Gheorghe Ciuhandu (1875-1947), istoric al Eparhiei Aradului, în *Slujitor al Bisericii și al Neamului*. Părintele prof. univ. dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 ani, editori Alexandru Moraru, Vasile Raus, Vasile Coțea, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2002, p. 733-748.

Câteva aspecte privind căsătoria în protopopiatele arădene în secolele XVIII și XIX, în *Populație și societate*. Studii de demografie istorică a Transilvaniei (secolele XVIII-XX), coordonatori Ioan Bolovan și Corneliu Pădurean, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, p. 17-45.

Atribuțiile preotului în comunitate (sec. XVIII-XIX), în *Centru și periferie*. Lucrările colocviului național, Bistrița 23-25 aprilie 2004, coordonatori Corneliu Gaiu, Horațiu Bodale, Editura Accent, Cluj-Napoca, 2004, p. 152-161.

Vesa, Pavel; Bocșan, Nicolae, *Andrei Șaguna și Episcopia Aradului în lumina corespondenței (1846-1865)*, în *Arhid. prof. univ. dr. Constantin Voicu, dr. H. C. Universitatea Oradea – O viață în slujba Bisericii și a școlii românești*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005, p. 65-72.

Câteva considerații privind începuturile Episcopiei Aradului, în *Biserică și societate în Banat*, coordonatori Tamara Petrov, Viorel Dorel Cherciu, Editura Învierea, Timișoara, 2005, p. 100-115.

Începuturile Episcopiei Aradului (1706), în *Istorie și spiritualitate ortodoxă în Episcopia Aradului 1706 – 2006*, Editura Universității Aurel Vlaicu, Arad, 2006, p. 401-419.

Preotul cărturar Nicolae Horga Popovici din Seleuș (1767-1811), în Biserică. Societate. Identitate. In onorem Nicolae Bocșan, coordonatori Sorin Mitu, Rudolf Gräf, Ana Victoria Sima, Ion Cârje, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007, p. 83-91.

Biblioteca preotului dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947). Încercare de reconstituire, în Studii teologice dedicate ilustrului istoric sibian. Părintele profesor academician dr. Mircea Păcurariu la împlinirea vârstei de 75 de ani, coordonatori Nicolae Chifăr, Paul Brusnovschi, Editura Andreiana, Sibiu, 2007.

Frământările alegerii de episcop al Caransebeșului din primăvara anului 1920, în Istorie și spiritualitate în Episcopia Caransebeșului, Editura Diecezană, Caransebeș, 2008, p. 120-135.

Comunitatea monahală de la Hodoș-Bodrog până la 1918, în Rugăciune și Teologie, Editura Diecezană, Caransebeș, 2009.

Începuturile publicisticii ecleziastice arădene (1814-1918)/ The Beginnings of the Church Journalism in Arad, în Simpozion Național de Presă Bisericească Calea Mântuirii la zece ani de la reparație (2000-2010). Importanța pastoral-misionară și culturală a presei bisericești în ortodoxia românească, coordonatori Ioan Tulcan, Filip Albu, Editura Universității Aurel Vlaicu, Arad, 2010, p. 219-237.

Arhimandritul profesor dr. Iustin Iuliu Suciu de la Institutul Pedagogic-Teologic din Arad, în 90 de ani de administrație românească în Arad. Culegere de studii și comunicări, coordonatori Doru Sinaci și Emil Arbonie, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2010, p. 225-228.

Ctitori și binefăcători în mediul ecleziastic arădean (secolele XVIII-XX). Câteva considerații, în Identitate și alteritate 5. Studii de istorie politică și culturală, editori Constantin Bărbulescu, Ioana Bonda, Cecilia Cârja, Ion Cârja, Ana Victoria Sima, Cluj-Napoca, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2011, p. 54-70.

Un episcop la cumpănă de veacuri – Iosif Ioan Goldiș al Aradului (1899-1902), în Administrație românească arădeană. Studii și comunicări, vol. IV, coordonatori Doru Sinaci și Emil Arbonie, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2012, p. 255-280.

Legăturile Aradului cu Andrei Șaguna în lumină epistolară (1839-1873), în Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana, vol. V, coordonatori Doru Sinaci și Emil Arbonie, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2012, p. 123-145.

Legăturile Episcopiei Aradului cu Sfântul ierarh Andrei Șaguna, Mitropolitul Transilvaniei, în lumină epistolară (1839-1873), în *Taină și comuniune*, Editura Artpress & Editura Episcopiei Caransebeșului, Caransebeș, 2012, p. 380-399.

Dispute profesionale în Episcopia Aradului în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și prima jumătate a celui următor, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. VI, coordonatori Doru Sinaci și Emil Arbonie, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2013, p. 57-87.

Monografiile locale între istorie și istoriografie – cazul Arhiepiscopiei Aradului, în *Administrație românească arădeană, studii și comunicări din Banat-Crișana, 95 de ani de la Marea Unire*, vol. VII, coordonatori Doru Sinaci și Emil Arbonie, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2013, p. 216-258.

Vesa, Pavel, *Noi considerații privind biserica de lemn Cuvioasa Parascheva din Groșeni (jud. Arad)*, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol. IX, coordonatori Doru Sinaci și Emil Arbonie, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2014, p. 322-328.

În reviste de specialitate:

Vincentiu Babeș (1821-1907), personalitate marcantă a luptei de emancipare națională și bisericească a românilor și legăturile sale cu Aradul, în *Îndrumător bisericesc, misionar și patriotic*, Arad, 1987, p. 67-72.

Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Lipova, în *Mitropolia Banatului, Timișoara*, an XXXVII (1987), nr. 1, p. 36-45.

Preotul cărturar Nicolae Butariu (1843-1890), în *Mitropolia Banatului, Timișoara*, an XXXIX (1989), nr. 1, p. 87-95.

Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Arad, în *Mitropolia Banatului, Timișoara*, an XXXIX (1989), nr. 3, p. 84-90.

Din corespondența preotului dr. Ștefan Lușșă cu preotul dr. Gheorghe Ciuhandu, în *Arca*, Arad, an II, 1991, nr. 12 (23), p. 13-14.

Trei decenii de la moartea istoricului Ștefan Lușșă (1905-1964), în *Relief*, Arad, 1994, nr. 21-23, p. 8-9.

Biblioteca preotului Gheorghe Ciuhandu în lumina corespondenței, în *Relief*, Arad, 1994, nr. 24-26, p. 15.

Episcopul Grigorie Comșa al Aradului (1925-1935) în Biserica și Școala, Arad, an III (75), 1994, serie nouă, nr. 7, p. 3.

File din istoria vieții bisericești din Țara Zărandului (I), în Biserica și Școala, Arad, an IV (76), 1995, serie nouă, nr. 1-2, p. 3-4.

File din istoria vieții bisericești din Țara Zărandului (II), în Biserica și Școala, Arad, an IV (76), 1995, serie nouă, nr. 3, p. 3-4.

Din istoria vieții bisericești din Țara Zărandului (III), în Biserica și Școala, Arad, an IV (76), 1995, serie nouă, nr. 5, p. 2.

Din istoria vieții bisericești din Țara Zărandului (IV), în Biserica și Școala, Arad, an IV (76), 1995, serie nouă, nr. 8-9, p. 2.

Sesiune comemorativă la 120 de ani de la nașterea preotului dr. Gheorghe Ciuhandu, în Biserica și Școala, an IV (76), 1995, serie nouă, nr. 8-9, p. 4.

Pavel Vesa; Radu Ardelean, *Legăturile lui Aron Densușianu cu Emilian Micu*, în Sargeția, Deva, an XXVI/2 (1995-1996), p. 183-193.

Biserici de lemn de odinioară din ținutul Ineului, în Altarul Banatului, Timișoara, an VII (XLV), 1996, serie nouă, nr. 1-3, p. 95-112.

Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Sebiș, în Altarul Banatului, Timișoara, an VII (XLVI), 1996, serie nouă, nr. 7-9, p. 103-114.

Dialog epistolar (I) Roman Ciorogariu – Gheorghe Ciuhandu, în Cele Trei Crișuri, Oradea, an VII, 1996, serie nouă, nr. 11-12 (80-81) noiembrie-decembrie, p. 6-7.

Dialog epistolar (II) Roman Ciorogariu – Gheorghe Ciuhandu, în Cele Trei Crișuri, Oradea, an VIII, 1997, serie nouă, nr. 1-3 (82-84) ianuarie-martie, p. 4.

Din trecutul parohiei Dieci (jud. Arad), în Altarul Banatului, Timișoara, an VIII (XLVII), 1997, serie nouă, nr. 1-3, p. 125-134.

Viața și activitatea episcopului Iosif Ioan Goldiș al Aradului (1836-1902), în Altarul Banatului, Timișoara, an VIII (XLVII), 1997, serie nouă, nr. 4-6, p. 119-126.

Episcopul Iosif Ioan Goldiș (1899-1902) al Aradului – Activitatea pe tărâm cultural și școlar, în Biserica și Școala, Arad, an VI (78), 1997, serie nouă, nr. 4, p. 3.

Din corespondența lui Roman Ciorogariu cu Gheorghe Ciuhandu, în Teologia, Arad, anul I, 1997, nr. 2, p. 108-115.

Pavel Vesa, Radu Ardelean, *O scrisoare a lui Emilian Micu către Ghenadie Enăceanu. Preocupări de istorie ecleziastică*, în Teologia, Arad, anul I, 1997, nr. 2, p. 116-125.

Contextul istoric, bisericesc și cultural al apariției revistei Biserica și Școala, în Teologia, Arad, anul I, 1997, nr. 3-4, p. 25-38.

Episcopul Procopie Ivașcovici al Aradului (1853-1873), în Lumina, Arad, 1998, serie nouă, nr. 1, p. 23-24.

Perioada arădeană a episcopului Procopie Ivașcovici (1853-1873), în Arca, Arad, an IX, 1998, nr. 1, 2, 3 (94, 95, 96), p. 81-88.

Alterități în relațiile dintre românii și sârbii arădeni la mijlocul veacului al XIX-lea, în Arca, Arad, an IX, 1998, nr. 10, 11, 12 (103, 104, 105), p. 113-123.

Din trecutul parohiei Lalașinț (jud. Arad), în Altarul Banatului, Timișoara, an IX (XLVIII), 1998, serie nouă, nr. 1-3, p. 124-130.

Biserici de lemn de odinioară din protopopiatul Ineu, în Altarul Banatului, Timișoara, an IX (XLVIII), 1998, serie nouă, nr. 4-6, p. 153-159.

Atitudine și comportament la clerul arădean în veacul al XVIII-lea, în Aradul cultural, Arad, iunie 1998, p. 25-38.

Din corespondența preotului dr. Gheorghe Ciuhandu cu Academia Română, în Ziridava, Arad, 1998, nr. XXI, p. 383-394.

Protopopul Dimitrie Petrovici Stoicescu (1793-1861), în Biserica și Școala, Arad, an VII (79), 1998, serie nouă, nr. 4, p. 2-4.

Biblioteca unui preot de sat din secolul al XIX-lea, în Aradul cultural, Arad, decembrie 1999, p. 72-73.

Istoriografia vieții bisericești arădene din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în Arca, Arad, an X, 1999, nr. 1, 2, 3 (106, 107, 108), p. 114-130.

Un istoric la cumpănă de veacuri – Vasile Mangra (1850-1918), în Arca, Arad, an X, 1999, nr. 4, 5, 6 (109, 110, 111), p. 107-121.

Un istoric uitat – Ștefan Lupșa (1905-1964), în Arca, Arad, an X, 1999, nr. 7, 8, 9 (112, 113, 114), p. 111-129.

Ațiuni premergătoare edificării unei biserici de mir (sec. XVIII-XIX), în Arca, Arad, an X, 1999, nr. 10, 11, 12 (115, 116, 117), p. 107-133.

Antimise din veacul al XVIII-lea în părțile Aradului, în Aradul cultural, Arad, iunie 1999, p. 83-86.

Un document de la mijlocul secolului al XVIII-lea despre viața ecleziastică din părțile Aradului. Conscripția episcopului Sinesie Jivanovici, în Aradul cultural, Arad, decembrie, 1999, p. 97-100.

Biserica de lemn Cuvioasa Parascheva din Groșeni (jud. Arad), în Aradul cultural, Arad, decembrie 1999, p. 109-110.

Pavel Vesa, Radu Ardelean, *Emilian Micu despre Dimitrie Țichindeal. Adăugiri*, în *Altarul Banatului*, Timișoara, an XI (L), 2000, serie nouă, nr. 1-3, p. 196-213.

Înmormântarea între ceremonialul bisericesc și mentalitățile colective, în *Aradul cultural*, Arad, iunie 2000, p. 89-93.

Aspecte ale statutului social al clerului de mir în secolul al XVIII-lea, în *Aradul cultural*, Arad, decembrie 2000, p. 99-106.

Modalități de instituire a clerului de mir în parohii (sec. XVIII-XIX), în *Arca*, Arad, an XI, 2000, nr. 10-12 (127-129), p. 146-160.

Clerul – componentă a elitei românești, în *Aradul cultural*, Arad, iunie 2001, p. 60-64.

Contribuții la cunoașterea bibliotecilor ecleziastice arădene în secolele XVIII-XX, în *Aradul cultural*, Arad, iunie 2001, p. 129-143.

Cronici și monografiile locale, în *Teologia*, Arad, an VI, 2002, nr. 1, p. 125-149.

Cadrul identității ecleziastice – parohia, în *Arca*, Arad, an XIII, 2002, nr. 7-9 (148-150), p. 187-199.

Pavel Vesa, Radu Ardelean, *Corespondența lui Ioan Lupaș cu Gheorghe Ciuhandu*, în *Aradul cultural*, Arad, 2002, nr. 1-2, p. 131-145.

Protopopiatele arădene. Istoric și evoluție (1701-1918), în *Teologia*, Arad, an VII, 2003, nr. 1, p. 136-162.

Originea socială a unor clerici ortodocși din părțile Aradului, în *Arca*, Arad, an XIV, 2003, nr. 1-3 (154-156), p. 138-151.

Biblioteca preotului dr. Gheorghe Ciuhandu (1875-1947), în *Revista Teologică*, Sibiu, anul XVII (89), 2007, nr. 3.

Episcopia Aradului și mișcarea pentru separația ierarhică de Mitropolia de Carloviț în timpul episcopului Gherasim Raț (1835-1850), în *Revista Teologică*, Sibiu, anul XVIII (90), 2008, nr. 2, p. 135-149.

Carte veche românească în bibliotecile parohiale arădene, în *Transilvania*, Sibiu, an XXVII, februarie 2008, nr. 2, p. 47-51.

Andrei Șaguna și Aradul. Legăturile cu arhimandritul Patrachie Popescu, în *Tabor*, Cluj-Napoca, an II, februarie 2009, nr. 11, p. 67-74.

Mănăstiri dispărute din părțile Aradului (sec. XI-XVII), în *Teologia*, Arad, an XIII, iulie-decembrie 2009, nr. 2, p. 73-95.

Mișcarea pentru emancipare ecleziastică din Episcopia Aradului în primele decenii ale secolului al XIX-lea, în *Teologia*, Arad, an XIII, iulie-decembrie 2009, nr. 3-4, p. 103-124.

Un episcop la cumpănă de veacuri – Iosif Ioan Goldiș al Aradului și Bihorului (1899 – 1902), în *Legea Românească*, Oradea, an XXI, 2010, serie nouă, nr. 3, p. 10-19.

Academician Cornelia Bodea (1916-2010), în *Arca Arad*, an XXI, 2010, nr. 7-9.

Episcopul Ioan Mețianu al Aradului (1874-1898), în *Legea Românească*, Oradea, an XXII, 2011, serie nouă, nr. 3, p. 11-16.

Episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului și Oradei (1751-1768), în *Legea Românească*, Oradea, an XXIII, 2012, serie nouă, nr. 1, p. 6-19.

Mănăstirea Sfântul Simion Stâlpcicul de la Arad – Gai, ctitorie a episcopului Sinesie, în *Legea Românească*, Oradea, an XXIII, 2012, serie nouă, nr. 1, p. 20-24.

Economie

Economia comunei este predominant agrară, cu ambele sectoare componente bine dezvoltate. Cea mai importanta resursă exploatabilă a subsolului este andezitul – rocă magmatică întrebuințată în construcții. În Comuna Dieci se desfășoară activități în comerț, în industrie – exploatarea și prelucrarea lemnului din pădurile comunei, exploatarea pietrei din carierele de piatră, prelucrarea produselor lactate, și în agricultură – cultivarea terenurilor, creșterea animalelor etc.

Folclor, tradiții, obiceiuri

Băieții poartă o *cămașă* de in brodată la guler, la mâneci și pe margini, *izmene* largi, *laibăr* și *pălărie*.

La fete îmbrăcămintea este compusă din *spătoi*, *poale* brodate, *zadie* cu *cârpă de încins*, *cojoc* și *cârpă* pe cap.

Ansamblul folcloric *Junii Crișului* din comună a participat și încă participă frecvent la diverse concursuri și festivaluri de profil din toată țara.

Turism și agroturism

Dintre obiectivele turistice ale comunei amintim *biserica de lemn din secolul al XVIII-lea din satul Roșia* și *Muzeul Etnografic din satul Revetiș*. Există posibilitatea vizitării *Mănăstirii Roșia*.

Există un *muzeu etnografic* în satul Revetiș.

Bibliografie

Bota, Nicoleta, *Aspecte mitico-simbolice surprinse în bocetele din Țara Zărandului (loc. Dieci)*, în *Zărandul*, II, Arad, 2012, p. 3-11.

Marco, Gabriela Adina; Krizner, Paul, *Preot dr. Pavel Vesa (1955 – 2013). Istorie și Teologie*, Editura Tiparnița, Arad, 2014.

Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din anul 1877*, în Vasile Popeangă, *Studii din domeniul științelor educației*, Arad, Editura Vașile Goldiș University Press, 2007.

Vesa, Pavel, *Din istoria comunei Dieci (jud. Arad) Contribuții monografice* (Editura Știrea, Arad, 1999.

Vesa, Pavel, *Comuna Dieci. Monografie istorică*, Editura Mirador, Arad, 2009.

Comuna Dorobanți

dr. Sorin Bulboacă

Stema Comunei Dorobanți

Descriere

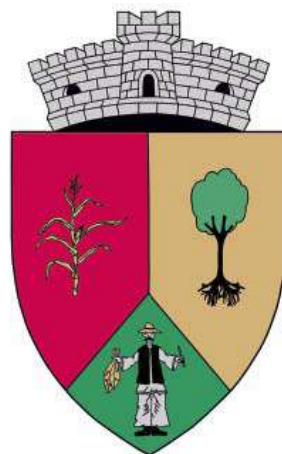
Stema Comunei Dorobanți se compune dintr-un scut triunghiular cu marginile rotunjite, tăiat în furcă răsturnată.

În partea dreaptă, în câmp roșu, se află o plantă de porumb cu știulete, de aur.

În partea stângă, în câmp de aur, se află un copac dezrădăcinat, în culori naturale.

În partea inferioară, în câmp verde, se află un personaj masculin cu mustață, în picioare, văzut din față, îmbrăcat în costum popular format din cămașă cu mâneci lungi și pantaloni largi, totul de argint; deasupra cămășii personajul are o vestă neagră și în picioare ghete de aceeași culoare; pe cap poartă o pălărie de paie, de aur, cu boruri mari, rotunde; personajul ține în mâna dreaptă un mănunchi de frunze de tutun, de aur, iar în mâna stângă un ac de argint pentru înșirat frunzele acestei plante.

Scutul este timbrat de o coroană murală de argint cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Planta de porumb simbolizează fertilitatea, rodnicia locurilor, cultura cerealelor și una din ocupațiile de bază a locuitorilor comunei: agricultura.

Pomul dezrădăcinat reprezintă pepinierele de pomi fructiferi aflate în zonă. Coroana murală cu un turn crenelat semnifică faptul că localitatea are rangul de comună.

Denumiri

Irathws, Kis Iratos, Kisiratos, Iratoșul Mic, Dorobanți.

Repere geografice

46°21'29"N, 21°13'45"E; altitudine: 104 m; suprafață: 28,11 km² (2.811 ha, din care 222 ha intravilan și 2.589 ha extravilan).

Vecinătăți: Orașul Curtici la nord, est și sud, Comuna Iratoșu la sud-vest, Republica Ungară la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Dorobanți este așezată în Câmpia Aradului, la limita vestică a Județului Arad, la frontiera de stat a României cu Republica Ungară, și este

formată numai din satul de reședință cu același nume. Comuna s-a înființat în anul 2004 prin desprinderea satului omonim de administrația Orașului Curtici. Dorobanți a avut statut de comună până în 1968, an în care, prin legea împărțirii administrativ-teritoriale a țării, comuna s-a desființat și satul a intrat în componența Orașului Curtici.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Curtici, la aproximativ 7 km.

Satul Dorobanți este străbătut de drumurile rutiere județene DJ 709J Nădlac (ieșire din DN 7)-Peregu Mare-Peregu Mic-Pecica-Turnu-Variașu Mic-Iratoșu-Dorobanți-Macea-Sânmartin-Grâniceri-Pilu (insertie în DN 79A), și DJ 792C Buteni (ieșire din DN 79A)-Cuied-Luguzău-Șilindia-Târnova-Măderat-Pâncota-Caporal Alexa-Sântana-Curtici-Dorobanți-frontieră Ungaria.

Distanțe față de orașe: Arad – 38 km, Curtici – 8 km, Chișineu Criș – 38 km, Ineu – 57 km, Salonta (Jud. Bihor – 73 km, Oradea (Jud. Bihor) – 112 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 82 km.

Istoric

Prima atestare documentară: la 1454.

În hotarul comunei au fost găsite obiecte din neolitic și din eneoliticul târziu, vase dacice și denari romani bătuți în timpul împăratului Traian, aceste obiecte păstrându-se la punctul muzeistic deschis în 1969 la căminul cultural vechi.

Kasa Antal a identificat în Dorobanți, în curtea sediului Cooperativei Agricole de Producție, o necropolă sarmatică (aprox. sec. al IV-lea d.H.), alcătuită din trei morminte de inhumație. De notat: Kasa Antal activa în respectiva unitate agricolă ca medic veterinar. În același loc, la câteva zeci de metri distanță, s-a descoperit o necropolă gepidă (sec. V-VI d.H.).

Sondajul efectuat de muzeograful arădeni în 1970 în grădina lui Ștefan Almași din Dorobanți a scos la iveală un bordei care conținea o râșniță, fragmente ceramice de oale și căldărușe din sec. XI-XII.

Memoria colectivă plasează vechea vatră a satului la sudul celei actuale, în locul numit *Falu duloje*.

În conscripția din 1722, efectuată de autoritățile habsburgice, localitatea figurează ca pustă nepopulată (*praedium*).

Toponimul *Kis Iratos*, care presupune, firesc, existența localității *Nagy Iratos*, apare pentru prima oară în 1787, denumind un sălaș care număra doar trei case.

Făcând parte din marele domeniu cameral (al Erariului), și dispunând de teren agricol fertil și ferit de inundații, la începutul secolului al XIX-lea așezarea este repopulată prin colonizare.

În 1819 autoritățile habsburgice au colonizat la Dorobanți populație maghiară din zona Cenadului și din partea de nord-est a Ungariei, marea majoritate a coloniștilor ocupându-se cu cultivarea tutunului. Între anii 1828 și 1848 moșierul Szalbek cumpără de la Erariu întreaga suprafață domenală Dorobanți.

În veacul al XIX-lea Iratoșul Mic avea notariat, poștă, telefoane, oficiu de stare civilă, o filială a unei cooperative de credit și o moară comunală. Până în anul 1918 a aparținut de Comitatul Cenad din punct de vedere administrativ. Suprafața comunei era în anul 1900 de 3.840 de iugăre cadastrale, cu puțin mai mică decât cea a Comunei Sânmartin. După trasarea frontierei româno-ungare, devenind comună mică, a aparținut administrativ de Plasa Pecica până în anul 1949.

În perioada interbelică Dorobanți a cunoscut o dezvoltare economică continuă, având statut de comună aparținând Județului Arad. În timpul rebeliunii legionare din 21-23 ianuarie 1941 legionarii au atacat postul de jandarmi cu focuri de armă, dar nu l-au putut ocupa. În 13 septembrie 1944, în contextul celui de-Al Doilea Război Mondial, două divizii hortyste au ocupat mai multe localități, printre care și Dorobanți, ducând lupte grele cu trupele române care apărau Aradul.

Între 1969-2004 comuna și-a pierdut instituțiile administrative, fiind alipită Orașului Curtici.

După anul 1989, în noul context politic, fosta Cooperativă Agricolă de Producție s-a transformat în *Asociația Agrodor*, dispunând de o seră încălzită cu apă termală.

Monumente istorice

Biserica romano-catolică din Dorobanți (începutul sec. al XIX-lea).

Bustul lui Godó Mihály, realizat de sculptorul arădean Kocsis Rudolf în anul 2009, amplasat în curtea bisericii romano-catolice; pe peretele casei natale al lui Godó Mihály a fost așezată o placă comemorativă.

Monumentul eroilor căzuți în cel de-Al Doilea Război Mondial (1984).

Biserica

Majoritatea covârșitoare a populației localității Dorobanți a aparținut, din Evul Mediu până astăzi, bisericii catolice, fiind de etnie maghiară.

Actuala biserică romano-catolică din Dorobanți a fost construită în stil baroc, în jurul anului 1803.

Evoluția demografică

1828 – 125 de familii de jeleri; 1851 – 259 de locuitori; 1869 – 1.988; 1880 – 1.870; 1890 – 2.174; 1900 – 2.372; 1910 – 2.210; 1922 – 2.482; 1930 – 2.452; 2011 – 1.618.

Conform recensământului din 2011, structura etnică a localității Dorobanți este următoarea: 89,3% maghiari, 8,59% români, 1,27% fără naționalitate declarată.

Învățământul

În anul 1841 s-a înființat în cadrul bisericii catolice școala primară cu patru clase. În 1903 a fost construită școala de stat, cu predare în limba maghiară. După 1919 limba de predare a devenit limba română. În 1945 s-a revenit la predarea în limba maghiară. Actualmente, în Comuna Dorobanți, pe Strada Principală, la nr. 411, funcționează *Școala Gimnazială Pater Godó Mihály*, având două clădiri, fiecare cu câte un rând de clase. Limba de predare este maghiara. De școală aparține o grădiniță cu program prelungit.

Personalități

Kasa Antal (1919-1991), medic veterinar la CAP Dorobanți, a fost arheolog din pasiune, colecționar de antichități din zonă, salvând numeroase piese arheologice din Dorobanți și Iratoș. A deschis un mic punct muzeistic în incinta fostei Cooperative Agricole de Producție.

Economie

În prima jumătate a veacului al XIX-lea țărani maghiari colonizați în Dorobanți se ocupau cu cultivarea tutunului.

În 1828 familiile de jeleri di Dorobanți dispuneau de 65 de vaci și 59 de porci pentru prășila. Conform conscripției din 1850 Dorobanțiul era deja renumit pentru creșterea cailor, a vitelor și oilor. Prin patenta imperială din 1853 loturile contractuale ale țăranilor au ajuns în proprietatea localnicilor.

La cumpăna dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea Dorobanți era o așezare în plină dezvoltare, care avea un domeniu organizat de 561 de iugăre cadastrale (al lui Iakabffy Bela), înzestrat cu mașini agricole moderne, lucrat de 26 de angajați permanenți și dispunând de o crescătorie cu 80 de vite și 450 de porci. Totuși, predominantă era mica proprietate țărănească. În localitate s-au stabilit și comercianți, și meseriași în diverse meserii.

În a doua jumătate a veacului al XIX-lea localitatea dispunea de notariat, poștă, telefoane, oficiu de stare civilă, moară comunală, în localitate funcționând o filială a unei cooperative de credit.

În perioada interbelică gospodăriile țărănești s-au consolidat ca urmare a reformei agrare din 1921, fiind favorizate și de piața arădeană din apropiere. În perioada regimului comunist sera de legume din Dorobanți acoperea o suprafață de 7 hectare. S-au cultivat cereale, plante industriale, s-a practicat grădinaritul, dar un loc aparte l-a ocupat pomicultura.

După revoluția din decembrie 1989 au apărut în Dorobanți magazinele Agrobonita, au fost construite un restaurant și un hotel cu nouă camere. Centrul de recuperare locomotor, inițiat de medicii Adalbert și Olga Almássy, utilizează resursele termominerale locale. Sub egida Serviciului Maltez de Ajutor funcționează căminul pentru vârstnici, săraci și copii defavorizați, alături de Fundația Irkater și Centrul de copii Pio Atya.

Pepiniera pomicolă Sarusi din Dorobanți a fost înființată în anul 1995. Producerea de puieți de pomi fructiferi este în Dorobanți o tradiție care vine din veacul al XVIII-lea.

Folclor, tradiții, obiceiuri

Maghiarii din Dorobanți pun un mare accent pe păstrarea tradițiilor populare. *Zitera* (țitera), a devenit brandul localității. Țitera este un instrument muzical care în trecut nu a lipsit din nici o casă, iar din 2008 se constată o revigorare semnificativă a folosirii țiterei. Formația de țitere *Rónasági* a devenit celebră și peste granițele țării. În fiecare an, în luna august, la Dorobanți este organizată cea mai mare tabără de muzică populară maghiară din bazinul carpatin.

Un rol important în menținerea tradițiilor culturale ale comunității maghiare din Dorobanți îl are Asociația Culturală Pro-Ki-Dor, înființată în anul 2002. Scopul asociației este sprijinirea financiară a activităților cultural-educaționale din Dorobanți, susținerea sportului local, a educației în limba maghiară și păstrarea tradițiilor.

Turism

Biserica romano-catolică din Dorobanți este un obiectiv care atrage turiștii din Ungaria.

La început izvoarele termale au fost utilizate în scop agricol, apa termală încălzind serele. La începutul anilor 1980 au fost forate trei puțuri, la o adâncime de 1.200 m, din care curge apă termală de peste 60°C. La sfârșitul perioadei amintite s-au construit trei bazine pentru ștrandul din Dorobanți. Actualmente, *Ștrandul Grădina termală*, cu o suprafață de 1,5 ha, cu apă geotermală, inaugurat în 1990, oferă turiștilor din România și din alte țări un bazin pentru tratament, un bazin pentru copii și un bazin pentru înotat și relaxare.

Casa Muzeu, înființată de Bela Almásy într-o casă țărănească din Dorobanți care datează din secolul al XIX-lea, prezintă viața arhaică în satul unghuresc. Culegerea exponatelor a început în 1950, prin eforturile lui Kasa Antal.

Bibliografie

Blăjan Mihai, Dorner Egon, *Probleme de demografie istorică pe baza studiului căldărușelor de lut (sec. XI-XIII), descoperite pe teritoriul județului Arad*, în Ziridava, nr. X, Arad, 1978.

Domocoș, Vasile Bogdan, *Circulația monetară în spațiul dintre provinciile Dacia și Pannonia*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2014.

Hugel, Peter; Mureșan, Augustin; Demșea, Dan; Lascu, Horia; Șerban, Virgil; Oarcea, Felicia, *De-a lungul frontierei. La aniversarea a 10 ani de colaborare între localitățile de frontieră ale județelor Arad și Bekes*, Arad, 2005.

Kovách, Geza, *Kisiratos/Dorobanți*, Arad, 2004.

Mihalca, Alexandru; Crăciun, Avram; Chiper, Gheorghe, *Aspecte din istoria agrară a județului Arad*, partea I-a, Arad, 1995.

Sava, Victor, *Restituiri arheologice. Un topor de cupru din colecția lui Kasa Antal (Dorobanți, jud. Arad)*, în Banatica, nr. 20/1, Reșița, 2010, p. 129-141.

Toacsen, Mihail; Glück, Eugen; Palcu, Simion, *Meleaguri arădene. Ghid turistic*, Arad, 1972.

www.dorobanti.kisiratos.eu.

Comuna Fântânele

drd. Paul Krizner

Stema Comunei Fântânele

Descriere

Stema Comunei Fântânele se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, tăiat în șef de un brâu undat de argint. În șef, pe albastru, este reprezentat un angrenaj din două roți dințate, cea din dreapta mai mare, cea din stânga mai mică, flancate de câte un mănunchi format din șapte spice de grâu, totul de aur. În centru, pe roșu, se află o fântână arteziană compusă din două socluri pentagonale, cu fețe trapezoidale. Pe soclul superior, pe care se află statuia unui înger, sunt amplasate două plăci dreptunghiulare, înscricționate. Soclul inferior se află într-un bazin colector de piatră pentagonal, din care ies cinci stâlpi pe care se află tot atâtea plăci înscricționate. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Monumentul arhitectural *Fântâna îngerului* reprezintă elementele istorice ale localității. Denumirea acesteia provine de la una din cele cinci fântâni pe care le-au săpat coloniștii germani aduși aici în anul 1766 și pe care au așezat statuia unui înger. Pe plăci este înscrisă așezarea geografică și istoria comunei.

Brâul undat reprezintă râul Mureș, care traversează localitatea. Mă-nunchiurile de spice de grâu simbolizează cea mai veche ocupație a locuitorilor: agricultura, iar angrenajul roților dințate potențialul industrial al localității. Cele două mănunchiuri și cele două roți dințate indică numărul satelor componente ale comunei.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Fântânele: *Engelsbrunn* (în germană), *Angyalkút* (în maghiară), *Kisfalud* (după anul 1904).

Tisa Nouă: *Wiesenhaid*, *Réthát*, *Viesenhaid*, *Tisa Nouă*.

Repere geografice

46°05'31" N, 21°23'15" E; altitudine: 122 m; suprafață: 40,46 km² (4.046 ha, din care 197,65 ha intravilan și 3.848,35 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Vladimirescu la nord, Comuna Frumușeni Comuna Șagu la sud și la vest, Municipiul Arad la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Fântânele este situată în Câmpia Aradului, pe partea stângă a râului Mureș (în *Banat*), la aproximativ 450 m de Mureș în punctul extrem nord-estic al vetrei satului de reședință a comunei. În componența comunei intră satele *Fântânele* și *Tisa Nouă*.

Comuna nu este racordată la calea ferată, cea mai apropiată stații de tren fiind gările Aradul Nou – la 6 km, și Arad – la 11 km.

Satul *Fântânele* este străbătut de drumul rutier județean DJ 682 limită Jud. Timiș – Birchiș – Virișmort – Ostrov – Bacău de Mijloc – Țela – Bata – Zăbălț – Dorgoș – Ususău – Lipova – Neudorf – Zăbrani – Aluniș – Frumușeni – *Fântânele* – Arad – Zădăreni – Bodrogu Nou – Călugăreni – Felnac – Sânpetru German -Munar – Secusigiu – Satu Mare – limită Jud. Timiș.

Satul *Tisa Nouă* se conectează cu centrul comunal prin drumul rutier județean DJ 682A *Fântânele* (ieșire din DJ 682)-*Tisa* Nouă-Cruceni-Firiteaz-limită Jud. Timiș

Distanțe față de orașe: Arad – 9 km, Lipova – 29 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 75 km, Oradea (Jud. Bihor) – 126 km, Szeged (Ungaria) – 108 km, Novi Sad (Serbia).

Istoric

Prima atestare documentară: *Fântânele* la 1242, *Tisa Nouă* la 1135.

Satul *Fântânele* este menționat în contextul invaziei tătare din 1241-1242 și a celei din 1457. În 1561 satul era alcătuit din 7 sesii iobăgești stăpânite de familia nobiliară Balogh. Prin această zonă au trecut în 1514 răsculații conduși de Gheorghe Doja. La mijlocul veacului al XVI-lea ajunge sub stăpânire otomană. La sfârșitul veacului al XVII-lea intră sub administrație habsburgică, fiind menționat pe harta lui Mercy din 1723. În anul 1761 Curtea de la Viena a colonizat populație germană în *Fântânele*. În anul 1781 Erariul austriac vinde localitatea *Fântânele* familiilor Pikéthi, Borovszky și Temes.

În Evul Mediu a existat pe teritoriul localității *Tisa Nouă* o așezare numită *Abád*, *Ibét*, *Apad* sau *Asszonylaka*. Satul actual a fost întemeiat în

anul 1771 de coloniști germani, în cadrul celei de-a doua etape de colonizare cu germani a Banatului (1763-1772), pe vremea regenței comune a împărătesei Maria Tereza și a fiului ei Iosif al II-lea, prin exproprierea unor terenuri extravilane ale satului românesc învecinat *Firiteaz*. Localitatea nu apare pe *Harta Iosefină a Banatului* din 1769-1772, cu toate că este atestată documentar din anul 1771.

În anii 1944-1945 numeroase familii de români din satul Tisa, Județul Arad, au fost colonizate aici, prilej cu care satul *Wiesenhaid* (până la acea dată cu populație predominant germană), a fost redenumit *Tisa Nouă*. 130 de locuitori ai satului au fost deportați în 1945 la muncă forțată în Uniunea Sovietică, unde au murit 26 de persoane.

Marea majoritate a germanilor din Tisa Nouă a emigrat în ultimii ani, cei mai mulți în Germania, în sat rămânând doar câteva familii de vârstnici.

Monumente istorice

Biserica romano-catolică Îngerul Păzitor, construită în anul 1780.
Castelul Kover – Appel, atestat documentar în secolul al XIX-lea.

Evoluție demografică

Fântânele : 1786 – 106 familii; 1828 – 112; 1851 – 1.340 de locuitori; 1869 – 1.224; 1880 – 1.281; 1890 – 1.425; 1900 – 1.580; 1910 – 1.702; 1922 – 1.612.

Tisa Nouă: 1786 – 100 de familii; 1828 – 141; 1869 – 812 locuitori; 1880 – 914; 1890 – 1.037; 1900 – 996; 1910 – 980; 1922 – 941.

Populația întregii comune Fântânele: 1930 – 5.462 locuitori; 1956 – 5.169; 1966 – 5.597; 1977 – 6.492; 1992 – 5.545.

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Fântânele se ridică la 3.090 de locuitori, în scădere față de recensământul anterior din anul 2002, când se înregistraseră 3.186 de locuitori. Majoritatea locuitorilor sunt români (82,46%). Principalele minorități sunt cea maghiară (7,61%), și cea slovacă (3,37%). Pentru 4,79% din populație

nu este cunoscută apartenența etnică. Din punct de vedere confesional majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (68,9%), cu minorități de romano-catolici (8,09%), penticostali (7,8%), reformați (4,95%), și bapțiști (4,21%). Pentru 4,85% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

O dovadă indirectă a existenței unei parohii catolice în Fântânele este zeciuiala papală plătită de preotul catolic al localității: 32 de florini în 1333 și 10 florini în 1334 (a doua parte a zeciuiei, datoria fiind de 42 de florini).

Biserica Ortodoxă Fântânele

Comunitatea ortodoxă din Fântânele este relativ tânără, astfel că piatra de temelie a actualei biserici s-a pus doar la data de 2 august 1989, preot paroh fiind Ispas Ruja. Constructorul-șef a fost meșterul Gheorghe Coțoi. La 9 august 1992 s-a intrat în noua biserică. Pictura a fost executată de pictorul bisericesc Constantin Popescu din Rădăuți, iar mobilierul liturgic a fost făcut de echipa condusă de Constantin Foșalău din Nemțișor din Moldova.

Biserica Ortodoxă Tisa Nouă

Cu hramul *Sf. Nicolae*, a fost edificată între anii 1975-1977, după un plan al arhitectului Gheorghe Bratiloveanu. A fost inaugurată în 1981. Biserica are 750 de credincioși din 250 de familii.

Biserica Romano-Catolică din Fântânele

A fost construită în anul 1780.

Centrul localității Tisa Nouă este dominat de *biserica romano-catolică* construită pe la 1845-1846 în stil baroc, cu hramul *Nașterea Maicii Domnului*. Biserica are altarul sculptat în lemn, operă a unui sculptor tirolez. Artistul redă mai multe scene biblice în compoziții figurale mici, într-un cadru decorativ aliniat pe altar în două rânduri. În fața bisericii este un parc cu

arbori decorativi, unde se desfășoară tradiționalele sărbători locale. Aici se află și un monument ridicat de *Iohan Reingruber* în anul 1894.

Biserica Penticostală Tisa Nouă cuprinde peste 100 de membri, avându-l ca pastor pe Traian Gligor.

Învățământul

Școala confesională românească din Fântânele s-a înființat în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea. După Al Doilea Război Mondial, școala primară devine școală gimnazială, statut pe care l-a păstrat până în zilele noastre.

Școala din *Tisa Nouă*, cu o îndelungată tradiție, a fost atestată documentar în anul 1811.

Economie

În anul 1821 este menționată o breaslă mixtă în Fântânele. Deși economia comunei este predominant agrară – se cultivă cereale, plante tehnice și nutreț, se practică legumicultura și se cresc bovine, în ultima perioadă sectorul economic secundar și terțiar au avut evoluții ascendente. Fondul construit al comunei este unul de excepție, comuna fiind inclusă în arealul cu valoare culturală de interes național.

În perioada interbelică la Fântânele s-a cultivat și tutunul. Tot atunci a funcționat și moara fraților Wagner.

Economia este predominant agrară, cultivându-se cereale, nutrețuri, legume și mzarzavaturi. Se practică și creșterea bovinelor. În ultima perioadă sectorul economic secundar și terțiar a avut evoluții ascendente.

Turism

În Comuna Fântânele se pot vizita *biserica romano-catolică Îngerul Păzitor*, construită în anul 1780, și *Castelul Kover-Appel*, atestat documentar în secolul al XIX-lea, cu parcul și ansamblul arhitectural din preajmă.

Bibliografie

Ghinea, Dan, *Enciclopedia geografică a României*, Editura Enciclopedică, București, 2000.

Văran, Ion; Hurezan, Pascu; Popovici Mihai (coord.), *Arad – monografia orașului de la începuturi până la 1989*, coautor, Arad, Editura Nigredo, 1999.

Vesa, Pavel, *Biserici de lemn de odinioară*, Editura Gutenberg, Arad, 1997.

Rezultatele finale ale Recensământului din 2011: Populația stabilă după etnie, județe, municipii, orașe, comune, Institutul Național de Statistică din România, iulie 2013.

Comuna Felnac

drd. Paul Krizner

Stema Comunei Felnac

Descriere

Stema Comunei Felnac se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, tăiat de un brâu undat de argint. În partea superioară, pe roșu, se află o cruce treflată înaltă, de aur, flancată de două spice de grâu, de aur, încrucișate în partea de jos în săritoare. În vârful scutului, pe albastru, se află un topor de argint, de luptă, cu disc, din epoca bronzului. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Crucea reprezintă instituțiile de cult de pe teritoriul comunei.

Spicele de grâu simbolizează ocupația de bază a locuitorilor: agricultura, iar numărul lor indică numărul satelor componente ale comunei.

Brâuul undat reprezintă râul Mureș.

Toporul face referire la descoperirile arheologice din zonă.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Felnac: Fullak, Fellak, Fallak, Feellak, Felak, Fenlax, Felnak, Feollak, Follak, Follach, Fenlak, Funlok, Fonlak, Felnac (practic, versiunea actuală a cognomenului), Falnic, Felnac.

Călugăreni: Ujvinga, Vinga Nouă.

Repere geografice

46°05'51" N, 21°09'13" E; altitudine 109 m; suprafață: 51,2 km² (5.120 ha, din care 196 ha intravilan și 4.924 ha extravilan).

Vecinătăți: Orașul Pecica la nord, Comuna Zădăreni la est, Comuna Vinga la sud, Comuna Secusiu la vest.

Scurtă prezentare

În componența comunei mai este cuprinsă și localitatea *Călugăreni*.

Comuna Felnac este situată în partea de sud-vest a Județului Arad, la sud de râul Mureș, pe partea stângă a râului (în Banat), și este alcătuită din satele Felnac (reședința comunală), și Călugăreni.

Comuna nu este racordată la calea ferată, cele mai apropiate stații de tren fiind gara Aradul Nou – la 15 km, și gara Arad – la 20 km.

Cele două sate ale comunei sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 682 limită Jud. Timiș – Birchiș – Virișmort – Ostrov – Bacău de Mijloc – Țela – Bata – Zăbălț – Dorgoș – Ususău – Lipova – Neudorf – Zăbrani – Aluniș – Frumușeni – Fântânele – Arad – Zădăreni – Bodrogu Nou – Călugăreni – Felnac – Sânpetru German -Munar – Secusigiu – Satu Mare – limită Jud. Timiș.

Satul Felnac este conectat cu Comuna Vinga prin drumul comunal DC 98 Felnac (ieșire din DJ 682) – Mailat – Vinga – inserție în DN 69.

Distanțe față de orașe: Arad – 18 km, Lipova – 50 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 62 km, Szeged (Ungaria) – 102 km.

Istoric

Prima atestare documentară: Felnac în 1308, Călugăreni în anul 1828.

În localitatea Felnac și în apropiere s-au descoperit un topor de bronz cu disc, un cuțit de bronz și fragmente din șapte brățări de bronz cu capetele ușor subțiate, apreciate ca aparținând epocii bronzului (perioadă istorică încadrată între anii 2000-1150 î.H.), iar săpăturile efectuate la circa 1,5 km est de Felnac, în zona în care s-a construit în perioada comunistă complexul de porcine, au avut drept rezultat identificarea unui nivel de locuire ce aparține *Culturii Mureș*, specifice epocii bronzului mijlociu (1700/1650 – 1350/1150 î.H.). Săpăturile arheologice au dus la descoperirea unor locuințe de tip *bordei*, locuitorii antici ai Felnacului utilizând în gospodăria gropi de provizii pentru iarnă.

O altă referire la localitate se face într-un document din 1330, când este reconfirmată intrarea Felnacului în sfera relațiilor de tip feudalo-vasale, locuitorii fiind cu certitudine țărani iobagi.

În Banatul secolului al XVI-lea începe colonizarea sârbilor. Masive colonizări cu sârbi au avut loc în Banat în perioadele 1514-526 și 1538-1552, procesul populării Banatului cu sârbi culminând cu marea migrare a acestora în Banat și Ungaria din anul 1690, zonele acestea păstrându-și totuși preponderența românească. La 1564 localitatea cuprindea doar

6 case, pentru ca un alt defter, cel din 15 martie 1582, să menționeze 15 familii cu 1.105 oi, ceea ce dovedește o consistentă putere economică a felnăcanilor epocii. Perioada de stabilitate ia sfârșit în condițiile în care pe scena istoriei se afirmă Mihai Viteazul (1593-1601), domnitor al Țării Românești, cel care a unit din toamna lui 1599 până la sfârșitul verii anului 1600 Transilvania, Moldova și Țara Românească. Conform conscripției fiscale a lui Mercy din anul 1717, localitatea avea 42 de case. Oricum, la 1711 Felnacul a fost vizitat de peregrinul Vasile Sturze Moldoveanul, care se referă la prezența românească la Felnac.

Felnacul a fost condus până în prezent de cinci primari, fiecare amprentând prin prestație evoluția localității. Primăria, ca instituție post-revoluționară, a fost implicată în procesul dificil de împărțire a terenurilor agricole, fapt realizat în cele din urmă fără probleme majore. Cert este că perioada de evoluție lentă, de staționare sau de degradingoladă nu a fost un fenomen de durată. În 2004 a fost ales primar Nicolae Selegean, de departe cel mai activ și mai abil primar post-revoluționar.

Călugăreni

De-a lungul timpului satul a primit diverse denumiri de la populațiile satelor învecinate, și în documente fiind menționat uneori ca atare: românii l-au numit *Dealul Vinghi* (sau, mai simplu, *Deal*), mai rar *Vinga Nouă* (denumire utilizată oficial în administrație la un moment dat), și abia mai apoi *Călugăreni*; germanii i-au spus *Neu Winga* sau *Winga an der Marosch* (practic denumiri cu aceeași semnificație ca denumirea în română), iar maghiarii *Ujvinga* sau *Vinga Puszta*. În 1839 are loc un eveniment ce influențează evoluția habitatului în perimetrul localității: lucrările de rectificare a cursului Mureșului.

Ultima moară a funcționat până în anii 1937-1938. Satul și terenurile adiacente au aparținut însă tradițional localității Vinga și etnicilor bulgari de aici, aduși de Maria Tereza la 1741, care le va oferi și o serie de privilegii. Din perspectiva istoriei orale felnăcane, bulgarii au colonizat în zonă câteva familii de români care au fost slugi – le-au păzit oile și vitele.

Această așezare întemeiată târziu avea 174 de locuitori în 1910. Memoria colectivă reține că în perioada interbelică era în sat un loc de pripas, un han în care călătorii înoptau și plecau. Satul avea câteva case și grajduri

ale vinganilor. Conform unei monografii aflate în posesia primăriei Vinga, cătunul Vinga Nouă, actualul sat Călugăreni, se desparte de localitatea Vinga în 1933, primind cu această ocazie și 1.200 de jugăre de pământ, un jugăr fiind egal cu aproximativ jumătate de hectar.

Deși populația școlară s-a diminuat drastic, instituția de învățământ din Călugăreni și-a continuat existența și după 1954, în aceeași clădire în care funcționează actualmente biserica. La inițiativa preotului Domocoș, în anul 1940 a fost ridicată în fața lăcașului de cult o troiță în memoria sătenilor căzuți pe câmpul de luptă în Primul Război Mondial.

În perioada de după 2004 s-a creat un cartier de locuințe, iar în 2008 s-au încheiat lucrările de racordare a localității la rețeaua de apă potabilă. Cert este că localitatea se află sub semnul extinderii teritoriale. Dacă evoluția în acest sens se va face și înspre vest, în viitor satul va fi legat *la propriu* de Felnac. Studiind satul din perspectiva evoluției demografice, se constată o creștere semnificativă a populației între 1956 și 1966, în condițiile în care ne raportăm la numărul total al locuitorilor. Astfel, la 1956 au fost consemnați 156 locuitori, iar la 1966 erau 186, 184 fiind români, 1 german și 1 maghiar.

Cifrele recenziabile din 1992 reflectă o nouă creștere semnificativă a populației satului, care era la acea dată de 244 de locuitori. Practic, numărul sătenilor crește cu 58 în 26 de ani. Dintre acești 244 de localnici, 238 s-au declarat români, 5 țigani și 1 german, 240 fiind ortodocși, 3 bapțiști, 1 penticostal. Un deceniu mai târziu, la următorul recensământ, nu se constată mutații spectaculoase la nivelul structurii etnicoo-religioase ale populației. În 2002 în sat au fost recenzate 239 de persoane, dintre care 236 români și 3 maghiari, 236 fiind ortodocși, 2 romano-catolici și 1 greco-catolic. Practic, numărul locuitorilor a scăzut cu cinci persoane (diminuare ne semnificativă), dar dispar neoprotestanții și se consemnează prezența a 3 catolici.

Evoluție demografică

1717 – 42 de case; 1786 – 278 de familii; 1828 – 440 de locuitori; 1851 – 2.600; 1869 – 2.816; 1880 – 3.304.

La Felnac statisticile consemnează la rubrica *emigranți* 16 persoane în 1900 și 113 în 1910. Fenomenul migrației afectează și localitățile vecine.

Astfel, la Sânpetru statisticile menționează 10 emigranți în 1900 și 320 în 1910, la Secusigiu 2 în 1900 și 145 în 1910, iar la Munar 2 în 1900 și 25 în 1910.

Revenind la Felnac, se pare că fenomenul migrației de la sfârșit de secol al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea se regăsește și în evoluția demografică a localității. Astfel, dacă în Felnac erau 3.009 locuitori la 1890 și 2.969 în 1900, în 1910 sunt consemnați 3.095 de locuitori (după alte statistici 3.093). Rezultă o creștere de 126 (sau 124!) de indivizi în 10 ani, creștere rezultată cu siguranță, pe lângă sporul natural ridicat, și din reîntoarcerea la vatră a celor plecați. Cu certitudine, din 1869 până în 1910 numărul felnăcanilor crește cu 277, Felnacul atingând apogeul numeric în acea perioadă.

Din punct de vedere al situației etnice a Felnacului anului 1880, conform statisticilor, în sat trăiau 1.837 de români, 866 de sârbi, 88 de slovaci, 72 de germani, 20 de maghiari și 121 de persoane cu apartenență etnică nedeclarată. Statistica în cauză nu acoperă întreaga structură etnică din Felnac. Un calcul simplu demonstrează că există o diferență clară între numărul oficial de săteni din acel an din localitate, 3.004, și numărul menționat de statistici, 2.805, rezultând o diferență de 199 de cetățeni. Lipsesc însă rubricile dedicate *romilor* și *evreilor*, la rubrica *alții* nefiind trecută nici o persoană. Spre deosebire de statistica din 1880, în cadrul celei din 1910 cifrele corespund. Astfel, la un total de 3.095 de săteni, 1974 erau români, 870 sârbi, 95 slovaci, 74 maghiari, 57 germani, 25 de persoane fiind trecute la rubrica *alții*. Cifrele demonstrează că numărul românilor a crescut în sat cu 137, al sârbilor cu doar 4, al slovacilor cu 7, al maghiarilor cu 54, iar al germanilor a scăzut cu 1.

Biserica

Biserica Ortodoxă

Prima atestare documentară cunoscută datează din anul 1177, într-o diplomă dată de regele Bela al III-lea, în care Mănăstirea Hodoș-Bodrog este menționată ca având proprietăți, recunoscute ca atare de regalitatea maghiară, fiind nominalizați și vecinii pe care-i avea atunci, dar vechimea

ei este cu mult mai mare, deoarece în Mănăstirea Hodoșului au locuit pe vremea ducelui Ahtum, la începutul secolului al XI-lea, călugări greci de rit răsăritean.

Acordarea privilegiilor ilirice sârbilor de către Leopold I în 1690, ceea ce a determinat încorporarea românilor în mitropolia sârbă, a avut drept consecință pe plan local folosirea în comun a parohiei ortodoxe din Felnac. Felnacul, care la 1717 avea 42 de case, avea propriul lăcaș de cult. Lăcașul de cult, care purta hramul Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil, era la 1758 o construcție din cărămidă, cu 2 uși, 4 ferestre și cupolă de scândură, acoperită cu șindrilă.

Se pare că pe locul fostei biserici este construit actualmente un monument, în apropiere de minicartierul *Vale* sau *Valea lu' țigani*. Într-o descriere detaliată reținem că biserica avea piatră albită, două uși, acoperită cu șindrilă, turn de lemn cu clopot, cu pridvor și cimitir, podită cu piatră. Lângă altar, masa era din piatră arsă. Sus era răstignirea și erau patru icoane pentru pristol. În naos erau șase icoane diferite. La biserică slujeau doi preoți, cum rezultă din cărțile ce s-au păstrat, ceea ce arată că a fost comună pentru români și sârbi. Din descriere rezultă că biserica se încadra în tiparul de construcție bănățean al bisericilor din epocă. Pe fondul creșterii numărului de locuitori și, probabil, al dezvoltării economice, între 1804-1806 a fost înălțată o nouă biserică, din piatră, mult mai trainică și mai spațioasă, ce a păstrat hramul vechii biserici.

Biserica a fost folosită în comun de români și sârbi până la sfârșitul secolului al XIX-lea, când, pe fondul accentuării sentimentului apartenenței etnice, s-a divizat pe criterii naționale. Astfel, în 1897, în urma unui proces juridic, autoritățile maghiare au decis ca biserica să rămână românilor, iar aceștia, mai numeroși și, implicit, mai potenți financiar, să-i despăgubească pe sârbi cu 30.000 de coroane. Compensațiile plătite de români, eșalonate în rate timp trei ani, au fost, se pare, suficient de consistente cât să permită sârbilor finalizarea înălțării unui locaș de cult în anul 1900.

Ulterior, în perioada în care ortodocșii au fost deserviți de aceeași biserică, sunt amintiți de documente o serie de preoți și diaconi. Astfel, la 1758 activau în biserica din Felnac preoții Petru Popovici, hirotonit la 9 martie 1749, și Blagoie Dimitrievici, hirotonit la 6 decembrie 1748. Un alt document, din 1776, face referire la doi preoți care activau în parohia Felnac: Petru Popovici, hirotonit la 15 februarie 1746, care împărțea parohia cu

Petru Gruin, hirotonit la 20 aprilie 1762. Din anul 1787 în Cronica Parohiei Ortodoxe Române din Felnac sunt menționați o serie de preoți și diaconi care au activat în sat în diferite intervale de timp.

În 1930, din 2.895 de locuitori, 2.802 erau ortodocși; în 1992 erau 2.258 din 2.496, iar în 2002 s-au declarat ortodocși 2.344 de locuitori din 2.620. Numărul total de credincioși ortodocși include și țigani.

După schisma locală din 1897, biserica din piatră, ridicată între anii 1804 și 1806, a rămas până în prezent românilor felnăcani.

Biserica Ortodoxă sârbă

Construirea actualei biserici sârbe a început în 1896, pentru a fi dată în folosință în anul 1901. Hramul lăcașului de cult este *Sfânta Maria*. Deși clădirea în sine este una impresionantă, ciudat este că interiorul nu a fost niciodată pictat iconoclastic, fiind zugrăvită în 1922. Biserica este din piatră adusă în exclusivitate de la Chichinda (sau Kikinda, actualmente localitate în Serbia), prin efortul și bunăvoința sârbilor localnici care au pus la dispoziția constructorilor cai, căruțe și propriile persoane: „*Bătrânii noștri așa sau socotit și împărțit, ca fiecare să facă ceva pentru biserică*”.

În privința lăcașului de cult, proiectat de Momcilo Tapavița, acesta are trei turnuri, cel din mijloc atingând înălțimea maximă de 20,8 metri.

Biserica are istoria sa în ceea ce privește iconostasul, deoarece a avut două. Ambele au fost lucrate la Novi Sad. Primul iconostas a fost sculptat de localnicul Iepta Mitrici, al cărui frate, Arsenie Mitrici, a pictat icoanele Sfinților Sava și Ioan, actualmente aflate în patrimoniul bisericii ortodoxe sârbe din Felnac. Tot Arsenie Mitrici a pictat și cele 10 icoane prăznicare pe care le avea iconostasul. Cel de-al doilea iconostas a fost lucrat în 1931 de meșterul Iukovici, care a confecționat și stranele. Icoanele reliefate pe iconostas sunt dedicate Mântuitorului, Născătoarei, praznicelor importante, Sfinților Apostoli. În iunie 1935 turnul central a fost doborât de un vânt puternic. Potența financiară a comunității și contextul nu le-au permis sârbilor refacerea turnului decât după 43 de ani. Activitatea religioasă a avut însă continuitate. Refacerea turnului s-a realizat abia în anul 1978. Biserica a beneficiat de reparațiile de rigoare în 1984 și 1986, pentru ca acoperișul să fie renovat complet în 1994.

Biserica Penticostală

La Felnac, pionierii penticostalismului și-au afirmat credința în anii 1920, prima biserică datând din 1927. Presbiterul și mentorul credincioșilor noului cult local a fost un etnic rom pe nume *Ioan Cicoș*, zis *Grosu*. În casa acestuia se țineau adunările în perioada interbelică. Conform surselor orale, la finele anilor 1930 numărul lor era de câteva zeci de persoane, deși la recensământul din 1930 nu a fost recensat nici un penticostal, absență din recenzii datorată faptului că penticostalii epocii nu existau pentru statul român.

Au fost înregistrați oficial 153 de penticostali în 1992 și 183 în 2002, ei devenind cea mai importantă minoritate religioasă locală. Actualmente se construiește o nouă biserică penticostală în partea centrală a Felnacului, iar o altă biserică penticostală a fost ridicată în *Vale*.

Credincioșii creștini bapțiști din Comuna Felnac sunt în număr de câteva zeci.

Învățământul

La 6 februarie 1773 a fost numit director regional al școlilor ortodoxe din Banat Teodor Iancovici. În 1774 acesta a alcătuit o conscripție a școlilor din subordine, arătând măsurile ce s-au luat pentru o mai bună funcționare a învățământului rural. Din conscripția lui Iancovici aflăm că printre cei 37 de învățători angajați, unu era în Felnac: *Petru Marcovici*, angajat ca învățător la 1 februarie 1774, cu un salariu de 25 de florini și bunuri în natură. La acea dată școala nu avea un local propriu, așa că funcționa în casa dascălului, de unde putem deduce că acesta *era* sau *devenise* fiu al satului.

În anul școlar 1811-1812, la Felnac cursurile de învățământ au fost frecventate de 80 de copii. În anul școlar 1815-1816 au învățat 100 de elevi. Între 1819-1821 învățător a fost Matei Mitrăci, un cadru didactic a cărui competență a fost remarcată și apreciată pozitiv de directorul școlar regional de la Timișoara, Luca Kengelat. În anul școlar 1823-1824 au frecventat școala 60 de copii din cei 93 recenzați. Între 1832-1833 în școală au învățat 73 de elevi, iar în 1833-1834 numărul acestora crește la 99. Este

consemnat că în 25 noiembrie 1835 învățătorul local nu a trimis raport de activitate care să includă numărul de elevi, frecvența acestora la școală și limba de predare în școală.

În perioada 1842-1843 era învățător în sat Atanasie Farcaș, cu 82 de elevi. Doi ani mai târziu au fost școlarizați 54 de copii, însă se constată un fenomen negativ, deoarece 133 de copii nu au urmat cursurile școlii, abandonul școlar fiind extrem de ridicat. La 1880, conform statisticilor efectuate de autoritățile austro-ungare ale vremii, în localitate știau să scrie și să citească doar 13,4% dintre săteni, adică 404 din 3.004.

La început de secol al XX-lea, respectiv în 1910, procentul și numărul știutorilor de carte din Felnac crește semnificativ, astfel că 38,3% din totalul populației satului știa să scrie și să citească, respectiv 1.184 din 3.093.

Învățământul preșcolar și primar a fost organizat definitiv prin legea din 24 iulie 1924, potrivit căreia înființarea, sprijinirea și supravegherea învățământului primar reveneau statului, prin ministerul de resort, care alcătua programele și regulamentele școlare. Copiii între 5 și 7 ani trebuia să fie cuprinși în „grădini de copii”, iar copiii între 7 și 17 ani să frecventeze școala primară obligatorie de 4 ani (dar se puteau urma gratuit cursurile a șapte clase). În grădinița actuală își desfășurau activitatea elevii din clasele primare românești și sârbești, iar în actuala Școală Generală cu clasele I-IV elevii de gimnaziu.

Dezvoltarea satului și creșterea populației școlare a impus construirea unei unități școlare moderne. Practic, la finele anilor 1960 autoritățile din Felnac au elaborat un proiect pentru construirea unei școli – actuala școală generală cu clasele I-VIII. Locul ales a fost terenul pe care era amplasată în acea perioadă grădinița. Astfel, din perioada 1969-1970 datează o serie de memorii justificative emise de Sfatul Popular cu privire la demolarea vechii clădiri în care funcționa la acea vreme grădinița, pentru a se construi o școală modernă. Noua clădire a deservit decenii la rând generații numeroase de fii ai satului. La sfârșitul anilor 1990 școala (mai precis *școlile*), se aflau într-o oarecare stare de degradare, fiind evidentă necesitatea unor lucrări de reabilitare consistente. Ca urmare, în perioada 2006-2009 școala mare a beneficiat de reparații capitale. Tot în această perioadă au beneficiat de lucrări ample de modernizare și grădinița sau școala generală cu clasele I-IV.

Personalități

Mihai Avramescu (1914-1981), a fost ziarist și publicist; a realizat în anii '70 ai secolului al XX-lea primul film documentar-artistic despre românii din Voivodina (fosta Iugoslavia, Serbia de azi).

Adrian Despot (n. 21.03.1976, Felnac), este absolvent al secției de pedagogie a Universității Naționale de Muzică din București și absolvent al School of Audio Engineering din Köln; este compozitor, producător muzical, solist vocal și chitarist al formației de muzică rock Vița de Vie; este membru într-una dintre comisiile de specialitate ale Centrului Român pentru Administrarea Drepturilor Artiștilor Interpreți (CREDIDAM).

Economie

Din perspectivă ocupațională, modul de viață al felnăcanului secolelor XVII-XIX și chiar început de secol XX nu s-a schimbat prea mult. Viața țăranului felnăcan era subordonată până în cele mai mici amănunte activităților economice pe care le presta, adică agricultura și creșterea animalelor. Proprietatea asupra terenurilor agricole determina și statutul social al localnicului.

Un alt element important în economia locală îl constituia creșterea animalelor. Cel puțin până la finele secolului al XIX-lea, felnăcanii au fost mari crescători de ovine. Turmele de oi le confereau prosperitate și forță economică. Caii și vacile acopereau necesarul propriu, dar oaia a fost elementul-cheie în propășirea economică a țăranului felnăcan. Cu blana, lâna, carnea și produsele din lapte ale cestora se făcea comerț.

Conform statisticilor oficiale, în Felnacul anului 1910 populația pasivă era de 1.928 de indivizi, iar populația activă era de 1.167. Dintre acești 1.167 de săteni activi, 1.051 munceau în agricultură, 1 era trecut la rubrica *alte ocupații agricole*, 55 activau în industrie, 9 în comerț/credit, 6 în transport, 11 în serviciile publice, 2 în armată, 14 erau servitori și 18 aveau alte ocupații, în condițiile în care la rubricile *mineri* sau *zilieri* nu au fost trecute nici o persoană.

În 1910 funcționau în Felnac 46 de ateliere și unități industriale, dintre acestea 32 fiind fără nici un angajat, în speță afaceri individuale, eventual

de familie, 13 unități de producție având un angajat sau doi, iar un atelier/unitate de producție între 3 și 5 angajați. Conform statisticilor, în sat își desfășurau activitatea 13 covaci (fierari), 4 mașiniști, 7 croitori, 3 pantofari, 1 morar, 7 măcelari, 1 dulgher și 6 cofetari, nefiind trecute nici o persoană la rubricile *tâmplar*, *tăbăcar* și *zidar*.

Înainte de reforma agrară din 1945, localitatea Felnac cuprindea 280 de familii de țărani săraci care dispuneau de maximum 4 hectare de pământ (un total de 287 ha), 477 de familii de țărani mijlocași cu posesiuni între 4 și 10 ha (cu un total de 2.563 ha), și 89 de familii de chiaburi cu peste 10 ha fiecare dintre ele (cu un total de 1.820 ha). La reforma agrară din 1945, doar familiile sărace au primit în posesie mici loturi de teren, fără ca vreun proprietar dintre cei mijlocași sau chiaburi să fie expropriat.

În anul 1952 a fost înființată Gospodăria Agricolă Colectivă (GAC) Felnac, transformată ulterior în CAP și desființată după 1989.

Folclor, tradiții, obiceiuri

Se pare că îndelunga conviețuire interetnică în Felnac a șters deosebiriile inițiale la îmbrăcăminte dintre diferitele naționalități, la sfârșitul secolului al XIX-lea și prima jumătate a secolului al XX-lea existând puține deosebiri vestimentare între români și sârbi. Există totuși unele diferențe, pe care le vom evidenția.

În ceea ce privește încălțăminte, felnăcanii purtau opinci din piele de bou, pe talpa cărora iarna puneau paie sau fân. Diferența dintre sârbi și români o făcea faptul că în vârful încălțărilor primilor exista *gurguiul* proeminent, ridicat în sus, de circa 5-6 cm.

Hainele sătenilor erau confecționate manual, din pânză țesută în casă, la *război*. Vestimentația era din in, cânepă sau lână, în funcție de anotimp. Vara bărbații purtau *izmene*, cămașă, pălărie de paie și opinci.

Copiii, indiferent de sex, îmbrăcau doar o cămașă lungă până peste genunchi, variabilă ca grosime în funcție de anotimp, iar vara umblau desculți.

Româncele și sârboaicele purtau tipuri de haine întrucâtva diferite unele de altele.

Jocul, ca fenomen artistic, reprezintă forma cea mai vie a creației populare, traversând istoria și păstrându-se într-o formă pură, alături de

colinde, doine, balade, ghicitori etc., și la Felnac. Hora era importantă în virtutea faptului că tinerii se puteau cunoaște mai bine într-o comunitate tradiționalistă conservatoare prin definiție, care nu le permitea o socializare băiat-fată mai strânsă. Fiind în context în primul rând o anticameră a căsătoriei și abia apoi un mijloc de distracție, evenimentul era supravegheat de întreaga comunitate.

La joc, fetele și feciorii se găteau în straie de sărbătoare, ceea ce denotă importanța evenimentului. Tinerele purtau la gât salbe din galbeni mari sau mici, în număr variabil, în funcție de forța economică a familiei din care provenea.

Până la sfârșitul secolului al XIX-lea sătenii participau la o horă comună a satului, supervizată de preot. Mai târziu, jocul românesc se va desfășura cu precădere la Căminul Cultural. Până după Al Doilea Război Mondial sârbii și-au ținut sărbătorile și petrecerile la casa unui sătean.

Botezul

Era interzis să se răstească cineva la gravidă sau să o sperie, pentru a nu afecta integritatea fătului. Din același motiv gravida *nu trebuia să se mire* pe animale sau oameni cu handicap. La pruncul nou născut se mergea cu daruri, obligație care îi revenea oricărui apropiat al familiei. În sat era o moașă care asista nașterile și care, după nașterea unui copil, venea timp de 15-20 de zile, în fiecare seară, la scăldatul acestuia, pentru protejarea pruncului de forțele oculte, blesteme etc. Pentru alungarea spiritelor rele și pentru noroc sau sănătate, micuțului îi descântau bătrânele satului. Copilul nu era niciodată lăsat singur în cameră până la botez.

Deochiul era considerat marele inamic al sugarului, și de aceea familia era foarte atentă cu cei care intrau în camera copilului. Pentru a nu fi deochiat, micuțului i se lega o pânză roșie la mână sau picior. Dacă copilul era deocheat, i se făceau descântece după o practică tradițională în care erau utilizați cărbuni aprinși. La vremea botezului, după șase săptămâni, nou-născutul era dus la biserică de moașă, care îl dădea nașei. Botezul se făcea duminica, după o rânduială și cu un ceremonial care se practică și azi. Petrecerile de după ritualul încreștinării se rezumau la o masă pe care părinții o făceau în familie, alături de nași.

Nunta

La Felnac se încheiau în general alianțe matrimoniale între tineri din familii cu statut social asemănător, lesne de înțeles în condițiile în care părinții erau cei care alegeau soțul sau soția propriei odrasle, indiferent de sentimentele tinerilor. *Peșitul* sau *tocmeala* era un act premeditat, în care se respectau anumite etape de parcurs. Ca urmare, la casa viitoarei mirese, grupul de peșitori cuprindea viitorul mire, părinții acestuia, un prieten al mirelui și o prietenă a miresei. Cei patru tineri rămâneau împreună cât timp părinții negociau zestrea. După ce s-a făcut înțelegerea urma chemarea nuntașilor. Chemătorii erau doar feciori călare, conduși de un *givâr*, personaj cu atribuții speciale, frate sau văr primar cu mirele, care mergea în fruntea grupului.

Nunta se făcea duminica. Nuntașii formau de dimineată două grupuri. Alaiul mirelui mergea după nași însoțit de muzică. La casa nașilor se servea băutură și se încingea un joc, iar apoi mergeau la mire, și de acolo la casa miresei, de unde se pleca la biserică pentru cununia religioasă. După slujba cununiei urma masa tradițională și petrecerea. Meniul cuprindea supă din carne de vită, fără porc sau pui, și carne de vită cu sos de roșii.

Printre obiceiurile tradiționale practicate la petrecerea de nuntă amintim încercarea de substituire a miresei cu o imitație hilară, jocul miresei – în care nașul ținea o farfurie în care cel ce juca mireasa punea bani în contul dansului, precum și tradiția de a se fura opinca miresei (mai apoi pantoful), pe care îl plătea *givărul* (el fiind răspunzător de mireasă până la încheierea petrecerii), furatul miresei (care se înapoia mirelui contra unei sume de bani). Ca urmare, *givărul* nu se dezlipea de mireasă până la sfârșitul nunții, furatul miresei presupunând multă fantezie și ingeniozitate. Nunta se sfârșea dimineța, când mirii și cei rămași duceau nașii acasă – un semn de respect față de *părinții spirituali*, foarte importanți în comunitatea tradițională rurală. Alaiul oprea la fiecare colț de stradă, iar tinerii și nașii trebuiau să joace. Se mai încingea un joc și la nași la poartă, apoi mirii erau duși acasă tot cu alai și cu muzică, dar fără oprire.

Înmormântarea

Ceremonia funerară se încadrează la Felnac în tiparul bănățean și în cel românesc, astfel că derularea înmormântării, în toată complexitatea ei,

depindea de ora decesului. Practic, era necesară combinarea unei nopți de priveghi cu trasul clopotelor de trei ori pe zi între răsăritul și apusul soarelui, de obicei la orele opt, douăsprezece și trei sau patru după amiază, dar dacă murea la amiază era îngropat a doua zi. Nu era îngropat a doua zi dacă murea seara sau noaptea, pentru că trebuia să tragă clopotele după mort. Ritualurile aveau menirea de a elimina posibilitatea reîntoarcerii defunctului printre cei vii sub formă de strigoi. Astfel, în seara anterioară îngropării, mortul era *înfierat* cu un ac ce se înfigea și lăsa în lobul urechii, procedeu efectuat doar de femei. De asemenea, ca să nu se mai întoarcă, defunctului i se puneă nisip în buzunare. În buzunarul de la piept defunctul avea neapărat bani, iar rudele aruncau bani și în groapă, gest simbol al valorii individuale, respectiv al aprecierii din partea celor din jur. Un alt obicei interesant era *petrecutul pe sub mână*: se puneă într-o batistă grâu sau cucuruz și se rotea pe sub mâna mortului, ca să nu ducă cu el în groapă norocul animalelor. În coșciug se puneau diferite obiecte personale, cum ar fi briceagul, obiectele de bărbierit sau pipa în cazul bărbaților, respectiv obiecte casnice tipice activităților feminine în cazul femeilor. Semnificația obiceiului constă în frica celor rămași de o posibilă întoarcere a mortului după obiectele dragi. Dacă era șchiop, i se puneă cu el bâta. Fetele necăsătorite erau înhumate în haine albe, simbol al purității, iar femeile nu se înmormântau fără cercei, semn al feminității răposatelor. Pe ochii răposatului erau așezate două monede ca să stea închiși, iar oglinzile din casă se acopereau cu prosoape. Mortul era spălat de oameni de aceeași vârstă cu el, prieteni și vecini de același sex. Când murea, i se puneă în mână o lumânare mică sub palmele încrucișate la piept.

Un rol important în desfășurarea procesului funerar îl aveau bocitoarele, apropiate ale decedatului, care boceau ritmat, în versuri.

Coșciugul era din lemn, vopsit negru și inscripționat cu *lunar*. În interior era pânză țesută manual, iar dedesubt rumeguș. Anterior punerii cadavrului în sicriu, coșciugul era tămâiat. La picioarele defunctului, în sicriu, erau puse ștergare, mărâmi și batiste pentru cei care duceau litiile, sfeșnicele, ripitele și targa. Carul mortuar a fost preluat ca parte componentă a ritului de înmormântare în anii 1970, după modelul altor sate învecinate. După ceremonia funerară se organiza pomana mortului i o masă ritualică înainte de care fiecare se spăla pe mâini obligatoriu, pentru purificare.

Sport

La Felnac sportul se confundă cu fotbalul. Echipă de fotbal exista în localitate în perioada interbelică. Conform surselor orale intervievate, s-ar părea că pionieratul fotbalistic la Felnac este legat de doi frați, Dimitrie și Nicolae Olteanu, care au organizat în sat o echipă în anii 1920. Echipa a activat încontinuu în campionatul județean.

Turism și agroturism

Potențialul turistic al localității constă în baza de agrement cu pescărie – investiție privată.

Muzeul satului

În ultimii ani s-a încercat, și în mare măsură s-a reușit, reînvierea vechilor activități culturale locale abandonate total după revoluție și chiar mai devreme, în acest sens remarcându-se Marinela Mihailovici, directoarea Căminului Cultural. Pe 27 aprilie 2008 a fost înființat muzeul satului, în condițiile în care exista o tradiție în acest sens: în perioada interbelică preotul Sebeșan a fondat o Casă Națională în Felnac.

Tot în direcția prezervării culturii populare, la inițiativa primăriei s-a înființat o formație de dansuri populare specifice zonei, compusă din 12 perechi de dansatori. Instructorul formației este Ștefan Muntenaș, referent cultural la Casa de Cultură a Sindicatelor din Municipiul Arad.

Bibliografie

Ghinea, Dan, *Enciclopedia geografică a României*, Editura Enciclopedică, București, 2000.

Recensământul general al populației României, 1939, vol. II, p. 757.

Popeangă, Vasile, *Un secol de activitate școlară românească în părțile Aradului 1721-1821*, Arad, 1974.

Munteanu, Ioan, *Banatul istoric 1867-1918. Școala. Educația*, vol. III, Timișoara, Editura Excelsior Art, Timișoara, 2006.

Sala, Gabriel, *Colectivizarea în localitatea Felnac*, în *Ziridava*, nr. XXIII, Arad, 2002.

Sala, Gabriel, *Felnacul și felnăcanii în istoria românilor*, Târgu-Mureș, 2014.

Comuna Frumușeni

drd. Paul Krizner

Stema Comunei Frumușeni

Descriere

Stema Comunei Frumușeni se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, tăiat. În partea superioară, pe argint, se află un mozaic medieval cu fond negru, compus din patru elemente vegetale roșii, suprapuse de o floare de aur cu petale în formă de cruce. În partea inferioară, pe albastru, este reprezentată o fascie undată de argint. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Mozaicul reprezintă una dintre descoperirile arheologice din interiorul bisericii Mănăstirii Bizere, aflată în apropierea localității.

Fascia undată simbolizează râul Mureș, care străbate localitatea.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Frumușeni: *Szépfału* (maghiară), *Schöndorf* (germană).

Aluniș: *Cheralja*, *Traunau*, *Cherfalwa*, *Bizlige*.

Repere geografice

46°04'36" N, 21°27'54" E; altitudine: 110 m; suprafață: 36,15 km² (3.615 ha).

Vecinătăți: Comuna Vladimirescu la nord, Comuna Zăbrani la est, Județul Timiș (Comuna Mașloc) la sud, Comuna Șagu la sud-vest, Comuna Fântânele la vest.

Scurtă prezentare

Comuna *Frumușeni* este înființată prin Legea nr. 84/2004 (satele *Frumușeni* și *Aluniș* ies de sub administrarea Comunei Fântânele și constituie o nouă unitate administrativ-teritorială cu rang de comună), și se află situată în nord-estul Câmpiei Vingăi. Din punct de vedere al poziției

geografice, satele Frumușeni și Aluniș sunt așezate la sud de râul Mureș, pe malul stâng al râului (în *Banat*). Comuna se află într-o câmpie piemontană înaltă, teritoriul său fiind o continuare evidentă a Dealurilor Lipovei.

Comuna nu are conexiune la calea ferată, cele mai apropiate stații de tren fiind gara Aradul Nou – la 12 km, și gara Arad – la 17 km.

Cele două sate ale comunei sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 682 limită Jud. Timiș – Birchiș – Virișmort – Ostrov – Bacău de Mijloc – Țela – Bata – Zăbălț – Dorgoș – Ususău – Lipova – Neudorf – Zăbrani – Aluniș – Frumușeni – Fântânele – Arad – Zădăreni – Bodrogu Nou – Călugăreni – Felnac – Sânpetru German – Munar – Secusigiu – Satu Mare – limită Jud. Timiș. Nu există alte căi de comunicație terestre cu alte localități.

Distanțe față de orașe: Arad – 16 km, Lipova – 22 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 64 km, Szeged (Ungaria) – 114 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Frumușeni* la 1080-1090, *Aluniș* la 1349.

Pe teritoriul comunei au fost descoperite obiecte datate în paleolitic. Sondaje arheologice au identificat o așezare fortificată din prima epocă a fierului. Tot în Frumușeni a fost descoperită o monedă romană emisă de împăratul Commodus (sec. II d.H.). Arheologii au descoperit la Frumușeni urmele unei așezări datând din vremea voievodatului lui Ahtum (sec. X-XI).

În anul 1402 localitatea Frumușeni devine *târg* (*oppidum*).

Din punct de vedere istoric, localitatea *Frumușeni* apare sub acest nume doar din anul 1766, când a fost reîntemeiată cu ajutorul a 210 familii de origine germană și de religie romano-catolică.

Satul *Aluniș* a fost stăpânit în 1462-1463 de familiile nobiliare Szeri Pósa și Maczedoniay. În anul 1471 Aluniș era parte a domeniului Ongor, iar după 1500 dispare. A fost reîntemeiat în veacul al XVIII-lea, în anii 1771-1786, prin colonizare de populație germană.

Satul *Aluniș* este sat aparținător Comunei Frumușeni, cunoscut sub denumirea *Traunau* după vechile consemnări. Satul este situat pe malul stâng

al râului Mureș, la o distanță de 20 km de Arad. Satul a luat ființă în anul 1785, când peste 100 de familii de nemți au fost chemați să lucreze aceste pământuri și mai apoi au fost împroprietăriți.

Despre un trecut românesc în acest sat nu putem vorbi decât după cel de-Al Doilea Război Mondial, deși în anii 1980 s-au descoperit ruinele unei foste mănăstiri bizantine de la care se păstrează hramul bisericilor ortodoxe și catolice: *Nașterea Maicii Domnului*. În anul 1946 au fost colonizate mai multe familii de români din părțile Hălmagiului, iar în anul 1947 s-a înființat parohia ortodoxă sub conducerea preotului *Traian Rusu*, venit de la parohia ortodoxă Zăbrani.

Monumente istorice

Situl arheologic din Frumușeni, respectiv *Mănăstirea Bizere*, se află la 1,5 km nord-est de comună și la 12 km est de Arad, pe malul stâng al Mureșului, în luncă, în locul numit *Fântâna turcului*. În anul 1183 a fost atestată documentar pentru prima dată abația care avea hramul *Sfânta Fecioară Maria*, pentru ca la sfârșitul secolului al XII-lea mănăstirea să funcționeze ca lăcaș benedictin, ajungând sub patronaj regal.

În Evul Mediu, pe locul comunei de astăzi se aflau satul *Ker*, mănăstirea catolică *Bizere* și cetatea *Seud*, care au dispărut în timpul ocupației otomane.

Comuna Frumușeni, cu ambele localități componente situate pe drumul județean DJ 682, prezintă mai multe obiective importante. În partea de nord-est se găsește *Fântâna turcului*, în formă circulară, căptușită cu piatră. Lângă fântână se văd urmele unei construcții străvechi, din cărămidă, lungă de cca. 4 m și înaltă de 2 m, legate de fântână cu un mortar dur. Într-un sector de cca 8.000 m² se găsesc urme de piatră șlefuită, aduse din altă parte (granit, gresie, porfir etc.), și urmele unui terasament. Unii istorici consideră că aceste vestigii au aparținut *Cetății Sodi*, atestată documentar în secolele XV-XVI. În apropiere de *Dealul Căprii*, unde s-au găsit urme dacice și feudale (sec. XII-XIII), este vechea albie a Mureșului, existentă până în secolul al XIX-lea. În perioada Evului Mediu erau în aceste părți un important vad și o vamă. La acest vad al Mureșului, în apropierea cetății, s-a desfășurat în iunie 1527 (după bătălia de la Mohacs), bătălia hotărâtoare între oștile rebele de români, maghiari și sârbi, conduse de mercenarul

Iovan Nenada, și armatele nobiliare maghiare. Trei zile, cele două oști au stat față în față, nobilimea așteptând noi întăriri. Rebelii au atacat armata nobiliară având sorti de izbândă, dar sosirea unor noi trupe nemeșești de la Caransebeș, Lugoj și Hunedoara, superioare din punct de vedere numeric, a decis în favoarea nobililor această bătălie.

Nu este însă exclus ca cetatea să se fi găsit de fapt pe *Dealul Schanzberg*, situat la nord-vest de sat, având o diferență de nivel de 5 m față de câmpia înconjurătoare. Aici se pot distinge foarte bine șanțurile care străjuiau odinioară o construcție pătrată din pământ, bârne și piatră, cu laturile de cca 60 m. La colțuri se poate crede că existau bastioane. Săpăturile recente efectuate în acest loc au scos la iveală obiecte de ceramică și vârfuri de sulită aparținând secolelor anterioare stăpânirii otomane, care se păstrează actualmente în muzeul școlar.

În sat se găsește școala veche, a cărei existență se poate atesta documentar încă din 1779. Actuala clădire, ridicată în 1866, păstrează și clopotnița care se afla în acel loc. Căminul Cultural, odinioară han și stație de poștalion, găzduiește azi un mic muzeu cu numeroase piese adunate de membrii cercului de istorie al școlii, materiale arheologice descoperite la *Dealul Căpriei*, *Schanzberg* și *Fântâna turcului* etc., provenite dintr-o perioadă începând cu secolul al VI-lea î.e.n.: ceramică, obiecte casnice, mobilier, monede etc. Centrul satului, azi prevăzut cu un frumos parc, a găzduit la 26 martie 1909 o impozantă adunare a socialiștilor locali și a maselor din satele învecinate.

Atelierele de împletit nuiete din Frumușeni realizau frumoase obiecte răspândite în toate colțurile României și în zeci de state ale lumii. Folosindu-se de experiența seculară și de posibilitățile oferite de materia primă special plantată și aclimatizată aici (răchita roșie hibridă), sute de muncitori se ocupau cu artizanatul, împletind cele mai variate coșuri și alte articole, în sute de modele.

Evoluție demografică

Frumușeni: 1828 – 327 de familii; 1851 – 1.340 de locuitori; 1869 – 2.210; 1880 – 2.103; 1890 – 2.479; 1900 – 2.536; 1910 – 2.285.

Aluniș: 1828 – 181 de familii; 1851 – 1.058 de locuitori; 1869 – 1.159; 1880 – 1.113; 1890 – 1.244; 1900 – 1.280; 1910 – 1.255; 1922 – 1.255.

Populația Comunei Frumușeni: 2002 – 2.506 locuitori; 2011 – 2.543.

Majoritatea locuitorilor sunt români (92,02%). Principalele minorități sunt cea maghiară – 2,63%, și cea germană – 1,18%. Pentru 3,19% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional, 88,2% dintre locuitori sunt ortodocși, 3,89% sunt romano-catolici și 1,81% sunt penticostali. Pentru 3,19% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Mănăstirea Bizere

Este atestată documentar pentru prima dată în anul 1183, inițial fiind un lăcaș de cult ortodox, ulterior devenind mănăstire catolică, având hramul *Sfintei Fecioare Maria*, pentru ca la finele veacului al XII-lea să funcționeze ca lăcaș benedictin aflat sub patronaj regal. Când apare în documentele scrise, Mănăstirea Bizere era deja în funcțiune de câteva decenii și se bucura de privilegii regale importante, legate de transportul și vama sării pe Mureș. În ceea ce privește localizarea, așezământul monahal de la Bizere se afla pe valea Mureșului, pe o insulă numită *Insula Mănăstirii*. În secolul al XIII-lea mănăstirea, cu 32 de călugări, avea un venit anual de 4.000 de bolovani de sare. Documentele din anii 1211 și 1230 care se referă la Mănăstirea Bizere se leagă de aceeași problemă a transportului sării pe apă, controlat parțial de mănăstire. Corăbiile aveau dreptul să facă trei transporturi nevămuite. În 1235 episcopul catolic al Cenadului a atacat Mănăstirea Bizere cu o ceată înarmată, spărgându-i porțile, eveniment care a ajuns cunoscut la curia papală. Abatele mănăstirii a fost închis, la fel monahii supraviețuitori atacului. Episcopul de Cenad a instalat un nou abate la Bizere, dar intervenția papei a aplanat provizoriu conflictul, readucându-l la conducere pe vechiul abate. Marile atacuri tătare și cumane din secolul al XIII-lea, chiar dacă nu au afectat direct locașul monahal, au prejudiciat starea așezărilor, populația, activitatea agricolă și cererea de bunuri pe care mănăstirea putea să le pună în circulație comercială, calitatea și cantitatea donațiilor curente.

În prima jumătate a veacului al XIV-lea nu se observă semne de redresare a situației Mănăstirii Bizere. În anii 1321 și 1341 sunt pomeniți

abații *Iacob* și *Mihail*, aflați în litigiu pentru niște pământuri cu familia nobiliară vecină Posa de Zer. În anul 1337 Mănăstirea Bizere se confruntă cu o altă conjunctură dificilă: folosindu-se probabil și de situația în care mănăstirea nu mai avea călugări, uzurpatorul Ștefan, care nu deținea nici măcar calitatea de preot mirean, administra moșiile mănăstirii în beneficiul său direct. O cercetare ordonată atunci și înfăptuită de alți abați benedictini a reușit să readucă lucrurile în ordine, în 1342 fiind stabilit quantumul cheltuielilor care au fost făcute pentru măsurile recuperatorii. În a doua jumătate a veacului al XIV-lea și în secolul al XV-lea sunt menționații abații de la Bizere: Nicolae (1385-1388), Briciu (1400-1402), Ladislau (anterior anului 1423), Blasiu, fiul lui Emeric (după 1423, până în 1428 cel puțin), Paul (anterior anului 1448). În anul 1423 mănăstirea benedictină de la Bizere avea doar un călugăr și postul de abate era vacant. Ultimul abate al mănăstirii Bizere în veacul al XV-lea a fost Anton (1471). La începutul secolului al XVI-lea Mănăstirea Bizere traversează o criză profundă, absența abaiților fiind suplinită în anul 1507 de un guvernator, Mihail, canonic și arhidiacon de Arad, la 1522 fiind pomenit ultimul abate de Bizere care pare să mai fi rezidat în mănăstire. Problemele generale ale ordinului benedictin din care făcea parte, îndeosebi lipsa călugărilor și vacanța postului de abate, ca și uzurpările de bunuri, au afectat dramatic Mănăstirea Bizere, dar spre final s-au adăugat și probleme mai grave, cauzate de conflictele militare din zonă. Abația de la Bizere și-a încheiat activitatea, ca multe dintre mănăstirile ordinului benedictin, în contextul tulbure al evenimentelor de după anul 1526, cu pătrunderea turcilor și victoria acestora la Mohacs. În anul 1557 Mănăstirea Bizere nu mai era funcțională, atestările ulterioare, până în epoca modernă, fiind legate doar de simple titluri onorifice acordate unor persoane bisericești.

Biserica Ortodoxă

Lângă *Schanzberg*, o denumire locală, s-a menținut amintirea unui vechi sat românesc, care a căzut victimă la mijlocul secolului al XVIII-lea vitregiei stăpânirii habsburgice. Prin colonizarea satului cu populație germană în deceniul al șaptelea al secolului al XVIII-lea, locuitorii români au fost mutați în Toracul-Mic din Banatul Sârbesc. În anul 1774 satul era populat în întregime cu populație germană. Odată cu venirea populației

germane dispăre și parohia ortodoxă română. După Al Doilea Război Mondial, în Frumușeni au fost colonizate mai multe familii de români din Munții Apuseni. Cu această ocazie a fost reînființată și parohia ortodoxă română. La început slujbele religioase se țineau într-o capelă amenajată într-o casă. După 1989 enoriașii își edifică o biserică din cărămidă, cu hramul *Pogorârea Sfântului Duh*, sfințită în 1997 de Î.P.S. dr. Timotei Seviciu, episcopul Aradului (arhiepiscop din 2009).

La începutul formării comunității ortodoxe din *Aluniș* slujbele religioase s-au săvârșit într-o capelă amenajată în clădirea fostei școli confesionale. Începând cu 1 august 1947 este numit preot paroh *Pantelimon Calancea*, având un număr de 165 de familii de români ortodocși. Acesta păstorește comunitatea până în anul 1972, retrăgându-se la pensie, fiind înlocuit de preotul Traian Sirca, care a fost transferat de la parohia Susani-Sebiș. Preotul Dan Mândra și-a început slujirea în anul 1998 și este ctitorul actualei biserici parohiale.

Biserica a fost ridicată între anii 2001-2008, pe fundația fostei capele ortodoxe, fiind construită în formă de navă, din cărămidă, și acoperită cu tablă zincată. Planul a fost întocmit de arhitectul prof. dr. Teodor Gheorghiu, lucrările fiind coordonate de arhitectul Mircea Șerb și executate de o echipă de meșteri condusă de Ioan Homorogan. Pictura, în tehnica frescă, este executată de pictorul Constantin Popescu din Rădăuți. Iconostasul, din lemn de tei, a fost executat la firma SC VLAȘ SRL Arad. Clopotele au fost turnate la București, în timpul păstoririi preotului Sirca Traian.

Construirea, pictarea și dotarea bisericii cu cele necesare desfășurării cultului s-au făcut prin donațiile credincioșilor, precum și cu sprijinul Secretariatul de Stat pentru Culte, a Consiliului Județean Arad și a Consiliului Local Frumușeni, toate cheltuielile însumând peste 150.000 de euro. Biserica a fost târnosită la 15 noiembrie 2009 de Înaltpreasfințitul dr. Timotei Seviciu, arhiepiscopul Aradului, încojurat de un sobor de preoți și diaconi.

Învățământ

Școala din Frumușeni a fost înființată la sfârșitul Veacului Luminilor și a funcționat ca școală primară până la sfârșitul epocii interbelice, după 1945 fiind transformată în școală gimnazială, așa cum este și astăzi.

Prima școală din *Aluniș* și-a deschis porțile la începutul secolului al XIX-lea și a funcționat până în 1989 ca școală primară. Școala s-a desființat după prăbușirea sistemului comunist, în sat funcționând azi doar o grădiniță cu program normal.

Personalități

Abații mănăstirii Bizere: *Iacob Mihail* (prima jumătate a sec XIV), *Nicolae* (1385-1388), *Briciu* (1400-1402), *Ladislau* (anterior anului 1423), *Blasiu* (1423-1428), *Paul* (anterior anului 1448), *Anton* (menționat la 1471, ultimul abate cunoscut al mănăstirii).

Economie

La donațiile regale, precum cele privind procurarea și valorificarea sării, și la scutiri de taxe pentru domeniile abației s-au referit probabil cele 3 scrisori privilegiale pomenite în 3 septembrie 1236, despre care se reclama că au fost sustrate din Mănăstirea Bizere de oamenii episcopului de Cenad și de canonici din același episcopat. Abația Bizere avea venituri și din vama de pe Mureș. Săpăturile arheologice din anul 2007 au dezvăluit în zona sud-vestică din exteriorul claustrului abației Bizere, nu departe de locul în care funcționa bucătăria, o clădire din lemn și un depozit (cu aparențele unui grâнар), rămășițele unui cuptor pentru coacerea pâinii, din cărămidă, cu formă ușor elipsoidală, care la interior aveau axele de 1,85 m nord-sud și 1,65 m est-vest. În afara traseului de cărămidă legată cu lut, de la cuptor s-a mai conservat în interior o crustă de pământ ars la roșu, de 1-3 cm, cu numeroase fisuri, dar fără amprente care să indice vreun suport de vas sau o altă amenajare specială a vetrei. Crusta s-a prelungit în dreptul deschiderii, fără a ieși prea mult în exterior. Sub crustă arheologii au descoperit un strat ceva mai gros de pământ ars, de 5-7 cm, în care s-au descoperit fragmente ceramice de proveniență arpadiană, de la vase-borcan de factură comună, și câteva fragmente de oase de animale. Covorul de fragmente ceramice avea rolul să sporească capacitatea de conservare a căldurii. Cuptorul avea o formă ovoidală, pereții neavând elemente suplimentare de întărire, iar

instalația era independentă și nu atașată unui perete. Ca protecție pe vreme ploioasă, cuptorul a avut probabil deasupra un acoperiș ușor, din lemn, sprijinit pe stâlpi aflați la oarecare distanță de perimetrul de cercetare.

În secolul al XIX-lea a funcționat în Frumușeni o breaslă a meșteșugarilor din localitate. În ultimii ani s-a dezvoltat la Frumușeni o zonă industrială, oferind locuri de muncă la nivel local.

Turism și agroturism

Mănăstirea Bizere – sit arheologic aflat la 1,5 km nord-est de Frumușeni și la 12 km est de Arad, în lunca Mureșului. În anul 1183 a fost atestată pentru prima dată abația care avea hramul *Sfânta Fecioară Maria*, pentru ca la sfârșitul secolului al XII-lea mănăstirea să funcționeze ca lăcaș benedictin sub patronaj regal. Abația controla transportul de sare pe râul Mureș din acea perioadă;

Biserica ortodoxă din satul Frumușeni;

Biserica romano-catolică – a fost construită în jurul anului 1825 de comunitatea germană din Frumușeni, iar în anul 2007 a fost renovată. Acest lăcaș de cult este construită în stil baroc și poartă hramul *Sf. Arhanghel Mihail și Sfânta Ioana*;

Monumentul Eroilor din Frumușeni;

Lacul Frumușeni;

Case germane construite în secolul al XVIII-lea în satul Aluniș.

Localități dispărute

Bizere a fost în Evul Mediu și numele unui sat care, în prima jumătate a veacului al XIV-lea, plătea dijmă papală. Satul, dispărut în veacul al XVI-lea, aparținând domeniului mănăstirii benedictine cu același nume, a fost amplasat cel mai probabil pe prima terasă de la sud de insula mănăstirii, unde săpăturile arheologice au identificat o serie de rămășițe materiale (ceramică, monede, resturi de piatră și cărămidă de construcție, chiar oseminte umane), datând din secolele XII-XIII.

Suptal a fost un alt sat care a aparținut sigur abației Bizere; apare consemnat documentar în 1234.

Ker (*Keer, Kiskér, Nagykér*), este menționat pentru prima dată în 1131. În 1325 satul era în posesia familiilor nobiliare Fekete, Szeri Pósa și a Capitlului Catolic din Arad. Între 1332-1337 documentele îl menționează ca preot catolic în Ker pe *Lőrincz*. Localitatea este consemnată în acte din anii 1339, 1344, 1360, 1400 și 1405. În 1448 satul făcea parte din domeniul nobiliar stăpânit de Iancu de Hunedoara. În 1463 satul Ker era stăpânit de familia nobiliară Szeri Pósa, iar în 1471 făcea parte din domeniul Capitlului Catolic al Aradului. În anul 1487 satul era integrat domeniului Cetății Șoimoș. Între 1552-1563 în satul Ker erau 3 sesii iobăgești aflate în posesia Capitlului din Arad. În 1564 satul era menționat ca *deserta*, adică era pustiu. În 1723 era menționat pe harta lui Mercy ca fiind nepopulat, după care dispare din orice documente.

Cetatea Seudy (*Zewdy, Zeud, Sződ*), este menționată pentru prima dată în 1080. Localitatea cu același nume apare în mai multe documente din 1214, 1311, 1341, 1390, 1392, 1400, 1401, 1402, 1405, 1406, 1407, 1409, 1410, 1411, 1418, 1428 și 1438. În anii 1333-1335 este pomenit preotul catolic *Gergely* din Seudy. În 1471-1472 este consemnat *Castellum Seudy* (Cetatea Seudy). Între 1472-1479 localitatea este evidențiată în mai multe acte ca având statutul de *oppidum* (târg). În 1479 așezarea și cetatea aparțineau domeniului nobiliar Bánffy, iar în 1500 se aflau în domeniul Guthi Ország. În 1484-1485 castelanul Cetății Seudy era *Dienes*, cetatea aparținând domeniului Muthnok. În 1515 satul și cetatea erau în proprietatea familiei nobiliare Bánffy. Între 1561-1564 în localitatea Seudy se aflau 4 sesii iobăgești, aflate în posesia nobililor Mágochy, Máchalaky, Pethő și Kazkffy. Localitatea este consemnată iarăși în anul 1667, după care dispare.

Bibliografie

****Documente privind istoria României*, Seria C, Transilvania, vol. I (1075-1250), București, 1950.

****Documente privind istoria României*, Seria C, veac XIV, vol. IV, București, 1953.

Barbu, Mircea, *Civilizația traco-dacică*, în ****Arad, monografia orașului de la începuturi până în 1989*, Editura Nigredo, Arad, 1999.

Burnichioiu Ileana, Rusu, Adrian Andrei, *Mozaicurile medievale de la Bizere*, ediție trilingvă, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006.

Burnichioiu, Ileana, *Privilegiu, posesiuni, venituri*, în Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu (editori), *Mănăstirea Bizere*, vol. I, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011.

Burnichioiu, Ileana, *Ruinele mănăstirii Bizere. Cercetări vechi și noi*, în Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu (editori), *Mănăstirea Bizere*, vol. I, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011.

Ghinea, Dan, *Enciclopedia geografică a României*, Editura Enciclopedică, București, 2000.

Rusu, Adrian Andrei, *Benedictinii de pe Insula Mănăstirii*, în Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu (editori), *Mănăstirea Bizere*, vol. I, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011.

Rusu, Adrian Andrei, *Cuptorul de pâine*, în Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu (editori), *Mănăstirea Bizere*, vol. I, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011.

Vesa, Pavel, *Episcopia Aradului, Istorie. Cultură. Mentalități*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006.

Comuna Ghioroc

Ioan Tuleu

Stema Comunei Ghioroc

Descriere

Stema Comunei Ghioroc se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, tăiat de o fascie îngustă, neagră. În partea superioară, pe argint, este reprezentat un butuc de viță-de-vie ieșind, dotat cu doi ciorchini roșii și două frunze verzi, flancat la senestra de un ulcior de lut, natural, cu toarta spre stânga. În partea inferioară, pe albastru, sunt reprezentate trei spice de grâu, de aur, înmănunchiate. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Butucul de viță-de-vie reprezintă tradiția străveche în cultivarea viței-de-vie, atestată documentar din secolul al XIII-lea.

Spicele de grâu simbolizează ocupația de bază a locuitorilor: agricultura, iar numărul lor indică numărul satelor componente ale comunei. Ulciorul reprezintă o altă ocupație de bază a locuitorilor: olăritul.

Coroana murală, cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Ghioroc: Gyarru, Gyrac, Gyorok.

Cuvin: Kew, Ku, Aradkovy, Feheregyhaz.

Miniș: Menessy, Menisse, Menes.

Repere geografice

46°09'11" N, 21°35'06" E; altitudine: 132 m; suprafață: 48,6 km² (4.860 ha, din care 550 ha intravilan și 4.310 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Covăsânt la nord, Comuna Păuliș la est, sud și vest, Comuna Vladimirescu la vest și nord.

Scurtă prezentare

Comuna Ghioroc este situată în partea central-sudică a Județului Arad, pe partea dreaptă a Mureșului, la contactul Câmpiei Aradului cu extremitatea vestică a Munților Zărandului, pe Canalul Matca, în plină podgorie a Aradului.

Comuna este conectată la rețeaua națională feroviară pe magistrala Arad-București, gară fiind în Ghioroc.

Satul Ghioroc este legat de orașul Arad prin linia de cale ferată îngustă Arad-Vladimirescu-Mândruloc-Cicir-Sâmbăteni-Ghioroc (22,3 km), linie dată în folosință pe 31 noiembrie 1906 și electrificată în 1913. A fost deservită de trenul supranumit *Săgeata verde*. Actualmente este deservită de tramvaie de tip urban.

Toate cele trei sate ale comunei sunt așezate pe drumul rutier județean DJ 708B Păuliș (ieșire din DN 7)-*Miniș-Ghioroc-Cuvin*-Covăsânț-Șiria (insertie în DJ 709), cunoscut și ca *Drumul Vinului*, întrucât străbate doar localități din podgorie.

Prin drumul rutier județean DJ 708C Sâmbăteni (conexiune cu DN 7)-*Ghioroc* (conexiune cu DJ 708B), comuna se leagă cu reședința județului și cu întreaga vale a Mureșului.

Distanțe față de orașe: Arad – 20 km, Lipova – 12 km, Sântana – 37 km, Ineu – 42 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Ghioroc* la 1135 (dar există o consemnare din 1080-1090 a unei localități cu numele *Gyarru*, care ar putea fi Ghioroc), *Cuvin* este la 1334-1335, *Miniș* la 1038 (în 1278 este pomenită *Sylva Menes*, iar consemnările documentare din anii 1302 și 1310 sunt legate de practicarea viticulturii).

Cu prilejul construirii unei școli la Ghioroc s-au găsit așchii de obsidian și silex, unelte de piatră șlefuită, un corn de cerb, fragmente de ceramică și chirpici din Epoca Neolitică. Tot la Ghioroc s-au găsit fragmente ceramice din epoca bronzului, iar pe dealurile din preajma localității s-au descoperit fragmente de vase de lut. S-a descoperit și un mormânt de incineratie din epoca bronzului. La est de Cuvin, pe Valea Danciului, au fost descoperite fragmente ceramice din epoca bronzului, și tot acolo o fibulă de bronz celtică. De asemenea s-au descoperit și urme ceramice dacice. La nord-vest de sat, la locul numit *Cetate*, s-a semnalat o cetate de pământ cu urme ceramice din epoca fierului. Este atestată și o așezare dacică la Cuvin.

Investigațiile arheologice au contribuit la dezvelirea unei părți dintr-o așezare neolitică timpurie și o așezare din epoca medievală (sec. XI-XIII).

Dintre cele 22 de complexe arheologice identificate în urma săpăturilor, 20 aparțin epocii neolitice. În majoritatea cazurilor, complexe arheologice din epoca neolitică reprezintă gropi în care au fost descoperite fragmente ceramice, piese litice și oase de animale. Alături de acestea au fost identificate două aglomerări de materiale arheologice care reprezintă, probabil, rămășițe ale unor locuințe.

Așezarea neolitică timpurie de la Ghioroc *Balastieră Vest* se află la 4,8 km nord de actualul curs al râului Mureș și la 2,5 km nord-vest de centrul localității Ghioroc; mai precis, pe partea dreaptă a drumului care duce de la Ghioroc la Sâmbăteni, la mijlocul distanței dintre cele două localități, în apropierea căii ferate.

Regele Ludovic de Anjou recunoaște donația regelui Ladislau I către prepozitura din Titel a mai multor sate, printre care și Ghioroc. În 1495-1500 Ghioroc a aparținut domeniului Orszegh. În 1548 regina Izabella donează Ghioroc lui P. Petrovich, iar 11 sesii iobăgești se vor afla în posesia familiilor Magocsy, Petho, Zay. Din 1715 Ghioroc aparține domeniului Edelspacher.

Satul *Cuvin* este menționat în 1494 ca aparținând domeniului Doczy, iar în 1495 domeniului Orszagh. În 1560 aparține de cetatea Seud de pe malul Mureșului. În 1548 Cuvin constituie dania reginei Izabella către P. Petrovich. Între 1553-1561 nobilii Magocsy, Kishorvath, Paszthory, Pathocsy dețin în Cuvin 6 sesii iobăgești. De la 1732 până la 1760 Cuvin face parte din domeniul Mutina, după care intră în proprietatea Erariului (statul austriac).

La *Miniș*, abația Bulci dispunea de vii la anul 1367. În 1506 satul este menționat în componența domeniului cetății Seud. În anii 1553, 1558, 1564 familiile Abrahamffy, Magocsy și Petho dețin în Miniș 16 sesii iobăgești. Din 1732 satul intră în componența domeniului Mutina. La mijlocul secolului al XVIII-lea mai dispunea de moșii la Miniș Grassalkovich, care construiește în 1749 un castel cu o pivniță. După 1760 Miniș devine centru administrativ al domeniilor erariale bazate pe cultura viței de vie, domenii ce cuprindeau 31 de comune.

Țăranii din Miniș, Ghioroc și Cuvin participă la răscoala lui Pero Seghedinaț din 1735.

O ceată de moși răsculați pătrunde în noiembrie 1794 în Cuvin, dar mulți dintre moși au fost împușcați.

Tot la Cuvin, Ghioroc și Miniș au avut loc mișcări țărănești în timpul Revoluției de la 1848.

În aprilie 1850 Avram Iancu a participat la o întrunire românească la Cuvin, și tot la Cuvin, la 30 mai 1850, generalul Gheorghe Magheru a participat la o întâlnire cu fruntașii români.

În 1884 statul maghiar colonizează în Ghioroc ciangăi din Bucovina.

Pe 3 noiembrie 1918 se raportează că la Cuvin răsculații români au distrus și jefuit clădirea poștei, locuința notarului și a primarului, care au fugit din localitate.

În perioade 14 septembrie – 20 septembrie 1944 au avut loc în interiorul localităților lupte grele, duse de faimosul și eroicul *Detașament Păuliș* contra invadatorilor maghiari.

Pe 31 noiembrie 1906 au fost date în folosință cele trei tronsoane ale căii ferate înguste cunoscute sub numele *Arad – Podgoria*: Arad-Vladimirescu-Mândruloc-Cicir-Sâmbăteni-Ghioroc (22,3 km), Ghioroc-Cuvin-Covăsânț-Șiria-Galșa-Mâsca-Pâncota (22,2 km), și Ghioroc-Miniș-Păuliș-Radna (13,9 km). Toate tronsoanele au fost deservite de celebrul tren rămas în istorie cu numele *Săgeata verde*, pe două relații: Arad-Ghioroc-Pâncota și Arad-Ghioroc-Radna, și au fost electrificate în anul 1913 (a opta linie de cale ferată electrificată din lume și prima în sud-estul Europei). În prima parte a anilor '80 din secolul al XX-lea trenurile *Săgeata verde* au fost înlocuite cu garnituri de tramvai de fabricație modernă. După schimbarea de regim din decembrie 1989 tronsoanele Ghioroc-Radna și Ghioroc-Pâncota au fost scoase din uz (în 1991), abandonate și distruse în totalitate.

Evoluție demografică

Ghioroc: 1553-1564 – 11 sesii iobăgești; 1743 – 25 de familii; 1771-1786 – 21; 1828 – 288 de familii de țărani și 27 de familii de meșteșugari; 1857 – 1.177 de locuitori; 1869 – 1.187; 1880 – 1.048; 1890 – 1.586; 1900 – 2.031; 1910 – 2.389; 1922 – 1.989; 1930 – 1.900; 1941 – 1.811 (600 de clădiri).

Cuvin: 1561 – 6 sesii iobăgești; 1715-1720 – 38, respectiv 23 de familii; 1743 – 68; 1828 – 300 familii de țărani și 4 familii de meșteșugari; 1857 – 1.413 locuitori; 1869 – 1.817; 1880 – 1.703; 1890 – 1.874; 1900 – 1.935; 1910 – 1.982; 1922 – 1.778; 1930 – 1.772; 1941 – 1.803 (576 de clădiri).

Miniș: 1564 – 16 sesii iobăgești (24 de familii); 1715-1720 – 43, respectiv 11 familii; 1743 – 41; 1771-1786 – 151; 1828 – 277 de familii de țărani și 4 familii de meșteșugari; 1851 – 1.695 de locuitori; 1857 – 1.463; 1869 – 1.394; 1880 – 1.295; 1890 – 1.246; 1900 – 1.331; 1910 – 1.370; 1922 – 1.229; 1930 – 1.194; 1941 – 1.047 (383 de clădiri).

Numărul de locuitori din cele trei sate luate împreună în perioada comunistă: 1956 – 4.819; 1966 – 4.492; 1977 – 4.875 (3.726 români, 1.082 maghiari, 53 germani).

Comuna Ghioroc: 1992 – 4.210 locuitori; 2002 – 4.065; 2011 – 3.790 (79,68% români, 14,74% maghiari; 63,69% ortodocși, 14,74% romano-catolici, 7,46% adventiști, 4,77% penticostali, 2,21% bapțiști, 1,1% reformați).

Biserica

În anul 1630 este menționat în Ghioroc un paroh reformat.

Biserica Ortodoxă, din lemn, era în anul 1768 în stare de ruină. În 28 mai același an credincioșii cer permisiunea de a-și repara biserica, cerere reinnoită în 1783, dar respinsă. În anul 1791 împăratul Leopold al II-lea aprobă ridicarea unei noi biserici, din piatră, care în 1793 este terminată și sfințită cu hramul *Sf. Mc. Dimitrie*. Biserica dăinuie până azi.

Parohia Catolică Ghioroc a luat ființă în anul 1736. Biserica catolică a fost construită între anii 1779-1781.

În zona din preajma satului actual *Cuvin*, în satul *Kew*, azi dispărut, este menționat preotul ortodox *Nicolae* (1334-1335). Pe vechea vatră a satului *Cuvin* se pot identifica urmele unui cimitir între *Valea Danciului* și *Valea Bisericii*, iar pe *Dealul Miloaia* exista o veche biserică de lemn. Episcopul Sinesie Jivanovici menționa în anul 1755 că exista la *Cuvin* o biserică din piatră, sfințită în 1715. În anul 1801 a fost pusă piatra de temelie la biserica actuală, cu hramul *Sf. Mc. Gheorghe*, a cărei construire s-a terminat în 1809.

Biserica Penticostală se întemeiază în anii 1923-1924, fiind a doua din țară. La *Cuvin* se naște în 1895 *Gheorghe Bradin*, primul președinte penticostal.

Biserica Baptistă Cuvin (*Emanuel Jurcoi*). În anul 1904, în ziua de *Rusalii*, a fost primul botez nou-testamental baptist din *Cuvin*. Acest

eveniment marchează începutul credinței baptiste din sat. Deși botezul din 1904 nu a fost remarcabil prin numărul candidaților, lucrarea care a stat în spatele acestui eveniment a fost rodul slujirii devotate a doi frați din Covăsînt, Dumitru Halga și Marian Traian, care au slujit din anul 1903 până în 1904. Candidații acestui botez au făcut parte din aceeași familie – Cicireanu Gyula – mama, Cicireanu Gheorghe – fiul, Cicireanu Petru – nepotul. Acești primi credincioși baptiști au devenit treptat oameni de bază ai bisericii. Botezul a fost oficiat la Păuliș de Gheorghe Crișan, păstor din Macea. Biserica din Cuvin a fost slujită de pastorii Ioan Farcaș din Șiria (1919-1922), Dumitru Vancu din Pâncota (1920-1927), Dumitru Vancu din Șiria (1927-1947), Ioan Ban din Covăsînt (1933-1945), Teodor Iov din Micălaca (1938-1940), Ilie Foșlea din Cuvin (1950-1958), Gheorghe Lulușa din Covăsînt (1958-1974), Vereș Teodor din Micălaca (1974-1976), Iosif Iacob din (Șoimoș 1976-1985), Lazăr Magu din Lipova (1985-1994), Ioan Mirăuțe (1995-2000), Cornel Ghiță (2000), Mircea Andreican (2000-2005) și Ioan Mirăuțe (2006 – prezent).

În ceea ce privește clădirea bisericii, aceasta a fost ridicată în anul 1921, însă până în luna mai a anului 1924 autoritățile locale nu au permis să fie folosită pentru slujbele religioase. Intervențiile pentru biserica din Cuvin au fost făcute de J. Rushbrooke, președintele Alianței Mondiale a Baptiștilor, atât la generalul Rășcanu cât și la Octavian Goga – ministrul Cultelor. Cu altă ocazie a fost primit de Tache Ionescu, însă aceste șicane s-au oprit abia când o delegație a aceleiași organizații baptiste l-a contactat la Londra, cu această problemă, pe Nicolae Titulescu.

În anul 1954 s-a format corul mixt al bisericii, sub bagheta dirijorului Dumitru Farcaș. Petru Torneanu a inițiat în anul 1968 orchestra bisericii. Formația corului a avut continuitate până în anul 2011 prin aportul dirijorilor de cor Dumitru Farcaș, Petru Păulescu, Ioan Leric, Cornel Miculiț, Teodor Redeș și Doru Brancovan. Orchestra este activă și în prezent și datorită contribuției dirijorilor Petru Torneanu, Teodor Redeș, Ioan Leric, Adi Brancovan, Cornel Farcaș, Mărioara Ivan și Doru Brancovan.

La *Miniș*, în 1333, în registrele de dijmă papală este semnalat preotul *Paul*. Într-un act din 1678 al principelui Mihail Apaffy se menționează o parohie reformată. A existat o biserică ortodoxă de lemn cu hramul *Sf. 40 de Mucenici*, sfințită în anul 1729 și care a ajuns într-o stare de ruină după trei decenii. La 27 octombrie 1766 autoritățile austriece aprobă ridicarea unei

noi biserici. Noua biserică a fost edificată din piatră, cu hramul celei vechi. Iconostasul a fost executat de pictorul Ștefan Tenețchi în 1755. Biserica a fost bombardată de armata maghiară în 19 septembrie 1944. În locul ei s-a început în 1957 construirea actualei biserici, cu hramul *Sf. Împărați Constantin și Elena*.

Învățământul

Despre școala românească din Ghioroc există informații de la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Școala confesională ortodoxă s-a construit în 1792, cu acoperiș de șindrilă, și avea o slabă dotare materială. În 1811 cursurile școlare erau frecventate de 33 de copii, iar activitatea școlară se desfășura într-un local corespunzător.

Exista și o școală romano-catolică, fondată în 1826, despre care documentele spun avea o frecvență redusă. Școala confesională romano-catolică a fost transformată în școală de stat la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Recensământul din 1822 înregistra la școala confesională ortodoxă 26 de băieți și 5 fete. Cursurile școlii erau frecventate în toamna aceluiași an de 12 băieți și 2 fete. În anul 1841 localul școlii era în stare bună și cursurile erau frecventate de 32 de copii, iar în 1864 frecventau școala 38 de copii.

În Ghioroc a existat și o școală confesională reformată, care avea 20 de elevi în 1877-1878 și 27 în 1909-1910. În 1910 la Ghioroc au existat 1.247 știutori de carte, adică 52,13% din populație.

În anul 1789 localitatea *Cuvin* a încheiat un contract școlar, stabilind salariul învățătorului. În anul școlar 1818-1819, învățătorul *Nicolae Popovici* instruia 34 de elevi. Școala s-a construit în anul 1817. În 1822 au fost recenzați 82 de băieți și 41 de fete de vârstă școlară, iar cursurile erau frecventate de 29 de băieți și 2 fete. În 1842-1843 școala a fost frecventată de 56 de elevi și funcționa într-un local corespunzător, iar în 1864 au frecventat școala 69 de copii. În 1910 existau 1.043 de știutori de carte, adică 52,62% din populație.

La *Miniș* contractul școlar a fost încheiat în 1789, iar în 1791 funcționa ca învățător *Gheorghe Lupu*. În 1811 frecventau școala 5 elevi, iar în anul 1819-1820 frecventau 18 elevi. În 1822, din 52 de băieți și 40 de fete de vârstă școlară, frecventau școala 15 băieți. În 1846 erau înregistrați 22 de elevi. În anul 1863 s-a construit o școală confesională ortodoxă, din

cărămidă, cu acoperiș de țiglă. În anul școlar 1880-1881, dintre copiii de vârstă școlară, în număr de 110 (6-12 ani), s-au prezentat la examene 47. Școala elementară de stat s-a înființat în 1897 și avea în anul școlar 1909-1910 143 elevi maghiari, 1 german și 6 români, în total 150 de elevi. Începând cu anul 1897, funcționează o școală elementară de stat cu 17 elevi maghiari și 45 români, în total 62 de elevi. În 1881 se înființează la Miniș Școala de Vințăleri, care din 1921 devine Școala Inferioară de Viticultură. În 1929 școala se electrifică și se introduc instalațiile sanitare și canalizarea. Din anul 1924 școala a primit titulatura de Școala Primară de Stat Mixtă. În octombrie 1934 a început construirea unui nou lăcaș de școală, care a fost recepționat în 19 decembrie 1936. La 19 septembrie 1944 localul vechii școli de vințăleri este distrus de trupele maghiare. În 1948 au demarat lucrările la noul local, finalizat în 1952. Acolo va funcționa Liceul Agricol Miniș.

Personalități

Sabin Pelle (n. 1898), cu școală superioară de silvicultură, primul titrat al comunității din Miniș.

Gheorghe Vancu (n. 1920 la Miniș), doctor în medicină.

Gheorghe Hancea (n. 1921), doctor în științe juridice, primul intelectual cu doctorat din Miniș.

Maria Brașovan (n. 1930), ingineră textilistă, ingineră-șefă și directoare adjunctă la UTA.

Alexandru Puticiu (n. 1904 la Ghioroc), doctor în științe juridice la Cluj din 1933, avocat în Arad.

Gheorghe Ioja (n. 1906 la Cuvin), absolvent al facultății de științe juridice din Cluj, avocat în Arad.

Cultură, etnografie, folclor

Există un bogat inventar viticol tradițional în Ghioroc, Cuvin și Miniș, precum teascul cu un șurub (șeităul), teascul cu două șuruburi, cuțitul de tăiat vie (cosorul), foarfecele și ferăstrăul, numeroase recipiente, vase, buți etc.

În cadrul bisericii ortodoxe din Miniș ființează din 1933 corul mixt *Doina Minișului*. Din anii 30 ai secolului al XIX-lea la Ghioroc funcționează și un cinematograf. În 1937 se înființează fanfara din Miniș, în acel an înființându-se *Cercul Cultural Astra*.

Satele Comunei Ghioroc aparțin zonei etnografice *Podgoria Aradului*.

Muzeul tramvaiului din Ghioroc, inaugurat în 2006, include între expozitiile sale valoroase un automotor Ganz 1913 restaurat în 1995 de Fabrica de Vagoane Astra Călători din Arad, dar și primul automotor benzo-electric Johann Weitzer, care a circulat pe linia Arad – Podgoria în 1906, modificat în vagon remorcă în 1913, restaurat și amplasat în muzeu. În cadrul muzeului mai pot fi văzute tramvaie care au circulat de-a lungul timpului pe străzile Aradului și vagoane de marfă folosite pentru transportul de bunuri înainte de 1990. Fosta stație de redresare a liniei Arad -Podgoria a fost refăcută și poate fi vizitată la Ghioroc. În mijlocul expoziției se află vechiul redresor cu vapori de mercur, instalat în 1936, care a funcționat până la închiderea liniei în 1991.

Muzeul Viei și Vinului este situat în incinta Stațiunii de Cercetări Viticole din Comuna Ghioroc și aparține Complexului Muzeal Arad, fiind înființat în anul 1988 cu exponate ce refac universul viticulturii și vinificației din podgoria Miniș-Măderat, prezentând istoricul acesteia. Expoziția muzeului prezintă unelte, instalații, documente și fotografii ale podgoriei și poate vizitată doar la cerere.

Obiective turistice și de agrement

Biserica ortodoxă *Sfântul Mucenic Dimitrie* din Ghioroc, construită în 1793; biserica romano-catolică, construită între 1779-1781;

Castelul Tisza, monument de arhitectură din secolul al XIX-lea;

Muzeul viei și vinului din Miniș, din cadrul Stațiunii de Cercetări Viticole; *Muzeul apiculturii din Miniș*;

Muzeul tramvaiului din Ghioroc;

Monumentul eroilor căzuți în luptele din 1944;

Din Ghioroc pornesc trasee marcate către crestele Munților Zărandului: una duce spre Feredeș-Căsoaia, iar alta spre Valea Cladovei;

Lacul Ghioroc și complexe alimentare și de agrement;

Cramele Miniș.

Bibliografie

Drumul vinului în Podgoria Aradului – un circuit cultural-artistic (broșură).

Foșlea, Ilie, *Istoria Bisericii Creștine Baptiste din Cuvin, Județul Arad*, manuscris.

Jurcoi, Emanuel, *Înțelepciunea vremurilor străvechi – Un istoric al Bisericii Creștine Baptiste din Cuvin 1904-2004*, Iași, 2011.

****Meleaguri arădene*, Ghid turistic, Arad, 1972.

Mureșan, Augustin, *Un sigiliu al breslei mixte din Ghioroc, județul Arad*, în *Ziridava*, nr. XXI, Arad, 1998.

Nițu, Adrian (coord.) *Arad. Economie și societate, de la preistorie până la începuturile regimului comunist*, vol II, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016.

Sava, Victor; Tudorie, Anamarie; Savu, Mihaela, *Ghioroc Balastiera Vest. O așezare enolitică din Bazinul Mureșului Inferior/Ghioroc Balastiera Vest, A Neolithic Settlement in the Lower Mures Basin*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015.

Valea, Virgil, *Miniș – istorie și cultură*, Arad 2006.

Comuna Grăniceri

drd. Paul Krizner

Denumiri

Grăniceri: Otlaka, Othlaka, Athlaka, Olchlaka, Ottlaka, Otlaka.

Șiclău: Varassuklo, Soklo, Soklj, Siklos, Socljo, Siklo

Repere geografice

46°30'02" N, 21°20'53" E; altitudine: 124 m; suprafață: 79 km² (7.900 ha, din care 397 ha intravilan și 7503 extravilan).

Vecinătăți: Comuna Socodor la est și la nord, Comuna Pilu la nord, Comuna Șimand la sud-est, Comuna Macea la sud, Republica Ungară la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Grăniceri este situată în Câmpia Crișurilor, la granița de vest a României cu Republica Ungară, și este compusă din satele *Grăniceri* (reședința comunală), și *Șiclău*. Numele actual al satului-centru de comună a fost dat de omul politic și poetul Octavian Goga; în anul 1920, mergând spre Budapesta și oprindu-se în Otlaka, deputatul Octavian Goga ia decizia de schimbare a denumirii localității în *Grăniceri*, întrucât satul era localitate de graniță, așa cum este și astăzi.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Pe teritoriul comunei nu sunt ape curgătoare.

Comuna este conectată la calea ferată, satul Grăniceri având gară și fiind capăt de linie, linia conectându-se cu magistrala feroviară Arad-Oradea la Nădab, schimbarea de tren făcându-se în gara Sântana.

Prin satul Grăniceri trec drumurile rutiere județene DJ 709B Arad (ieșire din DN 7)-Șofronea-Curtici-Macea-Sânmartin-Grăniceri-frontieră Ungaria (drumul merge la Elek, în Ungaria, la aproximativ 6 km de Grăniceri), și DJ 709J Nădlac (ieșire din DN 7) – Peregu Mare – Peregu Mic – Pecica – Turnu – Variașu Mic – Iratoșu – Dorobanți – Macea – Sânmartin – Grăniceri – Pilu (insertie în DN 79A).

Distanțe față de orașe: Arad – 43 km, Curtici – 23 km, Chișineu Criș – 20 km, Sântana – 40 km, Ineu – 72 km, Salonta (Jud. Bihor) – 89 km, Oradea (Jud. Bihor) – 125 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 100 km, Gyula (Ungaria) – 22 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Grăniceri* la 1394, *Șiclău* la 1234.

Se presupune că numele *Otlaka* ar însemna ori *acolo locuim*, ori *locul lui Otto* – numele unui fost notar al regelui Matia Corvin).

Satul *Grăniceri* se află pe vatra actuală din anul 1438, fiind reconstruit după ce satul de pe vechea vatră a fost jefuit, pustiit și apoi distrus de turci. Localitatea făcea parte din Comitatul Zărandului.

Prima hartă a localității *Ottlaka* apare în 1558.

Pe teritoriul comunei s-au găsit urme de locuire umană datând din perioada neolitică, însă primul document în care se menționează numele localității, în forma *Olthlaka*, a fost emis în secolul al XIV-lea, în anul 1394.

În zona satului *Șiclău* s-au descoperit prin cercetări arheologice obiecte ceramice de la sfârșitul epocii neolitice și un tezaur de aur apreciat ca fiind din epoca bronzului. Odată cu aceste obiecte, s-au dezvelit și urmele așezări umane. Au mai fost dezvelite artefacte arheologice din prima epocă a fierului, din epoca dacică (un tezaur de monede de argint și podoabe de aur), și cea romană (90 de fibule de bronz). Săpăturile arheologice desfășurate în punctul *Gropoaie* au dus la descoperirea a 19 morminte maghiare datând din sec. X-XI. Mai multe movile din zonă, necercetate încă, par să reprezinte fie tumuli, fie amplasamente ale unor monumente și cimitire medievale.

Din a doua jumătate a veacului al XIX-lea, locuitorii Comunei Grăniceri, majoritar români, s-au implicat în lupta națională. În 1849 au refuzat înrolarea în garda națională maghiară. În 1861 au cerut introducerea limbii române în administrația comunei iar în 1892 delegați ai comunei au fost prezenți la conferința națională a Partidului Național Român. Delegați ai comunei au participat la 1 Decembrie 1918 la Adunarea Națională de la Alba Iulia.

După Marea Unire, Comuna Grăniceri a făcut parte din plasa Chișineu-Criș, ulterior, între 1958-1968, din Regiunea Crișana, iar din 1968 este integrată în Județul Arad.

În anul 1920, când deputatul Octavian Goga mergea spre Budapesta, oprindu-se în Otlaca, ia decizia de schimbare a denumirii localității în *Grăniceri*, fiind localitate de graniță.

Monumente istorice

Fântâna arteziană cu statuia lui Neptun – a fost construită în anul 1898.

Evoluție demografică, etnică și confesională

Indicator	Grăniceri	%	Șiclău	%	Comună	%
Nr. clădiri	600	55,3	484	44,7	1.084	100
Nr. locuințe	603	55,3	487	44,7	1.090	100
Gospodării	482	54,0	411	46,0	893	100
Locuitori	1.349	52,2	1231	47,8	2.580	100
Bărbați	650	48,1	621	50,4	1.271	49,2
Femei	699	51,9	610	49,6	1.309	50,8
Români	1.235	91,5	1.070	87,0	2.306	89,3
Rromi	49	3,6	146	11,8	195	7,5
Maghiari	24	1,8	11	0,9	35	1,4
Germani	41	3,0	2	0,2	43	1,6
Ucraineni	0	0	1	0	1	0
Ortodocși	1.227	90,9	1.126	91,4	2.353	91,2
Catolici	62	4,5	5	0,4	67	2,6
Bapțiști	30	2,2	48	3,9	78	3,0
Advențiști	0	0	40	3,2	40	1,5
Reformați	2	0,1	2	0,1	4	0,1
Penticostali	36	2,6	9	0,7	45	1,7
Nedeclarată	0	0	1	0	1	0

Minoritatea germană

La mijlocul veacului al XIX-lea au imigrat în Otlaca mai multe familii germane. În 1851 în Otlaca trăiau și munceau 195 de germani. În 1880 germanii reprezentau aproximativ 20% din populația localității. Mulți germani au venit în Otlaca din Elek. În 1977 în Grăniceri mai locuiau doar 121 de nemți, iar în 1998 comunitatea germană s-a redus la circa 40 de persoane.

Biserica

Biserica Ortodoxă din Grăniceri, construită pe o colină, a fost zidită în 1911. Înainte a existat o clădire din piatră, atestată documentar la începutul secolului al XIX-lea. Anterior acesteia (pe la jumătatea secolului al XVIII-lea), a existat o alta, din lemn.

În *Șiclău* exista la mijlocul secolului al XVIII-lea o veche biserică ortodoxă construită din lemn, cu hramul *Sfântul Teodor Tiron*. În anul 1755, datorită degradării acesteia din cauza vechimii, comunitatea ortodoxă hotărăște să construiască un alt lăcaș de cult. La 1765 se finalizează construirea noii biserici, cu hramul *Schimbarea la Față*, biserică ce există și azi.

Biserica Romano-Catolică din Grăniceri a fost construită în urmă cu 153 de ani. Azi mai sunt doar 30 de credincioși romano-catolici dintr-un număr de 70 de familii de nemți.

Școala

Școala din Grăniceri s-a înființat la sfârșitul secolului al XVIII-lea (nu se cunoaște cu precizie anul). Prima clădire a școlii a fost ridicată în 1827, până atunci cursurile desfășurându-se în casa învățătorului. Școala avea o grădină de pomi fructiferi (pentru practică și studiul științelor naturale), și materialul didactic necesar. La mijlocul veacului al XIX-lea (nici în această situație nu se cunoaște anul), locuitorii au cumpărat încă o clădire – pentru școala de fete. În acea perioadă a fost învățător *George Turicu*, plătit cu 147 de florini și bunuri în natură echivalente cu 450 de florini, iar director era *Ștefan Popovici*. Din păcate, nu se cunoaște numele învățătorului sau învățătoarei de la școala de fete. Școala nouă a fost construită în 1923; la acea vreme, era cea mai mare clădire de școală din tot Județul Arad; clădirea este într-o stare bună și la ora redactării acestei lucrări.

Școala din Șiclău, înființată în ultimul deceniu al veacului al XVIII-lea, avea grădină cu pomi fructiferi și un fond didactic de 175 de florini. Primul local al școlii a fost construit în 1827. La mijlocul veacului al XIX-lea, învățătorul *Gavril Plopu* avea un salariu anual de 150 de florini și bunuri în natură de 372 de florini; director al școlii era *Paul Mornăilă*. Actuala clădire a școlii a fost ridicată în timpul regimului comunist, în anii '60 ai secolului XX.

Personalități

Max Herz, de origine evreu, născut în 19 mai 1856 la Otlaka, a fost profesor universitar la Viena și arhitect al acestui oraș. Primește rangul de *bei*, iar mai apoi de *pașă*, în Egipt. Moare la 5 mai 1919.

Petru Botașiu – născut în anul 1922, fost profesor la școala din localitate până la pensionare. Moare în anul 1998. A fost un dascăl emerit. Lui i se datorează parcurile din centrul comunei, placa comemorativă a lui Moleriu P. Câmpeanu și monumentul eroilor din parcul căminului cultural.

Gheorghe Șora – s-a născut la 16 septembrie 1927 în Grăniceri. Urmează școala primară la Grăniceri, gimnaziul la Arad și Liceul Mihai Viteazul la București. Este absolvent al Universității Babeș Bolyai din Cluj-Napoca, facultatea de filologie-istorie, secția română-istorie. În perioada 1964-1965 a urmat masteratul în specialitatea istorie la București. A fost doctor în filosofie, biograful lui Vasile Goldiș (1862-1934), membru în Comitetul Central al Astei din Sibiu (1992), și membru al Asociației istoricilor din Transilvania și Banat (1992). Importante distincții au recunoscut valoarea cercetărilor întreprinse de prof. univ. dr. Gheorghe Sora: laureat al Premiului George Barițiu al Academiei Române (1993), Cetățean de onoare al comunelor Grăniceri și Beliu din Județul Arad (1997), laureat al Institutului Academic din Cambridge, (Anglia, 1998 și 2000-2001), evidențiat al Universității din Illinois (S.U.A.).

În semn de prețuire a operei literare i-a fost acordat Premiul de Excelență al Universității de Vest Vasile Goldiș din Arad (în iunie 2000), și distincția de Cetățean de onoare al municipiului Arad (în 2000). A lucrat ca profesor la diferite școli, apoi lector și conferențiar la Universitatea din Timișoara, până la pensionare, în 1990. A colaborat la reviste: *Astra*, *Tribuna*, *Transilvania*, *Dacia literară*, *Magazin Istoric* și *Revista de filozofie a Academiei*, *Salonul literar*, *Arca*, *Familia*, *Cele trei Crișuri*, *Ziridava*, *Crisia*, *Tibiscum*, *Banatica*, *Apulum*, *Marisia*, *Acta Musei Paralissensis*, *Acta Musei Napocensis*, *Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca*, *Mitropolia Banatului*, și ziare: *Unirea*, *Drumul socialismului*, *Flacăra Roșie*, *Drapelul roșu*, *Crișana*, *Renașterea Bănățeană*, *Adevărul de Cluj*, *Adevărul de Arad*, *Crișana*, *Viața arădeană*, *Observator*, *Cuvântul liber*, *Monitorul*, *Telegraful român*, *Mesagerul transilvan*, *Școala vremii*. A publicat versuri în revistele *Orizont*, *Tribuna*, *Cele trei Crișuri*, *Familia*, *Salonul literar*, *Aradul cultural*, *Viața Arădeană*.

Prodigioasa activitate a prof. univ. dr. Gheorghe Sora se concretizează în operele publicate: *Vasile Goldiș – Scrieri social politice și literare*, Timișoara, 1967, *Vasile Goldiș – militant pentru desăvârșirea idealului național*, Timișoara, 1980, *Studii și articole despre Vasile Goldiș*, vol. I-III, 1976-2001, *Studii despre cărturari arădeni*, 1980-2001; *Vasile Goldiș, Corespondență, Scrisori trimise*, 1888-1934, Cluj-Napoca; *Vasile Goldiș – o viață de om*

așa cum a fost, Timișoara, 1993 (lucrare premiată de Academia Română), *Biografia unui mare luptător: Vasile Goldiș*, Arad, 1994, *Întoarcere în satul Grăniceri* (versuri), Arad, 1995, *Doi ardeleni despre Mihai Eminescu*, Arad, 1999, *Cuvântarea istorică a lui Vasile Goldiș la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918*, Arad, 2000, *Dreptul la romanță*, Arad, 2001, *Amărăciune și adevăr*, Arad 2001. În perioada 1965-2000 a mai publicat alte 11 cărți scrise în colaborare cu diverși autori.

Petru Moleriu Câmpeanu – născut în 1803; tatăl era originar din Grăniceri, iar mama din Socodor. Absolvent al Preparandiei, ajunge profesor universitar la Iași și învățătorul personal al copiilor familiei Sturza. A fost autor de manuale școlare și a scris primul abecedar latin. A fost profesor la Academia Mihăileană din Iași și membru de onoare al Academiei Române. Trece la cele veșnice în anul 1893.

Economie

În perioada 1950-1989 pe teritoriul Comunei Grăniceri au funcționat două Cooperative Agricole de Producție, focalizate pe cultivarea de cerealelor și a sfeclii de zahăr și creșterea animalelor. Au continuat să fie practicate și unele meșteșuguri casnice tradiționale: țesut pânză de cânepă, împletit de lână etc.

Folclor

În Comuna Grăniceri activează două ansambluri de dansuri populare: *Bujorii Grănicerilor* și *Muguri de bujor*.

Tradiții, obiceiuri

Naștere

La naștere copilul era moșit de o femeie de vârsta a doua, numită, ca în toate zonele țării, *moașă*, și tot ea mergea cu apă la biserică, pentru ca preotul să facă *molitva* (rugăciunea) – *Molitva la sfințirea apei*, ce se găsește

în cartea de cult numită *Molitvelnic*, urmând ca tot moașa să stropească pruncul cu această apă. Dacă pruncul se îmbolnăvea, exista obiceiul schimbării numelui (tradiție practică și în zona Maramureșului), iar dacă îl lovea vreo boală năpraznică și murea nebotezat, era îngropat fără slujbă. Tradiția populară susține că prin schimbarea numelui copilului duhul bolii nu-l va mai recunoaște după numele nou și se va vindeca.

Căsătoria, nunta

În serile zilelor de marți, vineri și duminică se scotea găleata din fântână și nu trebuia să mai umble nimeni acolo – ca să nu tulbure liniștea apei, iar pe pragul camerei în care dormea fata de măritat se puneau cărți de rugăciune și o mătură cu paie în sus. Înainte de culcare fata se ruga, iar dimineața, conform tradiției locului, se uita în fântână cu credința că va vedea oglindit în luciul apei chipul băiatului ce o va lua de nevastă.

În aceeași tradiție a *previzionării sortitului*, fata urca în podul casei *pe întuneric* și lua primul porumb pe care pune mâna, coborând cu el. Tradiția spunea că ursitul avea să fie asemeni porumbului din mâna fetei: înalt, frumos și bogat, sau scund, urât și sărac. Porumbul era pus sub perna fetei, crezându-se că în acea noapte îl va visa pe cel cu care-i este hărăzit să se căsătorească. Se mai practica (și încă se mai practică sporadic), punerea porumbului pe jar; în mentalitatea colectivă otlăcană se crede că arderea porumbului pe jar îl va aduce mai repede pe ursit: *precum arde de repede porumbul, tot așa se va grăbi tânărul sortit să vină la fata de măritat*.

Vestirea nunții era o adevărată sărbătoare în care se mergea prin sat și se chemau consătenii la nuntă. Această vestire o făceau *pălăscarii*. Nunta era condusă de o persoană iscusită la vorbă și descânt, numită *gudă* sau *vornic*. Când nuntașii erau așezați la masă, părinții miresei (socrii mici – sau *corintei*, cum erau numiți în Grăniceri), veneau și aduceau zestrea fetei. Nunta dura două zile, iar la plecare mirele spargea un pahar gol în stâlpul porții – pentru ca mireasa să nu spargă *blidele* (farfuriile), în casa lor.

Înmormântarea

În mentalitatea colectivă a otlăcanilor se crede că dacă moare cineva pe neașteptate înseamnă că a murit *de făcătură*, adică cineva i-a făcut farmece și vrăji. În urmă cu mulți ani, dacă se întâmpla să moară o fată nemăritată, era însoțită la groapă de un tânăr îmbrăcat mire și care mergea pe lângă

sicriu, iar dacă murea un băiat neînsurat era condus la groapă de o fată îmbrăcată mireasă. După ce se anunța prin trasul clopotului trecerea la cele veșnice a unui om, urma ritualul de spălare a răposatului, după care ligheanul, cârpa și apa erau îngropate, pentru a nu mai fi folosite de nimeni, considerându-se spurcate. După ce era spălat și îmbrăcat, mortului i se puneau în buzunare bani mărunți, spre a avea cu ce plăti la *vămi*.

Tradiția locală populară susține că pâzna ce se pune pe mort trebuia făcută din ață, dar fără noduri, pentru că mortul nu putea trece de acele noduri. Aceași tradiție otlăcană prevede ca în sicriu să se pună un săculeț cu mac, pentru ca mortul să tot numere boabele până trece noaptea de după înmormântare. Se credea de asemenea că unii răposați sunt potențiali strigoi, fapt ce a dus la înfigerea a unui țaruș în inima în mortului suspectat, practică întâlnită și în zona pădurenilor și a momârlanilor din Județul Hunedoara, dar și în multe alte zone ale țării.

Sport

Comuna Grăniceri deține și finanțează echipa de fotbal *Steaua Grăniceri*.

Turism

Cele mai importante atracții turistice sunt *Biserica Ortodoxă Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril* din satul Grăniceri, construită în anul 1758, și *lacurile piscicole*.

Bibliografie specifică

****Aradul permanență în istoria patriei*, Arad 1978.

Colta, Elena Rodica, *Germanii din Otlaca (azi Grăniceri, județul Arad). Istoria unei comunități etnice ajunsă în stare critică din punct de vedere cultural*, în ****Modele de conviețuire în Europa Centrală și de Est*, Complexul Muzeal Arad, Arad, 2000.

Hügel, Peter; Mureșan, Augustin; Demșea, Dan; Lascu, Horia; Șerban, Virgi; Oarcea, Felicia, *De-a lungul frontierei. La aniversarea a 10 ani de colaborare între localitățile de frontieră ale județelor Arad și Békes*, Arad, 2005.

Vesa, Pavel, *Episcopia Aradului, Istorie. Cultură. Mentalități*, Editura Presa Universitară Clujeană, 2006.

Comuna Gurahonț

dr. Sorin Bulboacă

Denumiri

Gurahonț: Grohonch, Honcztő, Hwnczfalwa, Felsew Honth.

Bonțești: Bonczesd, Bonczalfalva, Bonczfalwa, Baltele.

Dulcele: Dolczin, Dulcsin, Edeslak.

Feniș: Fényes, Fenes, Alsófényes, Felsőfényes, Körösfényes.

Honțisor: Hontheser, Honczer, Jatrehonczur, Honczisorfalva, Honczisor.

Iosaș: Jóság, Alsójóság, Felőjóság.

Mustești: Mostagywrghfalwa, Musztafalva, Mesterfalva, Mosztafalva.

Pescari: Holthkerews, Holt, Mézes, Holdmézes.

Valea Mare: Valya Mare, Naghpatak, Zarándopatak, Wallyafalwa.

Zimbru: Zombró, Zombrud, Zembrul.

Repere geografice

46°18'07" N, 22°20'25" E; altitudine: 231 m; suprafață: (17.091 ha, din care 589 ha intravilan și 16.502 ha extravilan).

Vecinătăți: Județul Bihor (comunele Cărpinet și Criștioru de Jos) la nord, comunele Vârfurile și Pleșcuța la est, Județul Hunedoara (Comuna Vața de Jos) la sud-est, comunele Brazii și Bârzava la sud, comunele Almaș, Dieci și Dezna la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Gurahonț (în maghiară *Gurahonc*, *Honctő*), este poziționată geografic în estul Județului Arad, în depresiunea căreia îi și dă numele, de o parte și de alta a râului Crișul Alb, la ieșirea râului din defileul Gura Văii – Gurahonț, la poalele de sud ale masivului muntos Codru Moma și la poalele de nord ale Munților Zărandului, și este formată din zece sate: *Gurahonț* (reședința comunală), *Baltele Gurahonț*, *Bonțești*, *Dulcele* (pronunție: Dulcé-le), *Feniș*, *Honțișor*, *Iosaș*, *Mustești*, *Pescari*, *Valea Mare* și *Zimbru*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna este racordată la calea ferată Arad-Brad, gară fiind în Gurahonț.

Comuna este străbătută de drumul național rutier DN 79A Vârșand-Vârfurile prin satele *Bonțești* și *Gurahonț*.

Satele *Gurahonț*, *Iosaș* și *Pescari* comunică între ele prin drumul rutier județean DJ 708 Căpruța (ieșire din DN 7) – Dumbrăvița – Groșii Noi – Slatina de Mureș – Mădrigești – Brazii – *Gurahonț* – *Iosaș* – *Pescari* – Dieci – Cociuba – Berindia – Păulian – Sebiș (inserție în DJ 793), drum care traversează în totalitate Munții Zărandului pe direcția nord-est – sud-vest, făcând legătura între valea Mureșului și valea Crișului Alb și între drumul național rutier DN 7 și drumul național rutier DN 79A.

Satul *Feniș* se leagă de satele *Iosaș* și *Gurahonț* prin drumul comunal DC 37 Feniș – Iosaș -inserție în DJ 708 – Gurahonț.

Satul *Zimbru* se leagă de Gurahonț prin drumul comunal DC 38 Gurahonț (ieșire din DJ 708)-Zimbru.

Satul *Valea Mare* se leagă de satul Gurahonț prin drumul comunal DC 39 Valea Mare-insertie în DC 38-Gurahonț.

Satul *Dulcele* se leagă de satul Gurahonț prin drumul comunal DC 40 Dulcele-Zimbru-insertie în DC 38-Gurahonț.

Satul *Honțișor* se leagă de satul Gurahonț prin drumul comunal DC 54 Honțișor-insertie în DJ 708-Gurahonț.

Satul *Mustești* se leagă de satele *Bonțești* și Gurahonț prin drumul comunal DC 58 Mustești-Bonțești-insertie în DN 79A-Gurahonț.

Distanțe față de orașe: Arad – 106 km, Ineu – 48 km, Sebiș – 28 km, Brad (Județul Hunedoara) – 60 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Gurahonț* la 1386, *Mustești* la 1439, *Valea Mare* la 1439, *Bonțești* la 1441, *Honțișor* la 1441, *Iosaș* la 1386, *Feniș* la 1553, *Pescari* la 1553, *Zimbru* la 1553, *Dulcele* la 1561.

În trecut au mai existat și următoarele sate: *Iosășel* (atestat documentar la 1553, în prezent *Strada Iosășel* a localității Gurahonț), și cătunul *Brusturescu* (atestat documentar la 1597, actualmente în componența satului *Zimbru*). Toate satele care formează astăzi Comuna Gurahonț au făcut parte în Evul Mediu din Comitatul Zărand.

Săpăturile arheologice efectuate la marginea localității Gurahonț au dezvăluit urme de civilizație încă din perioada Paleoliticului timpuriu. Arheologii Martin Roșca (în 1925), și Lucian Roșu (în 1967), au descoperit topoare cioplite la un capăt, lănciolete, vârfuri de lănci, răzuitoare, dălți, lame etc. În anul 1925 s-au descoperit două ateliere de cioplire a opalului (cremene), de către prof. Martin Roșca din Cluj. Cercetările au continuat și în anii 1926-1927. Vechimea acestor ateliere a fost apreciată la 80.000-100.000 ani (paleoliticul superior). În lunile aprilie-mai ale anului 1967, prof. Doina Ignat și lector Roșu Iulian, specialiști în arheologie din cadrul Academiei Române, au făcut săpături la locul numit *Prosea*, descoperind un mare număr de piese – unelte finite și peste 2,400 de așchii rămase, și două vetre de foc cu secțiune deschisă de 19/2 m. Aceste vetre de foc au dus la concluzia că localitatea a fost locuită în permanență, deci a avut continuitate, și că are o vechime de 600.000 ani, deci aparține paleoliticului inferior.

În anii 1439-1441 satul Gurahonț a făcut parte din domeniul cetății Șiriei. În 1464 localitatea Gurahonț era integrată domeniului nobiliar al familiei Bathory. La începutul veacului al XVI-lea satul Gurahonț aparținea domeniului cetății Șiria, fapt atestat de documente din anii 1518 și 1525. În 1574 Gurahonț a fost ocupat de turci, fiind stăpânit de spahiul Baiazid. Satele Iosășel și Feniș au intrat în posesia spahiului Geafar, iar satul Zimbru în proprietatea pașei Osman. Din lipsă de alimente, soldații turci prădau satele în zilele de târg și furau nenemărate vite mari, mărfurile negustorilor, răpeau oameni și copii, pentru care cereau răscumpărare în bani.

În 1732 Gurahonț era stăpânit de ducele de Modena. Din ordinul Vienei, Gurahonț a fost sistematizat, având astăzi străzi drepte, satul fiind mutat între 1720 și 1730 într-o altă vatră, iar ulterior strămutat și mai sus, pe deal, pentru a fi ferit de inundații. Fiul baronului Reinholdt a vândut domeniul Gurahonț lui Filip, care a revândut ulterior baronului maghiar Boroșbenny, care construiește în anul 1886 micul castel în jurul căruia amenajează parcul dendrologic care mai dăinuie și azi. În anul 1890 baronul Boroșbenny a vândut cea mai mare parte din proprietatea sa, inclusiv pădurea, Societății Arad-Cenad, care a construit calea ferată până aici. Finalizată în anul 1897, odată cu decesul lui Boros Zelenay Benny, la 1 februarie 1927 linia ferată Arad-Brad trece în proprietatea statului român.

Iosășel devine proprietatea prințului Raynald de Modena în anul 1732. Cei mai noi și ultimii proprietari de pământ din Iosășel au fost familia Polacek până în anul 1942. În urma reformei agrare din anul 1921 satul a primit 20 de jugăre de *pământ arător* (10 ha), și 171 jugăre de pășune (85ha), iar în 1930 a primit 500 de jugăre de pădure în hotarul Comunei Zimbru (250 ha). Pământul arabil și pășunea au primit-o de la fratii Polacek din Iosășel, iar pădurea de la Conte Zeilinsky, cu domiciliul în Budapesta. Astăzi fostul sat Iosășel se află adunat într-o singură stradă de-a lungul drumului ce duce spre localitatea Zimbru, pe o distanță de 2 km, cu câteva case răzlețe pe această vale, până în apropiere de cătunul Valea Mare. După mijlocul secolului al XVIII-lea satul a fost mutat pe locul unde se află în prezent, fiind trase uliți drepte și așezându-se aici în jur de 36 de case, cu tot atâtea familii. Noua vatră a satului a fost domeniul marelui proprietar Reinholdt (maghiarizat Remekhazi), care a zidit pe cheltuiala sa o mică biserică românească ortodoxă, neputând iobagii să o ridice, fiind și puțini la număr, și săraci. La 23 mai 1849, în hotarul Comunei Iosășel, lângă podul de

peste Crișul Alb, pe malul stâng al râului, trupele maghiare l-au spânzurat într-o salcie pe tânărul prefect și tribun al Zărandului Ioan Buteanu, prieten devotat și colaborator al lui Avram Iancu. Rămășițele pământești ale eroului au fost îngropate chiar pe malul apei, la locul execuției, unde au rămas până în anul 1869, când a fost reînhumat în cimitirul din Gurahonț. În 1924 eroul a fost mutat în cimitirul eroilor neamului de la Țebea, unde se odihnește pentru vecie și astăzi, nu departe de mormântul prietenului său Avram Iancu. În anul 1934, la 25 noiembrie, pe locul unde a fost spânzurat prefectul Zărandului Ioan Buteanu s-a ridicat o frumoasă troiță din piatră. Pe troiță este săpată următoarea inscripție: *Aici a fost spânzurat de unguri Ioan Buteanu, tânărul prefect al legiunii Zărandului de la 1848, în dimineața zilei de 23 mai 1849, prins mișelește în Abrud de maiorul Hatvany, el a fost legat de un tun și dus de-a lungul văii Crișului până aici. Martir al idealului românesc, s-a stins liniștit, răzbunat de învingerile strălucite ale lui Iancu la Abrud. Osemintele lui au fost duse și așezate în cimitirul din Gurahonț la anul 1869, iar la 1924, cu ocazia centenarului nașterii lui Avram Iancu, au fost duse în cimitirul eroilor de la Țebea. Tot aici au mai fost spânzurați Grozav Simion, preot în Gurahonț, Sinesie Grozav, preot în Aciuța. Apoi primarii Buda Ioan din Iosășel, Iancu din Feniș, Vrenti din Dulcele și cel Zeldiș. Deodată cu Buteanu au fost aduși și spânzurați 3 țărani cu țunde negre. Această sfântă cruce s-a ridicat la 1 noiembrie, la sărbătorile de 150 ani de la Revoluția lui Horia. Troița a fost construită de Școala de Arte din Zlatna. Începând cu anul 1868 și până în anul 1914 Iosășel era și un centru comercial. Aici se țineau toate târgurile de țară, care din 1914 s-au mutat la Gurahonț, unde au loc și astăzi. Tot aici era centrul circumscripției de votare pentru deputați în parlamentul din Budapesta și notariatul. În anul 1906 aici s-a desfășurat lupta electorală dintre Somboty, de origine română, și avocatul Togany din Sântana, fiind ales Somboty. Mai semnificativă a fost lupta electorală din 1910 dintre avocatul Gheorghe Popa din Buteni și Almay Oliver, domnul de pământ din Cil, omul care a adus credința baptistă pe valea Crișului Alb. La aceste alegeri au votat oameni începând cu Hălmagiu și până la Bârsa, care aparțineau acestui cerc de votare din Iosășel. Cu această ocazie susținătorii avocatului Gheorghe Popa, candidat din partea Partidului Național Român de atunci, au fost crunt bătuți de susținătorii electorali ai lui Almay Oliver.*

Satul *Baltele* aparținea domeniului Cetății Șiria în 1445, fiind în stăpânirea despotului Gheorghe Brancovici al Serbiei. Localitatea este consemnată documentar și în 1497. În 1612 cătunul Baltele făcea parte din domeniul Kornis, fiind dăruit acestei familii nobiliare de principele Transilvaniei, Gabriel Bathory. În 1650 satul era în proprietatea Tezaurariatului Transilvaniei. În veacul al XVIII-lea cătunul a avut o importanță deosebită, pentru că aici a fost amplasată una din vămile de la granița Țării Zarandului – a Transilvaniei, cu Ungaria, figurând și pe harta iosefină din 1782-1786.

Satul *Bonțești* este menționat în anii 1441-1445, în contextul dăruirii domeniului Șiriei despotului Serbiei Gheorghe Brancovici. La început purta numele crângurilor din care este format și se extindea pe dealurile din apropiere la o distanță de 1-2 km față de actuala așezare. În prezent este situat pe malul stâng al Crișului Alb. Face parte din domeniul cetății Șiria și la începutul veacului al XVI-lea, în 1525 fiind alcătuit din familii. La începutul secolului al XVII-lea, în 1602, localitatea Bonțești era parte a domeniului Teleky. În 1628 era în proprietatea familiei nobiliare Bethlen. În 1732 era stăpânit de ducele de Modena. Între anii 1780-1810 crângurile au fost reunite pe locul actualei așezări. Între acești ani stăpânește pe majoritatea locurilor baronul Bella, iar între anii 1810-1840 este pomenit un alt stăpân: baronul Gera. În 1806 satul Bonțești apare pe harta lui Lipszky. În 1819 Erariul austriac oferă spre vânzare localitatea Bonțești.

Cătunul *Brusturescu* este inclus azi în satul *Zimbru*, fiind la o distanță de 12 km față de centrul de comună Gurahonț. Este consemnat pe harta iosefină a Comitatului Arad din 1782-1786. Localitatea este pomenită documentar în 1579, 1597, 1619, 1622. În secolul XVI localitatea se afla în posesia familiei nobiliare Losonczy, ulterior trecând în stăpânirea familiei nobiliare maghiare Kornis. În 1792 fiscul imperial din Viena oferă satul spre vânzare.

În 1579 și 1597 satul *Dulcele* era parte a domeniului Kornis, iar în 1732 era stăpânit de ducele de Modena.

În 1553-1561 satul *Feniș* era în domeniul Losonczy. Localitatea este consemnată documentar și în 1574, 1597, 1612, 1624, 1640. Între 1579-1597 Feniș era în domeniul Kornis, iar în 1604 era în domeniul Veér. În 1619 este menționat *Fenes deserta*. În 1640 Feniș făcea parte din domeniul Bethlen. În 1791 Erariul vinde satul Feniș. În 1806 Feniș apare pe harta lui Lipszky. În 1821 localitatea aparținea domeniului Nastradanovits.

Satul *Honțișor* aparținea domeniului cetății Șiria la mijlocul veacului al XV-lea, așa cum atestă documente din 1441-1445. În 1463 Honczisor făcea parte din domeniul Haraszthy. În anul 1525 cele 6 familii care alcătuiau localitatea Honțișor erau pe proprietatea cetății Șiria. La mijlocul secolului al XVII-lea, în 1650, Honțișor era stăpânit de tezaurariatul principatului Transilvaniei. În 1732 era proprietar al satului ducele de Modena. În 1819 Erariul austriac vinde satul devenit proprietate a statului.

În 1386 este menționat *Stan filius Borodi de Iosaș*. În 1553-1554 satul era stăpânit de familia nobiliară Losonczy. În a doua jumătate a veacului al XIX-lea era în domeniul Kornis, fapt atestat documentar în 1579 și 1597. În 1732 era stăpân ducele de Modena. În 1792 Erariul oferă spre vânzare localitatea Iosaș, care a fost cumpărat în 1819 de familia Purgli.

Satul *Mustești* făcea parte în 1439 din domeniul cetății Șiria. Localitatea este pomenită documentar și în 1464, 1519 și 1525. În 1525 localitatea aparținea domeniului Șiriei și era locuită de 19 familii de iobagi. Așezarea este menționată și în veacul al XVII-lea, în 1602, 1614 și 1669. În 1732 era în proprietatea ducelui de Modena. În 1819 Erariul habsburgic scoate satul la vânzare.

Satul *Pescari* avea 2 sesii iobăgești în perioada 1553-1561 și aparținea domeniului nobiliar Losonczy. În anul 1574 așezarea era în proprietatea spahiului Kazi. În a doua jumătate a veacului al XVI-lea, între 1579 și 1597, Pescari este în domeniul Kornis, iar în 1613 în domeniul Keresztessy. Între 1633-1638 trece din nou în stăpânirea familiei nobiliare Kornis. În 1732 aparține domeniului ducelui de Modena. În 1804 Erariul vinde satul familiei Kornély.

Satul *Valea Mare* aparținea domeniului cetății Șiriei în 1439-1441. Localitatea este pomenită documentar și în 1464, 1506 și 1519. În 1525 în Valea Mare trăiau 7 familii. Între 1553-1561 Valea Mare era în posesia familiei nobiliare Losonczy. În a doua jumătate a veacului al XVI-lea, între 1571-1597 Valea Mare era în domeniul Kornis. Așezarea este menționată și în 1633 și 1650. În 1732 localitatea era stăpânită de ducele de Modena. În 1819 Erariul vinde Valea Mare.

În 1553-1561 în satul *Zimbru* este menționată o sesie iobăgească aflată în componența domeniului Losonczy. Satul este pomenit și în 1574, 1587, 1613, 1619 și 1622. Între 1579 și 1597 localitatea Zimbru era în domeniul Kornis, iar în 1732 era stăpânit de ducele de Modena. În 1792 este cumpărat de familia Török.

Monumente

- Biserica Ortodoxă Buna Vestire* din Gurahonț;
Capela din Gurahonț;
Castelul Gurahonț, construcție în stil neoclasic din secolul al XIX-lea;
Castelul situat pe starda Iosășel, sediul pompierilor militari;
Parcul dendrologic din Gurahonț;
*Cuptorul de topit fierul **Jumelț*** din satul Zimbru, construcție din secolul al XIX-lea;
Rezervația naturală Dosul Laurului (32, 20 ha);
Rezervația naturală Baltele Gurahonț;
Biserica de lemn din Iosășel, datând din anul 1898.

Evoluție demografică

Gurahonț: 1715 – 7 familii; 1720 – 5; 1742 – 8; 1747 – 12; 1771-1786 – 39; 1828 – 58; 1851 – 318 locuitori; 1857 – 358; 1869 – 409; 1880 – 349; 1890 – 503; 1900 – 752; 1910 – 993; 1922 – 860.

Baltele: 1525 – 5 familii; 1771-1786 – 10; 1828 – 17; 1851 – 108 locuitori; 1857 – 116; 1869 – 117; 1880 – 117; 1890 – 110; 1900 – 110; 1910 – 112; 1922 – 108; 2011 – 50.

Bonțești: 1715 – 12 familii; 1720 – 11; 1742 – 20; 1747 – 41; 1771-1786 – 89; 1828 – 180; 1857 – 769 de locuitori; 1869 – 808; 1880 – 650; 1890 – 758; 1900 – 834; 1910 – 947; 1922 – 920.

Dulcele: 1715-1720 – 5 familii; 1742 – 3; 1746 – 3; 1771-1786 – 10; 1828 – 28; 1851-283 de locuitori; 1857 – 240; 1869 – 239; 1880 – 233; 1890 – 275; 1900 – 254; 1910 – 275; 1922 – 254.

Feniș: 1715 – 4 familii; 1720 – 2; 1742 – 12; 1746 – 6; 1771-1786 – 22 ; 1828 – 70; 1851 – 412 locuitori; 1857 – 397; 1869 – 421; 1880 – 355; 1890 – 487; 1900 – 418; 1910 – 455; 1922 – 434.

Honțișor: 1715: 2 familii; 1720 – 4; 1742 – 9; 1747 – 19; 1771-1786 – 38; 1828 – 76; 1851 – 609 locuitori; 1857 – 549; 1869 – 526; 1880 – 622; 1890 – 502; 1900 – 522; 1910 – 570; 1922 – 519.

Iosaș: 1715 – 6 familii; 1720 – 7; 1747 – 12; 1771-1786 – 49; 1800 – 61; 1828 – 64; 1851 – 484 de locuitori; 1857 – 374; 1869 – 335; 1880 – 280; 1890 – 356; 1900 – 415; 1910 – 390; 1922 – 428.

Iosășel: 1715 – 9; 1720 – 7; 1742 – 10; 1747 – 15; 1771-1786 – 43; 1828 – 68; 1851 – 407 locuitori; 1857 – 483; 1869 – 528; 1880 – 420; 1890 – 511; 1900 – 563; 1910 – 633; 1922 – 580.

Mustești: 1714-1720 – 5 familii; 1742 – 6; 1747 – 6; 1771-1786 – 14; 1828 – 69; 1851 – 150 de locuitori; 1857 – 397; 1869 – 399; 1880 – 338; 1890 – 339; 1900 – 401; 1910 – 404; 1922 – 308.

Pescari: 1715 – 7 familii; 1720 – 8; 1747 – 15; 1771-1786 – 53; 1800 – 57; 1828 – 65; 1851 – 638 de locuitori; 1869 – 567; 1880 – 532; 1890 – 572; 1900 – 571; 1910 – 608; 1922 – 526.

Valea Mare: 1715 – 4 familii; 1742 – 7; 1747 – 6; 1771 – 21; 1800 – 34; 1828 – 51; 1851 – 338 de locuitori; 1857 – 296; 1869 – 322; 180 – 273; 1890 – 401; 1900 – 361; 1910 – 412; 1922 – 327.

Zimbru: 1715 – 2 familii; 1720 – 4; 1742 – 10; 1747 – 16; 1771 – 28; 1800 – 59; 1828 – 59; 1851 – 540 de locuitori; 1857 – 775; 1869 – 735; 1880 – 603; 1890 – 774; 1900 – 732; 1910 – 763; 1922 – 665.

Comuna Gurahonț: 1930 – 6.100 de locuitori; 1956 – 5.742; 1966 – 5.656; 1977 – 5.384; 1992 – 4.895; 2002 – 4.506; 2011 – 3.973.

Conform recensământului efectuat în 2011, majoritatea locuitorilor sunt români (95,77%), cu o minoritate de romi (1,36%). Pentru 1, 96% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (75,33%), dar există și minorități de penticostali (14,55%) și bapțiști (7,1%). Pentru 2,21% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă Gurahonț

Biserica de lemn din crângul *Tri Honț* exista în secolul al XVII-lea. care În anul 1857 încă mai exista biserica de lemn de pe *Glemee* (vechea așezare a satului). În 1893 a fost zidită pe cheltuiala marelui proprietar Reinholdt, din piatră și cărămidă arsă, clădirea unei noi biserici ortodoxe. În anii 1991-1996, la inițiativa preotului Crăciun Dorel Moț, este construită o nouă biserică ortodoxă, cu hramul *Buna Vestire*, într-un original stil grecesc, în formă de cruce, cu lungime de 32 m, lățime 9 m și 19 m între abside, cu

două turle înalte și o cupolă octogonală deasupra naosului, încadrată de patru turnulețe, zidită din cărămidă și beton armat, acoperită cu țiglă și tablă de aluminiu(solzi). Preoți: Rista Popovici e amintit în 1783, până la 1 mai 1817; Florea Mera din 9 octombrie 1817 până la 8 august 1819; Nicolae Onaga din 9 august 1819 până la 10 ianuarie 1822; Simion Grozav din 27 martie 1822 până la 18 octombrie 1848; Nicolae Avrămuț din 30 martie 1849 până la 6 decembrie 1853; Vasile Suciu din 24 decembrie 1853 până la 13 noiembrie 1862; Ivan Nistor din 14 ianuarie 1863 până la 20 februarie 1864; Petru Bogdan din 20 mai 1864 până la 4 noiembrie 1864; Ioan Mera din 20 ianuarie 1865 până la 5 noiembrie 1911; Virgil Bulz din 5 noiembrie 1911 până la 1 noiembrie 1949; Gheorghe Șerb de la 1 noiembrie 1949 până în 1991 iulie; Crăciun Dorel Moț începând cu 15 iulie 1991.

Satul *Brusturescu* nu a avut niciodată biserică. Conscriptia lui Sinesie Jivanovici din anul 1755 confirmă acest fapt, precizând că enoriașii frecventau biserica din Feniș. Nici azi cătunul Brusturescu nu are biserică, fiind filie a parohiei Zimbru.

Biserica Ortodoxă Bontăști

A existat o biserică cu hramul *Sfinții Arhangheli*, despre care la mijlocul secolului al XVIII-lea se știa că este foarte veche. În anul 1820 se sfințește o nouă biserică, din lemn, cu hramul celei vechi, așezată în apropierea cimitirului, la locul numit *Sub Biserică*. În anul 1890 a fost înlocuită cu alta, tot din lemn, cea veche, din 1893, fiind vândută satului Valea Mare. Actuala biserică parohială, de zid, a fost edificată în anul 1955 și are hramul celei vechi. S-a construit prin contribuția benevolă a credincioșilor, sub conducerea preotului Cornel Vădășan și a consiliului parohial. A fost pictată în anul 1958 de pictorul Andrei Mitroi din Mustești. Dintre preoții parohi care au slujit în această parohie îi menționăm pe Cornel Vădășan, Andrei Mitroi, Cornel Budiu, Andrei Dîrbaș (2005-31 august 2015).

Biserica Ortodoxă Honțișor

În Cronica parohială se menționează despre vechea biserică din lemn, cu hramul *Sfântul mucenic Gheorghe*, aparținând Protopopiatului Ineu, că a fost sfințită de Episcopul Iosif Putnik după anul 1770. În acest locaș se

închinoxau toți credincioșii din satele învecinate. În timp, în jurul bisericii s-a format cimitirul sătesc actual. În 1902 biserica este reparată și zugrăvită de zugravul Simion Crișan. Între anii 1927-1930 credincioșii din Honțisor își construiesc o biserică nouă, în mijlocul satului, păstrând același hram, *Sf. Mucenic Gheorghe*. Construcția a fost executată de anteprenorul W. Elsinger, fiind zidită în totalitate din piatră, cu turla acoperită cu tablă zincată, acoperișul cu țiglă, în stil baroc, în formă de cruce. Tencuiala este din mortar – var cu nisip, atât interior cât și exterior. În 1930 interiorul bisericii a fost zugrăvit în ulei de zugravul Ștefan Harling. Construirea acestui lăcaș s-a făcut cu osteneala credincioșilor din Honțisor, sub îndrumarea preotului Virgil Bulz. Sfințirea a fost săvârșită în luna octombrie 1930, de episcopului Aradului Andrei Mager. De-a lungul timpului s-au mai executat reparații în anii 1958 și 1978-1980, ocazie cu care pictura a fost înlocuită cu alta în tehnică tempera. În anul 1972 vechea biserică a fost mutată și restaurată în parcul Episcopiei din Arad. Au slujit de-a lungul timpului în cele două biserici vrednici de pomenire preoți Virgil Bulz, Ioan Mera, Amărăscu, Simion Mercea, Petru Lazea, Vasile Costea, Pavel Simulescu și Mihai Boca, actualul preot paroh.

Biserica Ortodoxă Iosaș

Data înființării precum și împrejurările în care a luat ființă sunt necunoscute. Se știe că pe deal era o veche biserică din lemn, acoperită cu șindrilă, în stare slabă. În anul 1956 această biserică a fost donată satului Buceava, Comuna Brazii. În anul 1947, sub îndrumarea preotului Florea Alexandru, credincioșii au început construirea în centrul satului a unei noi biserici. Cărămida necesară au cumpărat-o din demolarea fabricii de ciment din Gurahonț. Pentru acoperirea cheltuielilor oamenii din sat au vândut dreptul lor de lemne din pădurea comunală și au mai făcut și donații benevole. Lucrarea a fost executată de meșteri zidari din localitatea Bonțești, conduși de Virgil Frențiu. Biserica este zidită în formă de cruce și cu acoperișul de țiglă. Turnul înalt are două clopote. Biserica are fundația de piatră și e împrejmuită cu gard de fier forjat. În anul 2003 s-au efectuat lucrări de reparații la exteriorul bisericii.

Biserica Ortodoxă Iosășel

Când satul se afla pe vatra veche, biserica se afla la o distanță de aproximativ de 2 km de actuala ei așezare, spre marginea de răsărit a drumului care duce la Zimbru, în apropiere de gospodăria locuitorului Ioan Motorca zis *Țighertu*; locul este denumit astăzi *La biserică*. În apropierea locului vechii biserici se află acum o troiță de piatră, ridicată în anul 1872, care amintește de vechea biserică și de familia Lăzeștilor care a ridicat această biserică. Când satul s-a adunat pe vatra actuală, și biserica a fost mutată – pe locul unde astăzi se află cimitirul satului. Amândouă bisericile erau mici și construite în întregime din lemn.

În cronică parohiei se consemnează că bătrânii povesteau cum tavanul bisericii vechi a fost dus până la locul unde s-a ridicat noua biserică *pe pureci* – niște lemne lungi, rotunde, timp de o săptămână, deși distanța nu depășea 2 km. Aici, în această nouă biserică, se întruneau preoții din două protopopiate: Hălmagiu și Buteni, pentru alegerea unui deputat din cler pentru congresul național bisericesc.

Biserica nouă, care este și actuala biserică a parohiei, cu hramul *Nașterea Domnului*, a fost construită în 1898, puțin mai jos de locul unde fusese vechea biserică, pe un teren ridicat în pantă, pe ulița principală. Construcția este din lemn, pe fundație de piatră, tencuită în interior și exterior cu pământ și mortar din var și nisip și acoperită inițial cu șindrila. A fost renovată în exterior în anul 1929, când și pe turlă, și pe acoperiș, a fost aplicată peste șindrila o învelitoare din tablă zincată. În anul 1956 a început o nouă reparație a bisericii, plătită din contribuțiile credincioșilor, ocazie cu care biserica a fost pictată în tempera, în stil bizantin, de preotul-pictor Nicolae Plămădeală. Lucrările de reparații și pictură s-au terminat în anul 1958 și au costat 20.000 de lei. În anul 1969 s-a făcut o nouă reparație, învelindu-se turla în întregime cu tablă zincată și spoindu-se și aceasta, și acoperișul, cu vopsea în ulei și broz argintiu. S-au mai făcut reparații în exterior în anul 1988, când s-a refăcut tencuiala exterioară. Altă reparație s-a efectuat în anul 2008, când s-a refăcut tencuiala din interior și a fost demolat podul de la cor – fiind impropriu, și s-a făcut un pod nou, din beton armat, sprijinit pe patru stâlpi. Tot atunci s-a înlocuit dușumeaua, care era putrezită, cu parchet laminat. În anul 2011 s-a efectuat pictarea bisericii în tempera, în stil neobizantin, de pictorul Constantin Popescu

din Rădăuți, s-au schimbat ușile și s-a înlocuit iconostasul. În 2015 s-au făcut reparații exterioare la tencuială, stropindu-se și spoindu-se cu vopsea lavabilă, s-au reparat scările și verandele de la intrare, ridicându-se altele noi.

Iosășel a fost o parohie de sine stătătoare până în anul 1882, când a fost declarată filie la comuna bisericească Iosaș printr-o hotărâre a sinodului eparhial din Arad. Această situație s-a menținut până în anul 1956, când Iosășel a fost ridicat la rangul de parohie, având ca filie Iosașul și cătunul Baltele, situație care dăinuie până astăzi.

Biserica Ortodoxă Pescari

Până la anul 1784 parohia Pescari avea biserică din lemn și era compusă din două cătune: Holt și Mizeș. În urma mișcărilor sociale din 1784 a început migrarea locuitorilor celor două cătune spre actuala vatră a satului. Prima clădire strămutată a fost biserica, în jurul căreia s-a reînființat noua localitate care va primi numele Pescari. Parohia actuală poartă numele satului, având ca filie satul Feniș, și face parte din Protopopiatul Sebiș. Actuala biserică din Pescari a fost zidită în anul 1936, pe locul celei existente. Are lungimea de 20 m și lățimea de 7,5 m. Este zidită în formă de cruce, din cărămidă, și este acoperită cu țiglă. Între anii 1993-1996 s-au efectuat lucrări de consolidare, iar între anii 1996-1997 a fost împodobită cu pictură în frescă, executată de pictorul Pavel Cosma. *Preoți*: Romul Hărduț – 1916, Ioan Bogdan – 1920, Emil Tomșa – 1920-1968. *Cântăreți*: Octavian Lupei, Nistor Șerb, Pavel Șerb. *Epitropi*: Pavel Miclea, Aurel Țigan.

Biserica din filia *Feniș* a fost zidită între anii 1976-1980, pe locul vechii biserici; este zidită din cărămidă, în formă de corabie, având 14,5 m lungime și 8 m lățime și este acoperită cu țiglă. A fost pictată de pictorul Cornel Pașcanu, în tehnica frescă. *Preoți*: Romul Petrișor, Liviu Serac, Ioan Fărcașiu, Emil Tomșa. *Cântăreți*: Gheorghe Lulușa, Ioan Lulușa. *Epitropi*: Teodor Colțan, Ioan Lulușa.

Biserica Ortodoxă Zimbru

La început a fost ridicată o biserică de lemn, în locul căreia s-a ridicat în 1867 actuala biserică parohială din piatră, având lungimea de 18 metri

și lățimea de 9 metri, având formă de navă, cu turn în partea de apus. În anii '50 ai secolului al XX-lea a suferit ample lucrări de restaurare (fiind dărâmată până la nivelul ferestrelor și rezidită). Este pictată de pictorul Vasile Nicolae în tehnica frescă, în stil neo-bizantin, și târnosită de P.S. Visarion al Aradului în duminica de 30 septembrie 1973. Din 1831 avem și lista preoților care au păstorit aici: Teodor Balașcău (1831-1842), Mathei Bethea (1839-1842), Ioan Serac (1843-1845), Ioan Hălmăgean (1845-1846), Petrică Miron (1847), Ioan Covaciu (1848), Iosif Dan (1849-1850), Ștefan Micle (1850-1861), Petru Galea (1862-1863), Petru Bogda (1863-1864), Ioan Vujdea (1864-1872), Petru Bisorca (1872-1882), Ioan Farcaș (1882-1883), Gheorghe Vujdea (1883-1887), Ioan Hălmăgean (1887-1888), Ioan Seracu (1888-1894), Valer Cristea (1894-1935), Adam Micluția (1935-1936), Ioan Moțiu (1936-1938), Nistor Sandru (1939-1942), Ioan Coste (1942-1954), Pavel Dan (1954-1968), Vasile Mihoc (1969-1971), Ioan Brădean (1971-1974), Teodor Tudur (1974-1981), Teodor Barna (1981-1982), Ioan Pocșoara (1982-2000) și Ciprian Lusca (2000 -).

Valea Mare devine filie a parohiei Zimbru prin deceniul șase al secolului al XX-lea. Până atunci a depins de Feniș. Biserica de lemn din filie a fost mutată din Almaș la Bontăști, apoi în 1893 la Valea Mare. Între anii 1982-1983 este restaurată și pictată de pictorul Pavel Cosma, în tehnica tempera.

Biserica Adventistă din Gurahonț

Înființată în timpul regimului comunist, cuprinde câteva zeci de credincioși, fiind păstorită de Derwin Johnson.

Biserica Penticostală din Gurahonț

A luat ființă în 1965, cu 20 de membri, desfășurându-și serviciile religioase în casa pastorului Marcu Oprea. Cornel Stînilă a construit o casă pentru un copil al său necăsătorit, casă pe care a cedat-o bisericii penticostale ca lăcaș de rugăciune. Această casă a servit ca lăcaș religios până în 2014, când credincioșii penticostali, circa 230, cu 80 de copii, s-au mutat într-o nouă clădire, modernă.

Biserica Baptistă din Pescari

A fost înființată în anul 1928 de către Lulușa Pavel, Lulușa Ioan și Motorca Pavel. Serviciile divine se desfășoară astăzi într-o clădire construită în anul 1946.

Biserica Baptistă din Feniș

A luat ființă în anul 1905. Construcția actuală a bisericii a fost inaugurată în 14 ianuarie 1946.

Clădirea *Bisericii Baptiste din Iosășel* a fost construită în anul 1931 de familiile Sărac (Simion și Sara), Faur (Gheorghe și Mura), Faur (Pavel și Ana), Bogdan (Petru și Ghergheni), Valea (Maxim și Rozalia).

Biserica Baptistă din Iosaș

S-a înființat în anul 1900, iar actuala clădire a fost terminată în anul 1946.

Biserica Baptistă din Gurahonț

A luat ființă în anul 1900, primii credincioși întrunindu-se în casa familiei Teodor Tripaș. În anul 1908 credincioșii bapțiști au construit o clădire mai mică, în anul 1924 ridicându-se lăcașul de închinare în care se vor desfășura serviciile divine până în 1990. În anul 2005 s-a inaugurat noua clădire a bisericii baptiste din Gurahonț, cu peste 100 de credincioși, păstorită de Ionuț Românul, vicepreședinte al Comunității Baptiste Valea Crișului Alb.

Învățământul

În *Gurahonț* s-a înființat o școală în 1789. Majoritatea elevilor erau români, iar învățătorii unguri – care au utilizat bătaia pentru a-i determina pe copii să învețe limba maghiară. În 1860, în contextul regimului liberal din Imperiul Habsburgic, și-a deschis porțile școala românească din Gurahonț. Una dintre școlile maghiare a fost cunoscută multă vreme

sub numele de *Școala de la Ugliș*, pentru că aici a activat după anul 1918 învățătorul *Petru Ugliș*. În anul școlar 1841-1842 școala confesională din Gurahonț era frecventată de 20 de elevi, în 1868 de 23 de elevi, învățător fiind Constantin Rubenovi. În 1873 învățau carte la școala din Gurahonț 36 de elevi, îndrumați de învățătorul Petre Popovici, iar în 1904-1905 funcționau 3 clase de elevi, îndrumați de învățătorul Vasile Gherman. La 1 noiembrie 1919 s-a produs trecerea de la învățământul confesional la cel de stat, învățători fiind Petre Ugliș și Savu Dorca la băieți și Iudita Pop și Aurelia Voștinar la clasele de fete.

La 1 noiembrie 1919 s-a produs trecerea de la învățământul confesional la cel de stat, învățători la Gurahonț fiind *Petre Ugliș*, *Savu Dorca* și, la clasele de fete, *Iudita Pop* și *Aurelia Voștinar*.

În 1919 s-a înființat și o școală de ucenici, susținută financiar de fabrica de ciment și de meseriașii locali. Programul școlar era de 4 ore, în fiecare după amiază. Școala de ucenici s-a închis în 1933.

În 26 octombrie 1945 și-a deschis porțile *Gimnaziul Unic Gurahonț*; în primul an de funcționare a avut înscriși 54 de elevi, directorul gimnaziului fiind Ștefan Braha, venit de curând din Basarabia. În 15 septembrie 1962 s-a înființat în Gurahonț *Liceul Ion Buteanu*, prima clasă de liceu având profil real și 36 de elevi. Primul director al liceului a fost profesorul *Ioan Ghergar*, iar prima dirigintă a clasei nou înființate a fost profesoara *Emilia Ghergar*. Primii profesori au fost Dimitrie Schelegia, Mihail Caraban, Octavian Ana, Simion Păiușan, Parascheva Stavarache, Teodor Vesa, Ioan Lupei, Nicolae Irimie și Ioan Șaitiș. În 1977 liceul de cultură generală se transformă în liceu agroindustrial, cu profil horticol. În 1991 se revine la liceul teoretic. Din 1993 funcționează aici prima clasă de fermieri montani.

Școala confesională românească din Bonțești este menționată documentar începând cu anul 1786. În 1823-1824 era frecventată de 37 de elevi. Clădirea școlii a fost ridicată în anul 1876. În 1877 învățătorul *Paul Șerb* era salarizat cu 100 de florini și diferite bunuri în natură.

Școala românească din Feniș avea 19 elevi în 1823-1824. Procesul de învățământ se desfășura într-un local necorespunzător. În anul școlar 1876-1877 au frecventat școala 20 de elevi din clasele I-VI. Învățătorul *Nicolae Bucatoș* primea un salariu anual de 120 de florini și diferite bunuri în natură, la care se adăuga beneficiul unui sfert de sesie de pământ. Școala dispunea de un fond școlar modest, în valoare de 22 de florini.

Școala confesională românească din *Honțișor* își începe activitatea în anul 1819. În 1867 s-a ridicat un nou local pentru școală. În 1877 învățătorul *Mihai Șoica* primea ca salariu anual diferite bunuri în natură și 120 de florini.

În 1789 s-a înființat *Școala confesională românească* din *Iosaș*; în 1823-1824 era frecventată de 20 de elevi. Populația școlară din *Iosaș* era formată în 1877 din 37 de copii. Salariul anual al învățătorului era de 150 florini și bunuri în natură.

La școala din satul *Iosășel* învățau și copiii din localitatea *Baltele*. Localul școlii a fost ridicat în anul 1870. Un număr de 54 de elevi au frecventat școala în anul 1876-1877. Școala avea grădina de pomi fructiferi. Învățătorului i se asigurase un salariu anual de 150 de florini și bunuri în natură. Cursurile erau predate provizoriu de preotul *Ion Munteanu*, absolvent de preparandie și teologie.

Școala din Mustești funcționa în veacul al XIX-lea într-un local de lemn. În 1877 învățătorul *Ioan Popa*, absolvent al școlii triviale, era saalrizat cu 80 de florini și bunuri în natură.

Localul școlii din *Pescari* a fost construit în 1872. Învățătorul *Alexandru Ardeleanu* era salarizat cu 180 florini anual și bunuri în natură.

Școala confesională românească din *Valea Mare* nu avea local propriu în 1877, lecțiile desfășurându-se într-o clădire închiriată. Salariul învățătorului consta din 100 florini și bunuri în natură. Postul de învățător era vacant și până la alegerea unui nou dascăl cursurile erau predate de *Petre Faur*.

Școala confesională din *Zimbru* avea 23 de elevi în anul școlar 1823-1824. În 1870 a fost construit localul școlii, unde învățau și elevi proveniți din *Brusturescu* și *Dulcele*. Învățătorul avea un salariu de 157 de florini și bunuri în natură. În 1877 postul de învățător era vacant, lecțiile fiind predate de preotul *Petru Bisorca*.

Personalități

Marius Eugen Fernolendt s-a născut în 13 mai 1938 în *Copșa Mică*, dar și-a petrecut copilăria și adolescența la *Gurahonț*, loc de care a rămas legat afectiv indestructibil. A studiat biologia și s-a format ca cercetător științific, având doctoratul în biologie, specialitatea microbiologie. Între 1962-2003

a lucrat la Institutul de Igienă și Sănătate Publică Timișoara. A elaborat peste 170 de lucrări științifice, inclusiv o monografie a Comunei Gurahonț. A scris romanele *Ucenic la școala de împărați* (atobiografic), și *Zimbrii cu colți de fier*.

Viorel Gheorghiuță (n. 1922, în Gurahonț), este un fost deținut politic al regimului comunist și scriitor arădean (poet și memorialist). Publică primele poezii în 1942, în revista *Universul literar*. Din 1965 participă la activitatea cenaclului literar Lucian Blaga din Arad al Uniunii Scriitorilor din România, pe toată durata existenței acestuia (1989). Între 1966-2000 colaborează la revistele literare *Tribuna* din Cluj, *Aradul literar*, *Orizont* din Timișoara, *Familia* din Oradea, *Vatra* din Târgu Mureș, *Viața Românească* din București, *Arca* și *Relief* din Arad. În 1985 a publicat, la Editura Dacia din Cluj volumul de sonete *Ferestre și oglinzi*. În 1991 este primit ca membru în Uniunea Scriitorilor din România.

Economie

Locuitorii satelor din Comuna Gurahonț s-au ocupat încă din Evul Mediu cu creșterea animalelor (vite, porci, cai, oi etc.), și cu exploatarea lemnului care se găsea din abundență în pădurile din apropiere. O fabrică de ciment a început să producă în Gurahonț începând cu anul 1891, având peste 300 de angajați, printre care și femei. Fabrica din Gurahonț producea anual aproximativ 1,5 milioane de cărămizi, pe lângă ceramică fină, cărămidă refractară, plăci de paviment pentru coridoare și săli și ceramică decorativă (cahle pentru sobe de teracotă). Producția de ciment de tip Portland se cifra la câteva sute de vagoane anual. În 1933, în contextul crizei economice mondiale, fabrica de ciment a fost desființată.

Cuptorul de topit minereul de fier din localitatea Zimbru a fost construit între 1844-1864 pentru a valorifica minereul de fier din imediata apropiere. Cuptorul s-a păstrat până azi în condiții relativ bune. Este amplasat la nord de satul Zimbru, alături de drumul ce duce la cătunul Brusturescu. Din satul Zimbru pornește un drum care duce până în poiana unde se află cuptorul. Munca de excavare a minereului de fier era făcută de țăranii din sat, și tot ei îl transportau până la cuptor cu ajutorul carelor trase de boi. Minereul de fier se afla la circa 10 km distanță, în zona numită *Ponoraș*,

unde se găsea în filoane bogate. Cuptorul se afla în apropierea pădurii, care furniza combustibilul necesar pentru producerea căldurii utilizate la topirea minereului.

Procesul tehnologic de topire a minereului de fier se realiza în interiorul acestui cuptor construit din piatră, din cărămizi rezistente la foc și temperaturi înalte și plăci din fontă. Încărcarea cuptorului se făcea pe sus, pe deasupra, la mijloc ardea focul, iar jos, prin părțile laterale, se scurgea fierul lichid care era pus în anumite forme și răcit cu apa din râul din apropiere. Minereul de fier a devenit sursa de venit pentru populația localnică în contextul în care terenul pentru agricultură era foarte puțin, fiind o zonă montană. Lingourile de fier erau prelucrate de meșteșugari români și transformate în diferite unelte și obiecte de uz casnic.

O fabrică de ciment a început să producă în Gurahonț începând cu anul 1891, având peste 300 de angajați, printre care și femei. Fabrica din Gurahonț producea anual aproximativ 1,5 milioane de cărămizi, pe lângă ceramica fină – cărămida refractară, plăci de paviment pentru coridoare și săli, precum și ceramică decorativă, adică cahle pentru sobe de teracotă. Producția de ciment de tip Portland se cifra la câteva sute de vagoane anual.

În 1933, în contextul crizei economice mondiale, fabrica de ciment a fost desființată.

În satul *Iosășel*, a fost construită în anul 1867 o fabrică de spirt, primul patron al fabricii fiind Adolf Wauer. Fabrica de spirt funcționează și astăzi, privatizată, aparținând din 1999 familiei Ionel și Rodica Giurgele.

Tradiții și obiceiuri

Culorile și materialele folosite la confecționarea îmbrăcămînții tradiționale confereau costumației o notă sobră și o frumusețe aparte.

Portul tradițional bărbătesc

Cămașa bărbătească este din pânză de cânepă sau in, cu gulerul având motive florale, care se regăsesc și pe manșete. Feciorii poartă cămașa scoasă din pantaloni la spate, iar copiii mici poartă cămașă lungă, cu colți

la partea de jos. *Izmenele* largi, din același material, se purtau legate cu un brăcinar și aveau turecii ornamentați și bătuciți. Tinerii poartă *laibăr* de culoare albastră, ornamentat cu arabescuri din stofă colorată, cusute direct cu mașina pe piepul laibărului. Bătrânii poartă laibăre negre. *Nădragii* se confecționau în casă și se vopseau cu coajă de arin. Iarna bărbații purtau șube de culoare albă, pe care erau cusute aplicații în culori vii.

Portul tradițional femeiesc

Fetele tinere purtau pe cap un batic din stambă sau lână, peste părul împletit în codițe. Nevestele tinere purtau *căiță* (sau *ceapță*) – un batic roșu cu buline albe, care are rolul de aduna părul tinerelor femei în jurul unei piese în forma literei *U*, denumită *conci*. *Cârpa de cap*, de culoare neagră, este obligatoriu a fi purtată zilnic de femeile în vârstă, iar la ceremonii funerare de toate femeile. Cămășile femeiești sunt confecționate din pânză de in pentru fetele tinere și pentru sărbători, iar pentru lucru se fac din cânepă. *Spătoiul* era o piesă vestimentară ce se purta peste cămașă, fiind ornamentat cu motive florale, cusute împrejur cu mătase. *Poalele* erau confecționate din pânză de in. *Cojocul* din piele de oaie era purtat de femei în zilele de iarnă, fiind scurt, fără mâneci, îmblănit, prinzându-se cu nasturi pe umărul stâng și lateral pe partea stângă. Iarna, atât femeile cât și bărbații purtau *opinci* din piei de bou, vacă, porc sau din piele netăbăcită de cal.

Sport

Echipa de fotbal *Unirea Gurahonț* a jucat primele meciuri în anul 1947-1948, în campionatul județean.

Turism

Cele mai importante atracții turistice în Comuna Gurahonț sunt următoarele monumente istorice și naturale:

Biserica Ortodoxă Buna Vestire din Gurahonț;

Capela din Gurahonț;

Castelul Gurahonț, construcție în stil neoclasic din secolul al XIX-lea; *Castelul de pe strada Iosășel*, actualmente sediul pompierilor militari; *Cuptorul de topit fier* din satul Zimbru, construcție secolul al XIX-lea; *Rezervația naturală Dosul Laurului* (32,20 ha), declarată rezervație în 1933, reprezentând o zonă de protejare a speciei de laur (*Ilex aquifolium*). Aria protejată este înconjurată de specii arboricole de fag (*Fagus sylvatica*). A fost înființată prin Hotărârea Consiliului Județean din 1995, apoi declarată prin Legea Nr. 5 din 6 martie 2000 publicată în Monitorul Oficial al României Nr. 152 din 12 aprilie 2000 de aprobarea planului de amenajare a teritoriului național – Secțiunea a III-a – arii protejate. Arborii de laur sunt înconjurați de specii arboricole de fag (*Fagus sylvatica*), mestecăn (*Betula pendula*), carpen (*Carpinus betulus*), cireș (*Prunus avium*), gorun, paltin și ulm. Pădurea, în întregimea sa, are o suprafață de 83 de hectare. Aici este singurul loc din România în care se mai găsesc exemplare de laur, plantă rară și ocrotită de lege. În plus, acesta este cel mai nordic (din aria mediteraneană) și, în același timp, cel mai estic (din aria atlantică) punct în care se dezvoltă această plantă. *Dosul Laurului* se află la o altitudine de 300 de metri.

Rezervația naturală Baltele Gurahonț, aflată în apropierea drumului național DN 79A, în partea estică a satului Gurahonț, pe versantul sud-estic al *Dealului Baltele*, cu o suprafață de 2 ha, reprezentând o zonă de protecție pentru specia floristică rară de *Centaurea simonkaiana*, alături de care mai sunt întâlnite și alte elemente ierboase, printre care o specie de usturoi sălbatic (*Allium flavum*), garoafa de câmp (*Dianthus carthusianorum*), prunella (din specia *Prunella laciniata*), etc.

Parcul dendrologic Arboretum Silva din Gurahonț, de 12,5 hectare. În prezent, în incinta parcului există circa 2600 unități taxonomice, din care aproximativ 500 reprezintă exemplare rare sau unicate. Dintre genurile rare existente în parc, sunt de remarcat: *Ginkgo*, *Taxodium*, *Taxus*, *Sequoia*, *Celtis*, *Colutea*, *Tamarix*, *Cedrus*, *Ruscus*, *Phellodendron* etc. Influențele mediteraneene fiind oprite de abruptul Cremenoasa, creează aici un climat aparte, deosebit de blând. Un inginer de căi ferate, Boros Beniamin, fiind atras de acest loc, a cumpărat la Gurahonț o moșie pe care a cultivat, până prin deceniul al noulea al secolului al XIX-lea, vreo 300 de specii de trandafir. Tot aici, pe o suprafață de 5 hectare, alături de grădina decorativă, și-a amenajat parcul, format din numeroase specii

de arbori. Din acea perioadă datează și exemplarele de frasini aflate în imediata apăsare a gării C.F.R. Gurahonț. Conform memoriei colective, parcul domenal din Gurahonț a fost amenajat în 1885. În 1924 parcul din Gurahonț a devenit proprietatea Camerei Agricole a Județului Arad. Între anii 1924-1948 parcul a fost menținut cu o funcție recreativă pentru locuitorii Comunei Gurahonț, beneficiind de o structură specifică, cu alei, un mic lac și terenuri de sport. După 1948 trecând în proprietatea C.A.P.-ului din localitate, parcul a fost neglijat, s-au executat chiar extrageri de arbori. Primele preocupări de reabilitare a parcului datează din anul 1962, sub egida Ocolului Silvic Gurahonț. Parcul dendrologic s-a mărit spre est, dincolo de pâraul Honțișor, cu 8 hectare din pășunea comunală. Timp de peste două decenii parcul a fost coordonat de Primăria Comunei Gurahonț și patronat de Comitetul de Cultură al Județului Arad. După anul 1990, parcul dendrologic din Gurahonț a fost atribuit Stațiunii de Montanologie, înființată aici, dependentă de Institutul de Montanologie de la Sibiu. În parcul din Gurahonț se întâlnesc *jneapănul auriu* și *arboarele mamut*. *Rezervația naturală Baltele*, aflată în apropierea drumului național DN 79A, în partea estică a satului Gurahonț, pe versantul sud-estic al Dealului Baltele, cu o suprafață de 2 ha, reprezentând o zonă de protecție pentru specia floristică rară de *Centaurea simonkaiana*, alături de care mai sunt întâlnite și alte elemente ierboase, printre care o specie de usturoi sălbatic (*Allium flavum*), garoafa de câmp (*Dianthus carthusianorum*), prunella (din specia *Prunella laciniata*), etc.;

Biserica de lemn din Iosășel, datând din anul 1898.

Sălașe dispărute

Baltele: Balthfalwa, Balth, Baltyele, Kopárság – în 1913 avea sub 50 de locuitori (cifra exactă nu se cunoaște);

Ferice, Ferech, Ferechfalwa: satul este menționat în anii 1441, 1445, 1506, 1510, 1512, 1519, 1525 și 1528, fiind stăpânit de Cetatea Șiria; în 1525 era format din 12 familii; în veacul al XVII-lea (1601, 1650 și 1652), era parte a domeniului Haller; în 1771-1786 trăiau în sat 13 familii; în anul 1822 s-a contopit cu localitatea Mustești.

Potockitelep – avea 69 de locuitori în 1913;

Bibliografie

- Arhiva Națională Ungară, Budapesta, A.G. 3688, DL 248822
- Budiu, Cornel, *Scurt istoric al Parohiei Bonțești*, mss, 1969.
- Buțtea, Marius Ovidiu; Boca, Bogdan Vlad, *Strategia locală de dezvoltare durabilă 2014-2020 a comunei Gurahonț*, Arad, 2015.
- Cristea, Valer, *Cronica parohiei Zimbru*, mss.
- Demșea, Dan, *Un istoric al parcurilor și grădinilor decorative din teritoriul județului Arad (secolele XVIII-XX). Obiectivele din afara orașului Arad*, în *Ziridava*, nr. XXIII, Arad, 2002.
- Drai, T. Radu, *Monografia comunei Gurahonț*, mss, 1975.
- Dudaș, Florian, *Zărandul. Chipuri și fapte din trecut*, Editura Albatros, București, 1981.
- Faur, Vasile, *Țara Zărandului. Conscripții, cronici, documente, imagini*, Editura Concordia, Arad, 2014.
- Fernolendt, Eugen Marius, *Gurahonț 1386-2016. Higigiș, pe lângă Criș. Monografie sentimentală*, Editura Solness, Timișoara, 2016.
- Hord, Petru, *Evreii din comuna Gurahonț județul Arad) până la 1950*, în *Studia Iudaica Aradensis*, nr. IV, 2014, pp. 165-169.
- Mândroane, Maria, *Frumoșii bătrâni ai satelor (II). Studiu de teren- zona etnografică Gurahonț – Săvârșin, Jud. Arad 2000-2001*, în *Zărandul*, II, Arad, 2002, pp. 27-40.
- Mercea, Simion, *Istoricul parohiei și a satului Honțișor*, mss, 1969.
- Mihoc, Marcel, *Mori țărănești din zona Gurahonț*, în revista *Zărandul*, vol. I, Complexul Muzeal Arad, Arad, 1999.
- Paul, Nicușor, *Glosar subdialectal. Zona Gurahonțului*, în *Zărandul*, II, Arad, 2002, pp. 147-191.
- Paul, Nicușor, *Întoarcerea urmei. Monografie spirituală a Gurahonțului și împrejurimilor*, Editura Gutenberg, Arad, 2001.
- Păiușan, Teodor Gheorghe, *Forme spontane de rezistență în fața diferitelor modalități de realizare a procesului de colectivizare*, în *Zărandul*, II, Arad, 2002, pp. 192-213.
- Păiușan, Teodor Gheorghe, *Forme organizate și spontane ale rezistenței anticomuniste și la colectivizare din Valea Crișului Alb*, în Doru Sinaci, Emil Arbonie (coord.), *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări*, vol. III, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2011, pp. 233-280.
- Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din 1877*, în Vasile Popeangă, *Studii din domeniul științelor educației*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2007, pp. 149-194.
- Rizea, Marian; Moț, Crăciun Dorel, *Gurahonț – Gură de Rai*, Editura Universității de Petrol și Gaze din Ploiești, 2009.
- Sabău, Sorin, *Târgurile din Țara Zărandului*, în revista *Zărandul*, vol. III, Complexul Muzeal Arad, 2010.
- Șerb, Gheorghe, *Monografia comunei Gurahonț*, mss
- Veres, Cristian, *Aspecte ale credințelor populare din zona comunelor Gurahonț și Brazi*, în revista *Zărandul*, vol. I, Complexul Muzeal Arad, Arad, 1999.

Vereș, Cristian, *Dimensiunea spirituală a omului și credințele populare din Depresiunea Gurahonț*, în revista Zărandul, vol. II, Complexul Muzeal Arad, Arad, 2002.

Vesa, Pavel, *Biserici de lemn de odinioară*, Editura Gutenberg, Arad, 1997.

Comuna Hălmagiu

Ioan Tuleu

Stema Comunei Hălmagiu

Descriere

Stema Comunei Hălmagiu se compune dintr-un scut triunghiular cu flancurile rotunjite, tăiat în partea superioară și despicat. În partea superioară, în dreapta, pe albastru, se află o biserică de argint, văzută din față. În partea superioară, în stânga, pe auriu, se află un brad verde, dezrădăcinat. În partea inferioară, pe roșu, pe o câmpie verde, un călăreț cu armură, purtând coif cu viziera închisă, călare pe un cal aflat în salt, ținând în mâna dreaptă o sulită poziționată în fascie și cu stânga frâul calului, totul de aur. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Construcția de argint simbolizează biserica voievodală din secolul al XIV-lea.

Bradul reprezintă bogăția silvică a zonei.

Călărețul simbolizează participarea oastei românești condusă de voievodul Moga și fiii săi la lupta împotriva turcilor de la Câmpia Mierlei, din anul 1448.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Hălmagiu: Holmad, Halmagfalwa, Nagyhalmagy, Halmagi Mare, Hălmaგიul Mare.

Bănești: Banyafalwa, Bayesth, Kisbanya, Felsew, Banyafalwa.

Bodești: Bodyfalwa, Bogesthfalwa, Bogyfalwa.

Brusturi: Brucztur, Also și Felso Bresztor, Berestfalwa, Pafranyos.

Criștești: Kiisztesd, Keresszthe, Janusfalwa, Criștafalwa, Keresztespatak.

Ionești: Iuonesd, Iwanfalwa, Korossivand.

Leasa: Lesza, Sovenyes.

Leștioara: Laschior, Lestyira, Lychora, Kisles.

Poienari: Halmagymezo.

Tisa: Thyzafalwa, Also și Felsotisa, Kysthyza, Thyssa.

Țărmure: Czermora, Czermure, Martfalwa.

Repere geografice

46°16'07" N, 22°35'37" E; altitudine: 254 m; suprafață: (8.400 ha, din care 517 ha intravilan și 7.883 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Vârfurile, Comuna Hăl măgel la est, Județul Hunedoara la sud (Comunele Tomești și Vața de Jos), Comuna Vârfurile la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Hălmațiu este situată în depresiunea cu același nume din estul Județului Arad, în bazinul hidrografic al Crișului Alb, la poalele Muntelui Găina din Munții Apuseni, și este compusă din 11 sate: *Hălmațiu* (reședință comunală), *Bănești*, *Bodești*, *Brusturi*, *Cristești*, *Ionești*, *Leasa*, *Leștioara*, *Poienari*, *Tisa*, *Țărmure*. Dintre cele 11 sate ale comunei, două sunt amplasate pe partea stângă a Crișului Alb: *Tisa* și *Țărmure*.

Comuna este conectată la calea ferată Arad-Brad, satul Hălmațiu având gară.

Satele *Hălmațiu* și *Ionești* sunt străbătute de drumul național rutier DN 76 Deva – Oradea. La DN 76 se conectează satele *Tisa* – prin drumul comunal DC 50 Tisa-insertie în DN 76, *Țărmure* – prin drumul comunal DC 50A Țărmure-insertie în DN 76, *Leștioara* – printr-un drum neclasificat, *Bodești* – prin drumul comunal DC 43 Bodești-insertie în DN 76, *Bănești*, *Cristești* și *Brusturi* prin drumul comunal DC 44 Brusturi-Cristești-Bănești-insertie în DN 76, *Poienari* prin drumul comunal DC 47 Ionești (ieșire din DN 76)-Poienari – Țohești (Comuna Hăl măgel).

Satul *Leasa* se leagă de drumul comunal DC 50 Tisa-insertie în DN 76 printr-un drum neclasificat.

Distanțe față de orașe: Arad – 136 km, Ineu – 78 km, Sebiș – 56 km, Brad (Județul Hunedoara) – 28 km, Deva (Județul Hunedoara) – 65 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Hălmațiu* la 1359 (este notat documentar *Bybarch*, *Wajwodan olacorum de Holmad* – Bibarț, voievod român de Hălmațiu); *Bănești* la 1441 (ca parte a domeniului Șiriei, făcută danie lui Gheorghe Brancovici); *Bodești* la 1441-1441 (parte din domeniul Șiriei, danie către Gheorghe Brancovici). *Brusturi* la 1464 (*Berestfalwa*, în domeniul

Șiriei); *Cristești* la 1439 (*Cristafalwa*, în domeniul Șiriei); *Ionești* la 1441 (*Iwanfalwa*); *Leasa* la 1439 (*Lesza*, în domeniului Șiriei); *Leștioara* la 1477, (*Lyzchora*, în domeniul Banffy); *Poienari* în conscripțiile din 1715-1720; *Tisa* la 1439 (în domeniul Șiriei, danie lui Gheorghe Brancovici; *Țărmure* la 1439 (*Czermore*, în domeniul Șiriei, danie lui Gheorghe Brancovici).

Între Luncșoara și Vâsdogi există o grotă despre care se crede că ar fi fost o mină romană. La începutul secolului al XX-lea se putea observa pe platoul dealului Lupini ruinele unei clădiri în al cărei fundament e deslușea bolta unei încăperi subterane. Săpăturile arheologice întreprunse în anii 1971-1972 au dezvelit fundația unui lăcaș de piatră cu o navă scurtă, un turn-clopotniță și un altar în plan poligonal, prevăzut în colțurile extreme cu zece contraforți. Sub altar a fost străpunsă bolta unei încăperi subterane ce s-a dovedit a fi criptă sau loc de refugiu. Anul construirii și dărâmării nu se cunosc.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, în curtea domeniială a Hălmațiuului se păstrau ruinele unui edificiu de proporții monumentale, prezentând un plan de construcție de tip bizantin. Nu se cunoaște anul construirii, însă catedrala de la Hălmațiu a fost un monument de artă bizantină. Alături se mai observa fundația unei clădiri care a fost reședință sau casă de curte.

La începutul secolului al XV-lea Dezna devine centru domeniului Losonczy, căruia îi aparține și satul Brusturi. Între 1439-1441 Hălmațiu aparține de domeniul Șiriei, fiind donat către Gheorghe Brancovici. 1442 aparține de domeniul Berini. La 1444 intră în componența domeniului Hunyady. În 1451 Iancu de Hunedoara confirmă pe voievodul Moga în drepturile sale în Hălmațiu. Guvernatorul general al Ungariei a recompensat fidelitatea și serviciile aduse de familia nobiliară Moga printr-o danie excepțională, supradimensionând sfera de autoritate a voievodului de Hălmațiu peste un teritoriu cuprinzând circa 120 de sate, astfel că Moga a beneficiat din plin de înrudirea prin alianță cu Iancu de Hunedoara.

Din 1461 domeniul aparține lui Bathory și lui Moga. Familia Moga era foarte înstărită și dispunea, la rândul său, de *familiari* (vasali). Așezarea la Hălmațiu a reședinței voievodale corespundea necesităților de ordin administrativ și strategic, târgul Hălmațiu aflându-se în centrul voievodatului, în defileul ce închide mai bine intrarea în bazinul superior al Crișului Alb, iar prezența voievodului presupune o organizare regională complexă: administrativă, militară, economică și religioasă. Localitatea de reședință a voievodului era apărată de o cetate.

Între 1604-1660 este pomenit în documente *Szalardy*, iar în 1665 *Liva* din Ineu. În 1700 Hălmațiu este centrul unui domeniu erarial care cuprinde 52 de așezări. Domeniul este vândut în 1764 contelui Gavril Bethlen, pentru ca în 1881 să fie cumpărat de bancherul Phillipert de la contele de Frankenstein, iar în 1886 ajunge la Iosif Schweigher.

Satul *Bănești* era stăpânit la 1441 de Gheorghe Brancovici. În anii 1506, 1510 satul aparținea de domeniul Brandenburg, iar în 1601 aparținea domeniului Toldy.

Satul *Bodești* aparține în 1441 satul aparținea lui Gheorghe Brancovici.

Satul *Brusturi* făcea parte din domeniul Șiriei în 1464 și 1525. În 1560-1561 aparținea Episcopiei Oradei. În 1574 era în posesia agăi Mehmed. În 1579 este înglobat domeniului Kornis, în 1601 domeniului Toldy, în 1607-1645 domeniului Pethehazy, în 1648 domeniului Rakoczy și în 1650 domeniului tezaurariatului principatului.

Satul *Cristești* satul intră în posesia lui Gheorghe Brancovici în 1439, iar în 1519 făcea parte din domeniul Șiriei.

Satul *Ionești* era parte din domeniul Șiriei în 1441 și 1445.

Satul *Leasa* aparținea lui Gheorghe Brancovici în 1439, iar în 1477 se afla în componența domeniului Banffy. În 1666 Leasa este încadrată în liva otomană de Ineu. În 1670 era în proprietatea lui Ratz Ștefan.

Satul *Leștioara*- aparținea domeniului Banffy în 1477, iar între 1597-1663 familiei Kornis.

Satul *Tisa* aparține lui Gheorghe Brancovici la 1439. În 1464 făcea parte din domeniul Banffy, în 1510 aparținea lui Gheorghe Brandenburg, iar în 1764 contelui Bethlen Gabor.

Satul *Țărmure* aparținea lui Gheorghe Brancovici în 1439. După 1700 intră în proprietatea familiei Kasza.

În 1359 este menționat documentar *Bybarch*, voievodul românilor din Țara Hălmațiuului, contemporan cu Bogdan de Cuhea, fost voievod al Maramureșului și descălecător al Moldovei.

În 1439 este amintit districtul românesc de la Hălmațiu, unde exista și biserica voievodală. O puternică cetate a fost ridicată la Hălmațiu în secolul al XVI-lea, fiind centrul unui puternic voievodat românesc condus de voievodul Moga. Nobilul Petru Moga din Hălmațiu a atacat în 1483 posesiunile Capitlului catolic din Alba Iulia. La 12 februarie 1484 regele Matia Corvin a poruncit conventului din Cluj-Mănăstur să cerceteze atacul

săvârșit în vara anului 1483 asupra posesiunii Câmpeni a Capitlului din Alba Iulia, unde a provocat o pagubă de 2.000 de florini. Urmările conflictului nu le cunoaștem, și nici dacă Moga a acționat din inițiativă proprie ori la instigarea unui potentat apt a se măsura cu influentul episcop catolic al Transilvaniei.

Turcii și tătarii trec prin Hălmațiu în 1599. După bătălia de la Mirăslău, din 18 septembrie 1600, Mihai Viteazul trece prin Hălmațiu în drumul spre Viena. La 1604 pașa de Timișoara a pustiit regiunea Hălmațului până la Baia de Criș. Un comandant al ienicerilor din Ineu pustiiește Hălmațul în 1664. În 9 ianuarie 1670 turcii jefuiesc Hălmațul.

În 1702 Cetatea Hălmațiu devine centru grăniceresc. În septembrie 1703 curuții ocupă Hălmațul și distrug cetatea în 1706. În 1709 curuții sunt alungați de lobonți. Prin Hălmațiu au trecut în noiembrie 1784 răsculații lui Horea, care ocupă satele din ținut. Mari mișcări țărănești au loc în ținutul Hălmațului între 1818-1820. În piața centrală din Hălmațiu, la chemarea prefectului Buteanu, mii de țărani înarmați s-au adunat pentru a participa la Revoluția de la 1848; mulți dintre ei au luat parte și la adunarea de la Blaj din 3/15 mai. Țăranii din Brusturi și Lazuri s-au evidențat în luptele de pe Dealul Mare cu armata maghiară. Ținutul Hălmațului este câmp de luptă cu unitățile ungurești, biserica din Hălmațiu fiind bombardată de armata maghiară. În 19 ianuarie și 20 februarie 1849 armata maghiară pradă din nou Hălmațul. În 15 decembrie 1849 a fost arestat la Hălmațiu Avram Iancu. Între 1863 și 1876, la presiunea românilor din ținutul Hălmațului, limba oficială a fost limba română. În martie 1869 Sigismund Borlea a fost ales deputat în cercul Hălmațului. La Hălmațiu s-a ținut în 1895 o mare adunare de solidaritate cu memorandumii. O altă adunare populară s-a desfășurat în 1907, împotriva legii școlare promovată de Appony.

În noiembrie 1918 hălmațenii au înlăturat administrația maghiară: la 3 noiembrie 1918, în zi de târg, demobilizații au intrat în depozitele de alimente, împărțindu-le, iar jandarmii și notarul au fugit. Hălmațul este ocupat de trupele maghiare în 16 februarie 1919, iar în 19 februarie 1919 sunt împușcați de ungurii gardiști din Hălmațiu mai mulți români: doi din Țărmure, doi din Leasa și unu din Brusturi. Armata română a eliberat Hălmațul și satele din împrejurimi în 31 martie 1919. În 21-22 ianuarie 1941 legionarii din Hălmațiu ocupă pretura, posturile de jandarmi, judecătoria, poșta etc.

Monumente istorice

Ruinele unei cetăți din secolul al XVI-lea și fosta stație de poștaș hanul *Birtul Mare*, care datează de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, han în care fost găzduit și Avram Iancu;

Monumentul închinat lui Avram Iancu;

Monumentul Eroilor Neamului;

Biserica ortodoxă voievodală, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, construită la sfârșitul secolului al XIV-lea, cu picturi murale din secolul al XV-lea, este atribuită voievodului Moga. Nava bisericii este dreptunghiulară, tăvănită, altarul este pătrat și boltit în semicilindru, turnul-clopotniță este amplasat în vest. Biserica are picturi murale de o remarcabilă frumusețe, interpretând în spirit local forme ale picturii bizantine (sec. XIV-XV). Monumentul a fost restaurat în 1974-1975;

Biserica din secolul al XVIII-lea, cu hramul *Nașterea Maicii Domnului*, realizată în stil baroc simplificat și cu picturi murale în stil bizantin post-brâncovenesc, realizate de meșterii Gheorghe și Radu, veniți din Țara Românească (1768);

Biserica de lemn din Cristești, cu hramul *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*, construită înainte de 1700, cu picturi din 1865;

Biserica de lemn din Bodești, cu hramul *Pogorârea Duhului Sfânt*, datată din 1750-1760, pictată în 1831 și restaurată în 1957;

Biserica de lemn din Ionești, cu hramul *Sfântul Gheorghe*, construită în anul 1730 pe locul uneia ce data din 1460, cu picturi pe pânză executate în 1845;

Biserica de lemn din Tisa, cu hramul *Sfinții Apostoli Petru și Pavel*, construită în 1770 și pictată în 1846;

Biserica de lemn din Țărmure, purtând hramul *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*, construită în 1780 și pictată pe pânză în 1870;

Piatra cinzaiului din fața clădirii cu nr. 113.

Demografie

Hălmațiu: 1715-1720 – 38, respectiv 29 de familii; 1760 – 220 familii; 1834 – 951 de locuitori; 1869 – 1.301; 1880 – 1.106; 1890 – 1.041; 1900 – 1.229; 1910 – 1.321; 1922 – 1.325; 1930 – 1.233; 1941 – 1.146 (306 clădiri).

Bănești: 1715-1720 – 6, respectiv 15 familii; 1760 – 81; 1834 – nu există date statistice; 1869 – 512 locuitori; 1880 – 446; 1890 – 508; 1900 – 519; 1910 – 558; 1922 – 518; 1930 – 567; 1941 – 573 (118 case).

Bodești: 1720 – 13 familii; 1760 – 31; 1834 – 155; 1869 – 415 locuitori; 1880 – 326; 1890 – 393; 1900 – 404; 1910 – 443; 1922 – 416; 1930 – 417; 1941 – 420 (97 de clădiri).

Brusturi: 1720 – 7 familii; 1760-1762 – 63; 1834 – 248 de locuitori; 1869 – 772; 1880 – 772; 1890 – 861; 1900 – 940; 1910 – 1.118; 1922 – 1.059; 1930 – 1.091; 1941 – 1.085 (194 de clădiri).

Criștești: 1720 – 7 familii; 1760-1762 – 22; 1834 – 145 de locuitori; 1869 – 219; 1880 – 174; 1890 – 228; 1900 – 211; 1910 – 248; 1922 – 214; 1930 – 220; 1941 – 225 (54 de clădiri).

Ionești: 1720 – 14 familii; 1760 – 43; 1834 – 105; 1869 – 336 de locuitori; 1880 – 305; 1890 – 323; 1900 – 335; 1910 – 375; 1922 – 353; 1930 – 340; 1941 – 327 (77 de case).

Leasa: 1715 – 4 familii; 1720 – 10; 1760-1762 – 87; 1834 – 254 de locuitori; 1869 – 469; 1880 – 388; 1890 – 476; 1900 – 563; 1910 – 563; 1922 – 462; 1930 – 585; 1941 – 546 (119 clădiri).

Leștioara: 1834 – 184 de locuitori; 1869 – 233; 1880 – 168; 1890 – 191; 1900 – 216; 1910 – 256; 1922 – 218; 1930 – 226; 1941 – 219 (49 de case).

Poienari: 1715 – 10 familii; 1720 – 8; 1760 – 95; 1834 – 308 locuitori; 1869 – 420; 1880 – 261; 1890 – 426; 1900 – 442; 1910 – 469; 1922 – 448; 1930 – 434; 1941 – 448 (98 de case).

Tisa: 1715 – 5 familii; 1720 – 8; 1760-1762 – 67; 1834 – 421 de locuitori; 1869 – 513; 1880 – 548; 1890 – 556; 1900 – 619; 1910 – 723; 1922 – 845; 1930 – 717; 1941 – 721 (160 de case).

Țărmure: 1715 – 4 familii; 1720 – 6; 1762 – 37; 1834 – 75 de locuitori; 1869 – 285; 1880 – 267; 1890 – 311; 1900 – 317 ; 1910 – 422; 1922 – 292; 1930 – 403; 1941 – 432 (94 de case).

Comuna Hălmațiu: 1930 – 6.233 de locuitori (din care 6.009 români, 72 maghiari, 25 germani, 74 țigani, 38 evrei etc.); 1956 – 5.248; 1966 – 5.075; 1977 – 4.610 (din care 4.604 români și 6 maghiari); 1992 – 4.081; 2011 – 2.852 (97,27% români).

Confesional, populația este alcătuită din 94,14% ortodocși, 1,68% pentecostali, 1,12% bapțiști. 3,06% din populație nu și-a declarat apartenența religioasă.

Biserica

Biserica Ortodoxă

Vechea biserică ortodoxă din *Hălmațiu*, ctitorie a familiei Moga, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, a fost construită la sfârșitul secolului al XIV-lea din piatră de râu legată cu mortar. În 1753 biserica a fost luată de greco-catolici (uniți). În Hălmațiu se păstrează vechea biserică ortodoxă construită între 1753-1766, în stil baroc. Prima descriere a bisericii datează din 1758. Pictura, în stil post-brâncovenesc, datează din 1768. Cărți vechi: *Îndreptarea legii*, Târgoviște, 1652; *Evangelie*, București, 1723, *Penticostar*, Râmnic, 1743; *Octoih*, Blaj, 1760 etc.

În anul 1747 a fost construită în *Bănești* biserica de lemn cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, demolată în jurul anului 1900. În 1960 s-a clădit actuala biserică din zid. Cărți vechi: *Minei*, Râmnic, 1776; *Antologhion*, Blaj, 1781.

În secolul al XVII-a exista în *Bodești* o biserică ortodoxă din lemn cu hramul *Sfânta Treime*, demolată în 1773. Cu 13 ani mai înainte de a fi demolată, în 1760, se construise alta, din lemn, cu hramul *Pogorârea Sfântului Duh*. Cărți vechi: *Octoih*, Râmnic, 1742; *Evangelie*, Blaj, 1765; *Cazanie*, București, 1768; *Liturghier*, Sibiu, 1798.

Încă înainte de 1755 a existat în *Brusturi* o biserică din lemn cu hramul *Înălțarea Domnului*, demolată în 1832 și înlocuită cu actuala biserică din piatră, cu hramul celei vechi.

La începutul secolului al XVIII-lea a existat în *Cristești* o biserică din lemn cu hramul *Sfinții Arhangheli*. În 1768 biserica este reparată capital. A fost folosită până în 1860, când a fost construită actuala biserică din lemn, cu hramul celei vechi, cu pictură din 1865.

Biserica din *Ionești*, cu hramul *Sf. Mc. Gheorghe*, a fost edificată la începutul secolului al XVIII-lea, din lemn de stejar. În 1780 a fost reparată. Cărți vechi: *Catavasier*, 1708; *Chiriadromion*, București, 1732; *Catavasier*, Râmnic, 1769.

În *Leasa* era o biserică din lemn din 1760. În 1785 se construiește o nouă biserică, din piatră, cu hramul *Buna Vestire*, azi dispărută. În 1949 s-a construit o biserică din zid, cu hramul *Sfinții Arhangheli*. Cărți vechi: *Carte românească de învățătură*, Iași, 1743.

La mijlocul secolului al XVIII-lea exista în *Poienari* o veche biserică de lemn, în ruină, înlocuită în 1779 cu alta, tot din lemn, cu hramul *Sfântul Nicolae*. În 1928 vechea biserică a fost demolată și s-a construit alta, tot din lemn, cu același hram.

Prima biserică în *Tisa* este pomenită în anul 1701, ceea ce presupune că a fost ridicată în secolul al XVII-lea. În 1770 este edificată actuala biserică, din lemn, cu hramul *Sf. Ap. Petru și Pavel*. Cărți vechi; *Carte românească de învățătură*, Iași, 1643; *Antologhion*, București, 1777.

Satul *Țărmure* nu avea biserică la mijlocul secolului al XVIII-lea. În 1779 se construiește o biserică din lemn, renovată în 1830. Cărți vechi: *Chiriadodromion*, Bălgrad, 1699; *Liturghier*, București, 1728; *Molitvelnic*, Râmnic, 1730; *Triod*, Râmnic, 1731; *Catavasier*, Râmnic, 1734; *Octoih*, Râmnic, 1742; *Sbornic*, 1751.

Biserica Catolică

O capelă catolică a existat în Hălmațiu cel puțin din 1748. În 1775 ia ființă la Hălmațiu parohia catolică. Capela a dispărut la 1848, iar slujbele s-au desfășurat în continuare la biserica unită.

Școala

Învățătorul *Vlademir Ghedoșevici*, cu 9 ani vechime la școala confesională ortodoxă din *Hălmațiu*, avea 34 de elevi în 1842-1843. În 1851-1852 a funcționat în Hălmațiu o școală normală care primea absolvenții celor 3 clase primare și avea înscriși 31 de elevi: 21 români, 5 maghiari și 5 germani. 42 de elevi învățau la școala confesională ortodoxă în 1852. În 1864 școala confesională ortodoxă a fost frecventată de 62 de elevi, împărțiți în două clase. În 1901 se înființează *Școala Elementară de Stat*, care în 1909-1910 avea 106 elevi: 66 români și 40 maghiari.

Numărul știutorilor de carte în anul 1910: 669 în *Hălmațiu* (50,49% din populație); 42 la *Bănești* (7,52%); 120 la *Bodești* (27,08%); 28 la *Cristești* (11,20%); 14 la *Ionești* (3,73%); 14 la *Leasa* (2,48%); 29 la *Țărmure* (6,87%); 16 la *Tisa* (2,21%); *Leștioara* – în anul 1890: 15 (1,38%);

În anul 1844 s-a construit în *Bodești*, din lemn, o școală confesională ortodoxă. În 1852 localitatea avea 580 de locuitori – dar un singur elev la școala confesională ortodoxă. Școala era filială a celei din Hălmațiu. În 1864 au frecventat școala 43 de elevi. În 1877 era învățător în sat preotul *George Lupșia*.

La recensământul din 1852 s-au numărat la școala din Hălmațiu 2 elevi din Brusturi, 2 din Cristești, 4 din Leasa, 2 din Ionești, 2 din Tisa și 1 din Țărmure.

Personalități

Simion Popa, din Hălmațiu, traduce în anul 1450, în limba slavonă, cele patru Evanghelii, una din primele manifestări culturale din vestul țării;

Petru Moldovan (n. 1814, Hălmațiu), protopop al Hălmațiuului;

Ioan Pipoș (1822-1888), comite de Zărand;

Sigismund Borlea (1827-18830), deputat de Hălmațiu între 1861-1878;

Alexandru Moldovan (n. Hălmațiu) notar la Baia de Criș, deputat la Budapesta;

Miron Butariu (n. 1905, Bodești), absolvent al facultății de științe juridice din Cluj, doctor în științe juridice din 1939, avocat la Arad;

Ioan Niță Nicodin (n. 1909, Brusturi – m. 1980, Brusturi), pictor naiv de valoare internațională;

Petru Mihuț (n. 1927, Brusturi), pictor naiv de valoare internațională;

Petru Ioan Roman (n. 1933, Hălmațiu – m. 1993, Hălmațiu), învățător la Brusturi și Bănești, pictor naiv cu valoare recunoscută internațional, a semnat *Petru Roman*;

Rozalia Rodica Nicodin (n. 1953, Brusturi), pictoriță naivă de valoare recunoscută internațional, semnează *Rodica Nicodin*;

Olivia Cotocea Cotuna (n. 1955, Brusturi), interpretează de muzică folclorică de recunoaștere națională;

Lavinia Betea (n. 1956, Brad), ziaristă, cercetătoare în istorie, autoare de cărți de istorie, cadru didactic universitar;

Mărioara Carmen Mihuț (n. 1975, Brusturi), pictoriță naivă cu valoare recunoscută internațional, îndrumătoare de pictură naivă la Școala Populară de Artă Arad, semnează *Mariana Mihuț*;

Economie și societate

Ținutul Hălmațiuului dispune de rezerve de minereuri complexe (sulfuri polimetale), la Brusturi și Luncșoara, pirite la Pătârș și pământuri colorate, caolin etc. În Evul Mediu Hălmațiu a fost un important centru meșteșugăresc pentru unelte din lemn.

Ascensiunea economică a familiei Moga de Hălmațiu se datorează, măcar în parte, exploatarei și valorificării aurului din zonă. Moga din Hălmațiu era în conflict cu monetarul Simion din Sibiu în legătură cu spălarea aurului din nisipul râurilor din Comitatul Zărand.

În 1752 se atestă documentar faimoasele piețe ale Hălmațiuului. Târgul săptămânal se ținea sâmbăta și era specializat în vânzarea oilor.

O puternică breaslă meșteșugărească funcționa la Hălmațiu în secolul al XIX-lea.

La 6 decembrie 1896 este deschisă calea ferată Arad-Brad, cu o importantă stație la Hălmațiu.

Sigiliile satelor arată și ele principala ocupație a locuitorilor. Astfel, pe sigiliul satului *Bănești* este reprezentat un pom fructifer pe o terasă (probabil un cireș), din care un om în picioare culege fructe; aceeași imagine apare și pe sigiliul satului *Bodești*; la *Brusturi* este reprezentat un brusture; la *Criștești*, pe terasă apare un bărbat în picioare, ținând în mâna dreaptă o blană de animal, probabil o vulpe; la *Hălmațiu*, pe terasă sunt reprezentate două biserici; la *Ionești* este reprezentată o biserică; *Leasa* are reprezentat un pescar; la *Poienari* este reprezentat un bărbat cosind; *Tisa* are reprezentată pe terasă o capră mâncând rămurele.

Cele mai multe sigilii aparțin secolului al XIX-lea.

La Hălmațiu a funcționat în secolul al XIX-lea o stație de poștalioane, care avea o clădire impozantă, în care se află astăzi sediul primăriei și spații comerciale.

Între anii 1894-1908 s-au construit linii forestiere cu ecartament de 760 mm, în lungime totală de 33,1 km, care legau principalele puncte forestiere ale ținutului cu Hălmațiu.

Cultură, etnografie, folclor

Satele Comunei Hălmațiu aparțin zonei etnografice a Țării Zărandului, subzonei Hălmațiu. Ca unitate etnografică, Țara Zărandului este o zonă moțească. În satele comunei locuite de moșii crișeni, vechiul costum popular a fost mai puțin ornamentat, iar broderiile aplicate au fost lucrate mai ales *alb pe alb*. Cusătura specifică zonei a fost pe muchia cutelor, aplicată însă numai la pumnarii cămășii femeiești.

Dubașii de la Tisa și Lazuri se deplasau de la o casă la alta în ritmul dubelor și al colindelor: *Mă luai a colinda, Iară mem a colinda, Deschide nană ușa*, sunt colinde specifice Hălmațiuului.

De Anul Nou, în localitățile Tisa, Ionești, Țărmure și Cristești se practica obiceiul *conacului*.

La Hălmațiu, de *Sân Toader* (primăvara devreme), se practica un obicei denumit *La gură dulce* (sau *Târgul sărutului*).

Armindenii a fost sărbătoare a primăverii în toate satele, de 1 mai.

Nedeile, prilejuri în care oamenii din ținut se adunau pentru a sărbători, se eșalonează pe o perioadă de câteva săptămâni după Paști: 5 săptămâni la Ionești, 6 săptămâni la Țărmure, în ziua de Rusalii la Tisa etc.

În subzona Hălmațiu existau următoarele suite de jocuri (dansuri populare): *Ardeleana, Bătuta, Șchioapa, Țarina și Învârtita*.

Valoarea și frumusețea cântecelor populare au fost făcute cunoscute la nivel național de cântăreața de muzică folclorică *Olivia Cotocea Cotuna*, născută în satul *Brusturi*.

Tot în satul *Brusturi* s-a născut și trăiește *Emilia Slăv*, una din valoroasele poete-țărănci din grupul coagulat în jurul profesorului Teodor Uiuu în anii 1970-1990 și cunoscut ca *Mișcarea poezilor țărani de la Arad*.

Fenomenul Brusturi (Școala de pictură naivă de la Brusturi)

În satul *Brusturi* s-a petrecut și continuă încă un fenomen probabil unic în lume: niște țărani au început să picteze, talentul le-a fost descoperit întâmplător, valoarea le-a fost recunoscută și, fără ca ei să se fi organizat în vreun fel sau să-și fi propus să genereze o mișcare culturală sau un curent

cultural, au fost numiți de critica de specialitate *Școala de pictură naivă de la Brusturi*, deși termenul corect ar fi fost *Fenomenul Brusturi*. Pictori cu valoare recunoscută ai *Școlii de pictură naivă de al Brusturi* sunt cinci: *Ioan Niță Nicodin, Petru Mihuț, Petru Ioan Roman, Rodica Nicodin și Mariana Mihuț* (în ordine cronologică). Dintre cei cinci, la data scrierii acestei lucrări trăiesc trei: Petru Mihuț, Rodica Nicodin și Mariana Mihuț.

Ioan Niță Nicodin a fost primul pictor naiv din Brusturi. Conform mărturisirii Rodicăi Nicodin, nora sa, numele pictorului este *Ioan*, iar nu *Ion*, așa cum l-au scris criticii care s-au ocupat de analizarea artei sale ori ziariștii care l-au intervievat, iar *Niță* este cel de-al doilea prenume, iar nu cel de-al doilea nume; altfel spus, avea două nume de botez: *Ioan* și *Niță*, și un singur nume de familie: *Nicodin*. Ioan Niță Nicodin a absolvit școala generală și a urmat doar două clase de liceu (la liceul din Brad, Hunedoara), imposibilitatea părinților de a-i finanța studiile obligându-l să renunțe la continuarea școlii. A început să picteze pe la începutul anilor 1950 (prin 1951 sau 1952, cf. Rodica Nicodin), dar a fost descoperit ca artist doar întâmplător, de un clujan venit în vizită la Brusturi, care l-a recomandat la București. Aici a fost descoperit cu uimire de scriitori, care i-au organizat o expoziție – și drumul i-a fost deschis. Descoperirea artei sale picturale de către scriitorii români este identică cu descoperirea picturii lui Henri Julien Félix Rousseau (*Le Douanier Rousseau*), de către scriitorii francezi și lansarea picturii sale în marea cultură mondială de către aceiași scriitori ai Franței. Conform unor surse dificil de verificat, Ioan Niță Nicodin ar fi avut 9 expoziții personale și participări la 50 de expoziții colective în toată lumea. Cert este că la Brusturi au venit în vizită și au cumpărat lucrări ale sale mulți membri ai corpurilor diplomatice acreditați la București pe vremea aceea, tablourile intrând în componența unor muzee și colecții particulare. Din păcate, nu există nici o evidență a numărului de tablouri astfel vândute și nici a muzeelor și colecțiilor particulare care le dețin.

Petru Mihuț, consătean cu Ioan Niță Nicodin, dar mai tânăr cu 18 ani, a început să picteze la umbra strălucitoare a consăteanului său. O întâmplare miraculoasă a făcut ca *Rodica*, fiica lui Petru Mihuț, să se căsătorească cu fiul lui Ioan Niță Nicodin. În momentul redactării acestei lucrări Petru Mihuț trăiește în Brusturi.

Rodica Nicodin (născută *Mihuț*; primul prenume, *Rozalia*, nu și-l folosește, semnându-și lucrările *Rodica Nicodin*; de altfel, foarte puțini știu că

valoroasa artistă are și acest prenume), a început să picteze cu adevărat după căsătorirea sa, la vârsta de 16 ani, cu fiul lui Ioan Niță Nicodin, și valoarea artei sale este recunoscută internațional. Nu are școli înalte, talentul fiindu-i moștenire de familie. Toată viața a muncit pământul, muncă pe care o face și la ora scrierii acestei lucrări. Potrivit mărturisirilor sale, soțul său, *Ioan Nicodin*, fiul lui Ioan Niță Nicodin, avea aptitudini reale de sculptor în lemn, dar nu le-a cultivat și nu a perseverat.

Mariana Mihuț (fica lui Traian Mihuț, nepoată de fiu a lui Petru Mihuț), a moștenit talentul din familie, a perseverat pe această cale și este o pictoriță de valoare internațională.

Petru Ioan Roman (cunoscut ca *Nelu*), născut în Hălmațiu, învățător la școala din satul Brusturi și mutat în acest sat (Rodica Nicodin i-a fost elevă), a fost prieten cu Ioan Niță Nicodin și în relații excelente cu ceilalți pictori mai sus amintiți, relații păstrate și după mutarea sa ca învățător în satul vecin Benești; a fost și un foarte apreciat cântăreț (avea voce de tenor), și un excelent fotbalist în echipa comunei. Valoarea artei sale picturale a primit recunoaștere internațională.

Familia *Mihuț* este un caz excepțional în artă, posibil caz unicat la nivel mondial: toți membrii familiei au pictat, chiar dacă unii dintre ei doar ocazional și fără mari veleități artistice. Astfel, au pictat *Maria Mihuț* (1929-2010, soția lui Petru Mihuț), *Traian Mihuț* ((1949- 2015, fiul lui Petru Mihuț și al Mariei Mihuț), *Viorica Mihuț* (soția lui Traian Mihuț), *Voicu Mihuț* (fiul lui Traian Mihuț, fratele Marianeii Mihuț), *Ioana Liliana Nicodin* (fica Rodicăi Nicodin, nepoată de fiu a lui Ioan Niță Nicodin și nepoată de fică a lui Petru Mihuț, căsătorită *Burgin*, cu un francez, stabilită în Franța), *Cosmina Mihuț* (fica lui Voicu Mihuț, nepoată a lui Traian Mihuț și strănepoată a lui Petru Mihuț). Dintre aceștia, *Voicu Mihuț* a avut participări la expoziții naționale colective, însă nu a perseverat pe această cale. Înclinația spre arta formelor desenate s-a transmis peste generații, astfel că surorile *Burgin* (*Ana Margareta*, *Rozalia Elena* și *Maria Sofia*, ficele Ioanei Liliana Nicodin, nepoatele Rodicăi Nicodin și strănepoatele celor doi *mari*, Ioan Niță Nicodin și Petru Mihuț), practică desenul și este posibil să-și croiască drumurile vieții prin această artă. Informațiile despre Ioan Niță Nicodin au fost oferite de Rodica Nicodin, nora marelui pictor, iar informațiile despre familia Mihuț au fost oferite de Rodica Nicodin, fiica lui Petru Mihuț, și de Mariana Mihuț, nepoata lui Petru Mihuț.

Asemănător, în familia *Roman* au pictat cei doi copii ai lui Petru Ioan Roman: *Daniela Camelia* (căsătorită *Roiu* – 1964-2010), și *Petru Ioan fiul (Noni)*, n. 1965), ambii cu participări la expoziții colective naționale, Daniela Camelia participând și la o expoziție colectivă internațională. Nepoții lui Petru Ioan Roman (*Nelu*) – *Alexandra Ioana*, fiica lui Petru Ioan (*Noni*), și *Radu Dan Roiu*, fiul Danielei Camelia, au manifestat reale aptitudini pentru desen, caz identic cu cel din familia *Mihuț*. O clarificare în legătură cu familia *Roman*: prenumele *Petru Ioan* s-a transmis în patru generații succesive, astfel că învățătorul-pictor Petru Ioan Roman (*Nelu*) era a treia generație care purta aceste prenume, iar fiul său Petru Ioan Roman (*Noni*) este a patra generație. Informațiile despre familia *Roman* au fost oferite de Petru Ioan Roman (*Noni*) și de Marin Iorga, fost primar al Comunei Hălmațiu.

Potrivit spuselor Rodicăi Nicodin, în satul Brusturi au mai fost țărani care au pictat, dar au făcut-o din simplă plăcere, sporadic și fără a-și dori sau propune afirmarea.

Pictori ocazionali vinculați Școlii de pictură naivă de la Brusturi

Maria Mihuț – soția lui Petru Mihuț;

Traian Mihuț – fiul lui Petru Mihuț;

Viorica Mihuț – soția lui Traian Mihuț, nora lui Petru Mihuț și a Mariei Mihuț;

Ioana Liliana Nicodin (fiica Rodicăi Nicodin – nepoată de fiu a lui Ioan Niță Nicodin și nepoată de fiică a lui Petru Mihuț;

Voicu Mihuț – fiul lui Traian Mihuț, fratele Marianeii Mihuț, nepotul de fiu al lui Petru Mihuț și al Mariei Mihuț;

Cosmina Mihuț – fiica lui Voicu Mihuț, nepoata lui Traian Mihuț, stră-nepoata lui Petru Mihuț;

Petru Ioan Roman (Noni) – fiul lui Petru Ioan Roman (*Nelu*);

Daniela Camelia Roiu (născută *Roman*) – fiica lui Petru Ioan Roman (*Nelu*).

Turism

Există numeroase trasee turistice care străbat munții din jur.

Comuna Hălmațiu are cele mai multe biserici ortodoxe vechi din Județul Arad.

Bibliografie

Buta, Vasile, *Actele de stare civilă din Hălmațiu în secolele XIX și XX*, în Ziridava, nr. XIX-XX, Arad, 1996.

Buta, Vasile, *Emigranții din Hălmațiu și jur (județul Arad), din alte județe ale Transilvaniei și din România în Statele Unite ale Americii de Nord (în al doilea deceniu al secolului al XIX-lea) care au înființat Societatea „Viitorul”*, în Ziridava, nr. XIX-XX, Arad, 1996.

Drăgan, Ioan, *Nobilimea românească din Transilvania între anii 1440-1514*, Editura Enciclopedică, București, 2000.

Dudaș, Florian, *Chipuri și fapte din trecut*, Editura Albatros, București, 1981.

Faur, Vasile, *Țara Zărandului*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2016.

Mager, Traian, *Ținutul Hălmațiuului*, Arad, 1938.

Meleaguri arădene, Ghid turistic, Arad, 1972.

Nițu, Adrian (coord.), *Arad. Economie și societate, din preistorie până la începuturile regimului comunist*, vol I-II, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2016.

Nistor, Viorel, *Folclor coregrafic*, vol I, Editura Muzicală, București, 1991.

Oarcea, Felicia Aneta, *Școala și societatea în Comitatul Arad (1867-1918)*, Arad, 2012.

Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din 1877*, în Vasile Popeangă, *Studii din domeniul științelor educației*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2007.

****Recensămintele populației din 1930, 1941, 1956, 1966, 1977, 1992.*

Rusu, Adrian Andrei, *Un proces de moștenire din anul 1426 pentru stăpâniri la Grădiște (Sarmizegetusa) și implicațiile lui în Hunedoara și Zărand*, în Ziridava, XVIII, Arad, 1993.

Țărcuș, Gheorghe, *Bybarch, voievodul românilor de la Hălmațiu*, în Ziridava, nr. XXI, Arad, 1998.

Informații orale:

Rodica Nicodin;

Mariana Nicodin;

Petru Ioan Roman (Noni);

Olivia Cotocea Cotuna;

Marin Iorga (fost primar al Comunei Hălmațiu);

Comuna Hălmăgel

Florin Coita

Denumiri

Hălmăgel: *Kyshalmagh, Halmazsel, Kishalmagy.*

Luncșoara: *Lunxora, Hosszusor.*

Sârbi: *Tothfalu, Szerbfalva, Also Felsoraczfalu.*

Târnăvița: *Alsotharnocza, Kistharnocza, Tyrnowytza, Tharnawytza, Fezekastarno.*

Țohești: *Czohosd.*

Repere geografice

46°19'01" N, 22°39'31" E; altitudine: 338 m; suprafață: 76 km² (7.600 ha, din care 120 ha intravilan și 7.480 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Vârfurile și Județul Bihor (Comuna Avram Iancu) la nord, Județul Hunedoara (comunele Bulzești de Sus, Tomești și Vața de Jos) la est și sud, Comuna Hălmăgiu la sud-vest, vest și nord.

Scurtă prezentare

Comuna Hălmăgel este situată în extremitatea estică a Județului Arad și se compune din satele *Hălmăgel* (reședință de comună), *Țohești* – la o distanță de 3 km, *Sârbi* – la 4 km, *Tărnăvița* – la 5 km, și *Luncșoara* – la 7 km. Distanțe între satele comunei și reședința comunală Hălmăgel: Țohești – 3 km, Sârbi – 4 km, Tărnăvița – 5 km, Luncșoara – 7 km.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Carpații Apuseni au pe teritoriul Județului Arad două din ramificațiile vestice: Munții Zărandului și Munții Codru Moma, între care se află depresiunea Zărand-Gurahonț-Hălmăgiu, larg deschisă către câmpiile joase din vest. Depresiunea Hălmăgiu, legată mai mult cu depresiunile Brad (pe Crișul Alb), și Beiuș (peste șaua de la Groși), este o individualitate geografică bine marcată.

Un alt masiv al Apusenilor, *Biharia*, situat doar parțial pe teritoriul județului, culminează cu *Muntele Găina* (1.486 m), cel mai înalt punct al județului. În vecinătatea acestui cunoscut munte, în Depresiunea Hălmăgiului, se află și Comuna Hălmăgel, teritoriul acesteia fiind străbătut de Valea Hălmăgelului (Valea Luncșoarei), Valea Hălmăgiului (Valea Găinii), și Valea Ocișorului.

Denumiri reprezentative ale formelor de relief: *Crânguri* (corespunzând familiilor Bănțești, Gligorești, Tonțești, Ghițești etc.).

Denumiri ale unor părți de hotar: la Trăuaș, la Tău, la Rât, Dâmbul Popii, la Osoiu, la Târsă, la Luncă, Poieni, Valea Ociului, Izlaz, la Grohot, Gligorești, Bănțești, Găina.

Nume de munți, dealuri și locuri în țarină: Găina (1.486 m), Rotundu (1.406 m), Poienița (1.342 m), Fântâna Sârbului (izvor), Sclavoiu, Vârvu Runcului, Chicera Lespedioarii (1.190 m), Chicera Pleșoaii (1.163 m), Trestioara (829 m), Glamu, Cornetu, Zăvoiu, Hajuri (se zice că aici își ridicau turcii tabără de corturi).

Comuna nu este racordată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Hălmăgiu, la aproximativ 5 km.

Comuna este străbătută de drumurile rutiere județene DJ 763A limită Jud. Hunedoara-*Târnăvița-Hălmăgel* (insertie în DJ 792F) și DJ 792F Hălmăgiu (ieșire din DN 76)-*Hălmăgel-Sârbi*-limită Jud. Alba.

Satul *Luncșoara* se leagă de satul Hălmăgel prin drumul comunal DC 46 Hălmăgel-Luncșoara.

Satul *Țohești* se leagă de satul Hălmăgel prin DC 48 Hălmăgel-*Țohești*. Satul *Țohești* se leagă și de satele Poienari și Ionești, ambele din Comuna Hălmăgiu, prin drumul comunal DC 47 Ionești (ieșire din DN 76)-Poienari-*Țohești* (insertie în DC 48), și de satul Hălmăgiu prin drumul comunal DC 49A Hălmăgiu-*Țohești* (insertie în DC 47 și DC 48).

Distanțe față de orașe: Arad – 132 km, Sebiș – 54 km de, Ineu – 78 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 31 km, Deva (Jud. Hunedoara) – 68 km, Abrud (Jud. Alba) – 69 km, Ștei (Jud. Bihor) – 44 km.

Istoric

Istoria Comunei Hălmăgel este strâns legată de evenimentele din comunele surori Hălmăgiu și Vârfurile, teritoriul celor trei alcătuind *Ținutul Hălmăgiului*.

Primele atestări documentare: *Hălmăgel* la 1439, *Luncșoara* la 1516, *Sârbi* la 1439, *Târnăvița* la 1484, *Țohești* la 1720.

Satul *Hălmăgel* este atestat documentar pentru prima oară în anul 1439, cu numele *Kishalmagh*, ca parte a domeniului Șiriei făcută danie lui Gheorghe Brancovici. Ținutul Hălmăgiului, cu denumirea de la localitatea cu același nume, era unitate constitutivă a Comitatului Zărand, aparținător uriașului domeniu al Cetății Șiria.

Prezența în zonă a opalului dur și descoperirea în apropiere, la Răstoci și Avram Iancu (Aciuța), a unor urme de locuire datând din paleoliticul inferior, întăresc ipoteza locuirii acestor ținuturi din cele mai vechi timpuri. Civilizația dacică pe acest teritoriu este dovedită prin comoara descoperită în anul 1886 într-o localitate apropiată Comunei Hălmăgel, la *Gura Văii*. Aceasta conține o colecție de obiecte din argint – un lanț, inele cu ținte decorative, și monede din Apollonia și Dyrachium. Tot în apropierea comunei, la *Ociu*, au fost descoperite monede de argint din timpul împăratului Marcus Aurelius (aproximativ 160-181). Din perioada

romană se pot observa în apropierea satului Luncșoara urmele unei mine, loc în care s-a descoperit un *șteartș* roman (lampă de mină).

La 1444 Hălmăgiu se numără printre cele șapte districte românești din Comitatul Zărandului pe care Ioan Huniade le primește de la Brancovici. La 10 aprilie 1451 același Ioan Huniade îl confirmă pe *Moga din Hălmăgiu* în drepturile sale ca voievod al românilor din regiunile Căpâlna, Hălmăgiu și Băița.

Sunt atestate cnezatele din Ținutul Hălmăgiului, orientate după văile celor trei afluenți care se varsă în Crișul Alb, la Hălmăgiu, Ciuciu (Vârfurile), și Aciuța (Avram Iancu). Al patrulea este denumit *cnezatul montan* și cuprinde satele de la originea acestor afluenți, cum ar fi Luncșoara, Sîrbi, Brusturi sau Vășdogi (localitate care a dispărut, unindu-se cu Luncșoara).

În componența sa veche Zărandul era alcătuit din districtele Zărand, Ineu, Hălmăgiu și Brad. În perioada ocupației turcești, timp de aproape 150 de ani, comitatele nu mai funcționează. Zărandul se împarte în regiunea de șes Ineu-Zărand, pusă sub administrație turcească directă, și regiunea muntoasă Hălmăgiu-Brad, această regiune fiind subiect de litigiu între turci, principii ardeleni și regatul maghiar.

În primăvara anului 1551 episcopul Martinuzzi trece cu armata prin pasul Vârfurile-Hălmăgiu, de la Ineu spre Aiud, în sprijinul lui Ferdinand de Habsburg.

În 1566, la *Vârfurile (Ciuci)*, *Nicolae Ciuceanu* (Csucsy) ridică *pălancă* (fortificație făcută din trunchiuri de copaci așezate orizontal), și *palisadă* (tot fortificație, făcută din pari groși bătuți în pământ și legați între ei), oprind invazia turcilor în regiunea muntoasă a Zărandului. Și la 1572 turcii din Ineu se plâng că același Nicolae Ciuceanu adăpostește hoți care pradă dincoace de graniță, pe teritoriul turcesc.

În anul 1585 Zărandul este cucerit de turci până la Vârfurile. În primăvara anului 1599 tătarii pătrund în Ținutul Hălmăgiului venind dinspre Ineu și prădează și ard satele până la Baia de Criș.

La 6 decembrie 1600, în drum spre Viena, Mihai Viteazul face popas și tabără lângă Hălmăgel, apoi trece spre Beiuș-Oradea prin Vârfurile și prin pasul de la Dealul Mare.

În prima jumătate a anului 1604 trabanții lui Horvath pustiesc ținutul Hălmăgiului. După ce prădează satele, asediază cetatea Hălmăgiului, care scapă de distrugere doar plătind tribut. În anul următor oștile pašalâcului

de Timișoara jefuiesc de două ori satele din ținutul Hălmagiului, până la Baia de Criș.

La începutul lunii noiembrie 1639 Gheorghe Rakoczy I se refugiază de la Ineu spre Hălmăgiu și, mai departe, în interiorul Ardealului.

În 1659 răscoala iobagilor români începută în regiunea Devei cuprinde rapid Brad și Baia de Criș, răsculații trecând spre Beiuș prin Hălmăgiu și pasul Dealul Mare.

De la 1664 s-a pus tot mai mult problema trasării graniței de la Hălmăgiu între Imperiul Otoman și Principatul Transilvaniei, datorită deselor incursiuni în zonă. Ca un exemplu, la 9 ianuarie 1670, în zi de târg, un grup de aproximativ 400 de ostași turci din garnizoana de la Ineu a năvălit în Hălmăgiu omorând trei oameni și răpind 30 de copii și numeroase vite, acțiunea fiind una de represalii după incursiunea pe teritoriul turcesc a lui Ștefan Raț, nemeș din Hălmăgiu.

Pacea de la Carlowiț, din 1699, pune capăt stăpânirii turcești din zonă, regiunea fiind revendicată de Imperiul Habsburgic pentru coroana Ungariei. Ținutul Hălmagiului a fost practic sub directă administrație turcească doar între 1670 și 1693, an în care generalul Friedrich von Veterani cucerea cetatea Ineului și recruta soldați pentru armata imperială și în Ținutul Hălmagiului.

În 1699 satul Hălmăgel (alături de Tomești, Ociu și Țărmure, foste proprietăți ale familiei Kasza), sunt dăruite cu titlu de grație vienezului Francisc David Gebhardt. Domeniul este cumpărat la 1728 de Ioan Hollaki. La 12 iunie 1914, ultimii proprietari Hollaki, Artur și Emeric, vând ce le-a mai rămas din domeniu (Aciua), băncii Victoria din Arad.

Comisia pentru stabilirea graniței între Ardeal și Ungaria propune în 1700 ca districtul Hălmagiului să se anexeze la Ardeal. În 1703 ținutul Hălmagiului intră în confiniul militar arădean, având garnizoană la Hălmăgiu. În același an, în luna septembrie, curuții lui Francisc Rakoczi pătrund prin pasul de la Dealul Mare și ocupă Hălmăgiul și orașele miniere până la Mureș.

La 1705 principele ardelean trimite oaste românească din Comitatul Hunedoarei pentru a apăra strâmtoarele de la Hălmăgiu. În 19 mai 1706, în luptele curuților împotriva lobonților (soldați ai armatei imperiale), cetatea Hălmagiului este distrusă în totalitate. Locotenentul curuț de origine română Farcaș Dragul (Drăgulea), apturează în 1708 o întreagă

companie de imperiali, cu ofițeri cu tot, după o ambuscadă în pasul de la Ciuci (Vârfurile). Un an mai târziu curuții sunt învinși la Ribița și se retrag din Ținutul Hălmăgiului. În același an orașul Hălmăgiu are și oficiu vamal, condus până în 1713 de Sigismund Edelspacher, an în care acesta devine prefect cameral al Aradului. Edelspacher vorbea și limba română.

Situația Ținutului Hălmăgiului în componența Zărandului este în continuare neclară. La 1715 și 1720 Zărandul este recenizat în Ungaria, compus din districtele Zărand, Ineu, Hălmăgiu și Brad. În 1741 circumscriptiile Zărand și Ineu se anexează la Județul Arad din Ungaria, Zărandul restrângându-se la cele două regiuni muntoase aparținând Ardealului. Ținutul Hălmăgiului ajunge din nou graniță între Ardeal și Ungaria, așa cum fusese și pe vremea turcilor: fără o demarcare precisă. Noua graniță trece pe la vest de Hălmăgiu, prin Gura Văii. Capitală a comitatului a fost decretată Baia de Criș, datorită poziționării centrale.

Anii 1747 și 1754 au fost pentru districtul Hălmăgiu o perioadă de intense frământări religioase.

Valurile revoluției lui Horea, Cloșca și Crișan din 1784 s-au întins până la limitele acestei regiuni. În 4 noiembrie a fost prădată curtea nobiliară din Hălmăgel aparținând vicecomitelui de Zărand Ștefan Hollaki.

Între anii 1811-1816 foametea și holera afectează grav ținutul Hălmăgiului, astfel că mulți locuitori mor sau părăsesc regiunea cu familiile cu tot, preferând să se mute la câmpie, în vest până la Tisa, ori în Banat până la Dunăre. În anii 1831 și 1836 au loc noi epidemii de holeră.

O altă cauză a părăsirii zonei este și situația mai ușoară a iobagilor dincolo de graniță, în Ungaria, datorită legii urbariale din 1836.

În toamna anului 1848 guvernul de la Budapesta rupe legăturile cu dinastia habsburgică. Pe fondul evenimentelor, românii din Munții Apuseni, conduși de Avram Iancu, se organizează militar pe legiuni și centurii, cu prefecti și tribuni, în spiritul strămoșilor romani. Organizarea și apărarea Ținutului Zărand îi este încredințată tânărului avocat Ioan Buteanu. În confruntările militare, armatele austriece sunt învinse, unul din puținele puncte de rezistență rămânând Munții Apuseni, românii rămânând fideli curții de la Viena și luptând cu armatele maghiare chiar dacă ajutorul imperial este insignifiant: arme vechi, scoase din magaziile de reformă, și câteva regimente grănicerești formate preponderent tot din români. Din noiembrie 1848 până în primăvara/vara anului 1849 au loc trei expediții

maghiare în Ținutul Zărandului, cu confruntări sângeroase, dar moșii rezistă, spre disperarea atacatorilor. În urma expedițiilor maghiare sunt înregistrate victime în rândul locuitorilor din Hălmăgel: în octombrie 1848 sunt uciși 30 de bărbați, 10 femei și 3 copii; dintre aceștia 5 au fost spânzurați, 22 împușcați și 16 măcelăriți. Printre cei uciși s-a aflat și preotul Eftimie Popovici.

În martie 1848, la Luncșoara au fost omorâți 3 bărbați. Un an mai târziu, în martie 1849, la Târnăvița, un bărbat a fost spânzurat fără judecată.

La Abrud, Ioan Buteanu cade într-o cursă întinsă de maiorul Hatvani din ordinul lui Kossuth Lajos, și este executat pe 23 mai 1849 la Iosășel, pe malul Crișului Alb. În ciuda acestei pierderi, moșii conduși strălucit de Avram Iancu înfrâng și decimează armata trimisă de generalul Bem, sub comanda generalului Kemeny, aceeași soartă având-o și cea comandată de colonelul Vasvari. Revoluția maghiară sfârșește la 13 august 1849 fără ca trupele lui Kossuth să reușească ocuparea Apusenilor. Recunoștința curții de la Viena față de locuitorii Apusenilor se dovedește prin arestatarea lui Avram Iancu la 15 decembrie 1849 la Hălmăgiu și prin permanenta presiune exercitată asupra intelectualilor români.

După Revoluția de la 1848, între 1850 și 1861, comitatele sunt desființate, iar Pretura Hălmăgiului, căreia i se mai adaugă câteva localități de la est, aparține de Prefectura Orăștie.

O lovitură economică pentru locuitorii ținutului Hălmăgiului este nerecunoașterea bancnotelor tipărite de guvernul lui Kossuth. Trupele maghiare cumpăraseră mărfuri de la comercianți și meseriași, vite și produse agricole de la țărani, plătind cu aceste bancnote. Odată cu instalarea noii administrații austriece în Hălmăgiu, toate bancnotele au fost adunate și li s-a dat foc.

Între 1861 și 1876 Hălmăgiu devine al doilea centru al Comitatului Zărand, Pretura Hălmăgiu fiind considerată subprefectură, congregația comitatensă ținându-și ședințele și aici. Până la 1868 comite al Zărandului este Ioan Pipoș, vicecomiți fiind dr. Iosif Hodoșiu și Amos Frâncu.

În 1876 dualismul austro-ungar duce la desființarea Comitatului Zărand, cele 34 de comune aparținând Preturii Hălmăgiu fiind anexate Comitatului Arad, restul Zărandului trecând la Hunedoara. De la această dată Cercul Hălmăgiu reprezintă extremitatea estică a Comitatului Arad.

Dualismul austro-ungar duce o aspră politică de maghiarizare, primul pas fiind desființarea congregațiilor comitatense.

Între 1914 și 1918 numeroși tineri din Hălmăgel și din satele aparținătoare sunt înrolați în armata austro-ungară, luptând pe fronturile Primului Război Mondial.

La finele lunii octombrie 1918 imperiul austro-ungar se prăbușea. Pe ruinele fostului imperiu, în Ungaria este organizată o armată republicană. La persecuțiile și lipsurile materiale provocate de cei patru ani de război se adaugă abuzurile autorităților locale, mai ales ale notarilor comunali și ale jandarmilor. În aceste condiții, la Hălmăgiu izbucnește o răscoală în ziua de 3 noiembrie 1918 – zi de târg: cei demobilizați se aruncă cu furie asupra magaziiilor de alimente, a depozitelor de tutun și a cancelariilor notariale.

Sub îndrumarea Consiliului Național Român înființat la Arad, un grup de oameni inimoși din Hălmăgiu își adună arme, bani și provizii și, sub comanda lui Traian Mager, se organizează militarmente. Astfel iau naștere în ziua de 4 noiembrie 1918 Gărzile Naționale din ținutul Hălmăgiului. Printre primii gardiști sunt învățătorii Dragoș Adam, Mihail Vidu, diaconul Enenia Joldea, meseriașii Petru Borza și Petru Ciungan. Momentul inaugurării puterii române în Hălmăgiu este marcat prin focul tras de cele 12 arme în seara zilei de 4 noiembrie 1918, urmat de aclamațiile *Trăiască România!*

În ziua de 17 noiembrie 1918, cu ocazia unei mari adunări populare la care au participat delegați din cele 33 de sate aparținătoare Hălmăgiului, s-a citit de către comandantul gărzii textul telegrammei adresate românilor din acest ținut. Se pregătea astfel terenul Marii Adunări de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, iar gărzile militare aveau, cu precădere, misiunea de a menține ordinea și siguranța, fiind în același timp detașamente importante pentru susținerea propagandei naționale desfășurate în numele Consiliului Național, căruia îi erau subordonate.

În luna februarie 1919 trupe maghiare venind dinspre Arad au pătruns în ținutul Hălmăgiului, pe care l-au ocupat, instalându-și comandamentul în localul Birtul Mare. Garda Națională locală neputând face față acestei invazii, s-a retras la Brad, unde au sosit primele detașamente ale armatei române. În ziua de 30 martie 1919 o baterie a armatei române aflată în satul Târnavă de Criș trage asupra trenului blindat maghiar care înaintase până la Vața; fără să mai riposteze, trenul blindat s-a retras la Hălmăgiu. Incidentul a provocat panică în rândul trupelor maghiare, care au părăsit Hălmăgiu, dar s-au întors după trei zile cu efective sporite.

În prima jumătate a lunii aprilie 1919 grosul armatei române se apropie de Hălmăgiu, pregătind ofensiva pentru dezrobirea Crișanei, iar în dimineața de 16 aprilie 1919, pe un front de circa 20 de km, de la dealurile Gorgana și Hiread până dincolo de Brusturi, armata română declanșează atacul. Se eliberează Vașcău, Beiuș și Oradea, iar la 4 august 1919 armata română pune capăt acestui război, integrând pentru totdeauna Transilvania, Crișana și Maramureșul la România. Unii dintre eroii acestui război de reîntregire a neamului își dorm somnul de veci în cimitirul de la Țebea, alături de Avram Iancu și de tribunii lui.

După 1918, în urma noii împărțiri administrative, Cercul Hălmăgiu devine Plasa Hălmăgiu, iar în 1925 mai primește notariatul Gurahonț (cu opt comune), și Iosășel (cu patru comune), ajungând la un număr de 45 de comune.

Locuitori ai Comunei Hălmăgel luptă pe fronturile celui de-Al II-lea Război Mondial.

După terminarea războiului s-au succedat o serie de reforme administrative. În anul 1948 dispar județele, plasele și comunele și iau ființă comitetele provizorii, care se mențin până la 3 decembrie 1950, când teritoriul țării este împărțit în comune, raioane și regiuni. Din plasele Hălmăgiu, Gurahonț și Sebiș s-a format Raionul Gurahonț, aparținând Regiunii Arad. În anul 1956 Regiunea Arad a fost desființată, iar raioanele Gurahonț, Ineu și Criș au fost incluse în regiunea Oradea (mai târziu numele ei a fost schimbat în Crișana).

În 1968 au fost desființate raioanele și regiunile și România a fost împărțită administrativ în județe. De atunci Hălmăgelul aparține Județului Arad.

În anii '60-'70 ai secolului al XX-lea Hălmăgel și satele aparținătoare trec printr-un proces de modernizare, conform politicii regimului: se asfaltează și se pietruiesc șosele și străzi, se introduce curentul electric, se construiesc sau se modernizează școli și cămine culturale, dispensare umane și veterinare, complexe comerciale, localuri publice. După evenimentele din 1989 o parte din aceste structuri suferă transformări, în special în zona comercială și a serviciilor, prin revenirea la economia de piață și reformarea sistemului sanitar/veterinar. Extinderea rețelei de telefonie fixă, ulterior a celei mobile, introducerea apei curente și a sistemului de televiziune prin cablu și satelit ridică nivelul de confort al cetățenilor.

Satul *Luncșoara* a aparținut domeniului Cetății Șiria în primele decenii ale secolului al XVI-lea. În 1522 trăiau în Luncșoara 7 familii de iobagi.

Satul *Sârbi* era în domeniul Cetății Șiriei în veacurile XV-XVI.

Satul *Târnăvița* este menționată în documente din anii 1484, 1492, 1512, 1518. În 1159 era în domeniul Cetății Șiria, În 1697 era în domeniul Hălmăgiului.

Satul *Țohești* este întemeiat în 1720 prin colonizare, coloniștii fiind aduși pentru a munci în exploatarea forestieră.

Evoluție demografică, etnică și confesională

Hălmăgel: 1834 – 688 de locuitori; 1869 – 1.074, 1880 – 1.042; 1890 – 1.149; 1900 – 1.186; 1910 – 1.404; 1922 – 1.350; 1930 – 1.422.

Luncșoara: 1715 – 4 familii; 1720 – 8 familii; 1760-1762 – 22; 1834 – 478 locuitori; 1869 – 815; 1880 – 798; 1890 – 914; 1900 – 888; 1910 – 1.149; 1922 – 1.061.

Sârbi: 1760 – 50 de familii; 1834 – 221 de locuitori; 1869 – 504; 1880 – 547; 1890 – 604; 1900 – 488; 1910 – 730; 1922 – 722.

Târnăvița: 1715-1720 – 4 familii; 1760-1762 – 20; 1834 – 105 locuitori; 1869 – 270; 1880 – 255; 1890 – 240; 1900 – 243; 1910 – 292; 1922 – 292.

Țohești: 1720 – 5 familii; 1760-1762 – 32; 1869 – 250 locuitori; 1880 – 261; 1890 – 248; 1900 – 300; 1910 – 362; 1922 – 333.

Comuna Hălmăgel: 1930 – 3.963; 1956 – 3.485; 1966 – 3.146; 1977 – 2.573; 1992 – 1.979; 2002 – 1.656.

Conform recensământului efectuat în anul 2011, populația Comunei Hălmăgel se ridică la 1.305 locuitori, în scădere față de recensământul anterior din 2002, când se înregistraseră 1.656 de locuitori. Majoritatea locuitorilor sunt români (97,62%). Pentru 2,15% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional, majoritatea locuitorilor sunt ortodocși (97,01%); foarte puțini se declară neoprotestanți (4 penticostali și 5 bapțiști). Pentru 2,15% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Biserica

Biserica Ortodoxă

În *Hălmăgel*, biserica de lemn cu hramul *Sf. Arhangheli* era veche și în stare de ruină în anul 1754. În anul 1806 a fost înlocuită cu actuala, de zid, care poartă hramul celei vechi.

Încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea exista în *Luncșoara* o veche biserică de lemn, cu hramul *Buna Vestire*, înlocuită în 1825 cu actuala, tot din lemn, cu hramul *Sf. Mucenic Gheorghe*. În mentalul colectiv există o contradicție în privința începuturilor bisericii: după unii, lăcașul de cult ar fi fost mutat în 1825 din satul Crăciunești (azi cătun), după alții ar fi fost adus din satul Prăvăleni, înainte de 1825. Biserica se înalță pe o fundație de piatră brută, cu pereți din bârne masive încheiate la colțuri, șarpantă de lemn, acoperiș de șindrilă și console frumos profilate sub streășină. Dreptunghiulară ca plan, biserica se termină cu un altar trapezoidal.

În jurul anului 1900 biserica a fost tencuită și în interior, și la exterior. Pictura, executată la mijlocul secolului al XIX-lea de Ioan Demetrovici, se păstrează numai pe iconostas, în altar.

Faptul că preotul *Ioan* din Sârbi era proprietarul unui *Miscelaneu* la începutul secolului al XVIII-lea (1703), copiat la sfârșitul secolului al XVII-lea de popa *Pătru* din Tinăud, cumpărat cu 10 florini de la alt preot din Sârbi, preotul *Petru*, ne întărește convingerea că exista în satul Sârbi și biserică, în mod sigur construită din lemn. În anul 1755 lăcașul de cult nu mai exista, satul fiind filie la Hălmăgiu. În anul 1762 a fost construită o altă biserică, din lemn, cu hramul *Înălțarea Domnului*, înlocuită în anul 1935 cu actuala, de piatră.

Dintr-o însemnare făcută pe filele unui exemplar al *Cazaniei lui Varlaam*, aflăm că în 1661 exista în *Târnăvița* o biserică, construită din lemn, cu hramul *Sf. Ierarh Nicolae*, menționată în 1755 ca fiind veche. Biserica a avut icoane executate în primul sfert al secolului al XVIII-lea de un zugrav anonim din Munții Apuseni. În 1772 este construită o altă biserică, din lemn, cu același hram, situată pe deal, în cimitir, care a fost demolată în 1938. În anul următor a fost construită alta, tot din lemn, înlocuită în 1978 cu actuala, de zid, cu hramul celei vechi.

În anul 1755 este menționată existența în *Țohești* a unei vechi biserici de lemn, cu hramul *Sf. Arhangheli*, care 1760-1762 nu mai exista. Într-o însemnare făcută la 28 septembrie 1768 pe filele unei cazanii tipărite la București în acel an, este menționată din nou o biserică, care avea inscripționat pe turn anul 1776, care poate reprezenta fie o reparație efectuată la turn, fie chiar momentul înălțării ei. Biserica a avut un iconostas cu icoane realizat în 1796 de zugravul *Constantin Riakanul*, același care, cu câteva decenii înainte, mai lucrase pentru acest lăcaș de cult. În 1773 zugravul *Iosif* a realizat și el icoane pentru această biserică. În 1928 biserica a fost demolată, fiind edificată actuala, tot de lemn, din materialul celei vechi, cu hramul *Buna Vestire*.

Școala

În anul 1868, la Hălmăgel, dintr-o populație de 1.046 de români ortodocși, școala era frecventată de 40 de elevi între 6-12 ani, învățător fiind *Nicolae Colf*.

La Luncșoara (cu cătunul *Vișdogi*), erau 21 de elevi, învățător fiind *Andrei Crep*.

Satele *Sârbi* și *Țohești* erau afiliate la școlile din Hălmăgiu, iar *Târnăvița* la *Dobroț*.

La finalul anului școlar 1880-1881 situație elevilor între 6-12 ani era următoarea: la Hălmăgel (învățător *Alexandru Popescu*), aveau obligația să frecventeze școala 47 de copii (36 de băieți și 11 fete) – s-au prezentat la examene 15 (10 băieți și 5 fete); la Luncșoara (învățător *Atanase Moțiu*), trebuia să frecventeze școala 19 copii (toți băieți) – la examene s-au prezentat 4.

La sfârșitul anului școlar 1904-1905 situația elevilor între 6-12 ani era următoarea: Hălmăgel (cu *Târnăvița*, învățător *Ioan Popescu*) – 73 de copii cu obligația de a frecventa școala (47 de băieți, 26 de fete), prezenți la examene 40 (24 de băieți 16 fete); Luncșoara (cu *Văjdogi*, învățător *Ilie Cristea*) – 70 de copii cu obligația de a frecventa școala (60 de băieți, 10 fete), prezenți la examene 22 (17 băieți, 5 fete); *Sârbi* (învățător *Vasile Neagu*) – 50 de copii cu obligația de a frecventa școala (35 de băieți, 15 fete), prezenți la examene 22 (17 băieți, 5 fete).

La sfârșitul anului școlar 1917-1918 situația elevilor între 6-12 ani era următoarea: la Hălmăgel (învățător *Ion Valea*), numărul copiilor între 6-12 ani recenzați era de 114, prezenți la examene 43; la Luncșoara (învățător *Ilie Cristea*), numărul copiilor între 6-12 ani recenzați era de 78, prezenți la examene 7; la Sârbi școala nu a funcționat.

Începând din 1919-1920, în școala primară din Hălmăgel se învața în limba română, după programe și manuale românești. Din 1920, în toate satele comunei au funcționat școli primare românești cu învățători români, iar tineri din Hălmăgel au început să urmeze cursurile unor licee sau chiar facultăți. După 1945 cifra de școlarizare s-a mărit și a crescut foarte mult numărul absolvenților de liceu și de facultate. La ora actuală în comună funcționează o școală gimnazială în Hălmăgel, trei școli primare: în Hălmăgel, Luncșoara și Tărnăvița, și două grădinițe: în Hălmăgel și Luncșoara.

Economie

Dezvoltarea activităților economice s-a bazat din cele mai vechi timpuri pe valorificarea potențialului natural al zonei, respectiv pe creșterea animalelor, exploatarea și prelucrarea lemnului și a resurselor minerale. Aceste activități nu au asigurat însă nici venituri comparabile cu cele din alte zone, nici posibilitatea de ocupare în întregime a fondului de timp al populației active, ceea ce, date fiind investițiile foarte reduse în domeniul economic și în infrastructură și condițiile mai dificile de viață, condiții specifice zonelor montane, a dus la depopularea treptată a localității. Pe teritoriul Comunei Hălmăgel și în satele aparținătoare nu există unități economice și de producție.

Cererea și oferta pe piața forței de muncă sunt variabile, ducând la slaba dezvoltare din punct de vedere industrial a localității și a zonei în ansamblu, provocând un amplu fenomen migrațional al populației active spre zone mai industrializate, precum și navetism. În vederea stopării acestui fenomen, se dorește încurajarea apariției de întreprinderi mici și mijlocii în scopul creării de noi locuri de muncă și ocupării forței de muncă locale. Pe teritoriul comunei nu există unități agricole și zootehnice. Pășunile naturale au o frecvență mai mare în partea centrală și estică a Județului Arad, acolo unde și gradul de fragmentare a reliefului este mult

mai ridicat. Astfel, pășunile naturale dețin peste 55% din suprafața agricolă a Comunei Hălmăgel. Ponderea pădurilor este de 65,67 % din totalul suprafeței comunei.

Cultură

Comuna Hălmăgel are cinci cămine culturale, în localitățile Hălmăgel, Luncoșoara, Sârbi, Târnăvița și Țohesti, și o bibliotecă comunală în cadrul Școlii Gimnaziale.

Obiceiuri, practici și tradiții

Căsătoria

Dacă în prezent căsătoria se rezumă la actul oficial și nuntă, înainte implica multe obiceiuri ale locului, astfel că *peșitul* se desfășura ca un adevărat ritual. Părinții îi recomandau băiatului cu ce fată să se căsătorească, și tot ei anunțau familia fetei că vor să vină *în peșit*. În ziua stabilită pentru peșit părinții băiatului, împreună cu acesta și cu alte rude, mergeau la casa fetei, unde erau primiți cu mâncare, băutură, fiind prezente și rudele fetei. Obiceiul era ca dacă băiatului nu-i plăcea fata, să nu mănânce și să nu bea din ce se va servi la masă, iar dacă îi plăcea, atunci putea să mănânce și să bea. Se discuta ce puteau oferi cele două familii tinerilor (pământ, vite, bani, haine, lenjerie etc). După ce se încheia *târgul*, părinții stabileau împreună când va avea loc nunta, locul de desfășurare, invitații, nașul sau nașii. După toate acestea băiatul și fata începeau să iasă împreună în sat, la târg, la biserică, la joc, băiatul începea să facă vizite acasă la fată și putea să o ducă pe fată acasă la el. Nunta se făcea la casa băiatului, a fetei dacă acesta venea ca ginere, sau în ambele locuri, nunta ținând două-trei zile sau chiar o săptămână. Obiceiul peșitului s-a perimat, lăsând tinerii să-și aleagă viitorul soț sau viitoarea soție.

Dusul cu coșarca

Acest obicei se mai păstrează și astăzi, el constând în vizitarea unei femei care a născut de către nașă, moașă, rude și vecini. *Coșarca* este un coș

de nuiele în care sunt aduse mâncare, hăinuțe și bani pentru noul născut. În prezent se mai păstrează obiceiul de a se duce dulciuri, haine și bani, însă înainte se ducea doar supă de găină, friptură, plăcintă, lapte de pasăre, un borcan cu miere de albine, adică după posibilități. Conținutul coșărcii depindea de starea materială a celei care o ducea, de gradul de rudenie, dar era *dusă numai de femei*.

Mersul cu colinda

Un frumos obicei care se mai păstrează și azi este mersul cu colinda de Crăciun și de Anul Nou, atât a feciorilor cât și a copiilor. Feciorii colindau imaginând o piesă despre nașterea lui Isus Hristos; șeful lor se numea *irod* și el era acela care aduna cârnații, țuica, colacii și banii primiți, iar toate acestea le căra un alt fecior, numit *iapă*. Colindătorii aveau cu ei o formație de lăutari care, în casele în care erau primiți, în special în casele cu fete de măritat, cântau cântece de joc, iar colindătorii jucau fata și alte femei care mai erau în casă. Cu cele adunate de colindători în seara de Crăciun se organiza *conacul*, la care participau toți cei care primiseră colindătorii. Copii mergeau și încă mai merg *cu colinda* în ajun și în ziua de Crăciun, apoi *cu plugușorul* la Anul Nou.

Turism și agroturism

Din prima duminică a lunii iunie până în cea mai apropiată duminică de 20 iulie (Sf. Ilie), se desfășoară sărbătorile populare denumite *nedei*. În fiecare sat se organizează duminica astfel de sărbători, la petreceri fiind invitați rude, prieteni, oficialități. Ultima serbare câmpenească are loc pe Muntele Găina, sub denumirea de *Târgul de fete*, ocazie cu care se întâlnesc localnici din mai multe județe: Arad, Alba, Hunedoara, Cluj, Bihor. *Târgul de fete de pe Muntele Găina* are o tradiție de sute de ani, aici fiind locul de întâlnire al moșilor, oameni ai munților. Sărbătoarea constituie una din puținele ocazii de întâlnire a tinerilor de pe aceste meleaguri. În trecut, fetele de măritat își găseau aici feciorii cu care își întemeiau mai apoi familia.

De la Hălmăgel se poate urca pe Muntele Găina prin Luncșoara, pe un traseu deosebit de pitoresc.

Pietrele Aradului, unde exista în trecut o cabană pentru excursioniști, este acum un minunat loc de belvedere; pe timp de noapte se poate vedea zona până aproape de Podgoria Aradului.

Pentru vizitatorii care vor să viziteze regiunea se pot pune la dispoziție căruțe, cai și însoțitori care cunosc zona și pot oferi detalii.

Localitatea Tărnăvița este renumită pentru ceramica care se face aici, existând și un centru de vizitare.

Rezervația *Arboretele de fag de la Râul Mic*, în suprafață de 165,6 ha, situată pe terenul satului Luncșoara, cuprinde arborete de fag provenit din sămânță, prin regenerare naturală, vârsta arborilor fiind de 110-150 ani, cu diametre de 30-60 cm și înălțimi de 32-36 m. Arboretele este încadrat în tipul de pădure *făget normal, cu floră de mull*. Arboretele vegetează pe pante de 37° și impresionează prin înălțimile și diametrele arborilor, calitatea lemnului, vigoarea vegetației. Rezervația constituie cel mai valoros arborete de fag din județ, păstrarea sa în cadrul zonelor protejate impunându-se datorită interesului științific. Acest arborete reprezintă totodată și o importantă rezervație de semințe, fiind încadrat la *păduri seculare*, excluzându-se de la exploatare de masă lemnoasă, fiind permise doar lucrări speciale de conservare. Este o zonă recomandată excursiilor, drumețiilor, plimbărilor cu bicicleta (mountain bike), aici existând și posibilități de cazare în pensiuni cochete.

Zona Hălmăgelului oferă și posibilități de practicare a pescuitului (păstrăv, clean), sau a vânătorii (urs, lup, mistreț, cerb, căprior, vulpe, iepure, fazan).

Bibliografie

Dudaș, Florian *Zărandul. Chipuri și fapte din trecut*, București, 1981.

Gheorghe Toduța, Vasile Grec, Nicolae Lujanschi, *Localitățile Județului Arad*, Arad, 1972.

Mager, Traian, *Ținutul Hălmaგიului. Monografie*, Tiparul Tipografiei Diecezane din Arad, 1937.

Popeangă, Vasile, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867-1918*, Comitetul de Cultură și Educație Socialistă al Județului Arad, 1976.

Vesa, Pavel, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Cluj-Napoca, 2006.

Comuna Hășmaș

Aurel Dragoș

Stema Comunei Hășmaș

Stema Comunei Hășmaș se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, tăiat. În partea superioară, pe albastru, se află o ladă de zestre de aur, decorată cu motive geometrice. În partea inferioară, pe auriu, un stejar natural, dezlădăcinat. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Lada de zestre amintește de una din îndeletnicirile de odinioară ale locuitorilor.

Stejarul simbolizează bogăția silvică a zonei.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Hășmaș: *Bélhagymés, Kishagymás, Kyshagima, Ksyhagimas, Naghhagimas, Hagima, Kys Hagimas, Hagymás.*

Agrișu Mic: *Bélegregy, Egregy, Egreg.*

Botfei: *Boytest, Bottfew, Boytafalwa.*

Clit: *Pusztaklit.*

Comănești: Kománfalva, Kumanyesd, Kumanest.

Urvișu de Beliu: Erwenyes, Kezepseserwenyes, Kezepses Erwenyes, Bélörvényes.

Repere geografice

46°33'18" N, 22°05'21" E; altitudine: 207 m; suprafață: 88,44 km² (8.844 ha, din care 188,15 ha intravilan și 8.655,85 ha extravilan).

Vecinătăți: Județul Bihor la nord și la est (comunele Șoimi și Finiș), Comuna Archiș la est și la sud, Comuna Beliu la sud-vest și vest, Comuna Craiva la nord-vest.

Scurtă prezentare

Comuna Hășmaș este așezată în Depresiunea Hășmașului, la poalele vestice ale Munților Codru-Moma, în nord-nord-estul Județului Arad, la limita cu Județul Bihor, și este formată din 6 sate: *Hășmaș* (reședință comunală), *Agrișu Mic*, *Botfei*, *Clit*, *Comănești* și *Urvișu de Beliu*. O caracteristică a acestor așezări este dispunerea localităților de-a lungul văilor care coboară din munte, cât mai aproape de firul apei, pentru a avea la îndemână acest element vital al vieții.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Bocsiș, la aproximativ 15 km distanță.

Satele *Hășmaș* și *Comănești* sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 793A Beliu (ieșire din DJ 793)-Tăgădău-*Comănești-Hășmaș*-Groșeni-Archiș-Nermiș-Cărand (insertie în DJ 793).

Satul *Clit* se leagă de satul Hășmaș prin drumul comunal DC 10 Hășmaș-Clit

Satele *Botfei* și *Agrișu Mic* se leagă de satul Comănești prin drumul comunal DC 11 Comănești (ieșire din DJ 793A)-Agrișu Mic-Botfei-limită Jud. Bihor.

Satul *Urvișu de Beliu* se leagă de satul Hășmaș prin drumul comunal DC 12 Hășmaș-Urvișu de Beliu.

Pe o porțiune de aproximativ 1 km, pornind din Hășmaș, DC10 (spre Clit), și DC 12 (spre Urvișu de Beliu), sunt contopite unul în celălalt

Distanțe față de orașe: Arad – 90 km, Sebiș – 20 km, Ineu – 26 km, Chișineu Criș – 56 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 105 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Hășmaș* la 1214/1359, *Urviș* la 1487, *Agrișu Mic* la 1588, *Botfei* la 1595, *Comănești* la 1599, *Clit* la 1600.

Hagymas înseamnă în limba maghiară *loc cu ceapă, locul în care se cultivă ceapă.*

Pe teritoriul comunei au fost descoperite urme ale *Culturii Tisa*, o cultură înfloritoare și de lungă durată, cea mai cunoscută cultură neolitică din județ. O echipă de arheologi de la Facultatea de Istorie din Oradea, condusă de profesorul Sever Dumitrașcu, secondat de studentul Florian Dudaș, s-a deplasat în 1968, în localitatea Clit, pentru săpături pe dâmbul dealului *Gurețul Negrilor*. Săpăturile arheologice au demonstrat existența unei așezări fortificate dacice datând din secolele I î.H.-I d.H. Pe Valea Botfeiului s-au găsit ruinele unei așezări fortificate numită *Cetățeaua* (secolele I-II d.H.). În valea Groșeni au fost găsite urme ale existenței unei așezări fortificate care atestă o veche locuire a dealului Jidovina. Cercetările de teren au fost efectuate aceeași echipă – Sever Dumitrașcu și

Florian Dudaș, în același an 1968, iar cercetări de suprafață a făcut Eugen Pădureanu în 1996.

Locuitorii așezărilor din Depresiunea Hășmașului și-au câștigat existența muncind pământul, însă roadele nu le erau îndeustulătoare până la recolta viitoare. Cum pădurile se revărsau peste sate, localnicii tăiau lemn de construcție și îl valorificau, defrișau dealurile pentru a le transforma în terenuri arabile (terenuri care, la ora documentării pentru acest dicționar, nu se mai lucrează), creșteau animale pentru asigurarea necesarului de hrană al familiilor.

Printre vasalii voievozilor Moga de la Hălmașiu se număra și *cneazul Mircea* din Clit, dăruit de suzeranii săi cu o moșie în 1514. În anul 1600 sunt menționați voievozii din Hășmaș, Botfei și Clit. După anul 1699 Hășmașul, care făcea parte din Comitatul Bihor, trece sub stăpânire habsburgică.

Din anul 1918, prin unirea Transilvaniei cu România, Hășmașul face parte din România, Județul Bihor, Plasa Beliu, până în anul 1950, când s-a făcut o nouă organizare administrativ-teritorială a țării, cu regiuni în loc de județe și raioane în loc de plase. *Comuna Hășmaș* a intrat în componenta raionului Ineu, în regiunea Crișana. Această împărțire administrativ-teritorială a durat până în anul 1968, când s-a făcut o nouă împărțire administrativă, revenindu-se la județe, dar renunțându-se la plase. De la acea dată Comuna Hășmaș face parte din Județul Arad.

Satul *Botfei* este situat pe valea cu aceeași nume, în partea de nord a comunei, peste deal de satul Urviș de Beliu, la sud de satul Mărauș. Botfei a fost atestat documentar în anul 1595, fiind prima menționare a localității în documente medievale, sub numele de *Bottfew*, pentru ca în 1600 să fie menționat *voievodul de Botfei*, iar mai târziu, la 1692, *voievodul de Boytafalwa* (Botfei).

Pe dealul *Cetățeaua Mică* sunt urmele unei cetăți dacice din sec. I î.Hr. – sec. II d.Hr., surata așezării fortificate dacice de la Clit. Urmele unei cetăți similare au fost descoperite și pe *Dealul Jidovina*, de pe *Valea Groșeni* (Groși). Cele trei cetăți fortificate sunt situate pe boturi de deal înalte și împădurite, fiind greu accesibile datorită pantelor foarte abrupte.

Așezările din Depresiunea Hășmașului au aparținut la începutul epocii medievale de ducatul voievodului Menumorut, cu reședința în cetatea Biharia. În urma expansiunii regatului ungar, Menumorut va pierde tot ducatul.

Într-o conscripție din a doua jumătate a secolului al XVI-lea este menționat satul *Botfei* ca având un voievod cu obligații militare față de Cetatea Oradea. Voievozii de Archiș, Botfei, Clit și Hășmaș rup legăturile de vasalitate față de Cetatea Oradea la 24 martie 1600 și trec de partea comandantului Cetății Ineu și *Înălțimii Sale Voievodul Mihai*.

În anul 1778 provizoratul Beliu este împărțit în două șpanate: Beliu și Hășmaș. *Șpanatul* era un areal condus de un *șpan* care avea atribuții economice, gospodărești și judecătorești; *șpanul* era ajutat de 4 juzi primari și de mai mulți juzi sătești, care aveau unele avantaje. *Șpanatul Hășmaș* era format din 13 sate: Agrișu Mic, Archiș, Bârzești, Botfei, Cărand, Comănești, Groșeni, Hășmaș, Nermiș, Tăgădău, Seliște, *Urviș de Beliu* și *Clit* (satele subliniate formează astăzi *Comuna Hășmaș*). Această structură a durat până după anul 1848, când s-au desființat relațiilor perimatului sistem feudal. Conscrierea din 1733 a tuturor bunurilor și veniturilor Episcopiei Romano-Catolice din Oradea cuprinde întreg domeniul episcopal, compus din 6 târguri, 163 de sate și 44 de predii. *Șpanatul de Beliu* avea la acea dată 22 de sate și 22 de predii. Conscripția din anul 1721 menționează existența unei mori/gater *de apă* pentru tăiat scânduri, deținută de *Ioan Popa* (probabil că era și preotul satului); Ioan Popa apare și în conscripția din 1733 ca având o stare materială mai bună.

Satul Comănești

Promontoriul (dâmbul) Dealului, care coboară de sub Munții Codru Moma și se interpune între satele Urvișu de Beliu la sud și Botfei și Agrișu Mic la nord, este „poarta” de intrare în sat dinspre amonte. Valea reunită a Hășmașului (cu cele două văi), după un scurt parcurs la intrarea în Comănești, se va uni cu Valea Botfei, care în aval se va numi Valea Beliu. Această vale udă vatra satului pe partea de sud-vest, curgând pe sub pădurea *Gălălău*.

Prima atestare documentară este din anul 1599, sub numele de *Komanfalva*, în 1692 *Kuminyesti*, în 1828 *Kumanesti*, iar în 1913 *Kumonfalva*. Istoria satului *Comănești* nu se deosebește de cea a satelor componente ale comunei. Evoluția în timp a așezării poate fi urmărită consultând datele din tablourile sinoptice de la evoluția demografică a comunei.

Satul Agrișu Mic

Așezat pe Valea Botfeiului, în aval de satul Botfei, satul Agrișu Mic este notat documentar pentru prima oară în anul 1581, cu numele *Agragy*, în registrul de intrare a dijmelor (cereale, vin, porci, oi și capre), al Fondului Episcopiei Romano-Catolice; în 1851 este menționat cu numele *Agriș*, iar în 1913 cu numele *Belegregy (Agrișu de Beliu)*.

Istoria așezării nu se diferențiază de istoria celorlalte sate aparținătoare comunei. Dezvoltarea economică și socială a întâmpinat aceleași greutăți. Ce se poate spune astăzi cu titlu de mândrie pentru locuitorii săi este că Agrișu Mic a fost centru comunal după 1920, iar satele Botfei, Urviș, Clit și Comănești erau arondate Comunei Agrișu Mic. Acest centru comunal a funcționat până prin anii 1949-1950.

Satul Clit

Istoria cătunului *Klitt* trebuie abordată din două direcții: *istoria oficială* (însemnările cronicarilor și ale istoricilor, numai că ele sunt foarte puține), și *istoria orală* (memoria colectivității, transmisă din generație în generație, memorie care s-a dovedit a fi în concordanță cu dovezile istorice).

În urma săpăturilor din vara anului 1968 de pe dâmbul *Gurețul Negrilor*, poveștile spuse de străbunicii și bunicii actualilor locuitori s-au dovedit a fi veridice: săpăturile au scos la iveală dovezi materiale ale unei așezări dacice din secolele I î.e.n. – II e.n., dovezi care au confirmat că pe aceste meleaguri s-a locuit cu mult înaintea datelor de pe primele dovezi ale atestărilor documentare, mitul devenind astfel realitate.

Prediae Clit este atestată documentar începând cu anul 1600, iar la alți istorici apare și anul 1828. De ce 1600 și nu 1599, an în care voievodul (cneazul) de Clit și voievozii din Hășmaș, Botfei și Urviș au semnat o petiție prin care nu recunosc decât autoritatea domnului Mihai Viteazul.

Istoricul așezării *Clit (Klitt Prediae, Klit, Klitt, Puszta Klitt)*, nu poate fi despărțit de satul Urviș de Beliu – ambele fiind filii ale Hășmașului, și nici de mersul istoric al satului Hășmaș. În urmă cu 50 de ani, două treimi din locuitorii satului purtau numele de *Dragoș*. Cine au fost străbunicii care purtau acest nume? Afirmarea mea sper să aibă corespondentul în realitate.

Pe măsură ce domeniul episcopal al Comitatului Bihor a reușit să inventarieze bogățiile solului și subsolului, s-a trecut și la exploatarea lor. Pădurilor care au existat și încă există pe Codru Moma au început să fie exploatare. Meșterii lemnari au fost aduși din Maramureș, unde numele Dragoș este preponderent, și în marea lor majoritate au rămas pe valea Clitului, construindu-și case și întemeind familii. Aceste două condiții îndeplinite, Episcopia Bihor le oferea gratuit locuri de casă și suprafețe agricole cât să le asigure existența. Numele de sat embatic și embaticari, are suportul cutumelor și al dispozițiilor emise de Episcopia Romano-Catolică Oradea.

Satul Urvișu de Beliu

Istoria satului se pierde în negurile vremurilor, pe când identitatea locuitorilor nu era atestată cu acte scrise, iar locuitorii erau puțini și înrudiți între ei. Ei își cântau împreună bucuria evenimentelor familiale, iar la plecarea din această lume a unui membru al comunității, bocetele cântate la căpătâiul decedatului erau o trecere în revistă (așa cum se spune astăzi), a faptelor bune ale celui plecat.

Așa cum arătam și la prezentarea celorlalte sate ale comunei, ele au fost organizate în voievodate sau cnezate și fiecare comunitate își avea voievodul său. Dovezi sunt consemnările în cronicile maghiare ale voievozilor care au luptat împotriva turcilor. La 1557 este pomenit voievodul *Ștefan de Urviș*, care a participat cu o ceată de oameni ai locului.

În urma aplicării reformei agrare în 1921, și Comuna Urviș a fost împroprietărită cu suprafețe de pășune și pădure, însă exista un posesorat comunal încă înainte de 1866. După amenajamentul din 1871, suprafața atribuită posesoratului s-a mărit, luând în calcul numărul fumurilor existent la acel an.

Dezvoltarea economică și socială a Urvișului de Beliu a urmat aceeași cale sinuoasă ca și a suratelor, însă în perioada de comasare a terenurilor din 1958-1962, satele Clit și Urviș au scăpat de colectivizare, însă faptul nu a fost deloc suficient pentru progresul localităților. Teama de atunci a administrației pentru modificarea status-quo-ului se resimte acut și astăzi.

Evoluția demografică

Hășmaș: 1715 – 3 familii; 1720 – 9; 1786 – 69 de jeleri; 1828 – 109 familii; 1836 – 7,5/8 sesii iobăgești; 1851 – 538 de locuitori; 1869 – 676; 1880 – 746; 1890 – 818; 1900 – 754; 1910 – 851; 1922 – 869.

Agrișul Mic: 1771 – 2/8 sesii iobăgești; 1828 – 47 de familii; 1851 – 216 locuitori; 1869 – 286; 1880 – 290; 1890 – 259; 1900 – 279; 1910 – 279; 1922 – 284.

Botfei: 1720 – 3 familii; 1786 – 18 familii de jeleri; 1828 – 42 de familii; 1836 – 3,2/8 sesii iobăgești; 1851 – 508 locuitori; 1869 – 399; 1880 – 365; 1890 – 373; 1900 – 356; 1910 – 423; 1922 – 466.

Clit: 1910-1913 – 178 de locuitori.

Comănești: 1771 – 1786 – 16 familii de jeleri; 1828 – 30 de familii; 1836 – 4, 6/8 sesii iobăgești; 1851 – 153 de locuitori; 1869 – 281; 1880 – 197; 1890 – 228; 1900 – 235; 1910 – 277; 1922 – 279.

Urviș: 1715 – 4 familii; 1720 – 3; 1786 – 43; 1828 – 32; 1851 – 220; 1869 – 261; 1880 – 237; 1890 – 233; 1900 – 248; 1910 – 248; 1922 – 280.

În 2014 Comuna Hășmaș avea 621 de locuințe.

Un tablou din anul 1828 consemnează numărul locuitorilor și confesiunile în satele Comunei Hășmaș:

Localitatea	Case	Ortodocși	Romano-catolici	Total
Hășmaș	40	239	5	244
Agrișul Mic	49	312	-	312
Botfei	34	205	-	205
Comănești	26	156	6	162
Urviș de Beliu	25	167	-	167
Predia Klit	10	63	-	63
Total	184	1.142	11	1.153

Cel mai complet recensământ este cel din anul 1930, dat publicității în anul 1938.

Comuna Hășmaș, Plasa Beliu, Județul Bihor, neam și limbă maternă, populația statornică (n. r.: nr. crt. din tabel este nr. crt. din borderoul centralizator al autorităților acelei vremi):

Nr. crt.	Loc.	Total	Rom.	Unguri	Celhi Slovaci	Evrei	Țigani	Ortod.	Gr. Ort.	Rom. Cat.	Refom.	Bapțiști
1.	Agrișu Mic	330	325	5	-	-	-	318	6	2	4	-
7.	Botfei	401	388	-	-	-	-	387	-	-	-	3
12.	Clit	226	222	3	1	-	-	222	-	1	3	-
13.	Comănești	243	234	3	-	-	-	198	-	5	-	40
17.	Hășmaș	724	719	-	-	4	-	715	1	-	-	4
18.	Urvișu de Beliu	329	312	1	-	-	16	-	-	-	-	-
		2.253										

Evoluția populației din satele aparținătoare Comunei Hășmaș se poate urmări în tabelele din perioada 1869-2002, aranjate pe ani, confesiuni și numărul de locuitori.

Evoluția demografică a Comunei Hășmaș după confesiuni,
în perioada anilor 1869-2002

An	Total	Ortodox	Gr. Cat.	Rom. Cat.	Reformați	Izraeliți	Bapțiști	Pentic.	Advent.	Evangh.
1869	113	2.072	1	25	5	10	-	-	-	-
1880	835	1.786	-	29	3	17	-	-	-	-
1890	931	1.906	-	13	5	7	-	-	-	-
1900	856	1.804	9	15	3	19	-	-	-	6
1910	117	2.010	13	47	6	22	7	-	-	12
1930	253	2.114	7	8	8	4	94	-	18	-
1992	588	1.217	1	4	-	-	146	66	152	-
2002	460	1.058	3	-	-	-	173	68	148	-

Evoluția populației după etnie (limbă maternă și naționalitate),
între anii 1880-2002

An	Total	Români	Maghiari	Nemți	Fără domiciliu stabil	Evrei	Țigani	Ucraineni	Sârbi	Slovaci
1880	1.835	1.760	42	2	31	-	-	-	-	3
1890	1.931	1.902	24	-	5	-	-	-	-	-
1900	1.856	1.821	42	2	-	-	-	-	-	-
1910	2.117	1.986	71	14	46	-	-	-	3	2
1920	2.178	2.078	80	-	20	20	-	-	-	-
1930	2.253	2.200	12	-	41	4	36	-	-	1
1941	2.503	2.437	12	2	52	-	-	-	-	-
1956	2.474	2.457	16	1	-	-	-	-	-	-
1966	2.165	2.157	2	-	6	-	-	-	-	-
1977	1.979	1.978	1	-	-	-	-	-	-	-
1992	1.588	1.527	1	-	-	-	60	-	-	-
2002	1.460	1.404	-	2	-	-	53	1	-	-

În 2017, luna ianuarie, în evidențele Primăriei Hășmaș erau 1.211 persoane. Într-un document transmis de Pretura Plasei Beliu către Prefectura Județului Bihor în luna august 1944 se notează că populația Comunei Hășmaș este de 1.400 de locuitori și este structurată astfel după nivelul de școlarizare: copii până la 7 ani – 179; analfabeți – 418; cu școală până la 7 clase – 797; cu școală normală – 2; absolvenți de liceu – 3; cu universitate: – 1.

La suprafața de 3.974 ha a comunei, rezultă o densitate a populație de 2,6 loc./ha.

Biserica

Biserica Ortodoxă Hășmaș

Localnicii satului au avut lăcaș de cult încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, construit din lemn, cu hramul *Înălțarea Domnului*. Pe iconostasul bisericii a existat o pisanie pictată din secolul al XVIII-lea. Actuala biserică, cu hramul *Cuvioasa Parascheva*, este zidită în anul 1936, din piatră.

Într-un recensământ al diocazelor din Comitatul Arad din anii 1843-1844 se arată că parohia Hășmaș data cu mult înainte de anul 1825 și era administrată de preotul *Constantin Popovics*.

Recensământul Protopopiatului Beliu la 1843-1844:

Nr. crt.	Localitate	Parohie	Filie	Nr. suflete	Familii	Preot
1	Hășmaș (Hagymás)	Da	Nu	600	150	D. Constantinus Popovics
2	Agrișu Mic	Da	Nu	398	58	D. Athan Popovics
3	Botfei	Da	Nu	350	67	D. Moses Popovics
4	Klit prediae	Nu	Da	109	31	De la parohia Hășmaș
5	Béél-Örvényes	Nu	Da	210	41	De la parohia Hășmaș
6	Komanyesd	Da	Nu	297	34	D. Aaron Popovics

Dicționarul numirilor de localități din anul 1909 consemnează *Hagymas, Comitatul Bihor, Cercul Beliu (Beli)*, cu un număr de 754 de locuitori care frecventau biserica ortodoxă, aveau și preot cu domiciliul în Beliu, iar 8 locuitori erau de confesiune catolică. Această biserică a fost înlocuită între anii 1932-1934 cu o alta din cărămidă și piatră, în stil baroc, în timpul preotului Petre, înmormântat în centrul satului (actualmente sediul Primăriei Hășmaș). Biserica a fost întreținută rând pe rând de preoții Cismaș Gheorghe și Ilie Moise. Lucrări exterioare au fost executate în anul 1970 – preot Hanganu, și în anul 1973 – preot Acatrinei.

La casa parohială s-au făcut lucrări de reparații interioare și exterioare în anul 1978, de preotul Voinea. Lucrări de reparații exterioare au fost executate în anul 2003 s-au făcut alte lucrări de reparații interioare, iar în anul 2004 s-a înlocuit pardoseala cu gresie și s-au montat instalații de încălzire centrală.

Biserica nu deține obiecte de cult cu valoare de patrimoniu.

Preoți: Petru – 1937, Cizmaș Gheorghe – 1939, Ilie Moise – 1950, Hanganu – 1970-1972, Acatrinei – 1972-1975, Voinea – 1975-1979, Simion Mladin – 1978-1985, Gheorghe Ancas – 1986-1992. În prezent paroh este preotul Pelea Ioan Cucu.

Cărți care au existat la biserică: *Carte românească de învățături*, Iași, 1643, *Apostol*, București, 1743, *Antologhion*, Râmnic, 1766, *Strașnic*, Blaj, 1773. O carte care a mai figurat în inventarul bisericii din Hășmaș, *Chiriadromion*, a fost transferată la biserică din Clit.

Recensământul din 1828, amintit la biserică din Hășmaș, precizează că bisericile din Urviș de Beliu (41 de familii cu 210 suflete), și Clit (31 de familii cu 109 suflete), erau filii ale Parohiei Hășmaș.

Biserica Ortodoxă din Clit

Documente care să facă referire la existența unei biserici foarte vechi sau a unui loc de ritual bisericesc în satul Clit nu există până acum. Cel mai probabil, la începuturi, localnicii care s-au statornicit pe această vale foloseau odaia mai încăpătoare a unei case drept lăcaș de rugăciune. Numeric, locuitorii așezării erau prea puțini pentru a susține construirea și întreținerea unei biserici. Visul localnicilor de a avea o biserică s-a materializat în urma hotărârii antistiei locale de a vinde lemnul dintr-un

parchet din pădurea Clit, pădure aflată în proprietatea Clitului de la reforma agrară din 1921. Construirea bisericii din Clit a început în anul 1933, zidurile fiind făcute din plăci de piatră. Biserica a fost finalizată și sfințită în 1936. În anul 1979 s-au făcut reparații interioare și exterioare, în același fiind racordată la rețeaua de curent electric.

Biserica creștin ortodoxă Clit a fost dintotdeauna filie a Parohiei Hășmaș. O carte rarismă care s-a aflat în custodia bisericii din Clit a fost *Chiriadromion* (cazanie, predică pentru duminici), tipărită la Bălgrad (Alba Iulia), în anul 1699. Textul citit suna românește, numai că scrierea era în alfabetul chirilic. Această carte bisericească nu se mai găsește nicăieri; nimeni nu știe nimic despre ea, de parcă s-ar fi evaporat fără urmă.

Biserica Ortodoxă Urvișu de Beliu

Cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, a fost construită după anul 1756, din lemn. Iconostasul a fost pictat în cursul anului 1871 de zugravii Toader Tocariu și Gavrilă Belgean, ambii din Nicula. Pictura murală a fost executată în 1878 de Vasile din Dăbâci. Edificiul a fost reparat capital, o reparație atât de amplă încât se poate spune că *a fost refăcut*.

Cărți de patrimoniu: *Triod*, Râmnic, 1761.

Biserica Ortodoxă din Botfei

Date certe despre *Biserica Ortodoxă din Botfei* sunt puține. Conscriptia din 1721 amintește două nume: Ioan Popa și Dimitrie Popa, despre care se crede că au fost preoți. La 1750 este consemnată existența unei biserici de lemn cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, situată pe Dealul Cimitirului, și înființarea în același an a parohiei Botfei. În perioada interbelică parohia Botfei este desființată, devenind filie a parohiei Agrișu Mic, cum este și în prezent. În timp construcția s-a degradat datorită unei rele administrări și a unei întrețineri precare. În anul 1939, prin grija preotului Vasile Prescovnic și a enoriașilor, începe construirea bisericii care rezistă și azi. Lucrările au trenat timp de mai mulți ani, reușind construcția fiind finalizată abia în anul 1964, sub păstorirea preotului Ion Volănescu. Locașul de cult poartă hramul *Intrarea în biserică a Maicii Domnului* (21 nov). Interiorul a fost zugrăvit, iar iconostasul pictat cu icoane în stil bizantin. La începuturile

perioadei interbelice parohia Botfei a fost desființată și transformată în filie a parohiei Agrișu Mic, și așa a rămas până în prezent.

Biserica Ortodoxă din Agrișu Mic

Cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, apare într-un document din anul 1758 ca fiind o construcție de lemn. Interiorul a fost împodobit cu picturi și iconostas cu frumoase icoane, din care încă se mai păstrează câteva. Clopotul din turnul bisericii are inscripție pe el anul 1972. Parohia va prelua la începutul perioadei interbelice și sarcinile bisericii din Botfei, care îi va rămâne filie, așa cum este și în prezent. Trebuie amintit obligatoriu că parohia Agrișu Mic este consemnată într-un studiu al Universității de Științe Ungare ca fiind parohie înainte de anul 1770, preotul paroh menționat în acel studiu fiind *Athan Popovics*.

Biserica Ortodoxă din Comănești

Conform documentului din 1758 amintit la biserica ortodoxă din Agrișu Mic, satul *Comănești* avea la anul 1752 o biserică creștină ortodoxă care avea hramul *Buna Vestire* și în care slujea un preot. În document se arată că în localitatea *Komanyesd* (an 1843-1844), exista parohie înainte de anul 1805, iar la data conscripției biserica era administrată de preotul *Aaron Popovics*. La slujbele și ritualurile bisericești s-au folosit următoarele cărți: *Evanghelie*, tipărită la București în 1760, *Triodion* – carte de ritual ortodox, care cuprindea cântările și rugăciunile din postul Paștilor (cele zece săptămâni înainte de Paști).

Școala

În Comuna Hășmaș nu se poate vorbi de școli susținute financiar de stat nici înainte de apariția legii învățământului din 1868, nici după aceea. Preoții parohiilor au fost cei care au luminat copiii doritori să învețe carte, desfășurând activitatea de învățământ confesional până în anul 1869. Înființarea școlilor sătești a fost o necesitate pentru statul feudal austriac, dar și un dar mărinimos făcut de împărăție supușilor. În

concepția diriguitorilor, rolul școlii era acela de factor centralizator al statului multinațional în integrarea comunității românești în națiunea politică conducătoare; altfel spus, învățământul era conceput ca factor de deznaționalizare, de asimilare.

Abia la 1789 copiii din Depresiunea Hășmașului încep să frecventeze școala din Hășmaș, o clădire cu o sală de clasă, dotată cu 4 lavițe, o tablă de scris și 4 table de perete. O recenzie făcută de statul maghiar pentru anul școlar 1868 și datat 24 februarie 1869 ne arată situația școlară din Protopopiatul Beliu: Hășmaș – 638 de locuitori, 73 de elevi; Urviș – 306 locuitori, fără școală; elevii, câți vor fi fost, sunt cuprinși în totalul școlii din Hășmaș; Clit 167 locuitori (aceeași situație ca la Urviș). Există informații că în satele Clit, Urviș de Beliu și Botfei, din anul 1920 sau imediat după 1920, au funcționat școli în clădiri construite în acest scop, însă, deși par credibile, nu s-a aflat susținere documentară a informațiilor.

În anul 1933 Județul Bihor publică un inventar al școlilor rurale și urbane din subordine, pe care îl redăm mai jos.

Nr. crt.	Comuna	Populația școlară între 5-16 ani	Nr. elevi înscriși	Învățător	Vârsta	Salar
133	Clit-Cătun	67	52	Nicolea I. Gheorghe	24 ani	2550
184	Hășmaș	150	106	Post liber	-	-
394	Urviș de Beliu	92	65	Ioan Dimitriu	25	2550
33	Agrișul Mic Comănești	115	81	Ioan Lăzureanu	28	2550

Școala generală de 7 ani din Hășmaș, clădire cu două corpuri: școala propriu-zisă și locuința directorului, este finalizată în anul 1950. Astăzi, Școala gimnazială Hășmaș își desfășoară activitățile educative într-o clădire ridicată în anul 1978, conform cerințelor vremii. Tot astăzi, copiii de vârstă școlară din toate satele comunei sunt transportați cu la școală și de la școală cu microbuze școlare, rod al politicii oficiale de desființare a școlilor, fie ele și primare, din localitățile mai mici și din cătune, învățământul fiind pus sub cizma economiei, cu rezultatul acesta: nu sunt bani ca să plătim un învățător pentru câțiva copii, așa că mai bine cumpărăm un microbuz, plătim un șofer și purtăm copiii pe drumuri.

La finele anului școlar 2015-2016 școala gimnazială avea 110 elevi, din care 3 clase cu 70 de elevi în învățământul primar și 3 clase cu 40 elevi în cel gimnazial. În administrarea patrimoniului școlii gimnaziale mai sunt două grădinițe cu program normal: cea din Hășmaș – 17 copii, și cea din Botfei – 18 copii.

Structura colectivului care deservește școala este următoarea: 10 profesori calificați, 1 auxiliar cu sarcini administrative (nedidactic), și 4 angajați personal nedidactic.

Documente care să ateste evoluția învățământului în satul *Clit* sunt de negăsit. De un local al școlii primare se poate vorbi după anul 1920.

Învățământul în satul *Agrișu Mic* s-a derulat în aceleași condiții cu cele din satul Botfei. În deceniul al IX-lea secolul XVIII-lea s-a înființat la *Agrișu Mic* o școală în care au învățat de-a lungul timpului copiii din Botfei și Comănești. După cel de-Al Doilea Război Mondial, în 1950, în *Agrișu Mic* a fost înființată Școala Generală cu 7 clase, care a funcționat până în anul 1975.

De existența unei școli în satul *Botfei* nu se poate vorbi decât la începutul secolului al XX-lea, acesta datorită sărăciei locuitorilor, numărului redus al copiilor, puterii economice deficitare a comunei. După deschiderea școlii din *Agrișu Mic* în 1853, copiii din Botfei au frecventat această școală. Se pare că în anii 20 ai secolului al XX-lea exista în Botfei o clădire destinată școlii, dar informațiile nu sunt susținute de documente.

Economie

Marea bogăție a comunei este pădurea: 6.552 de hectare, și toate cele care decurg de aici: ghindă, jir, ciuperci (pitoanca, oienile, gălbiorii, usturoii și regina bureților: ronița), fructe de pădure (mure, afine, cireșe de pădure etc).

Solul arabil de pe dealuri și din locurile joase este foarte sărac, iar recoltele nu asigură necesarul de hrană pentru anul următor. Pomii fructiferi (pruni, meri, peri și nuci), din grădinile și livezile locuitorilor comunei nu sunt selecționați, deci nu sunt foarte productivi, deci nu sunt sursă de venit, ci doar asigură necesarul familiilor.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, prin actul din 9 octombrie 1741, prefectul bunurilor Episcopiei Oradea a dat dispoziție să se ridice o

manufactură de sticlă în regiunea Hășmașului. Construirea manufacturii a început în luna noiembrie 1741. Se păstrează o schiță din anul 1742 a satului Hășmaș, care indică și amplasarea imobilelor aparținătoare sticlăriei. Producția de sticlă a început la data de 16 mai 1742 și a continuat până în anii 1780-1787, când manufactura de sticlă a fost mutată de la Hășmaș la Beliu. Producția realizată la Hășmaș cuprindea table de geamuri pentru ferestre, sticlă scobită din care se fabricau pahare de bere, de vin și de apă, sfeșnice, candelabre și cristaluri. La sfârșitul secolului al XIX-lea se construiește o cale ferată îngustă care deservește fabrica de sticlă și, mai târziu, exploatarea forestieră de pe versanții împăduriți ai Codrului Moma. Punctul de plecare al căii ferate era gara Bocsig, iar la Hășmaș se ramifica pe văile Hășmașului, Clitului și Urvișului. Mai târziu aceste căi ferate s-au desființat, locul lor fiind luat de drumurile forestiere pentru autocamioanele și tractoarele cu care s-a transportat materialul lemnos până la fabrica de cherestea de la Bocsig-gară.

Suprafața complexului *Pădurea Codru* a fost ridicată cadastral pentru întâia oară în anul 1871, de proprietarul de atunci, Episcopia Romano-Catolică din Oradea, cu ocazia întocmirii primului amenajament. Harta a fost finalizată în anul 1910 de Serviciul Cadastral al Ministerului Agriculturii Ungar, la scara 1: 2880. Până la aplicarea Codului Silvic Ungar, exploatarea se făceau după trebuință, materialul lemnos extrăgându-se din păduri din locurile cele mai accesibile.

În anul 1887 a fost adoptat regimul Codrului și s-a introdus primul amenajament. Al doilea amenajament a fost aplicat în 1905, în modalitatea de tratament *codrul cu tăieri rase*, cu revoluția de 100 de ani, întreaga pădure formând o singură serie de exploatare. Cu această dată a început exploatarea rațională, care s-a oprit în anul 1918. La 1 Decembrie 1918 Transilvania se unește cu Țara Mamă. Legea Reformei Agrare pentru Transilvania a fost publicată la 23 iulie 1921. Din 1922 se trece la aplicarea Legii Agrare pe baza dispozițiilor din Regulamentul de aplicare a Legii Agrare.

Pădurile cuprinse în zona Codru au avut o mare importanță geo-strategică, atât pentru statul austro-ungar până la 1918, cât și pentru statul român după Marea Unire. Suprafața Complexului Codru, compusă fiind din trupurile văilor Botfei, Urviș, Clit, Hășmaș și Groșeni, însumează 5.827,75

ha. Acestea sunt trupurile de pădure cu care s-a împrăștiat statul român. Pădurile din imediata apropiere a vetrelor satelor au ținut de urbariu sau composesorat. Comisia de ocol pentru expropriere și împrăștiare s-a deplasat în Comuna Hășmaș pentru a aplica Legea Agrară în conformitate cu art. 100-102 din Regulamentul Legii Agrare. Din moșia Episcopatului Romano-Catolic din Oradea, expropriată pe seama statului român, a fost împrăștiată Comuna Hășmaș-Clit după cum urmează: comuna politică Clit: 400 de iugăre cadastrale de pășune, 200 de iugăre cadastrale de pădure comunală; comuna politică Hășmaș: 700 de iugăre cadastrale de pădure comunală, 1.190 de iugăre cadastrale de pășune.

Masa lemnoasă scoasă din parchetele celor trei văi: Hășmaș, Clit, Urviș, era în majoritate lemn de foc, cu preponderență fag și carpen. Industriile locale de prelucrare a lemnului nu erau la acea vreme, cum nu sunt nici astăzi. Odată cu aplicarea amenajamentului din 1905 s-a trecut la tăieri masive. La Bocsig-gară a fost construită *Fabrica de Cherestea Bihoreana*, care fasona cherestea, material de mine, grinzi, stâlpi, traverse, doage pentru căzi și butoaie.

Transportul lemnului exploatat din pădurile de pe văile Clit, Hășmaș și Urviș s-a făcut pe calea ferată forestieră cu ecartamentul de 0,76 m. *Mocănița*, mica locomotivă care tracta vagoanele cu bușteni, pleca de la Bocsig-gară la Hășmaș. De la nodul Hășmaș, *mocănița* ducea vagoanele pe valea pe care se găsea exploatarea. Lungimea liniei era de circa 22 km.

Cu ani în urmă, până prin 1960, când a fost introdus curentul electric, pe aceste văi au funcționat mori de apă cu cupe sau cu zbatouri.

Conscripțiile realizate de regatul ungar după 1721 relevă viața și ocupațiile locuitorilor, dezvoltarea socială și economică în timp. La Hășmaș și Urviș de Beliu, o ocupație aducătoare de câștig era *pălincăritul*. Iată un tablou al cazanelor de țuică în perioada 1721-1823:

An/Loc	1721	1738	1758	1767	1795	1810	1823
Hășmaș	2	2	4	15	7	18	9
Urviș	-	-	5	4	1	4	3

La anul 1758 preotul din Hășmaș deținea unul din cele patru cazane.

Etnografie și folclor

Din punct de vedere etnografic Comuna Hășmaș se poziționează în zona Munților Apuseni, fiind la interferența dintre Bihor și Zărand. La construcția caselor de formă dreptunghiulară (cu 2 camere, tindă, cămară și târnaț), s-au folosit materiale tradiționale și la îndemâna localnicilor, precum piatra pentru temelii, lemnul pentru structuri, pereți și planșee, și paie pentru acoperiș.

Ocupații

Activitățile de zi cu zi ale locuitorilor Comunei Hășmaș au fost dintotdeauna corelate cu agricultura, construirea de case, pădurea (hășmășenii au fost fasonatori, corhănitari sau țapinari), cioplitul în lemn, lădăritul (producerea lăzilor de zestre și ornarea acestora prin tehnica creșterii și prin folosirea culorilor naturale), toarcerea cânepii și a lânii, țeserea și coaserea sumanelor. Ultimul *lădar* a fost *Pavel Olar*, ultimul meșter sumănar care știa coaserea de motive florare și geometrice în culorile alb, negru și roșu a fost *Nicolae Rezban*.

Datini

Dintre manifestările ancestrale trebuie amintite *Paparudele*, *Borsocaia* (de Sfântul Gheorghe, în 23 aprilie a fiecărui an – strigătura *peste sat*), tradițiile, datinile și obiceiurile legate de nunți și botezuri, datina *Felegii*, *Praznicul de pită nouă*, horele și balurile din toate satele comunei, ținute în duminici și sărbători, mai puțin în perioadele posturilor.

Turism și agroturism

Potențialul turistic al Depresiunii Hășmașului este foarte mare. Arhitectura caselor, lăzile de zestre în care încă se mai află costume populare tradiționale, ospitalitatea trăitorilor de pe aceste meleaguri, obiceiurile și tradițiile locului, sunt nestemate șlefuite în mii de ani de existență în acest areal mirific. Pe oricare dintre văile amintite te poți bucura de natura sălbatică

și la fiecare pas peisajul se schimbă. În acest sens, cu câțiva ani în urmă, Primăria Hășmaș a tipărit un ghid turistic pentru un traseu de o frumusețe aparte, care te țintuiește locului pentru a admira priveliștile care se deschid de pe coamele vârfurilor de deal. Traseul începe în satul Comănești, trece prin Aghișul Mic și Botfei, urcă pe valea Botfeiului în amonte, unde se găsesc o cabană cu păstrăvărie și două cabane de vânatoare, cu 24 de locuri de cazare – toate proprietăți ale Direcției Silvice, continuă pe firul văii până la vârful Bălăteana; de aici se merge pe creasta Codru Moma până la Vârful Urviș, de unde începe coborârea până la poalele Dealului Baceag (se poate bea apă chiar din izvorul Clitului), coboară pe firul văii până la țarinile satului Clit, unde valea se lărgește și peisajul se schimbă; după circa 4 km se ajunge în localitate, iar după încă 1 km drumeția se încheie în Hășmaș.

Localități dispărute în hotarul comunei

Colonia Laendeler, în hotarul satului Botfei, existentă în 1913, când avea 45 de locuitori.

Bibliografie

Dragoș, Aurel, Mit, *Legendă și Istorie pe valea Crișului Alb*, în Administrația Arădeană, vol. 10, Arad, 2015.

Dudaș, Florian, *Urme din trecut*, Oradea, Ed. Lumina, 2001.

Dudaș, Florian, *Chipuri și legende din trecut*.

Dicționarul numirilor de localități cu poporațiune română din Ungaria, Sibiu, 1909, Ed. Asociațiunii.

Glück, Eugen, *Voievodatul din Clit la 1600*.

Măgulean, Maria, *Monografia localității Hășmaș* (lucrare dactilografată).

Nagy, Ludovico, *Notitiae politico-geografico statisticae in clyti ragni partiunque eidem adnexarum*, Tomus Primus, Budae, 1828.

Pădureanu, Eugen, *Așezarea fortificată de la Groșeni-Jidovina (jud. Arad)*, Arad, Revista Ziridava.

S. J. A. N. A., *Pretura Plasei Beliu*, dosar nr. 98/1944.

Datele etnice (naționalitate) și confesionale ale localităților Comitatului Arad – www.kia.hu.

Comuna Ignești

dr. Radu Hord

Denumiri

Ignești: *Ignafalva, Agnafalva.*

Minead: *Menyed, Alsominyadul, Felsominyadul, Csernámnyad.*

Susani: *Szuszany, Zuzanfalwa.*

Nädälbești: *Nadalbafala, Nádfalwa, Nádalmás.*

Repere geografice

46°26'11"N 22°10'33"E; altitudine: 250-300 m; suprafață: 51,92 km²
(5.192 ha, din care 500 ha intravilan și 4.692 ha extravilan).

Vecinătăți: la sud-sud-est cu Orașul Sebiș, la nord-vest cu Comuna Archiș, la nord cu Județul Bihor (Comuna Lazuri de Beiuș), la est și nord-est cu comunele Dezna și Moneasa.

Scurtă prezentare

Comuna Ignești

Comuna *Ignești* este situată în nord-nord-estul Județului Arad, pe partea dreaptă a râului Crișul Alb, la contactul dintre Dealurile de Vest, Depresiunea Zărandului și Munții Codru Moma, și se compune din satele *Ignești* (centrul comunei), *Minead*, *Susani* și *Nădălbești*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu are acces la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Sebiș, la aproximativ 8 km distanță.

Comuna este străbătută prin satele Ignești și Minead de drumul rutier județean DJ 793C Sebiș (ieșire din DJ 793)-*Ignești-Minead-Buhani* (inserție în DJ 792B).

Satele Ignești, Susani și Nădălbești se leagă între ele prin drumul comunal DC 18 ieșire din DJ 793-*Ignești-Susani-Nădălbești*.

Satul Ignești se leagă de drumul rutier județean DJ 792B prin drumul comunal DC 19 Donceni (ieșire din DJ 792B)-*Ignești*.

Satele Minead și Nădălbești se leagă între ele prin drumul comunal DC 20 *Minead-Nădălbești*.

Distanțe față de orașe: Arad – 87 km, Sebiș – 5 km, Ineu – 30 km, Chișineu Criș – 60 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 91 km, Salonta (Jud. Bihor) – 95 km.

Istoric

Prima atestare documentară: cronologic, cea mai veche așezare menționată documentar este *Ignești* – la 1418; urmează *Nădălbești* – la 1519, *Minead* – la 1553, *Susani* – la 1561.

Primele epoci ale istoriei nu pot fi prezentate decât în spațiul integrator al Depresiunii Zărandului, aceasta din cauză că cercetările arheologice în zona comunei sunt extrem de modeste. Din epoca dacică, dinainte de anul 106 a. Hr., la Ignești s-au descoperit urmele unor așezări nefortificate.

După înfrângerea din anul 1526 a maghiarilor de către turci la Mohacs și transformarea Budei în pașalâc, stăpânirea turcească s-a întins și în partea de vest a principatului transilvănean. Cucerirea cetăților Dezna, Ineu, Pâncota și Lipova se finalizează în anul 1566, când Comitatul Zărand devine *sangeac*. În urma luptelor de la Buda din anul 1686 și Mohacs din 1687, Imperiul Habsburgic devine stăpân al Ungariei, dar atenția lor se îndreaptă spre Principatul Transilvaniei, care se bucura de o largă autonomie sub suzeranitatea otomană. Prin tratatul de la Blaj din anul 1687, Principatul este obligat să accepte armata imperială, urmând o lungă perioadă de dominație habsburgică. Aceasta se concretizează într-o multitudine de transformări care vor culmina cu formarea în februarie 1867 a dualismului austro-ungar, iar în cele din urmă cu realizarea statului național unitar român în anul 1918.

Demografie

Ignești: 1553 – 1 sesie iobăgească; 1742 – 4 familii; 1747 – 12; 1786 – 34; 1806 – 43; 1828 – 44; 1851 – 198 de locuitori; 1857 – 399; 1869 – 261; 1890 – 369; 1900 – 350; 1910 – 425; 1922 – 342; 1930 – 414.

Minead: 1715 – 11 familii; 1720 – 8; 1742 – 10; 1747 – 15; 1786 – 29; 1824 – 41; 1867 – 328 de locuitori; 1869 – 260; 1880 – 195; 1890 – 229; 1910 – 236; 1922 – 293; 1930 – 275.

Nădălbești: 1552 – 3 sesii iobăgești; 1715 – 5 familii; 1720 – 6; 1747 – 9; 1786 – 29; 1828 – 43; 1851 – 314 locuitori; 1857 – 295; 1869 – 292; 1890 – 322; 1900 – 348; 1910 – 358; 1922 – 321; 1930 – 329

Susani: 1715 – 19 familii; 1720 – 14; 1747 – 13; 1786 – 61; 1828 – 81; 1851 – 531 de locuitori; 1857 – 499; 1869 – 485; 1890 – 477; 1900 – 457; 1910 – 512; 1922 – 479; 1930 – 329.

Biserica

Biserica Ortodoxă

La 100 de ani de la atestarea documentară a comunei, în anul 1653, se află de existența în localitate a *Cazaniei lui Varlaam*, ceea ce poate presupune existența unei biserici sau măcar a unei activități duhovnicești ortodoxe.

Prima biserică ortodoxă din *Ignești* este consemnată în anul 1767, din ea păstrându-se până astăzi mai multe icoane. Biserica era construită din lemn, fiind amplasată pe un vârf de deal, dincolo de actualul cimitir, și fiind folosită împreună cu locuitorii satului Minead. Primul preot ortodox care a slujit la biserică din Ignești a fost *Gheorghe Dronca*, iar în anul 1782 este menționat un alt preot: *Pavel Popovici*. Vechea biserică este desființată, în timp construindu-se o nouă biserică, pe locul celei actuale. În anul 1823 se sfințește o nouă biserică din lemn, cu hramul *Înălțarea Domnului*, care va dăinui până în anul 1904. În perioada 1858-1860 în sat este preot *Isaia Goldiș*, care era căsătorit cu fiica preotului din Răpsig, Floarea Cornea. Preotul *Isaia Goldiș* este tatăl lui *Vasile Goldiș*, una dintre cele mai mari personalități implicate unirea Transilvaniei cu România și în Marea Adunare Națională de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918. Actuala biserică este finalizată în anul 1990, cu sprijinul personal al preotului *Ioan Montoi*.

Biserica Baptistă

Primii bapțiști au apărut în Ignești în anul 1930, dar ei nu aveau un lăcaș de cult propriu. Prima casă de rugăciune a fost casa familiei Laslău Ignat și Carolina. După 1990 se construiește biserica baptistă, *Sfânta Treime*, din inițiativa unui vechi baptist local, Toader Gruia, și a pastorului sebișan Constantin Chisăliță.

Biserica Penticostală

Majoritatea penticostalilor au migrat de la biserică baptistă. În localitatea Ignești primii penticostali au apărut în jurul anului 1948, principalii reprezentanți fiind Mărioara Laslău, Aurelia Toader și Aurel Boita. Actuala biserică penticostală din localitate a fost finalizată în anul 1992, predicator fiind prezbiterul Ioan Mureșan.

Biserica Adventistă

În ultimele trei decenii, în zonă au migrat mulți locuitori ai județelor din zona Maramureșului și Moldovei. Ei au adus și o nouă religie creștină: cea adventistă. Credincioșii adventiști sunt numiți și *sâmbătari*, deoarece

ziua lor de odihnă este sâmbăta. Datorită numărului destul de mare al credincioșilor adventiști, în anul 1992 s-a construit o biserică a acestui cult la Susani, apoi una la Nădălbești.

Învățământul

Învățământul s-a desfășurat în strânsă legătură cu deciziile generale cu impact regional sau național. Încă din anul 1785, la propunerile contelui Theodor Iancovici, împăratul iluminist austriac Iosif al II-lea propune înființarea de școli naționale. Astfel se înființează instituții de învățământ în comitatele Bihor, Arad, Caraș, Timiș, Zărand și Hunedoara. Documentele fondului arhivistic școlar din 1789 menționează că elevi din Nădălbești și Susani frecventau cursurile școlii din Dezna, înființată încă din anul 1772.

Activitatea școlară la Dezna era coordonată la început de învățătorul *Iacob Popovici*, iar din anul 1811 de învățătorul *Ieremia Lungu*.

Din anul școlar 1822-1823 este menționată școala din Nădălbești, unde funcționa ca învățător *Moise Gherehar*, inclusiv în anul școlar 1825-1826. În anul școlar 1834-1835 este menționat la Nădălbești învățătorul *Grigorie Barbera*, care școala 19 elevi. Cursurile se desfășurau într-o clădire închiriată. În 1877 învățătorul *Irimie Moise* era salarizat anual cu 80 de florini și bunuri în natură.

Începând cu anul școlar 1842-1843 școala de la Susani este desființată temporar, activitatea reîncepând în anul 1845, cu 26 de elevi, învățător fiind *Gheorghe Gherban*. Școala funcționa într-o clădire făcută din lemn, iar în 1877 învățătorul *Ioan Herede* era salarizat anual cu 80 de florini și bunuri în natură.

În 1877, la școala din *Minead*, învățătorul *George Burticică* ținea lecțiile într-o clădire de lemn, închiriată, fiind plătit anual cu 80 de florini și bunuri în natură.

Statistica școlară la 1 noiembrie 1852 a Protopopiatului Ineu indica existența în zona actuală a Comunei Ignești a 147 de elevi repartizați astfel: 25 la Nădălbești, 51 la Susani 34 la Ignești și 37 la Minead. În anul 1915, într-un raport al episcopului Aradului *Ioan Ignațiu Popp*, se menționează că școlile din Ignești, Susani și Minead nu mai funcționau de mulți ani, deoarece nu putea fi asigurat salariul învățătorilor, în valoare de 66 de coroane, situația rămânând așa până după cel de-Al Doilea Război Mondial.

În anul școlar 1947-1948, la școala din Ignești au frecventat cursurile 41 de elevi, din care 39 au promovat. Din anul 1960 până în anul 1975, la Ignești a funcționat școala generală de 8 clase. Printre cadrele didactice active în cei 15 ani putem menționa pe Elena Oprița, Valer Oană, Florica Veselie, Terentie Ageu, Olimpia Ageu, Maria Groza, Elena Moș, Constantin Toader. Începând cu anul școlar 1975-1976 școala generală este desființată, iar elevii sunt transferați la Sebiș. La Ignești rămân doar clasele I-IV, sub îndrumarea învățătoarei Iuliana Belei, care rămâne în localitate până la pensionarea sa în anul 1994.

Personalități

Din Ignești s-au remarcat mai multe personalități, mai ales în domeniul sportiv. Dintre ei amintim pe Viorel Sima – fotbalist la U.T.A., Emilian Urs – fotbalist la Strungul și la U.T.A., Ioan Matei – fotbalist la *Vagonul*, Lazăr și Dorel Ciunta – luptători în stilul *greco-romane*.

În domeniul cultural o putem aminti pe cântăreața de muzică populară Laura Laurențiu.

Un alt fiu al satului care i-a făcut cinste a fost colonelul de poliție Ioan Mureșan.

Economie

Unitățile economice existente în Comuna Ignești sunt în număr mic, pe raza comunei fiind înscrși 8 agenți economici: SC Consum Coop Sebiș SRL – magazin agroalimentar, SC Cor Sim Impex SRL, S. C. Gigilina SRL, S. C. Western Wood SRL, II Laslău Dănuț Sabin; AF Nemeș Nuțu, AF Toader Dan Octavian – cu activități de prelucrare a lemnului (lemn de foc, paletizat, cherestea), SC Roxi Building 2007 SRL – cu activitate de curățare de pășuni.

Datorită migrației locuitorilor din alte județe, apar în Comuna Ignești meșteșuguri și îndeletniciri cum ar fi confecționarea din lemn de butoaie, donițe, scări, furci, mobilier, împletirea de coșuri de nuiete și mături, ateliere de fierărie unde se face potcovirea cailor și legatul roților, fabricarea rachiului din fructe (palinca), în cazane tradiționale.

Folclor, tradiții, obiceiuri

Obiceiuri de nuntă

În desfășurarea nunților, în zona Comunei Ignești se parcurg următoarele etape: mirele și împreună cu rudele apropiate merg după nași, care le servesc prăjituri, se joacă două jocuri și se merge cu nașii după mireasă; este adusă mirelui o mireasă bătrână în locul celei adevărate, ceea ce stârnește amuzamentul nuntașilor; pe drumul ce duce de la nași la mireasă, de la mireasă la cununie, de la biserică la locul unde se face petrecerea de nuntă, alaiul are în frunte un stegar; după miezul nopții se cinstesc mirele și mireasa.

Obiceiuri la botezarea copiilor

În ziua botezului, nașa și moașa vin la copil acasă pentru a-l pregăti pentru eveniment. Moașa îmbracă copilul cu hăinuțe aduse de ea, îl înfașă în pernă și îl duce la biserică. Aici preotul rostește Crezul și celelalte rugăciuni specifice botezului, cum ar fi *lepădarea de Satana*. După încreștinarea copilului prin botezare cu apă se merge la casa părinților copilului botezat, unde se servește masa festivă.

Obiceiuri de Paști

În preajma Paștilor, în Săptămâna Mare, în curtea bisericii se face foc de joi până duminică. În acest timp fete și băieți se perindă pe la foc, bat toaca, povestesc, supraveghează focul. Înainte și după slujbă se *pușcă* cu carbid, utilizându-se țevi special confecționate. În Vinerea Mare se *împristesc ouăle* cu ceară, cu ajutorul *cișițelor*, colorându-se prin fierbere cu coji de ceapă, flori de gălbenele, creion chimic sau vopsea de ouă. La masa de Paști se servește carne de miel, șuncă fiartă cu salată de sfeclă roșie și se *ciocnesc ouă roșii*; înainte de a ciocni, cel sau cea care lovește cu oul rostește *Hristos a înviat*, iar cel sau cea care ține oul spre a fi lovit răspunde *Adevărat a înviat*.

Obiceiuri de Crăciun

Sunt cele mai numeroase și mai frumoase obiceiuri, ele desfășurându-se de la Crăciun până la Bobotează.

În Ajun de Crăciun se împodobeste bradul, iar cei mici desfac cadourile primite de la cei dragi. Ulterior se pornește prin sat *cu colinda*. În ajunul Anului Nou se merge cu *plugușorul* în echipe de doi sau mai mulți copii. Copiii sunt îmbrăcați cu șube și căciuli de iarnă. Unii copii duc *plugul*, un copil duce *pixa cu bani*, iar alții sună din *zurgălăi*. La sfârșit banii se împart în mod egal. În preajma Bobotezei copiii merg împreună cu preotul *cu iordanul*. Fiecare familie de religie ortodoxă primește preotul în pragul casei, iar preotul stropește locuința cu un buchet de busuioc înmuiat în apă sfințită. În final credincioșii își fac cruce și sărută crucea.

Bibliografie

Marius Claudiu Oancea, Rozalia Ana Oancea, *Ignești – Monografie geografică*, Editura Universității Aurel Vlaicu, Arad, 2009.

Popeangă, Vasile, *Rețeaua școlară arădeană din 1877*, în Vasile Popeangă, Studii din domeniul științelor educației, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2007.

Strategia de dezvoltare a comunei Ignești, 2015.

Comuna Iratoșu

Elisabeta Maria Clepe, Peter Puskel

Denumiri

Iratoșu: Nagyiratos, Belsőiratos, Irathws, Almásy Iratos, Iratus, Irathos, Nagh Iratos, Forray Iratos.

Variașu Mare: Nagyvarjas.

Variașu Mic: Kisvarjas.

Repere geografice

46°17'11" N, 21°12'39" E; altitudine: 102 m; suprafață: 46,41 km² (4.641 ha, din care 521 ha intravilan și 4.120 ha extravilan).

Vecinătăți: Republica Ungară la nord, Comuna Dorobanți la nord-est și est, Orașul Curtici și Comuna Șofronea la est, Municipiul Arad și orașul Pecica la sud, Orașul Pecica la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Iratoșu este amplasată în vestul Județului Arad, în nord-vestul Câmpiei Aradului, pe partea dreaptă a Mureșului (în *Crișana*), la frontiera județului și a țării cu Republica Ungară, și este alcătuită din satele *Iratoșu* (reședința comunală), *Variașu Mare* și *Variașu Mic*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Numele satului *Iratoșu* în limba maghiară este *Nagyiratos* (Iratoșu Mare). În limba română nu se găsesc semnificații pentru cuvintele *Iratoș*, *Iratoșu*, *Iratoșul*. Specialiștii în etimologie opinează că numele localității ar proveni din limba maghiară, de la *irás*, care înseamnă *scris*, ori de la *irtás*, care înseamnă *defrișare*.

Pe teritoriul comunei nu există ape curgătoare.

Comuna nu este conectată la calea ferată. Cea mai apropiată stație de tren este gara Curtici, la 13 km de Iratoșu.

Toate cele trei sate ale comunei sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 709J Nădlac (ieșire din DN 7) – Peregu Mare – Peregu Mic – Pecica – Turnu – *Variașu Mare* – *Variașu Mic* – *Iratoșu* – Dorobanți – Macea-Sânmartin – Grăniceri – Pilu (insertie în DN 79A).

Satul *Variașu Mic* este legat direct de Arad prin drumul rutier județean DJ 709C Arad (ieșire din DN 7) – *Variașu Mic* (intersecare cu DJ 709J) – frontieră Ungaria – Dombegyház. Satul are o singură stradă (este amplasat pe o parte și pe alta a DJ 709J, de la intersecția acestui drum cu DJ 709C spre *Variașu Mare*).

Distanțe față de orașe (din satul centru de comună): Arad – 22 km, Curtici – 13 km, Chișineu Criș – 43 km, Makó (Ungaria) – 76 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Iratoșu* la 1418, *Variașu Mare* la 1333-1337 (cu numele *Varias*), *Variașu Mic* la 1910 (anul înființării sale).

Prima menționare documentară cunoscută a satului *Iratoșu*, cea din anul 1418, consemnează că satul făcea parte din domeniul feudal Maróthy.

În anul 1437 satul făcea parte din domeniul Herczegh. În 1446 Iratoșu este consemnat ca localitate cu biserică, iar în anul 1454 apare ca făcând parte din uriașul domeniu stăpânit de Iancu de Hunedoara. În a doua jumătate a veacului al XV-lea satul era stăpânit de familia nobiliară Jaksics, așa cum menționează documente din 1484 și 1485. În documentele medievale mai este consemnat cu numele *Nagyiratos* și *Dombiratos*.

În 1514 Iratoșu este ocupat de oștile țărănești ale lui Gheorghe Doja.

Sub numele *Nagy Iratos* satul este consemnat documentar în anii 1517, 1527, 1537, 1558, 1552, 1553, 1558, 1562 și 1565.

În anul 1567 trăiau în Iratoșu 97 de familii, fiind una dintre cele mai populate localități rurale din Câmpia Aradului. În 1579 satul număra 113 familii.

La mijlocul veacului al XVI-lea Iratoșu este cucerit de turci și este cuprins în sangeacul Gyula. Locuitorii zonei cultivau grâu, orz și cânepă și creșteau porci și oi. Sub dominația otomană comuna s-a depopulat, astfel încât pe harta lui Mercy din 1717 apare ca zonă pustie (*pustă*).

În veacul al XVII-lea Iratoșu este menționat documentar în anii 1642, 1647, 1650, 1652, 1662, 1667 și 1671.

La sfârșitul secolului al XVII-lea satul a trecut sub administrație habsburgică, fiind amintit documentar în 1772 și 1777. Pe parcursul secolului al XVIII-lea toți locuitorii satului au fost jeleri, relațiile de tip feudal rămânând predominante. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pusta Iratoșu intră în posesia familiei Bohuş, pentru ca în 1787 să fie cumpărată de groful Szalbek György, care reîntemeiază satul între 1810 și 1820, colonizând aici unguri și slovaci, toți cultivator de tutun. În 1811 au fost colonizate 90 de familii maghiare, aduse din comitatele Nógrád și Csongrád. Satul locuit de cultivatori de tutun și cânepă apărea ca făcând parte din satul vecin *Kisiratos* (actualul sat *Dorobanți*), atât administrativ cât și bisericește, situația dăinuind astfel până în 1919.

În timpul revoluției de la 1848 localnicii au cerut desființarea rentei feudale.

În 1850 Iratoșu a devenit proprietate a familiei nobiliare Nádasdy. În timp, scăzând producția de tutun, Nádasdy a impus țăranilor dări împovărătoare. Ca urmare, în noaptea dintre 29 și 30 septembrie 1859 (era sărbătoarea Sf. Mihail), 162 de familii (care însumau 912 persoane), au fugit pur și simplu de pe domeniu și au fondat satul Nagybánhegyes

(azi în Ungaria, la 35 km distanță de Iratoșu). Organizatorii fugii au fost Pál Andó, János Zsíros, András Matuz și András Gálik. Familia Nádasdy a înlocuit populația fugită (și o parte din cea rămasă), cu coloniști unguri și slovaci. În 1811 au fost colonizate 90 de familii din comitatele Nógrád și Csongrád.

Satul a cunoscut o dezvoltare accentuată sub aspect economic și demografic în a doua parte a secolului al XIX-lea, mai ales datorită cultivării tutunului și cânepii. Domeniul a trecut în posesia baronului Forray, pentru ca în 1908 să reintre în posesia familiei nobiliare Nádasdy.

După Primul Război Mondial, în 1919, Iratoșu devine comună independentă și sunt colonizate aici numeroase familii de români din Județul Békés care n-au vrut să rămână în Ungaria. Coloniștii refugiați au fost împroprietăriți cu terenuri pentru case și suprafețe arabile, astfel că în 1927 aproape 25% din populația satului era formată din acești coloniști.

Deși atestat documentar în 1333 sub numele *Varjas*, satul *Variașu Mare* este relativ tânăr, populat prin anul 1828 cu țărani cultivatori de tutun din satele apropiate Turnu și Sederhat. Dintre stăpânii de pământuri amintim pe Antal Marczibányi și, ulterior, contesa Karácsonyi.

Reforma agrară din 1921 a fost pusă în aplicare cu multe întârzieri, generându-se numeroase tensiuni sociale.

Evoluția demografică

Iratoșu: 1800 – 88 de familii de grădinari; 1828 – 89 familii de jeleri, grădinari de tutun; 1851 – 688 de locuitori; 1857 – 1.244; 1869 – 1.148; 1880 – 1.202; 1890 – 1.441; 1900 – 1.412; 1910 – 1.611; 1922 – 1.792; 2005 – 2.361; 2011 – 2.395.

Variașu Mare: 371 de locuitori în 2002, din care 268 maghiari, 103 români.

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Iratoșu se ridică la 2.395 de locuitori, în creștere față de recensământul anterior din 2002, când se înregistraseră 2.361 de locuitori.

Nu există o etnie majoritară absolut, locuitorii fiind 47,81% români, 44,68% maghiari și 1,63% romi. Pentru 5,22% din populație nu este cunoscută apartenența etnică.

Din punct de vedere confesional, nu există o religie majoritară, locuitorii fiind 44,51% romano-catolici, 43,76% ortodocși, 2,8% reformați, 1,5% bapțiști.

Biserica

Biserica Romano-Catolică

Prima biserică romano-catolică a fost ridicată în anul 1866 și demolată în 1936, pentru că nu mai corespundea numărului mare de enoriași. Noul lăcaș de cult, înzestrat și cu orgă, a fost sfințit în mai 1937 de episcopul timișorean dr. Pacha Ágoston. Numărul enoriașilor care frecventau biserica a ajuns la mijlocul secolului al XX-lea la 1.300. Astăzi numărul lor a scăzut la aproximativ 650. Finisarea interiorului bisericii s-a făcut în anul 1940. Trebuie menționat că până în 1919 biserica din Iratoșu aparținea de cea din Dorobanți, neavând preot propriu. Din 1968, de parohia Iratoșu aparține și satul Variașu Mare. Biserica din satul aparținător, construită în veacul al XIX-lea, a fost modernizată în 1932. În Variașu Mic a fost ridicată o mică biserică în 2003, până atunci slujbele săvârșindu-se într-o casă din sat amenajată în acest scop.

Preoți: Kiss Károly (1919-1949), Takács Vince (1949-1959), Hanisch József (1959-1961), Bedő Tibor (1961-1967), Dunay Ferenc (1967-1974), Pápes Péter (1974-1990), Zăroiu Gyula: (1991-1993), Diák Péter (1993-1996), Simion Ciobotaru (1996-2000), Czeglédi Ferenc (2000-2001), György Zoltán 2001-prezent (2017).

Biserica Ortodoxă Iratoșu

Biserica ortodoxă română, respectiv capela, datează din 1929, an în care a fost construită din cărămidă și acoperită cu țiglă, prin contribuțiile credincioșilor. Primul preot paroh stabilit aici după terminarea capelei și care a păstorit timp de 36 de ani a fost *Ioan Crișan*. Lui i-a urmat *Ioan Popovici* (din 1965), care a slujit timp de 16 ani. Chiar în primul an al slujirii sale a început modificarea și mărirea capelei, căreia i s-au adăugat turnul și pridvorul, biserica luând forma pe care o are și astăzi. Lucrările au

durat până în anul 1975, însă oficierea slujbelor în noua clădire a început în 1970, după 41 de ani de oficiere în capelă. În anul 1981, ultimul al păstoririi preotului Ioan Popovici, a început împodobirea interiorului bisericii cu pictură în tehnica frescă, executată de pictorul bisericesc Constantin Popescu din Rădăuți, Suceava, lucrare isprăvită un an mai târziu, în 1982, sub păstoria preotului *Gheorghe Moț*, succesorul în slujire al lui Ioan Popovici și care a fost preot paroh până în anul 1990, lui urmându-i în misiune preotul *Ioan Ponta*.

Biserica Ortodoxă Variașu Mare

Istoria parohiei Variașu Mare începe în anul 1998, pe 18 mai, dată la care permanența Consiliului Eparhial al Episcopiei Aradului, analizând cererea nr. 10/1998 a credincioșilor stabiliți la ferma agrozootehnică și a raportului Parohiei Iratoșu, a hotărât înființarea Parohiei Iratoș-Fermă ca parohie de categoria a III-a, cu 105 credincioși, începând cu data de 15 mai 1998. Până la acea dată credincioșii de aici au fost serviți de preotul paroh al bisericii din Iratoșu, Ioan Ponta, urmat de preotul Petru Jula, iar începând cu luna noiembrie 2003 de preotul Vasile Chindriș. Parohia Iratoș-Fermă a avut ca filie Variașu Mare și a funcționat așa până la 1 ianuarie 2008, când titulatura parohiei s-a schimbat în baza actului nr. 192-B din 31 ianuarie 2008, emis de Episcopia Aradului, act prin care parohia Iratoș-Fermă, cu filia Variașu Mare, devine Parohia Variașu Mare cu filia Iratoș-Fermă, având ca enoriași 115 oameni, numai români, constituiți în 50 de familii. Construirea bisericii a început în 2002 și s-a încheiat în 2015.

Biserica baptistă a luat ființă în 1928.

Biserica adventistă de ziua șaptea s-a întemeiat în 1992.

Monumente

La intrarea în comună străjuiește o cruce de piatră împrejmuită cu gard de fier. Pe placa de marmură albă fixată pe cruce sunt încrustate 40 de nume și următorul text în limbile română și maghiară:

„*Ridicat în memoria fiilor bisericei Rom. cath. Căzuți pe câmpul de luptă în războiul mondial 1914-1918.*”

Isteni Megváltónk halálának 1900 éves évfordulója alkalmával a világháborúban elhalt hőseinknek emlékére. Emeltette a helybeli Rom. kath. Hitközség”.

Școala

Primele documente care atestă existența școlii din *Iratoșu* ca filială a școlii din satul vecin *Iratoșu Mic* (Kis Iratoș, azi *Dorobanți*), datează din 1836. Avea un număr de 65 de elevi înscriși. Satul era sărac, astfel că până atunci cursurile școlare se desfășurau în spații improvizate și fără învățători calificați.

În 1879 este atestată prima școală din *Iratoșu*. După 1908 satul a revenit în proprietatea familiei Nádasy, astfel hotărându-se ridicarea unei clădiri pentru școală, dat fiind că activitatea școlară se desfășura în uscătoria fabricii de tutun, cu foarte puțini elevi.

În 1912 s-a ridicat clădirea școlii din *Iratoșu*, cu avea nouă săli de clasă. Clădirea funcționează și astăzi: este Școala Gimnazială *Iratoșu*.

Școala de astăzi are două secții de predare: în limba română și în limba maghiară, însă numărul elevilor este în continuă scădere, mai ales la clasele cu limba de predare maghiară. În ciuda faptului că Școala Gimnazială din *Iratoșu* are în subordine Grădinița PN din *Iratoșu* și Grădinița PN *Variașu Mare* (PN – program normal, deosebit de PP – program prelungit), unii elevi din satele aparținătoare *Variașu Mare* și *Variașu Mic* preferau în trecutul apropiat școala din localitatea învecinată, *Turnu*, situație care s-a ameliorat treptat după 1989.

Școala își desfășoară activitatea în două corpuri de clădire totalizând 15 săli de clasă și dispune de o sală de gimnastică. În vara anului 2015 s-au executat lucrări de modernizare la clădirea școlii primare, în vederea unei mai bune izolări termice.

În ciclul gimnazial se lucrează cu clase simultane la secția maghiară.

Majoritatea cadrelor didactice sunt navetiști.

Școala este racordată la rețeaua de apă potabilă și are încălzire centrală proprie cu lemne.

Din 1907 până în 1990 au îndeplinit funcția de director al școlii gimnaziale următorii: Ambrus János (1907-1935), Szőke Imréné (1915-1917), Heim József (1917-1920), Ioan Dekker (1926-1929), Ambrus János (1929-

1931), Nicolae Stoiculeți (1933-1933), Maria Stoichițescu (1933-1935), Dekker Ioan (1935-1938), Maria Stoichițescu (1943-1944), Gheorghe Verișan (1944-1948), Francisc Bercei (1948-1950), Carol Varga (1950-1951), Teodor Dumbrăveanu (1951-1953), Konczek József (1953-1959), Rudolf Bartis (1959-1970), Elena Zaharie (1970-1974), Andrei Pavel Péter (1974-1976), Király András (1976-1984), Elena Zaharia (1984-1988), Magdalena Doba (1988-1989), Király András (1989-1990). După 1990 au ocupat postul de director, în ordine cronologică, următorii profesori: Elena Zaharie, Viorel Cosma Țigan, Horia Dreve, Voichița Adriana Tolci, Viorel Cosma Țigan, Sonia Dobrea, Sonia Stupariu Cohan, Maria Engelhart, Maria Pașcalău, Elisabeta Maria Clepe.

În anul școlar 2014-2015, la Școala Gimnazială Iratoșu existau 6 clase de învățământ primar și 5 clase de învățământ gimnazial, 2 grupe de grădiniță la Iratoșu și o grupă la Variașu Mare.

Economia

Comuna Iratoșu a fost cunoscută ca o zonă de cultivare a tutunului și a cânepii. Este cert că la Iratoșu exista la începutul secolului al XX-lea o uscătorie a fabricii de tutun, loc în care se țineau cursurile școlare.

Documentele existente atestă că până la izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial 400 de familii aveau contracte de producere și livrare a cânepii, alături de familii din Dorobanți, Macea, Șofronea, Sânceni, ei producând pe o suprafață totală de peste 1.000 de hectare. Firma contractantă oferea gratuit semințe și, după caz, credite în avans. Întreprinderea a fost naționalizată pe 11 iunie 1948, iar pe 16 noiembrie a fost numit director Ilie Rusu, cel care a înregistrat societatea la camera de comerț sub denumirea *Întreprinderea de Stat 11 Iunie*. În perioada 1961-1966 întreprinderea a fost condusă de Benczik Sándor, căruia i-a urmat Ion Paulescu. În a doua parte a anilor 1960 producția anuală a atins 1.000 de tone, întreaga cantitate fiind preluată și prelucrată de fabrica de la Nădlac.

După prăbușirea comunismului în decembrie 1989 situația a început să degeneze accelerat. Întreprinderea și-a schimbat numele în *Carin SA* (SA – societate pe acțiuni), și avea 300 de angajați în 1995, fiind proprietate a statului român. În 1997 fabrica a fost privatizată de statul român prin

vinderea acțiunilor unei firme din Germania. Firma germană a vândut și ea fabrica în 2003, așa începând o serie de schimbări de proprietari care au dus la falimentarea fabricii care era o mândrie a locuitorilor în comunism și din care astăzi mai dăinuie câteva ruine ale vechilor clădiri.

În anii regimului totalitar cea mai mare parte a populației a lucrat în cele două cooperative agricole de producție (Iratoșu și Variașu Mare). CAP avea și o fermă de creștere a vulpilor argintii și o mare seră de flori. Totuși, un procentaj însemnat din populația activă a preferat să lucreze în întreprinderile industriale din Arad sau în fabrica de cânepă din zonă. Izolarea relativ lungă (lipsa căii ferate și a transportului auto) față de localitățile învecinate și de Arad s-a menținut până în a doua parte a anilor 1960, îngreunând legătura cu reședința județului.

După 1990 terenurile agricole au reintrat în proprietate privată, fiind lucrate de o serie de asociații și proprietari privați. În raza comunei au mai funcționat o perioadă de vreme complexe de îngrijire a porcilor. După 1989 comuna a cunoscut o dezvoltare impetuoasă, mai ales în ultima decadă, prin introducerea apei potabile, lucrări de canalizare, asfaltări, reparații la trotuare, modernizări la clădirile școlii și ale căminelor culturale din Iratoșu și Variașu Mare. În momentul actual ponderea producției vegetale este determinată de culturile de porumb, grâu și legume. O pondere importantă are creșterea animalelor.

În comună funcționează astăzi două complexe zootehnice și o secție de producere a instalațiilor sanitare din fibră de sticlă.

Cultură

Comuna dispune un cămin cultural dat în folosință în 1961 și modernizat în 1967. Corul de femei și formația de dansuri populare cu orchestră proprie sunt prezențe active permanente la evenimentele culturale organizate pe plan local și județean.

Personalități

Király András, profesor de istorie, fost director la Școala cu clasele I-VIII din Iratoșu, deputat în Parlamentul României (2004-2008), ulterior secretar de stat în Ministerul Educației Naționale (până în 2016).

Gheorghe Lăcătuș, primar al comunei în perioada 2000-2012, gospodar înzestrat cu darul bune înțelegeri cu consătenii, bun organizator.

Kiss István, ales de două ori în funcția de primar și o dată viceprimar, ulterior președinte a cooperativei de producție.

Andó Elisabeta, Rozalia Dani, soții *Antal Lenke* și *Antal János* – dascăli care și-au dedicat viațile școlii din comună, educării copiilor și pregătirii lor pentru viață.

Obiceiuri de familie, obiceiuri calendaristice

- *Zilele Satului* – în a treia săptămână a lunii august din fiecare an, cu participarea masivă a locnicilor, a formațiilor de dansuri populare *Garofița* și *Rozmarin* și a *Corului de femei Forray* din localitate, urmat de bal; sărbătorirea festivă, în cadrul Zilelor Satului, a nunțiilor de aur din comună (50 de ani de căsătorie).

- Festivalul vânătorilor și a pescarilor (anual, în luna august).
- Zilele Maghiare (anual, în luna iulie).
- Balul strugurilor (anual, după culesul viței de vie)
- Se organizează Carnavalul – Fărșangul (anual, în februarie).

Sport

Echipa de fotbal, cu o veche tradiție, activează în campionatul județean.

Turism, agrement

Balta piscicolă în preajma comunei este un loc preferat de pescarii amatori din întregul județ și spațiu generos pentru organizarea unor concursuri de pescuit sportiv.

Comuna are legături de colaborare cu localitățile înfrățite din Ungaria – *Kevermes* și *Kelebia*, dar mai ales cu *Dombegyház*, cu care se și învecinează.. Din primăvara anului 2017, la fiecare sfârșit de săptămână este deschisă trecerea de frontieră dintre cele două comune de pe DJ 709C.

Așezări dispărute

- *Vizesmonostor* – atestat documentar la 1455 cu acest nume într-un document și *castellum Vyzesmonostor* în alt document; era locuit de 13 familii de iobagi și aparținea domeniului Brandenburg în 1514; într-un document din 1620 este notat cu numele *Vizes*, nume cu care este consemnat în domeniul Bánffy în 1622 și în domeniul Szentandrassy în 1696, după care dispare definitiv.

Sălașe dispărute

- *Bélmajor* (atestat documentar în 1910);
- *Hatháza*;
- *Irma Major* (împreună cu *Hatháza*);
- *Nagypusztá*.

Bibliografie

A Körösköz-Tisza-Maros-köz települései a középkorban (Localitățile din valea Crișurilor, Mureșului și Tisei în evul mediu) Szeged, 1996.

Clepe (Szilágyi), Elisabeta Maria, *File din monografia Școlii gimnaziale Iratoșu. (Lucrare metodică-științifică pentru obținerea gradului didactic I, Arad, 2015.*

Clepe, Elisabeta Maria, *Pagini de istorie locală, comuna Iratoșu, jud. Arad* (manuscris, 2015).

Documente din Arhiva școlii Gimnaziale Iratoș.

Kovách, Géza, *Kisiratos-történelmi áttekintés* (Kisiratos-Dorobanti – privire istorică), Editura Pro-Ki-Dor și Alma Mater, Arad, 2004..

Kovách, Géza, *Ahol Dózsa és Horea hadai jártak*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1976. (Pe urmele lui Dózsa și Horea. Ed. Kriterion București, 1976.)

Nagy, István; Szabó, István, *Nagyvarjasi harangszó* (Clopot din Variașu-Mare), Arad, 2014.

De-a lungul frontierei. La aniversarea a 10 ani de colaborare între localitățile de frontieră ale județelor Arad și Bekes. Județul Arad, 2005.

Ujj, János, *Első világháborús emlékművek Aradon és Arad megyében*, Aradi Szabadság-szobor Egyesület (Monumente ale primului război mondial în Arad și județul Arad, Asociația Statuia Libertății), Arad, 2014.

Comuna Livada

Ioan Tuleu

Denumiri

Livada: Fakert, Baumgarten.

Sânleani: Szentleanyfalva.

Repere geografice

46°12'40" N, 21°23'29" E; altitudine: 110 m; suprafață: 20,13 km² (2.013 ha, din care 676 ha intravilan, 1.337 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Vladimirescu la est, Municipiul Arad la sud și vest, Comuna Zimandu Nou la vest și nord.

Scurtă prezentare

Comuna Livada este poziționată în zona de vest a Județului Arad, pe partea dreaptă a râului Mureș (în *Crișana*), în Câmpia Aradului, în nord-estul municipiului, la ieșirea spre Oradea, și se compune din satele *Livada* (reședință comunală), și *Sânleani*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Cele două sate componente ale comunei sunt despărțite de o stradă, deci sunt unite. De la limita sud-vestică a satului Sânleani până la limita nord-vestică a orașului Arad este mai puțin de 1 km. În condițiile în care procesul de urbanizare crește în ritm accelerat, destinul natural al Comunei Livada este acela de a deveni cartier al Municipiului Arad într-un viitor nu foarte îndepărtat. Apropierea de Arad, accesul facil la infrastructura de transport (8 km până la gara Arad, 16 km până la Autostrada A1, vecinătatea imediată cu drumul național rutier DN 79 Arad-Chișineu Criș-Salonta-Oradea), infrastructura de utilități (electricitate, gaze naturale, apă curentă, canalizare), și terenurile disponibile sunt premisele unei dezvoltări economice accelerate și fără precedent.

Comuna nu este conectată la calea ferată, dar gara Arad se află la doar 8 km distanță.

Cele două sate ale comunei sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 682H ieșire din DN 79-*Livada-Sânleani*-DN 7 Centură Arad. Prin satul Sânleani trece și drumul rutier județean DJ 682C Fântânele-Vladimirescu-*Sânleani*-DN 79. Satul Livada se conectează la DN 79 prin DJ 682H (1 km distanță între centru satului și DN 79), iar satul Sânleani se conectează la același drum DN 79 prin DJ 682C (3 km din centrul satului la DN 79 și 1 km de la limita vestică a satului la DN 79).

Nu există drumuri comunale.

Distanțe față de orașe: Arad – 9 km (din centrul comunei până în centru orașului), Curtici – 22 km, Sântana – 23 km, Chișineu Criș – 37 km, Ineu – 57 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Livada* la 1842, *Sânleani* la 1853.

În locul numit *Pe câmp*, în stânga șoselei Arad-Oradea, a fost descoperit întâmplător un târnăcop de aramă de 25,5 cm lungime, cu brațele în cruce, datat în eneolitic.

La *Livada* s-au descoperit monede aparținând dacilor autohtoni din secolele I-III, cu precădere din perioada în care împărat al Imperiului Roman era Gordian al III-lea (Marcus Antonius Gordianus Pius, n. 20 ianuarie 225, m. 11 februarie 244, împărat de pe 29 iulie 238 până la moartea sa în 244).

Dovezi de locuire continuă pe raza comunei nu sunt. Mărturii scrise apar târziu, odată cu întemeierea de colonii pe terenurile aparținând Erariului Imperiului Austro-Ungar. Astfel, se consemnează înființarea în anul 1843 a coloniei de la *Livada* pe pământurile fiscului imperial, pentru o perioadă de 20 de ani, prin aducerea de coloniști germani și maghiari de la Szent-Tamaș. Coloniștii erau obligați să cultive anual două iugăre cu tutun, iar producția să o predea *Oficiului de răscumpărare a tutunului* contra unor sume ce se stabileau anual. Primul nume al coloniei a fost *Fakert*, pentru ca ulterior să apară numele *Baumgarten*.

Colonia din *Sânleani* fost întemeiată în 1852, în imediata apropiere a coloniei *Livada*, cu populație maghiară adusă de la Cenad; și coloniștii din *Sânleani* aveau obligația de a cultiva tutun și de a-l preda contra cost *Oficiului de răscumpărare a tutunului*.

Pe pământurile celor două sate nu au fost stăpâni feudali (sau nu se cunosc încă), oamenii lucrând pământurile domeniului statului, pământuri cu care mai apoi, prin reforma agrară din 1921, au fost împrorietăriți.

În 1835 răsculații de la Șiria atacă pusta domenală de la *Livada*.

În 1900 erau la *Livada* 259 români, iar la *Sânleani* 42.

La începutul secolului al XX-lea la *Livada* se constituie o organizație socialistă.

Sânleani face parte, după 1921, din Plasa Arad și are secretariat comunal, iar *Livada* are secretariat cercual.

În după amiaza zilei de 13 septembrie 1944 trupele maghiare hortyste ocupă satele comunei, dar sunt eliberate în 20 septembrie.

Evoluția demografică

Livada: 1857 – 781 de locuitori; 1869 – 902; 1880 – 1.785; 1890 – 2.031; 1900 – 2.235; 1910 – 2.186; 1922 – 1.796.

Sânleani: 1857 – 664 de locuitori; 1869 – 1.032; 1880 – 1.280; 1890 – 1.279; 1900 – 1.325; 1910 – 1.325; 1922 – 1.327.

Populația comunei: 1930 – 2.372 de locuitori (123 români, 880 maghiari, 1.363 germani); 1956 – 2.042 (425 români, 434 maghiari, 1.180 germani);

1966 – 2.237 (550 români, 454 maghiari, 1.231 germani); 1977 – 3.084 (1.482 români, 463 maghiari, 1.136 germani); 1992 – 2.756 (2.278 români, 382 maghiari, 86 germani); 2002 – 2.892; 2011 – 2.960 (84,97% români, 8,14% maghiari, 5,1% cu apartenență etnică nedeclarată).

Confesional, 63,34% sunt ortodocși, 18,68% penticostali, 5,44% reformați, 4,93% romano-catolici, 1,25% baptiști; pentru 5,44% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

Economie

În 1953 se constituie la Livada G.A.C. *Drumul lui Lenin*, iar în același an se constituie la Sânleani G.A.C. Oțelul (GAC – Gospodărie Agricolă Colectivă); ambele unități aveau să se transforme în CAP (Cooperative Agricole de Producție)..

La reforma administrativă din 1968 Comuna Livada își pierde statutul de unitate administrativ-teritorială și este înglobată în Municipiul Arad. După decembrie 1989 cele două sate se despart administrativ de Municipiul Arad și refac Comuna Livada.

Cea mai mare parte a populației a lucrat în întreprinderile și instituțiile din Arad, doar o mică parte lucrând la cele două unități CAP. Ambele unități agricole cooperatiste erau deservite de o unitate SMT (Stațiune de Mașini și Tractoare), transformată ulterior în SMA (Stațiune de Mașini Agricole).

În ultimul deceniu al secolului al XX-lea și în primii ani de după 1989 are loc o emigrare masivă a etnicilor germani în Germania, așa încât în cele două sate mai rămân doar câteva familii de etnici germani vârstnici. La începutul anilor 2000, mai ales în partea de vest a comunei, se construiesc numeroase case, cei mai mulți locatari fiind de la Arad. În anii 2005-2007 s-a construit o clădire nouă pentru primăria comunei. De asemenea, s-a construit și o nouă clădire pentru căminul cultural.

Biserica

La *Livada* s-a construit în a doua jumătate a secolului al XIX-lea o biserică catolică. După Primul Război Mondial s-a constituit comunitatea

ortodoxă, care își ținea slujbele într-o capelă. După 1989 s-a edificat o biserică ortodoxă nouă, din piatră.

La Sâtleani s-a construit o biserică de confesiune calvină (reformată) după întemeierea satului. În 1977 s-a construit o biserică ortodoxă din piatră, cu hramul *Pogorârea Sfântului Duh*.

După 1989 în Livada și Sâtleani ființează în continuare bisericile ortodoxe, iar la Sâtleani există biserică catolică și biserică reformată. De asemenea, au luat ființă încă înainte de 1989 biserici neoprotestante: penticostală la Livada și Sâtleani și baptistă la Sâtleani.

Învățământul

La Livada s-a înființat în anul 1855 o școală elementară mixtă, de confesiune romano-catolică. Școala avea 138 de elevi în anul școlar 1877/1878. În 1898 s-a fondat școala elementară de stat, care avea 241 de elevi în anul școlar 1909-1910. Proporția de alfabetizare a crescut în 30 de ani (1880-1910), de la 17,1% la 55,8% (+ 38,7%). În anul 1928 s-a construit la Livada o clădire nouă pentru școală. La Livada a funcționat până în 1989, în vechea clădire, o școală de generală de opt clase, cu predare în limba română. După 1989, la Livada funcționează o școală generală de opt clase, cu predare în limba română, și o grădiniță. În aceeași clădire funcționează și biblioteca publică.

La Sâtleani s-a înființat în anul 1854 școala confesională mixtă reformată. Școala a fost transformată în școală elementară de stat în 1903 și avea 201 elevi în 1909/1910. Proporția de alfabetizare a crescut în 30 de ani (1880-1910), de la 33,8% la 64,5% (+ 30,7%). În anul 1928 funcționau în sat o școală cu clasele I-IV, cu predare în limba maghiară, și o grădiniță de limbă germană. Actualmente funcționează o școală primară (clasele I-IV), și o grădiniță cu program normal și cu program prelungit.

Personalități

Nicolae Otto Kruch (n. 10 decembrie 1932, Sâtleani, Jud. Arad – d. 19 august 1995, Ploiești, Jud. Prahova), sculptor și desenator român. Și-a

petrecut copilăria la Sântana, Județul Arad, iar cursurile gimnaziale le-a urmat la Liceul Emanuel Gojdu din Oradea, bucurându-se de „titlul” *copil minune* atribuit de profesorul de desen Țârulescu. Între anii 1953-1957 studiază sculptura la Institutul de Arte Frumoase Ion Andreescu din Cluj-Napoca. După absolvire a lucrat ca sculptor la Opera Română din Cluj. Din 1965 s-a stabilit la Ploiești, oraș care-l va adopta până la sfârșitul vieții. Este autorul a numeroase opere de artă monumentală și reliefuri comemorative: efigia lui Nichita Stănescu (pe casa memorială a poetului din Ploiești), Eufrosin Poteca (bust din piatră de calcar al lui, amplasat în satul Nucșoara), Mihai Viteazul (bust în piatră de calcar, expus la Școala generală nr. 21 din Ploiești), Ion Negulici (bust din piatră de calcar, Ploiești), Flacăra – Pasăre (sculptură în piatră de Tioc, expusă în Cimitirul Eroilor din Sinaia).

Bibliografie specifică

- Catalogul Nicolae Kruch, anul 1989, UAP Ploiești, CCES Prahova.
Oarcea, Felicia Aneta, *Școala și societatea în comitatul Editura Gutenberg, Arad*, Arad, 2012.
Tolan, Isaia, *File din istoria Aradului*, Editura Semne.
Ziridava, nr. XIX-XX din 1996.
Informații orale de la Măriuța Șerb.

Comuna Macea

Floare Câdea

Denumiri

Macea: Machya, Macha, Machaszek, Matha, Macza, Macha, Mácsa, Matsa, Matscha.

Sânmartin: Zenthmárton, Sanktmarton, Sanktmartin, Sânmarton, Nemeszmárton.

Repere geografice

46°23'31" N, 21°20'17" E; altitudine: 97 m; suprafață: 72,64 km² (7.264 ha, din care 667,6 ha intravilan, 6.596,4 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Grăniceri la nord, Comuna Socodor la nord și nord-est, Comuna Șimand la est și sud, Orașul Curtici la sud și sud-vest, Republica Ungară la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Macea este poziționată geografic în vestul Județului Arad, în Câmpia Aradului, pe partea dreaptă a râului Mureș (în *Crișana*), în zona de interferență dintre Câmpia Aradului cu Câmpia Crișurilor, la distanțe aproximativ egale de râurile Mureș (la sud), Crișul Alb (la nord-vest, și este formată din satele *Macea* (reședință comunală), și *Sânmartin*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Pe teritoriul comunei nu sunt ape curgătoare. Apă potabilă a fost mereu o problemă a zonei, dat fiind că straturile freactice de suprafață nu sunt suficient filtrate, astfel că au fost necesare forări la adâncimi de aproape 100 m sau mai mari.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Curtici, la aproximativ 6 km distanță.

Cele două sate ale comunei sunt străbătute de drumurile rutiere județene DJ 709B Arad (ieșire din DN 7)-Șofronea-Curtici-*Macea-Sânmartin*-Grăniceri-frontieră Ungaria și DJ 709J Nădlac (ieșire din DN 7)-Peregu Mare-Peregu Mic-Pecica-Turnu-Variașu Mic-Iratoșu-Dorobanți-*Macea-Sânmartin*-Grăniceri-Pilu (insertie în DN 79A).

Satul *Sânmartin* se leagă de satul Șimand (Comuna Șimand) prin drumul comunal DC 115 Șimand-Sânmartin.

Distanțe față de orașe: Arad – 26 km, Curtici – 5 km, Chișineu Criș – 34 km, Ineu – 47 km, Salonta (Jud. Bihor) – 69 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 82 km, Oradea (Jud. Bihor) – 108 km, Békéscsaba (Ungaria) – 55 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Macea* la 1380, *Sânmartin* la 1465.

Macea

La Macea au fost descoperite vestigii din perioada de trecere spre epoca bronzului – *Cultura Baden* (participantă la formarea *Culturii Coțofeni*).

Din vechime datează un val de pământ, numit *Valul lui Traian*, care străbate comună de la nord la sud, astăzi fiind vizibil doar în afara satului. Lângă acest val există cinci movile necercetate. Movila din curtea școlii din Macea a fost distrusă, amenajându-se un teren sportiv.

În punctul numit *Topila* au fost găsite fragmente ceramice datate în eneolitic.

În secolul al X-lea Macea se situa în partea nord-vestică a ducatului condus de *Ahtum*.

Inițial, domeniul feudal Macea a fost cuprins în pertinențele Prepoziturii Orod (sec. XI-XIV). Odată cu organizarea Comitatului Zărand pe valea Crișului Alb, teritoriul localităților Macea și Sânmartin (numit pe atunci Szentkirály) au intrat în componența acestui comitat.

Prima menționare a numelui satului Macea, cea din anul 1380, apare într-un document în care se consemnează că *Makija* a fost dat ca feudă unui episcop catolic, fără a se menționa numele episcopului și dacă *Makija* era sat sau pustă. Într-un alt document se consemnează că în anul 1394 s-a deschis un drum de la *Makija* la Socodor și un alt drum de la *Makija* spre Sfântul Crai (sat aflat mai la est de satul Sânmartin de astăzi și distrus de turci în prima jumătate a secolului al XVIII-lea; și în prezent un sector din hotarul satului actual Sânmartin este numit de localnici *Sâncrai*). După documentul din 1394, este evident că *Makija* era localitate și avea nevoie de drumuri de legătură cu satele învecinate.

Satul Macea făcea parte din domeniul familiei nobiliare Keczer în 1394 și din domeniul Besseney în 1428. În anii 1478-1480 Macea apare ca parte a domeniului Czecey, iar în 1559-1564 a domeniilor Keczer și Farkas. În 1564 localitatea intră în posesia familiei nobiliare Drágffy, pentru ca în 1609 principele Gabriel Bathory al Transilvaniei să doneze satul *Macha* (Macea) familiei nobiliare Balassa.

În perioada ocupației otomane Macea a făcut parte din Sangeacul Zărand.

După Pacea de la Carloviț (Sremski Karlovci, Serbia) din 1699 și cea de la Pasaroviț (Požarevac, Serbia) din 1718, imperiul habsburgic intră în posesia acestor locuri, astfel că Erariul (fiscul imperial), vinde și donează o serie de terenuri, Macea intrând în 1715 în proprietatea familiei Edelspacher, familie care, în 1724, vinde proprietatea de la Macea sârbului Mihai Cernovici și fiul acestuia, Ioan. În același an 1724 familia Cernovici începe

construirea unei reședințe prin reabilitarea unui vechi conac, viitorul Castel Cernovici de la Macea. La sfârșitul stăpânirii familiei Cernovici s-au adus în Macea secerători mecanice și batoze de treierat. Pătrunderea mașinilor în agricultură nu era văzută cu ochi buni de țărani, care se temeau că vor rămâne fără posibilitatea de a-și asigura mijloacele de trai.

De la familia Cernovici, Macea a trecut în posesia familiei Karoly.

După Marea Unire de la 1 Decembrie 1918 moșia a fost expropriată de statul român în folosul țăranilor din Comuna Macea. Din toată moșia nu au fost expropriate parcul și 800-900 de iugăre cadastrale.

Primăria Macea a luat ființă în 1730, având un primar, un notar și un perceptor și administrând o singură localitate: Macea.

În jurul anului 1750 au plecat din Macea spre Moldova aproape 250 de familii; nu se cunosc motivele acestui exod.

În anul 1800, iobagii din Macea au arendat pusta aflată în proprietatea fiscului imperial.

Este sigur că prin Macea a trecut Moise Nicoară, în vizită la nepoata se Iuliana (fica lui David Nicoară, fratele lui Moise), și că a participat la întrunirile intelectualității arădene pe care nepoata sa le organiza și le găzduia în casa sa din Macea.

În contextul regimului liberal din imperiul habsburgic, în Comuna Macea a fost instalat un notar român, iar limba română a fost utilizată pentru scurt timp în administrația comunală și comitatensă.

Între anii 1862-1864 ambele localități (Macea și Sânmartin), au fost bântuite de o secetă care a provocat moartea mai multor oameni și animale, din lipsă de hrană.

O scădere simțitoare a populației în ambele localități se înregistrează între anii 1870-1880, când prin părțile locului a bântuit holera. Atunci, datorită numărului mare de decese, morții erau transportați cu carul în afara localității, la o distanță de circa 4 km – loc denumit și astăzi *cimitirul holerei*.

Între anii 1880-1890 s-a produs cărămidă, materia primă fiind extrasă dintr-un loc denumit astăzi *Topila*, la circa 3 km est de sat; în locul din care s-a excavat materialul pentru cărămizi se adună apa din precipitații și formează o baltă care rezistă tot anul.

După 1890 Macea este arondă cercului pretorial al Aradului.

După Tratatul de la Trianon, granița este fixată la 2 km nord-vest de comună.

În 1918, cu speranța că își vor putea obține mai ușor drepturile, inclusiv cele referitoare la împărțirea pământului, țărani români și germani din Macea înființează o organizație social-democrată.

În 1919, la 338 de locuitori din Macea li s-a impus cu forța să ia în arendă 4.320 de iugăre de pământ din moșia contelui Karoly Gyula, arenda urmând a fi achitată în zile-muncă. În anul următor, 1920, au apărut nemulțumirile legate de cantitatea prea mare de muncă cerută pentru plățirea arendelor.

Prin reforma agrară din 1921 țărani din Macea și Sânmartin au primit pământ, dar au apărut nemulțumiri legate de întârzierea procesului.

Începând cu 1925 Macea aparține de Plasa Sfânta Ana (*Sântana*).

În contextul rebeliunii legionare din 21-23 ianuarie 1941, legionarii au atacat și au dezarmat postul de jandarmi din comună.

În anul 1943 au intrat în Macea trupele hitleriste care, printre altele, au distrus cvasitotal arhivele primăriei, astfel că documente anterioare anului 1943 sunt aproape imposibil de găsit.

În 13 septembrie 1944 trupele hortyste au ocupat Macea, ducând lupte cu trupele române angajate în apărarea Aradului.

În Comuna Macea trăiesc români, maghiari și germani. Populația germană a venit, probabil, în timpul colonizării din veacul al XVIII-lea, așezându-se în partea de nord a localității Macea (*Ulița nemțească*), răspândindu-se apoi în întreaga așezare. Nu se poate preciza exact momentul sosirii maghiarilor în Macea, dar faptul că s-au așezat în partea de est (*Ulița Kondoreștilor*), sugerează că s-au stabilit aici înaintea germanilor.

Sânmartin

În anul 1477 satul Sânmartin făcea parte din domeniul feudal Nadaby, în 1486 din domeniului Dóczy, iar în 1492 din domeniul Nadaby. În anii 1495, 1508 și 1520 satul era stăpânite de nobilii Dóczy și Tarcsay.

În anul 1525 satul Sânmartin era locuit de 27 familii de iobagi. În anii 1559-1564, în Sânmartin erau 18 sesii iobăgești aparținând domeniilor Bathory, Dóczy, Nagy, Kutassy și Bede.

La mijlocul veacului al XVI-lea satul Sânmartin este cucerit de turci, fiind înregistrate 31 familii de țărani în 1567 și 41 de familii în 1579.

În secolul al XVII-lea Sânmartin reintră sub administrația otomană.

În veacul al XVIII-lea habsburgii sunt interesați de colonizarea acestei localități cu populație germană, pentru a pune în valoare terenurile agricole din hotarul satului.

Numărul coloniștilor germani care au fost aduși în anii 1743-1744 din sudul Germaniei (Schwartzwald, Hatzenwald) de baronul Ioan Gheorghe Haruckern, prefect de Gyula, este evidențiat de diferite registre matricole păstrate la Parohia romano-catolică din Sânmartin. Din datele acestor registre matricole rezultă că în anii 1750-1751 – dată de la care există asemenea notări, au fost înregistrate 20 de nașteri, 8 căsătorii și 4 morți.

În anul 1910 se forează o fântână arteziană în satul Sânmartin. Lucrările pentru construirea acestei fântâni încep pe 17 martie 1910 și durează aproape un an. S-a ajuns la o adâncime de 410 m, unde s-a găsit apă potabilă. Populația satului Sânmartin a luptat din greu pentru asigurarea apei potabile. Prima pânză de apă nu era bună și provoca diferite boli, din această cauză nivelul mortalității în această localitate fiind destul de ridicat. Lucrarea a costat 13.000 de coroane. În anul 1967 s-au mai forat două fântâni, una la adâncimea de 153 m și una la adâncimea de 194 m.

După cel de-Al Doilea Război Mondial, locuitori din Comuna Macea și din Curtici colonizați în Dobrogea și Basarabia înainte de război au revenit și s-au stabilit în Sânmartin. Acești coloniști români și-au construit case cu ajutor substanțial din partea statului, în felul acesta apărând un nou cartier în sud-estul localității.

Până în anul 1968 Macea și Sânmartin au fost comune separate, din acel an Sânmartin devenind sat aparținător de Comuna Macea.

La 13 august 1849 trupele rusești aflate sub comanda generalului Pradviski (polonez de origine), au intrat în Sânmartin, alungând ungerii și eliberând prizonierii. În scriptele parohiei romano-catolice din Sânmartin se arată că staționarea trupelor rusești în localitate a durat până pe 21 august 1849.

Monumente

Castelul Cernovici

Istoria castelului din Macea este legată indestructibil de istoria familiei nobiliare de origine sârbă *Cernovici*.

Mihai Cernovici și fiul acestuia, *Ioan*, contribuiseră substanțial la eliberarea Banatului de sub ocupația otomană și, ca răsplată, în anul 1720 au primit diploma de înnobilitare și blazonul nobiliar. În anul 1724 familia Cernovici intră în posesia mai multor domenii, printre care și Macea. În același an, noii proprietari încep construirea unei reședințe prin reabilitarea unui vechi conac. Lucrările se încheie, probabil, în anul 1745, anul morții lui Mihai. La moartea primului stăpân Cernovici, castelul avea o singură aripă, cea de est. Soția lui Mihai Cernovici, Ana, devine următoarea proprietară (ea va cumpăra ulterior domeniile Curtici și Cutos).

Nepotul lui Mihai Cernovici, *Lazăr Cernovici*, va primi în anul 1793 titlul de *grof*.

În anul 1804 devine proprietar al domeniului Macea *Pavel Cernovici*. El s-a ocupat de amenajarea reședinței și de amplificarea construcției. Pavel Cernovici era consilier regal și avea domiciliu și în Arad, și în Pesta. După cea de-a doua căsătorie se retrage la Macea, unde i se naște un fiu, *Peter (Petru)*, în 1810. Pavel Cernovici continuă mărirea castelului, iar Petru Cernovici va aduce în parc specii exotice de arbori.

Petru Cernovici a cochetat cu Revoluția de la 1848-1849, fiind arestat în mai multe rânduri, dar a fost achitat de fiecare dată. Prin afinitatea sa cu revoluția se explică prezența pe teritoriul parcului a mormintelor generalilor kossuthisti Jovan Damjanić (sârb, născut în Croația), și Georg Lahner (austriac) – doi dintre cei 13 generali din armata revoluționară maghiară de la 1848 executați de habsburgi în octombrie 1849 la Arad. Este drept că Petru Cernovici și Emilia Damjanić, soția generalului sârb, erau verișori (Emilia s-a mutat definitiv la Macea după executarea generalului), deci îngroparea generalului Damjanić în parcul castelului de la Macea se poate explica prin gradul de înrudire, dar nu era rudă cu generalul Georg Lahner.

Documente despre înstrăinarea castelului nu există, arhiva primăriei fiind distrusă în 1943, însă circulă informații orale, de tip folcloric. O astfel de informație spune că Petru Cernovici era cartofor împătimit și că a pierdut castelul cu totul la un joc de cărți, dar mizându-l *cameră cu cameră*. În acel moment castelul nu ajunsese la dimensiunile de azi, iar parcul avea o suprafață de 20 de holde (1 holdă = 0,5 ha).

Următorii proprietari vor fi din familia Karolyi, primul fiind Gyorgy Karolyi (presupusul câștigător la jocul de cărți). Acesta va demara în 1862 o

nouă modificare a castelului și o extindere, prin construirea celei de-a doua aripe și a turnului înalt de 30 de metri. Această adăugire aduce castelului asemănarea cu modelele în vogă din Franța. Fiul său, Tibor Karolyi, se va ocupa mai mult de amenajarea și extinderea parcului, care va ajunge la 100 de holde. În anul 1900, proprietar al domeniului este Gyula Karolyi, cel care va adauga la corpul vechi o terasă metalică. După 1912 groful nu se mai ocupă de castel, axându-se pe moșie, pentru că din 1920 să se retragă la reședința sa de la Budapesta.

Tot informații de tip folcloric susțin că familia Karolyi a mărit frumosul castel până la 99 de camere pentru a evita obligația de a plăti statului cheltuielile de întreținere a unui corp de oaste, obligație care revenea proprietarilor de locuințe cu 100 de camere sau mai multe. Aceleași informații folclorice spun că, totuși, a fost făcută și a suta cameră, numai că era secretă și nu a fost descoperită nici astăzi. Se spune că au fost localnici care s-au aflat în parc după miezul nopții și au auzit în castel sunete de pian, deci în a suta cameră, cea secretă, ar fi un pian la care ar cânta groful Karolyi.

În 1939 castelul și parcul trec în proprietatea medicului *Adam Iancu* din Curtici, care va pierde proprietatea în anul 1948, prin naționalizarea.

Între anii 1946-1948 castelul a fost orfelinat pentru copiii orfani de război. Între anii 1948-1950 castelul devine azil pentru orbi sau persoane cu ușoare deficiențe de ordin psihic. În perioada 1950-1952 este școală de corecție (de reeducare) pentru copii cu probleme de comportament. În anii 1952-1952 devine teren de instruire a câinilor pentru grăniceri. Între 1954-1956 este sediul CAP Macea (aripa de nord). Întreprinderea Tricoul Roșu Arad a amenajat la castel, între anii 1957-1960, o tabără de pionieri pentru copiii muncitorilor. Din octombrie 1960 și până în 1986 a funcționat la castel *Școala Ajutătoare Macea*, primul director fiind învățătorul *Arcadie Semlecan*, școala având un efectiv de 45 de elevi. Școala a fost desființată în 1986 și mutată la Petriș până în 1990.

Începând cu anul 1991 castelul și parcul dendrologic au fost închiriate, ulterior cumpărate, de Universitatea de Vest Vasile Goldiș din Arad.

În anul 1968 parcul castelului este declarat oficial *parc dendrologic* și administrat ca atare, ajungând la performanța de a face schimburi de informații științifice și de semințe cu cele mai mari parcuri dendrologice, grădini botanice și universități din lume. Un merit deosebit în evoluția parcului dendrologic l-a avut profesorul *Pavel Covaci*, care a fost *de toate*:

și profesor, și director, și secretar, și custode, și paznic, și om de serviciu..., a fost ani în șir *sufletul parcului*. În 1994 parcul dendrologic a devenit *Grădină Botanică Universitară Macea*. În prezent se numește *Grădina Botanică Universitară Pavel Covaci*.

Evoluția demografică

Macea: 1559-1564 – 16 sesii iobăgești; 1567 – 20 de familii de iobagi; 1579 – 37 de familii; 1722 – 7 sesii iobăgești părăsite; 1746 – 52 de familii; 1771-1786 – 111; 1828 – 296 familii de țărani și 6 familii de meșteșugari; 1849 – 1.941 de locuitori; 1851 – 2.172; 1857 – 2.470; 1862 – 2.097; 1869 – 3.244; 1880 – 3.039; 1890 – 3.696; 1900 – 4.295; 1910 – 4.180; 1922 – 3.966; 1948 – 4.417; 1966 – 4.429; 1972 – 7.633; 2007 – 6.169; 2002 – 6.169; 2011 – 3.874.

Sânmartin: 1786 – 126 de familii; 1828 – 247 de familii de țărani, 32 de familii de meșteșugari; 1851 – 1.865 de locuitori; 1857 – 2.236; 1869 – 2.530; 1880 – 2.334; 1890 – 2.565; 1900 – 2.647; 1910 – 2.757; 1922 – 3.003.

Biserica

Biserica Ortodoxă Macea

Nu avem date despre biserica ortodoxă din Macea în Evul Mediu. În jurul anului 1800, cu certitudine, familia Cernovici a construit biserica ortodoxă (din cărămidă). În 1864 Emilia Damjanić (născută Cernovici), cere prefectului Aradului aprobarea ca soțul său, Jovan Damjanić (în maghiară *Damjanich János*), unul din cei 13 generali revoluționari executați în 1849, să fie reînhumat în cripta familiei Cernovici din biserică ortodoxă. Cererea nu a fost aprobată, dar atestă existența la acea dată a bisericii ortodoxe, precum și faptul că ctitorii erau membrii familiei nobiliare Cernovici. Biserica avea o singură navă, căreia i s-a adăugat ulterior un turn-cloponiță.

Dovezi despre existența unei alte biserici de lemn există de pe la 1770, an marcat pe un clopot luat de austroungari și topit în Primul Război Mondial.

În anul 1993 s-au efectuat lucrări ample de renovare și de extindere, planul de navă fiind înlocuit cu un plan *în cruce*. După încheierea lucrărilor s-a făcut pictura interioară în tehnica frescă. Din vechea biserică s-au păstrat naosul, turnul-clopotniță și iconostasul.

Cel mai vechi și mai valoros obiect de cult păstrat în biserică este un litier datat la 1800. Alte obiecte vechi de cult sau de mare valoare nu mai există.

Preoți: Pop Ianoș (popa Ioan) și Pater Toader (popa Toader) – nume înscrise în conscripția din 1746; Alexe Samuilovici: 1755; Teodor Popovici și Ilie Popovici: 1791; Florian Petrila: 1822-1850; Nicolau Petrila (fiul lui Florian): 1850-1901, cu titlul *paroh emerit*; Ladislau Petrila (fiul lui Nicolau): capelan în 1900, paroh 1901-1918; Georgiu Bragea (tatăl): decembrie 1822-1848; Georgiu Bragea (fiul): 1848-1891; Georgiu Bragea (nepotul): 1891-1901; Moise Bocsianu: 1877-1883 (se pare că în această perioadă au fost trei preoți pe două posturi, numele lui Moise Bocsianu apărând alături de cele ale lui Nicolau Petrila și Georgiu Bragea); Liviu Rât: 1901-1909; Aurel Ciorogariu: 1913-1917; Zenovie Brădean – 1920; Remus Oancea: 1923-1941; Gheorghe Curtuțiu: 1931-1974; Viorel Curtuțiu: 1974-1992; Terentie Mihiț: 1942- 1989; Gheorghe Morar: 1990 -; Tudor Budeanu: 1993 -.

Parohia Macea are în prezent două cimitire: cel vechi, situat spre fâșia de graniță cu Ungaria, și cimitirul din Satul Nou, inaugurat în 1990. În cimitirul vechi odihnesc familiile de preoți Petrila, Mihiț și Curtuțiu. În cimitirul din *satul nou* (un „cartier” al satului), există o capelă care deservește această parte a comunei, capelă ridicată de Primărie și concesionată Parohiei Ortodoxe Române Macea II.

Biserica Catolică Macea

Este atestată din veacul al XVIII-lea. În 2012 avea circa 900 de enoriași. Din anul anul 1985 este preot Teodor Petru Șandor.

Biserica Baptistă Macea

Biserica baptistă din Macea a fost înființată de lucrătorii bapțiști din Curtici, cel mai entuziast dintre ei fiind Teodor Clepea, *dobașul* de la primărie. În vara anului 1892, în ziua de Rusalii, are loc în Macea primul

botez baptist, când sunt botezați primii 14 membri (Gheorghe Crișan, Ioan Crișan, Gheorghe Clepea, Ștefan Mureșan, Ioan Șimăndan, Gligor Șimăndan, Ioan Cazan, Ioan Borlodan, Axente Pecican, Ștefan Sferdian, Dumitru Ardelean, Mihai Pantea, Gligor Pantea și Mihai Buta), ulterior, în același an, luând ființă biserica baptistă din Macea. Imediat după botez a fost ales ca predicator Gheorghe Crișan, care nu după mult timp a fost ordonat și a devenit predicator cercual. În anii 1900-1902 se construiește prima casă de rugăciune care, în timp, se reamenajează de mai multe ori, până ajunge în formă de astăzi. De la înființare până în anul 1903 biserica a cunoscut o dezvoltare numerică și spirituală deosebită, iar la numărul primilor convertiți s-au adăugat încă 50 de membri. În anul 1903, din pricina unor neînțelegeri pe chestiune de conducere a bisericii, un grup de membri a trecut la credința adventistă, slăbind numeric biserica.

În perioada interbelică biserica baptistă crește semnificativ, numărând peste 100 de membri în 1922 și 150 în 1940. Între 1942-1944, ca urmare a politicii regimului Antonescu, biserica baptistă a fost închisă. În ciuda ostilității regimului comunist, biserica baptistă din Macea a ajuns să numere 222 de membri în 1970.

Pastori: Gheorghe Crișan, Gheorghe Clepea, Ștefan Sferdean, Pavel Popă, Petru Costea, Gheorghe Țeț, Petru Lăscău, Vasile Mureșan, și Mihai Handaric. În prezent biserica numără aproximativ 90 membri și este păstorită Gheorghe Șurtea.

Biserica Adventistă

Biserica adventistă din Macea s-a înființat în anul 1911 și a fost fondată de familiile Deiac, Gligor, Maria Luce și Maria Magdalena, Ștefan, Maria Floarea, Ardelean Gheorghe și Maria, familia Sfât (Taula). Primii pastori adventiști au fost Sziegfried și Mateescu. În anul 1928 s-a construit primul edificiu bisericesc lângă casa Mihuț. În anul 1929, pe terenul donat de Ioan și Zena Ardelean, se construiește un nou locaș de închinare, inaugurat de pastorul Petru Herman. Odată cu mutarea în clădirea nouă biserica ia un nou avânt. Se dezvoltă aproape simultan toate departamentele bisericii, în mod deosebit cel muzical. În anii 1961-1962, patru membri, iubitori de muzică instrumentală, au pus bazele a ceea ce avea să fie mai târziu *fanfara din Macea*, un ansamblu cunoscut mult dincolo de granițele județului.

Inițiatorul corului a fost Iafet Ardelean.

În 1973 s-a făcut o renovare a clădirii bisericii, iar în 2011 a fost construit din temelii un alt edificiu. Astăzi comunitatea adventistă numără 250 de membri.

Pastori: Pavel Crișan, Gheorghe Cazan, Petru Cazan, Gligor Deiac, Petru Săcui, Traian Maur, Ștefan Faur, Gheorghe Dărvășan, Gheorghe Rusu, Ionel Ban, Traian Crișan, Ioan Tolan, Mihai Maur, Pavel Crișan (din comunitatea măceană).

Biserica Ortodoxă Sânmartin

Comunitatea ortodoxă din Sânmartin s-a format după emigrarea în masă a populației germane în anii '90 ai secolului al XX-lea. În anul 1993, românii băștinași, împreună cu cei stabiliți aici după plecarea germanilor, au cumpărat din fonduri proprii, cu 100.000 de lei, o clădire aparținând bisericii romano-catolice din sat. Respectiva clădire, datând din jurul anului 1915, construită din cărămidă arsă, cărămidă nearsă (*văiuğă*) și lemn și acoperită cu țiglă, a avut mai multe destinații de-a lungul vremii. În perioada interbelică a funcționat aici un club al tinerilor, club în care aceștia erau instruiți în doctrina nazistă. După cel de-Al Doilea Război Mondial au funcționat aici, rând pe rând, o școală, o grădiniță, o sală de sport, până când a devenit biserică ortodoxă. Este o construcție de 28 de metri lungime, 8 metri lățime și 6,5 m înălțime. Parte din zidurile exterioare au fost modificate pentru a se construi o semiboltă. Ulterior s-a adăugat un turn din lemn în partea de vest, însă turnul nu poate susține unu sau mai multe clopote, având un rol mai mult ornamental și care dă construcției aspectul de biserică. Altarul nu are o formă semicirculară, ca la bisericile tradiționale, fiind drept; din acest punct de vedere clădirea bisericii ortodoxe din Sânmartin are o formă oarecum atipică în raport cu alte biserici. Biserica a fost pictată în tehnica frescă de pictorul Constantin Popescu din Rădăuți. A fost târnosită la 31 august 1997 de dr. Timotei Seviciu, arhiepiscopul Aradului, în timpul păstoririi preotului paroh Gheorghe Dehelean. Data de 31 august 1997 este ziua de naștere a parohiei ortodoxe Sânmartin, până atunci satul având statut de filie.

Învățământul

În anul 1789 s-a înființat școala românească confesională din Macea. În anul 1791 era învățător *George Popovici*, care avea o vechime în învățământ de doi ani și un salariu anual de 130 florini și bunuri materiale (cereale, lemne). În anul 1794, după ce urmează un curs la Oradea, *Procopiu Comisovici* vine învățător la Macea, adus de Ioan Cernovici (vezi mai sus capitolul dedicat castelului de la Macea). La începutul secolului al XIX-lea era învățător în Macea *Rista Popovici*. Efectivul de școlari varia semnificativ de la un an la altul. În anul școlar 1823-1824 învățau la școala din Macea 21 de elevi. În 1842 învățător era *Pavel Gheorghievici*, originar din Gyula, absolvent în 1841 al Preparandiei din Arad. În anul 1851 era învățător un alt absolvent al Preparandiei (din 1828): Florian Horja din Comlăuș. Acesta este urmat de învățătorii Ion Popescu, Ion Nuțu, Ioan Oprea (în anii 1860-1866). Efectivul de elevi se apropia de 350 în anul 1870. Dascălul Ioan Oprea a militat pentru înființarea celei de-a doua școli românești în comună, avându-l ca învățător pe Teodor Otlăcan. După 1870, în Macea a organizat cursuri de alfabetizare cu adulții referențial școlar de la Arad G. Crăciunescu.

Pentru construirea unui nou local de școală s-au făcut împrumuturi la Banca Victoria din Arad. Noua școală era condusă de directorul Sava Raicu și avea doi învățători: Mihai Dragoș și Ion Boțoc. Fiica învățătorului pensionat Ioan Oprea, Maria, a fost o perioadă scurtă învățătoare în celălalt local al școlii.

George Iancu, absolvent al Preparandiei arădene în 1904, a luptat pentru menținerea învățământului românesc în Macea, în condiții grele, și pentru o mai bună frecvență a elevilor. Mobilizat pe front, George Iancu este luat prizonier în Rusia în 1916. În semn de prețuire și omagiu, o statuie a lui George Iancu a fost amplasată în curtea Școlii Generale încă din anul 1989, în timpul totalitarismului comunist.

În perioada 1872-1918 școala confesională a funcționat pe terenul intravilan de lângă Primărie.

După Marea Unire din 1918, la școala de stat din Macea activau învățătorii *Ioan Vesa* și *George Ispravnic*.

În 1920-1921 se înființează în Macea Școala cu predare în limba germană, avându-l ca învățător pe *Francisc Dautner*. Școala germană a

funcționat în perioada 1940-1945, fiind desființată în 1945, reînființată în 1948 și unificată cu școala românească în 1959.

Școala primară cu limbă de predare maghiară a început în 1918, cu 6 clase de elevi, și a funcționat până în 1953.

Edificiul școlii generale din Macea a fost supraetajat în 1966, în contextul sporirii numărului de elevi.

În perioada 1986-1990 școala generală a funcționat cu clase clasele I-X. Actualmente, Școala Generală din Macea funcționează cu 16 săli de clasă modernizate, 1 laborator și 2 cabinete de profil.

De-a lungul timpului, la școala din Macea au predat dascăli de mare valoare, ca T. Codrean, Cosma Ogarca, Pavel Drig, G. Mihai, Ilie Văcaru, Arcadie Semlecan, Elena Feher, D. Grama, Pavel Covaci, Traian Lăpăduș etc.

Cultură

Casa Culturală Avram Iancu s-a înființat în 1929, cu 10 membri fondatori și 30 activi, având sediul pe actualul loc al Primăriei, singurul edificiu cu etaj din comună la acea vreme. Aici se desfășurau serbări școlare și întruniri publice. După 1944 rolul Casei Culturale este preluat de Căminul Cultural (cu edificiu nou, construit în 1960-1962).

În a doua jumătate a secolului al XX-lea s-a inițiat și organizat la Macea, anual, o manifestare culturală unicat: *Festivalul de Satiră și Umor Sătesc Gura Satului*, la care participau exclusiv artiști amatori din toată țara. Se produceau pe scenă brigăzi artistice de agitație, grupuri de *teatru nescris* (artiștii-țărani *inventau* pur și simplu piesa de teatru acolo, pe scenă, un exercițiu de improvizare dificil chiar și pentru actori profesioniști), recitatori, cântăreți – totul fiind în cheie umoristică. Sufletul aceluși festival a fost regretatul profesor *Teodor Uiuu*, năsăudean prin naștere dar devenit arădean împătimit. Emblema sau efigia festivalului a fost desenată de excelentul pictor și grafician arădean Ioan Emil Kett Groza. După căderea regimului totalitar comunist și dispariția tragică a profesorului Teodor Uiuu festivalul a continuat, dar fără nimic din ceea ce fusese marea-i frumusețe: extraordinara *creativitate țărănească*.

În aceeași perioadă a totalitarismului comunist de tristă amintire activau la Macea 6 (șase!) brigăzi artistice de agitație. Competiția dintre ele era

atât de acerbă încât repetițiile se făceau în cel mai mare secret, cu pază, ca nu cumva „concurența” să-și trimită „spionii” să afle „secretele” scenariului sau regiei. Este limpede că această „concurență” era discret cultivată și larg gustată, tot în cheie umoristică, și de artiștii amatori, și de săteni.

La toate spectacolele festivalului sau ale brigăzilor de agitație, sala Căminului Cultural din Macea devenea prea mică. Mai mult decât atât: satul Macea dispunea de un sistem de *amplificare stradală*, tot ce se producea pe scenă putând fi ascultat oriunde în sat, la difuzoare montate pe stâlpii de curent electric ai rețelei de iluminat a localității (probabil că era singurul asemenea sistem din Arad, dacă nu cumva din țară). Astăzi, în plină democrație liberală, în Macea mai funcționează 0 (zero) brigăzi artistice de agitație, iar pe stâlpii de curent electric nu mai este nici un difuzor.

Anual, la Macea se organizează un *Festival al părdăicilor* (al roșiilor).

Biblioteca din Comuna Macea s-a reorganizat în 1948, funcționând în clădirea sediului Primăriei. Azi biblioteca funcționează în clădirea Căminului Cultural.

Personalități

Traian Andea (născut în 1922), a fost președinte al Cooperativei de Consum Macea (1953-1957). Între 1959-1975, a fost președinte al CAP Macea.

Pavel Covaci (1914-2006), absolvent la facultății de științe naturale – geografie a Universității din Cluj- Napoca, s-a ocupat mulți ani de Parcul Dendrologic din Macea – Grădina Botanică Universitară care astăzi îi poartă numele, inițiind o vastă corespondență și schimburi de semințe cu parcuri dendrologice, grădini botanice și universități din întreaga lume. A studiat și a promovat în reviste de specialitate studiul plantelor autohtone și rare.

Gheorghe Crețu (născut în 1939), absolvent al Facultății de Educație Fizică și Sport, a publicat prima monografie a Castelului Macea (2007, 2011).

Gheorghe Cozman (1904-1973), jurist, absolvent al Facultății de Drept din București, în 1941 adjunctul ministrului Culturii.

Ioan (Hâns) Fackelmann (1932-1987), arhitect, fost vicepreședinte al Uniunii Arhitecților din România. A proiectat clădirea modernă a Uni-

versității de Vest din Timișoara (construită în două etape: în 1950 și 1964-1965). A mai proiectat *Școala de Muzică* (1967-1969), *ansamblul bisericii romano-catolice* din Orșova (1970-1976), *clădirea bisericii romano-catolice* din Dumbrăvița (1976-1979), *sediul Institutului Energetic* din Drobeta – Turnu Severin.

Carol Feher (născut în 1939), absolvent al Institutului Pedagogic din Cluj-Napoca, a publicat în colaborare mai multe cărți referitoare la Macea: *Carte, vouă, fiilor satului* (2006), *Macea, alean și dor* (2007).

Elena Feher (născută în 1937), absolventă a Institutului Pedagogic din Cluj-Napoca, a publicat în colaborare volumele *Exercițiul, sinteză a cunoașterii* (2007), și *Macea, alean și dor* (2007).

Ioan Frimu (născut în 1942), inginer, constructor de centrale gigant, fost director al Șantierului Canalului Midia-Năvodari, decedat în condiții suspecte la Paris.

Petru Știubei (născut în 1919), inginer, absolvent al Universității Politehnice Timișoara, specializarea electrotehnică.

Teodor Hornea (1927-1981), jurist, absolvent al Facultății de Drept din Cluj-Napoca (1968), procuror-șef la Raionul Lipova și procuror-șef la Arad.

Florica Sida Maxa (născută în 1959), absolventă a Universității Aurel Vlaicu din Arad, facultatea de teologie ortodoxă, a publicat poezii pentru copii în placheta *Desenez precum îmi spui* (2007) și *Slavă ție, Doamne* (2013).

Gheorghe Maxa (1929-2007), autodidact, a publicat volumele *Vetre de câmpie* (1970, 1974), *Sete și flori* (1996), *Merinde pentru drum nemăsurat* (2001), *Trepte spre veșnicie* (2004).

Pavel Mercea-Mercescu (1931-2004), licențiat în arte plastice, sculptor, a dăruit comunei următoarele monumente: *Complexul Monumental Gelu, Glad, Menumorut, bustul învățătorului George Iancu, Aleea Poeților, Monumentul Eroilor din cimitirul ortodox, monumentele funerare ale familiei, medalioanele Semlecan și Covaci*. În Timișoara i se poate admira *Decebal per Scorilo*.

Gheorghe Moțiu Bolduș (1941-2004), absolvent al facultății de drept administrative a Universității Timișoara, a publicat volumele *Epopoea Păulișului* (1996), *Așa căzu Redută* (1998), *Clipitele clepsidrei* (1996), *Pătru Mantu* (2000).

Mihai Pelău (1912-1994), desenator tehnic după absolvirea Școlii de Arte și Meserii din Arad, absolvent al facultății de drept a Universității din Cluj-Napoca (1946), doctor în drept, avocat în Baroul Arad (1946-1948), consilier juridic (1948-1975).

Gheorghe Pelău (1920-1997), medic, absolvent al Facultății de Medicină din Cluj-Napoca, a lucrat ca medic la Bată și în satele dimprejur, începând din 1947 și până la moarte.

Traian Pelău (1925-2003, fratele lui Gheorghe Pelău), absolvent al Institutului Politehnic din București, facultatea de textile, a muncit o perioadă ca inginer și inginer-șef la Întreprinderea Tricoul Roșu Arad; în 1962 a fost numit inginer șef la Fabrica de Confecții din Arad (până în 1986, la pensionare).

Ladislau Szanta (născut în 1949), inginer, absolvent al Facultății de Agronomie din Timișoara, a lucrat la CAP Zărand, din 1974 la CAP Macea; a participat în 1978-1979 la un curs de specializare în California (SUA), la Ferma Joe Marchesotti Co., specializată în cultura legumelor, timp în care a asistat la cursurile Universității Stockton, dar a participat și la toate muncile din fermă respective; la 1 aprilie 1979 a fost numit șef de fermă la serele din Macea.

Ioan Tulcan – a absolvit Institutul Teologic Ortodox Universitar din Sibiu, dr. în teologie al Universității din Heidelberg (Germania), profesor la Universitatea Aurel Vlaicu din Arad, fost decan al Facultății de Teologie.

Mircea Vuculescu (născut în 1941), absolvent al Facultății de Filologie Timișoara, a publicat volumele *Timpul permanent* (1996), *Stafia care ucide* (2000), *Clipa de evadare* (2006), *Folclor literar din Macea* (2013).

Economie

Odată cu venirea familiei Karoly în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a fost adus ca notar în Macea Iuliu Szikszai. Pe timpul acestui notar s-a făcut șoseaua principală din comună, cu castani de ambele părți, din dreptul parcului și până la Primăria comunală.

Dintotdeauna, baza economiei comunei a fost agricultura, care a avut un avantaj în calitatea deosebită a solului și un dezavantaj în lipsa unei surse permanente de apă. După încheierea procesului de colectivizare în comunism, a început cel de modernizare tehnică și tehnologică. Tehnic,

s-au introdus pe scară largă mașinile agricole, iar tehnologic întregul proces de producție, de la pregătirea terenului până la recoltare și depozitare, a fost dat pe mâna specialiștilor în agronomie. În aceeași perioadă s-au construit și s-au exploatat intens serele. Pe terenurile comunei se cultivau toate soiurile de plante: cereale, zarzavaturi, legume, plante tehnice.

În particular, pe terenurile aflate în vatra satului în jurul caselor (grădini), locuitorii produceau toate legumele și zarzavaturile necesar pentru consumul propriu și produceau suficient cât să vândă pe piețele județului. De o faimă deosebită și binemeritată s-au bucurat *părădăicile de Macea* (roșiile).

Încă din veacul al XVIII-lea ziua de piață în Macea este miercuri. Pe lângă produsele cultivate în grădinile localnicilor (legume, brânzeturi, fructe), la piață se comercializau și produse ale moșilor din Vârfurile, Gurahonț, Hălmagiu etc.), care porneau cu carele spre câmpie. Moșii vindeau fructe (mere, pere, prune uscate), dar și produse necesare în gospodăria țărănească: leațuri, scânduri, rude de cocii (toate lemnele lungi care intră în construcția unui car), cozi de sapă, furci de lemn, văr, mături, ciubere, nuiele, coșuri de paie, pălării etc. La început, locul pieței era parcul din fața Căminului Cultural, apoi lângă moară, pentru că azi să fie vis-a-vis de castel.

După anul 1990 s-au deschis în Macea o fabrică de lapte și derivate din lapte și mici linii de confecții (Mode Italia SRL, Modehaus Phoenix SRL).

Tradiții populare

Costumul popular femeiesc

În loc de brâu sau bețe, fusta sau rochia este strânsă după ce este mult răsfrântă, în *zboc*, la mijloc, de niște ațe tari (legători). *Zbocul* este partea de sus a poalelor rochiei. Partea de sus a corpului se îmbracă cu *spătoi* (cămașă din pânză groasă de cânepă, țesută în casă din cânepa cultivate de fiecare gospodar spre a-și asigura pânzeturile necesare familiei). Fața și spatele spătoiului sunt tăiate dintr-o singură bucată, lipsind astfel cusătura de la umăr. Spătoiul era cusut *cu loză*, iarna, în casă, mai ales de fete. În bucata de pânză dreaptă este tăiat la gât un decolteu pătrat. Gulerul este puțin dezvoltat, fiind redus la o bentiță îngustă. Mânecele sunt croite larg,

fiind încrețite la umeri și jos, la *pomnari* (manșete). Pomnarii, foarte lați, se termină cu mai mulți colți și se încheie cu nasturi colorați, de sticlă. Peste spătoi femeile purtau *zobon* împletit din fir de lână pură, vopsită în casă în culori naturale. Partea inferioară a corpului femeii se îmbracă în rochie, sub care sunt puse poale foarte lungi și bogat încrețite, strânse în talie cu ajutorul *pomnatei*. Poalele de deasupra sunt îmbrăcate peste altele, fiind strânse sus și lăsate liber, având formă unui coplot. Peste rochie, în față, se poartă *zadia* (sort), făcută din doi lați de pânză încrețită în partea de sus de un șiret tras printr-un tiv numit *pomnată*. Șiretul și pomnata marchează talia femeilor. Șorțul este ornamentat în partea de jos cu motive geometrice colorate în roșu, negru, albastru. Partea de jos a zadiei se termină cu *fodra* sau *cipca*, croșetată în casă.

Încălțăminte specifică femeilor din Macea erau papucii cu tureac, ghete cu toc înalt, încheiate cu șireturi lungi. Femeile purtau o cărpă mare după cap, legată încrucișat peste piept și înnodată la spate. Pe cap femeile bătrâne purtau batic negru, legat sub bărbie. Sub batic, părul era pieptănat fie *cu cărare*, fie *peste cap* și strâns în coc. Femeile măcene mai purtau și *bughioș* (o poală mică, pliată), și *veziclu* (o poală mai mare și întinsă, neplisată).

Costumul popular bărbătesc

Specific bărbaților măcene erau pantalonii largi până la genunchi, apoi bufanți. *Cioarecii* erau strâmți pe picior, de culoare albă, la fel și sumanele, lucrate din lână de oaie țurcană (lungă). *Izmenele*, de doi lați, erau făcute din pânză țesută în casă, care era îngustă (50-60 cm). Pentru a fi de ajuns pentru un crac, se cosea pe două părți.

Joc popular

Specific localității Macea era jocul popular numit *gazda de joc* (cel care organiza jocul). Se făcea un angajament pe un an cu muzicanții, cu primăria sau cu biserica. Cei mai buni dansatori jucau în fața *benzii* (a muzicii) sau a *highehii* (viorii), dar locul de joc nu era stabil. Se juca pe locul piațului, sub frăgari, la cămin, lângă moară etc. Jocurile de bază erau *De-a lungu*, *Mănânțaua*, *De-a întorsu*. Se mai dansau și *Închinata*, *Șoimoșana*, *Ciocănița*, *Terpeteaua*, *Bogăreasca*, *Șchioapa*, *Duba*.

Turism

Dintre obiectivele turistice cele mai importante amintim:

- *Castelul Cernovici* – monument de arhitectură cu valoare de patrimoniu național, datat din secolul al XIX-lea;
- *Arboretul* de la Macea – în suprafață de 20,5 ha;
- *Ștrandul*;
- *Grădina Botanică Universitară Pavel Covaci*;
- *Salonul expozițional de caricatură*.

Bibliografie

Arhiva Arhiepiscopiei Arad, nr 158, *fond 1877*.

Arhiva Arhiepiscopiei Arad, *Calendar 1901*.

Câdea, Floare Ranta, *Macea. Vatră – chipuri – rânduiești*, Editura Gutenberg Univer, Arad, 2013.

Floare Câdea Ranta (coord.), *Mărturii măcene*, Editura Gutenberg Univer, Arad, 2011.

Crețu, Gheorge, *Castelul Macea. Micromonografie*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2009.

Curtuțiu Vuculescu, Mircea, *Folclorul obiceiurilor din Macea*, Editura Trinom, Arad, 2013.

Demșea, Dan; Sarca, Pompiliu, *Istoricul castelului de la Macea (1724-1994)*, în *Studia Universitatis Vasile Goldiș*, nr. 5, Arad, 1994, pp. 423-428.

Feher, Carol; Feher, Elena; Câdea Ranta, Floare, *Macea, alean și dor*, Editura Promun, Arad, 2007.

Feher, Carol; Feher, Elena; Câdea Ranta, Floare, *Rapsozi și rapsodii măcene*, Editura Caractere, Lipova, 2009.

Grama, Dimitrie, *Monografia comunei Macea* (mss).

Grama, Dimitrie, *Parcul și Castelul de la Macea*, vol. I-II, Arad, 2012.

Mihiț, Terentie, *Note biografice* (mss).

Prodan, David, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, Editura Academiei, București, 1967.

Sava, Victor, *Descoperiri neolitice și de epoca bronzului la Macea, Topila, județul Arad, în Crisia*, XXXIX, 2009.

Comuna Mișca

Ioan Tuleu

Denumiri

Mișca: Miske, Mychke, Tozmiske.

Satu Nou: Simonyfalva.

Vânători: Vadaz, Wadaz, Wadazy, Csekevadasz.

Zerindu Mic: Belzerind, Kiszerind, Luntreni.

Repere geografice

46°37'18" N, 21°39'19" E; altitudine: 89 m; suprafață: 108,28 km²
(10.828 ha, din care 1.547 ha intravilan, 9.281 ha extravilan).

Vecinătăți: Județul Bihor (comunele Avram Iancu și Ciumeghiu) la vest și nord, Comuna Apateu la est, comunele Șepreuș și Sinteza Mare la sud, Orașul Chișineu Criș la sud-vest, Comuna Zerind la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Mișca este poziționată geografic în nordul Județului Arad, la limita cu Județul Bihor, în câmpia Crișurilor, în apropiere de râul Crișul Negru, în bazinul ghidrografic al râului Teuz (afluent de stânga al râului Crișul Negru), și se compune din satele *Mișca* (reședință comunală), *Satu Nou*, *Vânători* și *Zerindu Mic*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Teritoriul comunei are un relief tipic de câmpie.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Zerind (linia ferată Arad – Oradea), la aproximativ 5 km.

Trei dintre satele comunei: Mișca, Vânători și Satu Nou, sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 794 Chișineu Criș (ieșire din DN 79)-*Mișca-Vânători-Satu Nou-Apateu-Berechiu* (insertie în DJ 709).

Satul *Zerindu Mic* se leagă de satul reședință a comunei și cu celelalte două sate prin drumul comunal DC 122 Vânători (ieșire din DJ 794)-*Zerindu Mic*.

Distanțe față de orașe: Arad – 57 km, Chișineu Criș – 13 km, Ineu – 43 km, Salonta (Jud. Bihor) – 36 km, Gyula (Ungaria) – 44 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Mișca* la 1249, *Vânători* la 1214, *Zerindu Mic* la 1326, *Satu Nou* la 1882.

În hotarul satului Mișca s-a descoperit în 2001 un topor de piatră șlefuit. În alte două locuri s-au descoperit un o monedă bătută de Constantin cel Mare, respectiv un tezaur de monede antice în care se găsea și o drahmă de Apolonia. Se presupune că pe teritoriul localității ar exista o așezare din secolele IV-IX.

În perimetrul satului Satu Nou s-au descoperit 5 topoare neolitice, iar în apropiere de râul Crișul Negru s-a descoperit un tezaur cu 180 de denari romani republicani.

Între Vânători și Șepreuș se semnalează o movilă cu resturi antice. Spre satul Zerindu Mic se întâlnesc mai multe movile pe care tradiția populară le atribuie tătarilor sau cumanilor. Până în prezent, între Mișca și Vânători au fost identificate 81 movile; în unele s-au descoperit obiecte ceramice și de cărbune. În punctul *cărămidărie*, pe malul Pârâului Frunzos, s-a descoperit în 1970 un depozit de bronzuri.

Un document datat 1332-1337 consemnează existența la *Mișca* a unui preot: *sacerdos de Myske*.

La 1353 și 1438 *Mișca* se afla în proprietatea familiei Miskeg. În 1453 satul se afla în stăpânirea familiilor Marothy și Keczer, iar din 1480 și familia Czekzey dispunea în sat de sesii iobăgești. *Mișca* va face parte și din întinsul domeniu al lui Ioan Corvin, iar mai apoi din cel al lui Gheorghe Brandenburg. În 1538 *Mișca* este o localitate importantă, figurând în mapa papală. Conform conscripțiilor *dicale* (*dical* – domenal), din 1552-1564, nouă mici nobili dispuneau de sesii iobăgești în sat. În total existau 31 porți iobăgești. Țăranii din *Mișca* s-au opus recrutărilor forțate din vara anului 1848 pentru armata revoluționară maghiară, participând la lupta de la Pădureni. Țăranii au ocupat o parte din pământurile moșierești, pe care au reușit să le păstreze și după înfrângerea Revoluției de la 1848. În 1899 jandarmeria din *Mișca* a acționat cu brutalitate împotriva socialiștilor. În 1903-1904 au loc greve ale secerișului. La începutul lui noiembrie 1918 locuitorii din *Mișca* și Vânători atacă prăvăliile comercianților și alungă notarii. Inundațiile din 1932 afectează grav și satele Comunei *Mișca*.

La *Zerindu Mic* s-au descoperit, prin săpături de suprafață, fragmente ceramice hallstattiene și dacice. Așezarea rurală de la *Zerindu Mic* datează cel puțin din secolul IV d. H., apărând menționat pentru prima dată cu numele *Belzerind* într-un document din anul 1326. Marki Sandor menționează satul *Zerindu Mic* în domeniile familiilor Kutassy și Szekely între anii 1471-1512.

În prima menționare documentară a satului *Vânători*, cea din 1214, sunt consemnate două mori, iar în 1332-1337 este menționat ca *villa Wadaz*. În conscripțiile papale din 1341, 1347 și 1469 satul *Vânători* este pomenit în posesia familiei Becsey. Între 1404 și 1486 se afla în posesia familiei Marothy, apoi trece în domeniul corvineștilor și a markgrafului de Brandenburg, după care satul trece în posesie regală, ținând de Cetatea Gyula. După anul 1564, când turcii au cucerit Cetatea Gyula, satele au intrat

în posesia acestora. Satul a fost distrus de oștile lui Francisc Rákóczi al II-lea în timpul războaielor din 1703-1711. În 1735 mai mulți răsculați ai lui Pero Seghedinaț s-au adăpostit la Vânători. În 1820 locuitorii din Vânători protestează împotriva samavolnicilor autorităților. Agitații țărănești au loc la Vânători în 1931, fiind arestați 3 locuitori.

Satele actualei Comune Mișca au suferit din cauza evenimentelor petrecute pe Câmpia de Vest începând cu invazia tătară și continuând cu cucerirea turcească, cucerirea austriacă etc. După cucerirea austriacă, toate satele, inclusiv Mișca, vor intra în domeniul de Modena. După 1760 satele vor trece în posesia Erariului (fiscul imperial), care vinde Vânători și Zerindu Mic familiei Simonyi în 1819, iar Mișca arhiducelui Iosif de Habsburg în 1825.

În Primul Război Mondial mor pe câmpul de luptă 68 de bărbați din comună.

În Al Doilea Război Mondial armata maghiară ocupă satele comunei pe 14 septembrie 1944, locuitorii refugiindu-se în reginea muntoasă, însă pe 22 septembrie intră în comună armatele sovietice. La Zerindu Mic armata maghiară a opus rezistență sovieticilor.

Evoluție demografică

Mișca: 1561 – 124 de familii la 31 de porți iobăgești; 1567-52 de familii; 1579 – 46; 1720 – 9; 1742 – 55; 1746 – 63; 1771-1786 – 176; 1800 – 171; 1828 – 358; 1851 – 1.896 de locuitori; 1857 – 1.937; 1869 – 1.967; 1880 – 1.664; 1890 – 1.633; 1900 -1.704; 1910 – 1.774; 1922 – 1.925; 1930 – 1.889; 1941 – 1.774 (432 de clădiri); 2002 – 1.215.

Vânători: 1429 – 21 de case; 1552-1563 – 128 de familii la 32 de porți iobăgești; 1567 – 54 de familii; 1579 – 41; 1715 – 23; 1720 – 28; 1742 – 46; 1746 – 90; 1771 – 167; 1828 – 239; 1851 – 2.020; 1857 – 1.794; 1869 – 2.504; 1880 – 2.087; 1890 – 2.314; 1900 – 2.357; 1910 – 2.444; 1922 – 1.388; 1930 – 2.322; 1941 – 2.142 (588 clădiri); 2002 1.261.

Zerindu Mic: 1561 – 10 sesii iobăgești; 1567 – 10 familii; 1579 – 16; 1715 – 20; 1720 – 14; 1746 – 1; 1771 – 40; 1828 – 62; 1851 – 562 de locuitori; 1857 – 520; 1880 – 346; 1890 – 426; 1900 – 502; 1910 – 535; 1922 – 546; 2002 – 222.

Satu Nou: 1890 – 1.470 de locuitori; 1900 – 1.944; 1910 – 2.482; 1922 – 2.770; 1930 – 2.358; 1941 – 1.915 (632 de clădiri); 2002 – 859.

Comuna Mișca: 1930 – 7.175; 1956 – 6.455; 1966 – 5.373; 1977 – 4.523; 1992 – 3.510; 2002 – 3.546; 2011- 3.733.

Structura etnică: români 35,65%, maghiari 34,85%, romi 24,4%, 4,8% fără apartenență etnică declarată.

Structura confesională: 39,89% ortodocși, 17,7% romano-catolici, 15,8% reformați; 14,92% penticostali, 4,53% bapțiști, 1,2 % adventiști, 4,82% fără apartenență confesională declarată.

Satul Mișca în 2002 avea 1.209 locuitori, 1.284 de gospodării, 1.545 de locuințe, 3 grădinițe și 4 școli.

Biserica

Biserica Ortodoxă

Biserica ortodoxă din Mișca a fost construită în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului nota după mijlocul aceluși secol că acea biserică are hramul *Bunavestire* și este veche. În anul 1855 a fost construită actuala biserică, din zid, care are hramul celei vechi.

Biserica ortodoxă din *Vânători* este menționată în conscripția din 1755 a lui Sinesie Jivanovici ca fiind foarte veche, din lemn, cu hramul *Sfinții Arhangheli*. În 1829 a fost înlocuită cu actuala biserică de zid, cu hramul celei vechi.

Biserica Catolică

Prima mențiune a bisericii catolice din *Mișca* datează din 1332-1334, când se consemnează că preotul *Ștefan* plătea dijmă episcopiei catolice.

Prima menționare privitoare la existența bisericii catolice la *Vânători* este din 1333. În 1712 se menționează o restaurare a bisericii. Alte reparații sunt semnalate în 1744 și 1768. Biserica veche s-a prăbușit în 1832. Biserica trece la reformați în secolul XVII. În 1893 sunt semnalate reparații la clădirea bisericii. Actualmente servește tot cultului reformat. Clădirea bisericii reformate de la *Vânători* este unul dintre foarte puținele

monumente din județ care posedă încă fresce medievale, precum scena *Răstignirea lui Isus*.

Fiind sat care aparținea de Episcopia de Oradea, *Zerindu Mic* avea o biserică catolică ale cărei ruine au fost demolate în 1690. O biserică reformată la *Zerindu Mic* este menționată ca arsă în 1775, odată cu satul.

Biserica Baptistă

În 1920 sunt consemnați în *Mișca* primii bapțiști, pentru ca în 1930 numărul lor să ajungă la 130, iar în 1935 la 170. Între 1925-1927 s-a construit o casă de rugăciune cu 150 de locuri. După Al Doilea Război Mondial numărul a crescut la aproape 200 și, ca urmare, s-a construit o nouă casă de rugăciune.

Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea

Pe 13 iunie 1946, la *Mișca* ia ființă oficial Biserica Creștină Adventistă de ziua a Șaptea. În 12 octombrie 1956 se construiește și clădirea bisericii. În anul 2004 biserica avea 35 de membri.

Biserica Penticostală

Cultul creștin penticostal a apărut în *Mișca* în perioada interbelică, însă a funcționat ilegal, nefiind recunoscut de stat, deci autorizat. După 1945 cultul a intrat în legalitate și s-a construit un locaș propriu pentru serviciile religioase. Numărul membrilor era de 60 în anul 2004.

Învățământul

În anul 1789 funcționa la *Mișca* o școală confesională ortodoxă. Cursurile școlare erau frecventate de 15 școlari în 1811, iar în 1822 erau înscriși 38 de elevi (28 de băieți și 10 fete). În anul 1864 frecventau școala 43 elevi din 190 de copii recenzați. În anul 1910 ia ființă școala mixtă de stat, cu doi învățători. În anul școlar 1923-1924 erau înscriși 76 de elevi, iar în anul următor 62. După 1930 gradul de școlarizare depășește 85%. În anul școlar 1938/1939 erau înscriși în clasa V-a 42 de elevi, în clasa a 6-a 32 și în clasa

a 7-a 15. După 1945 s-a construit o școală generală de 8 clase, cu 8 săli de clasă.

La *Vânători* se semnează în 1797 contractul școlar al școlii ortodoxe. În 1811 școala avea 14 elevi, iar în 1822 avea 23 (19 băieți și 4 fete). Localul școlii era corespunzător. În 1842 școala avea 50 de elevi, iar în anul 1864 frecventau școala 31 de elevi din 70 de copii recenzați.

La *Satu Nou* ia ființă în 1899 școala de stat, cu 5 învățători. În anul școlar 1909-1910 școala avea 329 de elevi, din care 313 maghiari.

La *Zerindu Mic* se înființează în anul 1787 o școală mixtă reformată, cu 38 elevi. În 1909-1910 școala avea 50 de elevi.

În anii 2000 funcționau în comună o școală de cu clasele I-VIII la Mișca, cu predare în limba română, o școală cu clasele I-VIII la Vânători, cu predare în limba română, o școală cu clasele I-VIII la Satu Nou, cu predare în limba maghiară, și o școală cu clasele I-IV la Zerindu Mic.

Personalități

Titus Popovici (1930-1994), scriitor, scenarist de filme, autor al romanelor *Străinul*, *Disciplina dezordinii* (autobiografic), *Moartea lui Ipu* etc.

Maria Dogaru (n. 1934, la Mișca), membră fondatoare a Comisiei Naționale de Heraldică, Genealogie și Sigilografie, secretară a Comitetului Internațional de Sigilografie de pe lângă Consiliul Internațional al Arhivelor.

Teodor Blidaru, luptător în stilul de lupte *greco-romane*, câștigător al multor concursuri internaționale.

Teofil Parasca, singurul polițist român atestat ca instructor internațional de poliție, decorat de Organizația Națiunilor Unite (ONU) cu *Ordinul În serviciul păcii*.

Membrii ai Uniunii scriitorilor sunt poeții: Petre M. Haș, Ioan Matiuț și Mircea M. Pop.

Economie

În documente din secolul al XIII-lea sunt pomeniți mai mulți morari la Nădab, *Vânători*, Iermata. Agricultură a fost dintotdeauna principala ocupație a agricultorilor. Conform conscripției din 1746, la Mișca s-au

produs 699 de câble de grâu și 282 de câble de orz. Baza principală a gospodăriei era creșterea animalelor. Conform aceleiași conșcripții, în Mișca existau 108 boi, 93 de vaci, 21 de cai, 35 de viței, 133 de porci și 14 stupi de albine. În 1828 au fost numărați 236 de boi, 288 de vaci, 210 juninci, 186 de cai, 301 oi, 54 de capre și 215 porci.

Ferma din Mișca a arhiducelui Iosif de Habsburg a avut un venit mediu anual net de 25.116 forinți.

Patentele imperiale din 1853 împroprietăresc țăranii și stimulează producția agricolă, ceea ce are ca efect creșterea numărului de animale, în 1895 consemnându-se 1.097 vite cornute, 316 cai, 2.667 de oi și 3.106 porci.

După 1853, la Vânători se introduc pe domeniu mașinile agricole (batozele și plugurile moderne).

În 1908 sarcinile fiscale ale comunei se ridicau la 39.652 de coroane, veniturile se situau la 15.991 de coroane iar cheltuielile la 13.674 de coroane.

La începutul secolului al XX-lea s-a construit calea ferată îngustă dintre Gyula și Berechiu, cu stație la Mișca.

După 1900 s-au introdus poșta și telefonul.

În 1880, lângă pădurea Livada funcționa o moară pe apă alimentată din Teuz.

În anul 1956 au fost recensate 703 vaci de lapte, 230 de juninci, 190 de boi, 200 de cai și 368 de atelaje.

Gospodăriile Agricole Colective (GAC), transformate ulterior în Cooperative Agricole de Producție (CAP), se înființează în următoarea ordine: pe 21 februarie 1954 la Satu Nou, pe 17 mai 1958 la Vânători, pe 12 ianuarie 1959 la Mișca, pe 15 ianuarie 1962 la Zerindu Mic.

Etnografie și folclor

Satele Comunei Mișca aparțin subzonei folclorice Chișineu Criș. Fetele adolescente purtau părul în codițe libere, iar în perioada premergătoare măritişului își adunau codițele în spatele cefei și le cuprindeau într-un fel de săculeți dintr-un material transparent numit *ceapță*. Portul de sărbătoare pentru fete era alcătuit din *spătoi*, *zobon*, *poale* și *zadie peșcănească*.

Duminica fetele erau obligate să stea în partea dreaptă a bisericii. Conform datinii din sat, mireasa din Mișca primea de la soț un batic din *pliș*, numit *batic plișcănesc*, pe care îl purta duminica și în zile de sărbătoare. La vechea cămașă femeiască din Mișca, la deschizătura de la piept se cosea *șirul cu pene* și un *ajur*. Dantelele de la manșete erau croșetate în casă. Cojoacele lucrate la Mișca erau din blană albă de oaie, cu *bumbi* metalici. La Mișca broderia se cosea cu *lânică*. Motivele ornamentale specifice au fost *rozeta*, *pana de păun* și *vrejul de frunze (arborele vieții)*, toate viu colorate. În Mișca, ornamentul obișnuit, în afară de postavul negru care împrejmuia sumanul, a fost tot o fâșie de postav, negru pentru bătrâni și roșu pentru tineri, aplicată la blana de la piept a șubei. Cu vremea, *sumanul* a fost înlocuit cu un *roc* din postav, cu căptușeală groasă, lung până la mijlocul coapselor. În satul Vânători bărbații purtau și un *șorț* bleumarin.

Dansul specific la Mișca era *Cel de-odată*, din grupa *pe picior*, dar se jucau și jocurile specifice Câmpiei Crișurilor.

La venirea în *Satu Nou* maghiarii au adus cu ei portul și tradițiile din zona de baștină, din sud-estul Ungariei.

Monumente istorice

- Biserica reformată din Vânători – conține fresce medievale;
- Casa Nemorială Simonyi Imre de la Satu Nou;
- Monumentul Eroilor din Primul și Al Doilea Război Mondial de la Mișca.

Turism, agrement

Comuna Mișca deține frumoase și atractive zone de pescuit în râurile Crișul Negru, Teuz și Sartiș și în zone bogate în ape stătătoare și stuf. Se poate practica vânătoarea pentru vânat mic și mare în zona pădurilor de la Lunca (180 ha), de la Adea (180 ha), de la Livada (70 ha), și Holumburi (466 ha).

Sate dispărute

După cucerirea turcească au dispărut complet câteva sate:

- *Banhodos*, aflat în domeniul Cetății Gyula);
- *Belenszeg*, care a aparținut lui Gheorghe Brandenburg, pentru ca din 1552-1561 să fie în domeniul Cetății Gyula;
- *Berethya*, menționat în 1244 și 1552 ca fiind în posesia episcopului de Oradea, cu 2 porți iobăgești;
- *Bodon* (sau *Kisbodon*), menționat în 1406 și 1453 ca posesie a familiilor Bethlen și Neczpaly (în 1561 avea 16 porți iobăgești);
- *Czeged*, atestat în 1350, avea 3 mori în 1421 și între 1462 și 1519 se afla în posesia familiei Sarossy, iar în conscripția din 1562 avea 16 porți iobăgești aparținând familiilor nobiliare Marothy, Nagy, Poka, Saghi, Sarossy și Tarssy;
- *Teluky*, care aparținea în 1445 familiilor Kecze și More;
- *Saros*, care aparținea în 1552 familiilor Keczer și Miskey.

Bibliografie

- Bocșan, Nicolae; Leu, Valeriu, *Revoluția de la 1848 din Transilvania în memorialistică*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000.
- Bodea, Cornelia, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol I-II, Editura Enciclopedică, București, 1998.
- Botezan, Liviu, *Mișcările țărănești și desființarea iobăgiei în satele comitatului Zărand în primăvara anului 1848*, în *Ziridava*, nr. XXIII, Arad, 2002.
- Caciora, Andrei; Timbus, Mircea, *Mișcări sociale și naționale ale românilor din Câmpia Aradului (1849-1853)*, în *Ziridava*, nr. IX, Arad, 1978.
- Kovach, Geza; Mureșan, Augustin; Lazea, Gheorghe, *Mișca. Studii monografice*, Editura Mirador, Arad, 2004.
- Maior, Liviu, *1848-1849-Români și unguri în Revoluție*, Editura Enciclopedică, București, 1998.
- Informații orale: Ileana Molnar și Ioan Matiuț (ambii din Mișca).

Comuna Moneasa

dr. Felicia Aneta Oarcea

Denumiri

Moneasa: *Monyásza*, *Moneassa*, *Monyaza* sau *Monyasza*.

Rănușa: *Róna*, *Kisróna*, *Ravna*, *Rănușa*.

Repere geografice

46°27'18" N, 22°16'58" E; altitudine: 425 m; suprafață: 68,88 km² (6.888 ha, din care 100,2 ha intravilan, 6.780 ha extravilan).

Vecinătăți: Județul Bihor la nord și la est, Comuna Dezna la sud-est, sud și vest, Comuna Ignești la nord-vest.

Scurtă prezentare

Comuna Moneasa este situată în nord-estul Județului Arad, în Munții Codru Moma, pe valea micului râu Moneasa, și se compune din satele *Moneasa* (reședință comunală), și *Rănușa*. Ambele localități ale comunei sunt sate tipice de munte, amplasate pe firul văii, de o parte și de alta a drumului.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Satul *Rănușa* este amplasat la sud de Moneasa, pe două văi, în forma literei V, cu deschiderea spre nord.

Satul *Moneasa* este poziționat la limita accesibilității pe munte, accesul spre nord, în Județul Bihor, fiind posibil pe două drumuri forestiere neamenajate.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Sebiș, la aproximativ km distanță.

Cele două sate ale comunei sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 792B Cuied (ieșire din DJ 792C)-Hodiș-Bârsa-Sebiș-Donceni-Buhani-Dezna-Rănușa-Moneasa-limită Jud. Bihor.

Nu există drumuri comunale care să lege cele două sate de alte localități.

Distanțe față de orașe: Arad – 100 km, Sebiș – 19 km, Ineu – 43 km, Chișineu Criș – 74 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 87 km.

Istoric

Prima atestare documentară: ambele localități (*Moneasa* și *Rănușa*), la 1561.

Pe coasta de sud a masivului Codru Moma, numită *Piatra cu Lapte*, au fost descoperite urme foarte vechi de viață, constând în resturi de faună cuaternară – *Ursus Spaeleus*, *Canis Lupus Spaeleus*, *Hyaena Spaeleus*. Fosile ale ursului de cavernă au fost găsite în *Peștera Liliiecilor*.

Inventarul descoperirilor din siturile arheologice cuprinde unelte de cremene și de oase de *Ursus Spaeleus*, fragmente ceramice găsite în *Peștera Hoanca Coului* de pe Dealul Coului și fragmente ceramice și două cești cu

toartă supraînălțată găsite de prof. Marton Roska în trei peșteri de la Piatra Mare. Studiind aceste vestigii din istoria vechilor populații ale locului, se constată că sunt caracteristice *Culturii Coțofeni*.

Numeroase documente din perioada medievală certifică împletirea istoriei celor două localități, Moneasa și Rănușa, cu istoria domeniului și Cetății Dezna. Din 1318, cu unele intermitențe, domeniul s-a aflat sub administrarea regalității maghiare, apoi a aparținut vreme de aproape două veacuri familiei nobiliare Losonczy. În anul 1347 teritoriul menționat apare inclus în domeniul Pâncota, în titulatura lui *Magister Franciscus Castelanus de Pankota et de Desnye*. Patru decenii mai târziu, o însemnată parte a Comitatului Zărand a fost înglobată uriașei posesiuni a familiei Losonczy, care cuprindea domeniile Pâncota, Ineu și Dezna (de ultimul aparțineau 80 de sate), ca urmare a donației făcute la 11 februarie 1387 de regele Sigismund de Luxemburg.

În primele decenii ale veacului XV este consemnat *Voievodatul Dezna*.

Întinsul teritoriu a intrat în administrarea comandantului Cetății Ineu în 1472.

În 1516 Dezna și satele aparținătoare, printre care Moneasa și Ravna (Rănușa), s-au aflat în posesia văduvei Losonczy Ștefan. La 24 aprilie 1595, prin hotărârea Dietei de la Alba Iulia, au fost donate lui Kornis Gaspar Cetatea Dezna, târgul Sebiș, 47 de sate întregi (inclusiv Rănușa), 7 puste, minele de fier și izvoarele termale de la Moneasa.

Pe 15 mai 1612 Dieta a dat Cetatea Dezna și domeniul aferent lui Kerestesy Paul de Nagymegyer. Peste câțiva ani domeniul a fost restituit lui Kornis Gaspar. În temeiul diplomei princiare din 1 noiembrie 1633, Cetatea Dezna, cu cele 39 de sate aparținătoare, 2 bunuri parțiale și 6 puste, a trecut în posesia lui Kornis Sigismund, comite suprem al Zărandului și Bihorului (fiul lui Kornis Gaspar). Din 3 noiembrie 1648, odată cu trecerea în neființă a lui Kornis Sigismund, bunurile au revenit prin moștenire nepotului său, Kornis Francisc. În 1651 el a fost deposedat de proprietăți în urma acuzațiilor aduse de municipalitatea Comitatului Zărand că ar fi neglijat menținerea ordinii publice în jurul Deznei.

Încheierea conflictelor militare austro-turce cu pacea de la Carloviț a avut drept consecință intrarea Aradului și a zonei Mureșului sub stăpânire habsburgică, comitatele Arad și Zărand intrând în stăpânirea Erariului,

pentru ca din deceniul al treilea al veacului al XVIII-lea să fie date spre folosire potențaiilor vremii. Cetatea Dezna și domeniul aferent au fost donate în 1732, aproape în întregime, ducelui italian Rinaldo de Modena, ca recompensă pentru serviciile aduse coroanei habsburgice. Donația a fost reconfirmată după încheierea războaielor austro-prusace prin pacea de la Aachen, din 25 noiembrie 1748. Pe 17 martie 1773, aceeași autoritatea a donat domeniul contelui Fekete Gheorghe de Galandha, comite suprem al Aradului, întrucât ducele Rinaldo de Modena nu le-a putut administra.

Dintr-un raport al municipalității Comitatului Arad datat în 18 iulie 1776 se desprinde că Erariul a deținut câte o mină de fier la Moneasa și Dezna Veche, iar familia Iosa (Ioja), una la Ravna (Rănușa).

Ducele Ercole Rinaldo de Modena, fiul lui Francisc III de Mutina, a solicitat în 1787 să-i fie schimbate posesiunile din Ungaria cu bunurile situate în Italia. Ulterior, administrația domeniilor erariale a hotărât parcelarea întinsului domeniu al ducelui de Modena și vinderea parcelelor unor nobili maghiari și austrieci.

Satele Moneasa și Rănușa au ajuns în proprietatea familiei Névery în anul 1804, prin mărturisire ereditară, de la Szotoviky Francisc. În anul 1847, Alexandru Névery a vândut întregul domeniu contelui Cristian Waldstein Wartemberg (1794-1858), pentru 800.000 de florini. În vara anului 1891, pe 1 iulie, Ernest Francisc Waldstein, fiul și moștenitorul contelui, a înstrăinat posesiunile către soția contelui Friedrich Wenckheim, Cristina, cu suma de 1.000.000 de florini. Și satul Rănușa a intrat în posesia amintitei contese.

La finele secolului XIX, românii din aceste părți au susținut mișcarea memorandistă. În acest context este semnificativă prezența în zona Sebiș-Moneasa a lui I. Russu Șirianu care, în cadrul unor adunări populare, a explicat obiectivele și importanța solidarității naționale. Reluarea activității politice a românilor din aceste părți a marcat o apropiere dintre liderii politici români și lumea satelor. La scrutinul electoral din 1906, dr. Ioan Suciu, sprijinit de avocați, preoți și învățători, a desfășurat o amplă campanie electorală în cercul electoral Ineu, pe 22 aprilie întâlnindu-se cu alegătorii din Moneasa și Rănușa.

După Marea Unire și instaurarea administrației românești, Județul Arad a fost împărțit în 217 comune, repartizate în 10 plăși, comunele Kistróna (Rănușa), și Menyháza (Moneasa) fiind cuprinse în Plasa Borossebes (Sebiș). Împărțirea administrativ-teritorială a României a stabilit ca cele

două așezări, Moneasa și Rănușa, să intre în categoria comunelor rurale, integrate Plasei Sebiș, care cuprindea 49 de comune rurale. Plasa Sebiș a fost împărțită în secretariate comunale și secretariate cercuale. Moneasa și Rănușa au făcut parte din Secretariatul Cercual Dezna.

În perioada interbelică, la Moneasa a fost înființat și a activat un cuib legionar condus de Vasile Brad (a fost condamnat în 1938). După război legionarii nu au predat armele așa cum au impus autoritățile, astfel că s-au luat măsuri împotriva lor. Vasile Brad, conducătorul de cuib legionar condamnat în 1938, a mai fost judecat odată, cu *grupul Gligor Cantemir*, și a primit o condamnare de cinci ani de închisoare. La doctrina legionară au aderat și membri ai familiei Ioja din Rănușa (Sinesie Ioja, nepotul preotului Lazăr Ioja). Preotul Lazăr Ioja a fost chiar anchetat și condamnat.

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial perimetrul stațiunii a fost trecut în carantină, înconjurat cu gard de scânduri și transformat în tabără pentru răniți, printre cei aduși aici numărându-se foarte mulți greci.

Perioada postbelică a adus schimbări semnificative în viața economico-socială, politică și culturală. Procesul de comunizare s-a manifestat și prin colectivizare, și prin naționalizarea vilelor și a caselor de vacanță ale nobilimii.

Autoritățile locale comuniste au contribuit din plin la modernizarea Monesei: a fost achiziționată clădirea CaPS (Casa Pădurilor Statului, *Curia*), și transformată în sediu pentru Primărie, a fost construit dispensarul uman, au fost finalizate construcțiile căminelor culturale din Moneasa și Rănușa, au fost renovate și extinse unitățile de învățământ școlar și preșcolar, s-a introdus curentul electric, s-a asfaltat drumul, s-au construit *Restaurantul Izvorul Rece* și hotelurile *Parc, Moneasa* și *Codru Moma* (toate trei hotelurile falimentate după decembrie 1989), s-au reparat și întreținut vilele naționalizate, s-a construit un camping cu căsuțe din lemn (desființat după 1989), s-a construit o tabără pentru elevi (desființată după 1989 și transformată în bază a Centrului Cultural Județean) etc.

Instabilitatea economico-socială și politică din anii de după 1989 a afectat sever evoluția Stațiunii Moneasa, care a ajuns în stare faliment, ceea ce a avut ca urmare imediată migrarea locuitorilor spre zonele urbane sau peste hotare, în căutare de locuri de muncă. Cu timpul, autoritățile locale au manifestat un interes susținut pentru modernizarea comunei și a stațiunii, manifestat și prin obținerea în 2004 a unei finanțări europene din

fonduri Phare de 4 milioane de euro, finanțare direcționată pentru refacerea infrastructurii, deschiderea unui punct de informare turistică, amenajarea unei baze sportive, introducerea canalizării și modernizarea șoselelor.

În Evul Mediu, căile de acces spre Moneasa erau aproape impracticabile. Odată cu intrarea așezării în atenția nobililor, proprietari ai unor întinse domenii, s-au semnalat și timide încercări de amenajare a drumurilor. În prima jumătate a veacului al XIX-lea, documentele descriu un traseu anevoios, parcurs cu greu de puținii turiști care vizitau zona. Existența căii ferate la 20 km de Moneasa (la Sebiș), a înlesnit investițiile de mai târziu ale contelui Wenckheim. Din rațiuni economice, la numai doi ani de la achiziționarea Monesei, contele a perfectat cu inginerii Societății Calea Ferată Unită Arad-Cenad construirea căii ferate înguste Sebiș-Moneasa. Cu o lungime de 21,3 km, aceasta a fost dată în folosință pe 14 august 1893. Transportarea mărfurilor și oamenilor a fost asigurată de două locomotive Siegle aduse de la Viena și de câteva vagoane pentru călători. În anul 1948 linia a fost naționalizată. Ulterior, Calea Ferată Forestieră Sebiș-Moneasa a fost preluată de I.F.E.T. Gurahonț, care a închis-o și demontat-o în 1962, din rațiuni de ineficiență.

La începutul deceniului al nouălea din veacul al XIX-lea, firma *Hunk H. și Fiul* a pus în acțiune, cu ajutorul unui dinam, cea mai veche instalație producere a curentului electric de pe teritoriul Comitatului Arad. Un deceniu mai târziu, în 1892, s-a introdus iluminatul în localitatea Sebiș. Baronul Wenckheim a considerat oportună introducerea iluminatului în Stațiunea Moneasa, care s-a făcut în anul 1898. Moneasa a fost racordată la sistemul energetic național în anul 1963, iar Rănușa, în anul 1965. În anul 1971 Comuna Moneasa a fost electrificată în întregime.

Până în perioada interbelică, localnicii din Comuna Moneasa au beneficiat de serviciile medicale oferite de moașele angajate la Circumscripția Sanitară Dezna sau, rareori, de cele ale medicului care vizita turiștii din stațiune. Nu a existat un dispensar cu personal calificat. În jurul anului 1950, la Moneasa a fost amenajat un punct sanitar. Între anii 1969-1970 a fost edificat Dispensarul Medical Moneasa. În ultimii ani, în clădirea dispensarului funcționează un centru de permanență.

Formațiile civile de pompieri de gradul III au fost înființate în temeiul Legii nr. 57/1968. Ele erau formate din pompieri cu activitate obștească. În ambele localități au funcționat asemenea servicii. În zilele noastre, noua

administrație și-a propus reabilitarea edificiului Remizei și organizarea unei noi formații de pompieri.

Pe 12 iulie 1932 s-a constituit o echipă de ingineri care aveau datoria de a delimita și amenaja pădurile comunale expropriate din fostul domeniu Wenckheim. În perioada comunistă, întregul fond forestier a trecut în proprietatea statului. După 1990 au fost demarate procedurile de retrocedare. Prin anii 2001-2002 s-au constituit composesoratele urbariale. Fondul forestier a fost reîmpărțit între Ocolul Silvic de Stat, Ocolul Silvic Privat și Composesoratul Urbarial.

În Moneasa a funcționat o unitate C.E.C. (Casa de Economii și Consemnațiuni, bancă populară de stat, înființată în 1864 de Alexandru Ioan Cuza), dar s-a desființat în anul 2004.

Evoluția demografică

Conscripția din 1715 a consemnat la Moneasa numele a doi capi de familie: *Șodinca Ursz* și *Groza Gyurcsk*. În 1720 au fost amintiți 6 capi de familie, confirmați ulterior de conscripția din anul 1742.

La Rănușa a fost menționat *Joannes Kossa*.

Conscripția din 1746 înregistrează informații suplimentare, respectiv socio-profesionale și economice. Capii de familii înregistrați sunt în masă români cu nume maghiarizate: la Moneasa *Krisan Iuan*, *Groza Ieremia*, *Groza Toma*, *Csupertye Nikora*, *Șodinka Mihaly*, la Rănușa *Togyeroj Juon*, *Dehelean Juon*, *Surko Juon*, *Kosa Szimeon*, *Kosa Luka*, *Kodrucz Jovan*.

Între anii 1847-1857 arendașul Rosthorn a colonizat pe întregul domeniu câteva familii din Boemia, cărora li s-au alăturat muncitori aduși din Austria, pentru construirea topitoriilor de tip Smelț de la Moneasa și din alte centre domeniiale.

Moneasa: 1715 – două familii (*Șodinca Ursz* și *Groza Gyurcsk*); 1720 – 6; 1828 – 369 de locuitori; 1835 – 490; 1839 – 488; 1857 – 502; 1869 – 574; 1880 – 604; 1890 – 644; 1900 – 658; 1910 – 772; 1941 – 808; 1966 – 844.

Rănușa; 1839 – 315; 1857 – 510; 1869 – 540; 1880 – 440; 1890 – 452; 1900 – 478; 1910 – 518; 1941 – 455; 1966 – 443.

Comuna Moneasa: 1839 – 803 locuitori; 1857 – 1.012; 1869 – 1.114; 1880 – 1.044; 1890 – 1.096; 1900 – 1.136; 1910 – 1.290; 1930 – 720; 1941 – 1.263; 1966 – 1.327; 1992 – 1.291; 2002 – 1.056; 2011 – 864.

Structura etnică: români – 97,22%, altă etnie (1,39%). Pentru 1,39% din populație, apartenența etnică nu este cunoscută.

Structura confesională: 87,62% ortodocși, 5,56% bapțiști, 3,36% pentecostali, 1,96% altă religie. Pentru 1,5% din populație nu este cunoscută apartenența confesională.

De la ultimul recensământ austro-ungar până la primul de după Marea Unire populația s-a diminuat semnificativ, printre cauzele probabile numărându-se războiul, molimele și posibilele refugieri. O sporire simțitoare s-a consemnat în anul 1941, când au fost recenzați 808 locuitori în Moneasa și 455 în Rănușa (1.263 de locuitori – vezi mai sus). După 1990 numărul locuitorilor comunei a început să scadă simțitor și continuu, cauza fiind indubitabilă: prăbușirea economică.

Biserica

Biserica Ortodoxă Moneasa

La începutul veacului al XVIII-lea, odată cu așezarea la Moneasa a celor cinci familii de români consemnați în conscripția din 1746, s-a cristalizat comunitatea ortodoxă. La acea vreme nu s-au putut suporta cheltuielile edificării unui lăcaș de cult și nici cele ale salarizării unui preot. Conscripția bisericească din 1755, întocmită de episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului, a consemnat că în această așezare nu exista un edificiu de rit oriental. Strădaniile Episcopiei Aradului de a îndeplini necesitățile spirituale ale enoriașilor s-au materializat în anul 1756, când a fost ridicată în locul numit *Prunii lui Iovan* o biserică din lemn cu hramul *Cuvioasa Parascheva*, subordonată Protopopiatului Buteni și despre care sunt puține informații. În acea biserică au slujit primii trei preoți: Dăscălescu, Teodor Ungurean și Zaharia Miliam. Acesta din urmă și comitetul parohial au decis ridicarea unei noi biserici, întrucât cea de lemn figura în acte ca fiind demolată încă din 1871 și au stabilit și locul: între Valea Monesei și șoseaua comunală, lângă Vila Didana, loc în care se află și astăzi. Lucrările au început în 1879 și s-au încheiat în 1882, când biserica a fost sfințită și i s-a dat hramul *Cuvioasa Parascheva*. Construită în stil bizantin, în formă de corabie, ea a

respectat canoanele construcțiilor eclesiastice, fiind compusă din pronaos, naos și altar.

În anul 1923, când biserica era păstorită de preotul Octavian Tămășdan, Prefectura Județului Arad a alocat 45.000 de lei pentru repararea clădirii.

La sfârșitul anului 1932, sub preotul Vasile Marcu, s-a restaura turnul bisericii; ulterior s-a montat un nou clopot și s-au făcut noi reparații. În aceeași perioadă s-a fost constituit corul bisericesc, format din 40 de persoane și condus de învățătorul Gheorghe Bărbuceanu. Pe 28 august 1932 preotul Vasile Marcu a organizat ceremonia de dezvelire și de sfințire a plăcii comemorative a sculptorului Gheorghe Groza, amplasată pe casa natală a artistului.

Sub păstoria preotului Lazăr Ioja (1937-1952), s-au început și sfârșit alte proiecte de extindere și de modernizare a bisericii: vechiul turn a fost înălțat și consolidat, intrările au fost străjuite de coloane din marmură și mozaic, au fost făcute stranele, scaunele enoriașilor și cel episcopal. Din punct de vedere arhitectural, edificiul a respectat proiectul inginerului Ioan Cușan din Șiria (vezi *Comuna Șiria* în vol. III), care încredințase lucrările meșterului Dănilă Condea din Moneasa. Pictura iconostasului, în ulei, a rămas cea veche, executată de un pictor bănățean anonim, de origine sârbă, dar intervenția la structura imobilului a afectat pictura murală, astfel că în 1942, respectându-se canoanele bisericilor ortodoxe, pictura a fost refăcută în integralitate de profesorul Petru Buzgău din Pilu (vezi mai jos *Comuna Pilu*), biserica fiind sfințită în toamna anului 1942.

Între anii 1966-1967, în timpul păstoririi preotului Constantin Gălușcă și cu susținerea primarului Dănilă Groza, biserica a fost demolată și pe locul ei s-a construit una nouă, meșter fiind același Dănilă Condea. În aceeași perioadă s-au format un cor bărbătesc de 27 de persoane.

Între 1990-1993, preot fiind Ioan Suba, s-a refăcut pictura interioară, lucrarea fiind executată de pictorul Cristian Corneanu din Hârșova. În anul 1994 s-au făcut noi reparații exterioare la pereți, la turnuri și la acoperiș, iar pe 4 decembrie 1994 biserica a fost sfințită de episcopul Aradului Timotei Sevcicu. În anul 2000 a fost înlocuită pardoseala de scândură cu plăci de marmură roșie și albă, în anul 2004, clopotul mare a fost înlocuit cu unul nou, iar în 2005 a fost instalată o centrală termică în biserică și casa parohială. În anul 2006 a fost făcută instalația electrică pentru tragerea

clopotelor și s-a constituit un cor vocal mixt de 25 de persoane, dirijat de profesorul Florea Draghici.

Preoți: 1851-1854 – Dăscălescu (venit din Vechiul Regat, a fost și învățător), 1855-1873 – Teodor Ungurean (a fost și învățător), 1873-1885 – Zaharia Miliam (din Tulca, Jud. Bihor, a construit casa parohială, a fost și învățător), 1886-1889 – Terentie Nonu (din Bărăști, Jud. Bihor), 1899-1907 – parohie vacantă (administrată de preoții Sinesie Ioja din Rănușa, iar din 1901 de Teodor Rada din Bonțești), 1907-1927 – Octavian Tămășdan, 1927 – Ioan Țârlea paroh investit provizoriu la 1 aprilie), 1927-1931 – Nicolae Drăgan (din Timișoara), 1932-1936 – Vasile Marcu (din Buhani, vezi mai sus *Comuna Dezna*), 1937-1952 – Lazăr Ioja, 1953-1958 – dr. Ioan Cociuban, 1959-1962 – Lazăr Ioja (al doilea pastorat la Moneasa), 1952-1965 – Vasile Marcu (al doilea pastorat la Moneasa), 1965-1969 – Constantin Gălușcă, 1968-1970 – Ioan Ene, 1971-1974 – Ioan Cristea, 1975-1978 – Alexandru Stratulat, 1978-2015 – Ioan Suba, 2015-prezent – Gheorghe Breteanu.

Schitul Sfinții Apostoli Petru și Pavel

Pe 4 aprilie 1994 Episcopia Aradului a înaintat o adresă prin care a solicitat construirea în zonă a unui schit, cu clădiri corespunzătoare unei activități ecumenice. Piatra de temelie a complexului monahal a fost pusă în anul 2009, la sărbătoarea Sfinților Apostoli Petru și Pavel, care a devenit hramul așezământului monahal. Strădaniile monahului Serafim Hotea au fost susținute de ctitorul principal al bisericii, Pavel Mihalca și familia, alături de alte persoane doritoare a sprijinii viața spirituală din zonă. Deasupra ușii de la intrarea în schit a fost montată o placă cu textul *Acest lăcaș de cult este donat de ctitorul Pavel Mihalca și familia și a fost sfințit în 30 iunie 2011*. Târnosirea s-a făcut pe 30 iunie 2011 și a fost oficiată de arhiepiscopul Aradului Timotei Sevicu.

Biserica Ortodoxă Rănușa

În jurul anului 1786 este consemnat ca preot *Ioja*. Potrivit tradiției locale, prima biserică, din lemn, ar fi fost amplasată pe *Dealul cimitirului*. La începutul veacului al XIX-lea s-a cumpărat biserică din satul Prunișor, având hramul *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*, și s-a strămutat la Rănușa.

Dintre cărțile vechi care au existat în această biserică trebuie amintit un *Antologhion* din 1745.

Preoți: Marcu Onaga (1815), Teodor Onaga (1835), Petru Costea (1848-1849), Nicolae Popovici (1849), Pavel Ungurean (1853-martie 1855), Todor Onaga (aprilie-noiembrie 1855), Petru Costa (1856-aprilie 1872), Nicolae Gabor (decembrie 1872-martie 1873), Zaharia Miliam (aprilie 1873-1876, 1876-decembrie 1886), Terentie Nonu (decembrie 1886-iulie 1899) Sinesie Ioja (1889-1929), Romul Ioja (1929-1943), Lazăr Ioja (1952-1961), Sinesie Tăutan (iulie 1962-1972), Ioan Condea (1972-1985), Beniamin Ioja (1985-2000), Flavius Suciu (2000-prezent).

La începutul secolului al XX-lea biserica a fost mistuită de foc, astfel că s-a construit o alta, pe un teren donat de preotul Sinesie Ioja (1889-1929). Construită din cărămidă de meșterul zidar Pardy Iosif din Buteni, biserica a fost târnosită în anul 1911 de episcopul Ioan Ignatie Papp al Aradului.

Romul Ioja l-a succedat în preoție pe tatăl său Sinesie Ioja. În timpul său păstoririi sale s-au făcut alte reparații la clădirea bisericii, meșter fiind Teodor Corbăcer din Buteni.

În anul 1956, în timpul păstoririi preotului paroh Lazăr Ioja, s-au făcut reparații la exterior, meșteri fiind Dănilă Condea din Moneasa și Teodor Filip din Buteni, și s-a montat paratrăsnetul (meșterul tinichigiu Alexandru Somogy din Sebiș).

În 1968, în timpul preotului Sinesie Tăutan (iulie 1962-1972), exteriorul bisericii a fost reparat iarăși, de meșterii Vanu Toma (zidar din Laz), și Petru Mocan (tinichigiu din Buteni). În lucrare s-a implicat total și preotul pensionar Lazăr Ioja.

Între anii 1974-1976, sub pastorația preotului Ioan Condea și prin susținerea financiară a Angelei Voiticeanu din Arad, a fost executată pictură murală. Din donațiile credincioșilor a fost confecționat un iconostas nou, cu icoane, uși de stejar și două antreuri din fier acoperite cu tablă, s-a vopsit turla și s-au zugrăvit pereții exteriori (meșter Horia Scrofan din Briheni, Jud. Bihor).

După anul 2000, sub păstoria preotului Flavius Suciu, s-au făcut lucrări exterioare și s-a vopsit turnul bisericii, s-au amenajat stranele, s-a ridicat casa parohială (arhitect Ioan Dobre), a fost introdusă încălzirea centrală în biserică, s-a fost montată gresie, au fost înlocuite scaunele cu altele noi, sculptate în lemn, a fost amenajat gardul cimitirului (cu sprijinul Primăriei Moneasa).

Biserica Romano-Catolică Moneasa

La mijlocul secolului al XVIII-lea, juratul asesor al Comitatului Arad și parohul Mako au efectuat o conscriere a bisericilor romano-catolice din comitat, cu acest prilej fiind consemnată și biserica romano-catolică din Moneasa.

Edificată în anul 1760 cu sprijinul lui Emeric Bohus (administratorului domenal al ducelui de Modena), biserica a fost o curatelă, având hramul *Toți Sfinții* (Minden Szentek). La început a fost păstorită de călugărul franciscan Aloysius Trabachez, apoi de preotul Grandics Adrian (1779-1784). Preoții care s-au succedat au avut perioade scurte de păstorire. Activitatea parohului Szabo Ioan (1784-1792), a fost continuată de Berencsey Felix (1792-1802). Din 28 aprilie 1802 parohia a fost administrată de preotul paroh Spurnyai, din Ordinului Franciscanilor Serafimi. Din 21 august 1808 biserica a fost păstorită de parohul Szlebarszki Ioan. Cu prilejul vizitei pastorale a episcopului Kőszeghy Ladislau a fost luată decizia de edificare a sacristiei.

În 27 august 1813, în timpul parohului Juhasz Andrei (1811-1817), edificiul a fost afectat de inundațiile provocate de Valea Monesei. Daunele provocate bisericii au fost însemnate, dar au fost distruse casele oamenilor din apropiere. Gravitatea situației și neputința de a întreprinde reparațiile necesare l-au determinat pe preot să părăsească Moneasa. În consecință, vreme de cinci ani, nici o față bisericească nu a răspuns nevoilor spirituale ale enoriașilor.

În anul 1822 nobilul Török Anton de Vârșand și-a manifestat dorința de a susține viața confesională. Din acel an, conducerea parohiei a fost preluată de preotul Melko Iosif.

Baronul Névery a restaurat casa Parohială în anul 1830.

Biserica a fost administrată apoi de parohul Pusztay Ioan, pentru ca din 1844 să slujească parohul Graff Simeon. Acesta s-a bucurat de susținerea baronului Névery și a succesorului acestuia, contele Ernest Waldstein. Nobilul proprietar a susținut financiar restaurarea bisericii, astfel că s-a montat un nou turn, din contribuțiile enoriașilor au fost cumpărate clopotele și pe 15 iulie 1860 edificiul eclesiastic a fost sfințit. În toamna aceluiași an, cu banii adunați din chete organizate de medicul primar comitatens Kery Imre a fost cumpărat ceasul montat pe turnul bisericii și un harmoniu.

În anul 1883, a fost restaurată casa parohială și a fost înlocuit acoperișul bisericii, în anii imediat următori restaurându-se interiorul și exteriorul bisericii.

În anul 1926 biserica era frecventată de 85 de enoriași, fiind subordonată parohiei din Sebiș; din a doua jumătate a secolului al XX-lea s-a subordonat bisericii din Buteni, iar din 1992 celei din Șilindia.

Parohii care au slujit din deceniul doi al secolului XX au fost secretarul districtual Fridericus Siebig, vicarhidiaconul Joannes Koleszar, parohul dr. Alexander Stéger, iar din 1934 Venceslaus Oláh.

De la mijlocul veacului al XX-lea serviciul religios a fost oficiat de Gabriel Kurcsics și Sántha Josephus, preoții din Buteni. La începutul veacului XXI a oficiat serviciile religioase preotul Borják László, paroh la Șilindia. În ultimul timp, parohul Petru Stoianovici vine o dată pe lună să țină slujba la care participă puținii enoriași și localnici. Din păcate, în Moneasa, mai sunt doar câțiva credincioși catolici. De întreținerea edificiului se ocupă cu dăruire familia Toderăș.

Biserica Baptistă Moneasa

Dintr-un registru al membrilor bisericii baptiste din Comuna Moneasa, întocmit la Buteni în data de 6 mai 1949 de președintele Teodor Doncea, reiese că primul botez baptist a avut loc pe 2 septembrie 1904 și a fost oficiat de pastorul Ioan Cornea. Ulterior, până în anul 1940, pastorul Ioan Cornea și Vanci au botezat 24 de credincioși bapțiști. Între anii 1929-1931, în urma donației familiei Ivanovici și sub conducerea pastorului Ioan Borlea din Dezna, credincioșii bapțiști au ridicat în anul 1932 o casă de rugăciune. La inaugurarea bisericii comunitatea baptistă număra 10 membri. Dacă în 1950 au fost consemnați 24 de credincioși bapțiști, în 1970 erau 35, în 1990 erau 42, în 2005 erau 46, iar în 2016 erau 50.

În anul 2003 clădirea micii biserici, devenită neîncăpătoare, a fost vândută, iar cumpărătorii au demolat-o. Cu sume adunate din donații, comunitatea baptistă a achiziționat o casă, au renovat-o și adaptat-o pentru a deveni biserică și au inaugurat-o în vara anului 2004.

În anul 1997 pastorul Alexandru Dobrei a organizat un grup vocal mixt, format din 16 persoane. Ulterior, același pastor a constituit o formație de mandoline.

Pastori: Ioan Borlea, Ioan Groza, Ștefan Mânzat, Axentie Rusu, Petru Lascău, Ioan Țolea, Daniel Cocar, Constantin Chisăliță, Ioan Sofica, Alexandru Dobrei.

Biserica Penticostală

Comunitatea penticostală s-a constituit în a doua jumătate a veacului al XX-lea. Credinciosul penticostal Teodor Lulușa, originar din satul Sălăjeni, a răspândit noua învățătură religioasă în cartierul Smelț, unde locuia. În jurul anului 1951 s-a constituit primul nucleu al Bisericii Penticostale. La început, serviciile religioase, susținute de predicatorul Teodor Lulușa, au avut loc în casa lui Roman Mariș. După trecerea în neființă a acestuia, comunitatea penticostală a cumpărat casa. Până la Revoluția din 1989 numărul membrilor a ajuns la 83. Ulterior s-a diminuat constant, ajungând ca în anul 2005 să fie 25.

Pastori: Dumitru Miclea, Roman Miclea, Teodor Dronca, Daniel Ispas.

Învățământul

Școala Confesională Ortodoxă Moneasa

Potrivit contractului școlar încheiat în 1789, copiii din Moneasa frecventau școala din Dezna, situație care a dăinuit până în 1815. În toată această perioadă instrucția școlară a fost asigurată succesiv de învățătorii Iacob Popovici și Ieremia Lungu. Patru ani mai târziu, în 1819, copiii din Moneasa frecventau școala din Neagra. În perioada 1817-1820 nu au existat consemnări despre activitatea școlară din zonă. Din 1822, învățătorul Ioan Bojan a instruit 13 băieți și 2 fete într-un edificiu închiriat. În deceniul cinci al veacului al XIX-lea copiii din Moneasa frecventau cursurile școlare la Slatina, coordonate de învățătorul Gavrilă Borde. Din toamna anului 1852, cei 15 elevi din Moneasa au frecventat școala din Ravna (Rănușa), al cărei proces instructiv-educativ a fost coordonat de învățătorul Iorgu Ciortea. Câțiva ani mai târziu, unii locuitori din Moneasa, precum Terentie Groza „de pe deal” sau Savu Groza „de pe delani”, susținuți de preotul satului, și-au

pus la dispoziție casele pentru ca elevii să învețe carte. În perioada 1851-1854 s-a ocupat de pregătirea copiilor din Moneasa preotul Dăscălescu. Un document datat 18 februarie 1869 îl consemna ca dascăl la Moneasa pe Avacum (Avram) Cociuba, care se ocupa de educația a 20 de elevi. Între anii 1855-1872 mulți dintre copiii de vârstă școlară participau la cursurile organizate de preotul Teodor Ungureanu.

Potrivit unei conșcripții școlare din 1873, școala din Moneasa a fost fondată în 1872. Dascălul Florea Tăutan s-a ocupat de instruirea a 28 de copii. În jurul anului 1878 preotul Zaharia Miliam a desfășurat cursuri cu elevii. La finele veacului al XIX-lea și debutul următorului, destinele instrucției școlare s-au aflat în mâna învățătorului Ștefan Faur. De la începutul anului 1905, elevii au fost instruiți de dascălul Aurel Borlea. Din ianuarie 1915, la Moneasa a funcționat învățătorul Constantin Mărcuț. Conspectul stațiunilor învățătoarești, întocmit în 14/27 august 1918, consemna vacant un post de învățător.

După Marea Unire sistemul instructiv-educativ a fost organizat după Legea învățământului primar a Statului, aprobată de Parlamentul României, promulgată prin Decretul nr. 2571/1924 și publicată în Monitorul Oficial nr. 101/26 iulie 1924. În anul 1928 a fost construită școala primară din Moneasa, fiind alocată suma de 400.000 lei. Activitatea cadrelor didactice a fost apreciată de inspectorii școlari, care au vizitat cursurile susținute de dascăli.

Între anii 1942 – 1953 au funcționat în Moneasa o cantină școlară și un internat care, ulterior, s-a mutat la Dezna. Din anul școlar 1962-1963 clădirea școlii a fost extinsă cu încă două săli de clasă. Elevii care au frecventat cursurile școlii din Moneasa au fost doar cei din cuprinsul Comunei Moneasa, respectiv localitățile Moneasa și Rănușa. Din 1972 au funcționat în cadrul școlii ateliere de tâmplărie, mozaicărie și sculptură în marmură, țesut covoare, tricotate. La începutul anului 1980 au fost încheiate lucrările de modernizare și extindere a clădirii școlii cu încă două săli de clasă și laboratoare. Din anul 2000 instituția de învățământ a primit numele *Școala Generală Gheorghe Groza*.

Dorința de perfecționare continuă, devotamentul și implicarea în activitățile școlare și extrașcolare a cadrelor didactice au contribuit la o bună pregătire a elevilor.

Directorii școlii din Moneasa: Gheorghe Bărbuceanu (1932-1948), Nicolae Palade (1948-1963), Vasile Draghici (1963-1978), Spiridon Groza (1978-1983), Mircea Coroi (1983-1990), Dorina Cociuba (1990-2000), Gavrilă Draghici (2000-2005), Mircea Coroi (2005-2007), Gavrilă Draghici (2008-2013), Ioan Voian (2013-2014), Ramona Viașu (2015-2016), Laura Lupșa (2016-prezent).

Școala Confesională Ortodoxă Rănușa

Începuturile învățământului la Rănușa este identic cu cel al învățământului de la Moneasa: același contract școlar în 1789, copii mergând la școală la Dezna, aceiași dascăli: Iacob Popovici și Ieremia Lungu... În anii școlari 1841-1842 și 1842-1843 elevii din Rănușa urmau cursurile tot la Dezna, fiind instruiți de învățătorul Nicolae Popovici în propria-i locuință.

La 1 noiembrie 1852 statisticile consemnau funcționarea unei școli în Rănușa. Cei 39 de elevi din sat, cărora li se adăugau 15 din Moneasa, au fost pregătiți de dascălul Iorgu Ciortea. Într-un document datat în 18 februarie 1869 s-a consemnat că învățătorul George Popa își desfășura activitatea cu 35 de elevi. Conform conscripției școlare din 1873, învățătorul Ioan Heredea se ocupa de instruirea a 37 de băieți și 34 de fete, din 48 de băieți și 38 de fete de vârstă școlară. Baza materială a unității de învățământ era săracă. La 1 septembrie 1905, Ștefan Muscă a fost desemnat învățător provizoriu la Rănușa. În perioada examenului de calificare învățătorescă din 3/16, 4/17, 6/19, 7/20 februarie 1905, cursurile școlare au fost suspendate. El a obținut definitivatul la aceeași instituție, unde a activat până 1 septembrie 1919, an în care se întoarce în localitatea natală, Comlăuș.

Preotul Lazăr Ioja s-a întors în satul său natal, unde a slujit ca dascăl în perioada 15 noiembrie 1920 – 1 noiembrie 1921. Dascălul Gheorghe Bărbuceanu, venit din Vechiul Regat, a început cariera didactică la Rănușa în luna septembrie a anului 1926. Între 1 septembrie 1926 – 1 septembrie 1933 a fost numit învățător titular provizoriu.

În anul 1932 a fost ridicat la Rănușa un edificiu școlar cu suma de 300.000 de lei. În anii școlari 1935-1936 și 1936-1937, noul învățător-director Nicolae Palade s-a preocupat de îmbunătățirea școlii, a bazei didactice și a frecvenței școlare.

Din 1 septembrie 1937, Ioan Dobre a fost transferat la școala din Rănușa ca titular definitiv și a condus destinele instituției până în deceniile șase-șapte ale secolului al XX-lea.

O activitate apreciabilă a desfășurat și învățătoarea Maria Eva Dragoș (Sirca). Din anul școlar 1970-1971, Maria Eva Sirca a fost numită directoare al Școlii Generale cu clasele I-IV Rănușa. Din anul școlar 1978-1979 această funcție a fost preluată de învățătoarea Ecaterina Ancuța.

De-a lungul timpului natalitatea scăzută a condus la diminuarea efectivului elevilor. Școala din Rănușa a fost subordonată celei din Moneasa. Aici s-au perindat numeroase cadre didactice. Din nefericire, în anul 2013 școala din Rănușa a fost desființată.

Școala Confesională Romano-Catolică Moneasa

Credincioșii catolici din Moneasa au solicitat înființarea unei instituții de învățământ confesional – și aceasta a fost înființată în anul 1870. De-a lungul timpului a fost susținută de enoriași, nobilul proprietar de pământ și Dieceza Romano-Catolică de Cenad. La început, din pricina bazei materiale modeste, copiii au fost instruiți de învățătorul suplinitor Koncsek Ilariu. Pentru scurtă vreme, din 2 martie 1874 până în 1875, elevii au fost instruiți de învățătorul cu diplomă Klemm Martin. În decursul anului 1875 activitatea a fost continuată de Vass Francisc. După decesul acestuia, survenit în anul 1875, învățământul a stagnat timp de doi ani. Din 1877, de instruirea copiilor s-au ocupat Ilarie Koncsek, Andrei Matefi și Ioan Schmidt. Preotul Nicolae Scheidt a funcționat și ca învățător. Între anii 1885-1910 procesul instructiv-educativ s-a desfășurat în limba germană, sub coordonarea învățătoarei Emma Lembrech. Potrivit datelor statistice, în anul 1910 au existat în Moneasa 113 copii de vârstă școlară. 36 dintre ei au frecventat cursurile școlii confesionale romano-catolice. În anul menționat contele Wenckheim a contribuit la școală cu 400 de coroane, iar Dieceza Romano-Catolică de Cenad cu 100 de coroane.

După Unirea din 1918 și aplicarea reformelor școlare învățământul confesional romano-catolic s-a aflat pe o pantă descendentă, astfel că pe 30 septembrie 1922 autoritățile comunale au decis trecerea școlii la stat. În anul 1924, la punerea în practică a reformei învățământului, școala a fost desființată și elevii au trecut la școala românească.

Cadre didactice în perioada 1900-1924: Papp Vilmos (1900-1901), Massard Ilona (1902-1906), Ballauer Terez, Ballauer Kristof (1906-1908), Lambrech Ema, Ballauer Kristof (1908-1919), Alepar Ianos, Sibig Lazlo (1920-1921), Kraliz Gizela, Alepar Ianos (1921-1922), Ecaterina Schiler, Alepar Ianos (1923-1924).

Grădinița

Înainte de Al Doilea Război Mondial nu au existat consemnări despre desfășurarea unui învățământ preșcolar. Comitetul Școlar, întrunit în ziua de 18 mai 1949, a luat hotărârea de a face demersurile necesare pentru înființarea unei grădinițe. În urma recensământului efectuat s-a constatat că existau 34 de copii cu vârste cuprinse între 3 și 6 ani. Din toamna aceluiași an, cursurile învățământului preșcolar s-au desfășurat în incinta edificiului Brigăzii Silvice din Moneasa. Prima educatoare a fost Sofica Popovici. În anul școlar 1948-1949 toți cei 25 de copii înscriși au frecventat grădinița. Între anii 1952-1961 cursurile s-au desfășurat într-o încăpere a școlii de stat, iar din anul 1961 în edificiul de lângă Biserica Romano-Catolică, unde a funcționat până în anul 2013, când a fost mutată într-o sală de clasă a școlii din localitate. În perioada 1955-1972 destinele grădiniței s-au aflat în mâinile educatoarei Rodica Balaci, originară din Dezna. Au urmat în ordine Marița Dobre, Maria Butcovan și Livia Genica Moț.

Și la Rănușa a funcționat o grădiniță.

Scăderea natalității a afectat ambele unități de învățământ preșcolar. În zilele noastre cursurile cu preșcolarii din Moneasa se desfășoară în incinta școlii.

Personalități

Gheorghe Groza (1899-1930), sculptor, pictor, s-a născut la Moneasa pe 18 aprilie 1899, în familia lui Nicolae și Ana Groza. A urmat clasele primare în localitatea natală, cu intermitențe. Din anul școlar 1919-1920 și-a reluat cursurile la Liceul Samuil Vulcan din Beiuș. Pe 11 noiembrie 1920 a fost încorporat în Regimentul 85 infanterie din Oradea (a servit în Compania a 6-a din Batalionul 2), dar a continuat și studiile la Beiuș. În anul 1922 a frecventat atelierul de desen al sculptorului Mihail Kara

din Oradea, cu care a învățat modelajul în lut. În 2/11 februarie 1923, cu lucrările executate, a organizat o expoziție de sculptură, pictură și desen la Cercul Militar din Oradea. Expoziția s-a bucurat de un remarcabil succes. Între 1922-1923 frecventează Școala Liberă de Pictură de la Baia Mare, sub îndrumarea maeștrilor Thorma Ianos și Réty Istvan. Cu puținii bani câștigați din vânzarea lucrărilor și cu sprijinul familiei generalului Olteanu, tânărul artist începe călătoriile de studii la Academia Liberă de Belle Arte de la Roma, frecventând în paralel Academia Liberă din Florența. În vara anului 1926 s-a reîntors în țară, unde a primit comanda de a executa busturile lui A. D. Xenopol și George Coșbuc, care se află în fața Palatului Cultural din Arad. În anul 1927-1928 s-a înscris la Academia de Artă Julien din Paris, sub îndrumarea profesorilor Henri Bouchard și I. Landowsky, optând pentru arta statuară. În 1928, la recomandarea profesorului Bușuția către Henri Bouchard, Gheorghe Groza a participat la salonul anual de artă organizat de Societatea artiștilor francezi cu bustul *Jourdin*. În luna martie a anului 1928 s-a reîntors la Moneasa unde, în atelierul său improvizat, a început să modeleze noi busturi statuare. Numeroasele comenzi l-au obligat să se deplaseze la Arad, Timișoara, București, Brașov, participând totodată la expoziții. La finele aceluiași an a câștigat concursul pentru executarea bustul omului de cultură Emanuil Ungureanu, lucrare propusă de primăria timișoreană. La 5 februarie 1930 s-a stins din viață. Intrarea în memorie a fost pregătită de prieteni și admiratori care, în 1931, au așezat pe frontispiciul modestei case părintești din Moneasa o placă comemorativă, dezvelită în august 1932, în prezența unui numeros public. După înstrăinarea *Casei Memoriale Gheorghe Groza*, o parte din lucrările sale au ajuns în patrimoniul Complexului Muzeal Arad.

Familia Iósa-Iozsa de Ravna – a fost înnobilită la începutul secolului al XVII-lea, pentru serviciile militare aduse coroanei habsburgice. Dintre descendenții amintim pe preoții Romul Ioja (1891-1943), Valer Ioja (1903-?), Sinesie Ioja (1916-1958), Lazăr Ioja (21 aprilie 1899-3 iunie 1973).

Economie

Unele documente târzii au consemnat că locuitorii din Moneasa s-au îndeletnicit cu extracția minereului încă din veacul al XIV-lea. Altele susțin

că sub ocupație turcească nu a existat o exploatare minieră sistematică. Chiar dacă minele și izvoarele termale au fost amintite în anul 1597, este știut că otomanii au permis unele evoluții economice care să răspundă propriilor necesități.

Localnicii se îndeletniceau cu creșterea animalelor, în special cai și oi. Nu de puține ori caii le erau furăți, după cum relatează o consemnare din 1590.

Conform conscripțiilor secolului al XVIII-lea, românii *hospites* și *subhospites* din cele două așezări erau crescători de animale, dar și cultivau puținele suprafețe arabile existente. La începutul veacului al XIX-lea, conscripțiile devin mai complexe. Unii istoricii maghiari opinează că în jurul anului 1835 locuitorii și-au extins suprafețele, ceea ce le-a permis sporirea șeptelului, au început să-și construiască adăposturi pentru animale și să-și cumpere unelte agricole. Din anul 1886 autoritățile comitatense au dat dreptul de a organiza târguri săptămânale la Dezna și Sebiș, vinerea. Ca o consecință pe termen lung, șeptelul a cunoscut fluctuații la finele veacului XIX și începutul următorului. Datele oferite de statisticile maghiare din anii 1895 și 1911 indică în Moneasa un număr mare de bovine și suine.

De-a lungul a câțiva ani, *moara comunală* a reprezentat un subiect delicat, deoarece a fost dată prin licitație unor săteni din localitate, scopul fiind acela de a deservi întreaga populație.

În deceniul al șaselea al veacului al XX-lea a fost înființată *Întovărășirea Codrul Verde* din Rănușa. Bunurile rezultate în urma creșterii animalelor și a practicării agriculturii au cunoscut grave mutații în perioada comunistă. Regimul cotelor impuse, în condițiile unei situații economico-financiare modeste a localnicilor, a diminuat considerabil șeptelul și producția agricolă.

Pescuitul și vânătoarea au reprezentat alte îndeletniciri ale localnicilor. Dreptul la pescuit și dreptul la vânătoare au fost reglementate în perioada interbelică. Terenurile comunale de vânătoare și cele particulare puteau fi arendate cu aprobarea Inspectoratului General de Vânătoare al Ardealului, cu sediul în Arad. Începând cu deceniul șase al secolului al XX-lea s-a reamenajat păstrăvăria, de unde au fost aprovizionate cu pește restaurantele din Moneasa.

Extragerea și prelucrarea minereurilor de fier și mangan. Vechi documente amintesc de practicarea unor meșteșuguri miniere încă din veacul al XIV-lea. În localitățile Moneasa și Rănușa, în veacul al XVIII-lea au fost

înființate primele topitorii rudimentare și pive de apă pentru pisat minereul. Istoria locală târzie plasează începutul unor exploatare miniere sistematice în sectorul Moneasa-Dezna, prin anul 1789. Documentele arhivistice ale Capitanatului Montanistic din Baia de Aramă, de la începutul secolului al XIX-lea, consemnează preocupările noului proprietar al Monesei, baronul Névery Alexa de Gyula-Vărșand, de a dezvolta această ramură economică. Se notează că în anul 1813 au fost extrase cantități apreciabile de la minele de fier din Moneasa și din localitățile învecinate. La Rănușa, în anul 1815 au fost extrase 620 de quintale.

Într-un raport al autorităților arădene către Consiliul Locotenențial Regal Maghiar, datat în anul 1822, s-a consemnat că minereul extras de la cele trei mine – Alexandru, cu o suprafață de 45,116 m², Victor și Amalia, cu una de 2.247 m² și Albrecht, cu alta de 45,119 m² din zona Corbu – a fost transportat la topitoria (furnalul) din Moneasa cu ajutorul cailor. Spre sfârșitul deceniului șase al veacului al XIX-lea, noul administrator domenal John Wilhelm a amenajat noi centre de exploatare. Începând cu anul 1859, au fost deschise mici centre de exploatare și prelucrare a minereului: „Furnalul și forja de la Balint”, „Forja de la Barna” și „Forja de la Băi”, precum și „Furnalul de la Jmelț”. Semnele de nerentabilitate a micilor forje de la Moneasa s-au adeverit odată cu inaugurarea Fabricii de Topit Fier din Sebiș. După anul 1891 activitatea lor a intrat în declin.

În ultimii ani ai veacului al XIX-lea, din minele de la Moneasa și Rănușa s-a înregistrat o producție anuală de 50.000 q, din care se extrăgea 500 q magneziu. Valoarea anuală a producției s-a ridicat la 20.000 florini. Această cantitate a fost transportată pe linia ferată îngustă Sebiș-Moneasa. Extracția și prelucrarea minereurilor de fier și mangan au continuat până în anul 1918, apoi timp de zece ani, în zonă s-au mai efectuat exploatare miniere. Cantitățile plecau, însă, spre laminoarele de la Reșița.

După Al Doilea Război Mondial, în urma unor prospecțiuni geologice efectuate de o societate din București, în anii 1953-1954, s-a stabilit că rezervele de fier și mangan din vechile centre de exploatare erau insuficiente. Observații au contribuit la sistarea activității extractive. Peste două decenii, Întreprinderea de Prospecțiuni și Exploatare Geologice (I.P.E.G.) Deva a reluat activitatea de exploatare din locul numit în graiul localnicilor „Grajduri”. Minereul extras a fost transportat la Hunedoara. Activitatea acesteia a încetat după 1990.

Cuptorul de topit fier de la Moneasa a rămas unul din martorii acelor vremuri. El a fost realizat după tehnicile specifice ale perioadei și încadrat în tipologia cuptoarelor de pe Valea Crișului Alb. Materialele folosite au scos în evidență potențialul tehnologic de atunci. Potrivit descrierilor de la mijlocul secolului al XX-lea, cuptorul de topit fier era situat în partea de est a Comunei Moneasa, în malul drept al Văii Moneasa, și avea formă de trunchi piramidal. În dorința de protejare a acestui monument, în deceniul opt al secolului al XX-lea Direcția de Patrimoniu Arad a interzis construirea altor imobile în perimetru lui, iar proprietarii urmau a fi despăgubiți. Din nefericire, după 1990 această valoare a patrimoniului industrial arădean se află în continuă degradare.

Exploatarea și prelucrarea marmurei. Exploatarea marmurei în zonă se pare că datează de la mijlocul veacului al XIX-lea. Blocurile de piatră au fost descoperite de-a lungul versanților muntoși ce străbat Moneasa. Grație tehnologiei de la finele veacului al XIX-lea, investițiilor în infrastructură întreprinse de baronul Wenckheim și interesului crescut pentru a răspunde construcțiilor edilitare din întreg Comitatul Arad și nu numai, s-a intensificat exploatarea marmurei de Moneasa. Blocurile de marmură au fost folosite la modernizarea Băilor Moneasa (Baza de Tratament, Hotelul Central, Baza de Hidroterapie – ștrandul, vile etc.) cât și la ridicarea unor edificii în Arad, Budapesta și chiar Viena. Era utilizată la porțiuni de clădiri (trepte, plăci de coridor și ancadramente de fundație). Dreptul de concesiune, în întreg Comitatul Arad, a fost acordat, la finele amintitei perioade și debutul următoarei, firmei budapestane Roheim și Stanger. După încheierea Primului Război Mondial activitatea de exploatare la cariera de marmură a fost sistată. În perioada interbelică cariera de marmură a fost exploatată de societatea Bloch și Carlini. Stabilitatea economică a fost din nou afectată de izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial.

Exploatările au fost reluate în perioada comunistă de o societate din București. *Întreprinderea 10 cariere Arad* a continuat valorificarea marmurei în perioada 1950-1952. Între anii 1952-1955 cariera s-a aflat în administrarea *Întreprinderii 5 București*. Din 1995 până la 1 decembrie 2005 *Întreprinderea Marmosim Simeria* a preluat pachetul majoritar de acțiuni. Instabilitatea economică și neputința amintitei societăți de a face față noilor provocări a dus la sistarea activității în anul 2005.

Exploatarea calcarelor cenușii. Din vechi timpuri, din zona Monesei s-a exploatat o cantitate importantă de calcar, a cărui compoziție era una

aparte. Cele trei puncte de exploatare au fost *cariera de la moară*, *cariera de pe Valea Meghieșului* și *Cariera Ponor* de la Tinoasa. Primele cuptoare au fost amenajate la finele veacului al XIX-lea. Baronul Wenckheim a investit 300.000 de florini pentru eficientizarea exploatării. Piatra de var a fost transportată pe calea ferată îngustă Moneasa-Sebiș, pentru a fi prelucrată în fabrica din Sebiș. Întregul proces de exploatare era asigurat de muncitorii sezonieri. Din 1918 exploatările la carierele de de piatră de var au fost sistate și în toată perioada interbelică au fost reluate sporadic.

Carierile de calcar au fost administrate de Consiliul Local Moneasa. Acesta a hotărât arendarea lor unor antreprenori privați, printre care societății Stern Sigismund și Co. din Arad.

Activitatea de exploatare și valorificare a pietrei de var s-a pierdut în timp. Au rămas doar *varnițele*, care aduc aminte de vechi îndeletniciri ale oamenilor acestei zone.

Exploatarea forestieră. Însemnată suprafață din perimetrul Comunei Moneasa este ocupată de păduri. În veacul al XIX-lea, odată cu exploatările forestiere sistematice organizate de baronul Wenckheim, s-a diversificat spectrul ocupațional al localnicilor. În acea perioadă a fost edificată și Brigada Silvică. Din 1918 exploatările forestiere în zona Moneasa-Rănușa au fost realizate de Societatea Anonimă Forestieră Sebiș-Moneasa. În zilele noastre fondul forestier a fost împărțit între Ocolul Silvic de Stat, Ocolul Silvic Privat și proprietari.

Monumente

La Moneasa există câteva troițe ridicate de comunitatea ortodoxă. Cea vis-à-vis de casa lui Mihai Dragoș a fost edificată în anul 1991 și este din lemn. O alta, din marmură de Moneasa, ridicată în anul 1930, se află în fața Bisericii Ortodoxe. Și în cartierul Smelț a fost ridicată o troiță pe cheltuiala lui Ilarie Jidoi. În fața Bisericii Romano-Catolice străjuiește și astăzi crucea ridicată de baronul Wenckheim în anul 1893.

La Rănușa, în timpul parohului Petru Costa, credinciosul Lazar Dobra a edificat în anul 1865 o troiță din piatră. O alta a fost zidită în anul 1876, în fața actualei parohii, în timpul preotului Zaharia Miliam.

Un monument închinat activității pietrarilor din Moneasa a fost ridicat în 1968 pe cheltuiala pietrarilor din Moneasa.

Ocupații tradiționale

În cele două sate ale Comunei Moneasa s-a practicat întotdeauna o agricultură de subsistență. Doar în perioada comunistă s-a încercat sporirea producției, însă terenurile sunt de o categorie inferioară, puțin productivă, așa că nu s-a reușit mare lucru.

În trecutul îndepărtat femeile mergeau vara la culesul mătrăgună și mure, plantau puietși, cultivau și prelucrau cânepa. Bărbații erau crescători de animale (găini, vaci, capre, oi, cai, porci), munceau sezonier sau lucrau ca angajați la exploatările forestiere, miniere ori de calcar.

Maghiarii, germanii, slovacii și evreii erau meșteșugarii satului. Ei confecționau unelte agricole, erau croitori, pantofari, rotari, ceasornicari, specialiști minieri ori forestieri, frizeri, fotografi.

Evreii aveau măcelărie și băcănie.

Ocupații casnice, gospodărești

Torsul și țesutul s-au practicat în fiecare familie, în funcție de necesități, confecționându-se *șfetere* (sfeter: flanelă, pulover), bluze, *ștrinfși* (ciorapi), mănuși. Din cânepă se țesau preșuri, lipidee etc.

Fiertul țuicii. Prunele sau merele erau adunate pe măsura coacerii, erau puse în butoaie sau căzi și lăsate la fermentat (prin fermentare rezulta *borhot*). Când cu borhotul era fermentat suficient, se ducea la cazan (distilerie artizanală, dar extrem de eficientă). Borhotul se punea la fiert, vaporii rezultați prin fierbere se colectau în clopotul cazanului și preceau printr-o țeavă de cupru modelată în serpentină și scufundată într-un vas foarte mare cu apă rece. Vaporii se condensau, iar lichidul rezultat era țuica.

Făcutul săpunului de casă. Într-un cazan se puneau slănină, untură, diverse resturi, și sodă caustică dizolvată în apă. Soda caustică provoca fierberea compoziției. Când soda caustică se consuma și amestecul se liniștea, săpunul se alegea deasupra, se scotea cu un polonic și se punea într-un vas în care se întărea, după care era tăiat în cuburi și se punea la păstrare. Leșia rămasă după scoaterea săpunului era folosită la curățatul vaselor. Săpunul astfel preparat era de o calitate excepțională.

Mniera de prune. Pe delani (în deal), se amenaja un cuptor, se puneau cazanul pe foc, erau „zvârlite” în el prunele *pomnite* (crăpate pentru a li se scoate sâmburii), și se lăsa la fiert amestecându-se încontinuu cu o lingură în formă de *L* până când compoziția se întărea. Amestecarea continuă avea menirea de a nu lăsa compoziția să se prindă de fundul cazanului din cauza temperaturii. La fieberea „mnierii” participau mai multe familii.

Tăierea și prepararea porcului. Tăierea porcului era un adevărat ritual și se petrecea în ziua de ignat (20 decembrie, Sfântul Mucenic Ignatie Teoforul, episcopul Antiohiei), sau în preajma acelei zile (există expresia populară *ignatul porcului*). Gospodarul care urma să taie porcul vorbea cu o zi sau două înainte cu oamenii care să-l ajute la prinderea și ținerea porcului. În ziua convenită, dis de dimineață, după servirea unui pahar de țuică sau „crampă fiartă”, porcul era înjunghiat de gazdă sau, în ultima vreme, de măcelar. Mai demult era pârjolit cu paie (în modernitate s-a pârjolit cu arzător de gaz metan, în contemporaneitate nu se mai taie porcul, ci se cumpără carne și produse din carne de la magazin), apoi se trecerea la despicare și tranșare. Ce se oprea pentru iarnă se ducea la *afumătoare*, iar ce rămânea se transforma în cartaboș (caltaboș), tobă *șvarcla*, sângerete, cârnați, cârnați cu orez fiert, *clisă aită* (slănină frecată cu usturoi – în zonă usturoiului i se spune *ai*), untură, jumere.

La tot acest ritual participau mulți, bărbați și femei, fiindcă totul se făcea manual, inclusiv tocarea cărnii pentru preparate. Din bucăți de carne rămase la tranșare se gătea *pomana porcului* (bucăți de carne prăjite în untură sau în ulei și condimentate cu diferite mirodenii), din care mâncau la masă toți participanții. Un astfel de ritual dura minimum 6 ore.

Portul popular

Costumul femeiesc

Fetele nu purtau *cârpă* (batic), iar părul le era pieptănat în două codițe împletite. Copilele aveau pieptănătura în funcție de vârstă: cele până la cinci ani aveau părul scurt, de la cinci ani până la nouă ani părul era mai lung pe ceafă, iar pe frunte era tăiat *bretton* (tăietură dreaptă, paralelă cu linia sprâncenelor, de la o tâmplă la cealaltă).

Miresele purtau, pe lângă coronița albă din flori de *său* (seu de oaie) sau ceară, și *sovon* (văl de mireasă). Schimbarea coafurii și *învelitul* era făcut de nașă.

Chicile erau împletite, iar la capăt erau legate cu prime *șarinci*. Ele erau răsucite la spate cu o *indrea* (andrea) de lemn, corn sau fier, într-un concii, peste care se aplica ceapsa. Peste *ceapsă* (bonetă, scufiță), se puneă cârpa de culoare roșie (de dălin) la fetele tinere și brună, neagră, la cele bătrâne. La gât purtau mărgelile.

Cămașa femeiască apare sub denumirea de *spătoi*. Femeile purtau bluză albă cu *pomnare druculite*. De la vechea cămașă dreaptă, tip tunică, s-a trecut treptat la cămașa cu platcă, pentru ca ulterior să fie adoptată cămașa femeiască de sărbătoare, cu umerițe, bogat ornamentată. Ornamentica era aplicată la guler, umerițe, de-a lungul mânecilor și la *pomnari* (manșete). Ulterior, spătoaiele au fost înlocuite cu bluze din jolj, cu mâneca până la cot, lucrate în broderie plină, la mașină.

Poalele erau confecționate din același material ca și spătoiul. Erau croite din 6-7 lați de pânză, împăturite în pături dese, de 4-5 cm. În partea de sus încrețiturile erau prinse într-o pânză îndoită, numită *pumnată*. Ornamentele făcute cu ață albă se aplicau pe pumnată, la marginea de jos și la locul de îmbinare a laților. În partea de jos poalele se terminau cu *fodără* (cipcă, ornament croșetat). Inițial au fost purtate poale largi. Se purtau două rânduri de poale. Dedesubt erau cele mai puțin largi, iar deasupra poalele largi, bine apretate, pentru a scoate în evidență *cliciurile* (șoldurile). Din secolul al XX-lea au început să fie confecționate din jolj.

Catrința era cusută cu diverse culori.

Laibărul era făcut din catifea, croit scurt, strâns pe corp și puternic răscoit în față, în general de culoare neagră sau bordo.

Vechea încălțăminte era opinca. Mai târziu se încălțau *păpuci* cu turuiac înalt, vara sandale cu baretă, ambele de culoare neagră. Localnicii își comandau încălțărilor la pantofarul satului.

Costumul bărbătesc

Clopul (pălăria), din postav negru, brun sau verde, era purtat primăvara și toamna. Vara se purta clopul din paie, iar iarna *cușmă* (căciulă) de oaie sau miel, de culoare neagră sau cenușie.

Evoluată din vechea cămașă bătrânească, cămașa bărbătească întâlnită în părțile arădene a fost cu platcă dreaptă, cu guler pe lângă gât, cu mâneci largi, dar și cea cu platcă încrêțită, cu guler răsfrânt și mâneci largi, terminate cu manșete. Cămașa se purta în pantaloni în partea din față și lăsată liberă în spate. Manșetele erau late, împodobite cu *bumbi* colorați, asemănători celor de la grumaz.

Izmenele din cânepă au fost lungi până la gleznă, lucrate din 4 până la 7-8 lați. Cu timpul au fost înlocuite cu pantaloni priceși, care puteau fi băgați în cizme.

Laibărul bărbătesc de sărbătoare, de culoare neagră, era scurt până în talie, din satin sau barșon lins. Cel de lucru era din postav mai gros.

Cioarecii (pantalonii) erau purtați peste izmene pe timp de iarnă. Erau confecționați din postav negru sau brun.

Obiala (ciorapul) purtat în timpul iernii era din lână sau bumbac.

Încălțăminte bărbătească veche a fost *opinca cu gurgui*, care a fost înlocuită treptat cu cizme și șlarfe.

Cojocul, confecționat inițial din piele de oaie sau miel în culoare naturală, ulterior vopsit în negru, purtat de femei, era scurt, fără mâneci, tăiat în față și încheiat cu o panglică sau cu cheutori. Cel bărbătesc era mai lung.

Sumanul era confecționat din lână, de croitorii satelor, și se purta iarna.

Tradiții și obiceiuri

În Ajunul Crăciunului copiii în grupuri mici umblau de dimineață cu colinda. Tinerii adolescenți mergeau *cu vifliemul*. La Rănușa se umbla *cu lumea*. Întregul ritual simboliza episodul biblic al alungării omului din Grădina Eden. Personajele erau Adam, Eva, Diavolul negru cu furcă – și un copil ducea o creangă sau un pom mic împodobit cu mere. *Crăciunul* a fost considerat cel mai mare praznic. În acea zi toți mergeau la biserică. Era sărbătoarea armoniei.

În noaptea de *Anul Nou* familia se reunea în jurul mesei încărcate cu bunătăți, pentru ca anul care vine să-i găsească uniți și în belșug. Bărbații purtau bani în *poșnari* (buzunare), pentru ca să le fie nelipsiți tot anul.

De *Bobotează* (cu o zi înainte), preotul satului, însoțit de cantor și câțiva copii îmbrăcați în dieci, umblau la sfințitul caselor. Se începea cu casa de la numărul 1. Erau răsplătiți doar cu bani.

Odinioară, în ziua de *Sfântul Gheorghe* fetele erau udate cu apă, ca să fie sănătoase. Printre feciorii udători era și drăguțul ei. În ziua sărbătorii se adunau toți în fața bisericii și se jucau *de-a malaiul*, doi cu doi, *unul pă sub altul*. Jocurile țărănești *Ardeleana*, *Mânânțaua*, *Țăgăneasca*, erau de asemenea jucate în fața bisericii. În timpul aceleiași sărbători trei bărbați urcau pe un deal, alți trei pe un altul, și rostesc împreună următoarele rugări:

- *Să aibă vacile lapte!*

- *Amen!*

- *Să fie an roditor!*

- *Amen!*

- *Să nu fie ploi mari!*

- *Amen!*

(În zonă nu se spune *amin*, ci *amen*, iar pronunțarea se face cu accent pe prima silabă, pe *á*)

După rostirea celor trei rugări și încheieri (*amin/amen* este *încheiere* și înseamnă *așa să fie*), bărbații se așezau în iarbă și vorbeau despre faptele Domnului Isus, făceau rugăciuni și la sfârșit rosteau *Doamne ajută!*

În trecut, în sâmbăta de ajun a Duminicii Floriilor copiii ieșeau cu preotul, cu praporii, cu corul după salcie. Crengile de salcie adunate erau duse la biserică și sfințite. În Duminica Floriilor crenguțele erau împărțite credincioșilor, care le duceau acasă și le puneau la icoane și la oglinzi ori pe straturi, în grădină.

De *Rusalii* se puneau pomi la ușile bisericii și iarbă pe jos. A doua zi se ieșea *la rugă*. Preotul cu cantorii și crâșnicul sfințeau *ruga* și cântau, apoi credincioșii erau stropiți cu apă sfințită și busuioc.

Sânzienele (24 iunie), este o sărbătoare care păstrează tradiții legate de cultul muncilor agricole, înmânunchind obiceiuri creștine, păgâne și magie. În zona Monesei, odinioară, fetele, însoțite de muzică și chiuiturile flăcăilor, adunau florile de sânziene pe care le împleteau în coronițe și le așezau pe porți, uși, ferestre, stâlpi și chiar pe straturile de legume, nu înainte de a fi sfințite de preotul satului.

În ziua în care se serbează *Cei 40 de mucenici*, dis de dimineață, bătrânele satului ieșeau afară cu un fâraș pe care-l băteau cu un fier, ca să

scoată zgomot, și înconjurau casa și grădina de trei ori, rostind o incantație – pentru alungarea relelor.

Tradiții de familie

Căsătoria

Nașa punea *conciul*, după care primea cârpa de dălin de la cumătru și mire și o așeza pe capul tinerei neveste. Cumătra cânta:

*Ia-ți mireasă ziua bună
De la mama ta cea bună,
Lasă-ți portul cel fetesc
Și-l ia pe cel nevestesc!*

Vofiul (vornicul), îmbrăcat în straie de sărbătoare, avea în mână o ploscă cu țuică și un „steag” care, de fapt, era o bătă împodobită care semăna cu cea a călușarului. Personajul principal era *diavolul*; era încins peste piept cu ștergare din cânepă, țesute la război. El era tocmit de mire și aducea vinul, țuica și veselia. El striga și valoarea darurilor, și cadourilor dăruite.

Moartea, înmormântarea, cultul morților

Cultul morților respecta același ritual ca mai în toate comunitățile de rit oriental din zona arădeană. Mortul, așezat în *copârșeu* (sicriu), era dus în *soba* din față (cea de-a doua casă din curte, mai mică decât *casa* propriu-zisă), având în permanență la cap două lumânări. Familia acoperea oglinzile cu ștergare. Era anunțat preotul, pentru a fi tras clopotul. Dacă persoana decedată era bărbat, clopotul se trăgea de trei ori. Mai demult, lumânarea numită *fusti* era confecționată de femei. La priverghi unii jucau *Fântâna*. În ziua înmormântării, la ora stabilită cu preotul, se adunau la casa mortului pentru a-l conduce pe ultimul drum. În trecut, după terminarea slujbei, rudele rămâneau în casă, se încuia ușa și se arunca peste ei porumb, pentru ca după dispariția mortului auțița să nu se risipească, ci să rămână urmașilor. A treia zi se adunau boabele de porumb, fără a fi scoase din casă, și se așezau într-un colț din interior. Scaunele erau întoarse cu picioarele în sus, pentru ca mortul să nu se mai întoarcă. Cortegiul funerar se îndrepta spre *morminți* (cimitir). Peste groapă se dădea *gropașului* (gropar, cel care

săpa mormântul), o găină dezlegată la picioare, un *canceu* (cană mare), cu apă sfințită, o lumânare și o *ștergură* (ștergar, prosop țesut în casă).

La catolici, după ce se îmbracă mortul, i se pune în mâini un rozariu.

Adunările tinerilor

În trecutul mai îndepărtat tinerii de adunau pe terenul de lângă biserică și jucau jocuri populare tradiționale. Jocul duminical era o ocazie de petrecere în comun a timpului liber. Odată cu construirea Căminului Cultural, jocurile duminicale (și nu numai), se desfășurau în incinta acestuia. La sărbători se jucau *de-a cucii*, cu mingi din cârpă și o lopată din lemn (un fel de oină primitivă).

Credințe magice, bosoarca

Bătrânii spun că la naștere *bosoarca* avea *ceapsa* lipită de țeastă (*bosoarcă* – vrăjitoare, strigoaie, *ceapsă* – bonetă, scufiță purtată de copiii mici). Nașa nu o putea dezlipi până nu numea *bosoarcă* pe om sau pe animal.

Deochiul

În tradiția populară s-au păstrat povești cu descântece *de deochi* (deochi – boală sau stare generală de rău, provocată conștient sau inconștient de o persoană care te privește cu răutate, invidie, admirație necontrolată etc.) Era interzis a se dezvălui *descântecul* unui neinițiat.

Viața culturală

Căminele culturale

Căminele culturale au fost gândite ca așezăminte multifuncționale care să răspundă nevoilor comunității.

La Moneasa, în anul 1936, s-a hotărât ca un edificiu vechi, aflat în apropierea Primăriei, să fie transformat în casă culturală. Proiectul a fost întocmit de inginerul Popoviciu. S-a prevăzut ca lucrările de modificare

a clădirii să se încheie în anul financiar 1943/44, dar s-au încheiat în 1948. La darea în folosință, sala de spectacole avea 300 de locuri. Odată cu darea în folosință a așezământului, centru activităților cultural-artistice s-a concentrat aici. În sălile lui s-au desfășurat spectacole, conferințe, hore, nunți, reuniuni; deținea radio și televizor, cinematograf etc. Până nu demult Căminul Cultural a fost centrul cultural-artist al Monesei. După decembrie 1989 Căminul Cultural a fost lăsat în paragină. Recent, autoritățile locale (Primăria), au început demersurile de restaurare a clădirii prin finanțare din fonduri europene și repunere a sa în funcțiunea culturală pe care o avea în regimul comunist.

Căminul Cultural din satul Rănușa își are începuturile 1942, dar construirea clădirii s-a încheiat în anul 1955. Sala de spectacole avea o capacitate de 100 de locuri. În anul 2014 clădirea ridicată de localnici cu multe eforturi a fost demolată, satul rămânând de atunci fără un așezământ cultural.

Biblioteca

Biblioteca publică din Moneasa a funcționat într-o încăpere a Căminului Cultural. De regulă, cei care răspundeau de ea au fost dascălii școlii. În jurul anului 1966 biblioteca dispunea de 11.000 de volume.

Biblioteca din Rănușa cuprindea 50 de volume în anul 1970. De-a lungul timpului a fost adăpostită de o sală a Căminului Cultural, de o încăpere de la parterul bocalului 16, de un spațiu al grădiniței, pentru ca în ultimii ani să funcționeze într-o clădire-anexă a Primăriei. Biblioteca deține aproximativ 17.000 de volume.

Sport

La 10 aprilie 1952 autoritățile locale au primit o adresă prin care erau obligate să amenajeze terenuri de sport pe care să poată fi organizate toate tipurile de competiții – și s-au conformat, astfel că pe terenul de sport proaspăt amenajat a fost programată pe 3 iulie 1955, orele 15, un meci de fotbal între echipa din Moneasa și echipa din Bârsa. Un alt meci a fost programat patru zile mai târziu, cu echipa Sebiș II, aceasta având prevăzut

și un joc retur pe 19 iulie, la Sebiș. Echipei de fotbal i s-a dat numele *Minerul Moneasa*, în 1995 fiind adoptat un nume nou: *Codru Moma*. Din păcate, cu toate că baza sportivă a fost amenajată cu finanțare din fonduri europene, aceasta s-a desființat.

Stațiunea balneo-climaterică

Cunoscute pentru calitățile binefăcătoare, izvoarele termale de la Moneasa au fost amintite în actul de donație din 1597 dat de principele Sigismund Báthory lui Kornis Gaspar.

Băile termale au fost utilizate încă de pe vremea stăpânirii otomane. Puținele informații nu ne îngăduie să certificăm existența unor medici. Consemnările târzii făceau referire la activitatea vracilor. În acele vremuri băile nu au fost exploatate în scop turistic.

Unii istorici ai perioadei moderne au menționat Moneasa ca fiind „... *unica stațiune balneară din Comitatul Arad, situată în părțile nord-estice*”, a cărei faimă a sporit datorită efectului curativ al apelor termale.

Geologii au stabilit că apele termale izvorăsc din calcare triasice situate la mică distanță de vatra satului Moneasa. Conform cercetărilor, apele termale au fost benefice pentru afecțiuni digestive, reumatice, abdominale și debilitate generală. Cele două izvoare mai importante au o temperatură care variază între 18°C și 31°C. Apa termală este cristalină, bogată în Na, Ca, Fe, K, Mg și SiO₂.

Izvoarele cu apă rece conferă băilor o temperatură optimă.

Până spre mijlocul veacului al XIX-lea, modestele amenajări făcute de proprietarul Névery în preajma băii și a hotelului au trezit interesul unui număr restrâns de turiști.

În anul 1891 stațiunea a fost cumpărată de contele Friedrich Wenckheim, deschizându-se astfel noi perspective turistice. În anul 1895 a fost început un proces de modernizare destul de amplu, bazat pe un concept arhitectural în pas cu evoluția europeană. Atunci s-a ridicat impozantul edificiu numit *Salonul de cură*, cunoscut mai târziu sub denumirile *Vila Nufărul* sau *Vila I*, care măsoară 80 de metri și avea amenajate la parter 13 cabine pentru baie, fiecare cabină fiind dotată cu vană placată cu marmură roșie de Moneasa. Tot la parter s-au plasat grupuri sociale, cabinetul medical, un club de

distracții și saloane în care protipendada putea purta discuții diverse. La etaj au fost plasate camere de oaspeți.

Lângă Salonul de cură s-au construit un restaurant cu o capacitate de 300 de locuri și bucătăria – numită mai târziu *Vila 2*. La mică distanță, în aval pe firul Văii Moneasa, a fost ridicat *Hotelul Central*, cu două etaje și 16 camere.

Baza de hidroterapie consta în două bazine în aer liber, cabine și o clădire dotată cu instalații specifice de hidroterapie.

Modernizările făcute de contele Wenckheim, ridicarea standardelor de cazare și masă și alte servicii turistice de calitate au contribuit la creșterea și răspândirea prestigiului stațiunii, astfel că Ministerul de Interne Regal Maghiar a acordat, în 13 mai 1896, statutul de *stațiune balneară*.

Acțiunea contelui Wenckheim a avut ca efect declanșarea unui proces de modernizare imediat. Astfel, în parcul stațiunii au fost ridicate construcții noi, încadrate în arhitectura epocii: Vila Paradeyser (*Vila 5*), Societatea Căilor Ferate Arad-Cenad a ridicat Vila Căilor Ferate Unite Arad-Cenad (*Vila 7*), contele Wenckheim și-a construit propria vilă (*Vila 10*), s-au construit vila Andrényi (*Vila 11*), vila Mager (*Vila 8*), vila fraților Csiky-Szandrin, Janos și Gyula (*Vila 9*). Ca urmare, la sfârșitul secolului al XIX-lea Moneasa era numită *Gasteinul Ungariei*. Frumusețile Monesei au fost promovate spre finele secolului al XIX-lea de *Asociația Turistică Arădeană*, înființată în 1898.

Primul Primului Război Mondial a afectat mai multe edificii.

După instaurarea administrației românești, Stațiunea Balneo-Climaterică Moneasa a fost subordonată Ministerului Sănătății și Ocrotirii Sociale. Dacă înainte de 1918 sezonul balnear începea în luna iunie, din deceniul trei al veacului al XX-lea el se desfășura în perioada mai-septembrie. Temperaturile nu prea ridicate, cuprinse între 12,3°C și 18,8°C, umiditatea aerului (76,8%), stratul de ozon de 9,5%, apele termale ale celor trei izvoare (*de jos* sau *Ernö* – 18°C, *de mijloc* sau *Viaria* – 25°C, și *de sus* sau *Keresitély* – 31°C), completau atractivitatea turistică a zonei. Turiștii erau atrași cu muzică de estradă de două ori pe zi, concert în timpul meselor, pian în salonul de cură, mese de ping-pong, reviste săptămânale și ziare zilnice, biliard, cafea, terenuri de tenis în parc, bărci pe lacul cu pești, seri de dans, tombole, cabarete, piese de teatru, concerte.

Din anul 1936, pentru cinci ani, băile stațiunii au trecut în administrarea Prefecturii Județului Arad, statul alocând sume importante pentru reparații și investiții. Ulterior, stațiunea a fost administrată până în anul 1942 de Ministerul Sănătății, după care de Prefectura Județului Arad, care a depus eforturi pentru ridicarea standardelor turistice.

În vara anului 1945, s-au produs modificări în structurile de conducere ale Stațiunii. Prin *Legea naționalizării* statul a trecut vilele în proprietatea sa.

Instaurarea noului regim politic a adus schimbări importante și în oferta turistică. Dacă anterior stațiunea era apanajul celor cu situație materială bună, din anii 1960 numeroși funcționari și muncitori au poposit în zonă. Una dintre dotările puse la dispoziția lor a fost vila construită de Iosif Rangheț în anul 1953, denumită *Dalia*, azi demolată.

În deceniile șase-șapte ale veacului al XX-lea, în timpul administrației Regiunii Crișana, s-a acordat o atenție sporită asigurării unor condiții optime de cazare, masă, dar și infrastructurii. În anul 1961 a fost edificat *Restaurantul Izvorul Rece* (meșter constructor Dănilă Condea).

Din punct de vedere administrativ, din anul 1968 stațiunea a fost coordonată de autoritățile județene arădene, iar din 1971 a intrat în subordinea Ministerului Turismului.

Sporirea numărului de turiști a depășit capacitatea de cazare. Conducerea stațiunii a încheiat contracte de cazare cu localnicii care dispuneau de condiții optime. Vizitatorii aveau la dispoziție multiple posibilități de distracții și recreere: ștrandul, cinematograful, biblioteca, plimbări cu barca sau hidrobicicleta pe lacul de agrement, excursii organizate cu ghid pe trasee montane, la Peștera Liliacilor, la cariera de marmură, Casa Vânătoarească și păstrăvăria, zona carstică Tinoasa, Vârful Izoi, Valea Rujii și spre platoul carstic al Vașcăului, spre Sebiș la Cetatea Deznei și la Hanul Pescăresc cu cele două heleștee. Pentru acoperirea nevoilor de cazare au fost construite noi spații. La începutul deceniului opt al secolului al XX-lea Ministerul Turismului a aprobat construirea *Hotelului Parc*. Fondat în anul 1972, acesta dispunea de 150 de locuri de cazare, un restaurant de 100 de locuri, bar și cofetărie. La finele amintitei perioade Stațiunea Moneasa dispunea de o capacitate de cazare de 738 de locuri, toate înmănunchate într-un complex balneo-climateric perfect funcțional.

În anul 1984 a fost finalizat impozantul edificiul al *Hotelului Moneasa*, cu bază de tratament proprie, cu o capacitate de cazare de 200 de locuri,

restaurant de 150 de locuri, bar cu 50 de locuri. Noua bază de tratament avea aparatură modernă și oferea o bogată paletă de tratamente balneo-fizioterapeutice. 500 de persoane pe serie puteau beneficia de servicii și tratamente balneare.

În anul 1986 a fost dat în folosință *Hotelul Codru Moma*, construit pe un teren aflat pe partea dinspre munte a lacului de agrement, la inițiativa Uniunii Naționale a Cooperativelor Agricole de Producție și din fondurile amintitei organizații. Hotelul dispunea de bază de tratament și restaurant.

În acea perioadă stațiunea a fost vizitată de 5.400 de persoane pentru tratament și 4.000 de persoane pentru odihnă.

În anul 1989 stațiunea avea 306 salariați, dintre care 275 personal de deservire, 12 salariați tehnico-administrativ și 31 de salariați angajați în sistemul medical.

În anul postdecembrist, autoritățile au elaborat un amplu proiect de restaurare a *Vilei Nufărul*. Din nefericire, evenimentele au blocat punerea în practică a proiectului, edificiul intrând într-un proces de degradare iremediabil.

Din anul 1991 până în jurul anului 2000 turismul s-a aflat pe o pantă descendentă. Autoritățile locale au încercat să evite falimentul stațiunii constituind o societate comercială pe acțiuni, *S.C. Moneasa S.A.*, spațiile de cazare au fost date spre administrare și, ulterior, vândute unor societăți comerciale private, dar activitatea turistică a continuat să se deterioreze, iar activitatea balneară aproape a încetat, chiar dacă în zilele noastre multe dintre vechile spații de cazare au fost reabilitate și au fost construite numeroase vile și case de vacanță, toate cu titlu particular și fără legătură cu turismul sau economia.

Bibliografie

Fonduri arhivistice

Arhiva Bisericii Ortodoxe Române Moneasa;

Arhiva Bisericii Ortodoxe Române Rănușa;

Archivum Dioecesanum Rom-Cat. Timisorensis;

Arhiva Direcția Generală a Poștelor. Filiala Moneasa;

Arhiva Primăriei Moneasa;

Arhiva Ocolul Silvic Sebiș;

Arhiva Școlii Generale Gheorghe Groza Moneasa;

Arhiva Școlii Generale cu Clasele I-IV Rănușa;

Complexul Muzeal Arad, arhiva Palatul Cultural, colecția de istorie;
 Direcția Județeană de Statistică Arad;
 Institutul Național de Statistică, Recensământul populației și al locuințelor 2002;
 Institutul Național de Statistică, <http://statistici.insse.ro/shop/> Populația și structura demografică, accesat 26.01.2016;
 Institutul Național de Statistică, <http://statistici.insse.ro/shop/>, Mișcarea naturală a populației, Născuți vii pe județe și localități, accesat 26.01.2016;
 Oficiul de Cadastru și Publicitate Imobiliară;
 Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, colecția Registre Stare Civilă, Consiliul Popular al Comunei Moneasa;
 Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, fond Inspectoratul Școlar al Județului Arad. Dosare personale;
 Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, fond Prefectura Județului Arad;
 Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Arad, fond Protopopiatul Ortodox Român Buteni.

Statistici, culegeri de statistici

Indicatorul localităților din România. Datele recensământului general din 6 aprilie 1941, București, 1943;
 Magyar Statisztikai Közlemények 1900. A magyar korona országainak 1900, vol. I, Budapesta, 1902;
 Magyar Statisztikai Közlemények, 1910. Uj sorazat. A magyar korona országainak 1910, vol. 42, Budapesta, 1912;
 Magyar Statisztikai Közlemények, 1910, vol. 41, Budapesta, 1913;
 Magyar Statisztikai Közlemények, 1910, vol. 46, Budapesta, 1913;
 ***, Recensământul din 1880. Transilvania, Traian Rotariu (coordonator), Ed. Staff, București, 1997;
 ***, Recensământul din 1900. Transilvania, Traian Rotariu (coordonator), Ed. Staff, București, 1999;
 ***, Recensământul din 1910. Transilvania, Traian Rotariu (coordonator), Ed. Staff, București, 1999;
 ***, Recensământul din 1941. Transilvania, Traian Rotariu (coord.), Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002;
 ***, Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992, Populație. Structură demografică, vol. I, Direcția Centrală de Statistică, București, 1994;

Lucrări generale

Alexianu, George, *Repertoriul general alfabetic al tuturor codurilor, legilor, decretelor-legi, convențiuni, decrete, regulamente, etc. 1 ianuarie 1860-1 ianuarie 1940*, A-L, București, 1940;
 *** *Arad képes városismertető. Ipari és kereskedelmi kalauz*, Arad, 1904;
 Ardelean, Aurel, *Trasee turistice județene*, Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 2002;

- Dr. Bartucz Lajos, Kollarov M. István, Somogyi Gyula, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város néprajzi leírása*, Arad, 1912;
- Berariu, Pavel, *Scurtă viață a unui artist, Gheorghe Groza din Moneasa, desenator, pictor, sculptor (1899-1930), Corespondența cu I. Bușiția*, Editura Marineasa, Timișoara, 1997;
- Bleahu, Marcian, *Relieful carstic*, Editura Albatros, București, 1982;
- Bodea, Cornelia, *Moise Nicoară (1784-1861) și rolul său în lupta pentru emancipare național-religioasă a românilor din Banat și Crișana*, Editura Diecezană, Arad, 1943;
- Bolovan, Ioan, *Primul Război Mondial și realitățile demografice din Transilvania. Familie, moralitate și raporturi de gen*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2015;
- Cocan, Pompei, *Peșterile României*, Editura Dacia, București, 1995;
- Colta, Elena Rodica, *Portul popular din județul Arad*, Editura Etnologică, București, 2014;
- Idem, *De la naștere la moarte. Rituri domestice și alte comportamente rituale contextualizate din județul Arad*, Editura Etnologică, București, 2015;
- Cornea, Corneliu, *Jurnalul detenției politice în județul Arad 1945-1989*, Editura Mirador, Arad, 2000;
- Fábián, Gábor, *Arad vármegye leírása historiai geographiai és statisztikai*, vol. I, Buda, 1835;
- Fényes, Elek, *Magyarország Geographiai Szótára*, III, Pesten, 1851;
- Gaal, Jenő, *Arad vármegye és Arad szabad királyi város közgazdasági, közigazgatási és közművelődési állapotának leírása*, Arad, 1898;
- Kehrer, Károlyi, *Arad vármegye és Arad Szabad Királyi Város nepoktatas ügye*, Arad, 1895-1910.
- Medeleanu, Horia, *Artiști plastici arădeni*, Arad, 1973;
- Oarcea, Felicia Aneta, *Școala și societatea în comitatul Arad (1867-1918)*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2012;
- Oarcea, Felicia Aneta; Groza, Spiridon, *Moneasa. Monografie istorică*, Editura Gutenberg Univers, Arad, 2007;
- Pârvu, G., *Carierile din România*, Editura Tehnică, București, 1964;
- *** *Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior*, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara, 1999;
- Roman, P., *Cultura Coțofeni*, București, 1976;
- Simon, Stela, *Povestiri din Moneasa*, Editura Marineasa, Timișoara, 2009;
- Somogy, Gyula, *Arad szabad királyi város és Arad vármegye községeknek leírása*, Arad, 1913;
- Szabó, Siska Z., *Scurtă biografie, Czárán Gyula*, Editura Fundației Alma Mater, Arad, 2002;
- Szöllösy, Károly, *Aradmegye népoktatási intézeteinek névtára*, Arad, 1879;
- Lucrări speciale**
- Halasi, Gábor, *Noi contribuții la cunoașterea carstului Monesei*, în Buletinul cercului de speologi amatori Liliacul, Arad, 1978;

Iuga, George, *Prezența lui Ursus spaeleus roseum în Peștera Liliacilor de la Moneasa*, în *Armonii naturale*, III, Editura Trinom, Arad, 2000;

Istrate, Marcel, *Vila Nufărul. De la ruină la spa&wellnes*, în *Info Moneasa*, II, Arad, 2007;

Kováč, Géza, *Conscripția satelor arădene în 1828*, în *Ziridava*, XV-XVI, Arad, 1987;

Marinescu, Ștefan, *Colonizările din a doua jumătate a secolului al XIX-lea pe teritoriul fostului comitat Arad*, în *Ziridava*, XIX-XX, Arad, 1996;

Miloia, Ioachim, *Însemnări. Sculptorul Gheorghe Groza*, în *Analele Banatului*, III, Timișoara, 1930;

Oarcea, Felicia-Aneta, *Istorie din umbra memoriei. Despre rezistența anticomunistă în localitățile Almaș și Moneasa din județul Arad*, în Cosmin Budeancă, Florentin Olteanu, Iulia Pop (editori), *Rezistență anticomunistă. Cercetare științifică și valorificare muzeală*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2006;

Idem, *Viața confesională ortodoxă în localitatea Moneasa (jud. Arad) în sec. XIX și prima jumătate a secolului XX*, în *Istorie și spiritualitate ortodoxă în Episcopia Aradului (1706-2006)*, Editura Universității Aurel Vlaicu, Arad, 2006;

Idem, *Evoluția istorică a stațiunii balneo-climaterice Moneasa (jud. Arad) până în 1918*, în *Analele Banatului Arheologie-Istorie*, XIV/2, Editura Mirton, Timișoara, 2006;

Idem, *In Memoriam – Spiridon Groza (6 august 1936 – 20 iunie 2013)*, în *Glasul Aradului*, 23.06.2013;

Idem, *Preotul Lazăr Ioja (21 aprilie 1899 – 3 iunie 1973). Repere biografice*, în *Administrație românească arădeană – ASTRA arădeană rediviva*, Arad, Vasile Goldiș University Press, 2015;

Idem, *Învățătorul Gheorghe Bărbuceanu (1905-1993)*, în *Analele Aradului*, I, nr. 1, Ed. Vasile Goldiș University Press, Arad, 2015;

Idem, *Învățătorul Ioan Dobre (1907-1996). Repere biografice*, în *Administrație românească arădeană. Studii și comunicări din Banat-Crișana*, vol XI, Ed. Vasile Goldiș University Press, Arad, 2016;

Idem, *Dascălul arădean Nicolae Palade (1911-1997). Repere biografice*, în *Analele Aradului*, II, nr. 2, Ed. Vasile Goldiș University Press, Arad, 2016;

Comuna Olari

dr. Sorin Bulboacă

Stema Comunei Olari

Descriere

Stema Comunei Olari se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, tăiat în furcă răsturnată. În câmpul superior drept, pe aur, sunt reprezentate două brăzdare așezate în pal, negre, cel din dreapta orientat în jos, cel din stânga în sus. În câmpul superior stâng, pe roșu, sunt reprezentate trei spice de aur, așezate în pal. În câmpul inferior, pe albastru, este reprezentat un căprior de aur, alergând spre dreapta. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Spicele de grâu și brăzdarele reprezintă una dintre ocupațiile de bază ale locuitorilor: agricultura.

Căpriorul simbolizează bogăția cinegetică a zonei.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Olari: Ofazekasvarsánd, Újfazekasvarsánd, Újvarsánd, Fazekas Vársand.

Sintea Mică: Kisszintye, Szintye, Zyneke.

Repere geografice

46°22'47" N, 21°33'15" E; altitudine: 111 m; suprafață: 49,91 km² (4.991 ha, din care 220 ha intravilan și 4.771 ha extravilan).

Vecinătăți: Comunele Zărand și Sintea Mare la nord², Comuna Zărand la est și sud, Orașul Sântana la sud și vest, Comuna Șimand la nord-vest.

Scurtă prezentare

Comuna Olari este situată în zona centrală a Județului Arad, în vestul acestei zone, în Câmpia Crișurilor, pe partea stângă a râului Crișul Alb și a Canalului Morilor, la aproximativ 8 km sud-vest de râu și 2 km de canal, și se compune din satele Olari (reședință comunală), și Sintea Mică. Este o comună tipică de câmpie.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Sântana, la circa 8 km distanță.

Comuna este străbătută prin cele două sate componente de drumul rutier județean DJ 791 Zimandu Nou (ieșire din DN 79) – Sântana – Olari – Sintea Mică – (insertie în DJ 792).

Satul Olari se leagă de satele Șimand (Comuna Șimand), și Caporal Alexa (aparținând Orașului Sântana), prin drumul comunal DC 111 Șimand – Olari – Caporal Alexa.

Distanțe față de orașe: Arad – 31 km, Sântana – 6 km, Curtici – 21 km, Chișineu Criș – 23 km, Ineu – 29 km, Salonta (Jud. Bihor) – 59 km.

² Comuna Olari se învecinează la nord-est cu Comuna Sintea Mare pe o scurtă porțiune de teren care a aparținut Comunei Zărand și care a fost cedată Comunei Sintea Mare în pofida legii împărțirii administrativ-teritoriale, cedare care acum se judecă în tribunale.

Istoric

Prima atestare documentară: *Olari* la 1550, *Sintea Mică* la 1467.

Potrivit folclorului local, denumirea satului *Olari* provine de la vechii olari locali, care produceau ceramica prelucrând argila dintr-un strat întins, aflat în partea de nord-vest a satului.

La Olari au fost descoperite artefacte specifice *Culturii Otomani*. S-au descoperit o urnă funerară aparținând dacilor liberi și datată în secolele II-III d. H., vase din lut, opaițe, ceramică și matrițe din lut, toate atestând ocupația principală a locuitorilor: olăritul.

La începuturile sale satul a fost situat la 2 km distanță față de vatra actuală, adică pe malul râului Crișul Alb; mutarea a fost cauzată de dese inundații ale Crișului.

Satul Olari era alcătuit din 37 de familii de iobagi în 1567 și din 28 de familii în 1579. În 1605 localitatea Olari era cuprinsă în domeniul Petneházy.

Comuna Olari a fost locuită din vechime de populație românească. Numele locuitorilor, aflate în diferite acte și conscripții începând cu secolul al XVIII-lea, confirmă această afirmație. În documente din 1746 sunt consemnate nume *Bozgan, Bătrîn, Dehelean, Toma, Rotar, Hurin, Orădan, Sprintar* etc., nume existente și astăzi, și nu numai în zona aceasta.

Prin anul 1745 familia nobilului Bibics cumpără Comuna Olari și alte sate din Comitatul Arad de la prințul de Modena, care avea un latifundiu imens.

În anul 1792 au fost colonizați aici unguri aduși din Békéscsaba, din Oroszhaza și din Dunăsitul de peste Dunăre, formându-se astfel satul *Olari Noi* în imediata apropiere a vechii localități.

Încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, prin colonizarea masivă, elementul maghiar a depășit ca număr populația românească băștinașă. Politica de deznaționalizare a românilor întreprinsă de Austro-Ungaria în secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea s-a făcut mai puternic simțită aici decât în comunele vecine, cu o populație românească majoritară.

În 1821 satul Olari aparținea domeniului nobilului Gyulai.

În 1846, în Olari s-a produs o răzvrătire țărănească, generată de reimpărțirea hotarelor și păgubirea țăranilor. Țăranii români și maghiari din Olari au ocupat cu forța pământurile grofului, împotriva lor fiind trimisă

armata, care a potolit răscoala. În vara anului 1848 țăranii români din Olari se împotrivesc recrutării lor în gărzile revoluționare maghiare.

Unificarea celor două sate – Olari Vechi și Olari Noi, s-a realizat în perioada interbelică.

Între anii 1956-1958 se reface din temelie șoseaua comunală pe o distanță de 5 km.

În anul 1961 se încheie electrificarea comunei, iar în 1964 pavarea trotuarelor cu plăci de beton. În anul 1962 se dă în folosință dispensarul comunal deservit de un medic și de două moașe. Tot în acest an se dă în folosință grădinița de copii. În 1963 se dă în folosință noul sediu al miliției, iar în 1964 noul magazin universal.

În anul 1477 satul *Sintea Mică* aparținea domeniilor feudale Nadaby și Dóczy. În 1535 satul era în proprietatea familiei nobiliare Erdőhegyi, iar în 1560 era stăpânită de nobilii Kátay și Kisserjényi. În anii 1561 și 1564 Sintea Mică apare în documente ca un sat distrus în contextul atacurilor turcești în Comitatul Zărandului. În anul 1567 localitatea avea doar 2 familii, pentru ca în 1579 să fie populat de 24 de familii de țărani.

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea și în veacul al XVII-lea satul se află sub administrație otomană, pentru ca în veacul al XVIII-lea să fie sub administrație habsburgică. În anul 1732 stăpâna satul ducele de Modena.

Monumente istorice

Biserica Ortodoxă din Olari, construită în 1852.

Biserica Luterană din Olari, ridicată la sfârșitul veacului al XVIII-lea.

Biserica Reformată din Olari, edificată la finele secolului al XVIII-lea.

Evoluție demografică

Olari: 1714 – 20 de familii; 1720 – 34; 1746 – 110; 1771-1786 – 173; 1851 – 3.708 locuitori;

Olari Vechi: 1828 – 168 de familii; 1857 – 1.012 locuitori; 1869 – 1.049; 1880 – 801; 1890 – 814; 1900 – 995; 1910 – 990; 1922 – 1.008.

Olari Noi: 1828 – 144 de familii; 1857 – 1.033 de locuitori; 1869 – 1.220; 1880 – 993; 1890 – 1.145; 1900 – 1.165; 1910 – 1.242; 1922 – 1.175.

Sintea Mică: 1715-1720 – 14 familii; 1746 – 33 de familii; 1747 – 39; 1771 – 103; 1828 – 154; 1851 – 999; 1857 – 891; 1869 – 931; 1880 – 816; 1900 – 810; 1910 – 899; 1922 – 908.

Populația întregii Comune Olari: 1930 – 2.952 de locuitori; 1956 – 2.789; 1966 – 2.607; 1977 – 2.430; 1992 – 2.011.

La recensământul populației din 2002 populația Comunei Olari era de 1.942 de locuitori, dintre care 1.013 erau etnici români, 645 etnici maghiari, 156 etnici romi, 21 etnici ucraineni, 5 etnici germani, un etnic turc și 101 etnici slovaci, iar în 2015 erau 1.900 de locuitori: 900 români, 980 maghiari și alte naționalități.

Conform recensământului efectuat în 2011, populația Comunei Olari se ridică la 1.937 de locuitori, în scădere față de recensământul anterior, când se înregistraseră 1.942 de locuitori.

Componența etnică (procentual): români 53,85%, maghiari 28,65%, romi 8,52%, slovaci 4,08%, etnie necunoscută sau nedeclarată 4,34%.

Componența confesională (procentual): ortodocși 57,15%, evanghelici-luterani 23,95%, romano-catolici 7,8%, penticostali 5,21%, reformați 1,08%, religie necunoscută sau nedeclarată sau fără religie 4,34%.

Biserica

Biserica Ortodoxă Olari

Data înființării parohiei ortodoxe române din Comuna Olari nu se cunoaște cu precizie din acte oficiale. Cea mai veche dată care ar permite să se presupună existența unei parohii aici este anul imprimat pe un antimis de pe vremea episcopului ortodox Vichentie Ioanovici: 1735. Presupunerea pare mai mult decât plauzibilă, întrucât în conscripția episcopului Sinesie Jivanovici din anul 1755 este consemnată la Olari o biserică veche, de lemn, cu hramul *Nașterea Maicii Domnului*, iar de la anul imprimat pe antimis până la anul conscripției trecuseră numai 20 de ani.

În anul 1768 enoriașii solicită autorităților autorizație pentru construirea unei biserici. Nu se cunoaște răspunsul autorităților la cererea credincioșilor.

La 1755 parohia număra 70 de case, iar slujitori erau preotul *Mihail Popovici* și diaconul *Gavril Popovici*.

De la 1785 încoace parohia ortodoxă română din Olari deține matricolele botezaților, cununaților și răposaților, precum și o evidență a preoților de oficiu parohial.

Preoți: Popa Florea – 1746; Toader Popovici – 1785-1814; Simion Popovici – 1797-1839; Petru Petrilă, capelan – 1806-1827; Lazăr Bătrân, capelan și paroh – 1826-1849; Dimitrie Zăslo, capelan și paroh – 1851-1861; Petru Bogdan – 1866-1873; Luca Pavel Papp – 1871-1874; Ioan Popovici – 1875-1918; Ioan Petrișor – 1919-1924; Nicolae Mihoc – 1925-1938; Petru Boldor – 1939-1941; Gheorghe Laza – 1941-1942; Ieronim Marcovici – 1942-1950; Traian Rusu – 1951-1957; Gheorghe Lipovan – 1958-1978; Vasile Pop – 1978-1987; Ioan Crainic – 1987 -1996; Călin Eugen Dragoș – din 1997-prezent.

În arhiva parohiei nu există acte oficiale anterioare anului 1868, altele decât matricolele de botezați, cununați și răposați (care au fost predate primăriei locale).

Clădirea bisericii de dinainte de anul 1850 a fost amplasată pe strada principală a comunei, pe terenurile locuitorilor Petru Tursan și Florea Jula (zis *Titirincu*), neexistând alte date sau informații. Astăzi, pe acele locuri își au casele Dimitrie Jula și Petru Petrișor. Între anii 1850-1852, pe locul actualei biserici, deci în mijlocul comunei românești, se zidește o biserică nouă, din cărămidă, acoperită cu șindrilă, cu hramul *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*, și care s-a sfințit pe 8 noiembrie 1852. După terminarea bisericii noi în 1852, biserica de lemn a fost demolată și lemnul a fost vândut la licitație, încasându-se 100 de florini. În 1926, cu suma de 180.000 de lei și cu mult sacrificiu, s-a ridicat modesta casă parohială.

Biserica Ortodoxă Sinteia Mică

Într-o scrisoare din 6 decembrie 1816 a lui Teodor Popovici, protopopul de Chișineu Criș, este menționată biserica ortodoxă din Sinteia, iar ca preot este notat *Teodor Cioba*. La această dată exista și o biserică de piatră, cu ferestre mici și foarte joase. Această biserică a existat până în anul 1907 când, fiind demolată, s-a găsit încrustat pe lemnul crucii anul în care a fost zidită, dovedindu-se astfel existența ei de peste un secol. În anul

1907, cu 13.000 de zloți (zlot – unitate monetară poloneză), și cu ajutorul credincioșilor, s-a zidit actuala biserică, după planurile arhitectului Ioan Niga din Arad. Lucrările au început pe 11 iunie 1907 și au durat până pe 1 septembrie 1908.

În toamna anului 2004 turla și acoperișul bisericii au suferit avarii grave în urma unei furtuni, astfel că s-a făcut o reparație generală prin care s-a refăcut structura de lemn și piatră a turnului și s-a făcut un acoperiș complet nou. În vara anului 2006 s-a făcut zugrăveala exterioară a bisericii, s-a introdus încălzirea centrală, s-au montat geamuri nou și s-a făcut pavajul, finanțarea făcându-se din contribuțiile enoriașilor.

Preoți: Teodor Cioba, Ilie Micula, Ioan Burdan, Emil Popovici, Nicolae Pisau, Pavel Mărgea, Florea Gomboș, Petru Drăgan, Adrian Bara și Ciprian Ilica.

Biserica Luterană Olari

Este frecventată de credincioși maghiari, având ca pastor pe Erdelyi Zoltan.

Biserica Reformată (calvină) Olari

Este formată din credincioși maghiari.

Biserica Penticostală Sinteia Mică

S-a format în timpul regimului comunist, având câteva zeci de credincioși, fanfară și cor.

Învățământul

Școala românească din Olari s-a înființat în anul 1791. În anul școlar 1823-1824 frecventau cursurile 10 elevi.

Școala confesională a funcționat până în perioada interbelică în clădirea de la numărul 496, existentă și astăzi (este brutărie comunală).

Din materialele găsite în arhiva parohiei ortodoxe s-a putut întocmi lista învățătorilor care au funcționat în comuna românească Fazekas Varsand începând din anul 1808: Paul Ilie – 1808, Pavel Popoviciu – 1816, Paul Nica – 1820, Dimitrie Micoroiu – 1829, Pascu Teodorean – 1846-1850, Petru Heredea – 1851-1854, Vasilie Olariu – 1854-1859, Dimitrie Teodoreanu – 1860-1872, Gheorghe Draga – 1886-1894, Petru Munteanu – 1894-începutul secolului XX).

În 1948-1949, în partea maghiară a comunei, se zidește un cămin cultural cu sală mare și vestiar.

Tot în 1949 se zidește în Olari o școală nouă, cu 4 săli de clasă.

Școala românească din Sinteza Mică s-a înființat în anul 1789. În anul școlar 1823-1824 frecventau cursurile 12 elevi.

Economie

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, câțiva gospodari înstăriți din Olari posedau mari cirezi de vite, turme de oi, porci, zeci de iugăre de pământ însămânțate și slugi angajate. În perioada interbelică țărani din Olari au cultivat tutun.

Meșteșugul olăritului a avut o tradiție îndelungată, care coboară până în Evul Mediu.

Astăzi economia comunei este predominant agrară, axată pe cultivarea cerealelor, a plantelor tehnice și a legumelor.

Tradiții, obiceiuri, folclor

Ansamblul folcloric Spicul din Olari păstrează tradițiile și folclorul local, participând la diverse concursuri.

Turism

Oferta turistică a comunei este nesemnificativă la această dată, putând fi enumerate ca posibile atracții cele trei biserici din Olari: ortodoxă,

luterană și reformată, și pescăria din Sinteia Mică. Există un potențial real de a face comuna atractivă din punct de vedere turistic: punerea în valoare a izvoarelor termale de pe raza comunei, izvoare cu proprietăți curative certe.

Așezări dispărute

Sirhalom – în 1913 avea 91 de locuitori;

Ulmét – menționat în 1798 ca *praedium*;

Vastelek – în 1722 avea 3 sesii iobăgești părăsite; în 1732 satul făcea parte din domeniul ducelui de Modena.

Bibliografie

Arhiva Națională Ungară, A.G. 3688, D1 18042.

Bodea, Cornelia, *Moise Nicoară, 1734-1861*, Arad, 1943.

Ghinea, Dan, *Enciclopedia geografică a României*, Editura Enciclopedică, București, 2000.

Kozma, Pal, *Záránd vármegye földrajzi statisztikai és történeti leirása*, Kolozsvár, 1848.

Monumenta rusticorum in Hungaria Rebellionum Anno MDXIV, Budapest, 1979.

Comuna Păuliș

drd. Paul Krizner

Denumiri

Păuliș: *Paululese, Paulini, Poalelese, Pal-Elesy, Palelese, Păuliș, Vetus Paulis* pentru satul vechi și *Neo Paulis* pentru colonia germană din nord-vestul localității, *Uj Paulis* și *Ó Paulis* pentru colonia germană, *Pálos* după darea în folosință a tramvaiului electric în 1913, *Păuliș* după 1 Decembrie 1918 (Marea Unire), și contopirea coloniei germane cu satul vechi.

Barațca: *Baracka, Pálosbaracka, Persicani.*

Cladova: *Kolodva, Galadua, Alsókalodwa, Felsőkalodwa, Kiskalodwa, Nagykalodwa, Diznóskalodwa, Székeskalodwa, Unyáskalodwa, Kalodwa, Miklóskeznéz, Kaludwaja, Jánoskaludwaja, Galadwa.*

Sâmbăteni: *Szumbuth, Sembotel, Sobotel, Subotel, Szabotdhel, Szabadhely.*

Repere geografice

46°08'16" N, 21°39'46" E; altitudine: 135 m; suprafață: 128,06 km² (12.806 ha, din care 565 ha intravilan și 12.241 ha extravilan).

Vecinătăți: comunele Ghioroc, Covăsânț, Șiria și Târnova la nord, comunele Târnova și Conop la est, Orașul Lipova la sud-est și sud, Comuna Zăbrani la sud, Comuna Vladimirescu la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Păuliș este așezată în sudul Județului Arad, pe malul drept al râului Mureș, la nord de acest râu (în *Transilvania*), în Podgoria Aradului, la ieșirea Mureșului din Defileul Brănișca-Păuliș spre Câmpia Aradului, la poalele extrem sud-vestice ale Munților Zărandului, și este alcătuită din satele *Păuliș* (reședință comunală), *Barațca*, *Cladova* și *Sâmbăteni*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Comuna este conectată la calea ferată (magistrala Curtici-București), gară fiind în Păuliș.

Satul *Sâmbăteni* este legat de orașul Arad și de satul Ghioroc prin linia de cale ferată îngustă de tip urban Arad-Vladimirescu-Mândruloc-Cicir-Sâmbăteni-Ghioroc, linie pusă în funcțiune pe 31 noiembrie 1906, electrificată în 1913 și deservită de trenurile supranumite *Săgeata verde*. Actualmente linia este deservită de tramvaie de tip urban.

Trei din satele comunei: *Barațca*, *Păuliș* și *Sâmbăteni* (toate așezate pe firul apei Mureșului), sunt străbătute de drumul național rutier DN 7 București – Pitești – Râmnicu Vâlcea – Sibiu – Sebeș – Orăștie – Simeria – Deva – Lipova – *Barațca* – *Păuliș* – *Sâmbăteni* – Arad, Nădlac (frontiera cu Ungaria).

Satul *Cladova* este așezat în munte, pe valea râului Cladova (afluent de dreapta al Mureșului), la aproximativ 4 km de drumul național rutier DN 7, de care se leagă prin drumul comunal DC 69 *Barațca* (ieșire din DN 7)-*Cladova*, și la 9 km de Păuliș.

Din Păuliș pornește spre Șiria drumul rutier județean DJ 708B Păuliș (ieșire din DN 7)-Miniș-Ghioroc-Cuvin-Covăsânț-Șiria (insertie în DJ 709), drum supranumit de administrații *Drumul Vinului*, deoarece străbate

exclusiv localități din Podgoria Aradului și în toate aceste localități se cultivă vița de vie, deci se produce vin.

Pe teritoriul comunei nu mai există alte drumuri clasificate.

Prin satele Sâmbăteni, Păuliș și Barațca trecea linia de cale ferată îngustă Arad – Sâmbăteni – Ghioroc – Păuliș – Barațca- Radna (36,2 km), dată în folosință pe 31 noiembrie 1906, electrificată în 1913 și deservită de trenul supranumit *Săgeata verde*. În 1991 tronsoanele Ghioroc – Păuliș – Barațca – Radna și Ghioroc – Pâncota au fost scoase din uz, abandonate și distruse în totalitate.

Distanțe față de orașe: Arad – 24 km, Lipova – 10 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 76 km, Salonta – 97 km, Deva (Jud. Hunedoara) – 131 km.

Istoric

Prima atestare documentară (cronologic): Sâmbăteni la 1138, Cladova la 1308, Păuliș la 1333, Barațca la 1764.

Pe teritoriul Comunei Păuliș s-au descoperit obiecte și ceramică aparținând culturilor *Otomani* și *Basarabi*, datând din secolele VIII-VII î. H., și monede din epoca romană, bătute în vremea împăratului Hadrian.

Până în perioada Evului Mediu, istoria satului Păuliș este indisolubil legată de localitatea Cladova, menționată documentar pentru prima dată în anul 1308 sub denumirea de *Kolodva*. În anul 1333, atunci când și Păuliș este menționat în registrul dijmelor papale, localitatea Cladova apare sub numele *Sacerdos de Galadua*.

Păuliș este menționat ca târg încă din anul 1333; era domeniu regal condus autonom și avea o mică fortificație. În 1392 Păuliș era în domeniul Maróthy. Localitatea este menționată într-o serie de acte din anii 1399, 1418, 1478, 1490, 1506, 1511, 1553. În 1490 Păuliș făcea parte din domeniul lui Ioan Corvin, fiul nelegitim al regelui Matia Corvin. Documente din 1506 și 1510 menționează Păuliș ca aparținând domeniului Cetății Șoimoș. Din 1510 satul devine posesiune a familiei nobiliare Brandenburg. Cetatea Păuliș este menționată în 1511. În 1528 Păuliș este consemnat pe harta lui Lazarus. În 1561 satul era format din 19 sesii iobăgești, aflate în domeniul regal al familiei Zapolya. În adoua jumătate a veacului al XVI-lea Păuliș trece sub administrație otomană, fiind pomenit în 1563, 1595, 1603, 1683 și 1699, când se instaurează administrația habsburgică.

În 1702 Păuliș devine centru grăniceresc pe linia Mureșului, care despărțea Imperiul Otoman de cel Habsburgic. În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea în Păuliș sunt colonizate mai multe familii maghiare. În 1751-1752 mai multe familii de foști grăniceri din Păuliș emigrează în Ucraina. Din surse istorice se deduce că la Cladova a existat un ordin monahal catolic. Ulterior, în anul 1560, este menționată pe hartă localitatea *Păuliș* cu denumirea *Palelese*, abia în anul 1752 fiind menționată cu denumirea *Păuliș*. În anul 1851 apare denumirea maghiarizată a localității: *Uj Paulis*.

Primul document care amintește de localitatea Sâmbăteni datează din secolul al XII-lea. Numele sub care apare satul este Szumbuth, ceea ce ne îndreptățește să credem că acest nume este legat de ziua sâmbetei. De altfel, localități cu acest nume se găsesc și în alte țări vecine, nume care ar însemna rămășițe străvechi ale zeității *Sabadius*, divinitatea soarelui, aduse de coloniștii romani, veniți din Asia Mică.

Urme ale vieții romane se văd și în localitatea Sâmbăteni: *Valurile lui Traian* – sau *Iarcuri*, cum le mai numesc locuitorii; acestea sunt movile de pământ sub formă de valuri, aflate în partea de răsărit a satului. Se pare că aici ar fi existat un castru roman, iar soldații romani erau adoratori ai zeului *Sabadius*.

Numele localității Sâmbăteni pare a se asemăna cu onomastica unei zile din săptămână, în țara noastră existând localități care poartă numele zilelor săptămânii. Nicolae Iorga considera că aceste localități au fost botezate după numele zilei în care avea loc în satul respectiv obișnuitul târg săptămânal.

În „Descrierea comunelor județului Arad” monografistul Somogy Gyula arată că în jurul anului 1702, după ce a luat naștere Confiniul Tisa-Mureșană, exista lângă vatra satului un loc numit *Râtul* pe care era o crâșmă cu numele *La baba Cati*. Pe vremea regimentelor grănicerești soldații se adunau în acel loc în fiecare sâmbătă pentru a da raportul, presupunându-se că numele satului vine de la denumirea acestei zile în care soldații se întâlneau. Militarii erau de origine sârbă și apărau hotarele de năvala turcilor – plecau în patrulă timp de o săptămână și se întorceau sâmbăta pentru raport și pentru a primi de la căpitan instrucțiuni pentru săptămâna ce urma. Locul a primit denumirea de Sâmbăteni, iar de aici denumirile *Sembotel*, *Sobotel*. Preoții sârbi l-au numit *Subotel*, iar maghiarii *Szabotdhel* sau *Szabadhely*, în timp devenind *Sâmbăteni*.

Cercetările arheologice din zona localității au scos la iveală mărturii care atestă pe aceste locuri o civilizație încă din paleoliticul superior (epoca fierului, perioada hallstattiană, cu elemente aparținând culturilor Basarabi și Baden-Coțofeni, din perioada sec. II î.Hr.): monede geto-dacice din faza timpurie de dezvoltare a monetăriei, din timpul lui Filip al II-lea, (descoperite în anul 1854), denari republicani și monede din timpul lui Hadrian (sec. II d.Hr.), materiale ceramice lucrate manual și datând din secolul II î.Hr. (culturile Basarabi și Baden-Coțofeni).

Descoperirile arheologice din zona localității Păuliș atestă că pe cursul inferior al Mureșului există elemente ale Culturii Otomani, reprezentate prin ceramică neagră cu caneluri.

În punctul *Năidoreni* a fost identificată o așezare eneolitică aparținând fazei târzii a Culturii Tisa, ceramică, unelte de silex și un topor de piatră.

Urme ale unei așezări neolitice s-au descoperit pe malul Mureșului, într-o vie: unelte de silex (nuclee, așchii), fusaiole și greutate de lut, fragmente ceramice, aparținând Culturii Otomani, oase de animale (multe coarne de cerb). Tot într-o vie, aproape de ce amintită, în apropierea acestei așezări neolitice, s-au găsit fragmente ceramice de factură fină, o râșniță și un fragment de lance de fier.

În locul numit *Dealul Bătrân* (sau *Via lui Károssy*), pe un platou înalt aflat în stânga drumului național spre Deva, a fost identificată o așezare fortificată. Pe baza descoperirilor accidentale și a sondajului arheologic întreprins în 1960, au fost definite mai multe niveluri de locuire atribuite eneoliticului, bronzului târziu, primei vârste a fierului (Cultura Basarabi), și civilizației dacice, respectiv daco-romane (secolele II î.Hr. – IV d.Hr.).

Din loc necunoscut (descoperirea a fost accidentală și cercetarea obiectelor s-a făcut foarte târziu), provin un topor de luptă din bronz cu disc decorat cu motive spiralice, o brățară spiralică de bronz, trei vârfuri de lance, trei celturi și o brățară apărătoare de braț, toate din bronz; obiectele se datează din Hallstatt și aparțin grupului Moigrad-Tăuteu; nu se știe dacă toate obiectele provin din același depozit.

În hotarul localității Păuliș, în arătură, a fost găsit un denar din timpul lui Hadrian.

Sunt menționate în raza localității Păuliș substructții de clădiri vechi cu bolți (galerii subterane), considerate a fi din epoca romană, cărămizi romane cu ștampilă. De asemenea, fără precizarea locului, se amintește un opaiț de lut ars, probabil roman.

Au fost semnalate urme ale unui val antic de pământ în hotarul localității.

În cimitirul din Păulișul Nou, pe ridicătura numită *Dealul Cimitirului*, lângă un braț mort al Mureșului, se află o bogată așezare din epoca neolitică și din epoca bronzului. În zona cimitirului de la Păulișul Nou s-au descoperit resturi de vetre, cenușă, foarte multe resturi ceramice (ulcele în formă de pară, căni și vase mari, cu decor plastic și incizat), așchii de obsidiană, lame de silex, topoare de piatră lustruită, un cuțit curb de piatră, fusaiole și greutăți de lut de la războiul de țesut, fragmente de râșnițe primitive și multe oase de animale, un craniu uman (fragmentar), topoare și ciocane de bronz și, probabil tot acolo, un tipar de ardezie pentru turnat ace de bronz.

Satul Barațca este atestat documentar în anul 1764 ca *praedium*, pe malul drept al râului Mureș, sub Dealul Podgoriei din Munții Zărandului. Satul a intrat în componența Comunei Păuliș în anul 1939, cu numele *Persicani*, denumire care provenea de la culturile mari de piersici pe dealurile din nordul localității.

La Cladova (Kladova, Kalodva), sat aparținător Comunei Păuliș, situat la circa 200 m nord de cursul actual al Mureșului, în hotarul dintre satul Cladova și orașul Lipova, pe *Dealul Carierei* (sau Dealul Cetății), au fost identificate și cercetate sistematic, începând cu anul 1976, urme ale activității umane datând de la sfârșitul interglaciului Riss-Würm și din primele stadii ale glaciațiunii Würm: mici vetre de foc și numeroase unelte cioplite din silex, cuarț și roci cuarțitice – vârfuri de mână, răzuitoare, piese denticulare, așchii retușate, aparținătoare culturilor musteriană și aurignaciană. Cercetările arheologice au arătat existența unor locuințe situate pe două nivele. Locuirea este reluată în perioada de trecere spre epoca bronzului, când purtători ai culturilor Baden și Coțofeni au întemeiat aici o așezare compusă din locuințe semiadâncite, săpate în loessul care s-a depus de-a lungul mileniilor peste urmele de locuire paleolitice, dar și din locuințe de suprafață. Acestea din urmă au fost construite din bârne, legate între ele cu nuiele lipite cu chirpic; au avut podele din lut bătut și vetre de foc. A fost descoperită o mare cantitate de ceramică, de la ceșcuțe la vase de provizii, ornamentate cu împunsături succesive sau linii incizate în pasta crudă. Așezarea a fost distrusă prin incendiere.

Perioada civilizației dacice înseamnă primele lucrări de fortificare pe Dealul Carierei: ridicarea unui val din pământ bătut și săparea unui șanț de apărare (adâncit chiar și în stâncă). Rezultă astfel o fortificație de formă elipsoidală de circa 160 x 70 m (din interiorul valului). În interiorul ei au fost descoperite mai multe bordeie și semibordeie, gropi de provizii (sau rituale), un bogat material ceramic (lucrat cu mâna, dar și la roată), și o monedă de argint (tetradrahmă de Apollonia, secolul II.Î.d.Hr.).

Dintre piesele deosebite amintim mai multe fragmente de ceramică lucrată la roată și decorată cu motive geometrice pictate (alb pe fond roșu aprins sau sângerieu pe fond alb), precum și un segment de bronz dintr-o centură cu astragale. Aceste piese provin dintr-o locuință, care a fost probabil reședința unui aristocrat local. Începuturile așezării dacice datează din secolele IV-III î.d.Hr., iar fortificarea ei din secolul II î.d.Hr. Așezarea a ajuns la maxima înflorire în perioada secolelor I î.Hr. – I d.Hr. Urmele puternice de arsură, depistate atât în zona valului de pământ, cât și în interiorul fortificației, indică distrugerea violentă a acesteia.

Epoca romană este marcată prin descoperirea unor cărămizi purtând ștampilele legiunii XIII Gemina (de la Apulum), și ale cohorței II Flavia Commagenorum (staționată la Micia), fragmente de conducte de apă și ceramică romană, inclusiv fragmente de *terra sigillata*. Nu au fost depistate elementele vreunei construcții, care să dateze din această perioadă. Cărămizile romane au fost refolosite în zidurile bisericii medievale.

De mare importanță pentru a demonstra existența unor legiuni romane în aceste locuri sunt cărămizile romane ștampilate, descoperite în zonă. Aceste cărămizi fragmentare au fost găsite în stratul al treilea de fortificații, care s-a ridicat în perioada medievală.

Locuirea medievală începe cu fortificarea promontoriului în secolul al XI-lea. Pe o structură din bârne a fost înălțat un val din pământ și lut bătut, urmând traseul vechiului val dacic. Structura de lemn a fost mistuită la un moment dat de un puternic incendiu. Ulterior valul a fost refăcut, pe coama sa fiind așezată o palisadă în spatele căreia a fost amenajat un drum de rond. Un nou incendiu a distrus suprastructura de lemn; resturile valului s-au păstrat până în zilele noastre pe o înălțime de 2,5 m și o lățime de 12 m.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în interiorul arealului închis de vechiul val, activitatea meșteșugărească ia un avânt deosebit. Au fost

cercetate cinci ateliere-locuință de formă rectangulară, săpate în pământ și stâncă. Două dintre acestea sunt de dimensiuni mari (4 x 7m), celelalte trei ocupând o suprafață mai modestă (3 x 5m). Ele au fost destinate prelucrării fierului, aramei sau alierii bronzului. În atelierele de dimensiuni mari sau în preajma lor au fost găsite cantități mari de zgură, turte din fier și diverse produse finite sau semifinite: cuțite sau cosoare din fier, foarfeci, dălțițe, fragmente de sfredele, topoare, săpăligi, vârfuri de săgeți, fragmente de cămăși de zale, mânere de căldări, catarama din fier, verigi și pinteni. Numeroase sunt scoabele pentru fixarea grinzilor și cuiele folosite la construcții sau la confecționarea coșciugelor. În interiorul locuințelor-atelier, de mari dimensiuni, au fost găsite piese finite sau deșeuri din aramă. Unele erau piese deteriorate, aduse pentru a fi reparate sau pentru a fi retopite. Din atelierele mai mici provin numeroase obiecte artizanale, cum ar fi inele, cercei, inele de buclă din bronz sau argint, catarama. În acest sens pot fi amintite inelul de argint cu inscripția *DVS POVS (A)*, găsit în atelierul numărul 3, sau alt inel de argint, pe al cărui șaton a fost gravată o floare de crin, descoperit în atelierul numărul 4, respectiv inelul de bronz găsit pe degetul inelar al unui defunct înhumat în locul numit de noi *Biserica din vale*. Alături de inelul de argint cu inscripția „DVS POVS (A)”, a fost descoperită și o monedă emisă de Bernard al II-lea de Carinthia (1202-1256). Inelul de argint, decorat cu o cruce dublă, preluată de pe coroana maghiară, considerată un simbol al puterii, are o dublă semnificație: este o dovadă a tendinței catolicismului maghiar de a se substitui ortodoxiei practicate de populația românească din zonă (așa explicându-se și fondarea în interiorul cetății a unei mănăstiri a ordinului călugărilor Paulini în 1280), și o dovadă că cetatea de la Cladova, fortificată cu zid puternic, a fost reședința unui voievod din acea epocă, *Pousa* (atestat documentar în perioada 1227-1240). Studiile au dovedit că cetatea de la Cladova a fost condusă de *Pousa*, că *Pousa* a fost voievod al Transilvaniei și că cetatea de la Cladova a fost una dintre reședințele sale.

La sfârșitul secolului al XIII-lea și la începutul celui următor, în partea central-sudică a promontoriului a fost ridicată o biserică din piatră de carieră și cărămidă (13,5 x 7,5 m). Zidul vestic al edificiului și absida deranjează morminte din vechiul cimitir.

În secolele XV-XVI importanța locuirii de pe Dealul Carierei scade mult. Vechea biserică a fost sumar reamenajată, pentru a folosi drept

punct fortificat apărut de un număr mic de soldați. Între 1439-1441 sunt menționate în documente 6 Cladove: *Cladova Maghiară*, *Cladova Cneazului Nicolae*, *Cladova lui Ioan*, *Cladova de Sus*, *Cladova Prunilor* și *Cladova Mică*, amplasate la foarte mică distanță una de cealaltă (câteva sute de metri). În anii următori, până la 1519, sunt menționate documentar alte 4 sate Cladova: *Cladova de Secaș*, *Cladova Pocești*, *Ungăr Cladova* și *Valea Cladovei Kladovapataka*.

În veacul al XV-lea Cladova era centrul unui district românesc. În Evul Mediu Cladova a fost un port pe Mureș, pentru transportul bolovanilor de sare. Voievozi români locali sunt menționați la Cladova, în secolul al XV-lea. În 1441 satul Cladova era în stăpânirea domeniului Maróhy. În 1445 Cladova a trecut în posesia lui Iancu de Hunedoara. În 1474 și 1477 Cladova aparținea domeniului cetății Șoimoș. În 1507 Cladova era în proprietatea domeniului nobiliar Kerékgyártó. Între 1518-1525 satul Cladova făcea parte din domeniul Cetății Șiria.

În anul 1474, din ordinul castelanului de Lipova, de o ceată de 8 nemeși și 109 iobagi atacă cetatea de la Cladova și o distrug.

În 1518, pe Valea Cladovei este consemnat documentar *voievodul Lazăr*.

La Cladova funcționa în Evul Mediu o mică cetate.

În 1561 Cladova era parte a domeniului nobiliar Báthory.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea localitățile Păuliș și Sâmbăteni și micile așezări cu numele Cladova au intrat sub stăpânire turcească. După trecerea zonei în stăpânirea și administrarea Imperiului Habsburgic, toate micile așezări cu numele Cladova au fost comasate într-una singură.

În 1650 Cladova făcea parte din domeniul Cșșetății Ineu, dar era revendicat și de turci. După 1699 localitățile Comunei Păuliș de azi au intrat sub administrație habsburgică. În 1732 Cladova intră în stăpânirea ducelui de Modena.

Vatra satului Păuliș a fost mutată în anul 1772 datorită unei mari inundații.

În anul 1839 se produce colonizarea germană în nord-vestul satului Păuliș. În 1861 românii din Păulișul Vechi și Sâmbăteni au solicitat introducerea limbii naționale în administrație.

Un sondaj arheologic, realizat în punctul numit *Biserica din Vale*, situat vis-à-vis de Dealul Carierei, pe malul drept al pârâului Cladova, a

permis delimitarea unei clădiri de piatră rectangulară cu dimensiunile de 20,75 x 8 m, orientată cu laturile lungi pe direcția est-vest. În interiorul acesteia, puternic răvășit, au fost dezvelite 8 morminte de inhumație, orientate vest-est (privirea spre est). Între defunții se afla și un copil. Pe degetul inelar al scheletului (M2) a fost descoperit un inel sigilar de bronz care are pe șaton gravată o floare de crin. Pe baza materialului arheologic descoperit, complexul sondat se datează în secolele XV-XVI. În săpătură a apărut sporadic și material ceramic aparținător culturilor Baden și Gava. La capătul estic al terasei sondate, înspre valea Cladovei, se disting în teren urmele unei amenajări rectangulară, eventual un debarcader.

La cca 14 km în amonte de Cladova, pe valea Chersca, afluent pe partea dreaptă a Cladovei (Valea Mare), a fost identificată o mină de cupru. Mina se află la cca 100 m în aval de actuala cabană silvică. Deschiderea se situează la 1,50 m deasupra actualului fir al apei pârâului. Terenul a fost modificat recent de buldozerele, care au amenajat drumul forestier, abandonat și el.

Galeria îngustă, cu deschidere de 1,80 m înălțime și 0,80 m lățime, are tavanul boltit și este lungă de aproximativ 30 m. La câțiva metri de la intrare se află un puț pentru acumularea apei. Filonul și galeria sunt în ușor urcuș, iar la câțiva metri în amonte de puț se află o nișă, probabil un loc de refugiu pentru mineri și de depozitare a minereului, săpată în peretele lateral. Pe pereți se află urme de minereu scăpat săpării. Începuturile exploatării minei pot fi eventual legate de funcționarea atelierelor de pe Dealul Carierei.

La intersecția văii Cladovei (Valea Mare) cu Valea Manciului se află vechile cuptoare de ars var. Începuturile exploatării acestora nu pot fi precizate. Din vechile cuptoare se mai păstrează parțial două, dar detaliile din teren arată că au mai funcționat încă cel puțin altele două alături, pe care le-a îngropat pământul și le-a acoperit pădurea.

În zonă se menționează existența unei mine părăsite, care însă nu a putut fi depistată. De altfel, existența altei mine părăsite se menționează pe Valea Mică (Valea Cladoviței).

Concluzionând, putem spune că cetatea de la Cladova a fost un sit complex, din paleolitic și până în Evul Mediu, având un rol determinant ca fortăreață, așezată la intrarea în Defileul Mureșului și menită să apere două căi de acces spre nord-vestul țării, atât pe Valea Mureșului cât și pe Valea Cladovei.

La vest de localitatea Sâmbăteni, pe partea stângă a șoselei Arad-Deva, în locul numit către *Cicireni*, au fost culese de la suprafață, în 1975, fragmente ceramice eneolitice (Cultura Tiszapolgár), dacice din secolele II-IV d.Hr. și prefeudale (colecția E.D. Pădureanu, Arad).

Cu ocazia lucrărilor la șoseaua Arad-Deva, la circa 200 m est de localitate, au ieșit la iveală fragmente ceramice din epoca bronzului.

La 2 km nord-est de sat, la hotarul cu localitatea Ghioroc, intersectate fiind de linia tramvaiului suburban, se disting pe o lungime de circa 1500 m, patru valuri de pământ și cinci șanțuri, orientate nord-sud. Ele fac parte din linia mijlocie a marilor valuri de pământ. Valul dinspre vest are 10 m lățime, iar celelalte câte 7 m. Înălțimea păstrată a valurilor este de 1,80 m.

De menționat este și faptul că, după tradiția locală, pe locul numit *Săliște* ar fi fost vatra vechiului sat Sâmbăteni.

În îndelungata și puțin cunoscuta perioadă de după secolul al III-lea, peste teritoriul Podgoriei și de-a lungul Mureșului au trecut numeroase popoare migratoare: sarmați, gepizi, goți, avari, pecenegi și cumani. Cu toate acestea, până în zorii Evului Mediu, zona a fost permanent locuită.

În Evul Mediu timpuriu, Sâmbăteni este cunoscut prin atestarea din 1138 ca târg. Un act din acest an amintește despre obligația locuitorilor din Sâmbăteni în privința plutăritului sării pe Mureș.

În perioada medievală zona Podgoriei este printre primele care apar în documentele Cancelariei Regale maghiare; în special viile au activat dezvoltarea localității Păuliș, continuată spre est cu satul Barațca, fapt care s-a prelungit până la ocupația otomană.

În anul 1393 nobilii de Maroth obțin privilegiul de a exploata orice de pe moșia lor Păuliș. Astfel, în afara culturilor de viță de vie, zona a început să fie cunoscută prin minele de metale neferoase.

O perioadă tulbură în istoria Comunei Păuliș a început odată cu ocuparea Banatului de către turci, acțiune care a fost pregătită imediat după dezastrul de la Mohacs (1526). Zona a fost disputată de forțele fidele lui Ioan Zapolya (inclusiv otomane), și cele proaustriece. Această stare conflictuală s-a prelungit până în 1550-1558, când turcii au ocupat Comitatul Aradului și partea de sud a Zărandului. Intervalul de timp cât turcii au fost prezenți în zonă s-a caracterizat prin lupte, invazii, distrugerii și molime, care au dus la depopularea Podgoriei Aradului și a culoarului Mureșului.

Lupta împotriva dominației otomane a continuat și avem mențiunea că Mihai Viteazul a vizitat aceste locuri, poposind la Șoimoș în drumul său spre Viena, după lupta de la Mirăslău din anul 1600.

Luptele împotriva stăpânirii otomane au fost continuate și după moartea lui Mihai Viteazul, de către Gheorghe Rákoczy al II-lea.

În 1650 Păuliș și Cladova se aflau în domeniul Cetății Ineu. Pentru a preîntâmpina căderea Ineului în mâinile turcilor, în anul 1658 Gheorghe Rákoczy al II-lea a atacat la Păuliș trupele conduse de Ghenan pașa, învingându-le în 27 iunie 1658, însă pornește spre Oradea, lăsând Ineul izolat, fapt care a condus la reocuparea acestuia de către turci la 28 august 1658.

După ce în anul 1688 zona Șoimoș-Lipova a fost eliberată de sub ocupația otomană, în 1693, sub comanda generalului Sigbertus Heisterus, armata austriacă a eliberat zona Podgoriei, implicit Câmpia Aradului, până la Ineu.

După pacea de la Carloviț din anul 1699, Comitatul Aradului a fost încadrat regatului Ungariei, iar Mureșul a devenit linie de demarcație între imperiile Habsburgic și Otoman. Localitățile de pe malul drept al Mureșului au devenit așezări grănicerești. Atât Păuliș cât și Sâmbăteni făceau parte din categoria localităților grănicerești aflate sub protecția împăratului, bucurându-se de o seamă de privilegii ilirice. Au fost aduși aici militari sârbi pentru a ajuta la menținerea controlului în zonă.

Nobilimea maghiară dorea să-i transforme pe grăniceri în iobagi și să-i priveze de privilegiile. În aceste condiții, au avut loc mai multe revolte ale grănicerilor din zonă, cea mai importantă fiind cea din 1735, condusă de ofițerul de grăniceri Pero Seghedinat, din Pecica, revoluția cerând păstrarea neștirbită a privilegiilor și concesiile autorităților maghiare față de religia ortodoxă a grănicerilor români și sârbi. În urma acestei revolte autoritățile de la Viena au înțeles că organizația militară devine din ce în ce mai puternică iar ortodoxia tot mai influentă, astfel că hotărâsc în anul 1752 desființarea organizației militare și trecerea în rândul iobagilor a foștilor militari.

În anul 1772, datorită unor mari inundații, vechea vatră a satului Păuliș, situată pe malul Mureșului, în locul numit *Târnova*, a fost strămutată mai spre est, în partea dinspre deal a comunei. Odată cu schimbarea vetrei satului s-a stabilit și sediul administrativ al localității, iar Comuna Păuliș a purtat până în secolul al XIX-lea titlul de *oppidum* (târg).

În anul 1773 au fost colonizați la Păuliș etnici germani, care au format în nord-vestul satului o așezare stabilă, numită Păulișul Nou, astăzi înglobat în satul Păuliș.

În toamna anului 1784 Răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan a ajuns și în Comitatul Aradului. Iobagii de pe Valea Mureșului s-au răsculat și ei, în zilele de 8-9 noiembrie 1784 ajungând la Radna. Cuprinse de panică, autoritățile comitatului au cerut comandantului regimentului din Pecica să dizloce la Radna centuria Regimentului de Cavalerie Württemberg din Pecica cantonată la Păuliș, pentru a ajuta la înfrângerea răsculaților.

Sub stăpânirea habsburgică viața țaranului român din Transilvania a devenit din ce în ce mai grea. Nobilimea maghiară din Câmpia Aradului acapara tot mai multe proprietăți în detrimentul iobagilor. Prin politica de maghiarizare se interzicea folosirea limbii române în școli și administrație, iar prigoana catolicilor împotriva ortodocșilor a condus la evenimentele tragice din anul 1734. După aceste evenimente li se permitea iobagilor o îmbunătățire a vieții, dar în realitate nu se întâmpla așa. Revoltele din comunele Câmpiei Aradului au continuat și în secolul al XIX-lea.

În perioada premergătoare revoluției de la 1848, mișcarea națională a românilor din Banat și Crișana a dobândit aspecte noi vizând intensificarea luptei pentru drepturi și pentru recunoașterea limbii române ca limbă națională și ca atare respectarea dreptului de a fi folosită în administrație. Autoritățile din Sâmbăteni s-au adresat ministerului, solicitând respectarea dreptului de a utiliza limba maternă în administrație. După puternice acțiuni, limba română a fost introdusă în administrația locală din Sâmbăteni.

În vara anului 1848 au avut loc recrutări pentru armata revoluționară maghiară. Acest fapt a condus la declanșarea de mișcări împotriva înrolărilor în armată. Într-o adresă din 23 iunie 1848 a învățătorului Kelemen Laszlo din Ghioroc, în calitatea sa de comandant al gărzii naționale ungurești, către subprefectul Județului Arad, se menționa că preoții din localitățile Cuvin, Miniș, Păuliș și Sâmbăteni se fac vinovați pentru pornirile agresive ale locuitorilor împotriva recrutărilor pentru garda națională. Comandantul gărzii naționale ungurești a cerut sprijin militar, deoarece românii fiind în majoritate ca număr, altfel nu poate menține situația. După ce se iau măsuri în acest sens, mai mulți țărani au fost trimiși în judecată la Tribunalul din Arad, printre ei aflându-se și 13

țărani din Sâmbăteni, pe motiv că „... au luat parte la răscoală”. Revoltele au continuat, țăranii fiind nemulțumiți de înăsprirea legilor guvernului maghiar. Ei au refuzat robota și dijmele, cerând înapoi pământul acaparat abuziv de nobilii maghiari. Valul revoltelor a cuprins toate comunele comitatului și au continuat până în anul 1853.

Crearea statului dualist austro-ungar în anul 1867 marchează în istoria localității Păuliș instaurarea unui nou regim de asuprire. Întreaga regiune Crișana și implicit Comitatul Aradului au fost încorporate Ungariei. A urmat un amplu proces de maghiarizare a populației Comunei Păuliș. S-au votat de către guvernul dualist legi foarte dure pentru poporul român: Legea naționalităților din Ungaria (1868), Legea învățământului, Legea electorală, Legea de desființare a școlilor românești și introducerea studiului limbii maghiare în toate școlile, începând din anul 1892. Toate aceste legi au existat sub guvernarea Banffy.

La Păuliș, în centrul comunei, locul primăriei vechi amintește de mișcările populare din 1873, la care a participat și marele scriitor Ioan Slavici, pe vremea aceea practicant de avocat la Arad. Abuzurile notarului din Păuliș au culminat cu încercarea de a scoate limba română din administrația comunală; limba română fiind introdusă în administrația locală cu peste zece ani în urmă, datorită luptei populației din localitate.

În contextul declanșării Primului Război Mondial, țăranii și învățători din toate satele și comunele Comitatului Arad au fost mobilizați în regimentele austro-ungare, românii din Transilvania și cei din Regat aflându-se într-o situație dramatică: aceea de a lupta unii împotriva celorlalți.

Cotidianul *Românul* din Arad publica la 19 septembrie 1914 prima listă cu victimele războiului. Pe această listă figurau și români din Păuliș și Sâmbăteni. Numărul morților și răniților era din ce în ce mai mare, la Păuliș statisticile consemnând 109 morți și răniți.

Prin adresa numărul 526/1917 Consistoriul Diecezan Arad aviza comunele bisericesti că sumele din tasul pentru familiile celor duși la război se vor distribui celor care, ca urmare a situației materiale precare, au drept la astfel de materiale. Preotul Cornel Popescu, paroh la Păuliș, a înaintat Protopopiatului Radna, prin adresa nr. 132 din 20 ianuarie 1917, *Conspectul familiilor celor duși la război, lipsite total de mijloacele de trai – din Păuliș:*

Nr. crt.	Numele bărbatului	De când e sub arme?	Ce avere are?	Numele soției	Numele copiilor	Etatea
1.	Dimitrie Barbă	1914	O casă mică acoperită cu trestie	Aurelia n. Cântărescu	Gheorghe Maria Petru Ioan Dimitrie	12 10 8 6 4
2.	Vasile Păcurar	octombrie 1916	O casă mică acoperită cu trestie	Roza Sav	Dimitrie Petru	16 4
3.	Florea Bica	aprilie 1916	Nu are avere	Eca Vlai	Eca Todor	8 5
4.	Vasile Trif	1915	Nu are avere	Ana Brihan	Ioan Saveta Paula Nicolae	12 9 7 6
5.	Dimitrie Bujor	1914	Nu are casă	Maria Rudău	Dimitrie Nicolae Gheorghe	10 5 3
6.	Dimitrie Cristi	1914	Nu are casă	Ana Barbă	Florița Maria	6 3

În memoria celor care au luptat și s-au jertfit în Războiul pentru Reîntregirea Neamului Românesc, în anul 1925 s-a înălțat în centrul localității Păuliș un monument în valoare de 102.000 lei, cheltuieli suportate de Comitetul de Cultură al Județului Arad și la care au contribuit și membrii formației corale *Concordia* din Păuliș.

Urmările războiului au fost devastatoare pentru țăranii din Câmpia Aradului. Sărăcia, mizeria, lipsa medicamentelor făceau ravagii în rândurile populației, mai ales printre copii. Terenurile agricole și viile erau nelucrate datorită mobilizării bărbaților pe front. Văduvele de război și orfanii trăiau în cea mai cruntă mizerie. Pământul promis ostașilor întârzia să apară. Peste toate acestea, trupele maghiare, care nu vedeau cu ochi buni pe românii transilvăneni, făceau victime în rândul populației românești din toate satele comitatului.

La 3 noiembrie 1918 țăranii din Păuliș au devastat 23 de vagoane de grâne. Subprefectul a anunțat Ministerul de Interne despre violențele țăranilor din Păuliș împotriva reprezentanților vechii puteri administrative și de stat. Notarii și ajutorii de notari s-au refugiat la Arad, iar țăranii români s-au organizat, au numit noi notari, care au depus jurământ de credință Comitetului Național Român. Soldații întorși de pe front s-au organizat în Garda Națională Română, condusă de Consiliul Național Român cu sediul în Arad.

La Păuliș s-a înființat o filială a Consiliului Național Român.

Spre mijlocul lunii noiembrie 1918 atacurile împotriva vechilor autorități au slăbit, iar în Arad se instaura liniștea și ordinea. La Păuliș în 2 decembrie 1918, iar la Sâmbăteni în 3 decembrie 1918, s-au ales noile antistii locale. La 17 noiembrie 1918 era constituită la Păuliș Garda Națională Română, formată din 120 de membri, iar la Cladova din 40 de membri.

Actul de la 1 Decembrie 1918 a fost urmat de o perioadă de tranziție, pentru a se instaura administrația românească. Vechea administrație maghiară ceda greu și înfăptuia chiar și crime. În multe localități nemeșii au omorât români. La Păuliș au fost uciși 4 români, iar la Sâmbăteni 2. Împotrivirea maghiarilor a mai continuat o scurtă perioadă de timp. Armata română a eliberat Transilvania de trupele ungare, iar administrația română și-a intrat în drepturi.

În perioada interbelică Păuliș a cunoscut treptat un reviriment economic și social, muncile câmpului au început să fie mai productive și au apărut tehnologiile mecanizate: batoze de treierat, tractoare și pluguri mecanice importate din Anglia, Germania și Statele Unite ale Americii.

La începutul anului 1940 au fost mobilizate trupele de rezerviști.

La mijlocul anului 1940 situația politică a României s-a complicat: statele fasciste au impus României Dictatul de la Viena din 30 august 1940, prin care nord-vestul Transilvaniei era cedat Ungariei și, ca urmare, mișcările de masă împotriva Dictatului de la Viena au luat proporții în multe dintre localitățile Județului Arad.

La 6 septembrie 1940 puterea a fost preluată de generalul Ion Antonescu, în coaliție cu mișcarea legionară. În Județul Arad, rebeliunea legionară izbucnită în zilele de 21-23 ianuarie 1941 a fost lichidată până la 23 ianuarie 1941, prin intervenția armatei.

După 23 August 1944, când România a întors armele împotriva Germaniei, situația militară a Ardealului devenise precară: granița de vest, samavolnic trasată de Hitler, trebuia recucerită și împinsă pe vechiul aliniament stabilit prin Tratatul de la Trianon din anul 1920.

Păuliș 1944 – pe frontul de vest al sufletului țării

Localitatea Păuliș a intrat definitiv în istoria neamului românesc prin luptele eroice din timpul dramaticelor evenimente ce puneau în cumpănă integritatea și demnitatea României la hotarul ei de apus, în septembrie 1944.

În toamna anului 1944 contraofensiva armatelor germano-hortyste viza partea de nord-vest a țării. Aliniamentul pe care Armatele I și a IV-a române îl aveau de menținut era amplasat pe direcția Arad-Păuliș-Ineu-Beiuș-Cluj. Acest aliniament trebuia păstrat cu orice preț până la sosirea trupelor sovietice ale Frontului 2 Ucrainean, care acționa în zonă, pentru a împiedica contraofensiva grupului de Armate Germane F spre estul țării, prin defileele Mureșului și Crișului Alb.

Pentru apărarea intrării în defileul Mureșului, în zona Păuliș-Miniș-Ghioroc-Cuvin a fost desemnată Școala de Subofițeri de în Rezervă Infanterie Radna, comandată de colonelul Alexandru M. Petrescu. După 23 August 1944 întregul efectiv al școlii a revenit în Garnizoana Radna, întrucât anterior o parte a participat la eliberarea Aeroportului Arad și a Garnizoanei Ceala, iar cealaltă parte a fost încartiruită la Ususău.

Prin Ordinul Corpului VII teritorial operativ nr. 025090 din 13 septembrie 1944, Școala de Subofițeri în Rezervă Infanterie Radna se constituie în *Detașamentul Păuliș*, având ca misiune apărarea Defileului Mureșului în zona Păuliș – Ghioroc – Miniș – Cuvin. Pentru misiune, detașamentul avea la dispoziție batalioanele I și II de elevi-sergenți, suplimentate cu un pluton din Regimentul 93 Infanterie (din Argeș), un pluton din Regimentul 38 Artilerie și Divizionul 61 Artileria Grea (de la Craiova); din 15 septembrie mai intră în componența sa un batalion din Regimentul 96 Infanterie (de la Caransebeș). În cele 7 zile de lupte (13-20 septembrie), s-a apelat și la ajutorul unor răniți de război aflați într-un tren în gara Radna și care puteau face față unui asemenea efort (mărturie prof. Pavel Galea, el însuși participant la acele bătălii ca elev al școlii din Radna, îngropat de viu de explozia unui obuz, scos din pământ de camarazii săi, rămas surd de urechea stângă după acea explozie, ajuns mult mai târziu membru corespondent al Academiei Române).

Forța combativă a Detașamentului Păuliș a fost următoarea: 1.838 de ostași (58 de ofițeri, 96 de subofițeri, 1.684 de elevi și alte trupe), 1.465 de puști, 82 de puști-mitralieră, 16 mitraliere, 4 tunuri antitanc, 2 tunuri antiaeriene, 33 de aruncătoare și 8 obuziere de 122 mm.

Anexa nr. 1

FORȚA COMBATIVĂ A „DETAȘAMENTULUI PĂULIȘ”¹

Unități	Luptători				Armament								
	Ofițeri	Subofițeri	Elevi școala militară	Soldați	Puști	Puști-mitraliere	Mitraliere	Tun a.t.	Tun a.a.	Aruncător			
										60 mm	81,4 mm	120 mm	Obuziere de 122 mm
Scoala de subofițeri Radna	32	39	755	—	617	56	8	4	2	12	4	4	—
Batalionul I din Reg. 96 infanterie	18	14	—	569	490	25	8	—	—	9	4	—	—
Divizionul 61 artilerie grea	8	13	—	360	358	1	—	—	—	—	—	—	8
Total	58	66	1 684	1 465	82	16	4	2	21	8	4	8	

¹ Arhiva M.F.A.-M.St.M., dosarul nr. 1/20, fila 61.

În sprijinul acestei forțe terestre acționa un grup de avioane de bombardament; unele surse afirmă că avioanele aparțineau armatei sovietice, altele că erau din Grupul 6/3 Stukas român. Aceste forțe combatante aveau misiunea de a opri înaintarea unei forțe inamice de aproximativ 20.000 de ostași, formată din Corpul 6 Armată Ungar și Divizia 1 Blindată Budapesta. Mărturisiri ale supraviețuitorilor acelor lupte eroice arată că trupele hortyste erau sprijinite de aviația germană, avioanele inamice având vopsit pe aripi tricolorul românesc pentru a-i induce în eroare pe ostașii români cu două scopuri: a evita ca românii să deschidă foc asupra lor și a-i face să nu se ferească de avioane, astfel putând fi mitraliați și uciși cu ușurință.

Dispozitivul de apărare prevedea ca Batalionul II, întărit cu mitraliere, aruncătoare de 81,4 mm și tunuri antitanc, să se instaleze în sectorul Păuliș, pentru a bara înaintarea dușmanului pe direcția Arad-Sâmbăteni-Păuliș de-a lungul șoselei Arad-Lipova-Deva (actual DN 7). Celălalt batalion avea misiunea de a bloca înaintarea inamicului pe o a doua direcție, considerată secundară: Sâmbăteni-Ghioroc.

Batalionul II, comandat de maiorul Emil Părcălabu, și-a amplasat subunitățile în sectorul Păuliș.

Singura posibilitate a inamicului de a depăși aliniamentul format de-a lungul Canalului Matca era podul șoselei care lega Aradul de Lipova și Deva și a cărui apărare a revenit Companiei a 6-a, comandată de căpitanul

Ioan Fătu. Compania era formată din două plutoane, cu un efectiv de 80 de elevi-sergenți, un pluton de mitraliere Z.B. și o grupă de tunuri antitanc. Punctul de comandă al companiei era la nord de podul peste șanțul anticar, iar punctul de comandă al batalionului era la Halta Păuliș.

Compania a 7-a a Batalionului II a fost repartizată în linia a II-a, la liziera Păulișului, iar compania a 5-a a fost lăsată la Barațca în rezervă, pentru eventuale intervenții.

Atacul inamic s-a declanșat pe 13 septembrie 1944, pe direcția Arad-Păuliș, iar la 14 septembrie 1944 frontul era deja în fața șanțului anticar pe tot aliniamentul Păuliș-Miniș-Ghioroc-Cuvin.

Luptele din 14-15 septembrie 1944 au fost de un dramatism ieșit din comun. În ziua de 14 septembrie elevii-sergenți au menținut o perdea de foc continuu împotriva inamicului, producându-i pierderi mari: 8 tancuri distruse și 6 avariate – dar a scăzut dramatic stocul de muniție. În aceste condiții, primarul Comunei Păuliș, Dumitru Stoian, a mobilizat localnicii și i-a condus într-o operațiune de descărcare de muniții dintr-un tren militar, muniții pe care tot ei le-au transportat la linia întâi.

Ziua de 15 septembrie 1944 a fost cea mai grea, inamicul declanșând ofensiva la orele 5,45 și atacând pe trei direcții: spre Păuliș, spre Miniș și spre Ghioroc-Cuvin. Concentrarea maximă era din nou în zona podului rutier peste Canalul Matca, în zona apărată de Compania a 6-a. În acea zi de mare dramatism s-a ajuns la lupta cu grenada. Au căzut eroic în luptă căpitanul Ioan Fătu – comandantul Companiei a 6-a, sublocotenentul Gheorghe Cismaru – comandantul plutonului I din Compania a 6-a, și elevii-sergenți Slobodan Lera, Dumitru Mechenici și Grigore Cașotă. Copleșiți de inamic și rămași fără comandatul de companie și fără unul dintre comandanții de plutoane, elevii-sergenți se repliază pe aliniamentul căii ferate, în felul acesta provocându-se o breșă între batalioanele 1 și 2. În această situație aproape disperată maiorului Emil Pârcălabu, comandantul Batalionului II, preia comanda directă a Companiei a 6-a și îi reorganizează rămășițele, activează compania de rezervă a batalionului, reface linia întâi, contraatacă fără ezitare, surprinde inamicul, îi oprește înaintarea și îl pune în retragere. Doar în acest contraatac condus de maiorul Pârcălabu invadatorul a pierdut 96 de oameni (67 de prizonieri, 29 de morți), și mult armament. Deși luptele au continuat până la orele 13,15, inamicul nu a reușit să străpungă apărarea podului. Atacatorii au pierdut 386 de oameni (302 morți și 84 luați prizonieri), 12 tancuri, 5 tunuri și o cantitate impresionantă de armament.

În zilele de 16-17 septembrie 1944 luptele au continuat cu îndârjire, mai ales pe aliniamentele Ghioroc – Miniș și Ghioroc – Cuvin, apărate de Batalionul 1. Aceste zile au fost considerate cele mai critice, existând posibilitatea ca inamicul să străpungă frontul în această zonă.

În zilele de 18-19 septembrie 1944 acțiunile inamicului au fost reduse, mărginindu-se doar la menținerea liniei frontului.

În ziua de 20 septembrie 1944 au ajuns pe poziții trupele române și sovietice, sub comandă sovietică, iar colonelul Alexandru M. Petrescu, cel care, inspirându-se din eroismul înaintașilor de la Mărășești, Mărăști și Oituz din Primul Război Mondial, a lansat deviza *Nici pe aici nu se trece!*, raporta comandantului Corpului 57 Armată Sovietic că „*Misiunea Detașamentului Păuliș a fost îndeplinită*”. Astfel s-a încheiat una dintre cele mai sângeroase și eroice lupte date de ostașii armatei române în cel de-Al Doilea Război Mondial, posibil a fi asemănată cu lupta de la Oarba de Mureș.

Școala de Subofițeri în Rezervă Infanterie Radna a pierdut 3 ofițeri, 2 subofițeri și 22 de elevi-sergenți, alți 3 ofițeri, 1 subofițer și 83 de elevi-sergenți fiind răniți.

În toată zona de operații nu exista spital militar, astfel că a fost improvizat un asemenea așezământ la Mănăstirea Maria Radna. În acest spital improvizat a servit ca sanitar infirmiera Elena Chiriță, din satul Suseni, Comuna Bogați, Județul Argeș. Ea a părăsit spitalul improvizat pe 17 septembrie 1944, din proprie inițiativă, pentru a merge pe linia frontului, lăsând medicului-șef o scrisoare în care scria, printre altele: „*Am plecat pe front. Este nevoie aici de mine, dar e nevoie de cineva și acolo. Soldat Elena Chiriță*”. Pe linia frontului a ajuns în sectorul Batalionului 1 al Regimentului 96 Infanterie, și s-a oferit ca voluntară, servind și ca infirmieră, și ca luptătoare combatantă. După încheierea operațiunilor, printr-un memoriu adresat comandantului Armatei 1 române, generalul de corp de armată Nicolae Macici, a cerut „... să fiu înrolată într-o unitate de pe front, echipată și înarmată la fel cu camarazii care își fac acolo datoria”; cererea a fost respinsă, însă a insistat să fie înrolată ca militar combatant – și a reușit în cele din urmă: infirmiera sanitară Elena Chiriță a fost repartizată ca voluntară la ambulanța Diviziei 19 infanterie. Pe 30 noiembrie 1944 a fost avansată la gradul de sergent. A servit ca sanitară și combatantă cu arma în mână în Regimentul 96 Infanterie (aflat în componența Diviziei 19 infanterie), până

la Budapesta, unde a fost grav rănită la ambele picioare. A fost evacuată, transportată la Arad și îngrijită, însă a murit după două luni de suferințe. A fost îngropată cu onoruri militare în Cimitirul Eroilor de la Radna. Pentru merite deosebite, a fost decorată pe front cu *Medalia Meritul sanitar clasa I-a* și, imediat după moarte, cu medalia *Virtutea militară clasa a II-a*. La mai mult de 20 de ani după război, i-au mai fost conferite *Medalia Virtutea ostășească clasa I-a* și *Ordinul Apărarea Patriei clasa a III-a* (ale Republicii Socialiste România). În fiecare an, la comemorarea Bătăliei de la Păuliș, memoria ei este onorată la Lipova (vechea localitate Radna), de armata română, de oficialitățile locale și județene, de localnici, de oficialitățile Comunei Bogata și de rudele sale.

Pentru faptele de arme excepționale săvârșite în timpul operațiilor de apărare a Defileului Mureșului, Școala de Subofițeri în Rezervă Infanterie Radna a fost citată prin Ordinul de zi nr. 2 din 23 septembrie 1944 pe Armata I, ulterior pe întreaga armată română prin Ordinul de zi nr. 15 din 14 noiembrie 1944 al Ministerului de Război; au fost decorați cu *Ordinul Militar Mihai Viteazul clasa a III-a cu spade* căpitanul Ioan Fătu – comandant al Companiei a 6-a (decorare post-mortem), maiorul Emil Pârcălabu – comandant al Batalionului II, și colonelul Alexandru M. Petrescu – comandant al Școlii de Subofițeri în Rezervă Infanterie Radna și comandant al *Detașamentului Păuliș*. Ulterior, colonelul Alexandru M. Petrescu a fost avansat la gradul de general, iar pe 23 August 1964, prin Decretul Consiliului de Stat al Republicii Populare Române nr. 500/1964, i s-a conferit *Ordinul 23 August clasa a III-a*.

Întru cinstirea faptelor de eroism din septembrie 1944 și în memoria celor căzuți atunci pe câmpul de luptă, la Păuliș, foarte aproape de locul cel mai greu al bătăliei – podul peste Canalul Matca, pe partea stângă a DN 7 în direcția Păuliș-Arad, la marginea drumului, a fost înălțat în 1974 un monument impresionant, alcătuit din două aripi din piatră care asigură din spate un ostaș din bronz care veghează cu privirile ațintite spre fruntariile țării și păzește drumul care duce la podul acela peste care inamicul nu a putut trece. Monumentul este opera arhitectului arădean Miloș Cristea, iar statuia ostașului este opera sculptorilor Emil Vitroel și Ionel Muntean.

Anual, începând cu anul 1974, eroii veterani ai acestor lupte, armata română, oficialitățile județene și oficialitățile locale cinstesc și comemorează amintirea camarazilor căzuți în luptă pe aceste locuri prin organizarea de

acțiuni la troițele ridicate în localitățile Cladova, Miniș, Ghioroc și Cuvin, la Școala de Subofițeri în Rezervă Radna și la Monumentul Eroilor de la Păuliș.

Relatare orală a profesorului Pavel Galea (participant la acea bătălie ca elev al școlii din Radna), pe 12 octombrie 1986, la Ineu, într-o discuție cu Eugen Puiu (la ora aceea profesorul Galea era membru corespondent al Academiei Române): „Atacul a fost atât de violent și noi atât de disperați și de hotărâți încât am atacat tancurile la grenadă: alergam prin lanul de porumb, fiindcă nu erau tăiați cocenii, ne ascundeam, ajungeam lângă tanc și-i plasam grenada la șenilă. Un obuz tras de pe tanc a explodat lângă mine și m-a îngropat de viu; m-au dezgropat camarazii scurmând pământul de pe mine cu mâinile goale, cu unghiile. Când m-au scos din pământ nu mai auzeam cu urechea stângă: eram surd. Am rămas pe viață surd de urechea stângă, însă nu eram rănit, așa că am continuat lupta: grenade, alergarea prin porumb, tancurile, tirurile infernale ale mitralierelor de pe tancuri, tirurile tunurilor de pe tancuri, tirurile camarazilor, atacuri la baionetă... Aveam sprijinul din spate al trăgătorilor noștri, dar eram în lanul de porumb. Camarazii știau că suntem acolo dar nu ne vedeau. Puteam muri împușcați de ai noștri. Ordinul era ca noi, cei din lanul de porumb, să nu ne ridicăm mai mult de un metru, iar trăgătorii noștri să mențină o perdea de foc la înălțimea turelelor tancurilor, în felul acesta evitând să fim împușcați noi de proprii camarazi. Cât despre frică, da, ne-a fost frică; tuturor ne-a fost frică, însă vine un moment, o secundă de luciditate sau de nebunie, în care îți spui că dacă tu nu-i pui ăluia grenada sub picioare, te va trimite el pe tine în mormânt – și-atunci frica dispare. E lupta pentru supraviețuire. Noi mai luptam pentru ceva: știam că dacă scăpăm de război și rămânem sub cizma ungurească, viitorul ne va fi negru. Când tirurile de arme nu se mai opresc și te scot din minți, tot ce-ți mai rămâne în gând este supraviețuirea. Patria și patriotismul sunt ingrediente vitale, dar înaintea luptei și după luptă. Când plouă cu foc în jurul tău, singurul gând îți este viața. E ca și cum viața devine aer și lupți să respiri, cauți cu disperare aerul pe care nu-l mai ai fiindcă ți-l iau cei cu tancurile. După ce trece nebunia începi să-ți revii cumva – și gândești că te-ai luat de piept cu moartea ca să-ți aperi țara, părinții, nevasta, copiii, iubita, neamurile, casa... Abia atunci începi să înțelegi că patria aceea pentru a cărei apărare te-ai pregătit pe câmpul de instrucție și pe care o cântai în cântece de slavă bătând pas de defilare nu-i

mare lucru: este doar *acasă* – și că toți camarazii căzuți asta își apărau: *acasa* lor și-a înaintașilor lor și-a urmașilor lor. Când am ajuns eu acasă după război, m-am oprit la poartă și mi-am imaginat că aș fi adus într-un sicriu, căzut pe front, și că aș mai putea gândi – și mi-a trecut prin gând gândul că n-am murit degeaba câtă vreme mă întorc *acasă la mine*, iar nu *acasă la alții*. Mai trec zile, apoi începi să-ți amintești de cei căzuți – comandanți sau camarazi de trupă, și-i plângi în tăcere, și le mulțumești, și le ceri iertare – și te simți brusc foarte bătrân. Ce simt când trec prin Păuliș? Trec adeseori – și de fiecare dată îmi amintesc fiecare secundă de-atunci, fiecare pocnet de armă, ordinele comandanților, strigătele camarazilor... Niciodată nu pot să plâng, dar mereu mi-i cerul gurii uscat, nu prea mai am aer și-mi zvâcnește toată ființa, de parcă m-aș înțepeni în poziție de onor și-aș duce mâna la caschetă să-mi salut amintirile vii. Tinere domn, Păuliș a fost o poveste de eroism sublim, dar află de la un supraviețuitor al poveștii de atunci că războiul este o blestemăție cumplită, o grozăvie care nu poate fi cuprinsă și explicată în atâtea cărți câte ar încăpea în toate bibliotecile lumii”.

Evoluția demografică

Păuliș: 1752 – 89 de familii (68 românești, 2 maghiare, 19 sârbești); 1771 – 484 de persoane; 1828 – 1.284; 1890: 1.975 (1.439 români, 193 maghiari, 211 germani, 46 alte etnii, 60 etnie necunoscută sau nedeclarată); 1900 – 2.512; 1920 – 2.435; 1930 – 1.951; 1948 – 1920; 1966 – 1.966; 1979 – 1.980; 1988 – 1.930;

Păulișul Nou: 1828 – 250; 1890: 400 (36 români, 12 maghiari, 344 germani, 8 alte etnii; 1900 – 406;

Sâmbăteni: 1725 – 59 de familii (48 românești, 2 maghiare, 9 sârbești); 1771 – 344 de persoane; 1828 – 1.168; 1890 – 1.852; 1900 – 1.831; 1910 – 1.897; 1920 – 1.780; 1930 – 1.720; 1948 – 1.502; 1966 – 1.690; 1979 – 1.772; 1988 – 1.772.

Cladova: 1752 – 528 de persoane; 1771 – 486; 1828 – 468; 1890 – 746 (702 români, 11 maghiari, 11 germani, 22 alte etnii, 26 etnie necunoscută sau nedeclarată); 1900 – 506; 1910 – 502; 1920 – 470; 1930 – 461; 1948 – 442; 1966 – 451; 1979 – 400; 1988 – 440.

Barațca: 1948 – 232 de locuitori; 1966 – 242; 1979 – 415; 1988 – 315.

Comuna Păuliș: 1970 – 4.916 locuitori; 1975 – 5.009; 1980 – 4.618; 1981 – 4.634; 1982 – 4.659; 1983 – 4.505; 1984 – 4.454; 1985 – 4.457; 1986 – 4.473; 1987 – 4.423; 1988 – 4.457; 1989 – 4.473; 1992 – 4.222; 1996 – 4.175; 1998 – 4.208; 2000 – 4.244; 2002 – 4.148; 2004 – 4.227; 2011 – 4.120 (3.644 români – 88,45%, 102 maghiari – 2,48%, 183 romi – 4,44%, 20 germani – 0,48%, 3 sârbi – 0,07%, 6 slovaci – 0,15%, 9 altă etnie – 0,22%, 149 etnie necunoscută sau nedeclarată – 3,62%). Confesional: 66,17% ortodocși, 19,3% penticostali, 5,12% baptiști, 3,64% romano-catolici; pentru 3,62% din populație apartenența confesională este necunoscută sau nedeclarată.

Biserica

La momentul redactării acestei lucrări, pe teritoriul Comunei Păuliș ființează 13 clădiri cu statut de biserici, ele aparținând cultelor ortodox – 4, romano-catolic – 2, baptist – 2, penticostal – 4, adventist de ziua a șaptea – 1.

Biserica Ortodoxă din Păuliș

Poatră hramul *Sfântul Ierarh Nicolae* și a fost construită între anii 1765-1783, din piatră și cărămidă. Iconostasul a fost făcut din bucăți la Viena și a fost montat în aceeași perioadă cu construcția bisericii. Numele pictorului care a pictat iconostasul este Iosif Matei, semnătura acestuia regăsindu-se pe icoana Sfântului Nicolae. În anul 1873 biserica a fost restaurată și adusă la forma actuală. În același an s-a construit din piatră și gardul împrejmuitor. În anul 1906 s-a făcut reparații în interior și s-a recondiționat iconostasul, meșter fiind Iuliu Bosoic din Berliște. În anul 1965 biserica a fost pictată în tehnica frescă de pictorul Nițulescu Constantin din București și fiul său Cristian. Între anii 1981-1983 s-au făcut reparații exterioare, la turn s-au montat ferestre, s-a refăcut acoperișul și s-au montat streșinile și burlanele de scurgere a apei pluviale, s-au făcut reparații capitale la casa parohială. În anul 1985 s-a reparat fosta școală confesională din curtea casei parohiale, astfel că putea fi folosită apoi ca sală pentru diferite evenimente. În anul 2001 s-a recuperat în instanță cea de-a doua casă parohială. În anul 2004 s-a reabilitat în întregime iconostasul și pictura interioară.

Biserica Ortodoxă Cladova

În Conscriptia din 1743 este consemnat *Protha* (protopopul) *Paul din Cladova*. Conscriptia din 1755 a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului menționa la unii dintre preoți apelativele *valah* sau *Grecul*, cu scopul de a evidenția etnia acestora, la Cladova fiind amintit *Criste Grecul*. Actuala biserică de zid din Cladova a fost construită în anul 1897 pe locul unde exista în 1780 o biserică din lemn, cu hramul *Bunavestire*. La podul Cladovei era un cătun numit *Valea*, unde tradiția consemnează existența unei biserici. Preotului Paul, menționat anterior, îi urmează preotul Zaharia Popovici (1767 și 1770). În anii 1816 și 1849 era preot Petru Popovici, iar în perioada 1848-1850 a slujit preotul Teodor Tripon. În anul 1871 este menționat preotul Iosif Popovici. O lungă perioadă de timp a slujit la altarul bisericii din Cladova preotul Ioan Căpitan (1896-1930), născut în 1865 și hirotonit preot pentru parohia Cladova la 24 mai 1896. Prin străduințele sale a fost zidită clădirea școlii din parohie și a fost renovată biserică. Pentru întreaga sa activitate episcopul Ioan I. Papp l-a distins cu brâu roșu, iar din partea Ministerului Cultelor a fost distins cu Coroana României în grad de cavaler. Preotul Mihail Jurcă a slujit la altarul bisericii între anii 1910-1928, succesor fiindu-i preotul Teodor Șchiopu (1928-1936). Începând cu anul 1936 și până în 1943 a fost preot Liviu Tulcan. În timpul celui de-Al Doilea Război Mondial biserică a fost bombardată, suferind mari pagube. Credincioșii parohiei, păstoriți de preotul Mihai Pavel (1943-1948), au reparat biserică. Pentru o scurtă perioadă de timp a slujit preotul Aurel Tomescu (oct. 1948-iulie 1949). În 1949 a revenit preotul Liviu Tulcan, care a păstorit până în anul 1963. În curtea bisericii s-a ridicat un monument închinat fiilor satului Cladova căzuți în Primul și Al Doilea Război Mondial. Pe monument sunt inscripționate numele eroilor. Fiecare familie a contribuit la plata literelor cuvintelor inscripționate. Între anii 1964-1970 a slujit preotul Emilian Căpitan din Gașa, iar următorii patru ani a păstorit preotul Ioan Mihuța din Chișineu Criș. Ștefan Sinulescu a funcționat ca preot între anii 1975-1976. Preotul Mihai Dohangie din Lalașinț a slujit timp de 11 ani (1976-1987). Între anii 1988-1989 a fost preot Dorin Petruse din Arad. Din 1 ianuarie 1990 până în prezent preot paroh este Stelian Covăsânțan, care s-a preocupat de reparația capitală exterioară a bisericii (1991), de refacerea acoperișului din tablă de aluminiu (1993), iar în anul 2005 s-a refăcut turnul bisericii.

Biserica Ortodoxă din Sâmbăteni

Prima clădire a bisericii ortodoxe din Sâmbăteni despre care există informații a fost construită în jurul anului 1729, din lemn, în cimitirul satului, și avea hramul *Sf. Ierarh Nicolae*. A fost sfințită la 2 aprilie 1755. Ulterior, datorită sporului demografic, s-a construit o biserică mai mare. Temelia s-a pus pe 13 mai 1835 și trei ani mai târziu, pe 12 mai 1838, de sărbătoarea Înălțării Domnului, a fost sfințită de episcopul Gherasim Raț al Aradului. După închiderea șantierului noii biserici, cea din lemn a fost demolată, pe locul ei fiind construită *Casa Comitatului*. Iconostasul s-a pus în 1856, fiind asemănător cu cel al Catedralei din Arad. În 1875 biserica a fost pictată de pictorul bănățean Nicolae Popescu.

În inventarul din 1855 sunt menționate 9 cărți românești (Liturghier, Evanghelie, Tipicon, Minei mare, Triod, Penticostar, Psaltire, Ceaslov, Molitvelnic), și 11 sârbești (2 Evanghelii, Liturghier, Tipicon, Triod, Penticostar, Psaltire, 3 Ceaslovuri, Molitvelnic).

În 14 septembrie 1944 biserica a fost bombardată, rămânând doar zidurile și o parte din turn. Arhiva bisericii și a școlii care funcționa pe lângă biserică era păstrată în turnul bisericii, astfel că a ars împreună cu turnul, aceasta fiind explicația pentru puținătatea informațiilor despre biserică și școală dinainte de această dată. Biserica a fost refăcută începând cu anul 1956 (22 mai). Iconostasul, care există și astăzi, a aparținut Capelei Spitalului Municipal Arad și s-a primit prin bunăvoința Centrului Eparhial Arad, în urma desființării locașurilor de cult din incinta instituțiilor statului de către puterea comunistă.

În anul 1946 parohia a avut un cor bărbătesc și unul mixt, condus de învățătorii Rozalia și Teodor Stancu.

În 1969 se reînființează corul mixt, condus de prof. Văcaru din Arad (Grădiște), apoi de prof. Bulzan.

În 1973 s-a pictat biserica, pictor fiind Vasile Munteanu din Covasna, iar în 19 octombrie 1975 s-a sfințit.

În anul 1980 turnul bisericii este dărâmat de o furtună puternică, dar în trei zile este refăcut în totalitate.

În anul 1985 se reface integral tencuiala exterioară, iar în anul 1986 este schimbată în totalitate partea lemnoasă a acoperișului și țigla veche este înlocuită cu țiglă glazurată. În anul 1989 s-au turnat 2 clopote, de 6,8 tone și de 4 tone, la Mănăstirea Plumbuita din București.

Pe 28 august 1992, noaptea la ora 2, se prăbușește întreaga boltă a bisericii, efectul produs semănând cu un mic cutremur. Paguba calculată a fost de 5 milioane lei. În 15 octombrie 1992 au început lucrările de reface a bolții, lucrare încheiată în anul următor. Toate lucrările făcute de-a lungul timpului au fost finanțate exclusiv de enoriași prin contribuții benevole.

În Sâmbăteni s-a manifestat și mișcarea *Oastea Domnului*, pornită în Biserica Ortodoxă Română din Sibiu în anul 1923, de preotul Iosif Trifa.

Preoți: Novac (1755,1759); Popa Rada (1756-1758); Constantin Popovici (1763, 1767, 1781); Alexiu Novac (1767); Ilie Ioanov (1791); Ioan Cuzman (1791-1804); Sava Popovici (1798-1826); Ioan Ianosevici (1802-1842); Ioan Raț (1843-1844,1849); Emanoil Petrovici (1826-1871); Petru Băbescu (1827-1832); Emanoil Constantin Petrovici (1868); Constantin P. Aiudan (1871-1882); Nicolae Manuilă (1845-1867); Fabrițiu Manuilă (1892-1911); Ștefan Gherman – hirotonit în octombrie 1918; Pavel Felnecan, Valeriu Felnecan (popa Nuți – 1900-1944 – a murit la 64 de ani, pe 23 ianuarie 1944, în biserică, imediat după liturghie); Traian Rugilă (1930-1955 – în perioada 1930-1944 biserica a fost slujită de doi preoți); Gheorghe Laza (1955-1978, 31 decembrie); Ioan Braiț (1 ianuarie 1978 – prezent).

Biserica Ortodoxă Barațca

Până în anul 1996 Biserica Ortodoxă Barațca era filie la Parohia Ortodoxă Păuliș, din acel an devenind parohie de sine stătătoare.

Biserica ortodoxă din Barațca a fost zidită între anii 1946-1947, cu ajutorul financiar al doctorului avocat Băran și prin contribuția credincioșilor, în frunte cu Gheorghe Blaj, care era cântăreț bisericesc. Biserica poartă hramul *Sfinții arhangheli Mihail și Gavril* și a fost sfințită în 1947 de episcopul dr. Andrei Magieru al Aradului (1936-1960). În anul 1974 s-a construit turnul bisericii, prin strădania cantorului Ion Gurzău și a credincioșilor. În perioada 2004-2005 biserica a fost renovată, efectuându-se lucrări exterioare și interioare: refacerea structurii de rezistență, repararea pereților pentru pictură, înlocuirea padimentului și a instalației electrice, renovarea iconostasului și a mobilierului bisericesc, pictarea interiorului bisericii, branșarea la rețeaua de apă, dotarea cu instalație de încălzire, instalație sanitară și construirea unei magazii. Întreaga lucrare a fost finanțată de Mihai Găleanu din Arad. Lucrările de pictură, realizate

în tehnica tempera grasă, aveau proiectul de aviz întocmit de pictorul Gheorghe Țigu. Pictura a fost realizată de pictorii Diana și Ludovic Sosnac. Resfințirea bisericii s-a făcut la 8 noiembrie 2005, de hram.

Preoți: Gheorghe Barbă, Gheorghe Lupșa, Dimitrie Morau, Dumitru Pavel, Traian Cibian, Coriolan Târla, Sabin Ștefea, Petru Tripa, Gheorghe Rusu, Ardelean Ion, Gheorghe Dărăștean, Gheorghe Ciapotă, Traian Baltă.

Biserica Ortodoxă Cladova

În Conscripția din 1743 este consemnat *Protha* (protopopul) *Paul din Cladova*. Conscripția din 1755 a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului menționa la unii dintre preoți apelativele *valah* sau *Grecul*, cu scopul de a evidenția etnia acestora, la Cladova fiind amintit *Criste Grecul*. Actuala biserică de zid din Cladova a fost construită în anul 1897 pe locul unde exista în 1780 o biserică din lemn, cu hramul *Bunavestire*. La podul Cladovei era un cătun numit *Valea*, unde tradiția consemnează existența unei biserici. Preotului Paul, menționat anterior, îi urmează preotul Zaharia Popovici (1767 și 1770). În anii 1816 și 1849 era preot Petru Popovici, iar în perioada 1848-1850 a slujit preotul Teodor Tripon. În anul 1871 este menționat preotul Iosif Popovici. O lungă perioadă de timp a slujit la altarul bisericii din Cladova preotul Ioan Căpitan (1896-1930), născut în 1865 și hirotonit preot pentru parohia Cladova la 24 mai 1896. Prin străduințele sale a fost zidită clădirea școlii din parohie și a fost renovată biserică. Pentru întreaga sa activitate episcopul Ioan I. Papp l-a distins cu brâu roșu, iar din partea Ministerului Cultelor a fost distins cu Coroana României în grad de cavaler. Preotul Mihail Jurcă a slujit la altarul bisericii între anii 1910-1928, succesor fiindu-i preotul Teodor Șchiopu (1928-1936). Începând cu anul 1936 și până în 1943 a fost preot Liviu Tulcan. În timpul celui de-Al Doilea Război Mondial biserică a fost bombardată, suferind mari pagube. Credincioșii parohiei, păstoriți de preotul Mihai Pavel (1943-1948), au reparat biserică. Pentru o scurtă perioadă de timp a slujit preotul Aurel Tomescu (oct. 1948-iulie 1949). În 1949 a revenit preotul Liviu Tulcan, care a păstorit până în anul 1963. În curtea bisericii s-a ridicat un monument închinat fiilor satului Cladova căzuți în Primul și Al Doilea Război Mondial. Pe monument sunt inscripționate numele eroilor. Fiecare familie

a contribuit la plata literelor cuvintelor inscripționate. Între anii 1964-1970 a slujit preotul Emilian Căpitan din Gașa, iar următorii patru ani a păstorit preotul Ioan Mihuța din Chișineu Criș. Ștefan Sinulescu a funcționat ca preot între anii 1975-1976. Preotul Mihai Dohangie din Lalașinț a slujit timp de 11 ani (1976-1987). Între anii 1988-1989 a fost preot Dorin Petrascu din Arad. Din 1 ianuarie 1990 până în prezent preot paroh este Stelian Covăsânțan, care s-a preocupat de reparația capitală exterioară a bisericii (1991), de refacerea acoperișului din tablă de aluminiu (1993), iar în anul 2005 s-a refăcut turnul bisericii.

Biserica Romano-Catolică Păulișul Vechi

Înainte a actualei biserici romano-catolice din Păulișul Vechi exista doar o capelă, care mai târziu a fost mărită. Biserica romano-catolică din Păulișul Vechi a fost construită în anul 1761. Hramul bisericii a fost *Sfinții apostoli Petru și Pavel*, în biserică păstrându-se o valoroasă icoană care îi reprezintă pe cei doi sfinți. Biserica avea o orgă, dar a fost distrusă în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial. În interiorul bisericii se află soclul unei cruci care inițial se găsea în afara bisericii și era datat 30 iunie 1861, ziua sărbătoririi a 100 de ani de la ridicarea bisericii. Biserica nu este pictată, ci doar zugrăvită cu culoare. Lăcașul de cult a avut un ceas care a funcționat până în jurul anului 1970.

Biserica Romano-Catolică Păulișul Nou

În Păulișul Nou nu a existat biserică mult timp. Sfânta mesă se ținea în clădirea școlii sau într-o capelă mică de la vechea școală viticolă din Miniș. Construirea bisericii a început în anul 1879, odată cu aprobarea Episcopiei (Bistumul din Cenad) pentru o casă de rugăciuni în Păulișul Nou. O parte din banii necesari construirii bisericii au venit din partea Episcopiei, acești bani însă erau destinați special pentru casa de rugăciuni. Ca urmare, etnicii germani au sprijinit financiar ridicarea bisericii romano-catolice din Păulișul Nou, biserică fiind sfințită la 11 noiembrie 1880, cu hramul *Sfântul Martin*. Picturile și cele 3 clopote s-au finalizat și au fost sfințite în anul 1927. Crucea de marmură albă din fața bisericii s-a realizat în 1929, prin sprijinul familiilor Georg și Anna Düran și Elisabeta Doni.

Capela (denumită de localnici *Bisericuța*), adăpostește statuia Sf. Johannes și a fost construită în anul 1886 cu sprijinul financiar al familiei Hell Georg și al văduvei Matthias Edelspacher, soție de baron. Sf. Johannes devenise patronul protector al plantațiilor viticole. Statuia Sf. Maria care se află în plantația viticolă din apropierea capelei a fost înălțată de Karl Bistritzki.

La Cladova, se află o mică groță cu pictura Sf. Maria, unde se fac rugăciuni în timpul procesiunii la Mănăstirea Maria Radna.

Mănăstirea paulină de la Cladova a fost întemeiată între anii 1272-1290, de regele Ungariei Ladislau al IV-lea Cumanul. A fost amplasată la vadul Mureșului, la locul de vărsare a pârâului Cladova. Este cert că mănăstirea funcționa la începutul veacului al XIV-lea, când avea o stare înfloritoare devreme ce în anul 1308 era în măsură să-și cumpere moșii noi. Donația inițială a fost reconfirmată de regii angevini Carol Robert și Ludovic I (în 1359), și de regele Sigismund de Luxemburg. Conducătorii mănăstirii consemnați documentar în veacul al XIV-lea sunt *Ioan* – ca vicar al unui abate absent (1388), și vicarul *Matia* (1395-1397). Singurii preoți cunoscuți ai Mănăstirii Cladova sunt *Petru* (1422), și *Paul* (1519). Dintre averile mănăstirii, una dintre cele mai importante a fost situată în satul Martoni (localitate dispărută, lângă Sâmbăteni), și consta în case și o curte, toate distruse în jurul anului 1441 de nobilii din vecinătăți. Dispariția mănăstirii s-a produs în intervalul 1540-1550.

Biserica Baptistă din Păuliș

Cultul baptist a pătruns în Păuliș în jurul anului 1900, prin predicatorii Pavel Purdei din Șiria și Gheorghe Blaj din Agriș. Printre primii convertiți s-au numărat Ioan Torțan, Dumitru Chereș, Petru Banciu și frații Constantin, Iosif și Nicolae Andraș. În 17 iunie 1901 pastorul Gheorghe Crișan din Macea a oficiat în Păuliș un botez cu 5 persoane. În 1895, după formarea bisericii baptiste din Păuliș, credincioșii au cumpărat o grădină în care au construit o modestă casă de rugăciune. În acel moment erau 10 credincioși. La finele anului 1926 erau 55, iar la finele lui 1927 au rămas 48, deoarece 7 au revenit la ortodoxie. Dintre cei 48 de bapțiști, 18 cercetau *căpiștea* baptistă, 25 nu mergeau nici la întruniri, nici la biserică, iar 5 erau pe cale de a reveni la ortodoxie, se menționa în *Tablou despre secta baptistă în comuna Păuliș* din 27 decembrie 1927. La sfârșitul anului 1928 erau 45 de

bapțiști (22 bărbați și 23 femei), număr care se păstrează și la finele anului 1929. Între anii 1930-1935 numărul bapțiștilor crește, ajungând la 59. De-a lungul anilor imobilului destinat bisericii i s-au adus diverse îmbunătățiri, iar în anul 1994 a fost renovat și extins, pentru a satisface nevoile actuale. Printre păstorii care au condus biserica încă de la începuturile ei amintim pe Gheorghe Crișan, Petru Purdei și Gheorghe Vărșăndan, iar între cele două războaie mondiale pe Ioan Truța. După anul 1944 biserica a fost condusă de mai mulți păstori din Arad, precum Teodor Vereș și Iosif Iacob, iar din anul 1995 de Ioan Mireuță. În anii de după 2000 pastor al bisericii este Gabriel Gligor. În ultimii ani s-a implicat și pastorul Lazăr Magu. Astăzi biserica numără în jur de 50 de credincioși. De-a lungul timpului biserica a avut un cor mare, orchestră și fanfară.

Biserica Penticostală din Păuliș

Prima atestare documentară a Bisericii Penticostale din Păuliș datează din 10 septembrie 1922. Soția lui Gheorghe Bradin păstra legătura cu familia Andraș din America. În mai 1922 soții Andraș au trimis rudelor din Păuliș o scrisoare și o carte de cântări penticostală. Gheorghe Bradin a trimis o scrisoare la adresa găsită în cartea primită din America. În septembrie 1922 Gheorghe Bradin primește răspuns de la Pavel Budeanu și decide să organizeze în casa lui din Păuliș prima biserică penticostală din România. Până la finele anului 1923 numărul credincioșilor a ajuns la 30. Conform memoriei colective, cu această ocazie s-a făcut și prima fotografie a bisericii penticostale din Păuliș. Pe fotografie s-a scris data și numele bisericii: *Biserica lui Dumnezeu*. În 1923, venit din America în România în misiune, Pavel Budeanu îl ordonează pe Gheorghe Bradin ca pastor. Primul botez penticostal din România a fost oficiat pe 16 octombrie 1924, la ora 10, în mod clandestin, în râul Mureș. În *Tablou despre penticostali în comuna Păuliș* din 27 decembrie 1927 erau consemnate următoarele: la finele anului 1926 erau 28 de penticostali, iar la finele anului 1927 erau 32. Adunările aveau loc în casa lui Costa Andraș și a lui Petru Rachi din Barațca. Între anii 1928-1930 sunt consemnați 34 de penticostali, iar în perioada 1931-1935 numărul este fluctuant, de la 27 la 33. În anul 1927 s-au dezlănțuit prigoane deosebite împotriva bisericii penticostale. Gheorghe Bradin a fost arestat și trimis în fața Curții Marțiale din Sibiu,

iar de acolo a fost dus la Timișoara, de unde a fost eliberat deoarece nu era nici un motiv pentru care să fie judecat. Mișcarea pentecostală a folosit libertatea religioasă relativă din perioada 23 August 1944-30 Decembrie 1947 pentru a se organiza și a obține un statut legal. Un rol hotărâtor în recunoașterea Bisericii Pentecostale l-a avut Gheorghe Bradin, care se baza pe lungă sa experiență. Primul Congres al Cultului Pentecostal a avut loc la Arad pe 21-22 iulie 1950. La acest congres Gheorghe Bradin a fost ales președinte, misiune pe care a îndeplinit-o timp de 12 ani, până în 1962, fiind astfel primul președinte al Cultului Pentecostal. După Revoluția din 1989 bisericile pentecostale au putut să-și desfășoare activitatea în deplină libertate. Biserica Pentecostală din Păuliș este condusă de președintele cultului pentecostal din România, pastorul Pavel Riviș Tipei, asistat de fiul său, diacon Iosif Tipei. Biserica dispune de un cor mixt, fanfară, grup vocal de tineri și copii.

Biserica Adventistă de Ziua a Șaptea din Păuliș

În anul 1985, în localitatea Cuvin au apărut primii membri ai viitoarei comunități Păuliș: Vasile Dăniluc, Năstaca Dăniluc, Ecaterina Bârgău și Ioan Bârgău. Ei vor face parte din comunitatea Cuvin până în anul 1987, când vor deveni membri în comunitatea Ghioroc. Aici li se vor alătura familiile Niculescu și Asanache. În anul 1990, odată cu deschiderile create la sugestia și cu sprijinul fraților Grigore Leordean, David Tătaru, Vasile Pop și Ion Seiche din Cuvin și a pastorilor Gabriel Brezoi și Dimitrie Jigău, cei anterior menționați s-au constituit într-o grupă în Păuliș. Timp de aproximativ trei luni s-au închinat într-o casă închiriată în Păulișul Nou, proprietate a săteanului Gheorghe Coceanu. În primăvara anului 1990, printr-o donație făcută de familia Tabita și Costică Amironoaie, grupul s-a mutat într-o clădire modestă, în care s-au închinat până în data de 22 iunie 1999. Donația terenului pe care este construită această biserică, oficializată la 15 mai 1995, a constituit un prim act de dăruire înfăptuit de Zenobia Vălean, cu largul concurs al familiei Vasile Dăniluc. A urmat apoi darul unui proiect realizat de arhitectul Chișbora și finalizat în 10 octombrie 1996, astfel începând construirea Bisericii Adventiste de Ziua a Șaptea în Păuliș. Din apropiere, din depărtare, din comunitățile învecinate, din țară și din afara țării (Ungaria, S.U.A.), darurile n-au conținut să vină, până când

toate au fost așezate la locul lor. În 2 iunie 1999 locașul de închinare a fost vizitat de Ioan Buciuman, președintele Conferinței Banat, iar în 22 aprilie 2000 a avut loc sfințirea bisericii. Gabriel Brezoi a fost pastor al bisericii în perioada 1990-1995, iar apoi, până în anul 2000, Emil Jigău, urmat de Nagy Gyula (2000-2005). Din anul 2005 și până în prezent, pastor al bisericii este Emil Jigău.

Biserica Baptistă din Sâmbăteni

Apariția cultului baptist în Sâmbăteni este legată de anul 1898, când Teodor Drăuceanu din Arad, convertit în Biserica Creștină Baptistă din Pecica, a ajuns la Sâmbăteni pentru a predica evanghelia. Primele servicii divine ale bisericii au avut loc în casele unor credincioși: Dimitrie Suciu, Ioan Suciu, Dimitrie Rujan, Ciorău Ioța, Mănăilă loți etc. În anul 1905 credincioșii au început lucrările de ridicare a unei case de rugăciune în grădina donată de Florian Mănăilă. Construirea bisericii s-a făcut cu deosebite eforturi financiare, cu bani luați din Banca din Ghioroc, care au fost achitați apoi de oameni mai înstăriți, ca Gheorghe Jurj și Vutu Bărdăcuț. Casa de rugăciune a fost inaugurată în anul 1907, iar în anul 1910 s-a format corul bisericii, care a fost condus un timp de Luțu Sari, iar după moartea lui de Mircea Farcaș, care a preluat și conducerea bisericii, și a corului.

Păstorii care au condus biserica au fost Gheorghe Vărșandan și Teodor Iov (1918-1931), Ioan Truța (1931-1942).

În perioada 1942-1944 localul bisericii a fost închis datorită persecuțiilor.

Orchestra de instrumente cu coarde a luat ființă în anul 1956, iar în 1965 s-a constituit fanfara, ambele fiind conduse de Aurel Stoi. Din anul 1997 până în 2005 biserica a fost păstorită de prezbiterul Teodor Râpan. Cu aportul deosebit al acestuia a fost ridicată noua clădire a bisericii, pe un loc nou, în centrul satului, loc care a fost donat de familia Ioan și Maria Stancu. Noua biserică a fost inaugurată în anul 2003. Biserica are 115 membri, 35 de aparținători, un cor mixt, fanfară și orchestră de mandoline. Biserica este condusă în prezent de pastorul Pavel Gag.

Biserica Penticostală din Sâmbăteni

În localitatea Sâmbăteni lucrarea penticostală a început în anul 1927, în casa soților Gheorghe și Ana Tudoran. Lor li s-au adăugat Lucreția Rujan, Persida Savi, Măriuță Strajici, Petru Stancu și Lenuța Baichici. Biserica din Sâmbăteni a fost deservită cu acte de cult până în 1959 de Ioan Neța și Ilie Gavri din Șoimoș, serviciul divin făcându-se în casa lui Nicolae Rujan. În anul 1950 familia Rujan a demolat casa, biserica penticostală s-a mutat la Măriuță Strajici, iar după 1955, odată cu mutarea familiei Florea și Estera Greucean, aceasta preia conducerea bisericii până în anul 1969. După anul 1960, în Sâmbăteni se stabilesc mai multe familii numeroase venite din județele Satu Mare, Bihor și din zonele arădene Gurahonț, Troaș și Roșia. Conducerea bisericii este preluată în 1970 de Vasile Căprar, la început în casa lui Emeric Miculiță, apoi în propria-i casă. În această perioadă se înființează și corul bisericii. În anul 1990 se cumpără terenul pe care este amplasată noua biserică penticostală, lucrările de construire încep în același an, iar în 1992 biserica se mută la demisolul clădirii prin grija pastorului Teofil Babuția, care este în prezent și managerul grădiniței. Din 1994 biserica se mută definitiv în localul propriu-zis, unde funcționează și în prezent. În anul 1993 se încheie extinderea construcției anexă, unde se deschide Grădinița cu program prelungit Samariteanul, care apoi se prelungește cu încă 2 săli de clasă.

Învățământ

Și începuturile școlilor din actuala Comună Păuliș sunt legate in-destructibil de biserică, școlile fiind susținute material și spiritual de biserică și de comunitatea locală, învățătorul școlii fiind chiar preotul satului, neexistând școli care să pregătească dascăli. Preotul era ajutat în activitatea sa școlară de epitropia sau senatul școlar local, format enoriași ai parohiei, aleși pe șase ani. Activitatea senatului școlar era controlată nemijlocit de comitetul parohial și de sinodul parohial, care organizau școala și răspundeau direct de toate problemele pe care le implica procesul de învățământ. Această legătură dintre biserică și școală s-a menținut până la începutul secolului al XX-lea. Protopopul, ca reprezentant al protopopiatului din care făcea parte parohia, era numit inspector școlar

districtual, fiind sprijinit în funcțiile sale școlare de comitetul și de sinodul protopopiatului respectiv. Statul avea dreptul de supremă inspecție, pe care o exercita prin inspectoratele școlare regești comitatense

Documentele vremii reflectă din plin activitatea școlară a protopopilor, preoților și învățătorilor confesionali din protopopiatul Radna, căruia îi aparținea și parohia Păuliș, protopopiat păstorit de protopopul Procopie Givulescu.

La sfârșitul secolului al XVIII-lea, autoritățile imperiale habsburgice au decis înființarea de școli românești. Împăratul Iosif al II-lea, animat de idei iluministe, a acceptat propunerile făcute în 1785 de contele Iancovici referitoare la înființarea de școli naționale care să asigure educația tinerilor români din comitatele Arad, Bihor, Hunedoara, Caraș și Timiș. Ca urmare, inspectorul școlar al districtului Oradea, Iacob Werner, a elaborat un plan de înființare a 74 de școli naționale românești. La 26 martie 1789 școala din Păuliș se regăsea printre cele 48 de școli elementare din Comitatul Arad ale căror contracte au fost înaintate spre aprobare. Contractele școlare erau vizate de inspectorul Alexie Vezilici. Împăratul Iosif al II-lea și-a dat acordul la 6 mai 1789, odată cu semnarea contractelor.

Curtea de la Viena era preocupată de elaborarea unui plan centralizat de dezvoltare a învățământului din Transilvania, plan urmărit îndeaproape de inspectorii imperiali.

Conform Conscripției din 1791, în Păuliș funcționa o școală elementară, având ca învățător pe Grigorie Popovici. Salariul anual stabilit prin contract era de 100 de florini, la care se adăugau și alte drepturi: lemne de foc și pământ dat în folosință. Localul școlii era corespunzător, dispunea de o sală de clasă și de locuință pentru învățător. La acea vreme satul avea 249 de case și 1803 locuitori.

Din însemnările aflate pe o Evanghelie care aparținea bisericii din Păuliș aflăm despre învățătorii Vasile Simionovici și Simeon Lupu, care au funcționat în școala din localitate, fără a fi precizat anul.

În anul 1802 era învățător Gheorghe Draja.

În anul 1811 frecventau școala 17 elevi, iar în anul școlar 1814-1815 erau 158 de copii cu vârstă cuprinsă între 6-12 ani. Nu se cunoaște numărul celor care frecventau școala, deoarece învățătorul nu a trimis darea de seamă.

În anul școlar 1817-1818 frecventau școala 30 de elevi, din care 22 erau *diligent* și 8 *negligent*.

În 1818-1819 frecventau școala 16 elevi, din care 8 *diligent* și 8 *negligent*.

Învățător în 1819 a fost Matei Chitu din Miniș, absolvent al Preparandiei din Arad în anul 1814. Avea 5 ani de serviciu și stăpâna temeinic metoda predării lecțiilor.

În anul școlar 1819-1820 școala era condusă de învățătorul Dem Nicolici, care se îngrijea de instruirea a 19 elevi din clasele I-IV. În anul școlar 1820-1821 îndruma 19 elevi (8 în clasa I-a, 7 în clasa a II-a, 4 în clasa a III-a), din care 2 elevi erau fii de nobili iar 17 erau din popor.

În rapoartele anuale înaintate Deputăției școlare apăreau calificativele primite de școli în raport cu randamentul de muncă al învățătorilor. Astfel, în 1821 școala din Păuliș a fost apreciată prin calificativul *lăudabil*.

Învățătorul Dem Nicolici a funcționat la școala din Păuliș și în anii următori. În anul 1822 era în vârstă de 31 de ani și avea o vechime de 9 ani în învățământ. A fost instalat ca învățător de directorul școlar districtual, care i-a apreciat pozitiv activitatea. Director școlar local era Abraham Putici, care se străduia să asigure școlii condiții bune de funcționare.

În perioada imediat următoare Revoluției de la 1848 s-au înaintat mai multe memorii ale învățătorilor din cuprinsul eparhiei Aradului, prin care se cerea îmbunătățirea salarizării. Un memoriu redactat la Păuliș în 18 mai 1850, semnat de un număr mare de învățători și înaintat ministrului de culte, arăta dependența învățătorilor de autoritățile comunale, de primarii satelor, care îi supuneau pe slujitorii școlii unor procedee arbitrare. Învățătorii solicitau modificarea raporturilor cu autoritățile locale și propuneau ca salariile să fie achitate din bugetul statului și să nu mai fie supuși voinței primarului.

În anul școlar 1868-1869 cursurile școlii profesionale din Păuliș erau frecventate de 70 de elevi, avându-l ca învățător pe Demetriu Rafila.

Conform Conscripției din anul 1873, Păuliș avea 1.630 de locuitori români. În 1872 ei au cumpărat un nou local de școală, care oferea condiții bune pentru desfășurarea învățământului. În localitate au fost recenzați 88 de băieți și 110 fete de vârstă școlară, iar dintre aceștia frecventau cursurile școlare 63 de băieți și 23 de fete. Școala avea grădina de pomi, iar fondul școlar a fost utilizat pentru cumpărarea localului. Învățător era Demetriu Rafila, care absolvise cursurile Preparandiei din Arad în anul 1854. Avea 19 ani vechime în învățământ și își îndeplinea datoria în mod lăudabil.

Salariul său anual era de 200 de florini și bunuri în natură în valoare de 300 de florini. Director școlar local era preotul Dimitrie Panea.

La 1 octombrie 1874 a avut loc Adunarea generală a învățătorilor pentru definitivarea fondului de pensii. Învățătorii contribuiau cu 2% din salariul anual, în calcul fiind incluse și veniturile în natură.

În anul 1879 se înființează la Păuliș o școală de fete, atestată și de documente din arhiva bisericii greco-ortodoxe române din Păuliș. Școala de fete este menționată în anul 1903 ca fiind și locul de desfășurare a ședinței comitetului parohial. De asemenea, prin adresa nr. 128 din 1906, preotul Cornel Popescu cerea „... binecuvântarea arhierescă pentru săvârșirea sfințelor slujbe dumnezeiești” în localul școlii de fete pe perioada renovării bisericii. Prin sfințire școala devenea capelă provizorie timp de două săptămâni. Lucrările de renovare a bisericii nu au fost finalizate la timp, ca urmare slujbele religioase au avut loc în continuare în localul școlii de fete. Preotul Cornel Popescu a fost atenționat de episcopul Ioan I. Papp de faptul că acest lucru nu poate fi de lungă durată, doar dacă parohia se va îngriji de sală de învățământ, deoarece nici școala nu poate fi neglijată.

În anul școlar 1880-1881 frecventau școala 129 de elevi (72 de băieți și 57 de fete), care urmau cursurile în două localuri. Băieții erau îndrumați de învățătorul George Barabaș, iar fetele de învățătoarea Iuliana Nuțiu. Din cei 129 de elevi, au participat la examenul de sfârșit de an școlar 77 (42 de băieți și 35 de fete), adică 59,68%.

Școala populară avea două cicluri distincte: *instrucția cotidiană*, cu durata de 6 ani, care era obligatorie pentru copiii între 6-12 ani, și *instrucția școlară repetitoare*, frecventată timp de 3 ani de copii între 12 și 15 ani.

În anul școlar 1892-1893 învățătorul George Stoian conducea școala de fete din Păuliș, cu un efectiv de 108 eleve care „cercetau școala de toate zilele” și 30 de eleve „deobligate a cerceta școala de repetiție”.

Școala de băieți din Păuliș este menționată în adresa nr. 64 din 18/31 decembrie 1905 ca fiind, asemenea școlii de fete, și loc pentru desfășurarea ședințelor comitetului parohial.

În anul școlar 1899-1900 școala confesională de fete avea 99 de eleve, iar în anul școlar următor clasele I-IV erau frecventate de 142 de eleve. Efectivul a scăzut la 80 de eleve în anul școlar 1901-1902, pentru ca în anul școlar 1902-1903 să scadă la 78. În această perioadă învățător a fost George Stoian, absolvent al Preparandiei din Arad în anul 1890 și venit în Păuliș

în 1892. Avea un salariu anual de 310 florini și bunuri materiale de 300 de florini și a condus școala vreme îndelungată.

Conform datelor statistice sumare din parohia Păulișul Vechi pe anul 1902, cele două edificii școlare valorau 8.000 de coroane, pământurile școlare (30 iugăre) valorau 5.184 de coroane, iar fondul școlar era de 92 de coroane și 92 de fileri. În Protocolul ședinței ordinare a sinodului parohial Păuliș din 27 ianuarie / 9 februarie 1902, membrii sinodului solicitau pensionarea învățătorului Ștefan Onu de la școala de băieți pe motiv că „... dânsul are în serviciul învățătoresc 44 de ani și în școală este foarte slab în ce privește învățământul, precum s-a dovedit aceasta cu ocaziunea examenelor, încât părinții sunt siliți a-și căuta învățătura copiilor lor în școala de stat”. Toți membrii sinodului au fost de acord cu propunerea, solicitând Consistoriului ca în timpul cel mai scurt „... învățătorul să fie pensionat ori strămutat, în caz contrar membrii sinodului vor preda școlăle statului”. Consistoriul acorda atenție modului de organizare și desfășurare a examenelor finale. Prin Ordinul 2427/1902 era trimisă Oficiului parohial Păuliș programa ce cuprindea temele examenelor finale pentru anul școlar 1901/1902, acestea urmând a fi susținute „... miercuri 5/18 iunie 1902, dimineața în Miniș și Păuliș, iar după amiaza doar în Păuliș”. Prin același ordin era numit drept comisar consistorial învățătorul pensionar Ioan Tuducescu din Lipova. Inspectorul școlar protopop Vasile Beleş, împreună cu învățătorul Tuducescu, urmau să viziteze comunele, preoții locali fiind obligați „... să trimită trăsura la gara unde vor descăleca”. De asemenea, preoții erau „... poftiți să publice termenul de examen poporului în biserică” și să invite spre participare, în mod special, membrii comitetului și epitropiei parohiale, funcționarii comunei și părinții școlărilor. Erau invitați să participe la examen și învățătorii din apropiere.

În anul școlar 1904-1905 școala din Păuliș funcționa în continuare în două localuri. Erau obligați să frecventeze școala 178 de copii de 6-12 ani (96 de băieți și 82 de fete), sub îndrumarea învățătorilor George Stoian și Traian Givulescu. La examenele de la sfârșitul anului au fost prezenți 83 de elevi (49 de băieți și 34 de fete), adică 46,62%.

În anul școlar 1905/1906, prin adresa nr.857/1906 trimisă episcopului Ioan I. Papp, preotul Cornel Popescu informa că din 202 elevi înscriși, frecventau școala 25%.

În anul 1907 învățătorul George Stoian informa despre „... cvartirul învățătoresc al școlii de fete, care era aproape de dărâmare. Peretele din dos s-a crăpat în urma așezării fundamentului pe care s-a zidit”. Este convocat inginerul P. Răzvan, care a constatat cauza dărâmării și a recomandat angajarea unui „măestru” pentru reparare. Toate speșele valorau cel mult 300 de coroane. S-a încheiat un contract între comuna parohială ortodoxă română Păuliș și zidarul George Avrămuș. Materialul necesar reparării peretelui l-a procurat epitropia. La reparare „... s-a folosit piatră și cărămidă la fundament și văiug de la fundament în sus”. Suma învoielii a fost de 190 de coroane, primită la finalizarea lucrării, „... măestrul având a răspunde pentru lucru”. Contractul este datat *Păuliș, la 20 august 1907*, și semnat de preot Cornel Popescu, zidar George Avrămuș și martor Pavel Avrămuș.

Timp de 35 de ani învățătorul Traian Givulescu a fost figura reprezentativă a școlii din Păuliș. S-a născut în Ilteu, în anul 1881, și a absolvit Preparandia din Arad în anul 1900, primind testimoniu preparandial (document certicator). După absolvire a funcționat în Arad și Petriș, iar din 1 septembrie 1903 a fost încadrat definitiv la Școala elementară greco-ortodoxă română de băieți din Păuliș, cu un venit anual de 600 de coroane.

În anul școlar 1908-1909 frecventau școala 75 de băieți în clasele I-V. În următorul an școlar erau *deobligați* 84 de băieți de 6-12 ani; înscriși la școală erau doar 75 de băieți, iar la finele anului școlar au rămas doar 69, toți de confesiune greco-ortodoxă; știau să scrie și să citească 65 de școlari, adică 94,20%. Directorul școlii de băieți era preotul Cornel Popescu.

Clădirea școlii a fost ridicată în anul 1879 și era construită din cărămida bisericii, iar piatra și țigla erau din partea comunității, la cadastru fiind trecută pe biserică și comună. Era în stare bună, valora 20.000 de coroane și dispunea de o clasă de învățământ, locuință pentru învățător și o grădină de legume. Sala de învățământ avea 6 m lungime, 4 m lățime și 3,5 m înălțime și 3 ferestre cu lumină din partea stângă. Mobilierul era compus din 1 masă, 1 scaun, 14 bănci, 2 dulapuri, 1 cuier. Mijloacele de învățământ constau în 1 tabel de intuițiune, 1 tabel de cetire limba română și 1 de limba maghiară, 2 table negre, 1 numărătoare, 1 glob pământesc, harta geografică a Comitatului Arad, harta Ungariei, harta Europei. Din *Ziuarul evenimentelor anuale pe 1908-1909* aflăm că înscrierile școlare s-au efectuat în perioada 1-5 septembrie 1908, iar sfințirea școlii și începerea prelegerilor (cursurilor) a avut loc în 7 septembrie 1908.

Din aceeași sursă aflăm și despre „excursiunile școlare”: pe 16 aprilie 1909 „... s-a făcut excursie cu băieții la Dealul Crucii, unde li s-a explicat intuitiv de către învățătorul Traian Givulescu noțiunile fundamentale geografice”, pe 6 mai 1909 s-a făcut „... o ieșire afară la câmp, unde învățătorul le-a explicat elevilor săi noțiunile: șes, colină, arătură, fânaț, livadă”. Din *Ziuarul de progres și absenții* aflăm că învățătorul nota progresul elevilor la Crăciun și la Paști, cu cifre de la 1 la 4, iar la finele anului școlar calificativul era consemnat în litere, astfel: *nesuficient* – 4, *corespunzător/suficient* – 3, *bun* – 2, *lăudabil* sau *foarte bun* – 1. Era urmărit progresul la limba română și limba maghiară pentru citire, ortografie, gramatică și stilizare.

Consultând „Anuarul Școlii Confesionale Păuliș” referitor la manualele folosite în anii școlari 1904-1905, 1906-1907, 1908- 1909 și 1911-1912, se constată că doar la religie se utiliza manualul profesorului dr. Petru Barbu din Caransebeș, în rest utilizându-se manualele alternative ale arădenilor. Consemnăm manualele folosite în anul școlar 1908-1909 la Școala confesională din Păuliș: 1907 – *ABC, carte de citire pentru elevii clasei I*, de Iosif Moldovan; 1904 – *Carte de citire pentru clasa a II-a*, de Iuliu Grofșorean și soția; 1905 – *Carte de citire pentru clasele a III-a și a IV-a*, de Iuliu Vuia; 1905 – *Carte de citire pentru clasele a V-a și a VI-a*, de Iuliu Vuia; 1905 – *Carte de citire maghiară pentru clasele I,II,III*, de Iuliu Vuia; 1905 – *Curs practic de limba maghiară*, de Iuliu Vuia; 1905 – *Elemente de geografie și constituție*, de Iuliu Vuia; 1905 – *Istorie religioase*, de prof. dr. Petru Barbu; 1907 – *Istorie bisericești*, de prof. dr. Petru Barbu; 1908 – *Istorie biblice*, de Nicolae Crășmariu.

În anul școlar 1909-1910, la școala de băieți frecventau cursurile claselor I-VI 69 de elevi.

Sfântul Scaun de Est greco-ortodox român din Arad, prin adresa 1402/10.IV.1910, aprobă înființarea la Școala primară Păuliș a claselor de repetenție. În anul școlar 1910-1911 erau obligați a frecventa școala 89 de copii, dar au frecventat-o 65.

Prin Circularul adresat oficiilor protoprezbiteriale și parohiale din Eparhia română ortodoxă a Aradului, episcopul Ioan I. Papp anunța următoarele: „Cu ajutorul lui Dumnezeu se împlinesc, la 3/16 noiembrie 1912, o sută de ani de când, prin bunăvoință împăratească și spre recunoașterea și încurajarea virtuților cetățenești ale poporului românesc din aceste părți și a năzuințelor lui de emancipare culturală și ierarhică,

s-a deschis *Preparandia română din Arad*. Un fior de sfântă bucurie și de legitimă mândrie trebuie să pătrundă inimile noastre, ale tuturor, acum când acest institut își împlinește cea dintâi sută de ani a existenței și a operei sale culturale”. Preoții și învățătorii din dieceza Aradului erau invitați să participe în număr cât mai mare la serbările centrale din 3/16 noiembrie 1912. Pregătirea pentru serbarea centenară în parohii s-a desfășurat conform unor dispoziții. Fiecare conducător de oficiu parohial era obligat ca în duminica din 4/17 noiembrie 1912 „... să aducă pe amvon, la cunoștința credincioșilor că la 8/21 noiembrie se va face în sfânta biserică pomenirea mai înainte de aceasta cu o sută de ani a Preparandiei noastre din Arad și să-i invite pe credincioși a participa în număr cât mai mare la sfânta liturghie, din acea zi, la parastasul ce se va ține pentru profesorii de odinioară ai Preparandiei și la festivitatea școlară, ce va fi a se ținea în aceeași zi cu elevii școlii noastre populare”. În predica din acea zi preotul trebuia să arate însemnătatea înființării institutului preparandial pentru dezvoltarea bisericească și culturală, iar în final să îndemne credincioșii „... a-și trimitte băieții la învățătură la școala noastră confesională, precum și la învățătură mai înaltă pe la alte școli, neuitând a-și trimitte din băieți pe viitor la Preparandie”. În aceeași zi însemnată urmau a se ține festivități școlare cu elevii școlii populare, festivități la care să fie invitați și părinții. Festivitatea trebuia să înceapă cu o cuvântare din partea învățătorului școlii, iar în cuvântare să li se explice elevilor, pe scurt, însemnătatea zilei. După alocuțiunea învățătorului va urma serbarea elevilor, cu cântări și declamări.

Frecvența școlară era fluctuantă, mai ales între anii 1904-1914, datorită faptului că școala populară românească din dieceza Aradului a cunoscut frământările determinate de legislația școlară a epocii și de accentuarea tendințelor de deznaționalizare. În 16 septembrie 1914 învățătorul Traian Givulescu „a intrat la oaste”, fapt care a determinat oficiul protobrezbiterial și inspectoratul zonal să aprobe „prefacerea școalelor” - cea de băieți și cea de fete, în școli mixte, începând cu 1 decembrie 1914, astfel: clasele I-II mixte sub îndrumarea preotului Cornel Popescu, clasele III-VI sub îndrumarea învățătorului George Stoian.

În anul 1917, datorită disproporției numerice între băieți și fete (s-au născut mai multe fete), care are drept urmare depopularea școlii de băieți, comitetul parohial a decis ca școala să se divizeze astfel: clasele I-II

mixte sub conducerea învățătorului George Stoian, iar clasele III-VI sub îndrumarea învățătorului Traian Givulescu.

Învățătorul Traian Givulescu avea recenzați 46 de copii de 6-12 ani. La examenul final din 30 iunie 1918 au fost prezenți 20 de copii (43,47%).

Învățătorul George Stoian avea recenzați 35 de copii de 6-12 ani, din care 19 au fost prezenți la examenul final (54,28%).

După anul 1918 autoritățile românești au etatizat școala din Păuliș, asumându-și obligația susținerii acesteia din punct de vedere material.

După aplicarea Legii învățământului primar din anul 1924, școala a primit titulatura de *școală primară de stat*. În primii ani după Marea Unire notarea elevilor se făcea după sistemul maghiar, adică prin note de la 1 la 5, nota 1 având valoare maximă.

În anul școlar 1921/1922 frecventau școala 92 de elevi înscriși în clasele I-VI, sub îndrumarea învățătorilor Traian Givulescu și Sofia Stan. În anul școlar 1922-1923, Directoratul General Cluj, prin Ordinul nr. 32 168 din 18.12.1922, îl numește pe învățătorul Traian Givulescu director școlar al școlilor din Păulișul Vechi și Păulișul Nou. Pentru o scurtă perioadă de timp (1919-22 octombrie 1922), conducerea școlii i-a revenit învățătorului Iulian Lucuța, originar din Cerneteaz, Județul Timiș.

În anii școlari 1923/1924 și 1924/1925 s-a introdus sistemul românesc de notare, cu note de la 1 la 10. În *Registrul despre progresul și absențele elevilor de la Școala primară de stat din Păuliș pentru anul școlar 1922/1923* progresul elevilor era notat la Crăciun și la Paști, în cifre, iar la finele anului era consemnat în calificative. Disciplinele de învățământ erau următoarele: calcul general, exerciții de vorbire și cugetare, cetirea, aritmetica, cântarea, desenul, gimnastica, religia și morala, diligența (sârguința), și purtarea morală.

Conferințele învățătoarești au constituit o modalitate organizatorică instituționalizată de perfecționare a învățătorilor români din Transilvania. La conferința de primăvară din 1922, ce a avut loc la Păuliș, învățătorul Traian Givulescu a dezvoltat tema „Ținerea serbărilor școlare, festivalele școlii”. De asemenea, a susținut o prelegere pe tema *Cooperatiile satești*. Alegerea acestei teme se datora, probabil, faptului că la Păuliș exista în acel timp *Cooperativa Păulișana*, avându-l președinte pe învățătorul Givulescu. Cooperativa a dăruit școlărilor săraci și diligenți (sârguincioși), suma de 500 de lei. Aceeași cooperativă a pus la dispoziția Revizoratului Școlar Arad suma de 500 de lei pentru ajutorarea școlărilor orfani și sărmani.

Cercurile culturale ofereau posibilitatea îmbunătățirii pregătirii pedagogice a învățătorilor prin conferințe și lecții practice. La cercul cultural susținut la Păuliș s-a făcut o *prelegere practică de lucru manual cu aplicarea principiului intuiției și al legării de viață*. Cercurile culturale își elaborau singure programul de ședințe, dar erau obligate să trateze anumite teme sau să susțină lecții practice cu teme anunțate din timp.

În anul școlar 1922/1923 erau înscriși 57 de elevi (25 de fete și 32 de băieți), distribuiți astfel: 34 de elevi în clasa a IV-a, 20 de elevi în clasa a V-a și 3 elevi în clasa a VI-a, conduși de învățătorul Traian Givulescu. În clasa a II-a învățau 29 de elevi, îndrumați de învățătoarea Sofia Stan.

Anul școlar 1923-1924 s-a deschis cu sfințirea școlii, iar prelegerile au început în 24 septembrie; erau înscriși în clasele I-IV 118 elevi (59 români, 50 germani și 9 maghiari), iar în clasele V-VI 46 (23 fete și 23 băieți).

În anul 1926 au fost recenzați 97 de băieți și 84 de fete.

Situația școlară pentru 1927-1928 era următoarea: 72 de elevi în clasele I-II, 27 de elevi în clasele III-IV, 32 de elevi în clasele V-VII (total 131 de elevi).

În anul 1927 învățătorul Traian Givulescu a fost desemnat subrevizor școlar de control în Circumscripția Arad II. În această calitate avea misiunea de a inspecta școlile din circumscripția sa: Sâmbăteni, Cicir, Mândruloc, Glogovăț, Micălaca, Sânleani, Zimandu Nou, Zăbrani, Fântânele, Sânicolaul Mic, Aradul Nou. De asemenea, subrevizorul școlar avea responsabilitatea de a informa direcțiunile școlilor din circumscripție despre ordinele, adresele și circularele transmise de Revizoratul Școlar Arad. În acest context, Revizoratul Școlar Arad transmitea subrevizorului Traian Givulescu circulara nr. 934/1927 a Ministerului Muncii, Cooperațiunii și Asigurărilor Sociale, prin care se arăta că se dorește stimularea inițiativei de a alcătui manuale didactice cât mai potrivite pentru învățământul muncitoresc. Ca urmare, s-a instituit pentru anul 1927 un concurs cu premii pentru obiectele cele mai importante pentru pregătirea profesională și cetățenească a muncitorilor. Un alt ordin al Ministerului Instrucțiunii – Direcția Generală a Învățământului primar, nr. 18922, informa că directorul Orfelinatlui Regina Maria din Arad a alcătuit, în culori și relief, harta României, pe care ministerul a aprobat-o pentru „uzul școalelor” normale secundare și primare, hartă recomandată a fi cumpărată la prețul de 30 lei/exemplar (5 lei din preț revenea orfelinatlui). Prin adresa nr. 664

din 25.02.1927 a Revizoratului Școlar Arad, subrevizorul Givulescu este rugat să informeze direcțiunile școlare din circumscripție despre adresa nr. 24 din 12.02.1927 din partea Societății Mormintele Eroilor căzuți în război, de sub președinția PSS dr. Grigorie Comșa, episcopul Aradului, în vederea constituirii comitetelor comunale din Județul Arad, comitete din care făceau parte preoții, învățătorii, notarii, jandarmii, perceptorii și agenții fiscali. Din ordinul nr. 3887/1927, primit din partea Ministerului Instrucțiunii, rezulta „... rolul foarte mare al școlii și învățătorimii în ridicarea nivelului cultural al masei mari a poporului și inspecția celui de la sate, dar și pentru întărirea sufletească a poporului românesc din regiunile cu populație eteroglotă”. În acest context, se dispunea înființarea a 7 regiuni de mai intensă propagandă culturală, Aradul fiind inclus în regiunea a V-a alături de județele Caraș, Hunedoara, Severin, Timiș-Torontal. În fiecare din aceste regiuni urmau să se înființeze centre culturale.

Legea din 1934 stabilea că durata școlii primare este de 7 ani. Ca urmare, titlatura școlii a devenit *Școala elementară de 7 ani Păuliș*.

La 18 iunie 1934 școala din Miniș a organizat examenul de absolvire a elevilor de clasa a VII-a din zonă, la care au participat absolvenții școlilor din Odvoș, Milova, Radna, Păuliș, Sâmbăteni, Cuvin și Miniș. Examenul a constat din probe scrise și orale la două discipline: aritmetică și geometrie și limba română. În urma corectării lucrărilor scrise și a susținerii răspunsurilor orale, toți cei 45 de candidați au fost declarați promovați.

În decursul anilor școala din Păuliș a fost foarte des vizitată de revizorii școlari, inspectorii și subinspectorii școlari din acea vreme, fapt evidențiat de condicile și registrele de inspecții școlare (inspecții curente, inspecții speciale și administrative). Din Condica de inspecții școlare pe anul 1937 aflăm că Școala primară de stat din Păuliș, condusă de directorul Traian Givulescu, avea 4 cadre didactice, care îndrumau 132 de elevi, repartizați pe 7 clase. Procesul verbal de inspecție din 3 iunie 1937 a fost întocmit de revizorul școlar Iosif Târziu, în urma inspecției școlii. Acesta preciza că „La ora inspecției, 8,30, numitul Traian Givulescu era la datorie unde, fiind *săptămâna străjerilor*, făcea exerciții corale cu toți elevii”. În urma examinării generale făcute de inspectorul școlar „... s-au primit răspunsuri foarte bune la toate obiectele de învățământ. Elevii știau în cele mai mici amănunte evenimentele mondiale de la ordinea zilei, dovadă că s-a făcut ora de lectură cu scop bine determinat și rezultat strălucit”. Revizorul a rămas

plăcut impresionat de faptul că „... dl. director, deși suferind, muncea în clasă cu un zel vrednic de toată lauda”.

Până în anul 1948 elevii clasei a VII-a susțineau examen de absolvire a școlii primare. După 1948 elevii claselor IV-VI susțineau examene la fine de an școlar, iar elevii clasei a VII-a examene de absolvire. Din procesul verbal datat 16 iunie 1937 aflăm că la examenul de absolvire a clasei a VII-a din centrul Păuliș, al cărui președinte era Alexandru Terebențiu, director școlar la Covăsânț, revizorul școlar Lazăr Igrîșan nota: „Am primit răspunsuri frumoase de la toți elevii școalelor, care i-au prezentat la examen, dovadă că s-a lucrat serios și cu interes de carte”.

În toamna anului 1937 revizorul Iosif Târziu revine la școala din Păuliș pentru o inspecție administrativă. În urma efectuării inspecției, revizorul școlar a constatat faptul că „toate registrele, recensământul și matricola anului școlar 1936/1937 s-au aflat în ordine; registrele de administrație și contabilitate erau conduse cu multă pricepere”. Referitor la edificiile școlare, se constata că acestea „sunt corespunzătoare, bine și curat întreținute.”

La 8 octombrie 1937, se înființa „Straja țării” sau „Străjeria”, organizație de tineret ideată și patronată de regele Carol al II-lea, supranumit și „Marele Străjer”. Deviza străjerilor era *Credință și muncă, pentru țară și rege*. Organizația avea propriile drapele, fanioane și cântece străjerești. Fiecare învățător era obligat să desfășoare cu elevii activitate militară și politico-educativă. După trei ani, în 1940, odată cu venirea la putere a generalului Ion Antonescu și a legionarilor, *străjeria* a fost desființată.

Procesul-verbal de inspecție din 3 noiembrie 1937, întocmit de revizorul școlar Iosif Târziu, oferă informații despre faptul că la secția română a școlii erau înscriși 111 elevi, dintre care 32 se aflau în clasele III-IV, conduse de învățătorul Nicolae Oprea. Erau prezenți la cursuri 29 de elevi, deci un procent de 90,6%. Revizorul școlar consemna următoarele: „La ora inspecției, învățătorul era în clasă, unde rezolva probleme cu elevii. A ținut o lecție model la clasa a III-a, la aritmetică – *scrierea sutelor de mii*. Lecția a fost ținută conform regulilor metodice și pedagogice. Alături de învățător, elevii muncesc cu toții întru rezolvarea problemelor. Învățătorul este bine pregătit și cunoștințele sale le aplică cu succes. Face străjerie cu elevii școlii, fiind absolventul cursului de străjerie din Breaza”.

În 24 noiembrie 1937 revizorul școlar Lazăr Igrîșan a inspectat clasele I-II mixte, cu un efectiv de 34 de elevi, prezenți toți, îndrumați de Sofia

Stan, învățătoare cu gradul didactic II. A fost asistată la lecția de citire – exerciții de vorbire și intuitive, și la lecția de aritmetică – probleme și exerciții în concentrul 0-80. Suplimentar, învățătoarea predă lucrul de mână și gospodăria fetelor din cursul *supra-primar*, organiza șezători culturale, introducând portul popular. Revizorul școlar Lazăr Igrășan i-a acordat calificativul *FB*.

În după amiaza zilei de 8 iunie 1938 a avut loc la serbarea *stolului străjeresc* de la Școala primară de stat din Păuliș, serbare la care a asistat și subrevizorul școlar R. Furdui. Programul consta în recitări, coruri, dansuri naționale și două piese de teatru: *Suflet de străjer* și *Fecioara de la Jiu*. Piesele de teatru au fost realizate sub îndrumarea directorului școlar Traian Givulescu, „... învățătorul care merită laude pentru felul cum înțelege să-și îndeplinească îndatoririle de luminător al acestei comune”, consemna cu acel prilej R. Furdui.

În 25 iunie 1938 a avut loc examenul de absolvire a cursului primar, la centrul de examinare din Păuliș, la care au participat, alături de elevii păulișeni, și 36 de elevi din comunele Zăbrani, Radna, Șoimoș, Cladova, Miniș. Au fost declarați promovați toți cei 36 de elevi participanți.

Ca urmare a pensionării învățătorului Traian Givulescu, conducerea școlii a fost preluată de învățătorul Nicolae Oprea.

În anul școlar 1938-1939 erau înscriși 106 elevi români.

În procesul verbal al consiliului învățătoresc din 2 noiembrie 1939 este consemnat ordinul I.S.J. Arad nr.6193/1939, care făcea referire la „...introducerea orei săptămânale de apărare pasivă, obligatorie în programa tuturor școlilor”. Obligația fiecăruia era de a participa împreună cu toți membrii familiei la demonstrațiile/exercițiile și cunoștințele ce se vor propune în ora de apărare pasivă.

În 15 ianuarie 1940 inspectorul școlar județean Lazăr Igrășan efectuează inspecția la clasele I-III mixte, cu un efectiv de 44 de elevi, conduse de Sofia Stan, învățătoare cu gradul didactic II. Inspectorul Igrășan a consemnat următoarele: „Elevii au intonat cântece străjerești, iar în clasă era frumos amenajat colțul străjerilor. D-na Stan predă și lucrul de mână la toate clasele și conduce cu elevele grădina de zarzavaturi. Face și educația adultelor, din punct de vedere gospodăresc și igienic, fiind o excelentă sfătuitoare pentru femeile din comună”. Pentru activitatea școlară și extrașcolară i s-a acordat media 10 (zece).

În anii școlari 1938-1939 și 1939-1940 directorul Școlii primare Păuliș era Nicolae Oprea, învățători fiind Sofia Stan, Dumitru Tămaș și Martin Götz. Pe ordinea de zi a consiliului amintit anterior se afla și problema sprijinirii cooperativei școlare, atât printr-o bună administrare a acesteia cât și prin cumpărăturile de rechizite ce se vor face de la cooperativa școlară. O altă problemă viza arendarea pământului școlar, în conformitate cu art. 41 din Legea învățământului primar și dispoziția Comitetului Școlar Județean. S-a procedat la arendarea pământului școlar cadrelor didactice existente în școală: Nicolae Oprea – 6,5 iugăre (duleul II și IV), Sofia Stan – 7,5 iugăre (duleul II), Dumitru Tămaș – 4 iugăre (de la Piatră), și 1 iugăr (duleul II), Martin Götz – 2,5 iugăre (de la locul zis Barnașter).

Directorul Nicolae Oprea a fost mobilizat, ca urmare conducerea școlii i-a fost încredințată învățătorului Dumitru Tămaș pentru o scurtă perioadă, acesta fiind nevoit să predea conducerea școlii învățătoarei Sofia Stan, deoarece începând cu 8 septembrie 1941 a fost transferat la școala primară de stat din Comuna Fărășești, Județul Severin. Registrele de contabilitate ale școlii au fost predate notarului comunal Traian Rusu pe timpul mobilizării directorului Nicolae Oprea.

În 8 mai 1939 revizorul școlar C. Dogaru a efectuat inspecția specială de înaintare la gradul didactic II a învățătorului Nicolae Oprea, care funcționa ca învățător definitiv de la 1 septembrie 1935, prin Decretul Regal nr.2669. În urma pensionării învățătorului Traian Givulescu, Nicolae Oprea a fost numit director școlar. A înființat cooperativa școlară cu un capital social de 1.060 lei, iar la 29 ianuarie 1939 conducea biblioteca școlară și cursurile de adulți. Revizorul școlar Dogaru i-a acordat calificativul *admis* pentru înscrierea la gradul didactic II. La recensământul școlar din 1939 erau recenzați 113 băieți și 100 de fete. În anul școlar 1940-1941 funcționau 3 învățători: Nicolae Oprea (era și director), Sofia Stan și Dumitru Tămaș, învățător refugiat din Comuna Ilba, Județul Satu Mare. Ei îndrumau 93 de elevi, dintre care frecventau regulat școala 91 (96%).

Subinspectorul școlar Romulus Ponta inspecta școala în 19 martie 1941. În ziua inspecției erau prezenți 87 de elevi din totalul de 93 (93,5%). Cursurile se desfășurau în două localuri. În primul local erau clasele V, VI și VII, conduse de învățătorii Nicolae Oprea și Dumitru Tămaș. Lecțiile se țineau alternativ, nefiind decât o sală de clasă. În al doilea local erau clasele I-III mixte, învățătoare Sofia Stan și învățător Martin Götz pentru secția germană.

Subinspectorul Romulus Ponta revine pentru o inspecție administrativă în 18 iunie 1941, prilej cu care verifică matricolele și cataloagele școlare, recensământul elevilor, întreținerea școlii, aprovizionarea cu combustibil și curățenia generală. La sfârșitul anului școlar 1940-1941 situația școlară se prezenta astfel: 94 de elevi înscriși, 81 promovați, 13 repetenți.

În anul școlar 1941-1942 erau înscriși în clasele I-VII 86 de elevi. Directorul Nicolae Oprea era mobilizat încă de la începutul anului școlar. De instruirea elevilor se ocupau învățătoarea Sofia Stan și Ioan Filip, învățător gradul didactic II, fost titular la Școala primară de stat din Comuna Ilba, Județul Satu Mare, refugiat și utilizat la Școala primară din Persicani (azi Barațca), apoi detașat la Școala primară de stat Păuliș. Conducea clasele IV-VII, având înscriși 43 de elevi, iar învățătoarea Sofia Stan avea 44 de elevi în clasele I-III.

F. Macarie, inspector școlar regional, a efectuat inspecția specială învățătorului Ioan Filip în vederea înaintării acestuia la gradul didactic I. Învățătorul și-a depus cererea pentru gradul I în 1936, legea prevăzând un stagiu de 5 ani. Pe perioada stagiului învățătorul nu a suferit nici o pedeapsă, ca urmare era îndreptățit pentru inspecția specială. Activitatea școlară și culturală din perioada stagiului a fost calificată de inspectorul școlar regional cu calificativul *foarte bine*. Din procesul verbal de inspecție din 5 martie 1942 aflăm că pe perioada mobilizării învățătorului-director Nicolae Oprea, conducerea școlii a fost asigurată de învățătorul Ioan Filip.

Subinspectorul școlar Ioan Drecin a efectuat o inspecție curentă și administrativă. Școala funcționa în două edificii școlare, cu două săli de clasă în care învățau 32 de elevi înscriși în clasele IV, V, VI, VII. Exista cantină școlară, care servea elevilor zilnic lapte. De asemenea, funcționa Cooperativa școlară, cu un capital de 1.040 de lei. În urma constatărilor făcute, subinspectorul Ioan Drecin a acordat directorului școlar Filip Ioan calificativul *bine*.

Subinspectorul școlar Gavril Stănescu a inspectat Școala primară mixtă Păuliș în 12 iunie 1942. Deoarece directorul școlii Nicolae Oprea și cel care-l suplinea, învățătorul Ioan Filip, erau mobilizați (acesta din urmă începând din mai 1942), informațiile necesare au fost furnizate inspectorului școlar de învățătorul secției germane, Martin Götz, și de învățătorul Augustin Buhai din Miniș. Învățătoarea Sofia Stan lipsea și ea, deoarece s-a prezentat la comisia medicală regională Timișoara, fiind foarte bolnavă. Subinspectorul

Gavril Stănescu a cules informații și de la preotul paroh Gheorghe Barbă, și de la notarul comunal Rusu Traian. Aspectele vizate de inspector au fost următoarele: *căminul de zi* (notarul preciza că înființarea unui cămin de zi în localitatea Păuliș era dificilă, deoarece erau înscriși doar 5-6 copii și nu exista învățător sau conducător prin care să se garanteze educația morală a copiilor); *munca de război* (se va executa de un număr de 111 elevi de școală primară și secundară, împărțiți în trei categorii și pe echipe, sub îndrumarea preotului Gheorghe Barbă și a notarului comunal Traian Rusu); *certIFICATELE doveditoare pentru munca prestată* se vor da de către preot și notar (în munca prestată se va urmări atât utilul cât și distractivul, creând astfel un mediu destins); *grădina școlară* (în cele 3 grădini școlare s-au însămânțat 1.800 m (cartofi, ceapă, morcovi, fasole, legume și zarzavaturi, care vor asigura o bună parte din alimentele necesare cantinei școlare pentru anul 1942-1943; suprafața de 21 de iugăre din lotul școlar a fost dată în arendă); *plante medicinale* – se va colecta și conserva mai ales teiul, care se găsește din abundență, iar sub conducerea învățătoarei Sofia Stan se va aduna mușețel; pentru *aspectul estetic al localității* se va acționa pentru stârpirea bălărilor; învățătorul Martin Götz va realiza *recensământul copiilor cu vârste între 5-21 de ani*, pentru ambele localități (Păulișul Nou și Păulișul Vechi), sprijinit de 2 elevi din echipa de muncă.

În anul școlar 1942-1943 directorul școlii era Dimitrie N. Vlad, iar învățătoarea Irina Costa o suplinea pe învățătoarea Sofia Stan, aflată în concediu de boală. Subinspectorul Gavril Stănescu a efectuat o nouă inspecție la școala din Păuliș în 2 octombrie 1942, în scop administrativ, vizând gospodărirea școlii și măsurile luate pentru începerea noului an școlar 1942-1943. În procesul verbal întocmit, subinspectorul consemna constatările făcute. Titularul postului I, învățătorul Nicolae Oprea era mobilizat. Învățătoarea Sofia Stan, titulara postului II se afla în concediu de boală în vederea pensionării. Din ordinul I.S.J. Arad a fost repartizată învățătoarea Victoria Dâchi, care „...a girat direcțiunea școlii și a supravegheat munca de război în perioada vacanței”. Cursurile au început în 28 septembrie 1942 și au continuat până în 30 septembrie 1942, fiind suspendate începând cu 1 octombrie 1942. În ziua inspecției învățătoarea Victoria Dâchi era chemată la centrul Radna, în legătură cu recensământul școlar. La școală era prezent preotul Gheorghe Barbă, care arăta că s-a cerut vacanța regională de culesul viei cu data de 2 octombrie 1942, localitatea

fiind eminentamente viticolă. Din raportul nr. 275 rezultă că erau înscriși pentru anul școlar 1942-1943 un număr de 89 de elevi, distribuiți în clasele I-VII. Victoria Dâchi preda la 7 clase, fiind singurul cadru didactic din școală. Despre necesitatea repartizării unui învățător bărbat la această școală, subinspectorul școlar Gavril Stănescu menționează că va face un raport. Subinspectorul școlar Gavril Stănescu a inspectat din nou școala în 6 noiembrie 1942, când la conducerea școlii era învățătoarea Victoria Dâchi, care îndruma clasele IV-VII mixte, cu un efectiv de 46 de elevi. Învățătoarea Sofia Stan era suplinită de învățătoarea Irina Costa, care instruia 45 de elevi în clasele I, II, III. Subinspectorul a apreciat rezultatele muncii învățătoarei Victoria Dâchi cu calificativul *bine*. În 10 decembrie 1942 subinspectorul Gavril Stănescu inspectează clasele I-III mixte, conduse de Irina Costa, învățătoare suplinitoare cu diplomă, numită la această școală la 1 noiembrie 1942. A avea 45 de elevi înscriși, 36 fiind prezenți în ziua inspecției. S-a asistat la predarea literei *p*, „... lecția fiind predată metodic, dovadă că învățătoarea era bine pregătită pentru cariera ce a îmbrățișat-o”, consemna în procesul verbal subinspectorul G. Stănescu. Acesta a asistat și la masa elevilor de la cantina școlii. Serveau masa 17 elevi, supravegheați de învățătoarele Irina Costa și Victoria Dâchi. În urma inspecției se acordă învățătoarei Irina Costa calificativul *mulțumitor*, primind totodată îndrumări de ordin metodic și didactic. Subinspectorul Gavril Stănescu a revenit în inspecție la Școala primară de stat Păuliș, aflată sub îndrumarea învățătorului Dimitrie N. Vlad, învățător gradul didactic I, titular la Cermei, Județul Arad, și repartizat la Păuliș în locul învățătorului titular Nicolae Oprea, care la acea dată era mobilizat. Directorul școlar conducea clasele mixte IV-VII, cu un efectiv de 47 de elevi, 37 fiind prezenți la data inspecției. Învățătoarea Irina Costa funcționa pe postul vacant prin pensionarea învățătoarei Sofia Stan. Îndruma clasele mixte I-III, cu un efectiv de 46 elevi, prezenți 43. Au fost inspectați ambii învățători. Irina Costa fiind suplinitoare, își întocmea planuri de lecții care au fost vizate de subinspector și notate cu calificativul *bine*. Conform procesului-verbal din 25 februarie 1943, subinspectorul școlar Gavril Stănescu a inspectat cursul superior de la Școala primară de sta Păuliș, de sub conducerea directorului învățător Dimitrie N. Vlad. În clasa a IV-a erau înscriși 18 elevi, prezenți 15, iar în clasele V-VII erau înscriși 27 de elevi, prezenți 23. S-a urmărit aplicarea la clasele V-VII a noii metode de lucru în „...problema fixată în planul săptămânal de lucru, și

anume *îngrijirea păsărilor*”. Se recomanda stimularea „... interesului elevilor pentru toate activitățile practice ce se impuneau a fi executate, în ordinea importanței și urgenței: grădinărit, pomicultură, viticultură și plugărit”. A fost apreciat *corul pe trei voci*, condus de învățătorul Dimitrie N. Vlad, care avea un talent remarcabil. În urma inspecției s-a acordat calificativul *bine*.

Romulus Drincu, subinspector de îndrumare agricolă, inspectează în 22 martie 1943 Școala primară de stat Păuliș condusă de învățătorul Dimitrie N. Vlad. Din procesul verbal de inspecție aflăm că școala dispunea de 3 grădini, în suprafață de 16 ari, și un lot de 8,63 ha, din care 2,30 ha nu se pot utiliza, fiind teren mlăștinos. Subinspectorul sugera să se cultive salcie pentru nuiele, folosite la împletitul coșurilor. De asemenea, recomanda înființarea unui muzeu agricol, utilizat la predarea cunoștințelor agricole. De menționat faptul că grădinile școlare erau cultivate și îngrijite de elevii școlii, iar produsele obținute se foloseau pentru cantina școlară. În 25 martie 1943 școala este inspectată de Virgil Lugojan, subinspector școlar de îndrumare și control pentru cântare, muzică și coruri școlare. Fiind sărbătoarea *Bunavestire*, a participat la slujba oficiată de părintele Gheorghe Barbă. Au fost prezenți în biserică 30 de elevi, conduși de învățătoarea Irina Costa. A urmat la școală o ședință colegială în care dascălii și subinspectorul Lugojan au discutat probleme de actualitate. În procesul verbal de inspecție se menționa că în comună existau coruri instruite de directorul școlar Dimitrie N. Vlad, „... foarte bun dirijor de cor și foarte bun cântăreț cu voce de tenor”. Datorită acestei calități, fost rugat să activeze în corul învățătorilor din Arad. Rugămintea a fost adresată și învățătoarei Irina Costa. De asemenea, se evidențiază organizarea de serbări școlare, șezători și concerte care promovau cultul religios și dragostea de neam. Venitul obținut s-a virat în contul *Darul ostașilor*, un gest pentru care învățătorii școlii au fost lăudați. Din procesul verbal nr.17/25.06.1943 aflăm despre ordinul Inspectoratului Județean Arad referitor la munca de război a cadrelor didactice și elevilor în perioada vacanței de vară. Elevii au fost împărțiți în două serii, care alternau săptămânal. Fiecare serie trebuia să aibă 30 de zile de muncă de război în cursul lunilor iulie-august. Direcțiile vizate erau cultivarea grădinii și a lotului școlar, colectarea plantelor medicinale și ajutarea prin muncă efectivă a familiilor celor mobilizați, invalizi și văduve de război.

În vara anului 1943 s-au făcut lucrări de reparație la școala primară, la ambele corpuri de clădire. Recepția lucrărilor s-a realizat în 21 august 1943, conform procesului verbal întocmit la data menționată. I-a fost achitată suma de 15.500 de lei lui Mihai Putz, cel care a efectuat lucrările. La 30 octombrie 1943 s-a deschis cantina școlară. Primăria comunei a pus la dispoziție suma de 20.000 de lei, prevăzuți în buget, precum și făina necesară pentru pâine. Membrii comitetului școlar au decis să intervină la primărie pentru a furniza lemnele necesare pentru cantină, iar alimentele care nu se pot obține din produsele terenului școlar să se colecteze din comună și să se procure cumpărându-se de către directorul școlii. De asemenea s-a aprobat angajarea Anei Sav, cu suma de 1.000 de lei lunar, pentru bucătăria cantinei.

Despre modul în care se desfășura munca de război aflăm din procesul verbal de inspecție din 14 iunie 1944, când subinspectorul școlar Drecin a vizitat școala din Păuliș condusă de învățătorul Dimitrie N. Vlad, în scopul verificării activităților desfășurate de învățătorii acestei școli în lunile mai și iunie în cadrul muncii de război. S-au constatat următoarele: *activitatea practică în gospodăria școlii* – s-a curățat și văruit localul de școală, s-a săpat și însămânțat grădina școlii cu legume și zarzavaturi necesare cantinei, s-au cules 3 kg flori de mușețel; *activitatea practică de asistență și ocrotire* – în ziua de 24 mai s-au făcut colecte pentru răniții din spitalul din Arad, cu următorul rezultat: 60 kg de făină de grâu, 298 de ouă, 16 kg de vin, 2 kg de zahăr, 4 kg de untură, 3 kg de magiun, 3 kg de lapte și 7.005 lei, pregătindu-se cozonaci care au fost împărțiți la 140 de răniți; *activitatea practică obștească* – directorul Dimitrie N. Vlad, având comanda Subcentrului P.P. din comună, a îngrijit monumentul eroilor și cimitirul; *activitatea intelectuală* – girând direcțiunea școlii, a completat registrele, cataloagele și matricola școlară, a ținut lecții pentru adâncirea cunoștințelor cu elevii de curs complementar și diferite lecturi din cartea *Pământ și suflet românesc*; *activitatea educativă* – s-a susținut o serbare în Ziua Eroilor, cu diferite coruri și recitări, urmând a se pregăti serbarea de final de an școlar pentru ziua de 29 iunie 1944, directorul școlar a întocmit regulat planurile de lucru săptămânale și a condus în bune condiții activitatea muncii de război, fiind notat de subinspectorul școlar Drecin cu calificativul *bine*. Elena Crăciun, învățătoare cu gradul definitiv, evacuată din Comuna Ștefan cel Mare, Județul Neamț, a desfășurat următoarele activități: *activitate practică* – a lucrat cu elevele

cursului secundar în grădina școlară la semănatul și sădirea răsadurilor de varză, roșii, ardei, a îmbogățit materialul didactic cu ierbar și diferite planșe din științele naturale; *activitatea practică de asistență* – a organizat cu elevele colecte pentru răniții din spital și a contribuit la prepararea cozonacilor și prăjiturilor pentru cei 140 de răniți; *activitatea practică obștească* – a fost curățat de buruieni locul din preajma Monumentului Eroilor și s-a văruit gardul împrejmuitor; *activitatea intelectuală* – s-a făcut pregătirea elevilor de curs secundar pentru examene, prin lecții din următorii scriitori: O. Goga, G. Coșbuc etc; *activitatea educativă* – a participat la pregătirea serbării de Ziua Eroilor, a organizat excursie pe Valea Cladovei pentru ziua de 15 iunie. Activitatea din cadrul muncii de război a învățătoarei Elena Crăciun a fost apreciată cu calificativul *bine*. Vasile Solomon, învățător gradul didactic II, evacuat de la Școala primară de stat Nemțișor, Județul Neamț, a condus echipa a V-a, desfășurând activități de genul celor menționate anterior. Activitatea i-a fost apreciată cu calificativul *bine*. Cu această ocazie subinspectorul școlar a constatat că și ceilalți membri ai corpului didactic au muncit cu râvnă pentru realizarea scopurilor propuse. Potrivit Ordinului Inspectoratului Școlar nr. 8839/1944, cursurile au reînceput la școala din Păuliș. Erau prezente învățătoarele Elena Crăciun, Eugenia Solomon și Maria Chirovici. Numărul elevilor prezenți la școală era mulțumitor. Subinspectorul Drecin recomanda directorului Dimitrie N. Vlad să ia măsuri ca toți elevii să se prezinte la școală dimineața la ora 7, făcându-se lecții în aer liber în lipsă de săli. Consultând procesul verbal din 23 noiembrie 1944, aflăm că învățătorul Nicolae Oprea a fost desconcentrat în ziua de 20 noiembrie 1944. În acel an cursurile au început abia la 1 noiembrie, datorită „... stricăciunilor provocate de luptele din 13-21 septembrie 1944”. Situația efectivelor școlare și a cadrelor didactice la acea dată era următoarea: clasa I – 20 de elevi, învățător Nicolae Oprea; clasa a II-a – 23 de elevi, învățătoare Anastasia Anaticiu; clasa a III-a – 17 elevi, învățătoare Valentina Crainic; clasa a IV-a – 12 elevi, învățătoare Mina Căldare; clasa a V-a – 11 elevi, învățător Dimitrie N. Vlad; clasele VI-VII – 15 elevi, învățător Ion Anaticiu, evacuat din Basarabia. Edificiul școlar nr. 1 era proprietatea statului și avea două săli de clasă, una dintre ele fiind pusă la dispoziția secției germane, care a funcționat până la 1 septembrie 1944. Edificiul școlar nr. 2 era proprietatea bisericii ortodoxe și a suferit multe „... stricăciuni (clădire, material didactic, mobilier școlar) datorită

războiului. Ca urmare, lecțiile se desfășurau într-o singură sală de clasă, alternativ. Grădina școlară servea elevilor din cursul complementar pentru demonstrații practice. Cooperativa școlară era în curs de organizare, iar muzeul școlar, în parte distrus, era și el în curs de refacere. Cantina școlară a funcționat din nou începând cu 5 noiembrie 1945. Conform procesului verbal din 7 noiembrie 1945, la începutul anului școlar 1945/1946 erau înscriși 115 elevi în clasele I-IV și 37 de elevi în clasele V-VII. În lipsa unei secții de predare în limba germană, mare parte din elevii de etnie germană s-au înscris la secția română. Învățătoarea Ecaterina Racu întâmpina dificultăți în predarea lecțiilor la clasa I-a deoarece elevii germani nu înțelegeau limba română. Frecvența era foarte bună. Învățătoarea propune subinspectorului școlar numirea pentru clasele I-IV a unui suplinitor cunoscător a limbii germane. Acest lucru s-a realizat destul de repede, în 3 decembrie 1945, când a fost numit ca învățător suplinitor Franz Weiß, care era păulișan. El susținea cursurile în Păulișul Nou, într-o casă închiriată. Din același proces verbal aflăm că datorită lipsei de alimente, cantina școlară se rezuma doar la servirea de pâine cu marmeladă de struguri, pentru elevii săraci.

Începând cu anul 1945 organizarea cursurilor de alfabetizare era o sarcină importantă a cadrelor didactice. Aceste cursuri se adresau femeilor până în 55 de ani și bărbaților sub 60 de ani, care nu au promovat 4 clase sau care nu au urmat școala primară. În acest context, învățătorul cultural al plasei Radna, Ioan Ștefănescu, verifică împlinirea măsurilor de alfabetizare, după ultimul recensământ efectuat. La Păuliș situația se prezenta astfel: grupa I – adulți neștiutori de carte (analfabeți): 36 de bărbați și 60 de femei; grupa II – adulți insuficienți cultural (cu școala primară neterminată): 139 de bărbați și 227 de femei. În total, în cele două grupe erau de 462 de persoane pentru cursurile de alfabetizare. Se impunea cu stringență organizarea cursurilor de alfabetizare. Urmau să se efectueze cursuri cu fiecare grupă, obligatoriu de două ori pe săptămână, cu un învățător la 30 de cursanți. În paralel cu alfabetizarea a început și o acțiune de culturalizare a locuitorilor satului prin șezători, prin înființarea de asociații culturale sau case culturale. La Păuliș a avut loc în 24 februarie 1946 ședința Cercului Cultural Radna, la care au participat inspectorul școlar Gheorghe Beuran și inspectorul școlar cultural Teodor Stancu. Învățătoarea Ecaterina Racu a susținut *lecturarea după metoda globală*, deoarece la școala din Păuliș s-a introdus pentru experimentare *Abecedarul Bagdazar*. Cercul Cultural a

fost pregătit cu o deosebită grijă și pricepere de Nicolae Oprea, directorul școlii, și învățătorul Ioan Bucălan. Programul pentru ședința publică a acestui cerc cultural a avut loc la casa culturală și cuprindea 18 puncte (recitări, cor, piese de teatru etc.). În procesul verbal din 4 septembrie 1946 se consemna că în cele șapte clase ale școlii din Păuliș erau înscriși 133 de elevi, conduși de directorul Nicolae Oprea și învățătorii Ecaterina Racu, Ioan Gugu și Ioan Bucălan.

După Al Doilea Război Mondial învățământul s-a reorganizat, astfel că în anul 1954 frecventau cursurile Școlii Generale cu clasele I-VII Păuliș 111 elevi, director fiind Nicolae Oprea, colectivul didactic fiind format din 3 învățători și 7 profesori. În 17 iunie 1946 s-a organizat la Școala primară din Miniș examenul de absolvire a clasei a VII-a pentru elevii din Miniș, Păuliș, Sâmbăteni și Ghioroc. Președintele comisiei de examinare a fost desemnat Ioan Drecin, învățător în Cuvin. Examenul a fost un succes deplin, dată fiind accesibilitatea subiectelor atât la matematică cât mai ales la limba română, unde a fost propusă compunerea *Podgoria Aradului (regiune, locuitori, ocupații, obiceiuri)*.

În anul școlar 1947-1948 funcționa și Grădinița de copii Păuliș, condusă de Olga Livovschi, învățătoare cu gradul didactic II, fiind înscriși 25 de copii. În anul școlar 1947-1948, la examenul de absolvire a clasei a IV-a au fost prezenți 26 de elevi, din care au promovat 21, fiind declarați repetenți 5 elevi. În 22 iunie 1948 s-a organizat la Centrul de examinare Radna examenul de absolvire a clasei a VII-a, examen la care au fost prezenți și 11 elevi de la școala din Păuliș. În urma susținerii examenului au fost promovați toți cei 11 elevi păulișeni.

Legea pentru reforma învățământului din anul 1948 a adus modificări ce vizau învățământul românesc: transformarea învățământului în unul *de stat, unic și laic*, eliminarea religiei ca disciplină de învățământ, predarea tuturor disciplinelor școlare în spirit științific, trecerea la învățământul primar obligatoriu și gratuit de 4 ani. Reforma stalinistă a învățământului din 1948 a adus prejudicii calității actului educațional. Cu toate acestea, un fapt pozitiv realizat după 1948 l-a constituit înscrierea în învățământul primar, în decursul câtorva ani, a tuturor copiilor de vârstă școlară (7-11 ani).

Influența învățământului sovietic s-a făcut simțită în perioada imediat următoare reformei învățământului din 1948, când s-a instituit puterea comunistă și a urmat politizarea școlii românești. Au fost înființate

Organizația Șoimii Patriei, Organizația Pionierilor, U.T.C., organizații de partid pentru cadrele didactice și s-a introdus învățământul politic pentru elevi și personalul didactic.

În anul școlar 1949-1950 erau înscriși 161 de elevi, din care frecventau școala 145 (90,06%). La 12 octombrie 1949 erau prezente la posturi următoarele cadre didactice: la clasele I-II Constanța Șchiopu, la clasele III-IV Ecaterina Racu, iar la clasele V-VII Nicolae Oprea, Sofia Drăghici, Nadejda Bivol, Ioan Bucălan și Ioan Gugu.

În anul școlar 1952-1953, conform procesului-verbal din 8 mai 1953, școala a fost inspectată de brigada regională avându-i ca inspectori pe Alexandru Tiulea, Nasta Gheorghiu, Elisabeta Șuteu și Maria Todosie. Obiectivul brigăzii viza planul de școlarizare pentru anul școlar 1952-1953. Erau înscriși în clasele I-IV 43 de elevi, frecventau școala 40 de elevi, 3 absentau pe caz de boală și lipsuri materiale. În clasele V-VII erau înscriși 60 de elevi, din care frecventau școala 56, 4 fiind absenți pe motiv de boală. Din cei 63 de analfabeți înscriși la cursurile de alfabetizare au fost prezenți la susținerea examenului 39, din care 38 au fost promovați.

Îndrumătorul metodic al Secției de învățământ Lipova inspectează în 12 decembrie 1953 pe directorul Ion Gugu, profesor suplinitor care predă istorie la clasele V-VII și geografie la clasele VI-VII. În procesul de inspecție au fost consemnate următoarele aspecte: „Elevii sunt disciplinați, dau răspunsuri bune și bine formulate, posedă cunoștințe stabile la istorie, ceea ce dovedește că profesorul Gugu Ion muncește serios la clasă și este un bun pedagog”.

În 11 martie 1954 a avut loc la Școala elementară de 7 ani Păuliș, condusă de directorul școlar Ioan Gugu, un schimb de experiență realizat între cadrele didactice de la Școala Elementară de 7 ani Ghioroc, condusă de directorul Ioan Bucălan, și cadrele didactice de la Păuliș. A participat inspectorul școlar raional Ioan Jușcă. Profesorii de la Ghioroc au asistat la orele colegilor de la Păuliș. Astfel, profesoara de matematică Fulvia Gherghina a asistat la lecția de recapitulare *Noțiuni de geometrie plană și în spațiu* (clasa a VI-a), profesorul de limba română Ioan Cosma a asistat la lecția *Cuvinte neflexibile* susținută de Ecaterina Racu (clasa a VI-a). În partea a doua a activității s-au analizat lecțiile asistate. La finele activității inspectorul școlar Ioan Jușcă evidențiază faptul că schimbul de experiență este un sistem care va concura la îmbunătățirea calității învățământului.

În 12 iunie 1954 a avut loc examenul de promovare și absolvire a clasei a IV-a și respectiv a clasei a VII-a. La finele examenului de clasa a IV-a toți cei 12 elevi înscriși la examen au fost declarați *reușiți*. La examenul de absolvire a clasei a VII-a au fost înscriși 15 elevi, au reușit 13, iar 2 au fost corigenți.

În anul școlar 1954-1955 efectivul Școlii elementare de 7 ani Păuliș era de 102 elevi: 53 în clasele I-IV și 49 în clasele V-VII. Din Registrul de procese verbale ale Consiliului Pedagogic pe anul școlar 1954-1955 aflăm despre tematica abordată în acea perioadă în ședințele de consiliu pedagogic. Menționăm câteva titluri de referate: *Evitarea supraîncărcării elevilor, Metodica dezvoltării limbajului oral și scris la elevi, Metodica predării geografiei în școală, Prezentarea unui plan de lecție, Rolul și importanța organizației de pionieri în lupta pentru cunoștințe temeinice și disciplina conștientă a elevilor*. Un alt punct al ordinii de zi consta în prelucrarea articolelor din ziarul Flacăra Roșie pentru îmbunătățirea disciplinei în școli. În acest context se solicita trimiterea la ziar a unor articole în legătură cu disciplina.

În 12 noiembrie 1954 șeful Secției de învățământ Lipova vizitează Grădinița de copii și clasele I-IV ale școlii și asistă la lecția de *Științele naturii* susținută de profesorul suplinitor Constantin Tașcău. Erau prezenți la oră 13 elevi din 15 înscriși, 2 fiind bolnavi. Elevii observau la microscop o secțiune în rădăcina de stânjenele. În procesul-verbal de inspecție s-a consemnat că „... profesorul are experiență didactică și predă bine”. Despre localul școlar se preciza că „... este sănătos, bine întreținut, curat și ornamentat cu gust. Sălile de clasă sunt corespunzătoare și suficient de mari, în raport cu numărul elevilor”. S-a menționat și că biblioteca școlară avea 342 de volume și 39 de cititori până la acea dată.

Din procesul-verbal datat 6 mai 1955 aflăm că inspectorul de la învățământul preșcolar a vizitat Grădinița de copii Păuliș, unde educatoarea Persida Antoniu lucra cu 3 grupe de copii într-o sală de clasă spațioasă și bine îngrijită. Erau înscriși 32 de copii, dintre care frecventau grădinița 23.

În cadrul școlii se acorda o atenție sporită problemelor medico-sanitare și epidemiologice. Astfel, în 11 octombrie 1955 medicul Alexandru Mihailovici inspecta școala din Păuliș și recomanda măsuri igienice pentru prevenirea epidemiei de poliomielită. În 29 august 1956 medicul

epidemiolog al Sanepidului raional Lipova, Ecaterina Petrescu, vizita cele două localuri școlare din Păuliș. Medicul a consemnat în procesul-verbal constatările făcute în urma inspecției. Localul ciclului I se compunea din două săli de clasă cu dimensiunile 10 m/6 m, care erau podite cu scânduri și date cu motorină. Era suficientă luminozitate și ventilație. Sobele erau din fier și în stare de funcționare, iar băncile școlare erau corespunzătoare vârstei copiilor. Localul ciclului II era compus din trei săli de clasă de 8 m/6 m, podite cu parchet, date cu motorină și aveau o luminozitate și o ventilație suficientă.

Începând cu anul 1954 s-a generalizat învățământul de 7 ani, școala numindu-se *Școala Elementară de 7 ani Păuliș*.

În anul școlar 1959-1960 erau înscriși 140 de elevi: 75 în clasele I-IV și 65 în clasele V-VII.

Conform procesului verbal din 12 februarie 1964, la Păuliș a avut loc ședința de cerc pedagogic cu participarea tuturor cadrelor didactice, ca urmare a vizitei făcute de Ioan Jușcă, șeful secției de învățământ a Sfatului Popular Raional Lipova, împreună cu metodiștii voluntari Eugen Scherer, Vasile Lugojan, Emil Novacovici, Ioan Dumbrăviceanu și Francisc Lidner. Obiectivele urmărite au fost modul de întocmire a planificărilor și a planurilor de lecție de către cei mai tineri profesori, activitatea comisiei metodice, tematica muncii cu părinții, munca diriginților, folosirea și păstrarea în bune condiții a materialului didactic.

În anul 1965 s-a decis prelungirea duratei învățământului general obligatoriu la 8 ani. Școala a primit titulatura de *Școala Generală cu clasele I-VIII Păuliș*.

Prin Dispoziția nr. 110/1971 a I.S.J. Arad se comunica școlii aprobarea pensionării profesorului Nicolae Oprea (decizia nr. 44339/1971). Ca urmare, pe data de 11 octombrie 1971 profesorul Valentin Traian Părăianu, titular la Școala Generală Ghioroc, se transferă la Școala Generală Păuliș și se numește director, cu rezervarea catedrei de biologie-agricultură la școala din Ghioroc.

În anul școlar 1975-1976 învățau în clasele I-IV 106 elevi, iar în clasele V-VIII 101 elevi, deci un total de 207 elevi. În anul școlar următor efectivul ajunge la 226 de elevi, dintre care 119 erau în clasele I-IV.

În perioada totalitarismului (1947-1989), procesul de învățământ și rolul său instructiv-educativ s-au deteriorat profund. Conferințele

și cercurile cu tematică ideologică, acțiunile patriotice de strângere a recolțelor împreună cu elevii, activitățile în cadrul organizațiilor de copii și tineret și învățământul politic completau paleta obligațiilor profesionale ale cadrelor didactice. Cu toate că în această perioadă cadrele didactice au fost nevoite să devină propagandiști și membri ai P.C.R., nu au uitat misiunea lor nobilă, formativ-educativă și culturală, pe care o aveau atât față de elevi cât și față de întreaga comunitate.

O perioadă de aproximativ 17 ani, la Școala generală Păuliș a funcționat ca director coordonator profesorul Petru Nicoară (cu întreruperi cât a fost primar), numit de Inspectoratul Școlar a Județului Arad. În perioada 1978-1984 s-a preocupat de dezvoltarea bazei materiale din unitățile școlare ale comunei (sere, solarii, ateliere școală, lot școlar, laboratoare), s-a introdus apa curentă în școlile din Păuliș și Sâmbăteni prin instalații cu hidrofor.

Între anii școlari 1994-2004 s-a menținut o colaborare foarte bună cu Cercul de prietenie româno-german, care a dus materialele pentru construcția grupului sanitar de la Școala generală Păuliș. Cu sprijinul primăriei s-a încheiat înfrățirea școlii din Păuliș cu Școala Öttömös din Ungaria, care s-a materializat prin deplasarea elevilor din Păuliș în tabere din Ungaria. În urma colaborării cu Cercul româno-german, școala a fost dotată cu calculatoare, putându-se desfășura orele opționale de informatică la clasele III-VIII. A fost betonat terenul de handbal din curtea școlii din Păuliș și s-a construit cu sprijin european Grădinița PN Cladova și Școala cu clasele I-IV Cladova, care funcționa în clădirea Căminului Cultural.

După 1989 sistemul de învățământ românesc a fost într-un continuu proces de reorganizare. Începând cu anul 1990, reforma din învățământ se face simțită și la școala din Păuliș. Menționăm că Școala Generală Păuliș era școală coordonatoare, având în subordine Școala Generală Sâmbăteni (până în anul 2006), Școala cu clasele I-IV Barațca, Școala cu clasele I-IV Cladova, Grădinița PN 1 Păuliș, Grădinița PN 2 Păuliș și Grădinița PN Cladova. Spațiul de învățământ al Școlii Generale Păuliș dispune de 8 săli de clasă, 3 laboratoare (de fizică, chimie și biologie), respectiv un cabinet de informatică dotat cu 11 calculatoare performante, în cadrul căruia se pot desfășura lecțiile în sistemul AEL. Sala profesorală dispune de calculator, imprimantă și xerox, dotări care vin în sprijinul cadrelor didactice în pregătirea materialelor necesare bunei desfășurări a procesului de învățământ la clasă. Direcțiunea și secretariatul beneficiază de toate dotările

necesare: xerox, imprimantă, calculator și laptop. An de an, dotările școlii s-au îmbunătățit, dispunând astăzi de toate facilitățile unei școli moderne: încălzire centrală, geamuri și uși termopan, mobilier școlar adecvat, grup sanitar modern și o nouă sală de sport, construită la standarde europene.

În timpul mandatului directorului Constantin Laicu baza didactico-materială a școlii s-a dezvoltat și modernizat. Spațiul de învățământ a fost reorganizat, sălile de clasă au fost dotate cu mobilier școlar adecvat pe categorii de vârstă ale elevilor, clasele primare au beneficiat de mobilier pentru *Biblioteca clasei*, laboratoarele de biologie, chimie și fizică au primit în dotare noi mijloace de învățământ. A fost implementat sistemul AEL, bazat pe principii educaționale moderne, oferindu-se profesorilor și elevilor posibilitatea de a susține lecții în sistem AEL, în cabinetul de informatică al școlii. A fost reorganizat spațiul bibliotecii școlare, aceasta fiind dotată cu mobilier adecvat (etajere, dulapuri, mese pentru studiu), iar fondul de carte a fost îmbogățit prin programul PIR. O atenție sporită a acordat creșterii calității actului educațional, fapt oglindit în obținerea promovabilității de 100% de către elevii clasei a VIII-a, participanți la Testele Naționale. Ca profesor de biologie, a participat cu elevii la concursul județean *Sanitarii pricepuți*, obținând locul II la nivel zonal și premiul al III-lea la concursul județean *Educație pentru sănătate*. În anul școlar 2005-2006, în cadrul Proiectului pentru Învățământul Rural, școala din Păuliș a fost beneficiara unui grant de 14.910 lei, finanțat de Banca Națională României și Guvernul României, pentru implementarea subproiectului intitulat *Integrarea școlii în comunitate prin valorificarea tradițiilor și obiceiurilor folclorice locale*. Echipa de subproiect, formată din învățătorii Tatiana Tudur și Emil Murgu, a beneficiat de susținerea directorului Constantin Laicu și a Primăriei Păuliș. Ca urmare a implementării subproiectului, baza materială a școlii s-a îmbogățit cu echipament electronic constând în cameră video digitală, reportofon, stație de amplificare, boxe și microfoane, necesare desfășurării în condiții optime a activităților extracurriculare și extrașcolare. În același context, formația de dansuri populare a școlii a devenit beneficiara a 20 de costume populare specifice Păulișului. Prin lucrul în echipă al elevilor și cadrelor didactice s-a editat revista școlii, intitulată *Cuvântul școlii*, prin intermediul acesteia dorindu-se diseminarea activităților și realizărilor comunității școlare, dar și dezvoltarea abilităților de comunicare orală și scrisă elevilor.

Începând cu anul școlar 2008-2009, director este profesorul Florin Nicoară, fost elev al școlii din Păuliș, absolvent al Facultății de educație fizică și sport. Este un manager tânăr, dornic a se implica în tot ceea ce presupune un management didactic eficient. Directorul Florin Nicoară continuă activitatea de dezvoltare și modernizare a bazei didactico-materiale a școlii din Păuliș. Preocuparea pentru amenajarea bazei sportive a școlii a dat roade, aceasta însemnând un teren de sport betonat pentru desfășurarea activităților sportive în aer liber (volei, handbal, minifotbal), și darea în folosință a unei moderne săli de sport. De asemenea, școala din Păuliș face obiectul unui proiect ADR de extindere și renovare, finanțat cu fonduri structurale. Au fost reabilitate și cele două grădinițe din Păuliș, majoritatea acestor investiții fiind făcute în mandatul directorului Florin Nicoară. În calitatea de profesor de educație fizică, a participat cu elevii școlii la competițiile sportive, obținând locul I la concursul zonal de fotbal *Valea Mureșului* (clasele I-IV), locul II la același concurs pentru ciclul gimnazial. De asemenea, elevii școlii s-au clasat pe locul II la *Cupa 1 Iunie*. Dincolo de activitatea didactică și managerială propriu-zisă, profesorul Florin Nicoară își îndeplinește și sarcina de fiu al comunei, ocupându-se îndeaproape și de moderna bază sportivă a echipei de fotbal *Păulișana*, care activează în Divizia D. Directorul Florin Nicoară demonstrează cât se poate de elocvent ambițiile tinerei generații de profesori care bat la porțile excelenței manageriale.

În anul școlar 2009-2010 efectivul de elevi este îndrumat de 9 cadre didactice titulare și 6 cadre didactice suplinoare. Personalul didactic auxiliar al școlii este reprezentat din un administrator financiar de patrimoniu, iar personalul nedidactic este format din 2 îngrijitori și 1 muncitor de întreținere.

Școala Generală Păuliș s-a implicat, de-a lungul anilor, în derularea multor parteneriate și proiecte educaționale. În aprilie 1993, un grup de francezi din Odos au sosit la Păuliș în scop umanitar, prilej cu care au vizitat școala din Păuliș. Acest fapt a constituit o oportunitate pentru dascălii școlii de a realiza o colaborare cu o școală din afara granițelor țării. Inițiativa a aparținut învățătoarei Marie Souil de la Școala „Pierre Giraudet” din localitatea Sainte-Soulle din Franța, situată la 13 km de orașul La Rochelle. Propunerea a fost acceptată de învățătoarea Tatiana Tudur, astfel că începând cu toamna anului 1993 s-a derulat primul parteneriat al școlii din Păuliș,

constând în corespondență școlară, două vizite ale învățătoarei Marie Souil la școala din Păuliș, împreună cu grupul din Odos. Parteneriatul s-a derulat pe o perioadă de 3 ani și a oferit posibilitatea cunoașterii multor aspecte privind organizarea și desfășurarea procesului de învățământ francez.

La nivel local au existat parteneriate între școală și cele două grădinițe, parteneriate care, prin activitățile desfășurate, au facilitat integrarea preșcolarilor în clasa I.

Meritul unui parteneriat viabil școală-biserică revine în egală măsură preotului Gheorghe Rusu, care a știut să apropie copiii de biserică, și dascălilor păulișeni care au fost alături de elevi, pregătindu-i pentru activitățile derulate în parteneriat cu biserica, menționând în mod special activitatea anuală de omagiere a Eroilor de la Păuliș.

Proiectul educațional de activitate comunitară *Învăță să dăruiești*, avizat de ISJ Arad, și parteneriatul educațional *Prietenii între inimi de copii*, realizat cu școlile din Zădăreni și Sâmpetru German, pe o perioadă de 2 ani, completează paleta activităților extrașcolare.

Profesionalismul dascălilor de la Școala Generală Păuliș s-a materializat prin rezultate bune și foarte bune obținute de elevii școlii de-a lungul anilor la examene de capacitate, teste naționale și teze unice, precum și printr-un procent mare de promovabilitate la finele anului școlar. Personalul didactic al școlii a fost și este preocupat de formarea continuă și perfecționarea prin activitățile de comisie metodică, cerc pedagogic, consfătuiri școlare, participarea la examenele de obținere a gradelor didactice, cursuri de formare prin intermediul Casei Corpului Didactic Arad și a Universității Aurel Vlaicu Arad, prin participare cu lucrări la simpozioane județene și naționale, publicații în diverse reviste de specialitate.

În anul școlar 2007-2008 s-a desfășurat programul de formare continuă *Program de dezvoltare profesională pe baza activității proprii desfășurate în școală sub coordonare mentor*, în cadrul *Proiectului pentru învățământul rural*, cu implicarea tuturor cadrelor didactice ale școlii. În cadrul recentului parteneriat încheiat între Școala Generală Păuliș, reprezentată Tatiana Tudur, și IRSCA-Gifted Education, reprezentat de dr. M.A. Christi, prospector IRSCA, s-a realizat un caiet al elevilor școlii, intitulat *Odată ca mereu, Păuliș ...*, dedicat Comunei Păuliș, caiet în care scriu elevii școlii și care va rămâne peste vreme.

Școala germană din Păuliș

În anul 1773 au fost colonizați în Păuliș etnici germani, care au format în nord-vestul satului o așezare stabilă, numită Păulișul Nou, în prezent contopit cu satul vechi Păuliș. După colonizare, populația germană era preocupată de înființarea unei școli care să asigure educația copiilor. Nu se cunoaște cu exactitate anul în care a fost înființată școala germană din Păulișul Nou, dar se presupune că s-a înființat la scurt timp după stabilirea etnicilor germani în zonă. Școala a fost comunală, având în posesie 6 ha de teren, pe care se putea construi. A durat mai bine de o sută de ani până când locuitorii Păulișului Nou au reușit să-și construiască o biserică, târnosită la 11 noiembrie 1880. La acea dată Păulișul Nou avea 400 de locuitori, dintre care 70 de copii de vârstă școlară (6-12 ani). Limba de predare era germana, dar se susțineau zilnic și ore de limba maghiară. În anul 1816, învățător la Școala germană era N. Düran. Clădirea școlii a cunoscut două perioade de constructive: prima parte a clădirii a fost construită în stilul caselor de acum două sute de ani și era acoperită cu șindrilă, cea de-a doua parte a fost ridicată între anii 1860-1870 și consta într-o sală de clasă mai spațioasă. Cu toate acestea, școala nu dispunea de suficient spațiu pentru toți cei 70 de copii. În iulie 1908 școala a fost naționalizată și statul maghiar a vândut-o cu teren cu tot lui Karl Bistrizki. Cu banii obținuți (63.000 de coroane), urma să se construiască o școală modernă, cu două săli de clasă, pe un teren mai mare. Până la finalizarea construcției locuitorii Păulișului Nou aveau de plătit chirie noului proprietar. Clădirea a rămas neterminată din cauza izbucnirii Primului Război Mondial.

În anul școlar 1916-1917 copiii din Păulișul Nou au frecventat școala elementară din centrul comunei. Funcționau două clase, cu un efectiv de 50 de elevi de clasa I și 30 de elevi de clasa a II-a, îndrumați de învățătorii Emil Hoffmann și Margit Hunyady, care au predat în limba maghiară. În anul 1919 este menționat învățătorul Linster. Din 1920 până în 1922 a predat în limba germană profesorul Hans Schmidt, iar în perioada 1922-1944 a funcționat învățătorul Martin Götz din Semlac. Între anii 1942-1944 a funcționat Otilia Slavik din Anina, angajată ca suplinitoare. În anul 1923 a expirat contractul de închiriere cu Karl Bistrizki, acesta vânzând clădirea învățătorului Jakob Wolz și nevestei sale Theresia, născută Maxa, pentru suma de 84.000 de lei. Aceștia au plătit în anul 1924 suma de 308.000 de lei

pentru ridicarea unei școli noi. Comunitatea a fost însă obligată să plătească o chirie anuală de 12.000 de lei.

După sfârșitul administrației ungare copiii germani au avut ocazia să învețe în limba maternă. Pentru aceasta li s-a amenajat o sală de clasă în clădirea principală a școlii românești din Păulișul Vechi.

Sub administrația românească s-au susținut săptămânal câte două ore de limba română; pentru clasele I-a și a II-a, până în 1944, cursurile în cele două ore săptămânale s-au limitat la exerciții de vorbire; începând cu clasa a III-a elevii învățau să scrie și să citească în limba română. Religia era predată de preotul catolic din Ghioroc, care venea o dată pe săptămână.

Începând cu anul școlar 1937-1938 școala germană a funcționat astfel: ciclul primar se afla în Păulișul Nou, sub îndrumarea directorului Jakob Wolz, iar de clasele V-VII se ocupa învățătorul Martin Götz în Păulișul Vechi. În 17 mai 1938 subrezvizorul școlar R. Furdui a inspectat Școala primară de stat Păuliș, condusă de directorul Traian Givulescu, care era la datorie împreună cu toți învățătorii. A fost inspectat și Martin Götz, învățător la secția germană, cu gradul didactic definitiv, unde erau înscriși în anul școlar 1937-1938 48 de elevi (21 de băieți și 27 de fete), frecvența fiind de 100%. Subrezvizorul școlar a asistat la lecția de aritmetică (rezolvări de probleme), la traducere din germană în română (clasa a VI-a), și din română în germană (clasele IV-V). Se menționa că elevii cunosc limba statului. S-au făcut recomandările următoare: să se insiste mai mult asupra accentului și asupra cunoștințelor gramaticale, asupra disciplinei elevilor, deoarece învățătorul „... tratează elevii cu o bunătate părintească prea pronunțată, de care se vede că elevii abuzează și nu respectă liniștea, ce trebuie să domnească în clasă”. Subrezvizorul școlar remarca faptul că învățătorul avea fișe psihologice pentru elevii de clasa a VI-a, fișe care erau în completare. De asemenea, consemna că în anul școlar 1937-1938 învățătorul Martin Götz a susținut la ședința publică a cercului cultural conferința *Noua Constituție*, iar în cadrul Reuniunii culturale a susținut conferințe agricole și pomicole.

În anul școlar 1938-1939 învățătorul Martin Götz avea înscriși în clasele IV-VII 54 de elevi, conform procesului-verbal din 12 octombrie 1938, iar în anul școlar următor, la secția germană învățau 48 de elevi în clasele IV-VII, conform procesului-verbal din 22 septembrie 1939.

După 1944 școala germană a funcționat în mai multe clădiri: fostul cămin cultural, casa învățătorului Jakob Woltz, apoi fosta gospodărie a familiei de latifundiar viticoli Biro din Ungaria, gospodărie care era naționalizată. Următoarea „casă” a școlii germane a fost casa modernă și încăpătoare a dr. M. Lindner, care plecase în Germania, ca apoi școala să fie mutată în noul cămin cultural din Păulișul Vechi.

În anul școlar 1945-1946 subinspectorul școlar Drecin a inspectat secția germană a Școlii primare de stat Păuliș, unde funcționa învățătorul suplinitor Franz Weiß, care îndruma 40 de elevi din clasele I-IV. Frecvența era mulțumitoare, dar sala de clasă nu corespundea cerințelor învățământului, fiind mică și întunecoasă, mobilierul era învechit și lipsea materialul didactic necesar procesului de învățământ.

În anul școlar 1946-1947 școala germană funcționa într-o clădire particulară; în clasele I-IV erau înscriși 36 de elevi, de a căror pregătire se ocupa Ana Höckl (născută Düran), învățătoare suplinitoare, cu diplomă de capacitate. Aceeași învățătoare a funcționat și în anul școlar 1947-1948, îndrumând 39 de elevi în clasele I-IV. Ana Höckl a funcționat și în anul școlar 1948-1949, având un efectiv de 44 de elevi în cele patru clase simultane.

În anul școlar 1949-1950 învățătoarea Ernestina Wolz îndruma 34 de elevi în cele patru clase simultane. Localul era necorespunzător, astfel că școala germană a fost transferată în clădirea cu nr. 570, care era o casă de stat.

În perioada 1949-1955 era învățătoare Ernestine Loch, născută Wolz.

Între anii 1955-1958 învățător la școala germană era Jakob Wolz. Conform procesului-verbal al Consiliului Pedagogic al Școlii de 7 ani Păuliș din 28 iunie 1957, directorul învățător Jakob Wolz aprecia sprijinul dat de Sfatul Popular Păuliș în privința terenului experimental și o sumă apreciabilă pentru amenajarea localului necesar Grădiniței de copii în Păulișul Nou.

În perioada 1958-1960 funcționau învățătorii Jakob Wolz și Ernestine Loch. În perioada 1960-1968 învățătoare erau Ernestine Loch și Barbara Jäger. Între anii 1968-1984 funcționa învățătoarea Ernestine Loch. Din 1 septembrie 1984 a fost adus din Arad un suplinitor la limba germană, ca ulterior să fie încadrată profesoara Theresia Reingruber, originară din Păuliș, stabilită ulterior în Augsburg. În anul școlar 1988-1989 a funcționat

învățătoarea suplinitoare Elisabeta Pani, iar în perioada 12 martie – 7 aprilie 1990 cele 4 clase simultane erau conduse de învățătorul suplinitor Mihai Eck din Lipova.

După 1989 învățământul a intrat într-un proces de tranziție și, datorită plecării masive a populației germane din localitate spre țara de origine, școala germană din Păuliș s-a desființat.

Prima grădiniță germană din Păulișul Nou a fost inaugurată în 1941. Aceasta putea fi frecventată în lunile iunie, iulie și august, de copii germani cu vârste cuprinse între 3 și 6 ani. Grădinița se afla la poalele dealurilor cu vii, într-un acaret al latifundiarului viticol Biro din Ungaria. Deoarece în acea vreme foarte mulți bărbați erau la armată, grădinița s-a dovedit a fi de un real ajutor pentru oameni, pentru că aici copiii puteau fi îngrijiți de dimineața până seara. În august 1944 grădinița a fost desființată, dar avea să fie redeschisă în aceeași casă, care între timp fusese naționalizată. Mai târziu a fost mutată în vechiul cămin cultural din Păulișul Nou, lângă biserică. În anul 1966 grădinița germană a fost desființată definitiv, toți copiii frecventând grădinița românească din incinta fostei școli din Păulișul Vechi, mutată apoi în vechea casă a dr. Lindner.

Personalități

Sabin Manuilă (1894-1964), născut la Sâmbăteni în 19 februarie 1894; absolvent al Facultății de Medicină din Budapesta, reprezentant al societății studențești din care făcea parte la Marea Adunare Națională de la 1 Decembrie 1918, doctor în medicină al Universității din Cluj, bursier al fundației Rockefeller, întemeietor al Institutului Central de Statistică, șef de secție al Institutului de Igienă și Sănătate Publică, secretar general al Ministerului Sănătății și Ocrotirilor Sociale din România (1936), director al Institutului de Demografie și Recensământ, conducător al Secției de Statistică din cadrul Institutului Social Român, coordonator al recensământului din 1941, colaborator al lui Dimitrie Gusti în redactarea lucrării de mare anvergură Recensământul populației României (1930, 9 volume), membru corespondent al Academiei Române la doar 44 de ani; a părăsit România și s-a stabilit în S.U.A. în anul 1948; aici și-a continuat activitatea științifică, având un rol deosebit în organizarea Centrului de

Cercetare prin statistică; membru în Comisia de Populație a Ligii Națiunilor Unite; membru al Institutului Regal Olandez de Statistică; consultant al Organizației Mondiale a Sănătății; vicepreședinte al Uniunii Internaționale pentru Studiul populației cu sediul la Berlin; a murit la New York pe 20 noiembrie 1964; în memoria sa, la solicitarea profesoarei Cornelia Foster (directoarea școlii din Sâmbăteni), începând cu 1 septembrie 2008 școala din Sâmbăteni a fost numită *Școala Generală Sabin Manuilă*.

George Ciudan (n. 1925, Sâmbăteni, m. 1985, București), ziarist, poet; a fost redactor șef adjunct la cotidianul local arădean *Flacăra roșie* și redactor șef adjunct la *Revista de pedagogie* din București; a publicat volumele de poezii *Răzvrătiri* (în 1947) și *Vârstele dorului* (în 1977); a fost anchetat pentru participarea, alături de numeroși intelectuali din București, la câteva ședințe ale grupării *Meditația transcendențială*, interzisă cu scandal de conducerea superioară a P.C.R.

Doina Comloșan (n. 1941, Sâmbăteni, m. 2008, Timișoara), a absolvit facultatea de litere a Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca; în perioada 1977-1987 a predat la o facultate din Lyon, Franța; în 1987 a obținut doctoratul în literatură la Lyon; a fost profesoară universitară la facultatea de litere, istorie și teologie a Universității de Vest Timișoara; a publicat la Editura Excelsior Art, în colaborare cu Mirela Ioana Borchin, un *Dicționar de comunicare* în 3 volume (vol. I în 2002, vol. II în 2003, vol. III în 2005), și două lucrări de teorie a teatrului: *Teatru și antiteatru*, Timișoara, Mirton, 2001, și *Teoria textului literar*, Timișoara, Editura Universității de Vest, 2003.

Economie

Din cele mai vechi timpuri, pe teritoriul actual al comunei s-a practicat cultivarea viei și producerea vinului. Paralel cu această îndeletnicire, s-a practicat cultivarea cerealelor, a legumelor și zarzavaturilor, creșterea animalelor.

În 1743 existau pe râul Mureș cinci mori de apă, cu timpul construindu-se la Păuliș și Sâmbăteni mori de mare capacitate, cu motor.

Meseriașii au lucrat pe teritoriul comunei încă din secolul al XVIII-lea: frizeri, croitori, pantofari, fierari, rotari, tâmplari, tinichigii, zidari, cojocari etc.

Marile transformări social-economice produse în anii comunismului și-au pus amprenta asupra economiei și societății de pe teritoriul ei, transformările regăsindu-se și în repartiția populației în diferite sfere ale activității economice.

Întovărășirea agricolă s-a produs în 1952, iar în 1962 s-a încheiat colectivizarea agriculturii.

În 1957 s-au înființat gospodăriile agricole colective *G.A.C. Viticultura Păuliș*, *G.A.C. 1 Mai Sâmbăteni* și întreprinderea agricolă de stat IAS *Barațca*.

Sufocați de cotele stabilite, țărani individuali au avut o singură alegere: intrarea în gospodăriile colective. Așa se face că la sfârșitul anului 1962 toți țărani sunt înregistrați în Cooperativa Agricolă de Producție.

Politica de desființare a sălașelor și redarea terenurilor de sub ele circuitului agricol face să dispară totalitate sălașele de peste Mureș și din pustă.

Statul a înființat Stațiunea de Mașini și Tractoare (SMT), dotată cu utilaje agricole, ca prestator de servicii pentru aceste cooperative.

După anul 1975 cele două cooperative încep să-și îmbunătățească activitatea, să aplice tehnologii moderne de cultivare a pământului, aplicându-se pe scară largă îngrășămintele chimice, erbicidele, hibridii productivi.

Zootehnia cooperatistă a fost dotată cu instalații de evacuare a dejecțiilor, mori de furaje, platforme de siloz.

Parcul de mașini al cooperativelor a crescut substanțial, fiecare CAP având în perioada de apogeu câte 2-3 camioane cu remorci, 2-3 tractoare cu remorci.

Stațiunile de Mașini și Tractoare au fost transformate în Stațiuni pentru Mecanizarea Agriculturii (SMA) și s-au comasat, astfel că unitățile agricole ale Comunei Păuliș au fost arondate SMA Șiria, care avea secții de mecanizare la Păuliș și Sâmbăteni, în care lucrau aproximativ 35 de persoane calificate. SMA Șiria avea o dotare pe măsura necesităților: 32 de tractoare de 65 CP, 8 tractoare de 180 CP, 10 combine pentru păioase, 8 combine pentru porumb știuleți. Pentru întreținerea și repararea acestor utilaje secțiile aveau ateliere de reparații, iar pentru unele defecțiuni mai mari se deplasau la Ghioroc sau Șiria.

Întreprinderea Agricolă de Stat Barațca și-a început activitatea pe structura organizatorică a fostei secții Barațca a Gospodăriei Agricole de

Stat Descătușarea Zăbrani, cu 267 ha de plantații viticole organizate în 6 brigăzi, un complex pepinieristic cu forță de muncă permanentă de 60 de salariați, o dotare tehnică de 1 camion, 4 tractoare și 22 de atelaje, și cu un fond fix de 13.200 de lei.

Centrul de vinificație, înființat în 1965, a fost o mare realizare pentru Comuna Păuliș, acest centru fiind modernizat ulterior, iar din 1978 au început lucrările de extindere, cu o investiție totală de 10.108 lei în linii moderne de prelucrare și conservare a vinurilor, lucrare care a fost finalizată în 1986. În acest centru modern se prelucrau anual 7.000 de tone de struguri albi din soiurile Mustoasă de Măderat, Risling italian, Fetească Regală, struguri negri din soiurile Cadarcă, Cabernet, Merlot, Pinot Noir, Burgund, care erau recoltați din toată zona Podgoriei Aradului și zona Șagu-Vinga. La acest centru de vinificație lucrau până în anul 1989 aproximativ 35 de muncitori. În anul 1986 se realizează o producție de 450 de vagoane de vin roșu și alb, iar cantitatea de țuică din vin era de 130.000 grade/dal. După anul 1989 întreprinderea a ajuns faliment, iar Centrul de vinificație a fost scos la licitație pentru achitarea datoriilor.

În anul 2007 s-a construit *Pensiunea Wine Princess SRL*, care prelucrează strugurii după cele mai moderne tehnologii. În acest centru de vinificație se îmbuteliază vinuri albe și roșii realizate prin tehnologii clasice de vinificație. Societatea are în proprietate 61,5 ha de vie și o capacitate totală de stocare de 5.000 hl.

În perioada comunismului, în comună au funcționat secții care produceau împletituri de nuiete, măhuri de sorg, scaune rabatabile, produse textile (confecții), tăvi din lemn, fârașe din tablă, sobe canadiene, burlane, lădițe din lemn, o rotărie, 2 mori de furaje, 2 brutării, 2 fierării, 2 ateliere mecanice, 2 ateliere de tâmplărie, 2 sifonării, o secție de producere a dopurilor de plastic, ateliere de croitorie, coafură, frizerie, secție de zugrăvit. După 1989 toate aceste unități de industrie mică și prestatoare de servicii s-au desființat.

Principala bogăție naturală a subsolului o reprezintă rocile de construcție (granitul), care se exploatează într-o carieră situată în perimetrul localității Păuliș, în apropierea șoselei naționale. Această carieră a fost preluată de CFR după Primul Război Mondial, producându-se piatră spartă pentru calea ferată.

În perioada comunismului funcționau în comună 2 balastiere; astăzi funcționează 7.

S.C. Wegland Alpin S.R.L. a ocupat în producție locul fostei întreprinderi de stat IFET Arad, falimentată după 1989, și produce traverse de cale ferată din lemn, cu precădere pentru export.

În comună există ateliere de tâmplărie care funcționează ca A.F. (asociații familiale), și produc uși, geamuri și diferite tipuri de mobilier.

În localitatea Păuliș, funcționează S.C. Cimevar SRL, care produce blocuri de beton pentru zidărie și construcții de diferite tipuri.

La Barațca funcționează S.C. Contis Car S.R.L., care are ca obiect de activitate recondiționarea alternatoarelor și demaroarelor pentru autoturisme Iveco și Peugeot; are 35 angajați și lucrează exclusiv pentru export.

Etnografie

Casa și gospodăria

Arhitectura caselor din localitățile Comunei Păuliș se remarcă prin simplitate și ornamentație extrem de modestă. De obicei casele au fost construite perpendicular pe axa străzii, având pereți groși, din văiug, acoperiți cu chirpici și spoiți în culoare albă. De regulă, casa tradițională se compunea din trei camere, dintre care două aveau o destinație funcțională: bucătăria (*tinda*), și dormitorul (*soba dinapoi*), cea de-a treia, camera principală (*soba dinainte*), cu funcție mai degrabă de cameră de oaspeți în care erau primiți musafirii, era frumos amenajată. Specific fiecărei case este pridvorul (*târnașul*), deschis spre exterior, susținut de stâlpi groși, de formă dreptunghiulară sau rotundă. Cu multă vreme înainte pridvorul era locul preferat de odihnă peste noapte al bătrânilor, care nu părăseau *patul din târnaș* în nici o noapte, de primăvara până toamna târziu.

În *soba dinainte*, într-o ordine desăvârșită, se aflau două paturi pe care erau așezate perne mari de puf, cu îmbrăcăminte frumos brodată. Lângă paturi se afla câte o laviță lungă, cu spetează acoperită cu țesături foarte frumoase. Pe pereți, de jur împrejur, atârnavă farfurii din pământ, viu colorate și ornamentate, împrejmuite cu ștergare de pânză cusute în diferite

modele. În această cameră se afla și *lada de zestre*, de lemn, sculptată, în care tinerele fete și feciorii păstrau obiectele de zestre, în special cusături și îmbrăcăminte. În casele fără copii, bătrânii păstrau toate articolele de îmbrăcăminte necesare înmormântării, pregătite din timp, lada fiind numită *lada de moarte*.

În dormitor (*soba dinapoi* sau *casa dinapoi*), unde locuia familia în cea mai mare perioadă a anului, se aflau paturile, așezate pe colțurile încăperii. Paturile aveau *căpătâi*, *răstaniță* și scânduri care, sprijinite de răstaniță, susțineau *dricala* (salteaua), fiind demontabile. Dricala era confecționată din țesătură rezistentă, de cânepă, umplută fie cu paie de grâu, secară, fie cu „șușorci” de porumb, fiind zilnic *scormonite* atunci când gospodina făcea patul; se întindea apoi cearșaful, peste care erau aranjate *perinele* și *duna*, umplute cu pene de gâscă, ce asigurau confortul gospodarului peste noapte. Paturile erau acoperite cu *ponevi* frumos colorate, țesute în casă, la războiul de țesut, cu diferite modele naționale.

Tinda, un spațiu de trecere, servea în majoritatea cazurilor pentru bucatărie; aici se prepara mâncarea în cea mai mare parte a anului. Puținul mobilier încăperii consta într-o masă, un *stălaj*, o etajeră din lemn cu trei sau patru rafturi pe care se depozitau obiectele de bucatărie: *hârboicile* (diferite vase de metal), *tipsiile* (tăvi pentru coacerea aluaturilor în cuptor), și *oalele* (vase din ceramică). De *stălaj* era agățată *sucitoarea* și diverse funduri de tocat. Cuptorul (*soba de gătit*), era construit din pământ, cu plită de tuci (astăzi aproape a dispărut, fiind înlocuit cu soba de metal sau cu aragazul). Majoritatea caselor aveau *cuptor de pită*. Pentru *arsul cuptorului* (încălzirea până la temperatura de coacere), se foloseau *piscălăul* (cu care se stârnea jarul), *drâglul* (un fel de sapă de lemn care servea la manipularea jarului pe toată suprafața cuptorului, *pe vatră*); Mai exista o lopată rotundă, confecționată din lemn, cu coada lungă, cu care se duceau introduceau și se scoteau în/din cuptor pâinile (care se așezau direct pe vatra încinsă), cozonacii, sarmalele (care se puneau la copt/fiert în vase de tablă sau ceramic).

Pardoseala din casă era din pământ și era *muruită* cu amestec de pământ galben, baligă de cal, puțină pleavă și apă. Mai aproape de zilele noastre, au apărut chiar și-n casele tradiționale *podelele* din scândură.

Aproape fiecare casă are la fațadă, sus, gravat numele proprietarului și anul construirii, aceasta fiind singura ornamentație a fațadelor la clădirile vechi.

Cămara era locul în care se depozitau alimentele și era dotată cu *rude* de lemn (bare), atârinate de grinzi pe care se agățau *clisăle*, *șoncile*, *cârnații*, *straița popii* (toba) – produse rezultate sau preparate din carne, după tăierea porcului înainte de Crăciun. În lăzi speciale era depozitată făina, iar pe *stălaje* erau așezate borcane cu *dulcețuri* (compoturi și *zamă de părădaică* (suc de roșii).

Podrumul (pivnița), era săpată și amenajată sub camera și adăpostea *cada cu cureci* (vasul de lemn cu varză murată), *vasăle* (butoaiele) cu *răchie* (țuică) și vin, lăzile cu nisip în care se păstrau peste iarnă zarzavaturile și legumele care se puteau conserva astfel). Intrarea în podrum se făcea fie din târnaț, fie din *ocol* (curte).

Podul casei era locul în care, în cazul gospodăriilor care n-aveau *cotarcă* (depozit de cereale), se păstrau grâul, orzul, ovăzul, *cucuruzul* (porumbul), și diverse alte lucruri care nu se foloseau zilnic (războiul de țesut demontat, furca manuală cu roată, vârtelnița, fușteii).

Iștălăul (grajdul) era amplasat în fundul curții și avea două două camere: pentru vaci și pentru cai; la extremități avea locuri pentru anumite unelte, respectiv pentru *plevărie* (unelte din fier). Iștălăul comunica cu *șura* unde erau adăpostite furajele pentru animale.

Paralel cu casa de locuit erau construite *cotarca* (pătulul pentru porumb), având sub ea *cotețul porcilor* (cu padoc și *colnă* (mic spațiu în continuarea padocului, împrejmuit până la înălțimea de 1m sau puțin mai mult, dar cu acoperiș, în care puteau ieși animalele la aer).

Grădina de pe lângă casă, destul de întinsă, era cultivată cu legume, zarzavaturi, vie, pomi fructiferi (pruni, meri, peri, gutui, nuci, caiși, cireși etc). Lucrările de întreținere le efectua gospodarul cu familia sau cu *zâuași*, folosind următoarele unelte: *arșeu* (hârleț), sapă, greblă, *ferez* (fierăstrău), *budac* (târăcopol). Uneltele din gospodăria țaranului erau confecționate de meșteri rotari și fierari care lucrau cu multă pricepere la căruță: *butuc* (elementul din mijlocul roții de car, prin care trece axa (*osie*), care leagă cele două roți din față sau din spate), *obadă* (plural: obezi, elementele de lemn care alcătuiesc cercul roții de car), *spiță* (plural: spițe, barele care unesc obezile roții de car cu butucul), *feleherț* (crucea carului, dispozitivul de virare în curbe), *loitră* (singular: loitră; cele două panouri laterale ale cutiei carului, adeseori în formă de grătar), *șireghie* (partea din spate a carului, în care se pune nutrețul pentru vite), *leucă* (plural: loici; bară din

lemn, curbă, fixată vertical cu un capăt în osia carului și cu capătul superior suportând loitra), iar la pluguri *grândeii* (bara orizontală de care se prind toate elementele plugului), *roți* (plugul poate avea o roată sau două), *coarne* (barele care pornesc din grândeii spre înapoi, dispuse în forma literei V și de care plugarul prinde cu mâinile spre a mânui plugul în timpul aratului sau deplasării).

Cei care nu aveau casă în sat aveau gospodăria așezate la *sălaș* (mică gospodărie izolată, ridicată pe terenul arabil extravilan deținut în proprietate). Existau și situații în care proprietarii sălașelor aveau case în localitate și lăsau sălașul în grija *hodăjeilor* cărora, la înțelegere, le încredințau toate cele de trebuință.

Conform tradiției, în sarcina fiecărui gospodar revenea întreținerea întregului spațiu din fața caselor până în axa drumului: văruitul caselor, al pomilor, desfundatul șanțurilor.

Ocupații tradiționale

Plugăritul și creșterea animalelor erau ocupațiile tradiționale ale locuitorilor Comunei Păuliș. Plugarii foloseau plugul de lemn cu *brăzdar* de fier (cuțitul tăietor al plugului), cu *corman* mobil (*corman*: partea de care se prinde brăzdarul și care răstoarnă brazda; la capătul ogorului cormanul se ridică și se rotește în jurul propriului ax, astfel ca la întoarcere brazda să fie răsturnată pe aceeași parte).

O tradiție existentă și astăzi printre gospodari este *îngrășarea porcilor* și a *bicilor* (singular: *bic* – taur), care apoi erau vânduți sau sacrificați pentru hrana familiei.

Se obișnuia ca în unele perioade mai grele din timpul anului (în campaniile agricole: la secerat, semănat, cules, la coasă), să se organizeze *clacă* (se ajutau benevol și gratuit oamenii între ei; claca se anunța din timp și crea obligația reciprocității); *claca* a fost un fenomen generalizat în toate provinciile istorice locuite de români, dar a dispărut în ultimul sfert al secolului al XX-lea).

Prelucrarea firelor naturale (lână), și a fibrelor vegetale (în, cânepă), a fost o ocupație importantă pentru populația din zonă. Inul și cânepa se cultivau, se recoltau și se parcurgeau în gospodărie toate etapele până la obținerea firelor și țeserea acestora, tot în gospodărie, în războiul de țesut.

Se asigurau astfel materiale textile pentru îmbrăcăminte și obiecte de uz casnic. Practica a dispărut în totalitate: nu se mai cultivă în și cânepă, lâna se vinde ori se aruncă, și doar cei foarte vârstnici mai știu cum se prelucrează inul și cânepa de la cultivare până la transformarea în fir și țeserea în război.

Obiceiuri, tradiții

Cultura populară românească cuprinde o varietate de datini și tradiții legate de scurgerea timpului, de anotimpuri, începutul iernii (Crăciun, Anul Nou, Bobotează etc.), legate de momente ale existenței umane (naștere, căsătorie, moarte), legate de ocupații în agricultură (semănat, cules, pomicultură, viticultură etc.), legate de sărbătorile religioase (Crăciun, Paști, Sfânta Maria etc.), toate de o omogenitate excepțională. Aproape că nu există obicei, tradiție sau datină care să nu fi fost cunoscută și practică în tot spațiul românesc.

Hora satului face parte dintr-un obicei strămoșesc transmis din cele mai vechi timpuri, însă a dispărut în a doua jumătate a secolului al XX-lea sub asaltul agresiv și distructiv al modernității. Jocul la horă, duminica și în zilele de sărbători creștine, era una din cele mai îndrăgite activități culturale, la care participau atât tinerii necăsătoriți (feciori și fete), cât și tinerii căsătoriți și vârstnicii, până seara târziu, după ora 21. În timpul sărbătorilor creștine (Crăciun, Anul Nou, Bobotează, Paști), hora se desfășura pe intervalul a două sau trei zile și era urmată de bal, la care participau feciori și fete din satele vecine. Muzicanții care cântau la horă sau bal erau *tocmiți* cu mult înainte de feciorii mai în vârstă, care erau un fel de „lideri” la joc, și în momentul tocmirii primeau un avans, așa-numita *căpară*. Organizarea și desfășurarea jocului nu avea date exacte; se știa doar că duminica după amiază se făcea horă la căminul cultural. Vara, la Sâmbăteni se juca în stradă, în fața căminului cultural, iar la Păuliș se juca la *birtu mare*. Un moment important din viața fiecărui tânăr / fiecărei tinere era *intratul în joc* – prima intrare în horă ca dansator. Pentru a intra în joc, feciorul sau fata trebuia fi împlinit deja 14 ani și să știe să danseze bine, cu un partener, trei jocuri: *Ardeleana*, *Învârtita* și *P-un picior*. Intratul în joc presupunea

obligatoriu un partener, cel mai adesea noii dansatori fiind introduși în joc de prieteni sau rude (verișori cu precădere). În timpul horei, unii dansatori (de obicei feciorii, uneori și fetele), rosteau cu voce tare *strigături* – alcătuirii de 2, 3 sau 4 versuri, ritmate obligatoriu pe ritmul muzicii și al dansului; strigăturile erau adeseori apropouri nevinovate dar spumoase (strigăturile având menirea de a binedispune, de a distra). Strigătură: *Asta-i fată laudată! Cu gunoiu lângă vatră! Țâpă furca-n buruieni! Și să cară la pomeni!* Creativi și foarte inteligenți, tinerii români au născocit și strigături în care fiecărui vers strigat de un fecior îi răspund fetele foarte scurt: *Hai mândră și mă sărută,/ dubă! Că mâine mă duc la pustă,/ duce,/ Holda-i lungă, zăua-i mare,/ fie! Gura mea n-are răbdare,/ n-aibă!* Feciorii care, de obicei, strigau mai multe astfel de strigături erau numiți *căznitori*. Cu ocazia zilelor onomastice, feciorii mai în vârstă (ei dominau hora), obișnuiau să întrerupă jocul pentru cel sau cei sărbătoriți; muzicanții cântau *marșul*, apoi grupul de tineri, înțeleși în prealabil, îi aruncau pe cei sărbătoriți în sus, de mai multe ori, în văzul celorlalți participanți, iar muzicanții cântau *La mulți ani să trăiască!* Dansurile populare specifice localităților Comunei Păuliș sunt *Duba, Duda, Decica, Șiregea, Pănariu, Băieșu*, iar pentru localitatea Sâmbăteni un joc bărbătesc autentic și specific este *Sorocul din Sâmbăteni*; jocul păstrează din bătrâni, obligatoriu, costumația și figurile de joc. Aceste jocuri au fost repuse în scenă cu sprijinul profesorului Viorel Nistor, sibian prin naștere dar devenit arădean în totalitate, coregraf la Centrul Cultural Județean Arad. Interesant este faptul că această suită de jocuri populare locale se cânta numai duminică și numai la horă, pentru a se încerca abilitatea de a dansa a tinerilor feciori, proaspăt *ieșiți la joc* sau a *feciorilor de pe sate* (din alte sate), invitați la horă sau veniți din proprie inițiativă. Pentru a fi jucată, această suită de dansuri populare trebuia *comandată* la muzicanți, care o cântau numai cu acceptul organizatorilor, a feciorilor mai în vârstă (lideri de grup), care cunoșteau bine suita de jocuri. Obligatorietatea dansării jocurilor din suită avea rostul de a-i obliga pe feciorii tineri, mai nepricepuți la joc, să învețe bine jocul, să deprindă corect figurile și să dovedească măiestrie artistică în timpul jocului. Cei care nu reușeau erau obligați să renunțe, să se retragă, sub privirile ironice ale mamelor, fetelor și feciorilor care stăteau pe margine și priveau cu încântare, dar și cu atenție. La hora de duminică din sala mare a Căminului Cultural participau la joc sau

ca spectatori mamele fetelor care jucau, rudele fetelor și ale feciorilor care au intrat în joc, fetele și feciorii care încă nu și-au terminat școala (însoțiți de ambii părinți), persoane vârstnice care îndrăgeau jocul duminical.

A *mătura*. Între obiceiurile și datinile strămoșești tradiționale, se păstrează în Sâmbăteni obiceiul numit *a mătura*. În timpuri străvechi era obiceiul ca la Crăciun să nu se măture în casă. A două zi de Crăciun, seara, o ceată de feciori însoțiți de muzică mergeau *a mătura*. Ei măturau curtea, grajdul și în casă. Era un ritual de purificare făcut numai de feciorii juni (necăsătoriți). Ceva mai târziu, acest obicei s-a schimbat, pierzându-și sensul ritual, magic, de purificare. Își păstrează însă sensul de urare de căsătorie, prin prezența măștilor de mire și mireasă. *Cu măturatul* se mergea exclusiv la fetele mari, nemăritate. Feciorii se adunau în a doua zi de Crăciun, seara, la un fecior mai în vârstă, pe care-l mascau în mireasă, având în spate o mătură. Mirele purta în spate un sac rău plin de pleavă. Când ajungeau la poarta gospodarului, tânărul care râvnea la mâna fetei gospodarului întreabă: *Primiți a mătura?* La invitația gospodarului (tatăl fetei), tânărul intra în curte, iar feciorii însoțiți de muzicanții tarafului începeau să cânte, se rosteau diverse *strigături* populare, apoi feciorul „candidat de mire” începea să arunce pleavă prin curte și prin casă, pleavă pe care „mireasa” (feciorul travestit anterior), o împrăștia cu mătura în loc să o adune. În casă muzicanții cântau *de joc*, iar fetele, feciorii și nevestele venite la fată se prindeau în horă. Hazul era provocat de *jocul miresei* (travestitul), care, în timp ce juca, săruta fetele și pe cei aflați în casă (el având obrazii și buzele pline de ruj). Nevestele care erau venite cu bărbații se fereau de sărut, pentru a nu-și crea probleme în familie. Obiceiul este filmat integral și se păstrează în arhiva Institutului de Cercetări Folclorice din Timișoara. Acest obicei este specific localității Sâmbăteni, fiind unic în felul său. Astăzi nu se mai practică.

Păpușile – joc popular pe melodiile dansurilor *Duba* și *Decica*, era jucat de feciorii din Păuliș și Sâmbăteni, mai mult la nunți și mai puțin la hora satului. Jocul cerea de la jucători stăpânirea perfectă a tehnicii dansului, a pașilor, și calități artistice reale, toate mișcărilor fiind executate la comanda unuia dintre feciori. Dansatorul care greșea era sancționat de cel care conducea jocul prin lovire cu *joarda* (nuia), o sancțiune simbolică dar amuzantă.

Datini

Naștere

Era interzis ca în timpul sarcinii femeia să intre în cuptorul de pâine, fiindcă i s-ar fi născut copilul mut. Dacă gravida s-a mirat prea mult de cineva, va naște copil nebun. Nu avea voie să treacă pe sub frânghie, fiindcă se credea că va naște copil mort. La naștere femeia era asistată de mama sa și de moașă. În apa în care se îmbăia nou-născutul se puneau bănuți, pentru ca acesta să devină om bogat, apoi apa se arunca peste gard, ca nu cumva copilul să se îmbolnăvească; bănuții rămâneau ai moașei. Copilul nou-născut se boteza în biserică la cel mult 3-4 zile de la naștere. Botezul era pregătit din timp de nași, care cumpărau lumânarea pentru biserică și îmbrăcămintea necesară pentru ceremonial. În ziua botezului, de obicei duminică, înainte de a se încheia liturghia, copilul nou-născut era dus la biserică de moașă, nănașă, tatăl copilului și rudele apropiate. Mama copilului rămânea acasă. Ceremonialul de botez al copilului începea după terminarea slujbei, timp în care preotul oficia Sfânta Taină a Botezului. La întoarcerea de la biserică, pruncul era așzat pe jos, iar moașa zicea că îl va ridica cel care va avea nevoie de el. Îl lua tatăl, îl ridica spre cer și exclama: *Să crești mare!* În majoritatea gospodăriilor din comună se organiza o masă pentru rudele care au participat la botez. După botez copilul putea fi plimbat afară din casă, fiind apărat de duhurile rele. La șase săptămâni de la botez mama și copilul primeau binecuvântarea preotului în biserică, după slujba de duminică, apoi tânăra familie era vizitată de nași, rudeni și prieteni apropiați.

Nunta

Pregătirile pentru nuntă începeau cu *peșitul fetei* și continuau apoi cu logodna (*căpara*). Peșitorul era o persoană din afara familiei, care lua legătura cu părinții fetei pentru a vedea dacă aceștia acceptau încheierea căsătoriei. Dacă se primea acceptul părinților fetei, urmau întâlnirile dintre familii, la care luau parte și viitorii miri. Nunta se desfășura numai duminică. Primii care anunțau fericitul eveniment erau *pălăscașii* mirelui și ai miresei, cei care umblau prin tot satul, invitând la nuntă. Chemările la nuntă erau

făcute cu două sau trei săptămâni înainte de nuntă. În săptămâna dinaintea nunții (ospățului), de obicei marți sau miercuri, băieții și fetele, prieteni ai mirelui și ai miresei, se adunau la casa mirelui și împodobeau *pălăștile* care se foloseau pentru invitarea la nuntă. *Pălăscașul* umbla călare pe cal sau cu birja.

Nunta începea duminica dimineața, cu pregătirea miresei: se aranjau părul acesteia și rochia și se puneau cununa și *șlaiurul* (voalul), brodat cu mătase. Mireasa era îmbrăcată în mătase albă, adeseori *mulerită* (pictată), iar în picioare avea ciorapi albi și sandale cu curea. Mirele purta cămașă cu *cinari*, cu căptușeală și *pumnari*, izmene largi și cizme de lac. Ospățul era organizat fie de una dintre familii, fie de ambele, la înțelegere. În dimineața nunții familiile nuntașilor se adunau la casele mirilor, muzicanții fiind prezenți, pentru a se deplasa împreună cu întreg alaiul la casa nănașului, acesta fiind persoana cea mai respectată în ziua nunții; nimeni nu-i putea ieși din cuvânt. El va fi și nașul copilului care se va naște din cununia celor doi. Alaiul era format din mire, însoțit de două fete tinere, urmat de nănași, de rudeniile apropiate, prieteni, nuntași, iar în spate erau muzicanții, deplasându-se cu toții la casa miresei. Aici alaiul era așteptat de *socrii mici*, de rudeniile apropiate și alți nuntași. În fața casei alaiul se oprea, deoarece era întâmpinat de nuntașii miresei cu poarta închisă. Era cerută mireasa de la socrul mic. Li se aduce o mireasă făcută dintr-un sac cu paie, având ruj pe față. În cele din urmă apărea mireasa adevărată, care era întâmpinată de mire și sărutată, apoi mireasa întâmpina nuntașii, săruta prima dată nașii, apoi celelalte rudeniile apropiate. În cinstea miresei se juca dansul la care participă nuntașii; mireasa este jucată de nănaș, de mire și de ceilalți nuntași. După mai multe jocuri se formează alaiul care se deplasează la biserică pentru cununia religioasă: în față un tânăr care purta și flutura drapelul tricolor național românesc (*stegașul*), apoi urmau *pălăscașii*, care purtau sticle de țuică și vin și erau pricepuți în descântece și strigături de nuntă, urma mireasa însoțită de doi tineri necăsătoriți care duceau lumânările de cununie (*lumânașii*), urmați de mirele însoțit de două fete tinere, prietene cu mirele și mireasa. În spatele acestora se aflau nănașii, socrii mari și socrii mici, rudele apropiate mirelui și miresei și ceilalți nuntași, după care urmau muzicanții, care cântau marșuri și melodii de joc și petrecere. Pe traseul de la mireasă spre biserică, *pălăscașii* și nuntașii care cunoșteau descântece și strigături de nuntă cu conținut vesel le rosteau; aceste *orații* se refereau la cei

ce priveau din stradă, la miri, la nănași, la socri etc. În jurul prânzului alaiul ajungea la biserică. După oficierea cununiei religioase alaiul se îndrepta spre locul de desfășurare a nunții. La sosire, mirii erau întâmpinați cu pâine și sare și cu câte un pahar cu vin din care gustau și apoi le spărgeau, gest ce simboliza alungarea ghinionului și noroc în viață. În continuare, la casa mirelui sau a miresei se desfășura jocul, hora tradițională cu Duba, Decica, Ardeleana și Băieșul. Masa era pregătită de o bucătăreasă, care purta denumirea de *socăciță*. La miezul nopții avea loc *strigarea cinstelor* (darurilor) la masa tinerilor și nănașilor, de către un bărbat care avea talentul de a provoca hazul, încercând să obțină cât mai mulți bani și cât mai multe daruri pentru tânăra familie. Cel care dorea să joace cu mireasa trebuia să pună bani într-o farfurie aflată la nănași, farfurie în care se bătea cu lingura în momentul în care se considera că muzica a cântat suficient pentru suma respectivă. Jocul continua doar dacă se puneau din nou bani în farfurie. Când se bătea iarăși în farfurie, muzicanții întrerupeau jocul. Se continua cu o altă persoană, care juca mireasa până când își epuiza banii. Nuntașii petreceau până în zori.

Fata nu era acceptată să stea la casa bărbatului decât după căsătorie, iar concubinajul, în acea perioadă, era considerat un mare păcat și nu era acceptat.

Înmormântarea

Spălarea mortului și îmbrăcatul constituie o parte din ritualul de înmormântare, după care era așezat în *copârșeu* (sicriu). În camera care se afla mortul se acopereau oglinzile cu o pânză albă, pe toată perioada desfășurării ritualului de înmormântare. După ce mortul era așezat în copârșeu și camera era pregătită, se desfășura privegherea, care dura două zile; în prima seară preotul, împreună cu cantorul și cu cântăreții din strana bisericii, făceau slujba și puneau *stâlpul*. În acest timp se aduce la locuința decedatului și sfeșnicul de la biserică, punându-se în el lumânarea de la căpătâiul decedatului, lumânare care ardea până în ziua înmormântării. Clopotele bisericii sunt trase de *crâșnic*, care era anunțat de familia decedatului și care solicita ca trasul clopotelor să se facă *pe ceasuri*, până în ziua înmormântării. Privegherea dura toată noaptea. În timpul privegherii unele femei *boceau* (plângeau mortul rostind cu voce tare și cântată versuri

ritmate și triste). În prima seară de priveghi erau numite neamurile care vor merge în ziua următoare să sape groapa, cei care vor duce mortul la groapă, cei care vor duce praporii, sunt numiți copiii care vor îmbrăca *steharele* la înmormântare. Slujba religioasă începea în casa decedatului, fiind prezenți preotul, cantorul, corul bisericii, rudeniile apropiate și cei care l-au cunoscut pe decedat. Mortul era scos din casă de cei numiți în seara de priveghi, după care scaunele erau răsturnate, pentru ca păcatele celui decedat să nu treacă cu el în veșnicie, ci să se întoarcă (cum s-au întors scaunele) și să rămână pe pământ. În timpul slujbei de înmormântare preotul, cântăreții și corul bisericii cântă, se citește Evanghelia, se fac cuvenitele iertăciuni. Înainte de a fi îngropat, preotul stropește decedatul cu vin sfințit. Se împart lumânări, prosoape și colaci rudeniilor, prietenilor, vecinilor. La plecarea din curte, cortegiul funerar se oprește în fiecare colț de stradă, preotul citește din Evanghelia, iar o femeie în vârstă, numită de familie, duce în mână o *bocală* (cană din sticlă) cu apă sfințită, un colac și ștergar, care se dau peste mormânt celui care a început și păzit groapa până după înmormântarea celui decedat. Pe parcursul deplasării cu mortul până la cimitir, *bocitoarele* jeleau mortul. Ajunși la cimitir, sicriul este așezat în groapă cu capul spre apus, după ce preotul marchează cu hârlețul semnul crucii în cele patru laturi ale gropii. Rudele și prietenii aruncă peste sicriul coborât în groapă bani, bulgări de pământ, flori, iertând prin aceasta toate greșelile pe care decedatul le-a săvârșit față de ei. După terminarea înhumării mortului, preotul, cântăreții, corul bisericii și persoanele invitate se deplasează la casa decedatului pentru a lua parte la *pomană*. Preotul sfințește pomană, iar cantorul zice *Tatăl nostru*, după care se servește mâncarea: sarmale, tocană cu carne de oaie sau alt meniu. În ziua următoare familia decedatului și rudeniile apropiate se deplasează la mormântul decedatului pentru rugăciune, ducând cu ele colac, cană cu apă și tămâie. Se înconjoară mormântul de trei ori, se face semnul crucii deasupra mormântului, turnând apă din cană, apoi cana se sparge. Lângă mormântul decedatului cei prezenți servesc din colac și din țuică, pentru odihna sufletului celui răposat. După nouă zile se face o nouă pomană. La șase săptămâni se obișnuia să se facă în biserică primul parastas, în prezența membrilor familiei, a celor invitați, a sătenilor prezenți la biserică. Parastasil se pune de familie și după un an de la deces. Între datinile și tradițiile locale mai avea loc și *punerea paosului*. Acest ritual trebuia să-l îndeplinească o tânără care nu era căsătorită; începea înainte

de Paști și se încheia la Rusalii. În această perioadă fata căra zilnic apă cu o găleată, din aceeași fântână, la rudele și vecinii decedatului, după apusul soarelui. *Punerea paosului* însemna un colac făcut în casa gospodarului și o lumânare, așezate pe o bucată de scândură făcută plută, care se lăsa pe Mureș, dimineața, înainte de răsăritul soarelui.

Sfințirea caselor, a dealului și a câmpului

În perioada sărbătorilor de iarnă, de Crăciun și Bobotează, dar și la Paști, preotul, însoțit de cantor și dieci, îmbrăcați în stehare, trec pe la casele credincioșilor ortodocși pentru a le sfinți. Preotul este primit de gospodar în casă, pentru sfințirea acesteia.

Sânzienele

Era o sărbătoare a fetelor, care își puneau sub pernă coronițe de flori împletite de ele de cu seara, pentru a-și visa alesul inimii. În ziua de Sânziene fetele necăsătorite și femeile mai tinere împleteau cununi de sânziene pe care le agățau pe poartă, pe cruci la cimitir sau le duceau la biserică. Gospodinele pregăteau o coroniță pe care o așezau pe poartă ori pe fațada casei. Împleteau, de asemenea, coronițe pentru fiecare membru al familiei, iar aceste coronițe se aruncau pe acoperișul caselor. Se credea că membrul familiei a cărui coroniță a căzut de pe acoperiș va avea o viață mai scurtă.

Portul tradițional

Deoarece Comuna Păuliș este așezată pe malul drept al râului Mureș, între două zone etnofolclorice distincte, Banat și Crișana, etnografia și folclorul au aici o dublă influență.

Costumele populare sunt armonioase, de o mare varietate și echilibru cromatic, executate cu finețe și măiestrie artistică. Elementele ansamblului erau executate în casă, manual, iarna, cu precădere de tineri adunați în *șezători*.

Portul popular se deosebește atât în ceea ce privește sexul, cât și vârsta.

Costumul popular femeiesc

Costumul tinerei fete intrată deja la joc și al tinerei femei se compune din rochie de mătase de culoare deschisă, ornată cu flori mari, mai închise la culoare, confecționată din „crep de China” numită și *crepdesie* și bine înfoiată, pe dedesubt *poale* din pânză fină și albă cu *ghiură* și *colțișori*, *cămașă* din pânză de in cu dantele la guler și mâneci, *pieptar* din mătase brodat cu fire aurite, împodobit cu un metal auriu (*islogi*), cu nasturi metalici îmbrăcați în catifea neagră. Pe cap se purta *măramă* din mătase, ornată cu flori și asortată cu restul pieselor costumului. La gât se purta salbă de galbeni, care era mai mare la fetele cele mai bogate, cele mai sărace purtând o salbă mai mică. Odată cu înaintarea în vârstă, cromatica se schimbă, predominând negrul atât la costumul femeiesc, cât și la cel bărbătesc.

Costumul femeilor vârstnice este compus din *poale*, *rochie*, *cămașă*, *brusluc*, *cojoc*.

Poalele erau confecționate din pânză de bumbac sau tramă, strâmte, având în partea de jos cusături executate cu acul, cu ață de diferite culori; femeile mai în vârstă foloseau culorile roșu și albastru sau *poalele* cu *sălbănași*. În partea de jos se prinde *cipcuța* (dantelă din ață albă). Pe *poale* se îmbracă 4-5 rochii albe cu *colții* brodați, care sunt foarte largi. Peste acestea se îmbracă o rochie largă din mătase de culoare mai închisă sau de stofă, apoi *latul* din față, de culoare neagră, pictat cu flori galbene.

Cămașa albă, din pânză de *cinari*, are pe mâneci motive florale cusute cu ață albă, broderie. La mânecă are o dantelă frumos executată, croiala cămășii fiind simplă.

Bruslucul (vestă neagră din mătase, fără mâneci, cu *cipcă* de fir), se poartă peste cămașă.

Cojocul, bogat ornamentat cu motive florale cusute cu ață de diferite culori, se purta iarna, în loc de brusluc.

Pe cap se purta o *maramă* din mătase de culoare închisă, asortată cu restul pieselor costumului, iar în zilele de sărbătoare se purta *marama* de mătase cu flori plisate.

Costumul popular bărbătesc

Acest costum se compune din *pantaloni* negru, confecționat dintr-un material lucios, sclipitor, așa-numitul *pantaloni de barșon* sau de *cârțiță*,

cămașă albă, fără guler, încheiată cu 6-8 nasturi, confecționată din pânză de in, încrustată cu broderii frumoase, *laibăr* negru încrustat cu fire de metal aurii, cu diferite modele foarte frumoase. Iarna se purta *cojoc*. În picioare se purtau cizme negre. Pe cap se purta o pălărie neagră (la Sâmbăteni și căciulă de astrahan).

Cultură

La Sâmbăteni a activat multă vreme un taraf de o valoare deosebită. Taraful din Sâmbăteni a fost înregistrat pentru prima dată pe cilindru de fonograf, chiar în localitate, în anul 1938, de cercetătorul Tiberiu Alexandru de la Arhiva de folclor a lui Constantin Brăiloiu. Cămin cultural exista la Sâmbăteni încă din 1927. Activitatea culturală în perioada comunismului totalitar a fost intensă, Căminul Cultural Sâmbăteni având grup vocal folcloric, brigadă artistică de agitație, trupă de teatru, formație de dansuri populare și taraf. După 1989 activitatea culturală a încetat și clădirea căminului cultural s-a degradat, astfel că în 2007 era în ruină. Cu fonduri de la bugetul local și de la sponsori, Primăria a reușit în anul 2008 renovarea clădirii și dotarea ei la standarde moderne, încercându-se păstrarea liniei arhitecturale inițiale. Cu mare greutate, s-a reușit înființarea a două ansambluri de dansuri populare: *Podgoreni* (în Păuliș), și *Armonia Mureșană* (în Sâmbăteni).

Fanfara din Păuliș

Ideea înființării unei fanfare țărănești a pornit de la faptul că în fiecare dintre satele șvăbești din Banat și din județul nostru exista câte o fanfară. Dorința de a înființa în comună o fanfară formată din țărani români a mobilizat un grup de tineri care au pus în practică această idee, astfel că în anul 1927, la Paști, au hotărât să depună fiecare câte 250 de lei lunar pentru înființarea fanfarei și cumpărarea instrumentelor. Până în septembrie 1927 inițiatorii au căutat să atragă noi membri, pentru ca numărul să permită organizarea juridică a societății muzicale. Pentru a putea cumpăra cât mai repede instrumentele necesare au recurs la împrumutarea sumei de 20.000 de lei de la Banca Neudorf (Comuna Zăbrani), banii fiind împrumutați

pe numele lui Petru Crișan. Instrumentele muzicale, 13 la număr, au fost cumpărate în 1927 de la firma Antoniu Braun din Timișoara, pe bază de factură. Odată cumpărate instrumentele, s-a trecut la învățarea teoriei muzicale, pe care ei au numit-o *împărțeala notelor*. Instruirea entuziaștilor muzicieni și conducerea fanfarei a fost asumată de plutonierul major Ioan Buzatu, de la fanfara militară din Cetatea Aradului. Prin pregătiri periodice dar foarte serioase, membrii fanfarei au reușit ca la sărbătoarea de Paști din anul 1928 să se poată prezenta la procesiunea de pomenire a morților, iar apoi să cânte la jocul duminical de la *Birtu mare*. Din 1928 și până în 1940 fanfara a participat cu regularitate la sărbătorile și evenimentele mai importante din Păuliș.

Societatea muzicală Armonia a fost formată dintr-un grup de 16 tineri țărani români din Păuliș. Actul oficial de înregistrare a societății la Primăria Păuliș datează din 20 octombrie 1927 și este înscris la Tribunalul Județului Arad sub numărul 176/09 mai 1929. Din anul 1938 a început concentrarea tinerilor în armată, în vederea pregătirii războiului, astfel că fanfara a început să se descompleteze, neputându-și desfășura activitatea culturală în condiții optime. A fost nevoie de completarea locurilor rămase libere cu alți tineri talentați cu aptitudini muzicale și s-a hotărât ca fanfara să fie instruită de Gheorghe Barna, care a fost ales și diriginte-instructor al fanfarei.

Sport

După Marea Unire de la Alba Iulia de la 1 Decembrie 1918, intelectualitatea și organele noului stat au consimțit că trebuie să dezvolte activitatea spiritual-culturală și sportivă în România. Astfel iau naștere asociațiile literar-sportive, în special la orașe, acestea devenind instituții menite să cultive sportul pentru toată populația.

Trebuie arătat că tinerii și-au căutat fără indicații un mod sănătos și util de petrecere a timpului liber prin practicarea sporturilor, chiar dacă fără organizare: trânta, înotul, vâslitul, săritul în lungime și înălțime, fotbalul și apoi voleiul, nu necesitau înființarea de organizații pentru a putea fi practicate din plăcere.

La originea mișcării sportive organizate din comună au fost mulți tineri născuți după Marea Unire, educați în spiritul național românesc și care au studiat la liceele din Arad sau Lipova. După anul 1945 au luat ființă echipele de fotbal din Păuliș și Sâmbăteni, acestea devenind ulterior asociațiile sportive *Păulișana Păuliș* și *Recolta Sâmbăteni*. Este necesar de precizat că până la reforma administrativ-teritorială din 1968, Sâmbăteni și Păuliș erau comune de sine stătătoare, după acea reformă Comuna Sâmbăteni fiind desființată și satul trecut în componența Comunei Păuliș.

Începând cu anul 1950, în Păuliș și în Sâmbăteni s-au organizat jocuri de fotbal între diferite echipele locale și echipele comunelor învecinate.

La inițiativa învățătorului Niculescu Horațiu și a altor persoane cu suflet și deschidere pentru fotbal, în 1955 echipa *Păulișana Păuliș* se înscrie în campionatul regional zona Lipova, alături de echipele Șoimii Lipova, Podgoria Ghioroc, Minișana Miniș, Victoria Zăbrani, Recolta Sâmbăteni, Mândruloc și Cruceni. Jocurile se desfășurau pe terenul de la gară, iar jucătorii se echipau la Tabăra de Pionieri Păuliș. Având în vedere că terenul era amplasat în zona inundabilă, unde aveau loc frecvente revărsări ale Mureșului, autoritățile și tinerii din localitate au hotărât să schimbe locul arenei de fotbal, astfel că terenul a fost mutat pe locul denumit de localnici *Crauștic*.

Între anii 1965-1970 mișcarea fotbalistică din Păuliș ia amploare, existând în această perioadă două echipe.

Din inițiativa tinerilor, a autorităților locale, a președintelui CAP Gheorghe Avrămuț, în 1974 terenul de fotbal se mută pe actualul spațiu, în intravilanul satului. Echipa nu avea pretenții de ascensiune, întrucât terenul nu avea nici măcar vestiar în care jucătorii să-și schimbe hainele „de oraș” cu echipamentul de sport, fără a mai vorbi de dușuri sau toalete.

În perioada 1983-1985, prin grija administrației publice locale și cu eforturile tinerilor, s-a construit primul vestiar la arena de fotbal. Tot atunci, cu sprijinul IAS Barațca, s-a împrejmuit terenul de fotbal cu gard din stâlpi de beton și plasă de sârmă. Sporirea bazei materiale și creșterea nivelului de pregătire impusă de antrenorul profesor Tănase Trofim au generat promovarea în anul 1987 în categoria superioară, Divizia *Onoare*.

După 1989 activitatea echipei de fotbal a fost preluată de Eduard Cucoș, primar al Comunei Păuliș, și de Vasile Aurel, șeful centrului de vinificație al IAS Barațca, ambii fiind și jucători în echipă. În anul 1996 echipa condusă

de cei doi mai sus amintiți promovează pentru prima dată în Divizia D, dar nu rezistă prea mult la acest nivel.

După anul 2004 se modernizează baza sportivă, realizându-se vestiare, împrejmuirea stadionului, introducerea curentului electric, a apei potabile, a rețelei de canalizare și încălzirea centrală. Se parcurg procedurile de legalizare juridică a clubului, care a primit denumirea de *Club Sportiv de drept public Păulișana Păuliș*, cu personalitate juridică. Lucrurile au fost luate tot mai în serios, astfel că în 2005 echipa a promovat iarăși în Divizia D, menținându-se și în prezent în această categorie.

În localitatea Sâmbăteni s-a desfășurat începând cu anul 1955 o activitate fotbalistică intensă, sprijinită de conducerea CAP Sâmbăteni și de sponsorul adevărat al echipei și *Asociației Recolta Sâmbăteni*: Gheorghe Ursu, colector de lână și de piei de animale la DCA, unul dintre cei mai înstăriți oameni din sat. Acestora li s-a alăturat Savu Făt, care era responsabilul cazanului de tuiică din sat (cazanul fiind proprietate a statului).

Terenul de fotbal era amplasat în intravilanul comunei, iar în duminicile în care aveau loc meciuri, de jur împrejurul stadionului erau foarte mulți spectatori, tineri și în vârstă, care susțineau echipa. Jucătorii erau tineri elevi de liceu din Sâmbăteni, excepție făcând cei doi frați Contraș (Mătăhală), care veneau din Mândruloc, iar la competiții se mai înrola Gheorghe Cociuban (*Ghiță mic*, din Mândruloc). Uneori, ocazional și doar de amorul artei și pentru bucuria spectatorilor și a jucătorilor, în echipa *Recolta Sâmbăteni* juca și Flavius Domide, legendă a echipei fanion a Aradului – UTA, fost jucător la cel mai înalt nivel posibil, jucător de echipa națională, component al echipei naționale a României la turneul final al Campionatului Mondial de Fotbal din Mexic în anul 1970.

Echipa a participat la campionatul Raionului Lipova, disputând meciuri la Săvârșin, Zăbrani, Birchiș, Miniș, Ghioroc, Păuliș, obținând și două cupe.

Odată cu creșterea traficului rutier pe șoseaua națională DN 7, terenul a fost mutat la marginea de nord a satului, lângă Dimitrie Iancu (zis *Toș*), unde jucătorii se aprovizionau cu apă, se spălau și aveau o cameră pentru echipare.

Pentru deplasarea echipei în alte localități autoritățile locale au pus la dispoziția jucătorilor mașinile de la CAP și un autoturism de teren marca ARO.

La reorganizarea administrativă din 1968 Comuna Sâmbăteni a fost desființată, satul Sâmbăteni fiind trecut în componența Comunei Păuliș; ca urmare, activitatea sportivă a pierdut din intensitate, după 1975 echipa nu a mai fost înscrisă în competiții, iar terenul de fotbal a început să se degradeze. După căderea comunismului în decembrie 1989 a urmat apariția Legii 18/1991 de retrocedare a terenurilor agricole către proprietari, arena de fotbal a fost retrocedată și transformată de noii proprietari în arătură, jocul de fotbal, chiar neorganizat, mutându-se pe pășunea comunală.

Abia în anul 2007 s-a trecut la amenajarea unei baze sportive în Sâmbăteni.

O realizare deosebită a tinerilor din Sâmbăteni în perioada 1968-1975 a fost echipa școlară de volei condusă de profesorul Lazăr Stoi, care a evoluat în campionatul județean și a obținut rezultate remarcabile și la nivel interjudețean: locul III la *Cupa Cravata roșie de pionier* (Timișoara), și locul III pe Regiunea de Vest la *Cupa Agriculturii* (Bozovici, Caraș Severin).

Turism

Comuna Păuliș dispune de un bogat peisaj turistic, Valea Cladovei și Valea Cladoviței fiind preferate de turiștii arădeni (și nu numai), la sfârșitul săptămânii. Turismul în zonă este și foarte bine susținut de un sistem de comunicații relativ bine pus la punct: rutier, feroviar, tramvai interurban, iar această condiție s-a dovedit a fi benefică.

Pe Valea Cladovei există o potecă, marcată cu cerc galben, care duce la Cabana Căsoaia, traversând creasta Munților Zărandului, poteca fiind frecventată de grupuri de turiști pasionați de drumeții și itinerarii prin pădure.

În amonte de satul Cladova, pe Valea Mare, Agenția Națională Apele Române a construit după anul 1980 un frumos și impunător baraj artificial pe pârâul Cladova, pentru regularizarea cursului și prevenirea inundațiilor. Barajul și priveliștea deosebit de frumoasă, pădurea cu poieni încântătoare și asfaltarea drumului de acces DC 69 au făcut ca tot mai mulți turiști să fie atrași de această frumoasă zonă.

În apropierea barajului artificial se află Pensiunea și Motelul Scorpio, care asigură 30 de locuri de cazare în 13 camere și un restaurant cu 45 de locuri.

Pe Valea Cladoviței se găsește o cabană care aparține Ocolului Silvic Radna și este situată în apropierea izvorului *Marina*. Cabana dispune de 8-10 locuri de cazare și este folosită doar ocazional.

În localitatea Barațca, pe Valea Frunzișului (aproximativ 500 m de la DN 7), se află Pensiunea *Cabana Bradul* (categoria 3 margarete), cu o capacitate de cazare de 15 persoane în 6 camere și restaurant cu 20 de locuri; utilități: încălzire centrală, climatizare, grup sanitar propriu, televiziune, fax, internet. Iubitorii de natură pot participa la excursii în Munții Zărandului sau pot opta pentru paintball și închirieri ATV.

Pensiunea Testa (categoria 3 margarete), situată la DN 7, dispune de 18 locuri de cazare în 3 camere duble și 4 camere triple, dotate cu televizor și baie cu duș; pensiunea are restaurant, încălzire centrală, parcare, internet și acces bucătărie.

Motelul Societății S.C. ADA OIL S.R.L. (categoria 3 stele), dispune de 15 locuri de cazare în 6 camere, restaurant cu 40 de locuri și alte 16 locuri pe terasa exterioară, stație Peco.

Pensiunea Dulce Ambient (categoria 3 margarete), la DN 7, pune la dispoziția clienților 2 apartamente a câte 3 persoane, fiecare cu baie proprie, tv și terasă, 1 cameră pentru 3 persoane, cu baie proprie și TV; se poate practica pescuitul în Mureș.

Hotelul Rusco (categoria 3 stele) – 44 de camere, dintre care 8 camere duble, 25 camere matrimoniale și 10 camere single, toate dotate cu televizor, aer condiționat, internet wireless, baie proprie cu cabină duș; se oferă room service; salon pentru micul dejun; salon cu 60 de locuri (30 de locuri pentru fumători); telefon/fax; terasă; seif pentru valori; restaurant cu 400 de locuri; sală de conferințe cu 82 de locuri, cu ecran, videoproiector, retroproiector, flipchart, acces internet, video, TV și DVD, echipament sonorizare; parcare păzită, dotată cu camere de luat vederi.

Pensiunea firmei S.C. Wine Princess S.R.L. (categoria 2 margarete), 30 de locuri de cazare în 10 camere, restaurant cu 60 de locuri, oferă degustări de vinuri și posibilitatea cumpărării de vinuri.

Motelul Eric Motel (categoria 2 margarete), la DN 7, dispune de 2 camere cu 5 locuri de cazare, restaurant și terasă de 40 de locuri.

Obiective turistice

Conacul de la Barațca – are trei corpuri de clădire: clădirea principală, casa cu coloane și casa cu turn (arhitect Szantay Lajos); conacul, înconjurat de un parc dendrologic clasificat ca Rezervație naturală și monument al naturii din Județul Arad, este proprietate a familiei Ștefan Birtolon;

Conacul fostei tabere de elevi (Casa Fabian);
Clădirea vechii școli din Păuliș (în prezent proprietate a familiei Ioan Bățălărean);
Dealul Cetății de la Cladova;
Dealul Carierei de la Cladova;
Lunca Mureșului;
Monumentul Eroilor căzuți în Primul Război Mondial – în centrul satului Păuliș;
Monumentul Eroilor de la Păuliș – în memoria luptătorilor din Detașamentul Păuliș din septembrie 1944.

Așezări dispărute

Cătunul *Valea* – la podul Cladovei.
 Satul *Marton* – în apropiere de Sâmbăteni.

Bibliografie

- Bălăban, Ciprian, *Istoria Bisericii Penticostale din România (1922-1989). Instituție și harisme*, Oradea/Cluj-Napoca, 2016.
- Boroneanț, Vasile, *Considerații preliminare asupra cercetărilor arheologice de la Cladova, comuna Păuliș, jud. Arad*, în "Ziridava", nr. X, Arad, 1978, pp. 139-147.
- Boroneanț Vasile, Hurezan Pascu G., *Cetatea de la Cladova – Reședința voievodului Transilvaniei – Pousa*, în "Ziridava", nr. XV-XVI, Arad, 1987, pp. 75-84.
- Boroneanț Vasile, Hurezan Pascu G., *Cimitirul din secolele XI-XII de la Cladova, jud. Arad*, în "Ziridava", nr. XV-XVI, Arad, 1987, pp. 67-74.
- Ciuhandru, Gheorghe., *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri*. Editura Diecezană, Arad, 1940.
- Hugel, Peter, *Cărămizi romane ștampilate descoperite la Cladova (jud. Arad., în "Ziridava", nr. XIX-XX, Arad, 1996.*
- Hurezan, George Pascu, *Bisericile medievale de la Cladova (jud. Arad.). Dealul Carierei și Biserica din Vale*, în ****Studii de istorie medievală și premodernă*, vol. îngrijit de Avram Andea, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2003, pp. 111-125.
- Hurezan, George Pascu, *Un nou inel sigilar descoperit la Cladova (jud. Arad.)*, în "Ziridava", nr. XIX-XX, Arad, 1996, p. 103-108.
- Iliescu, Octavian, *Inelul de argint de la Cladova*, în "Ziridava", nr. XV-XVI, 1987, pp. 85-87.
- Nicoară, Petru, *Păuliș album monografic*, Editura Mirador, Arad, 2015.
- Nicoară, Petru; Tudur, Tatiana; Foster, Cornelia, *Monografia comunei Păuliș*, Editura Mirador, Arad, 2010.

Pascu, Ștefan, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II-III, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979-1986.

Petrescu, Alexandru, *Detașamentul Păuliș*, Editura Militară, București, 1965.

Susan, Dumitru, *Cel mai greu examen, Păuliș 1944*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1989.

Comuna Peregu Mare

dr. Maria Pantea, dr. Sebastian Dragoș Bunghez

Stema Comunei Peregu Mare

Descriere

Stema Comunei Peregu Mare se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, tăiat.

În partea superioară, pe albastru, se află un zid de cetate cu trei ferestre ajurate negru și două turnuri; fiecare turn are câte o fereastră și o poartă, de asemenea ajurate negru. Deasupra zidului se află un braț în armură, de argint, cu mâna de aur, ținând o sabie de argint. În partea inferioară, pe roșu, se află o tulpină de porumb cu știulete, flancată de două spice de grâu, toate de aur. Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Zidul de cetate și brațul înarmat cu sabie fac referire la luptele de apărare ale locuitorilor în timpul invaziei mongolilor din anul 1241.

Știuletele de porumb și spicele de grâu semnifică ocupația de bază a locuitorilor: agricultura.

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Pereg Mare: Pereg, Nemetpereg, Nagypereg, Deutschpereg, Velky Pereg.
Pereg Mare Mic: Kispereg.

Repere geografice

46°14'21" N, 20°56'10" E; altitudine: 98 m; suprafață: 32,89 km² (3.289 ha, din care 240 ha intravilan și 3.049 ha extravilan).

Vecinătăți: Republica Ungară la nord, Orașul Pecica la est, Comuna Semlac la sud, Comuna Șeitin la sud-vest, Orașul Nădlac la vest.

Scurtă prezentare

Comuna *Pereg Mare* este o unitate administrativ-teritorială poziționată în vestul extrem al Județului Arad, în Câmpia Aradului, pe partea dreaptă a râului Mureș (în *Crișana*), la circa 13 km nord de acest râu (în linie

dreaptă), și se compune din satele *Peregu Mare* (reședință comunală), și *Peregu Mic*.

Pe teritoriul comunei nu există cursuri de apă.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cea mai apropiată stație de tren fiind gara Nădlac (la calea ferată Arad-Nădlac), la aproximativ 16 km distanță.

Cele două sate ale comunei sunt străbătute de drumul rutier județean DJ 709J Nădlac (ieșire din DN 7) – *Peregu Mare* – *Peregu Mic* – Pecica -Turnu – Variașu Mic – Iratoșu – Dorobanți – Macea – Sânmartin – Grăniceri – Pilu (insertie în DN 79A).

Satul *Peregu Mare* se leagă de satul Semlac (Comuna Semlac), prin drumul comunal DC 103 Semlac-*Peregu Mare*.

Satul *Peregu Mare* se află la aproximativ 3 km distanță de Autostrada A1 București – Pitești – Sibiu – Deva – Lugoj – Timișoara – Arad – Nădlac (frontiera cu Ungaria), dar cel mai apropiat punct de acces este nodul de la Nădlac, la 19 km distanță.

Distanțe față de orașe: Arad – 38 km, Nădlac – 16 km, Pecica – 18 km, Curtici – 54 km, Chișineu Criș – 79 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 89 km, Szeged (Ungaria) – 76 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Peregu Mare* la 1241, *Peregu Mic* la 1782.

Pe teritoriul comunei s-au descoperit vestigii din secolele VI-VII d.H., constând în morminte de călăreți cumani, din care au fost recuperate două scărițe, trei nasturi și o cataramă mică.

Pe teritoriul localității *Peregu Mic* s-au descoperit obiecte mai vechi: un topor ornat, datat în eneolitic, și un mormânt de inhumație în care au fost identificate obiecte din epoca bronzului și o monedă romană din timpul împăratului Traian.

Localitatea *Pereg* este atestată documentar în 1241, cu ocazia năvălirii tătarilor, fiind consemnată ca *magna villa Pereg*. Călugărul Rogerius descrie în cronică evenimentele din vara anului 1241, relatând că tătarii au ajuns în părțile *Peregului*, au măcelărit populația adunată din șaptezeci de sate și au distrus localitatea.

Refăcut în perioada care a urmat, satul este consemnat în câteva documente din secolele XIV-XVII ca fiind în posesia unor nobili. Cărturarul Nicolaus Olahus consemnează localitatea Pereg în însemnările sale din anul 1548.

În secolul al XVIII-lea zona era destul de depopulată și, ca urmare a punerii în practică a politicii habsburgice de colonizare, în 1782 se întemeiază satul Peregu Mic prin stabilirea aici a 134 de familii de coloniști maghiari reformați. Localitatea s-a dezvoltat în anii care au urmat, iar la mijlocul secolului al XIX-lea numărul locuitorilor era de peste 2.000.

În secolul al XIX-lea colonizările au continuat, în vechea localitate Pereg fiind aduși coloniști slovaci, cehi și germani, fapt ce a făcut ca pe parcursul secolului al XIX-lea localitatea să se numească *Nemetpereg* sau *Nagypereg*. În secolul al XIX-lea coloniștii slovaci au fost aduși în valuri, în 1853 venind un grup numeros de slovaci din regiunea Sariș, apoi în 1883 a venit un grup din Békéscsaba.

Coloniștii cehi stabiliți în Peregul Mare erau majoritar de religie evanghelică luterană, fiind dați de la început în grija preotului ceh *Bedrich* de la Semlac. Din colecte publice, cu ajutorul guvernului și cu contribuții ale enoriașilor altor biserici, în anul 1873 cehii și-au ridicat o biserică; a contribuit chiar și împăratul Francisc Iosif, care a dăruit pentru construcție 100 de florini. Cehii luterani au fost apoi arondați parohiei evanghelice din Peregu Mic, condusă de preotul maghiar *Geza Szondy*, care făcea slujbele în limba maghiară. La înmormântări venea și preotul slovac din Nădlac. În anul 1943 s-a început construirea unei noi biserici luterane în Peregu Mare, dar din cauza războiului și a schimbărilor politice a fost terminată abia în 1958 și sfințită în 1960. Între 1945-1980 pastor evanghelic al comunității de cehi din Peregu Mare a fost *Bedrich Dušek*.

În 2008, în localitate mai trăiau circa 80 de evanghelici cehi și slovaci, majoritatea fiind oameni în vârstă.

Germanii au fost colonizați în zonă în anul 1863.

Evoluția demografică

Peregu Mare: 1857 – 1.091 de locuitori; 1869 – 1.082; 1880 – 1.275; 1890-1.459; 1900-1.473; 1910 – 1.363; 1922 – 1.380.

Peregu Mic: 1857 – 2.191 de locuitori; 1869 – 1.690; 1880 – 1.899; 1890 – 2.020; 1900 – 1.808; 1910 – 1.854; 1922 – 1.886.

Comuna Peregu Mare: 1930 – 3.131 de locuitori; 1956 – 2.817; 1966-2.701; 1977 – 2.540; 1992 – 2.058.

Potrivit recensământului din 1880, erau 1.275 de locuitori în Peregu Mare și 1.899 în Peregu Mic. În deceniul care a urmat numărul locuitorilor a crescut, astfel că în 1890 Peregu Mare avea 1.459 de locuitori, iar Peregu Mic avea 2.020. A urmat o perioadă de scădere demografică, în 1910 ajungându-se la 1.363 locuitori în Peregu Mare și 1.854 în Peregu Mic.

Conform recensământului din 2002, în cele două localități erau în total 1.800 locuitori. Fenomenul depopulării a continuat, astfel că în 2011 comuna avea 1.625 de locuitori.

Peregu Mare este considerată *Mica Europă*, aici conviețuind 7 naționalități (sau mai multe, dat fiind că nu se cunoaște apartenența etnică pentru 2,89% din populație).

Componența etnică a populației comunei era următoarea în anul 2011: 44,92% maghiari, 25,35% români, 12,49% slovaci, 3,38% germani, 3,30% cehi, 1,17% ucraineni, 2,89% cu apartenență etnică necunoscută sau nedeclarată.

Din punct de vedere confesional, reformați sunt 44,06%, ortodocși 21,91%, greco-catolici 18,83%, romano-catolici 9,97%, 3,14% cu apartenență confesională necunoscută sau nedeclarată.

Biserica

Potrivit datelor din cronicile medievale, în momentul năvălirii tătarilor a existat o biserică, dar aceasta a fost distrusă fără a mai fi refăcută. O dovadă în acest sens este *movila bisericii*, care la începutul secolului XX-lea se putea vedea bine la marginea satului Peregu Mare.

Biserica Ortodoxă: există capela *Adormirea Maicii Domnului*, ridicată în 1999 de cei 351 de credincioși ortodocși.

Biserica Romano-Catolică: în localitate există o biserică romano-catolică ridicată în 1879, în stil neogotic, cu hramul *Sfânta Tereza*. A fost renovată în 2005.

Biserica Greco-Catolică este a slovacilor și rutenilor. Parohia a fost înființată în 1850, iar biserica actuală a fost ridicată în 1926.

Învățământ

Stabilirea etnicilor germani, slovaci și maghiari a făcut ca în secolul al XIX-lea să apară și școli cu predare în limbile acestora. Aceste școli au existat până în 1948, fiind susținute de biserici.

Nu există cămin cultural nici în Peregu Mare, nici în Peregu Mic.

Personalități

Emeric Szabo (n. 15 septembrie 1935), a fost un demnitar comunist român de origine maghiară, membru al Partidului Comunist Român din 1964. De profesie mecanic agricol, a fost președintele Cooperativei Agricole de Producție din Peregu Mare între 1975-1989. La 24 noiembrie 1989 a fost ales membru supleant al Comitetului Central al Partidului Comunist, funcție deținută până în 22 decembrie 1989.

Economia

Economia comunei a fost dintotdeauna și este și astăzi predominant agrară, populația fiind axată pe cultivarea pământului și creșterea animalelor. În prezent sunt și localnici angajați la diverse firme din Arad, Nădlac și Pecica.

Din nefericire terenul arabil este lucrat doar parțial, o bună parte rămânând nelucrat sau lucrat prin tehnici și tehnologii învechite, care determină obținerea unor randamente scăzute.

În Peregu Mare șomajul este nul, iar peste 200 de persoane fac navetă spre locurile de muncă.

Mulți fermieri tineri încep să utilizeze tehnică agricolă modernă și să practice tehnologii avansate de cultivare a plantelor energetice, în special rapiță și porumb, a căror producție este valorificată pe piața externă, Ungaria sau Germania, pentru producerea de biocombustibil.

Localitatea Peregu Mic nu are acces la alimentare cu apă curentă și nu există sistem de canalizare și rețea de gaz metan.

Folclor, tradiții, obiceiuri

În fiecare an, în Peregu Mare se desfășoară *festivalul folcloric maghiar*.

Monumente istorice, turism

- *Biserica romano-catolică* din satul Peregu Mare;
- *Biserica greco-catolică* din Peregu Mare;
- *Biserica reformată* din Peregu Mic.

Obiceiurile și datinile specifice etniilor prezente în acest areal, fac din Comuna Peregu Mare un loc extrem de atractiv în perioada sărbătorilor creștine de peste an.

Bibliografie

Roz, Alexandru; Kovach, Geza, *Dicționarul istoric al localităților din județul Editura Vasile Goldiș University Press, Arad, 1997.*

Repertoriul arheologic al Mureșului Inferior, Editura Orizonturi Universitare, Timișoara, 1999.

***Strategia de dezvoltare a comunei Peregu Mare pentru perioada 2014-2020, județul Arad, România.

Toth, Attila, *Cercetări cu privire la dezvoltarea spațiului rural și creșterii calității vieții în zona de vest a României*, teză de doctorat, Timișoara, 2016.

Zsolt Jakab Albert, Lehel Peti (editori), *Cehii din Banat. Organizarea vieții ecleziastice și religioase*, Institutul pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2018.

Comuna Petriș

Ioan Tuleu

Stema Comunei Petriș

Descriere

Stema Comunei Petriș se compune dintr-un scut triunghiular, cu flancurile rotunjite, tăiat orizontal. Câmpul inferior reprezintă două treimi din înălțimea scutului, iar câmpul superior o treime.

În șef, pe aur, sunt reprezentate două crenguțe de salcâm, roșii, cu câte trei frunze.

În câmpul inferior, pe albastru, este reprezentat un stup, de argint, flancat în partea de sus de două albine de aur aflate în zbor.

Scutul este timbrat de o coroană murală de argint, cu un turn crenelat.

Semnificațiile elementelor

Frunzele crenguțelor de salcâm reprezintă numărul satelor componente ale localității.

Albinele și stupul simbolizează una dintre ocupațiile de bază ale locuitorilor: apicultura

Coroana murală cu un turn crenelat semnifică rangul de *comună* al unității administrativ-teritoriale.

Denumiri

Corbești: Corbest, Maroshollod.

Ilteu: Ilteu: Iltyo, Ilto.

Obârșia: Oburcza, Oborsa, Wborsye, Felsewobursia.

Petriș: Peterke, Marospetres.

Roșia Nouă: Rosa, Rossia.

Seliște: Syliste, Seliște, Morosszelistye.

Repere geografice

46°05'34" N, 22°22'51" E; altitudine: 205 m; suprafață: 130,59 km² (13.059 ha, din care 773,57 ha intravilan, 12.285,43 ha extravilan).

Vecinătăți: Comunele Brazii și Gurahonț la nord, Județul Hunedoara la est și la sud (Comuna Vața de Jos la est și Comuna Zam la est și la sud), Comuna Săvârșin la vest.

Scurtă prezentare

Comuna Petriș este așezată în extremitatea estică a Județului Arad, pe partea dreaptă a râului Mureș (în *Transilvania*), în Munții Zărandului, în partea sudică a acestora, într-o depresiune care urcă de la Mureș spre culmile munților, și se alcătuiește din satele *Petriș* (reședința comunală), *Corbești*, *Ilteu*, *Obârșia*, *Roșia Nouă* și *Seliște*. Este o comună tipică de munte, cu satele răsfirate de-a lungul văilor. Dintre toate satele comunei, doar satul Petriș are într-o oarecare măsură conformație tereziană, respectiv străzi drepte, cu intersecții de 90°.

Singurul sat al comunei așezat pe albia Mureșului este *Ilteu*. Celelalte sate sunt așezate pe o parte și pe cealaltă a râurilor *Corbeasca* (sau *Petriș*), afluent de dreapta al Mureșului, și *Valea Roșie* (afluent de stânga al râului *Corbeasca*). Dispunerea satelor în depresiune, pornind de la Mureș spre culmile munților: *Seliște*, *Petriș*, *Corbești* (pe firul râului *Corbeasca*), *Roșia Nouă* (pe firul râului *Valea Roșie*, care se varsă în râul *Corbeasca* la *Corbești*), *Obârșia*. Distanța de la *Petriș* la *Obârșia* este de 13 km, iar de la *Petriș* la DN 7 este de 3 km.

Comuna este conectată la calea ferată (magistrala feroviară *Curtici-Arad-București*, stație de tren fiind în satul *Ilteu*).

Satele *Petriș*, *Corbești*, *Roșia Nouă* și *Obârșia* sunt legate între ele prin drumul rutier județean DJ 707 ieșire din DN 7 - *Petriș-Corbești-Roșia Nouă-Obârșia*-limită Jud. Hunedoara (drumul traversează Munții Zărandului și trece în valea Crișului Alb, conectându-se cu drumul național rutier DN 76 în zona *Vața de Jos – Târnavă de Criș*, în Județul Hunedoara).

Satul *Seliște* se leagă de drumul național rutier DN 7 și de satul *Petriș* prin drumul comunal DC 75 ieșire din DN7-*Seliște-Petriș* (insertie în DJ 707).

Prin satul *Ilteu* trece drumul național rutier DN 7 *București-Pitești-Râmnicu Vâlcea-Sibiu-Sebeș-Orăștie-Simeria-Deva-Ilteu-Lipova*, Arad, Nădlac (frontiera cu Ungaria). Satul este așezat pe râul Mureș la 3 km distanță, în aval, de intersecția DN 7 – DJ 707 și la 6 km de *Petriș*.

Distanțe față de orașe: Arad – 105 km, Lipova – 75 km, Făget (Jud. Timiș) – 40 km, Deva (Jud. Hunedoara – 55 km, Timișoara (Jud. Timiș) – 122 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Corbești* la 1337, *Ilteu* la 1715-1720, *Obârșia* la 1468, prima mențiune documentară (*Obursia*), *Felsewobursia*); *Roșia Nouă* la 1570; *Petriș* la 1337, *Seliște* la 1479.

La extremitatea satului *Corbești* (spre *Roșia Nouă*), s-au descoperit fragmente ceramice aparținând *Culturii Coțofeni*.

Primul stăpân de pământ atestat la *Corbești* este groful *Farcaș*, originar din Comuna *Iratoș*, care înființează satul. După 1700 satul devine posesiune a Erariului imperial habsburgic (*Fiscul*), care vinde moșia, în 1778, familiei *Salbeck*.

Cele mai vechi informații îl dau ca domn al pământului la *Ilteu* pe *Feodali*, care își avea conacul într-o zonă foarte apropiată de amplasamentul de azi al drumului național rutier DN 7. Baronul *Lobreszki* și apoi baronul *Licstein* au stăpânit la *Ilteu* până în 1918.

Obârșia: Primul stăpân de pământ la *Obârșia*, despre care există informații certe, a fost principele *Gabriel Bethlen* al Transilvaniei. În 1778 satul a intrat în posesia grofului *Salbeck*.

Satul *Petriș* a fost proprietate a beilor turci în perioada ocupației otomane. Din 1738 satul intră în proprietatea contelui *Sigismund Jósika*, iar din 1778 în proprietatea contelui *Salbeck*. După stăpânirea contelui *Salbeck* satul trece succesiv în stăpânirea conților *Irmány Pall*, a grofului *Climki Zdenka*, a grofului *Zoldtsky*, ultimul proprietar fiind *Carste Lingstein*.

Primul stăpân cunoscut la *Roșia Nouă* a fost groful *Farcaș*, iar un timp a fost sub stăpânirea lui *Iancu de Hunedoara* și *Ioan Corvin*. Din 1778 a aparținut contelui *Salbeck*.

În 1479 satul *Seliște* făcea parte din domeniului *Vărădiei*. În 1510 se afla în proprietatea margrafului *Gheorghe de Brandenburg*, iar în 1597 este consemnat a fi în posesia lui *Gaspar Kornis*. În 1613 se afla în proprietatea banului *Lugojului* și *Caransebeșului*, *Keresztes*, pentru ca în 1614 să fie dat lui *Gabriel Bethlen*. În timpul stăpânirii austriece, în anul 1733, intră în proprietatea lui *Sigismund Jósika*. În 1784 se afla în proprietatea familiei *Lengyel*.

Se spune că satul *Obârșia* a fost înființat în anul 1614 de o bandă de hoți. Începând cu anul 1752 au loc agitații de amploare ale iobagilor

care, printre altele, aleg să fugă de pe moșie. Sătui de abuzurile familiei Szalbeck, țărani din Petriș au atacat castelul Salbeck și astfel răscoala din 1784 cuprinde și satele actualei Comune Petriș. Castelul și toate clădirile din jur au fost transformate în cenușă. Dezordini s-au produs și la *Seliște*, unde a ars, printre altele, moara domnească. Satul *Petriș* a fost ocupat la 14 noiembrie 1784 de armata imperială, care a trecut la represalii: doi țărani au fost condamnați la tragerea în țeapă, 11 la tragerea pe roată, 7 la spânzurătoare și 23 la tăierea capului.

Pentru implicarea în răscoala moților, pe 25 noiembrie 1784 au fost condamnați la moarte Ion Lupenci (să fie tras de viu în țeapă), Rusan Ardelean (frângere cu roata), Crișan Ioja (spânzurare de lanț), Alexa Tănase (tăierea capului și arderea corpului pe rug), Ion Man, Marcu Micula și Gheorghe Hotărăș (tăierea capurilor și împletirea trupurilor pe roată), Gheorghe Popa (tăierea mâinilor, apoi a capului). Sentințele nu au fost puse în executare.

În mai și iunie 1848 țărani din *Seliște* și *Ilteu* s-au ridicat la luptă revendicând pământurile pe care lucrau. La 23 octombrie 1848 locuitorii din *Petriș* s-au opus conscrierii militare și au aderat la mișcarea moților din Munții Apuseni. Țărani au atacat castelul, dar împotriva lor a fost trimisă o companie de soldați; răscoala a fost înăbușită în sânge și capii au fost întemnițați.

În 1861 locuitorii din *Roșia Nouă* au luat hotărârea ca de aici înainte limba română să fie limbă oficială.

În 1919 a avut loc o răscoală a locuitorilor, în urma căreia contele Carste Lingstein a fugit din localitate. În luna ianuarie 1919, din ordinul primarului Kinez Jozsef au fost împușcați în subsolul primăriei 22 de locuitori din Petriș, pentru nesupunere la autoritatea maghiară, în condițiile în care linia frontului cu armata română era la Zam. La mijlocul lui aprilie 1919 Petriș este eliberat de armata română, iar Garda Roșie maghiară a împușcat alți 14 locuitori, tot din Petriș.

În Primul Război Mondial au murit 10 locuitori din Corbești, 4 din Roșia Nouă, 32 din Ilteu și 35 din Petriș.

În al Doilea Război Mondial au murit 7 locuitori din Petriș și 20 din Roșia Nouă.

Evoluție demografică

Corbești: 1746 – 4 familii; 1771- 26; 1828 – 60 ; 1851 – 428 de locuitori; 1869 – 575; 1880 – 607; 1890 – 648; 1900 – 704; 1910 – 711; 1922- 593.

Ilteu: 1715 – 9 familii; 1720 – 16; 1743 – 20; 1771 – 87; 1828 – 115; 1857 – 749 de locuitori; 1869 – 952; 1880 – 760; 1890 – 802; 1900 – 794; 1910 – 828; 1922 – 793.

Obârșia: 1525 – 22 de familii; 1715 – 2; 1720 – 9; 1771 – 21; 1828 – 33; 1851 – 267 de locuitori; 1869 – 336; 1880 – 372; 1890 – 414; 1910 – 447, 1922 – 410.

Petriș: 1715 – 63 de familii; 1720 – 19; 1743 – 38; 1771- 94; 1828 – 136; 1857 – 1.213 locuitori; 1869 – 1.477; 1880 – 1.310; 1890 – 1.384; 1900 – 1.383; 1910 – 1266; 1922 – 1.134.

Roșia Nouă: 1715 – 3 familii; 1720 – 6; 1743 – 22; 1828 – 117; 1869 – 1.336 de locuitori; 1880 – 1.424; 1890 – 1.403; 1900 – 1.453; 1910 – 1.516; 1922 – 1.353.

Seliște: 1715 – 4 familii; 1720 – 5; 1743 – 9; 1771 – 29; 1828 – 44; 1857 – 357 de locuitori; 1869 – 401; 1880 – 371; 1890 – 387; 1900 – 374; 1910 – 359; 1922 – 329.

Comuna Petriș: 1930 – 4.295 de locuitori; 1956 – 3.446; 1966 – 2.955; 1977 – 2.335; 1992 – 2.020; 2002 – 1.871; 2011 – 1.525.

Compoziția etnică a populației Comunei Petriș în 2011: 96,92% români, 1,77% cu apartenență etnică necunoscută sau nedeclarată.

Compoziția confesională a populației Comunei Petriș în 2011: 75,15% ortodocși, 17,38% penticostali, 1,84% bapțiști, 3,87%, cu apartenență confesională necunoscută sau nedeclarată.

Biserica

Tradiția consemnează existența la *Corbești* a unei biserici ortodoxe de lemn amplasată pe Dâmbul Bisericii. Se știe că în 1755 credincioșii frecventau biserica din Petriș. În 1793 se vorbește deja de biserica din Corbești, construită în timpul preotului Teodor Olăresc, din lemn, cu hramul *Nașterea Maicii Domnului*, existentă și astăzi. În anul 1890 a fost ridicată cu un metru de la pământ. Acoperișul de șindrilă al turnului fost

înlocuit în 1903 cu unul de țiglă. La începutul secolului al XIX-lea a fost pictată de Nicolae de la Lupșa Mare.

În anul 1755 episcopul Sinesie Jivanovici al Aradului consemnează existența la *Ilteu* a unei biserici ortodoxe vechi, din lemn, cu hramul *Sf. Ioan Botezătorul*. În anul 1761 a fost edificată o altă biserică, tot din lemn, cu hramul celei vechi. Biserica actuală este din cărămidă, a fost edificată în 1938 și are același hram ca biserica veche.

Surse istorice pomenesc biserica ortodoxă din *Petriș* încă din anul 1708. Conscripția Sinesie Jivanovici consemnează existența în 1755 a unei vechi biserici cu hramul *Bunavestire*, care în anul 1763 a fost demolată, ridicându-se alta, cu hramul celei vechi. În anul 1883 și aceasta a fost demolată, construindu-se o biserică din cărămidă, cu hramul *Sf. Mc. Gheorghe*, pictată în 1934 de pictorul Vlădescu din Lipova.

În 1755 exista la *Roșia Nouă* o biserică ortodoxă din lemn, cu hramul *Bunavestire*. Pe locul ei s-a construit în 1808 biserica de lemn actuală, cu hramul *Sf. Mc. Dimitrie*. Pictura a fost executată în 1820 de zugravul Nicolae din Lupșa Mare.

În 1745 a fost organizată la *Seliște* o parohie ortodoxă condusă de preotul Petru. În 1755 se spune că biserica era nouă. Este sfințită abia în 1765, cu hramul *Sfinții Apostoli Petru și Pavel*. În anul 1937, după edificarea actualei biserici de cărămidă, biserica veche a fost părăsită. În 1985 a fost strămutată în curtea Mănăstirii Sf. Simion Stălpnicul din Gai.

Biserica baptistă

Primii bapțiști apar la Corbești în 1905. Prima biserică s-a întemeiat în 4 octombrie 1921. În prezent nu mai funcționează.

Biserica baptistă din *Petriș* a fost construită în 1909, dar a fost demolată în 2005 și a fost construită alta, pe același amplasament, inaugurată în 2006.

La *Seliște* a existat de asemenea o biserică baptistă, care astăzi nu mai ființează, credincioșii frecventând biserica din *Petriș*.

Biserica penticostală

Primii credincioși penticostali au apărut la *Roșia Nouă* în 1930. În 1935 s-a construit biserica care dăinuie și astăzi.

Penticostalii din *Obârșia* se întâlnesc într-o casă obișnuită.

Biserica penticostală din *Corbești* a fost zidită în 1958.

În localitatea *Petriș* erau în 2009 doar 4 penticostali.

Învățământ

În 1791 este pomenit în *Petriș* un învățător: *Alexie Popovici*.

Erau școlarizați și copii din Corbești, Obârșia, Roșia Nouă, Ilteu, Seliște.

În 1819-1820, la școala din Petriș erau școlarizați 14 elevi. În 1822 erau recenzați 93 de băieți și 43 de fete de vârstă școlară, din care frecventau cursurile 12 elevi, dar școala nu dispunea de local propriu.

În 1819, 13 băieți din satul Roșia Nouă urmau cursurile școlare.

La *Ilteu* nu există informații decât din 1819-1820, când frecventau școala 15 elevi. În anul școlar 1841-1842 școala a avut 25 de elevi în trei clase. La *Roșia Nouă*, în același an școlar, frecventau școala 25 de copii, din care 12 în clasa I-a.

În anul 1852 a fost construită la *Petriș* o școală nouă, din lemn. Conform unui document din 20 ianuarie 1869, școala avea recenzați 43 de elevi. În 1873, din 146 copii de vârstă școlară recenzați, au urmat cursurile 40 de băieți și 16 fete, iar în 1904-1905 erau înscriși 144 de elevi, dintre care s-au prezentat la examene 21.

Conform unui document emis de protopopiatul Vărădia, în ianuarie 1869 erau înscriși la școală la Ilteu 49 de elevi, care învățau într-o clădire construită în 1852. În 1873 s-au prezentat la examenul final 25 de elevi, iar în 1905 s-au prezentat la examen 42.

Școala din *Seliște* s-a construit în 1866. În 1880-1881 erau înscriși 37 de elevi, din care 21 s-au prezentat la examene.

Protopopiatul Lipova consemna în 1869 că școala din *Corbești* era frecventată de 39 de elevi. Clădirea școlii a fost construită în 1852, din lemn, acoperită cu șindrilă. În anul școlar 1872-1873 frecventau cursurile școlii 30 de elevi, iar în 1904-1905 frecventau școala 98 de elevi, din care s-au prezentat la examene 30.

Școala din Roșia Nouă, unde urmau cursurile și copiii din Obârșia, a fost construită în 1852, când au fost recenzați 50 de elevi. În anul școlar 1972-1973 au frecventat școala 43 de băieți și 18 fete, dintr-un total recenzat de 67 de băieți și 71 fete. În anul școlar 1904-1905 au fost înscriși 80 de elevi, iar la finele anului s-au prezentat la examene 65.

După Marea Unire s-au construit școli noi în Corbești (1925), Roșia Nouă (1925), Seliște (1935), Obârșia (1940). Doar satele Petriș și Ilteu au rămas cu școlile construite în vremea austro-ungară.

În anul școlar 1930-1931 erau înscriși 61 de elevi la școala din Corbești (frecventau doar 42), 30 de elevi la Seliște (frecventau 18), 85 de elevi la Roșia Nouă (frecventau 58). După absolvirea clasei a IV-a elevii continuau cursurile la Petriș, unde funcționau clasele gimnaziale. În anul 1960 școala din Petriș funcționa în două corpuri de clădire și avea un efectiv de 134 de elevi. În 1965, când s-a generalizat învățământul de 8 clase, efectivul de elevi al școlii din Petriș era de 126 de elevi.

În 1975 s-a construit actualul edificiu al școlii din Roșia.

În anul școlar 2009-2010 școala cu patru clase din Obârșia se desființează.

Elevii de la școlile de 4 clase din satele comunei vin la Petriș cu autobuzul școlar.

Personalități

Sabin Drăgoi (n. 6 iunie 1894, Seliște – m. 31 decembrie 1968, București), compozitor, autor al operelor *Năpasta*, *Horia*, *Kir Ianulea*, *Constantin Brâncoveanu*. (Vezi pe larg în vol. I al acestei lucrări, partea *Municipiul Arad*, capitolul *Personalități arădene*).

Economie, societate

Pe Dealul Meșteroaia din Corbești se văd urmele unor mine străvechi. Se crede că satul Roșia Nouă a fost unul mineresc în timpul stăpânirii romane, după urmele unor mine.

Ocupația de bază a locuitorilor a fost dintotdeauna lucrarea pământului.

În 1720 se construiește castelul din Petriș, sub formă de cetate, la lucrările căruia sunt folosiți iobagii locului.

După 1784 vechea așezare Petriș dispare și gospodăriile sunt mutate pe actuala vatră. Se începe reconstrucția castelului Salbeck, în stil neoclasic; lucrările vor fi finalizate în 1811. Parcul din jurul castelului are 18,8 hectare

și are inclusiv stejari seculari. În 1947 castelul Salbeck este naționalizat și este transformat în tabără de copii la început, apoi în preventoriu pentru bolnavi din 1961, pentru ca în 1986 să fie transformat în școală ajutătoare, care funcționează până în anul 2000, iar din 2005 devine complex de servicii sociale (pentru îngrijirea bătrânilor). În 2006 este retrocedat familiei Alexandrescu.

În 1902 se construiește clădirea primăriei din Petriș. În anul 1937 se construiește căminul cultural în care va funcționa un muzeu al satului și o bibliotecă. Din 1919 localitatea Petriș avea medic de circumscripție. În 1937 s-a dat în folosință o clădire nouă pentru dispensar. La finalul anului 1937 s-a finalizat dispensarul pentru puericultură. În 1971 exista la Petriș o circumscripție medico-sanitară și o casă de nașteri, deservite de doi medici și 24 de cadre cu pregătire medie și elementară.

Căminul cultural din Seliște s-a construit în 1938.

La Ilteu s-a construit un conac în stil neoclasic la sfârșitul secolului XVIII-lea – începutul secolului XIX. În 1945 conacul a trecut în proprietatea statului și a fost transformat în tabără școlară. În prezent este retrocedat familiei Marinescu. În apropiere se află clădirea poștalionului, înființat în 1845.

Morile de apă din Corbești au fost menționate încă din 1743, la fel și cele din Petriș, Obârșia și Roșia Nouă.

În anii '60 ai secolului al XX-lea s-a introdus curentul electric în toate satele comunei.

În anul 1970 majoritatea populației era ocupată în agricultură, în cele două cooperative agricole de producție, dar existau și 193 de salariați.

Creșterea animalelor era una din ocupațiile foarte productive.

În comună a crescut numărul familiilor de albine de la 700 în 2002 la 1.450 în 2009.

Cea mai importantă investiție a ultimilor ani este în Centrul de Recuperare și Reabilitare Neuropsihică. Clădirea a fost dată în folosință în 2009.

Etnografie, folclor

În cadrul comunei se întâlnesc două categorii de așezări: sate cu case răsfricate și categoria satelor de vale. Între cele răsfricate se numără Corbești, Roșia Nouă, Obârșia. Petriș este un sat de vale.

Majoritatea caselor vechi au fost construite din lemn, în tehnica *bârne* și tehnica *căței verticali*. Casele erau alcătuite din *tindă*, *odaie* și *târnaț*.

Portul popular

Femeile purtau vara *ie*, iar pe cap *balț* negru; iarna purtau șube albe, ornamentate cu negru, făcute din lâna țesută în casă.

Bărbații purtau pantaloni numiți cioareci, din stofă de casă, strâmți, albi, ornamentați cu negru la buzunare. Vara purtau izmene largi, din pânză țesută în casă. Cămășile erau confecționate din același material. Cămașa este prinsă la mijloc cu chimir din piele, ornamentat cu mărgelile și paiete..

Obiceiuri

Bărbăruța – este un obicei prin care se invocă ploaia în anotimpurile secetoase.

Hora țărănească sau *jocul de duminică* – aveau voie să joace în horă doar tinerii peste 14 ani. Un moment aparte îl constituia *intratul în joc* al tinerilor. Se considera *intrat în joc* tânărul care reușea să joace trei dansuri consecutive în ordinea următoare: *Ardeleana*, *De doi pe picior* și *Învârtita*. Fata era introdusă în joc de tânărul care îi făcea curte.

Ruga – este un obicei care are loc anual în toate localitățile comunei: Petriș – în ultima duminică din iulie, Obârșia – la Rusalii, Ilteu – în ultima duminică din august, Corbești – pe 8 septembrie, de Nașterea Maicii Domnului.

Leuca – este un obicei specific doar celor 5 localități situate pe Valea Petrișului. Obiceiul se practică în fiecare an în luna februarie, atunci când se prinde Postul Mare. Locuitorii urcă pe cele mai înalte dealuri și aprind grămezi de jnepeni la lăsarea serii. Grupurile formate flutură torțe, declanșând un spectacol feeric și interpretând cântece, strigături adresate unii altora.

Datini

Umblatul cu dubele – se întâlnește până astăzi și se practică în toate satele; se alcătuesc echipe de colindători care umblă cu dubele prin sat în sărbătorile de iarnă.

Monumente istorice, turism

- frumusețile naturale de pe Valea Petrișului, unde se întâlnesc mori pe apă din jurul anului 1800, case din lemn acoperite cu paie;
- biserica de lemn din Roșia Nouă, construită în 1809;
- biserica de lemn Nașterea Maicii Domnului, construită în 1800;
- Biserica Ortodoxă Sf. Mucenic Gheorghe din Petriș;
- Castelul Salbeck din Petriș, construit la începutul XIX, cu parcul dendrologic din jurul castelului și cei doi stejari seculari numiți *Stejarii judecății*;
- Casa memorială Sabin Drăgoi din Seliște;
- Conacul din localitatea Ilteu, în stil neoclasic, construit la sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea;
- Clădirea vămii și poștalionului din Ilteu.

Comuna dispune de pensiuni agroturistice, locuri de cazare, restaurante.

Pe teritoriul comunei existau și două tabere școlare, dar s-au desființat după 1989.

Bibliografie

Murgu, Emil, *Comuna Petriș, trecut și prezent – contribuție monografică*, Editura Mirador, Arad, 2009.

Comuna Pilu

dr. Rodica Colta

Denumirea

Pilu: *Pely, Pyl, Nagypél, Vamospyl, Nemespyl.*

Vărșand: *Vosian, Woșian, Matias Wassan, Kezep Wassan, Gyulaarsan, Gyulavarsánd, Gyula-Varsánd.*

Repere geografice

46°35'13" N, 21°22'13 E; altitudine: 89 m; suprafață: 71,77 km² (7.177 ha, din care 330,84 ha intravilan și 6.846,16 ha extravilan).

Vecinătăți: Republica Ungară la vest și nord, Comuna Zerind la nord-est, Comuna Socodor la est, Comuna Grăniceri la sud-est, sud și sud-vest.

Scurtă prezentare

Comuna Pilu este o unitate administrativ-teritorială așezată în extremitatea de nord-vest a Județului Arad, la granița României cu Ungaria, în Câmpia Crișurilor (în *Crișana*), pe partea stângă a râului Crișul Alb, pe partea stângă a Canalului Morilor (care trece pe la marginea satului Pilu și se varsă în Crișul Alb la marginea satului Vârșand), și se compune din satele *Pilu* (reședință comunală), și *Vârșand*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

Ambele localități ale comunei au conformație tipică de sate de șes, cu casele dispuse pe vatră compactă, și sunt trasate în model imperial habsburgic terezian: străzi în linie dreaptă, perpendiculare una pe cealaltă, cu casele amplasate exclusiv pe străzile longitudinale.

Comuna nu este conectată la calea ferată, cele mai apropiate stații de tren fiind gara Grăniceri (linia Arad-Grăniceri), la aproximativ 10 km distanță, și gara Chișineu Criș (linia Arad-Oradea), la aproximativ 21 km.

Ambele sate ale comunei sunt străbătute de drumul național rutier DN 79A Vârfurile (ieșire din DN 76)-Gurahonț-Buteni-Ineu-Chișineu-Criș-Pilu-Vârșand-frontiera cu Ungaria.

Satul *Pilu* este legat de satul Grăniceri prin drumul rutier județean DJ 709J Nădlac (ieșire din DN 7)-Peregu Mare-Peregu Mic-Pecica-Turnu-Variașu Mic-Iratoșu-Dorobanți-Macea-Sânmartin-Grăniceri-*Pilu* (insertie în DN 79A).

Satul *Vârșand* se leagă de satul Zerind prin drumul comunal DC 119 Zerind-*Vârșand*.

Distanțe față de orașe: Arad – 60 km, Chișineu Criș – 19 km, Curtici – 32 km, Sântana – 44 km, Salonta (Jud. Bihor) – 48 km, Gyula (Ungaria) – 12 km, Békéscsaba (Ungaria) – 29 km.

Istorie

Prima atestare documentară: *Pilu* la 1223 (*terra Pyl*), *Vârșand* la 1214 (*Vosian*).

Urmele de locuire în perimetrul localității *Pilu* coboară în timp până în neolitic. În vecinătatea satului sunt mai mulți tumuli (gorgane), ridicați

deasupra unor morminte. În locul numit *Chichiș*, între satele Pilu și Socodor, s-a descoperit un mormânt sarmatic din secolul al IV-lea d.Hr., mărturie a faptului că în această perioadă erau în zonă și sarmați. Tradiția orală locală a păstrat amintirea *Șanțului lui Traian*. În perioada ducatului lui Ahtum, la Pilu funcționa un port pentru odihnă și vămuire a transporturilor de pe Criș.

În anul 1332 satul Pilu figura pe lista dijmelor papale ca aparținând domeniului Pâncota. În anul 1403 așezarea făcea parte din domeniul Maróthy, în 1433 din domeniul Toldy, în 1493 din domeniul Corvin, în 1510 din domeniul Brandenburg. În 1548 satul a fost dăruit de regina Izabela lui Petru Petrovici. În anul 1561 în localitate au fost înregistrate 45 de sesii iobăgești, iar satul făcea din nou parte din domeniul regal. În secolul al XVII-lea, când evreilor li s-a interzis să mai intre în Gyula, aceștia și-au vândut mărfurile la târgul din Pilu.

În perioada 1719-1736, după eliberarea zonei de turci și ocuparea ei de austrieci, satul Pilu a făcut parte din domeniul familiei Haruckern, apoi a fost încorporat în domeniul Mutina, pentru ca din 1750 să redevină domeniul regal. În 1797 Erariul a vândut satele Pilu și Vărșand familiei Névery.

Următorul proprietar de pământ a fost Stenthal Bernát.

În anul 1865,] n satul Pilul a fost introdusă limba română în administrație.

În anul 1892, printre delegații care au dus Memorandumul la Viena au fost și locuitori din Pilu. În timpul procesului memorandiștilor, învățătorul Ștefan Leucuța, preotul Gheorghe Petrovici și notarul Gherasim Șerb din Pil au strâns bani pentru a-i sprijini pe fruntașii mișcării.

În anii 1903-1904 în localitate au avut loc noi mișcări țărănești.

Cele mai vechi urme de locuire la *Vărșand* s-ar fi găsit pe *Dâmbul lui Farcaș*.

În perimetrul actualei localități, la movila *Viezuriște*, a fost găsită o mare așezare neolitică aparținând *Culturii Tisa*. Așezarea are o formă circulară, în care un șir de locuințe formau un cerc de protecție în jurul unui alt grup. De asemenea, a mai fost descoperit un depozit de bronzuri și zăbale de os (semn că în cursul mileniului II î.e.n. în zonă se folosea tracțiunea animală), și ceramică dacică.

La Vârșand a fost descoperit cel mai vechi mormânt sarmatic din zonă, datat în anul 100 e.n.

Urme de locuire din perioada hallstattiană (fazele II-III ale *Culturii Otomani*), s-au descoperit la movila *Din vii*. Deasupra acestor urme se află un cimitir de inhumatie din secolele XI-XIII d.Hr.

În anii 1280-1284 a existat aici un castru, iar satul aparținea gintei Aba.

În 1299 este atestată o posesiune Vosyan.

Tradiția spune că în anul 1329 regele Carol Robert d'Anjou i-a dăruit satul Vârșand lui Martin Berenda, fiindcă i-a salvat viața.

În 1479, 1510 și 1528 localitatea apare în acte cu numele *Gyulawassan*.

Vârșand figurează începând din anul 1486 ca târg.

În 1492 în localitate exista un *Johannes plebanus de Warsan*.

Între anii 1553-1563 satul Giula Warsan, cu 20 de iobagi, s-a aflat succesiv în posesia capitlului din Arad și a familiilor nobiliare Massay, Nadány, Horvá, Bebek, Forgách.

În 1732 satul intră în componența domeniului Mutina, după care redevine proprietate regală.

Vârșand s-a aflat în anul 1735 în mijlocul răscoalei lui Pero Seghedinaț. La 8 mai, când armata imperială ocupă localitatea, răsculații se vor retrage la Grăniceri, Socodor, Pădureni.

În anul 1792 Erariul vinde satele Vârșand și Pilul familiei Névery.

În trecut localitatea Vârșand a ținut de Comitatul Zărand, Cercul Elek.

În anul 1822 țaranii din Vârșand s-au răsculat împotriva conducerii satului. Tulburările au continuat și în anii următori, până s-au făcut noi alegeri de primar.

În perioada 1833-1840 s-a construit Canalul Morilor între Buteni și Vârșand.

În martie 1848, în Vârșand și în satele din jur au avut loc mișcări țărănești. La răzvrătirea din Vârșand au participat români și maghiari. Au fost arestate 9 persoane.

Din anul 1865 limba oficială în administrație a devenit româna.

În anul 1892, în delegația de memorandiști care a plecat la Viena au fost și locuitori din Vârșand.

După Marea Unire de la 1 Decembrie 1918 Vârșand a făcut parte din Plasa Arad, având secretariat cercual.

La reforma agrară din 1921 locuitorii satului au cerut exproprierea întregii moșii a lui Martin Hak.

Între 6-13 septembrie 1944, la Vârșand, subunități ale Regimentului 4 Grăniceri și trupe ale diviziilor 3 Munte și 1 Cavalerie au fost implicate în lupte de apărare a frontierei de stat.

Evoluția demografică

Pîlu: 1567 – 18 familii; 1579 – 19; 1715 – 22; 1720 – 34; 1742 – 65; 1746 – 68; 1786 – 169; 1828 – 202; 1851 – 1.432 de locuitori; 1857 – 1.216; 1869 – 1.671; 1880 – 1.577; 1890 – 1.697; 1900 – 1.868; 1910 – 1.932; 1922 – 2.022; 1930 – 2.064; 1941 – 2.023; 1956 – 1.705; 1966 – 1.304; 1977 – 1.122; 1992 – 994.

Vârșand: 1567 – 41 de familii; 1579 – 39; 1715 – 26; 1720 – 43; 1742 – 66; 1746 – 137; 1771 – 211; 1828 – 326; 1851 – 3.370 de locuitori; 1857 – 2.352; 1869 – 2.396; 1880 – 2.170; 1890 – 2.397; 1900 – 2.666; 1910 – 2.802; 1920 – 2.664; 1930 – 2.508; 1941 – 2.211; 1956 – 2.069; 1966 – 1.575; 1977 – 1.295; 1992 – 367.

Comuna Pîlu

- Recensământ 2002: 1.976 de locuitori, dintre care 1.660 români, 148 maghiari, 160 romi, 3 sârbi, 2 germani, 1 turc, 1 slovac, 1 italian.

- Recensământ 2011: 2.060 de locuitori; structura etnică: 80,92% români, 4,95% maghiari, 11,69% romi, 0,29% alte etnii, 2,13% cu etnie necunoscută sau nedeclarată; structura confesională: 82,91% ortodocși, 5,53% romano-catolici, 5,72% penticostali, 1,31% bapțiști, 1,35% adventiști de ziua a șaptea, 0,97% altă religie, 2,18% religie necunoscută sau nedeclarată.

Istoricii maghiari susțin că românii din Vârșand au venit din Ardeal, iar ungurii din Comitatul Heves.

Biserica

Biserica ortodoxă Pîlu

Prima biserică ortodoxă română din Pîlu, din lemn, cu hramul Sf. Arhangheli Mihail și Gavril, a fost construită în anul 1735. În anul 1785 a început construirea actualei biserici, din piatră, în stil baroc provincial,

cu același hram. Iconostasul este în stil neoclasic, din lemn, vopsit în alb, și prezintă 4 registre de icoane, din care doar icoanele împărătești sunt de dimensiuni mari. Lăcașul de cult a fost renovat după 2008. În prezent biserica are 562 de credincioși, iar preot paroh este Traian Moțiu.

Preoți: Demian – 1746, On – 1746, Dumitru – 1746, Mira – 1746, Toma – 1755, Gherasim Popovici – 1755-1767, Teodor Popovici – 1767, Gheorghe Popovici – 1767, Florea Popovici – 1767, Simion Urșuț – 1770-1772, Ioan Dehelean – 1791, Teodor Sutovici – 1791, Vasile Popovici – 1794, Teodor Popovici – 1815, Nicolae Dehelean – 1820-1823, Iacob Nicolae – 1824-1855, Ioan Tulcan – 1829, Dimitrie Mutovici – 1829-1859, Dimitrie Iacob – 1849, 1856, Ioan Dehelean – 1856-1859, Grigorie Grozescu – 1860-1865, Petru Popovici – 1862, Mihai Raț – 1862-1911, Gheorghe Petrovici – 1866-1924, Ioan Jurcă 1911-1953.

Biserica ortodoxă Vârșand

Urmele fundației unei vechi biserici apar în partea dreaptă a Crișului Alb, în locul numit *Ōsi*.

Prima biserică ortodoxă română, din lemn, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, a fost atestată documentar în anul 1755, cu ocazia vizitei episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului. Biserica fusese construită mai înainte, în anul 1746 aici activând 6 preoți. Actuala biserică, din piatră, cu același hram, datează din anul 1835. În 1884 vechiul iconostas a fost înlocuit cu unul nou, de culoare albă, în stil neoclasic. În curtea bisericii se află o cruce dăruită în anul 1898 de familia Șerb. Biserica a fost reparată în exterior în anii 1926, 1938, 1965, 1968 1978 și 2010. Reparații interioare s-au făcut în anii 1994 și 1996. În anul 2012 s-a construit o capelă în spatele bisericii.

În prezent parohia Vârșand are 650 de credincioși.

Preoți: Igna – 1746, Petru – 1746, Gabor – 1746, Nicoară – 1746, Mihai – 1746, Flore – 1746, Gavriil – 1755, Ioan Popovici – 1755, Petru Dragomirovici – 1767, Ilie Popovici – 1767, 1791, Grigorie Popovici – 1767, Dimitrie Ghermanovici – 1791, Gavril Popovici – 1791, Petru – 1816, Isaia Popovici – 1834, 1848, 1850, Lazăr Bratin – 1848, 1849, Leonte Gherga – 1848, 1849, Mihai Ciobriș – 1842, 1849, 1850, Ioan Popovici – 1855, Vicențiu Pantoș – 1904, George Ciobriș – 1904. Actualul preot paroh este Dragoș Dumitru Milan.

Biserica romano catolică din Pilu a fost construită în anul 1928. În prezent este în stare mediocră. Biserica romano-catolică din Vărșand a fost construită în 1865.

Biserica baptistă există și în satul Pilu, și în satul Vărșand.

Biserica penticostală are comunități și casă de rugăciune în ambele sate ale comunei.

Biserica adventistă de ziua a 7-a are în comună o singură casă de rugăciune, în satul Pilu – o construcție modernă, de tip occidental, ridicată în anul 1996.

Învățământul

Pilu

Școala confesională ortodoxă din Pilu este menționată ca funcționând din anul 1775, însă fără local propriu. Învățătorul era angajat de preot și învăța copiii în locuința personală. Elevii învățau alfabetul chirilic, cititul, scrisul și cântatul. La recensământul populației școlare din Pilu din anul 1777 au fost recenzați 20 de elevi. În anul 1778 școala funcționa cu 12 elevi. În 1791 învățător la școala din Pilu a fost Ioan Roșu, angajat cu contract, cu un salariu anual de 84 de florini renani și cu bunuri în natură. În toamna anului 1810 au mai fost angajați la școală doi învățători: Gheorghe Bălnăcan și Demetriu Sutovici, ultimul funcționând până în anul 1822. În anul școlar 1814-1815 școala era frecventată de 8 elevi, în 1817-1818 de 12 elevi, în 1818-1819 de 25 de elevi, în 1819-1820 de 34 de elevi. În 1820 Pilu avea clădire nouă pentru școală, situată lângă biserica ortodoxă. Învățătorul din acel an, Demetriu Sutovici, avea un salariu anual de 157 florini renani, din care 110 florini renani în numerar și 47 în bunuri.

În anul 1822 în Pilu au fost recenzați 75 de elevi – 37 de băieți și 38 de fete, învățător fiind Demetriu Sutovici. În anul școlar 1823-1824 școala funcționa cu 19 elevi în 3 clase (clasa I-a cu 6 elevi, clasa a II-a cu 6 elevi, clasa a III-a cu 7 elevi). În anul școlar 1841-1842 școala era frecventată de 42 de elevi. Școala a avut 18 elevi înscriși în anul școlar 1843-1844, 36 în 1844-1845, 32 în 1852-1853 și 43 în 1864-65. Învățământul era tot confesional, iar dascăli în această perioadă au fost Pavel Popovici, Gheorghe Curța și Moise

Pantoș (dascălul bătrân). În anul 1893 statul maghiar a înființat în Pilu o școlară primară de stat, cu limba de predare maghiară, învățator pentru cei 5-6 copii maghiari care învățau aici fiind Nagy Carol. El a funcționat în Pilu până în 1938, când s-a pensionat. În perioada 1866-1918, în școala confesională română au predat învățătorii Moise Pantoș, Lucreția Ambruș, Ștefan Leucuța, Gligor Ardelean, Teodor Leucuța și Petru Brad. După 1918 școlile confesionale au fost preluate de stat. Prin Legea Învățământului Primar din 26 iulie 1924 învățământul a devenit obligatoriu și gratuit, iar școala primară dura 7 ani, din care 4 ani era școala primară și 3 ani școala gimnazială. În perioada 1918-1924 învățătoare a fost Angela Pantoș. Între 1920 și 1956 a funcționat ca dascăl Hostil Pop Coriolan. Acestor dascăli titulari li s-au adăugat mai mulți învățatori suplinitori: Nicolae Iovescu, Dumitru Imbroane, Gheorghe Sălăjan, Gheorghe Vârtaci etc.

În prezent, în Pilu funcționează o grădiniță cu program normal, o școală primară și o școala gimnazială, fiecare cu clădire proprie. La Grădinița cu Program Normal au fost educatoare Gheorghina Pașca și Daciana Osvath în 2009-2010 și Florica Mândru și Mihaela Dan în 2014-2015.

La școala primară au predat în anul școlar 2009-2010 învățătorii Ana Delia Sătmărian, Cornelia Purcel, Claudiu Purcel și Florina Roman, iar în anul școlar 2014-2015 Ana Delia Sătmărian, Carmen Mateuț, Daniela Mercea și Monica Ignat.

În perioada 2009-2015, la școala gimnazială a fost directoare profesoara Laura Amalia Barna.

Profesori în anul școlar 2009-2010: Gabriela Duma, Ramona Vasilica Körösi, Ioan Sorin Sime, Alina Gabriela Felician, Daniela Hotăran, Nicolae Claudiu Vidican, Lucian Botoșan, Simona Bârzan, Rodica Gîrbovan, Adina Pantoș. În anul școlar 2014-2015 au funcționat ca profesori Ioan Sorin Sime, Daniela Hotăran, Nicolae Claudiu Vidican, Adina Pantoș, Lidia Vîlcoci, Ciprian Rus, Claudia Cheta, Cristina Moț, Alina Gabriela Anghel.

După anul 1990 situația efectivelor de elevi a fost următoarea: 130 în 1991-1992, 119 în 1992-1993, 106 în 1993-1994, 110 în 1994-1995, 110 în 1995-1996, 138 în 1996-1997, 152 în 1997-1998, 158 în 1998-1999, 160 în 1999-2000, 158 în 2000-2001, 167 în 2001-2002, 171 în 2002-2003, 174 în 2003-2004, 178 în 2004-2005.

Grădinița din Pilu a funcționat până în 2005 cu următoarele efective de copii: 49 în 1991-1992, 59 în 1992-1993, 51 în 1993-1994, 51 în 1994-1995,

59 în 1995-1996, 42 în 1996-1997, 41 în 1997-1998, 42 în 1998-1999, 42 în 1999-2000, 40 în 2000-2001, 49 în 2001-2002, 46 în 2002-2003, 40 în 2003-2004, 58 în 2004-2005.

Vărșand

Școala confesională ortodoxă din Vărșand este atestată din 1771. Școala avea 15 elevi în anul școlar 1772-1773, 21 în 1811-1812, 20 în 1823-1824, 95 în 1863-1864. Învățători au fost Aron Pleșovici, Sava Popovici, Ilie Lopoșan, Iacob Niculea, Samuil Miclăuș, Demetriu Gavriș, Nicolae Iacob, Ilie Lăpoșan, I. Moț.

La grădinița din Vărșand, în anii 2009-2010 au lucrat ca educatoare Viorica Mișca și Daniela Lucaciu, iar în anii 2014-2015 Daniela Pantea și Claudia Vidican. Grădinița a avut următoarele efective de copii: 22 în anul școlar 1991-1992, 22 în 1992-1993, 24 în 1993-1994, 22 în 1994-1995, 23 în 1995-1996, 18 în 1996-1997, 18 în 1997-1998.

În anul școlar 2009-2010 au fost învățători la școala primară din Vărșand Oana Ilea, Simona Acs și Izabela Gyekeny, iar în 2014-2015 Simona Acs, Izabela Gyekeny, Florica Mânzat, Ștefania Sevastian și Monica Vig.

Cifra de școlarizare după 1990 a fost următoarea: 32 de elevi în anul școlar 1991-1992, 22 în 1992-1993, 34 în 1993-1994, 32 în 1994-1995, 37 în 1995-1996, 38 în 1996-1997, 39 în 1997-1998, 47 în 1998-1999, 44 în 1999-2000, 50 în 2000-2001, 44 în 2001-2002, 50 în 2002-2003, 64 în 2003-2004, 64 în 2004-2005.

Economia

În anul 1746 existau în localitatea *Pîlu* 180 de boi, 204 vaci, 77 de cai, 470 de oi și 203 porci crescuți în pădure, cu ghindă. În perioada comunistă a funcționat în *Pîlu Cooperativa Agricolă de Producție Dezrobirea*, înființată în anul 1952.

După 1990 agricultura a continuat să fie activitatea economică de bază, acest lucru fiind determinat de așezarea comunei în Câmpia Crișurilor. Comuna are 3.800 ha de teren arabil și 1.600 ha de pășune, care pot fi valorificate în viitor prin dezvoltarea unor culturi agricole sau ferme de

creștere a animalelor. De asemenea, după 1990, în satul Pilu au fost înregistrate 20 de firme, cu activități diverse.

În secolul al XVIII-lea majoritatea populației din *Vărșand* era alcătuită din iobagi care își plăteau domnului de pământ o serie de obligații în bani, produse și în muncă fizică. Recensământul din anul 1746 sugerează o oarecare bunăstare, locuitorii recenzați deținând 183 de boi, 236 de vaci, 135 de cai, 235 de oi și 250 de porci, 80 porci fiind crescuți în pădure, cu ghindă. În sat exista și o moară. În perioada comunistă, în *Vărșand* a funcționat o *Cooperativă Agricolă de Producție* înființată în anul 1950.

Dezvoltarea localității a fost puternic influențată de punctul de trecere a frontierei pe șosea, *Vărșand* fiind a doua trecere de frontieră pe șosea din județ ca mărime și ca importanță (după cea de la Nădlac). Satul înregistrează un trafic rutier semnificativ. Acest lucru a facilitat dezvoltarea în comună de servicii specifice: motel, restaurante, parcuri și benzinării, indispensabile unei zone de frontieră. Investitorul cel mai important activează în domeniul producției de încălțăminte, în *Vărșand* funcționând un punct de lucru al Fabricii de papuci SC World Shoes SRL.

Viața tradițională

Habitatul

Localitatea, sistematizată de austrieci, are străzi drepte, paralele și perpendiculare unele pe altele, în vecinătatea drumului județean 79 A. La începutul secolului al XX-lea străzile se numeau *Strada Principală*, *Strada Bisericii*, *Strada Primăriei*, *Strada Morii*, *Strada Nouă*, *Strada Podului* ș.a.m.d. Casele erau în număr de 381. Cea mai frumoasă construcție a fost castelul domenal.

Toponime

Nume de hotare: Bughier, Flocoasă, Pantoshalma, Lupashalma, Bracui, Borzas, Ogrăd, Funat, Diósitér, Reticăs, Cătră Gantului, Hinsă.

Artere: Bugyer, Traian, Balta Popii, Poduț, Țohos.

Dulee: Jimboi, Humă, Borzas.

Puste: Pap-lapos, Păduriță, Stupină, Pilu Mic.

Etnografie, folclor, tradiții, datini, obiceiuri

Casa bătrânească

Casa bătrânească, construită din pământ bătut sau din văiugă, cu acoperișul din paie sau trestie, era dispusă cu frontonul spre stradă, la marginea curții. Era alcătuită din trei încăperi: camera de locuit, tinda și camera de la stradă, toate cu ieșire/intrare în/din târnaț. În tindă se găsea vatra deschisă. Ulterior au apărut și case late, construite de-a lungul uliței, case în vinclu și, mai recent, case cu etaj (tip vilă).

Ocupații tradiționale: agricultura, creșterea animalelor, împletitul de coșuri din răchită.

Tradiții populare: umblatul cu steaua, Plugușorul, Sorcova, Capra (toate de Crăciun și de Anul Nou).

La Bobotează preotul umblă *cu iordanul*, însoțit de 5 copii îmbrăcați în alb.

Cultură: în localitate există un cămin cultural, reabilitat în anul 2012.

Sport: Comuna Pilu are o echipă de fotbal, *Frontiera Pilu*, în Liga a VI-a (campionatul județean).

La începutul secolului al XX-lea Vărșand a avut 8.576 holde cadastrale și o populație de 2.802 locuitori. În acea vreme, prin apropierea satului trecea linia de cale ferată îngustă Gyula-Simonyfalva (Satu Nou). Localitatea avea și o bucată de pădure, cunoscută ca *Gilvács*.

În hotarul satului Vărșand au existat două sălașe: *Gelvács Major*, cu 55 locuitori, și *Janosház puszta*, cu 243 de locuitori.

Toponime: Ősi (pe partea dreaptă a râului Crișul Alb), Gelváts (pustă domenială), Locu cânelui, Debrecen (sălaș), Dâmbul Păstorilor, Bökér și Rózsa, Duleul popilor, Duleu cătră Gyulani, Schweitzer, Nagy csomos, Dumbeti.

Satul Vărșand are două străzi lungi și mai multe scurte. Denumirea lor la începutul secolului XX a fost: Ulița Mare, Ulița Mică, Tinties, Ulița Usoriu, Ulița Buzsák, Ulița Școlii, Ulița Bisericii, Ulița Boreasca, Ulița Bujiga. Satul avea 427 de case. Dintre edificii se remarcă fosta casa domenială, devenită mai târziu locuința preotului.

Ocupații: În anul 1746 în Vărșand au fost înregistrați 180 de boi. Pământul fiind bun, oamenii s-au ocupat în principal cu agricultura și cu

creșterea animalelor. Pe lângă, aceasta ca ocupații casnice-gospodărești sunt menționate încă de la începutul secolului al XIX-lea împletitul de coșuri de nuiele, fabricarea de mături și trestieritul.

Tradiții populare: colindatul cu muzica, umblatul cu steaua, cu plugușorul, cu sorcova, cu capra.

Cultură: căminul cultural a fost reabilitat în 2008. În Vărșand funcționează formația de dansuri populare *Cătrânța de pe Crișul Alb*.

Obiective turistice

Canalul Morilor – cunoscut pescarilor sportivi din întreaga regiune.

Așezări dispărute

Gelvács Major (sălaș, a avut și 55 de locuitori);

Janosház puszta (sălaș, a avut și 243 de locuitori);

Debrecen.

Bibliografie

Moca, Traian, *Monografia comunei Pilul-Mare, județul Arad: la 700 de ani de atestare documentară; 1223 – 1983*, Editura Fundației Moise Nicoară, Arad, 2006

Popeangă, Vasile, *Un secol de activitate școlară în părțile Aradului. 1821-1821*, Arad, 1974

Popeangă, Vasile, *Școala românească în părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea. 1821-1867*, Arad, 1979

Popeangă, Vasile, *Un secol de activitate școlară în părțile Aradului. 1821-1821*, Arad, 1974

Popeangă, Vasile, *Școala românească în părțile Aradului la mijlocul secolului al XIX-lea. 1821-1867*, Arad, 1979

Roz, Alexandru; Kovacs, Géza, *Dicționarul localităților din județul Arad*, Arad, 1997

Vesa, Pavel, *Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalități (1706-1918)*, Presa Universitară Clujană, Cluj-Napoca, 2006.

Comuna Pleșcuța

dr. Radu Hord

Denumiri

Pleșcuța: Pleskuca, Pleska, Pleskafalwa.

Aciuța: Acsfalva, Kisachwea, Aciovița.

Budești: Bugyesth, Buggafalva, Busest.

Dumbrava: Körösdombava.

Gura Văii: Voikafalva, Vojkahaza, Romanița.

Rostoci: Rastocz, Rastolcz, Alsoketrasztolcz, Felsöketrasztolcz.

Tălagiu: Talagy, Talats.

Repere geografice

46°18'02" N, 22°25'25" E; altitudine: 207 m; suprafață: 75,43 km² (7.542,71 ha, din care 178,78 ha intravilan, 7.363, 93 ha extravilan).

Vecinătăți: Comuna Vârfurile la nord și la est, Comuna Hălmaگیu la est și la sud, Județul Hunedoara la sud (Comuna Vața de Sus), Comuna Gurahonț la sud, vest și nord.

Scurtă prezentare

Comuna Pleșcuța este o unitate administrativ-teritorială poziționată în estul Județului Arad, pe valea râului Crișul Alb, la ieșirea acestui râu din defileul Tălagiu-Aciuța, în depresiunea creată de râu între Munții Zărandului și Munții Codru Moma, în zona de contact dintre *Țara Zărandului*, *Țara Moșilor* și *Țara Crișurilor*, și se alcătuiește din satele *Pleșcuța*, *Aciuța*, *Budești*, *Dumbrava*, *Gura Văii* și *Rostoci*.

Comuna nu are stemă oficială aprobată de Guvernul României.

În raport de râul Crișul Alb, satele comunei sunt dispuse astfel (din amonte spre aval): *Tălagiu* (amplasat pe ambele maluri, la intrarea în micul defileu), *Budești* (pe partea stângă, la sudul râului și la distanță, în Munții Zărandului), *Aciuța* (pe partea dreaptă, după ieșirea din defileu), *Pleșcuța* (pe partea dreaptă), *Dumbrava* (pe partea stângă), *Gura Văii* (pe partea dreaptă), *Rostoci* (pe partea stângă), astfel că o parte a satului Tălagiu și satele Aciuța, Pleșcuța și Gura Văii sunt așezate la poalele Munților Codru Moma, iar o parte a satului Tălagiu și satele Budești, Dumbrava și Rostoci sunt la poalele Munților Zărandului (satele Dumbrava și Budești fiind chiar în munte). Toate cele 7 sate ale comunei au specificul satelor de munte: case răsfirate și teritoriile vetrelor de sate aproape imposibil de organizat sistematic.

Comuna este conectată la calea ferată Arad-Brad, gară fiind la Aciuța și halte de călători la Tălagiu și Romanița (Gura Văii).

Comuna este străbătută de drumul național rutier DN 79A Vârfurile -Aciuța - Pleșcuța -Gura Văii - Gurahonț - Ineu - Chișineu Criș - Vârșand (frontiera cu Ungaria).

Satele *Pleșcuța*, *Dumbrava*, *Budești* și *Tălagiu* sunt conectate între ele prin drumul comunal DC 52 Pleșcuța-Dumbrava-Budești-Tălagiu-insertie în DC 51.

Satele *Aciuța* și *Tălagiu* se leagă de satul Vârfurile), prin drumul comunal DC 51 Vârfurile (ieșire din DN 76)-*Tălagiu-Aciuța* (insertie în DN 79A).

Satele *Gura Văii* și *Rostoci* sunt legate între ele prin drumul comunal DC 53 Gura Văii-ieșire din DN 79A-Rostoci.

Distanțe față de orașe: Arad – 120 km, Sebiș – 35 km, Ineu – 57 km, Lipova – 85 km, Chișineu Criș – 87 km, Brad (Jud. Hunedoara) – 50 km, Deva – 87 km, Oradea (Jud. Bihor) – 130 km.

Istoric

Prima atestare documentară: *Pleșcuța* la 1386, *Aciuța* la 1386, *Rostoci* la 1439, *Tălagiu* la 1439, *Dumbrava* la 1553, *Gura Văii* la 1553, *Budești* la 1601.

Descoperirile istorice arată că în zona Comunei Pleșcuța s-a locuit din epoca de piatră. Acest fapt este confirmat de săpăturile arheologice din zonă, care au scos la iveală topoare cioplite de silex, răzuitoare, vârfuri de lănci și alte obiecte primitive. Tot săpăturile au scos la iveală și obiecte din argint: 2 inele cu ornamente de argint și fragmente de coliere, toate aflate la Muzeul Crișurilor din Oradea. Epoca dacică este reprezentată pe aceste meleaguri de tezaure monetare, unelte și obiecte de cult, toate descoperite în urma cercetărilor arheologice coordonate de Complexul Muzeal Arad.

În secolele V-X (perioada de cristalizare a relațiilor feudale), zona comunei era sub stăpânirea voievodului Menumorut. În secolul al XIII-lea, domina această zonă Ahtum, urmașul lui Menumorut. În urma înfrângerii lui Ahtum de regele maghiar Ștefan, maghiarii împart zona în cnezate și voievodate. După bătălia de la Mohacs din 1526, pierdută de maghiari în fața turcilor, se înființează Principatul Transilvaniei, din care făcea parte și zona Pleșcuța, fapt atestat de documente aflate în custodia Muzeului din Arad. În aceste documente se menționează că în anul 1552 Pleșcuța intră sub dominație otomană, fiind cedată unor spahii.

În anul 1593 zona văii Crișului Alb este eliberată de sub dominația otomană de voievodul Mihai Viteazul, iar după asasinarea acestuia zona intră din nou sub dominație maghiară. Din anul 1683 zona intră sub dominație habsburgică, dominație care s-a extins și peste Ungaria. Limbile oficiale

impuse în administrație erau maghiara și germana, fapt care explică denumirile maghiare ale localităților.

Revoluția de la 1848-1849, condusă de Avram Iancu, a marcat și zona Comunei Pleșcuța. O parte din locuitori au făcut parte din legiunile lui Avram Iancu, luptând pentru emancipare națională și socială. Odată cu înfrângerea Revoluției, numeroși localnici au fost judecați sumar și condamnați la moarte, fiind executați împreună cu prefectul Ioan Buteanu în localitatea Iosășel (loc marcat actualmente printr-un monument).

Sub presiunea maselor, după anul 1867, după înființarea dualismului austro-ungar, în majoritatea comunelor s-a adoptat oficial și limba română.

Contribuția locuitorilor din zona Pleșcuța la Primul Război Mondial a fost mare și dureroasă, constând în pierderi materiale semnificative și în pierderi umane irecuperabile. După terminarea războiului s-a introdus peste tot în administrația locală, deci și în administrația Comunei Pleșcuța, limba română ca limbă oficială.

În perioada celui de-Al Doilea Război Mondial zona a fost puternic bombardată de aviația germană și de cea americană. Nu puțini locuitori din zonă au fost uciși și numeroase așezăminte distruse.

În jurul anului 1945, odată cu instaurarea autorităților comuniste și cu colectivizarea forțată a zonei, locuitorii Comunei Pleșcuța au avut mult de suferit, fiind obligați să cedeze pământul, animalele și atelajele „colectivului”. Din localitățile din zonă, doar satul Budești „a scăpat” de colectivizare.

Evoluția demografică

Pleșcuța: 1715 – 12 familii; 1742 – 95; 1834 – 105; 1851 – 562 de locuitori; 1857 – 497; 1900 – 599; 1910 – 598; 1922 – 567; 1930 – 551; 1966 – 504; 1992 – 430; 2002 – 300.

Aciuța: 1720 – 9 familii; 1851 – 552 de locuitori; 1875 – 500; 1890 – 541; 1910 – 560; 1922 – 511; 1930 – 525; 1966 – 458; 1992 – 330; 2002 – 241.

Budești: 1720 – 6 familii; 1851 – 229 de locuitori; 1857 – 251; 1890 – 202; 1900 – 291; 1910 – 311; 1922 – 301; 1930 – 301; 1966 – 233; 1992 – 160; 2002 – 45.

Dumbrava: 1747 – 4 familii; 1851 – 342 de locuitori; 1869 – 325; 1890 – 335; 1900 – 369; 1922 – 364; 1930 – 353; 1966 – 251; 1992 – 220; 2002 – 111.

Gura Văii: 1720 – 5 familii; 1742 – 34; 1851 – 353 de locuitori; 1857 – 335; 1890 – 401; 1910 – 391; 1922 – 351; 1930 – 363; 1966 – 292; 1992 – 250; 2002 – 205.

Rostoci: 1720 – 9 familii; 1760 – 22; 1851 – 389 de locuitori; 1857 – 293; 1890 – 355; 1910 – 352; 1922 – 322; 1930 -291; 1966 – 296; 1992 – 200; 2002 – 140.

Tălagiu: 1720 – 8 familii; 1742 – 93; 1869 – 910 locuitori; 1888 – 850; 1890 – 894; 1910 – 1.098; 1922 – 1.000; 1930 – 964; 1966 – 732; 1992 – 660; 2002 – 465.

Comuna Pleșcuța: 2011 – 1.219 locuitori.

Compoziția etnică: 98,28% români, 0,65% altă etnie, 1,06% cu apartenență etnică necunoscută sau nedeclarată.

Compoziția confesională: 78,51% ortodocși, 10,99% bapțiști, 8,78% pentecostali, 0,65% altă religie, 1,06% apartenență confesională necunoscută sau nedeclarată.

Biserica

În Comuna Pleșcuța există biserică ortodoxă în fiecare sat, însă sunt numai patru parohii; trei dintre ele grupează câte două sate: o parohie formată din satele Aciuța și Pleșcuța, o parohie formată din satele Budești și Dumbrava, și o parohie formată din satele Gura Văii și Rostoci. Singurul sat care se constituie singur în parohie este Tălagiu.

Biserica din Pleșcuța are hramul *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*, cea din Dumbrava *Sfinții Apostoli Petru și Pavel*, iar cea de lemn din Budești *Înălțarea Domnului*.

Biserica de lemn din Budești datează din 1772, este declarată monument istoric și deține valoroase icoane pictate în ulei pe suport de lemn: *Maica Domnului cu Pruncul*, *Isus Hristos Învățătorul*, *Sfântul Nicolae*, *Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril*.

Tot din lemn sunt construite și bisericile din Tălagiu și Rostoci.

Cultul baptist este prezent în comună, biserici fiind în localitățile Pleșcuța, Aciuța, Dumbrava, Rostoci și Tălagiu.

Biserici ale *cultului pentecostal* sunt la Pleșcuța, Gura Văii și Tălagiu.

În Comuna Pleșcuța sunt și 5 martori ai lui Iehova.

Școala

Informații despre istoricul învățământului pe cuprinsul Comunei Pleșcuța nu există. Datele existente permit realizarea unui tablou al activității de învățământ doar din anul școlar 2010-2011. Din aceste informații aflăm că în comună existau două grădinițe (în Pleșcuța și Tălagiu), o școală primară la Tălagiu, iar la Pleșcuța o școală cu clasele I–VIII.

Grădinița din Tălagiu își desfășoară activitatea în două săli, la fel ca și școala primară din localitate.

Școala generală din Pleșcuța dispune de două săli de clasă, patru cabinete, trei laboratoare, o sală de sport, bibliotecă și un atelier în care elevii își desfășoară instruirea practică. Accesul copiilor din zonele îndepărtate ale comunei la școala din Pleșcuța se face cu un microbuz școlar.

Pentru copii care provin din familii modeste, fără venituri, Primăria comunei oferă burse și rechizite școlare.

Personalități

Din Comuna Pleșcuța și satele aparținătoare s-au remarcat de-a lungul timpului mai multe personalități. Putem menționa pe preoții *Constantin Farcaș*, *Ioan Darău*, *Vasile Zbîrcea* și *Simion Păiușan*, învățătorul *Ioan Demetrescu*, profesorul *Teodor Farcașu*, judecătorul *Ioan Șurtea*, colonelul *Ioan Căpraru*.

Economie

Dacă în trecut zona era recunoscută pentru exploatarea argilelor caolinoase la Tălagiu și a andezitelor în cariera de la Aciuța, în prezent aceste exploatari sunt dezafectate. Majoritatea celor ce au muncit în aceste exploatari s-au orientat spre munca pământului și creșterea animalelor.

Suprafața totală de pământ cultivată este de 415 ha. Majoritatea terenurilor cultivate cu cereale, cartofi și legume sunt amplasate în lunca Crișului Alb. Surplusul de produse agricole este valorificat pe piețele din Brad, Gurahonț, Sebiș și Arad.

Pomicultura este practică în zonă încă din secolul al XVII-lea, prunul fiind cel mai vechi pom roditor cultivat. Fructele erau valorificate ca atare sau prelucrate sub formă de țuică.

Cea mai mare pondere în pomicultura practică azi o are mărul. La fel ca prunele, merele sunt folosite și ca atare, și pentru obținerea țuicii. Datorită producțiilor mari de fructe, în zonă au existat mai multe cazane de țuică. În prezent mai sunt în funcțiune doar 10 asemenea cazane.

Creșterea animalelor este o altă ocupație tradițională și permanentă a locuitorilor Comunei Pleșcuța. Comuna deține un mare potențial furajer, pășunile și fânețele ocupând peste 90 ha. Dacă în secolul al XIX-lea predominau efectivele de oi și capre, după anul 1900 crește numărul efectivelor de vaci și porci.

În perioada comunistă, în sectorul zootehnic al Cooperativei Agricole de Producție exista un număr mare de animale în cele 9 grajduri. Din păcate, azi clădirile sunt în ruină, neutilizabile. După retrocedarea pământurilor, locuitorii din zonă au început în număr tot mai mare să crească cai pentru muncile agricole.

Alte elemente importante în economia Comunei Pleșcuța sunt lemnul și piatra. Documente din secolul al XIX-lea menționează existența în zonă a unei firme croate, *Patria*, care exploata lemn. Suprafața forestieră a zonei este de 3.720 ha; 156 ha sunt proprietate privată în composesorat, restul este proprietate a statului în administrarea Ocolului Silvic Gurahonț.

Piatra exploatată în carierele de pe teritoriul comunei era de foarte bună calitate și se valorifica fie în stare brută, fie în calupi sau sorturi. Producția carierelor era destinată și pieței interne, și exportului. După anul 1989, în urma privatizărilor, a rămas în exploatare doar cariera de la Aciuța, care și-a redus numărul de angajați de la 90 la 12. Pe teritoriul comunei activau 5 cariere de piatră, în care munceau peste 500 de angajați; azi mai lucrează cei 12 de la cariera de la Aciuța.

Folclor, tradiții, obiceiuri

Tradițiile și obiceiurile locale sunt structurate pe trei categorii: obiceiuri calendaristice, evenimente ale ciclului familial și ocupații tradiționale.

Între obiceiurile calendaristice întâlnim practicile legate de Anul Nou, când copii merg pe la casele oamenilor *cu sorcova*, făcând urările tradiționale la începutul anului.

În ajunul Anului Nou femeile obișnuiesc să facă așa-numitul *calendar de ceapă*, după care ele știu să citească care luni ale anului vor fi secetoase și care ploioase.

În satele aparținătoare comunei se practică toate obiceiurile creștine legate de sărbătorile religioase de peste an.

Dintre obiceiurile legate de ciclul familial, cele mai importante sunt cele de la botez, nuntă și înmormântare, asemănătoare mai mult sau mai puțin cu cele specifice zonelor învecinate. Un obicei mai aparte, care nu se întâlnește în toate zonele județului, este legat de nuntă. În ajunul nunții, acasă la mire se confecționează *steagul*. Pe o coadă de steag se coase o față de masă brodată și ornată cu dantelă, pe care se pun flori din hârtie, panglici colorate, panglică de tricolor național, iederă, și busuioc. Steagul este purtat și jucat în fața alaiului de un *stegar*, de obicei un prieten bun al mirelui.

Un obicei cu semnificații deosebite este *claca*, organizată în situațiile în care este necesar un volum mare de muncă. La clacă participă un număr mare de săteni. Claca se organizează la prășit, la cosit, la cules recolta, dar și cu alte ocazii.

Sport

Activitatea sportivă în zonă este redusă, rezumându-se doar la competițiile școlare organizate pe terenul de zgură din curtea școlii din Pleșcuța. În trecut a existat o echipă de fotbal, *Andezitul*, care a activat în ultima divizie fotbalistică a județului.

Turism

Zona Comunei Pleșcuța prezintă un mare potențial turistic, date fiind varietatea vegetației, aerul ozonat, defileul Crișului Alb, produsele tradiționale, clima blândă și, nu în ultimul rând, frumusețea locurilor și a peisajelor. Împrejurimile oferă posibilitatea practicării turismului și agroturismului: drumeții spre Piatra Corbului, Piatra Înaltă și Scaunul Domnului, pescuit pe malurile Crișului Alb și în pescăriile de la Rostoci

și Gura Văii, drumeții spre cabanele de pe Dealul Mogoș din Tălagiu, la biserica de lemn de la Budești etc.

Un alt posibil reper turistic este și castelul în stil neoclasic de la Aciuța, din secolul al XVIII-lea.

Deși potențialul turistic al zonei este bogat, la ora actuală este foarte puțin valorificat.

Bibliografie

Monografia comunei Pleșcuța – manuscris, 2017.

Monografia satului Tălagiu – manuscris, 2017.

Strategia de dezvoltare a comunei Pleșcuța, 2015.

Surse orale: profesor Dan Imbroane și inginer Florin Stan, ambii din Pleșcuța.

Dicționarul istoric al localităților Județului Arad își propune să salveze istoria unor localități aflate în declin demografic, care, probabil, vor dispărea peste câțiva ani sau câteva decenii, pentru generațiile actuale și pentru posteritate. Dicționarul intenționează să facă cunoscute monumentele de patrimoniu ale municipiului Arad și ale orașelor și comunelor din județ, să stimuleze turismul local și regional, vizitarea de către elevi, studenți și tineri a unor monumente ecleziastice, de artă, fortificații, cetăți, poduri, troițe, case memoriale, muzee etc., reprezentative nu numai pentru județul nostru, ci și pentru România și spațiul Europei Centrale.

ISBN 978-606-675-231-2

ISBN 978-606-675-296-1 Vol.2

fotografie coperta I - Jacques Faix